

वाचस्पत्य

वृहत् संस्कृताभिधान

चतुर्थखण्डम् ।

गवर्णभैरवसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापकचर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१८३१ संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A.

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS.—PART IV.

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAVYAPRAKASHA PRESS.

1874.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

तदेवावुप्रविष्टः स य इति निर्दिश्यते । स एकोऽसावयं
 पुरुषे यश्चासावादित्ये यः परमानन्दः ओतियप्रलब्धो
 निर्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखार्हाण्युप-
 जीवन्ति स यश्चासावादित्ये इति स एकः । तं भीमांसाया
 च सिद्धसुपसंहृतं भिन्नप्रदेशस्थषटाकाशाकाशैकत्ववत् ।
 नन्वानन्दस्य भीमांसा प्रकृता तस्या अपि फलसुपसं-
 हर्तव्यम्, अभिन्नः स्वाभाविक आनन्दः परमात्मैव न विष-
 यविषयिसम्बन्धजनित इति । ननु तदनु रूपएवायं
 निर्देशः स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति
 भिन्नाधिकरणस्थविशेषोपमर्दनेन । नन्वेवमप्यादित्यविशेष-
 ण्यग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । उत्कर्षापकर्षोपोहार्थत्वात् ।
 इतस्तु हि यो मूर्त्तामूर्त्तलक्षणस्योत्कर्षः सवित्तव्यन्तरगतः
 स चेत् पुरुषगतविशेषोपमर्देन परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति
 न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्युभयं प्र-
 तिष्ठां विन्दत इत्युपपन्नम् । “स यः कश्चिदेवं यथोक्तं ब्र-
 ह्मोत्पद्योत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्यं ज्ञानमनन्तमस्मीति ।
 एवमद्वैतस्य प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । स किम् ? अस्मात्लोका-
 त्तोय दृष्टादृष्टविषयसमुदायो ह्ययं लोकस्तस्मादस्मात्लो-
 कात्तोय प्रत्यादृत्य निरपेक्षो भूत्वा एतं यथा व्याख्यातम्
 अन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति विषयजातमन्नमयात्पिण्डा-
 त्मनो व्यतिरिक्तं न पश्यति सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं
 पश्यतीत्यर्थः । ततोऽप्यन्तरमेतं प्राणमयं सर्वान्नमयात्म-
 स्थमविभक्तम् । अथैतं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमय-
 मात्मानमुपसङ्क्रामति । अथाऽदृश्येऽनात्मेऽनिरुक्तेऽनिल-
 ययेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते तत्रैव नान्यत्र च” शाङ्करभाष्यम्
 अत्र प्रसङ्गात् सुखदुःखादीनां स्वरूपकारणादिकं
 तावन्निरूप्यते प्रकृतेः सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोगु-
 णरूपत्वात् सुखादीनां सत्त्वादिकार्यत्वम् । यथोक्तं
 सां०का० “प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनिय-
 मार्थाः । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिधुनमष्टतयश्च गुणाः”
 अस्याः सां०कौ० व्याख्या ।

“प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्वगुणः, अप्रीतिर्दुःखं अप्री-
 त्यात्मकोरजोगुणः, विषादो मोहः विषादात्मकस्तमोगुण
 इति । ये तु सन्त्यन्ते न प्रीतिर्दुःखाभावादतिरिच्यते
 एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादप्यदिति तान् प्रत्यात्मग्रह-
 णम् । नेतरेतराभावाः सुखादयः अपि तु भावाः आत्म-
 शब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा भावो येषां ते प्रीत्या-
 त्मानः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् । भावरूपता चेपा-

मनुभवसिद्धा परस्परभावात्मकत्वे तु परस्परान्तरयापत्ते-
 रेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः । स्वरूपमेषासङ्गा
 प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अत्रापि यथासं-
 ख्यमेव । रजः प्रवर्त्तकत्वात्सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्त्तयेत् यदि
 तमसा गुरुणा न नियम्येत । तमोनियतन्तु कचिदेव-
 प्रवर्त्तयतीति भवति तमो नियमार्थम् । प्रयोजनसङ्गा
 क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिधुनमष्टतयश्च वृत्तिः
 क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्योन्याभिभववृत्तयः
 एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयते । तथा हि सत्त्वं
 रजस्तमसो अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिबभते
 एवं रजः सत्त्वतमसो अभिभूय घोराम्, एवं तमः सत्त्व-
 रजसो अभिभूय मूढामिति” ।

“प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योन्यं वैधर्म्यम्” सां०
 सू० । “गुणानां सत्त्वादिद्रव्यव्यापणामन्योन्यं सु-
 खदुःखविषादाद्यैर्वैधर्म्यम् कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः
 सुखादिकं च घटादिविषयाणामपि रूपवदेव धर्मोऽन्तःक-
 रणोपादानत्वात् सर्वकार्याणां, तत्तद्गुणत्वौचित्यात्
 एतच्चानुपदं निरूपयिष्यते । मनसः संकल्पात्मकतावत्
 सत्त्वादीनां सुखाद्यात्मकता धर्मधर्मभेदात्” सां०प्र०भा० ।
 “हेयं दुःखमनागतम्” इत्युपक्रम्य “द्रष्टृदृश्यसंयोगो हेय-
 हेतुः” पात० सू० हेयस्य दुःखस्य कारणं द्रष्टृदृश्ययोः संयो-
 गसङ्गा “प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगा-
 पवर्गाधि दृश्यम्” पा० सू० त्वे दृश्यपदार्थो निरूपितः ।
 अयमर्थः प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः, प्रकाश-
 क्रिययोः प्रतिबन्धरूपस्थितिशीलं तमः । तत्र सत्त्वं
 ऋदुत्वात् तथ्यं, तापकं रजः रज्जुकत्वात् । एवं सत्त्व-
 रजसोस्तथ्यतापकभावे सति तमसा मोहः सम ताप इत्येवं
 रूपभ्रान्तिरूपोमोहः पुरुषस्य भवति । तदिदं गुण-
 त्वयं स्वस्वकार्ये मिथः सहायमविवेकिभोग्यं विवे-
 कित्याज्यं परस्परान्तरं परस्परभिभाव्याभिमानकभावञ्च
 गच्छति” इत्येवं स्थिते सति कारणान्तरे रजस्त-
 मसो अभिभूय सत्त्वं यदा प्रवर्द्धते तदा सत्त्वोद्रेकात् सुखं
 जायते । सत्त्वतमसो अभिभूय सति कारणान्तरे यदा रजः
 प्रवर्द्धते तदा रज उद्रेकात् दुःखं भवति सत्त्वरजसो
 अभिभूय यदा तम उद्रेकं भवति तदा मोह
 विषादादिकं जायते इति सुखादिसङ्ख्यप्रकारः ।
 तत्र कारणं धर्माधर्म्यादिसविवोरागादिव । यथाह
 “सुखानुशयो रागः” दुःखानुशयो, द्वेषः” पा० सू०/

सुखानुभवे सति स्मृत्या तज्जातीयसुखान्तरे तत्साधने वा तद्व्यास रागः सुखमनुशेते विषयो करोति सुखानुशयतीत्यर्थः एवं दुःखानुभवितः स्मृत्या दुःखे तत्साधने वा यः क्रोधः स द्वेष इत्यर्थः । एवञ्च सुखस्य स्मरणात्मकज्ञानात् सुखे इच्छा नान्येच्छाधीना इति तस्य स्वतःप्रयोजनत्वम् अन्येच्छानधीनेच्छाविषयस्यैव तथात्वात् । तत्साधने तु सुखसाधनत्वज्ञानादेवेच्छा अतस्तस्य गौणप्रयोजनत्वम् । स्मरणात्मकदुःखज्ञानाच्च दुःखे द्वेषः तत्साधने तु तत्साधनत्वज्ञानात् द्वेषः यथाह भाषा० “सुखन्तु जगतामेव काव्यं धर्म्मज्ञे जन्त्यते । अधर्म्मजन्तं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम् । निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते । इच्छा तु तदुपाये स्याद्विदोपायत्वधीर्यदि । चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् । तद्वेतुः कृतिसाध्येऽसाधनत्वमतिर्भवेत् । बलवद्द्विद्वेष्टत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका । तद्वेष्टत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते । द्विद्वेष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद् द्वेषस्य कारणम्” । इच्छया च तत्साधने प्रवृत्तिः । द्वेषाच्च तत्साधने निवृत्तिः । यत् सुखनान्तरीयकविधया दुःखमुत्पद्यते तादृशे कर्म्मणि द्विद्वेष्टसाधनत्वज्ञाने सत्यपि इच्छातत्कार्ययोर्दर्शनात् बलवद्द्विद्वेष्टसाधनत्वज्ञानस्यैव इच्छायां प्रवृत्तौ च कारणत्वेन तस्य तज्ज्ञानरीयकत्वाच्च बलवद्द्विद्वेष्टत्वम् । अतएव कण्टकि मत्स्यभक्षणदौ सप्तपधान्यादिप्रहृष्टे च प्रवृत्तिः । कासुकादेः परदारदिगमने नरकसाधनत्वं विदुषोऽपि प्रवृत्तिस्तु तत्काले ऐहिकसुखामेक्षया कालान्तरभाविनि नरकादौ बलवद्द्वेषाभावेन बलवद्द्विद्वेष्टसाधनत्वज्ञानादेवेति न विरोधः । तत् सुखं प्रथमं द्विविधं ज्ञानप्रसादलब्धं ब्रह्मानन्दव्युत्पत्त्यायं निरतिशयम्, वैषयिकं सातिशयञ्च” तच्च तैत्तिरीय श्रुतौ मनुष्यादारभ्य ब्रह्मपर्थ्यान्तानाम् ७१७ पृष्ठे प्राग्दर्शितम् सातिशयञ्च सुखं विवेकिनां दुःखमेव । यथोक्तम् विषय-तद्व्यासहित्यरूपोपरतिस्वरूपतद्विप्रदर्शने” सां०कौ० । “अर्जुनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमाः पञ्च भवन्ति । तथा हि सेवादयोधनोपार्जनोपायास्ते च सेवाकादीन् दुःखाकुर्वन्ति । दृष्टदुरीश्वरदाः स्युहस्तदत्तचण्डाङ्गचन्द्रजां वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवासु प्रसज्यते ? । एवमन्येऽप्यर्जुनोपाया दुःखा इति विषयोपरमे या तद्विः सैषा पारमुच्यते । तथार्जितं धनं राजैकागारिकाग्निजलौघादिभ्यो विनङ्क्यतीति तद्रूपे सहहुः-सुखमिति भावयतो विषयोपरमे या तद्विः सा द्वितीया सु-

पारमुच्यते । तथा सहतायासेनार्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते इति तत्प्रत्ययं भावयतो विषयोपरमे या तद्विः सा तृतीया पारपारमुच्यते । एवं शब्दादिभोगाभ्यासाद्बुद्धिने कामास्ते च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखयन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तद्विः सा चतुर्थी अ-नुत्तमान्म उच्यते । एवं नानुपहृत्य भूतानि विषयोपरभोगः सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनाद्दुःखयोपरमे या तद्विः सा पञ्चमी उत्तमान्म उच्यते” । “परिणाम तापसंस्कार-दुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” पात० सूत्रे चोक्तम् । अयमर्थः परिणामोऽन्यथाभावः तापः वर्त्तमानः, संस्कारभूतः एतान्येव दुःखानि तैरिति विग्रहः तथा च विषयसुखभोगात् कामानलो वर्द्धते “न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्त्यति । हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते” इति भारतीकतेः तद्वृद्धौ च सत्यां कदाचित् काम्यालाभे दुःखमवश्यं भावि कदाचिद्दुःखलाभेऽपि कुलक्षिप्तो गसङ्कोचे दुःखम् ततः सङ्कोचके द्वेषः ततः कामद्वेषाभ्यां पापस्योपचयात् दुःखमवश्यं भावि । असङ्कोचे व्याधिः पापञ्च ततो दुःखम् एवं भोगस्य परिणामदुःखता । तथा सुखभोगस्य तत्साधनस्य नाशे तापः अनुतापः स च दुःखमेवेति तस्य तापदुःखता । तथा भोगनाशेऽपि तत्संस्कारः तिष्ठत्येव सति तस्मिन् तज्जातीये पुनः रागः रागे च पुनर्यापुन्यसाधनावश्यम्भावः ततः पुनः सुखदुःखभोगः ततः पुनः संस्कार इत्यनन्तदुःखसन्ततिः तथा च यथा भोगनाशे न संस्कारो भवेत् तथा यतितव्यमिति अतएवोक्तम् “असक्तः सुखमन्वभूत्” सर्वमेव विषयभोगसाधनं विषयजन्तं सुखं च दुःखपक्षे निक्षेप्यम् । तत् हेतुः गुणवृत्तिविपर्ययादिति गुणानां चित्तात्मना परिणतानां सत्त्वरजस्तमसां वृत्तीनां सुखदुःखमोहानां विरोधात् परस्पर-राभिभाव्याभिभावकत्वरूपविरोधात् इति । तथा च त्रिगुणचित्तस्य यदा रजस्तमसौ सत्त्वात् किञ्चिद्भूते भवतः तदा ते मिथुनीभूय सत्ताभिभवाभिमुखे भवतः । तदानीञ्च तमसा सत्त्वाप्रधाने कृते रजसैवार्थं कामयमानेन विषयः प्रियो भवति तदा तेन सत्ताच्छादनेन चित्तं विक्षिप्तं भवति । यदा तु तमः प्रधानं तदा चित्तं मूढं भवति सत्त्वोद्रेके तु सुखम् इत्येवमेकस्यैव चित्तस्य सत्त्वादि-कारणोद्रेकभेदेन सुखदुःखादिरूपता ।

सुखादिकञ्च अन्तःकरणधर्मः धर्म्मधर्म्मफलत्वात् “शा-

स्वदेशितं फलमनुष्ठातरीति” न्यायेन कृत्यादीनामन्तःकरण-
धर्मात्वेन तद्वर्मात्त्वौचित्योत् पुरुषे तु तानि तदविवेकादौ-
पाधिकानि “प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा वर्त्ताहमिति मन्यते” गीतोक्तेः
प्रकृतिगुणानां वास्तविककर्तृत्वसिद्धेः । “तस्मात् संयो-
गादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् । गुणकर्तृत्वे च तथा
कर्त्ता भवत्युदासीन” इति सां० का० राजसदृशेः अन्तः-
करणस्यैव वास्तविककर्तृत्वोक्तेः क्रियाफलस्य सुखादेरपि
तत्त्वामानाधिकरण्यम् । एतदाशयेनैव “तत् जरा-
मरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः । लिङ्गस्या-
विनिवृत्तेस्तस्माद् दुःखं स्वभावेन सां० का० उक्तिः पुरुषे
औपाधिकदुःखस्य सद्भावपरा” । किञ्च अन्तः-
करणस्य तावत् सुखादिभिरन्यव्यतिरेकौ सर्वसम्मतौ
इत्यन्यव्यतिरेकाभ्यां सिद्धकारणभावस्य तस्योपादानत्वमेव
सांख्यादिभिः कल्प्यते न पुनस्तस्य निमित्तत्वं प्रकल्प्य
आत्मनस्तत्र समवायिकारणत्वकल्पनं गौरवपराहतत्वात्
निर्गुणत्वादित्यतिविरोधाच्च । सत्यपि तस्य स्वाभाविककर्तृत्वे
भोक्तृत्वमस्येवेति सांख्या आहुः यथोक्तं सांख्यसूत्रभाष्ययोः
“चिदवसानो भोगः” सू० । “पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं
यस्य तादृशो भोगः सिद्धिरित्यर्थः । बुद्धेर्भोगस्य व्यावर्त-
नाय चिदवसान इति । चितः परिणामित्वरूपधर्मात्वादि-
शङ्कानिरासायावसानपदम् । चित्तो भोगस्य स्वरूपे पर्यव-
सितत्वान्न कौटस्थ्यादिहानिरित्याशयः । तथाहि प्रमाणा-
ख्यवृत्त्यारूढं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेयं वृत्त्या सह पुरुषे
प्रतिविम्बितं सद्भासते । अतोऽर्थोपरक्तवृत्तिप्रतिविम्बाव-
च्छिन्नं स्वरूपचैतन्यमेव भानं पुरुषस्य भोगः प्रमाणस्य
च फलमिति । ततश्च प्रतिविम्बरूपेणार्थसम्बन्धे द्वारतया
वृत्तीनां करणत्वमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे । “गृही-
तानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति । अन्तःकरणरूपाय
तस्मै विश्वात्मने नमः” इति । राज्ञो हि करणवर्गः
स्वामिने भोग्यजातं समर्पयतीति दृष्टमिति । भोग-
शब्दार्थश्चाभ्यवहरणम् आत्मसात्करणमिति यावत् ।
स च देहादिचेतनान्तेषु साधारणः । विशेषस्त्वयम् ।
अपरिणामित्वात् पुरुषस्य विषयभोगः प्रतिविम्बादान-
भावात् । अन्येषां तु परिणामित्वात् पुच्छादिरपीति ।
अयमेव च परिणामरूपः पारमार्थिको भोगः पुरुषे
प्रतिषिध्यते “बुद्धेर्भोग इवात्मनोऽप्यतिरिक्तमिति” मन्त्रव्यम् ।
अस्मिन् सूत्रे पुरुषस्यापि फलव्याप्तता सिद्धा चिद-

वसानताया एवात्र भोगत्ववचनादिति ननु कर्तुरेव लोके
क्रियाफलभोगो दृष्टः । यथा सञ्चरत एव सञ्चारोत्थ-
दुःखभोग इति तत् कथं बुद्धिकृतधर्मादिफलस्य सुखा-
द्यात्मिकाया अर्थोपरक्तबुद्धिवृत्तेर्भोगः पुरुषे घटेतेत्या-
शङ्कायामाह । “अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत्” सू० ।
बुद्धिकर्मफलस्यापि वृत्तेरुपभोगस्तदकर्तुरपि पुरुषस्य
युक्तः अन्नाद्यवत् । यथान्यकृतस्यान्नादेरुपभोगो राज्ञो
भवति तद्वदित्यर्थः । अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा
भोगनियामकत्वात् तु नातिप्रसङ्गः । सुखदुःखादेः कर्म-
फलत्वमस्युपेत्य बुद्धिगतं कर्मफलं पुरुषो भुङ्क्ते इत्यु-
क्तम् । इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्मफलत्वं स्वीकृत्य
बुद्धिकर्माणां पुरुष एव फलमुत्पद्यत इति मुख्यसिद्धान्त-
माह । “अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः” सू० ।
अथवा कर्तरि फलमेव न भवति सुखं भुञ्जीयेत्यादि-
कामनाभिर्भोगस्यैव फलत्वात् । अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं
भवति “शास्त्रविहितं फलमनुष्ठातरीति” शास्त्रेषु कर्तुः
फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठया भोगाख्यसिद्धेः
कर्तृबुद्ध्याविवेकादित्यर्थः । योऽहं करोमि स एवाहं
भुङ्क्ते इति हि लौकिकानुभव इति । या च सुखं
मे भूयादित्यादिकामना सा एवो मे भूयादितिवत्
फलसाधनत्वेनैवोपपद्यते । भोगस्तु नान्यस्य साधनम् ।
अतः स एव फलमिति मुख्यः सिद्धान्तः । भोगस्य
पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशेषिकाणां मते श्रोत्रवत् कार्यता
बोद्ध्या सुखाद्यवच्छिन्नचित्तेरेव भोगत्वात् । अस्मिन् च
भोगस्य फलत्वपक्षे दुःखभोगाभाव एवापमेयो बोध्यः ।
अथवा भोग्यतारूपस्वरूपसम्बन्धेन सुखदुःखाभावयोरेव
फलत्वमस्तु तेन सम्बन्धेन घनादेरिव सुखादेरपि पुरुषनिष्ठ-
त्वादिति” प्र० भा० युक्तञ्चैतत् “कामः संकल्पो विचिकित्सा
अज्ञाऽश्रद्धा हृतिरदृष्टिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति”
श्रुत्या कामादेरन्तःकरण-धर्मात्वात्तत्तत्फलस्य सुखादेस्तद्व-
र्माच्चित्यात् तेषां मनोधर्मात्वमिति सांख्यादीनां मतमेव
वेदान्तिनाम् “तद्गुणसारदिति” शा० सू० तथैव भाष्यकृता
निर्णीतत्वात् । इयांस्तु विशेषः सांख्यैर्विषयेष्वपि त्रिगुण-
कार्यत्वात् सुखादिकमस्तीति मन्यन्ते यथोक्तम्” सां० कौस-
द्याम् । “सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वातृरूपाणि
सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति । तेषाञ्च
परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नानात्वम् । तद्यथा एकैव
स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत्

कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसङ्गवात् ।
सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्य हेतोः ? ताः प्रति
तस्या दुःखरूपसङ्गवात् । एवं पुरुषान्तरं तामविन्दत्
सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः ? तत्प्रति तस्या मोहरूप-
सङ्गवात् । अनया च स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः ।
तत्र यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्त्वं, यत् दुःखहेतुस्तद्-
दुःखात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः, सुखप्र-
काशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदङ्गतावविरोधः सहद-
र्शनात् । तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिरेकैकगुण-
वृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा उच्चीयन्ते एवं
दुःखोपपन्नकत्वप्रवर्तकत्वैरेव मोहगुरुत्वावरणैरिति सिद्धं
तैर्युगल्यमिति । सांख्ये प्र० भाष्ये चोक्तम् ।

“सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मात्मकद्रव्य-
जन्या कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्ता-
दिवदिति कारणगुणानुसारेणैव कार्यगुणौचित्यं चात्मानु-
कूलस्तर्कः श्रुतिस्मृतयोऽपीति मन्तव्यम् । ननु विषयेषु
सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति । अहं सुखीत्याद्यनुभवात्
तत् कथं कान्तादिविषयो दृष्टान्त इति चेन्न सुखा-
द्यात्मकबुद्धिकार्यतया स्रक्सुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन
च विषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धेः श्रुतिस्मृतिप्रासा-
ण्याच्च । किञ्च यस्यान्वयव्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्येते
तस्यैव सुखाद्युपादानत्वमपरिकल्प्यान्यस्योपादानत्वकल्पने
कारणद्वयकल्पनागौरवम् । अपि चान्योऽन्यसंवादेन प्रत्य-
भिज्ञया च विषयेषु सर्वपुरुषसाधारणस्थिरसुखसिद्धिः ।
तत्सुखयहणायासन्नये वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च
फलसुखत्वान्न दोषावहम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञयावयव्य-
सिद्धिप्रसङ्गात् मत्कारणादिकल्पनागौरवादिति । विषयेऽपि
सुखादिकं च मार्कण्डेये प्रोक्तम् । “तत् सन्तं चेतस्यथवापि
देहे सुखानि दुःखानि च किं समात्” इति । अहं
सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु अहं धनोत्यादीप्रत्ययवत् स्वस्वामिभावा-
ख्यसम्बन्धविषयकस्तेषां प्रत्ययानां समवायसम्बन्धविषयकत्वध-
मनिरासायं तु सुखिदुःखमुदभेदः पुरुषो विविच्यते शास्त्रे-
ष्विति । शब्दादिषु च सुखाद्यात्मताव्यवहार एकार्थसमवा-
यात् । अस्तु वा शब्दादिषु साक्षादेव सुखसुक्तप्रमाणेभ्यः ।
विषयगतसुखादेश बुद्धिमात्रव्याप्तत्वं फलबलात् । यत् तु
विषयासम्प्रयोगकाले शान्तिसुखं सात्त्विकं सुषुप्त्यादौ
व्यज्यते तदेव बुद्धिधर्मा आत्मसुखमुच्यते इति ।

वैशेषिकादयस्तु सुखादिकमात्मन एव धर्माः “बुद्ध्यादिषट्कं

संख्यादिषट्कं भावना तथा । धर्माधर्मौ गुणारते आ-
त्मसः स्युश्चतुर्दश” इति भाषा० उक्तेः । मनसोऽणुत्वाङ्गी-
कारेण तेषां तद्गुणत्वे ज्ञानसुखादीनामप्रत्यक्षत्वापत्तेः ।
प्रत्यक्षे चाश्रयमहत्तुस्य हेतुत्वात् मनसश्च ज्ञानायौगपद्यो-
नाणत्वेन महत्ताभावादिति युक्तिं प्रदर्श्य श्रुतौ मनो-
धर्मत्ववचनन्तु आयुर्धर्मित्यादिवदौपचारिकमित्यङ्गी-
चक्रुः । तदेतन्मतमसमीचीनम् एकदा हृदावगाहे सकल-
देहव्यापिशैत्योपलब्धेः न्यत्यगीताभिनयादेरेकदा श्रवण-
दर्शनादेर्दर्शनात् मनसोऽणुत्वासिद्धेः श्रौतमनोधर्मत्वस्य
निमित्तपरत्वकल्पनेऽपि “अन्नमशितं त्वेधा विधीयते
तस्य यःस्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं यन्मध्यमं तन्मांसं यो-
ऽणिष्ठस्तन्मन” इति छा० उ० श्रुत्या “अन्नमयं हि सौम्य ! ।
मन” इत्युक्तस्य मनसोऽन्नविकारत्वस्य समर्थनाय प्रवृत्तया
बोधितस्य मनसोऽन्नजन्यत्वस्य अन्नभोजनोपचयापचयाभ्यां
तदुद्विह्वलासावगतेर्नाणुमानता मनस इति आगमविरोधे
अनुमानाप्रवृत्तेः अङ्गीकृतञ्च तैरपि शङ्खदृष्टान्तेन प्राख्य-
ज्ञत्वहेतुना नरकपालशुचित्वात्माने “नारं सृष्ट्वास्थि
संस्नेहं सचेतं जलमाविशेत्” मनुस्मृत्या बाधादप्रासाख्य-
मतः प्रकृतेऽपि तथेति । मनसोऽणुत्वाभिप्रायेणैव
“क्रमशोऽक्रमशश्च वृत्तयः” सांख्ये मनसोऽणुत्व-
निरासेन युगपद्वृत्तयोऽङ्गीकृताः । तथा सांख्य
कारिकाकौमुदीरुक्तम् । “युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः
क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा । दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्वयस्य तत्-
पूर्विका वृत्तिः” का० “दृष्टे यथा यदा सन्तमसान्धकारे
विद्युत्सम्पातमात्राद्वाप्रमभिसुखमसिन्नचित्तं पश्यति
तदा खल्वखालोचनसङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया युगपदेव
प्रादुर्भवन्ति, यतस्तत उत्पत्य तत्स्थानादेकपदेऽप-
सरति । क्रमशश्च यदा सन्तलोके प्रथमं तावद्वस्तु-
मात्रं सम्मुग्धमालोचयति अथ प्रणिहितमनाः कर्णा-
न्नाकृष्टशरः कुञ्चितपादः शिञ्जितज्यामण्डलीकृतको-
दण्डः प्रचण्डतरः पाटञ्जरोऽयमिति निश्चिनेति अथ च
मां प्रत्येतीत्यभिमन्यते अथाध्यवस्यति अपसरामीतः स्थाना-
दिति । परोक्षे तु अन्तःकरणत्वयस्य बाह्येन्द्रियवर्जं
वृत्तिरित्याह अदृष्टे त्वयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः । अन्तः-
करणत्वयस्य युगपत् क्रमेण च वृत्तिर्दृष्टपूर्विकेति । अनु-
मानागमस्मृतयोहि परोक्षेऽर्थे दर्शनपूर्वाः प्रवर्तन्ते
नान्यथा । यथा दृष्टे तथा, अदृष्टेऽपीति योजना” कौ०
आकरेऽस्य प्रपञ्चः । तच्च सुखं त्रिविधम् । यथा

“सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ! ३६ । अभ्यासाद्भवेत् यत् दुःखान्तरं नियच्छति । यत्तदप्ये विषमिव परिणामेऽन्यतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७ । विषयेन्द्रियसंयोगादुत्तदप्येऽन्यतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । यदप्ये चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रसादोऽयं तत्तामसमुदाहृतम् ३९ । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्वात्तिभिर्गुणैः ४० ” गीतोक्तेः । “सुखस्य त्वैविध्यं प्रतिजानीते सुखन्त्विति । स्पष्टोऽर्थः ३६ । तत् सात्त्विकं सुखमाह अभ्यासादिति साङ्गेन । यत् यस्मिन् सुखे अभ्यासाद्भवेत् न तु विषयसुखद्वय सहसा रतिं प्राप्नोति यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्यान्तमवसानं नितरां यच्छति प्राप्नोति । कोऽर्थः, यत्तत् किमपि अग्रे प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधीनत्वाद्ःखावहमिव भवति परिणामे त्वन्ततदर्थं आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो-रजस्तमोसयत्यागेन स्वच्छतयावस्थानं ततो जातं यत् सुखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ३७ । राजसं सुखमाह विषयेति । विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत्तत् प्रसिद्धं स्त्रीसंसर्गादिषुखं अन्ततमुपमा यस्य तादृशं भवति । अग्रे प्रथमं परिणामे च विषयस्य इहास्तत् च दुःखहेतुत्वात् तत् सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । तामसं सुखमाह यदिति । अग्रे च प्रथमक्षणे अनुबन्धे च पश्चादपि यत्सुखमात्मनो मोहकरम् । तदेवाह निद्रा च आलस्यञ्च प्रसादश्च कर्तव्यावधानराहित्येन मनोप्राप्त्येतेभ्य उचितं यत्सुखं तत्तामसमुदाहृतम् ३९ । अनुक्तमपि संगृह्यन् प्रकरणार्थमुपसंहरति न तदिति त्रिभिः । एभिः प्रकृतिसंभवैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातम् अन्यद्वा यत् स्वात्तत् पृथिव्यां सन्तु-ख्यादिषु दिवि देवेषु च कापि नास्तीत्यर्थः ” श्रीधरः ।

वैषयिके सुखदुःखे च इष्टानिष्टविषयेन्द्रियसन्निकर्षज-ज्ञानात् जायमाने अनुभूयेते क्षणिके च “भावास्त्यर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽ-नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ! इति गीतोक्तेः । वैषयिक-सुखस्य च क्षणिकत्वात् परिणामादिदुःखरूपत्वाच्च विवे-किभिः त्याज्यत्वमेव ‘त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमजम् पुंसाम्’ इत्युक्तेः प्रायुक्तपातञ्जलसूत्राच्च विषयेन्द्रियसंयोगाज्जातन्तु सुखं राजसं प्रायुक्तगीतावाक्यात् । तत् विषयाश्च शब्द-

स्वरूपपरसगन्धाः यथायथं तद्वन्तश्च तत् शब्दविशेषरूप-गीतादिषु अवशेन्द्रियसंबन्धेषु यत् सुखं तत् वैषयिक-मेव किन्तु आत्मोपासनाङ्गत्वेन गीतादिकमपि चित्तै-काम्यतासम्पादनद्वारा मोक्षसाधनं भवति तदुक्तं या० स्मृतौ भित्तारायाञ्च ।

“यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्यमित्याह । ‘यथा-विधानेन पठन् सामगानमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासा-त्परं ब्रह्माधिगच्छति’ या० ” स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण सामगानं साम्प्रोगानात्मकत्वेऽपि गानमिति विशेषणम् अगीतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्त्विति । साव-धानः सामध्वन्यनुसूतात्मैकाम्यचित्तवृत्तिः पठन् तदभ्या-सवशात्तत् निष्णातः शब्दाकारब्रह्मण्युपासने परब्रह्मा-धिगच्छति । तदुक्तम् । “शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्मा-धिगच्छतीति” । यस्य पुनर्वैदिक्याङ्गीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुसूतात्मोपासनद्वार्यमित्याह । “अपरा-न्तकसङ्क्षोभं मद्रकम्पकरीन्तथा । औषेयकं सरोविन्दुसुत्तरङ्गी-तकानि च । ऋग्गाथापाणिकादन्तविहिता ब्रह्मगीतिका । मेयमेतत्तदभ्यासकरणात्मोक्षसंज्ञितम्” या० । अपरान्त-कोल्लोप्यमद्रकप्रकथ्यैर्विषयकसरोविन्दुसहितञ्चोत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानानि सप्त गीतकानि । चशब्दादासा-रितवर्द्धमानकादिमहागीतकानि गृह्यन्ते । गाथाद्या-श्चतस्रोगीतिका गृह्यन्ते । ऋग्गाथाद्याश्चतस्रोगी-तिका इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावमोक्ष-साधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं सन्तव्यम् तदभ्यासस्यैकाम्यता-पादनद्वारेणात्मैकतापत्तिकारणत्वात् । किञ्च । “वीणा-वादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः । तालज्ञश्चाप्रया-सेन मोक्षमार्गं नियच्छति” या० । भरतमुनिप्रतिपादित-वीणावादनतत्त्ववेदी श्रूयत इति श्रुतिर्द्वाविंशतिविधा स-प्रखरेषु । तथा हि षड्जसमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुः-श्रुतय ऋषभधैवतौ प्रत्येकं कन्विश्रुतौ । गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुतौ इति । जातयस्तु षड्जादयः सप्त शुद्धाः सङ्करजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधास्तासु विशारदः प्रवीणः तालइति गीतप्रमाणङ्ग्यते तत्स्वरूपज्ञश्च तदनुविबुद्धब्रह्मोपासनतया तालादिभङ्गभयाच्चित्तवृत्ते-रात्मैकाम्यतायाः सुकरत्वाद्वाद्यायासेनैव मुक्तिपथं निश्चयच्छति प्राप्नोति । चित्तविशेषादन्ताराधोपेतस्य गीतज्ञस्य फला-न्तरमाह । “गीतज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परममदम् ।

रुद्रस्यानुचरोभूत्वा सह तेनैव मोदते” या० । गीतज्ञोयदि-
कथञ्चिद्योगेन परममदं प्राप्नोति । तर्हि रुद्रस्य सचिवो-
भूत्वा तेनैव सह मोदते क्रीडति”मिता० । विवृतिर्गानशब्दे ।

सुखं दुःखञ्च न प्रतिनियतविषयजन्यं व्यक्तिभेदेन
कालभेदेन देशादिभेदेन च सुखहेतोरपि दुःखहेतुत्वं
दुःखहेतोरपि सुखहेतुत्वम् । तथा हि खलादिं प्रति
साधुभिरुक्तस्य विनयवाक्यस्यापि तं प्रति दुःखहेतुत्वं कथ-
मन्यथा तस्य श्रवणात् खलादेरहितकर्मणि प्रवृत्तिः स्यात्
एवं वैरिणं प्रत्यपि सामवादस्य दुःखहेतुत्वम् एतदा-
शयेनैव “सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः” इति
भाषे वर्णितम् । तथा चन्द्रकिरणनलिनश्मरध्वन्यादेरन्यत्र
सुखकरस्यापि विरहिणं प्रति दुःखहेतुत्वम्, एवं दुःखहेतो-
र्विद्याहारादेरपि श्रुकरं प्रति सुखकरत्वम् इति तत्र न वस्तु
नियमः । अतएवोक्तम् “विषमम्यसृष्टं कचिद्भवेदसृष्टं वा
विषमोश्चरेच्छया । हिमसेकविपत्तिरुत्तमे नलिनी पूर्व-
निदर्शनं गता” रघुः एवं कालभेदेऽपि सुखदुःखकरयो-
र्विपर्ययः यथा शीतकाले दुःखहेतोः शीतोऽपि सुखहेतुत्वम्
एवमग्न्यादितापस्य शीतकाले सुखकरस्य शीतोऽपि दुःखकरत्वम्
एवं देशभेदेऽपि यथा तिलिच्छादेरन्यत्र सेवने रोगादि
दुःखदत्तं क्षारदेशे तु सुखकरत्वम् अतएवोक्तं
“किमाश्चर्यं क्षारदेशे प्राणदा यमदूतिकेति” यथा च
वस्तुमात्रस्य त्रिगुणात्मकत्वात् व्यक्तिभेदेन कालादि-
भेदेन च सत्तरजस्तमसां ससृष्टेकात् विपर्ययस्वरूपता-
पत्तिः तथा प्रायुक्तसंख्यतत्त्वकौमुदीवाक्ये स्पष्टैव । अत
एव रसादौ लोकसिद्धकारणविपर्ययः” सा० द० उक्तः यथा
“हेतुत्वं शोकहर्षादिगतेभ्यो लोकसंश्रयात् । शोकहर्षा-
दयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः । अलौकिकविभा-
वत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् । सुखं संज्ञायते तेभ्यः
सर्वेभ्योऽपीति का जतिः । ये खलु रामवनवासादयो
लोके दुःखकारणानि इत्युच्यन्ते त एव हि काव्य-
नाश्रयसर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवक्ष्या कारण-
शब्दवाच्यत्वं विद्यायालौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते ।
तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव जायते ।
अतश्च लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो
जायन्ते इति लोक एव प्रतिनियमः । काव्ये पुनः
“सर्वेभ्योऽपि विभावाद्विभ्यः सुखमेव जायते” इति
नियमान्न कश्चिद्दोषः । कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिवरितस्य
काव्यनाश्रयोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामनुपादादयो जायन्त इ-

त्युच्यते । अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः” ।

वैषयिकमुखेषु काव्यादिरसास्वादसुखमतीवचमत्कारा-
धायकतया ब्रह्मानन्दतुल्यमित्यालङ्कारिका मन्यन्ते यथोक्तम्”
सा० द० । “सत्वेद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः । वेद्या-
न्तरस्य शून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः । लोकोत्तरचमत्कार-
प्राणः कैश्चित् प्रमादभिः । स्वाकारवद्भिन्नत्वे नायमाखा-
द्यते रसः । रजस्तमोभ्यामसृष्टं मनः सत्वमिहोच्यते ।
इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविशुद्धतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः
सत्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसो अभिभूयाविभावः । अत्र च
हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् । अखण्ड इत्येक
एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशलक्षणचमत्कारात्मकः ।
अत्र हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरोत्या ।
चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट् । चमत्कारश्चित्तविस्तार-
रूपो विस्मयापरपर्यायः” । “रसे सारस्वत्कारः सर्व-
त्राप्यनुभूयते । तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः” ।
“पुण्यवन्तः प्रमिष्वन्ति योगिवद्रससन्ततिमिति” । यद्यपि
“स्वादः काव्यार्थसम्भेदाशानन्दसमुद्भवः” इत्युक्तदिशा
रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तं तथापि “रसः स्वाद्यते” इति
काव्यनिकं भेदसुररीक्ष्य कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तम् ।
“रसमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रसः”
इति च । “आनन्दजाश्रुभिरनुस्त्रियमाणसागान्” “स तमान-
न्दमविन्दत द्विज” इति च नैषधम् एवं तत्रत्यसर्वसर्गेषु
उपान्तिसम्बोधेषु उदा० । “आनन्दाज्ञेय प्रजाः प्रजायन्ते
आनन्देन जीवन्ति आनन्दे प्रविर्तीयन्ते” इति श्रुतिः ।
५ विष्णौ । “आनन्दो नन्दनो नन्द” विष्णु स० । ६ आदिश्रुतौ-
तिकले दग्णे ७ षड्विंशैरगणै रचिते दण्डकछन्दोभेदे ।
आनन्दयति आ+नदि-णिच्-अच् । आनन्दकरे लि० ।
षष्टिसंवत्सरमध्ये अष्टाचत्वारिंशे एवर्षभेदे पु० । “निष्पत्तिः
सर्वशस्यानां सर्वशस्यमहर्षता । घृतं तैलं समं याति
आनन्दे नन्दिनी प्रजा” ज्योति० तल्लक्षणम् । १० मद्ये न० ।
११ गृहभेदे च तल्लक्ष्य गृहशब्दे वक्ष्यते । १२ विष्णु-
गणभेदे पु० ।

आनन्दकाननं न० आनन्दहेतुः काननम् । आविष्टके
काशीक्षेत्रे आनन्दवनादयोऽप्यत्र । तस्यानन्दवननामनि-
रुक्तिः काशीखण्डे २६ अ० दर्शिता यथा अविष्टकं
प्रकृत्य । “अस्यानन्दवनं नाम पुराऽकारि पिनाकिना ।
क्षेत्रस्यानन्दहेतुत्वादिष्टकमनन्तरम् । आनन्दकन्दवी-
जानामङ्कराणि यतस्ततः । ज्ञेयानि सर्वलिङ्गानि तस्मि-

ज्ञानन्दकानने” । तस्य चानन्दहेतुत्वं तत् मरणेन तत्त्व-
ज्ञानसम्पादनद्वारा ब्रह्मस्वरूपानन्दप्राप्तिहेतुत्वात् यथोक्तं
जावालोपनिषदि अविमुक्तं प्रकृत्य “तत् हि जन्तोः
प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती-
भूय मोक्षी भवति” ।

आनन्दज लि० आनन्दात् जायते जन-ड ५ त० । आन-
न्दजातेऽश्रुपातादौ सत्त्वगुणोद्रेके हि चेतसो द्रुत्वात्
नेत्रादिद्वारेण तत्प्रेरितस्य जलविन्दोः क्षरणं भवति
यथोक्तम् सा० द० “अश्रुपातादयस्तद्द्रुतत्वाच्चेतसोमताः”
“आनन्दजाश्रुभिरनुस्त्रियमाणमार्गान्” नैष० ।

आनन्दधु पु० आ+नदि-भावे अधुच् । आनन्दे सुखे
नन्दधुरस्यत्व “यस्यासौ तस्य नन्दधुः” भट्टिः ।

आनन्ददत्त पु० आनन्दोदत्तो येन । मेहने शब्दचि०
मेहनाद्धि प्रचुरानन्दोभवतीति तस्य तयात्वम् ।

आनन्दन न० आनन्दयत्यनेन आ+नदि-णिच् करणे ल्युट् ।
यातायातकावे मित्वादेः १ आरोग्यस्वागतादिप्रश्ने २ तात्का-
लिकालिङ्गने च । भावे ल्युट् । ३ सुखजनने ।

आनन्दपट पु० आनन्दजनकः पटः । नवोढावस्त्रे चारा० ।

आनन्दपूर्ण पु० आनन्देन पूर्णस्तृप्तः । सदाप्रकामत्वेन
काम्यान्तराभावात् परितप्ते परमात्मनि । २ अतिशयिता
नन्दयुक्ते लि०॥ आनन्दप्रचुरादयोऽप्युभयत्वं । नैयायिका-
दिमते तु आनन्देन दुःखाभावेन पूर्णः अपरिच्छन्नतया
विभत्वात् इति इति भेदः ।

आनन्दप्रभव पु० आनन्दः प्रभवः प्रभवापादनं यस्य ।
१ वीर्ये रेतसि तस्य सात्विकानन्दोदयादेव प्रवृत्ते स्तथात्वम् ।
२ भूतादिप्रपञ्चे “आनन्दाच्चेव प्रजाः प्रजायन्ते आनन्देन
जीवन्ति आनन्दे प्रविर्तीयन्ते” इति श्रुत्या भूतानां ब्रह्म-
स्वरूपानन्दभवत्वात् तथात्वम् ।

आनन्दभुज पु० आनन्दं भुङ्क्ते भुज-किप् । सुषुप्तप्रवस्थापक्षे
प्राज्ञे जीवभेदे “आनन्दभुक् चेतोसुखः प्राज्ञः” इति
श्रुतिः यथा लोके आयासशून्यः सुखी आनन्दभुगुच्यते तथा
सुषुप्तोऽपि सर्वायासशून्यतया आनन्दभुगित्युच्यते ।

आनन्दभरव पु० कर्म० । शिवमूर्तिभेदे तस्य पत्नी लीप् ।
प्रकृतिस्वरूपायां परदेवतायाम् तत्पत्न्यां स्त्री अन-
योरेव रुद्रयामवे प्रअप्रतिवचनकर्तृत्वम् ।

आनन्दमय पु० आनन्दः प्रचुरोऽस्य प्राचुर्ये मयट् । प्रचुरा-
नन्दस्वरूपे परमात्मनि “आनन्दमयोऽभ्यासात्” शा० सू० ।
यथा च आनन्दप्रचुरत्वात् तस्य आनन्दमयत्वं तथा तद्भा-

व्ये निर्वर्णीतम् यथा “तैत्तिरीयकोऽन्नमयं मनोमयं
विज्ञानमयं चानुक्रम्यान्नायते “तस्माद्वा एतस्मा
द्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय” इति तत्
संशयः किमिहानन्दमयशब्देन परएवात्मोच्यते यत्प्र-
कृतं ‘मयं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति’ किं वाच्यमयादिवत् ब्र-
ह्मणोऽर्थान्तरमिति । किन्तावत्प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरमसुख्य
आत्मानन्दमयः स्यात्कस्मात् ? अन्नमयासुख्यात्मप्रवाहपतित-
त्वात् । अथापि स्यात्त्वार्थान्तरत्वादानन्दमयोसुख्य एवात्मे-
ति, न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्चारो रत्वश्रवणाच्च । सुख्य-
चेदात्मा स्यात् न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् इह तु ‘तस्य प्रियमेव
शिर’ इत्यादि श्रूयते । शरीरत्वञ्च श्रूयते । “तस्यैकएव-
शरीर आत्मा यः पूर्वस्थेति” । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमय-
स्यैकएव शरीर आत्मा येष आनन्दमय इत्यर्थः । न च
सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शोवारयितुं शक्यः । तस्मात्
संसार्यवानन्दमय आत्मा इत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते । परएव
आनन्दमयो भवितुमर्हति कुतः ? अभ्यासात्परस्मिन्नेव ह्या-
त्मन्यानन्दशब्दो बहुलत्वोऽप्यस्यते आनन्दमयं प्रस्तुत्य “र-
सोवै स” इति तस्यैव रसत्वसुक्तोच्यते “रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी
भवति कोहेप्रवान्यात् कः प्राग्याद्युद्देश आकाश आनन्देन
स्याद्देश ह्येवानन्दायति सैषानन्दस्य मीमांसा भवति” ।
“एष आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति” “आनन्दं ब्रह्मणो-
विद्वान् न बिभेति कुतश्चन” “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना-
दिति” च । श्रुत्यन्तरे च “विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति” ब्रह्म-
स्येवानन्दशब्दोदष्टः । एवमानन्दशब्दस्य बहुलत्वोब्रह्मणो-
वाभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते । यत्तूक्तम्
अन्नमयाद्यसुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यसुख्यात्म-
त्वमिति । नासौ दोषः आनन्दमयस्य सर्वान्तर-
त्वात् । मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धि-
मनुसरदन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन
प्रसिद्धमनूय भूषानिषिक्तद्रुतताच्चादिप्रतिभावात् ततो-
ऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समानसुतरसुत्तरमनात्मा-
नमात्मेति ग्राह्यत्वं प्रतिपत्तिस्तौक्याग्निमेक्षया सर्वान्तरं
मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति स्पष्टतरम् । यथा-
ऽरुन्धतीनिदर्शने बहुलोपि तारास्वसुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शि-
तासु याऽन्त्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवति एव-
मिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम् । यत्तु
ब्रूषे प्रियादीनां शिरस्वादिक्लपनानुपपन्ना मुख्यस्यात्मन
इति अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्य-

दोषः । शरीरत्वमयानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्शमानत्वात् न पुनः साक्षादेव सशरीरत्वं संसारिवद् तस्मादानन्दमयः परएवात्मा । “विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यार्थे” सू० । अत्राह नानन्दमयः परात्मा भवितुमर्हति कस्मात् ? विकारशब्दात् । प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगत आनन्दमय इति मयटोविकारार्थत्वात् तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेन्न प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात् ‘तत्प्रतिपत्तवचने मयडिति’ (पा०) प्रचुरतायामपि हि मयट् स्मर्यते । यथाऽन्नमयो यन्न इति अन्नप्रचुर उच्यते । आनन्दप्रचुरत्वञ्च ब्रह्मणः मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात् तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयट् । “तद्वैतव्यपदेशञ्च” सू० । इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणोव्यपदिशति श्रुतिः ‘एष हेतुवानन्दायतीति’ । आनन्दयतीत्यर्थः । यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति यथा लोके योऽन्येषां धनित्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते तद्वत् । तस्मात्प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमयः परएव आत्मा । “मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते” सू० । इतश्चानन्दमयः परएवात्मा यस्माद् ‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्’ इत्युपक्रम्य हि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यस्मिन्नन्ते यद्ब्रह्म प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानायाऽन्योऽन्तर आत्मेति प्रकान्तं, तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते ‘योऽन्योऽन्तर आत्मानन्दमय’ इति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तम् अविरोधात् । अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्थातां, न चान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्माऽभिधीयते एतन्निष्ठैव च सैषा भार्गवी वारुणी विद्या “आनन्दो ब्रह्मेतिव्यजानादिति” । तस्मादानन्दमयः परएवात्मा” शा० भा० ।

२ आनन्दप्रचुरे त्रि० सर्वायासमूह्यसुषुप्तावस्थापक्षे ३ आनन्दमयकोषाभिमानिनि जीवे च । “काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक् । पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण जायते । कादाचित्कीत्यतोनात्मा स्यादानन्दमयोऽव्ययम् । विम्बभूतोऽयं आनन्द आत्मासौ सर्वदा स्थितः” पञ्चद० उक्तेः जीवस्य पारमार्थिकानन्दरूपपरात्मस्वरूपत्वेऽपि

सुषुप्तौ तस्य स्मरणेऽपि च स्वल्पकालिकत्वात् ब्रह्मानन्दवैलक्षण्यम् । स्त्रियां ङीप् । साच ४ डर्गाभूर्त्तिभेदे स्त्री० ।

आनन्दमयकोष पु० आनन्दमयस्य परमात्मनः कोष इवावरकः । वेदान्तिमतसिद्धपञ्चकोषमध्ये पञ्चमे कोषे अविद्यास्वरूपे कारणशरीरे । आनन्दमयकोषस्वरूपदिकसक्तं विवे० चू० ।

“आनन्दप्रतिबिम्बवृत्तितनुर्दृष्टिस्तमोजृम्भिता स्यादानन्दमयः प्रियादिगुणकः स्वेष्टार्थलाभोदयः । पुण्यस्यानुभवे विभाति कतिनामानन्दरूपः स्वयं भूत्वानन्दति यत्र साधुतनुर्मन्मात्रः प्रयत्नं विना । आनन्दमयकोषस्य सुषुप्तौ स्मूर्तिरुत्कटा । स्वप्नाग्रयोरयोषदिष्टसन्दर्शनादिना । नैवायमानन्दमयः परात्मा सोपाधिकत्वात् प्रकृतेर्विकारात् । कार्यत्वहेतोः सुकृतक्रियायां विकारसङ्घातसमाहितत्वात् । पञ्चानामपि कोषाणां निषेधे युक्तितः श्रुतेः । तन्निषेधावधिः साक्षी बोधरूपोऽवशिष्यते । योऽयमात्मा स्वयंज्योतिः पञ्चकोषविलक्षणः । अवस्थान्त्यसाक्षी सन् निर्विकारो निरञ्जनः । सदानन्दः स विज्ञेयः स्वात्मत्वेन विपश्चिता” ।

आनन्दमयशब्देऽधिकसक्तम् । “गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः । बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविच्यताम् । देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः । ततः कर्ता ततोभोक्ता गुहा सेयं परम्परा” पञ्चद० ।

आनन्दसम्भव पु० आनन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य सम्भवः प्रकाशः । तत्त्वज्ञानप्रयोज्ये ब्रह्मानन्दस्मरणे । “आनन्दसम्भवे लीनोनापश्यसुभयं सुने ! पुरा० । सम्भवत्वज्ञात् अपादानेऽप्य आनन्दः सम्भवोऽस्य । २ भूतादौ त्रि० आनन्दप्रभवशब्दे विवृतिः ।

आनन्दा स्त्री आनन्दयति सेवनात् आ+नदि-णिच्-अच् । विजयायाम् (सिद्धि) राजनि० ।

आनन्दार्णव पु० आनन्दः अर्णव इव असीमत्वात् । ब्रह्मानन्दे अखण्डानन्दरूपत्वादपरिच्छित्वाच्चास्य तथात्वम् । प्रमोदाख्यं वादयोऽप्यत्र । “ब्रह्म प्रमोदाख्यवसिति” नैष० । आनन्दि पु० आ+नदि-इन् । १ हर्षे “कौशल्यानन्दिवर्जिनोराम” इति रामायणम् । २ कौतुके च ।

आनन्दिन् त्रि० आ+नदि-क्त । १ हर्षयुक्ते सुखिनि, आ+नदि-णिच्-क्त । यस्यानन्दो जनितस्तस्मिन् २ अभिनन्दिते त्रि० ।

आनन्दिन् त्रि० आ+नदि-णिनि । १ आनन्दयुक्ते णिच्-

शिनि । २आनन्दकारके ति० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

आनन्दी स्त्री आनन्दयति आ+नदि-णिच्-अच्-गौरा०

ङीप् (आकन पाता) दृढभेदे शब्दच० ।

आनमन न० आनस्यते वशोक्रियतेऽनेन करणे ल्युट् । सन्तो-

षार्थानुगत्यादौ १आनतौ । भावे ल्युट् । २सस्यनमने ।

णिच्+ल्युट् । नमतापादके ३आपारे ।

आनमित ति० आ+नम-णिच्-क्त । आवर्जिते आनती-
कृते अनुकूलोक्तते ।

आनस्य ति० आ+नम-णिच्-कर्मणि यत् । १नस्त्रीकार्ये

आ+नम-ल्यप् । २नमस्त्वर्थे अय्य० वा मलोपे तुकि

आनत्यो ल्यप् अय्य० ।

आनय पु० आ+नी-भावे अच् । देशात् देशानन्तरनयने ।

आनीयते वेदाद्यध्ययनायात् आधारे अच् । उपनयनसं-

स्कारे हेम० । भावे ल्युट् । आनयनमप्युभयत्र न० ।

आनर्त्त उ० आन्दत्यत्र आधारे घञ् । १न्द्यशालायां

२शुद्धे च तत्र हि वीरैर्हृषीत् न्दत्यमिव क्रियते इति तस्य

तथात्वम् । ३स्त्र्यवशे राजभेदे “मनोवैवस्वतस्यासन् पुत्रा

वै नव तत्समाः । इच्छाकुञ्चैव नाभागो धृष्णुः शर्याति-

रेव च” इत्युपक्रम्य “शर्यातिर्भिद्यन् त्वासीदानर्त्तानाम

विश्रुतः । पुत्रः, कन्या सुकन्याख्याया पत्नी च्यवनस्य ह ।

आनर्त्तस्य तु दायादोरेवोनाम महाद्युतिः । आनर्त्तो-

विषयज्ञासीत् पुरी चास्य कुशस्थली । रेवस्य रेवतः पुत्रः

ककुद्घोनाम धार्मिकः । ज्येष्ठः पुत्रशतस्यासीद्राज्यं प्राप्य

कुशस्थलीम् । स कन्यासहितं श्रुत्वा गान्धर्व्यं ब्रह्मणो-

ऽल्लिके । सुहूर्त्तभूतं देवस्य गतं बहुयुगं प्रभो ! । आज-

गाम शुभैर्वाथ स्वां पुरीं यादवैर्दृष्टाम् । कृतां द्वारवतीं

नान्ता बहुद्वारादृतोरणाम् । भोजयिष्यन्त्यर्कैर्गुप्तां वासु-

देवपुरोगमैः । ततस्तद्वैवतो ज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम् ।।

कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् । दत्त्वा

जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संशितः” हरिवं० १० अ० ।

तत्कृते ४देशभेदे आनर्त्तनामस्त्र्यवशकृतत्वात्तस्य देशस्य

आनर्त्तनामत्वम् । तत्रैव देशे च इच्छाकुपुलहृथ-

श्चस्य पश्चात् राज्यमासीत् यथोक्तम्”

“आनर्त्तो नाम ते राट् भविष्यत्यायतं महत् । तद्ग-

विष्यमहं मन्ये कालयोगेन पार्थिव ! । अध्यास्यतां

यथाकालं पार्थिवं दत्तमुत्तमम् । यायातमपि वंशस्ते

समेष्यति च यादवम् । असुवंशश्च वंशस्ते सोमस्य

भविता किल । एष मे विभवस्मात् तमेतं विषयोत्तमम् ।

दत्त्वा यास्यामि तपसे सागरं वरुणालयम् । लवणेन

समायुक्तस्त्वमिमं विषयोत्तमम् । पालयस्वास्विलं तात !

स्वस्य वंशस्य दृढये । वाढमित्येव हृथ्यश्चः प्रतिजपाह

तत्पुत्रम् । स च दैत्यस्तपोवासं जगाम वरुणालयम् ।

हृथ्यश्च महातेजा दिव्ये गिरिवरोत्तमे । निवेशयामास

सुरं वासार्थममरोपमः । आनर्त्तं नाम तद्राट् सुराट्

गोधनायुतम् । अचिरेणैव कालेन सन्दृष्टं प्रत्यपद्यत ।

अनूपविषयश्चैव वेलावनविभूषितम् । निविष्टं चेत्यस्यादा

प्राकारपामसंकुलम् । शशास स नृपः स्मृतं तद्राट्

राट्त्वर्द्धनः” ८४ अ० । अत्र च समुद्रवेलादिकं तत्क्षीमादिक-

सक्तम् । ५ तद्देशवासिजनेषु दैतद्राजेषु च ७ चन्द्र-

वंशे राजभेदे पु० । “वर्षकेतोस्तु दायादो विभुर्नाम प्रजे-

श्वरः । आनर्त्तस्तु विभोः पुत्रो सुकुमारस्ततोऽभवत्” हरि-

वं० ३२ । तत्र तद्देश राजपरत्वे “आनर्त्तान् कालकुटांस

कुलिन्दांस विजित्य सः” भा० सं० २४ अ० । देशवासिपरत्वे ।

“उक्तवांस महाबाहो ! कासौ दृष्टिगुलाधमः । वासु-

देवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः । तस्य शुद्धार्थिनोर्दर्पं

शुद्धे नाशयिताऽस्माहम् । आनर्त्ताः ! सत्यमाख्यात तत्र

गन्ताऽस्मि यत्र सः” इति आनर्त्तवासिनः प्रति साल-

वाक्यम् देशरपत्वे । “आनर्त्तेषु विमर्दश्च क्षेपञ्चात्मानि

कौरव ! इति भा० व० १४ अ० । “आनर्त्तमेवाभिमुखः

शिवेन गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः” भा० व० १८३ अ० ।

कृत्तिकादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण

देशविशेषराजाशुभस्य दृ० सं० प्रतिपादनात् स्यात्वादिभि

स्त्रिभिर्नक्षत्रैः क्रूरग्रहपीडितैस्तद्देशनृपस्याशुभं भवति यथा

दृ० सं० क्रूस्त्रिभिः । “वर्गेरान्नेयादौः क्रूरग्रहपीडितैः

क्रमेण नृपाः । पाञ्चालोमागधिकः कालिङ्गश्च क्षयं यान्ति ।

आवल्लोऽयानर्त्तो नृपुं चायाति सिन्धुसौविरः । राजा

च हारहौरोमद्रेवशोन्यश्च कोणेन्द्रः” । आन्दत्यतीति

कर्त्तरि अच् । दजले न० तस्य तरङ्गरूपेण न्दत्यस्येव

करणात्तथात्वम् ६ नर्त्तके ति० भावे घञ् । १० नर्त्तने घृ०

आनर्त्तके ति० आनर्त्तदेशे भवः धूमा० वुज् । १ आनर्त्तदेश-

भवे । आन्दत्यति आ+न्दत-खुल् । २ समन्ता-

नर्त्तके ति० । [युर्थ्याम् ।

आनर्त्तपुर न० आनर्त्तदेशस्य प्रधानं पुरम् । द्वारवत्याम्

आनर्त्तीय ति० आनर्त्तदेशे भवः दृढत्वात् छ । आनर्त्त-

देशभवे ।

आनर्थक्य न० अनर्थस्य भावः घञ् । १ निष्प्रयोज-

नत्वे प्रयोजनाभावे । “श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत्” कात्या० ७१, ८, ५, “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्” जै० सू० । अनेन क्रियाप्रतिपादकभिन्नवेदभागानामानर्थक्योक्तेः वेदान्तवाक्यानां न स्वार्थं प्रामाण्यं सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवाक्यवत् तेषां भूतार्थोपदेशकत्वात् तथा च उपासनाविधिविशेषतयैव तेषां प्रामाण्यम् इति सीमांसका मन्यन्ते । तदेतन्मतम् पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्य “तच्च समन्वयादिति” शारीरकसूत्रभाष्ये निराकृतं यथा “यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्थ्यते । यथा यूपाहवनीयादोन्यलौकिकान्यपि विधिविशेषतया समर्थ्यन्ते तद्वत् । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य । तथा हि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः । “दृष्टोहि तस्यार्थः । कर्मावबोधनञ्चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम् । तस्य ज्ञानसुपदेशः । तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः” । “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामिति च” । अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्त्तयत् कुतश्चिद्विषयविशेषान्वितयज्ञार्थवच्छास्त्रम् तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् । तत्प्रामाण्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयते एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तम् । नन्विह जिज्ञास्यैवैलक्षण्ययुक्तम् । कर्मकारण्ये भव्यो धर्माजिज्ञासः इह तु भूतं नित्यवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । तत्र धर्माज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षादिलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुम् । कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” “योऽयमात्माऽपहृतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” । “आत्मेत्येवोपासीत” । “आत्मानमेव लोकनुपासीत” “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु कोऽसावात्मा ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतोनित्यहृन्नोनित्य शुद्धबुद्धसत्त्वस्वभावो विज्ञानानन्दं ब्रह्मैवेवमादयः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टोभोजः फलं भविष्यति । कर्त्तव्यविध्यननुप्रवेशेन वस्तुमात्रकथने हानोपादानासम्भवात् “सप्तद्वीपा वसुमती” “राजासौ गच्छति” इत्यादि वाक्यवेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि रज्जुरियं सर्प इत्यादौ श्रान्तिजनितभीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वश्रान्तिनि-

वर्त्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेवं यदि रज्जुस्वरूपश्रवणद्वय सर्पश्रान्तिः संसारित्वश्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्त्तते श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादि संसारित्वधर्मदर्शनात् । “श्रुतव्योमन्तव्योनिर्दिध्यासितव्यः” इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिर्दिध्यासनयोर्दर्शनात् । तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माऽभ्युपगन्तव्यमिति” (पूर्वपक्षः) । “यद्यपि शास्त्रं तात्पर्यं विदामनुक्रमणम् । दृष्टोहि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्येवमादि । तत् धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्भिधप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपि च “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्” इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानामानर्थक्यप्रसङ्गः । प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतञ्चेत् वस्तूपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थं नित्यं भूतं नोपदिशतीत्यत्र कोहेतुः ? । न हि भूतसुपदिश्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थेव भूतोपदेश इति चेन्नैष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्त्तनशक्तिसद्वस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थत्वं प्रयोजनं तस्य, न चैतावता वस्तुसुपदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति उच्यते । अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति । तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन । अपि च “ब्राह्मणेन हन्तव्यः” इति चैवमाद्या निवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानासुपदेशोऽनर्थकश्चेत् “ब्राह्मणेन हन्तव्यः” इत्यादि निवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं तच्चानिष्टम् । न च स्वभावप्राप्तहन्तव्यार्थानुरागेण नजः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण । नजश्चैव स्वभावोपपत्त्यैव स्वस्वस्वनिर्भावं बोधयति । अभावबुद्धिस्त्वौदासीन्यकारणम् । सा च दग्धेन नाग्निवत् स्वयमेवोपशम्यति । तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव ब्राह्मणेन हन्तव्य इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यमानहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः । तस्मात् पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादपिषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम्” भा० । (सिद्धान्तः) वाक्यादेः २ अर्थबोधकताभावे च । सीमांसकमते कार्यान्वित एव शब्दानां शक्तिग्रहणियमात् लिङादेश कार्यताबोधकतया तच्छून्यवाक्यस्यार्थबोधकत्वाभाव इति प्राभाकरामन्यन्ते ।

आनर्व ति० अनिति अन-उष् आनुः प्राणी तस्येदम् अण् ।

प्राणिसम्बन्धिनि बलादौ । “व्यानवस्य तत्सवे गयम्”
ऋ० ७, १८, १२ । “आनोः सम्बन्धिनो बलस्य” भा० ।
“चिद्वचस आनवाय” ऋ० ६, ६२, ६ स्त्रियां ङीप् ।

आनव्य न० आनोर्नरस्य इदं यत् । नरसम्बन्धिनि तन्त्रोक्ते
मलद्वये । ‘मायिकं नाम योषोऽयम् पौरुषं कार्मणं
मलम् । आनव्यं तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मलत्वयम्’
तन्त्रसारे प्रपञ्चसारः ।

आनस त्रि० अनसः शकटस्य पितृर्वा इदम् अण् । १ शकट
सम्बन्धिनि । “द्वयानि वै वानस्पत्यानि चक्राणि रथ्यानि
चानसानि” शत० ब्रा० । २ पितृसम्बन्धिनि च ।

आनाथ्य न० अनाथस्य भावः घञ् । स्वाभिमुख्यत्वे ।

आनाम्य त्रि० आ+नम-कर्मणि गत्यत् अनिट्कत्वात् न
ह्रस्वः । नमस्कृत्ये ।

आनाय पु० आनीयते मत्स्योऽनेन आ+नी-करणे “जाल-
मानायः” पा० उक्तेः घञ् । मत्स्यधारणार्थे शण-
स्तृत्वादिनिर्मिते जाले । अन्यत्र अच् । आनय इत्येव ।

आनायिन् त्रि० आनयति आ+नी-णिनि । १ देशाद्देशान्तर
प्रापके । आनायो जालमस्यास्ति आनाय+इनि । २ जालिके
धीवरे “आनायिभिस्तामपकृष्टनक्राम्” “आनायिनस्तद्वि-
चये नदीष्णान्” इति च रघुः । उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

आनाय्य पु० आनाय्यते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियतेऽसौ आ+
नी-गत्यत् नि० आवादेशः । वैदिकप्रसिद्धे दक्षिणाग्निभेदे ।
“आनाय्योऽनित्ये” पा० “दक्षिणाग्निविशेष एवेदं निपा-
तनम् स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्व-
लनात् वैश्वदिकुलयोगिकत्वेन वैकल्पिकत्वाच्च । अन्यत्र
तु यत् आनेयो घटादिः” सि० कौ० वैश्वकुलादेरानीतो
दक्षिणाग्निस्तु आनेय एव “वैश्वकुलात् विप्रतोभ्राष्ट्रात्
गार्हपत्यादा” आश्व० सूत्रे अग्नियोनिविकल्पश्रवणात्
गार्हपत्यादानेयस्यैव आनाय्यत्वं नान्यस्य ।

आनाह पु० आ+नह-घञ् । १ बन्धेऽर्देऽर्थे आनह्यते अपसरण
प्रतिरोधेन बध्यते विष्णुत्वादि अनेन आ+नह+करणे
घञ् । २ विष्णुस्वरोधसाधने वैद्यकोक्ते रोगभेदे “आमं
शकृद्वा निचितं क्रसेण भूयोविबद्धम् विगुणानिलेन ।
प्रवृत्तं मानं न ययास्मेन” विकारमानाहसुदाहरनि”
भा० नि० । वातादिदोषासुक्ता स्थानविशेषाश्रयत्वेन
तेषां रोगविशेषजनकत्वमुक्तं सुश्रु० । “अत ऊर्ध्वं
स्थाननसंश्रयं वक्ष्यामः । एवं कुपितास्तांस्तान् शरीर-
प्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति । ते यदोदर-

सन्निवेशं कुर्वन्ति तदा गुल्मविद्वद्ध्युदराग्निसङ्गानाह-
विस्फुरिकातिसारप्रसृतोन् जनयन्ति” । “आनाहार्त्तं ततो-
दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम् । पितरं दुःखितं दृष्ट्वा मुक-
न्येदमथाब्रवीत्” भा० व० प० १२२ अ० ।

आनाहिक पु० आनाहे तत्प्रतीकारे विहितः ठक् । आ-
नाहुरोगोपशमनीये विधौ । “आस्त्रापनं मारुतजे, स्निग्धे
न्निग्धे विशिष्यते । पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको-
भवेत्” सुश्रु० ।

आनिचेय त्रि० समन्तान्निचीयते आ+नि+चि-कर्मणि
यत् । समन्तात् सञ्चयनीये स्त्रियां शार्ङ्ग० पाठात् ङीन् ।

आनिरुद्ध पुंस्त्री० अनिरुद्धस्यापत्यम् टष्णिक्त्वात् अण् ।
अनिरुद्धस्य जपापतेरपत्ये स्त्रियां ङीप् । निरुद्धभिन्नस्या-
पत्ये तु इज् । आनिरुद्धिरित्येव ।

आनिर्हृत पु० अनिर्हृत एव स्वार्थे अण् । देवहृदयतया
प्रधाने देवभेदे “नम आनिर्हृतेभ्य इत्येते ह्येभ्यो लोकेभ्यो
ऽनिर्हृताः” शत० ब्रा० “एतानि देव हृदयानि यथा हृदयं
प्रधानं तथैतेऽपि प्रधानानि” भा० ।

आनिल त्रि० अनिलस्वेदम् अण् । १ वायुसम्बन्धिनि अनि-
लोदेवताऽस्य अण् । २ वायुदेवताके हविरादौ स्त्रियासुभयत्र
ङीप् । सा च स्वातितारायाम् सा हि अनिलाधिष्ठातृका

आनिलि पु० अनिलस्यापत्यम् इज् । भीमे स हि पाण्डोः
क्षेत्रे कुन्यां वायुनोत्पादितः यथा “ततस्तथोक्ता भर्ता तु
वायुमेवाजुहाव सा । ततस्तामागतो वायुर्मुगाकूटोमहा-
बलः । किन्ते कुन्ति ! ददास्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् ।
सा सबलजा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम ! । बलवन्तं
महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् । तस्माज्जज्ञे महाबाहोभीमो-
भीमपराक्रमः” भा० आ० प० १२२ अ० । २ हनूमति
च तस्य केशरिचक्षेत्रे अञ्जनायां वायुना जनितत्वात् तथा-
त्वम् तत्कथा संक्षिप्ता यथा “अहं केशरिणःक्षेत्रे वायुना
जगदायुना । जातः कमलपलाच्च ! हनूमाद्वास वानरः”
भा० व० प० १४० अ० । भीमं प्रति हनूमद्वाक्यम् । अत-
एव तयोः क्षेत्रभिन्नोत्पत्त्येऽपि एकेनोत्पादनात् भ्रातृ-
त्वम् तेन “तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने । भ्रातृ-
प्रियमभीष्टान् वै चकार सुमहद्वपुः” “भ्राता मम गुण-
श्रेष्ठो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः रामायणेऽतिविख्यातः
श्रीमान् वानरपुङ्गव” इति च तत्रैवाध्याये तयोर्भ्रातृ-
त्वेनोक्तिः । अनिलमुतादयोऽप्युभयत्र ।

आनीत त्रि० आ+नी-कर्मणि क्त । देशाद्देशान्तरं नीते ।

“आनीता भवता यदा पतिरता साध्वी धरित्रीसुता”
नाटकम् । [प्रियानीतिरामोरजोबधे स्थितः] सुध० ।
आनीति स्त्री आ+नी-क्तिन् । आनयने “चङ्क्रमित्वा
आनील पु० ईषदर्थे आङ् प्रा०स० । १ ईषद्वीलवर्षे २ तद्वति
ति० । ३ नीलघोटके पु० हेम० । ४ तज्जातिस्त्रियां स्त्री डोप्
आनु ति० अन-उण् । प्राणिनि आनवशब्दे उदा० ।
आनुकल्पिक ति० अनुकल्यं वेत्ति तद्वोधकग्रन्थमधीते वा
उक्था० ठक् १ अनुकल्पाभिज्ञे २ तद्वोधकग्रन्थाध्येतरि च
अनुकल्पेन प्राप्तः ठक् । ३ अनुकल्पेन प्राप्ते । अनुकल्पाय
हितम् ठक् । ४ अनुकल्पसाधने । [वर्त्तमाने ।
आनुकूलिक ति० अनुकूलं वर्त्तते ठक् । आनुकूल्येन
आनुकूल्य न० अनुकूलस्य भावः कर्म वा ध्यञ् । अनुकूलता-
चरणे १ साहाय्ये २ अनुगुणतायाञ्च । “यत्नानुकूल्यं दम्पत्यो
स्त्रिवर्गस्तत्तु वदन्ते” या०सू० “रमतश्चानुकूल्येन ययुः
संवत्सरा दश” रामा० । [पञ्चाङ्गवादौ ।
आनुगङ्गा ति० अनुगङ्गं भवः परिसुखा० ज्य । गङ्गा-
आनुगतिक ति० अनुगतमनुगमनं भावे क्त तेन निर्दृष्टः
अलङ्घ्यता० ठक् । अनुगमेन निर्दृष्टे सन्तोषादौ ।
आनुगत्य न० अनुगतस्य भावः कर्म वा ध्यञ् । १ अनुगमन-
रूपाचरणे २ अनुगतत्वे च । [स्त्रार्थे ठक् । पञ्चात्कथके ।
आनुगादिक ति० अनुगदतीति अनुगादौ स एव अनुगादिन्+
आनुगुणिक ति० अनुगुणमधीते वेद वा वसन्ता० ठक् ।
१ अनुगुणाभिज्ञे २ तद्वोधकग्रन्थाध्येतरि च । स्त्रियां डोप् ।
आनुगुण्य न० अनुगुणस्य भावः कर्म वा ध्यञ् । १ अनुकूल-
ताचरणे २ अनुकूलत्वे च । [स्त्रियां डोप् ।
आनुग्रामिक ति० अनुग्रामं भवः ठज् । ग्रामपञ्चाद्भवादौ
आनुचारक न० अनुचारकस्य धर्म्मस्य संहित्यादि० अण् ।
अनुचरधर्म्मस्य आचरणे ।
आनुति पुंस्त्री० आनुतस्यापत्यम् इज् । आनुतनाम्नोयुने-
रपत्ये । “इजः प्राचाम्” ततः युवप्रत्ययस्य लुक् तौल-
स्यादित्वात् न । आनुतिः पिता आनुतायनः पुत्रः ।
आ+नु-क्तिन् । सम्यक्स्त्वने स्त्री । [पञ्चाङ्गवादौ ।
आनुतिल्य ति० अनुतिलं भवः परिसुखा० ज्य । तिलस्य
आनुदृष्टिनेय पुंस्त्री अनुदृष्टौ भवः शुभ्रा० ठक् कल्या० आनङ्
च । अनुदृष्टिभवे । [ध्वंसपञ्चाद्भवे स्त्रियां डोप् ।
आनुनाश्य ति० अनुनाशं विनाशस्य पञ्चाद् भवः संका० ग्य ।
आनुनासिक्य न० आनुनासिकस्य भावः ध्यञ् । अनुना-
सिकधर्म्मो नासासहिततत्त्वस्यानोच्चार्यत्वे “प्रतिज्ञानु-

नासिक्याः पाणिनीयाः” व्याकरणीया परिभाषा ।
आनुपथ्य ति० अनुपथं भवः परिसु० ज्य । मार्गस्य पञ्चाङ्गवादौ
आनुपदिक ति० अनुपदं धावति ठक् । अनुपदं १ धावमाने
पदस्य वेदपाठविशेषस्य पञ्चात् अनुपदं तद्वेत्ति तद्वोध-
कग्रन्थं वाऽधीते उक्था० ठक् । २ पदग्रन्थाध्येतरि
इतदभिज्ञे च स्त्रियां डोप् । [पञ्चाङ्गवादौ ।
आनुपट्य ति० अनुपटं भवः परिसुखा० ज्य । पदस्य
आनुपूर्वी स्त्री पूर्वमनुक्रम्य अनुपूर्वं तस्य भावः ध्यञ् ततो
वा डोषि यलोपः । परिपाद्याम् मूलावधिके क्रमे
“षडानुपूर्व्या विप्रस्य जलस्य चतुरोऽवरान्” मनुः ।
डोषभावपक्षे आनुपूर्व्यमप्यत्र न० । “वसोरन्नानुपूर्व्येण
शाणक्षौमाविकानि च” मनुः ।
आनुमानिक ति० अनुमानादागतः ठक् स्त्रियां डोप् । अनुमा-
नप्राप्ते १ युक्तिसिद्धे २ व्याप्तिविशिष्टलिङ्गज्ञानादवगते अनुमिते
पदार्थे यथा धूमदर्शनात् वज्रिरनुमीयते स च वज्रिः
स्वव्याप्तिविशिष्टधूमज्ञानेनैवावगत इति तस्य तथात्वम् ।
अनुमानमात्रेणावगम्ये वेदे वाचकशब्दस्यैव सांख्यमत-
सिद्धे ३ प्रधाने न० । “ईक्षतेर्नाशदमिति” शा०सूत्र
भाष्ये तस्य च वेदशब्दप्रतिपाद्यत्वं निराकृत्य “रचनानु-
पपत्तेर्नानुमानम्” सू० भा० अनुमानग्रन्थत्वमपि निरा-
कृतम् । तस्य च यथानुमानिकत्वं तथा ४ ईई, ई७ पृष्ठे
अव्यक्तशब्दे दर्शितम् “आनुमानिकमप्येषामिति चेन्न
शरीररूपकविन्यस्तद्वहीतेर्दर्शयति च” शा०सू० ।
आनुमाय्य ति० अनुमायं भवः परिसुखा० ज्य । माषस्य
पञ्चाङ्गवादौ । [ज्ञवादौ ।
आनुयय्य ति० अनुययं भवः परिसुखा० ज्य । यवस्य पञ्चा-
आनुयूथ्य ति० अनुयूषं भवः परिसुखा० ज्य । यूषस्य पञ्चा-
ङ्गवादौ । [२ आनुगत्ये च ।
आनुरक्ति स्त्री आ+अनु+रन्ज-क्तिन् । १ अनुरागे
आनुराहति पुंस्त्री० अनुरहतोऽपत्यम् बाह्वा० इज्
अनुश० द्विपदद्विः । सुनिभेदे युवापत्ये तत् ततः फक्
तौलत्वा० न लुक् । आनुराहतायनः । तस्य युवापत्ये ।
आनुहारति इति पाठान्तरम् ।
आनुरोहति पुंस्त्री० अनुरोहतोऽपत्यम् बाह्वा० इज् । अनु-
रोहन्मनेगौत्रापत्ये तस्य युवापत्ये फक् तस्य तौ न लुक् ।
आनुरोहतायनः तदीययुवापत्ये ।
आनुलेपिक ति० आनुलेपिकायाः स्त्रिया धर्म्मस्य संहित्यादि०
अण् । अनुलेपिकाया धर्म्मे कर्म्मणि ।

आनुलोमिक लि० अनुलोमं वर्त्तते अनुलोम+ठक् ।

अनुलोमाचारवति । स्त्रियां ङीप् ।

आनुलोम्य न० अनुलोमस्य भावः कर्म वा ब्राह्म० ष्यञ् ।

१ अनुक्रमे “आनुलोम्येन सम्भूता जाता ज्ञेयास्तएवते ।

“एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बोयौ तथा स्मृतौ” इति च

मनुः अनुकूलत्वे “क्रियाणामानुलोम्यञ् करोत्यनुपितो-

ऽनिलः” सुशु० । [पञ्चाङ्गवादौ ।

आनुवंश्य लि० अनुवंशं भवः परिसुखा० अ० । वंशवृक्षस्य

आनुवेश्य लि० “अनुवेशं वसति “अव्ययीभावाच्च” पा० अ० अ०

प्रातिवेश्यसन्निवृत्तहवासिनि । “प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च

कल्याणे विंशतिद्विजे” मनुः । “निरन्तरहवासी प्रातिवेश्यः

तदन्तरहवासी आनुवेश्यः इति कुल्लू० अव्ययीभावा-

च्चेति सूत्रे परिसुखादिभ्य एवेष्टते इति नियमस्तु प्रायि-

कस्तेनात्मापीति बोध्यम् । [शतिकसन्निवि ।

आनुशातिक अनुशतिकस्येदम् अण् द्विपदद्विः । अनु-

आनुशासनिक लि० अनुशासनाय हितं ठक् । १ अनुशासनसा-

धने नोतिवाक्यादौ २ राज्ञनीतेरनुशासनार्थे भारतान्तर्गते

पर्वभेदे । “ततः पर्वे परिज्ञेयमानुशासनिकं परम्” भा०

आ० १ अ० ।

आनुश्रविक लि० गुरुपाठादनुश्रूयते अनुश्रवोवेदस्तत् विहितः

ठक् । खर्गादिसाधनतया वेदविहिते कर्म समूहे “दृष्टव-

दाशुश्रविकः स ह्यविशुद्धिजयातिशययुक्तः” सां० का० ।

“नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्तियोगा-

दगुरुषार्थत्वम्” सां० सू० ।

आनुषङ्गिक लि० अनुषङ्गात् आगतः ठक् स्त्रियां ङीप् ।

उद्देश्यान्तरप्रवृत्तस्य तत्कर्मनान्तरीयतया प्राप्ते प्रासङ्गिके

अनुद्देश्ये “अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेत्याचयः” सि० कौ०

यथा भो वटो ! भिज्जामट यदि गां पश्येः ताञ्चानयेत्यादौ

भिज्जार्थप्रवृत्तस्य दैवात् गोदर्शनात्तस्या आनयनमानुष-

ङ्गिकं ततोद्देश्यत्वाभावात् । [पूर्व्याम् ।

आनुषज् अव्य० आ+अनु-सन्ज-क्लिप् खरा० । आनु-

आनुषण्ड लि० अनुषण्डे देशभेदे भवः कच्चा० अण् ।

अनुषण्डदेशभवे ।

आनुष्टुभ लि० अनुष्टुप् छन्दोऽस्य उत्सा० अञ् ।

१ अनुष्टुप्छन्दो मन्त्रादौ ऋचि स्त्री ङीप् । “अनु-

ष्ट्यावाञ्छाभोगवे आनुष्टुभे ढत्वे भवतः” इति सामसं०

भा० धृता श्रुतिः । अष्टुभ इदम् अञ् । २ अनुष्टुप्सम्ब-

न्निनि । अनुष्टुप्सरस्वती देवताऽस्य अण् । ३ सार-

स्वते हविरादौ” आनुष्टुभस्य हविषोयत्” ऋ०

१०, १८१, १ । “आनुष्टुभोवा अश्वः” आनुष्टुभैषा

दिक्” शत० ब्रा० । अत्र आनुष्टुभोदीर्घभावः स्वार्थे

अण् । ४ अनुष्टुप्छन्दसि न० स्वार्थिकस्य क्वचित्

प्रकृतिविज्ञातिक्रमस्य देवताविदित्वात्विज्ञान्यत्वम् ।

आनुसाय्य लि० अनुसायं भवः परिसुखा० अ० । सायस्य

पञ्चाङ्गवादौ ।

आनुसीत्य लि० अनुसीतं भवः परिसुखा० अ० । लाङ्गल

पङ्कतेः पञ्चाङ्गवे । [पञ्चाङ्गवादौ ।

आनुसीर्य लि० अनुसीरं भवः परिसुखा० अ० । लाङ्गल-

आनुस्य लि० अनुस्यया अतिपत्या दत्तम् अण् । अनुस्य-

यया दत्ते “स्फुरत्प्रभामण्डलमानुस्यं सा विभ्रती शा-

श्वतमङ्गरागम्” रघुः । [इनङ् च । अनुसरणभवे ।

आनुसृतिनेय लि० अनुसृतौ भवः शुभ्रा० ठक् कल्या०

आनुसृष्टिनेय लि० अनुसृष्टौ भवः शुभ्रा० ठक् कल्या०

इनङ् च । अनुसर्जनभवे ।

आनुहरति लि० अनुहरति भवः बाह्या० इज् अनुशति०

द्विपदद्विः । अनुहरणकुर्वति भवे ।

आनूप लि० अनूपदेशे भवः कच्चा० अण् । अनूपदेशभवे स्त्रियां

ङीप् । २ जलानुगतदेशभवे प्राणिवर्गे च तत्तत्प्राणिन-

स्तन्मांसगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा “आनूपवर्गस्तु

पञ्चविधः । तद्यथा कूलचराः प्लवाः कोशस्थाः पादिनो

भक्ष्याश्चेति । तत्र गजगवयमहिषरुचमरसृमररोहित

वराहखड्गिगोकार्ककालपुच्छकोड्रन्यङ्गुरगवयप्रभृतयः कू-

लचराः पशवः । वातपित्तहरा दृष्या मधुरा रस-

पाकयोः । शीतला बलिनः स्निग्धा मूललाः कफ-

वर्जनाः । विरुक्ष्णो लेखनश्च वीर्योष्णः पित्तदूषणः ।

खाद्वस्त्रलवणस्तेषां गजः स्नेहानिलापहः । गवयस्य तु

मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरं चापि

व्यवायस्य तु वर्जितम् । स्निग्धोष्णमधुरो दृष्यो महिषस्त-

र्पणो गुरुः । वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् । तथा

चमरमांसस्तु स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरं

चापि वातपित्तप्रणाशनम् । सृमरस्य तु मांसञ्च कषाया-

नुरसं सृष्टवम् । वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् ।

स्वेदनं हृहणं दृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु । स्निग्धं अमा-

निलहरं वाराहं बलवर्द्धनम् । कफघ्नं खड्गिर्गर्भितं

कषायमनिलापहम् । पिलग्रं पवित्रमायुष्यं बद्धमूलं वि-

रुक्षणम् । गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं सृष्ट कफा-

वहम् । विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम् ।
हंससारसकौञ्चचक्रवाककुररकादम्बकारण्डवजीवजीवकवक-
बलाकापुण्डरीकपुत्रशरीरोसुखनन्दीसुखमद्गुत्क्रोशकावा-
लमल्लिकानेशुक्ताक्षपुष्करशायिकाकोनालकाम्बुककुटिकामे-
धरावश्वेतचरणप्रभृतयः श्लवाः सङ्घामुचारिणः । रक्त-
पित्तहराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुजितः ।
सृष्टमूलपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः । गुरुष्णमधुरः
स्निग्धः स्वरवर्णबलप्रदः । दृंहणः शुक्लस्तेषां हंसो
मारुतनाशनः ।

शङ्खशङ्खनखशुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः । कूर्म-
कुम्भीरककर्कटकवल्गुकर्कटकाशिशुमारप्रभृतयः पादिनः ।
शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाका मरुजुदः । शीताः स्निग्धा
हिताः पित्ते वर्चस्थाः श्लेष्मवर्द्धनाः । कृष्णकर्कटकस्तेषां
बल्यः कोष्णोऽनिलापहः । शुक्तः सन्धानकत् सृष्टर्विष्मू-
लोऽनिलपित्तहा । मत्स्यग्रास्तु द्विविधा नादेयाः सासु-
द्राश्च । तत्र नादेयाः रोहितपाठीनपाटलाराजीवव-
र्भिर्गोमत्यक्ष्णमत्स्यग्रागुञ्जारसरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो ना-
देयाः । नादेया मधुरा मत्स्यग्रा गुरवोमारुतापहाः ।
रक्तपित्तकराशोष्णा वृष्याः स्निग्धाल्पवर्चसः । कषायानु-
रसस्तेषां शय्यशैवालभोजनः । रोहितो मारुतहरो ना-
त्यर्थं पित्तकोपनः । पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः
पिशिताशनः । दूषयेदस्त्वपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ।
सुरली दृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा । सरस्तडा-
गसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः सृताः । महाहृद्दे-
बलिनः खल्येऽम्बुखवलाः सृताः । तिमिङ्गिलकलिश-
पाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहाभी-
नराजीवप्रभृतयः सासुद्राः । सासुद्रा गुरवः स्निग्धा
मधुरा नातिपित्तलाः । उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्थाः
श्लेष्मवर्द्धनाः । बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात्
ससुद्रजाः । ससुद्रजेभ्योनादेया दृंहणत्वादुगुणोत्तराः ।
तेषामप्यनिलप्लवाञ्चौष्ट्रकौथौ गुणोत्तरौ । स्निग्धत्वात्
स्वादुपाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणोत्तराः । नादेया
गुरवो मध्ये यस्मात्पुच्छास्वचारिणः । सरस्तडाग-
जानान्तु विशेषेण शिरो लघु । अदूरगोचरा यस्मात्त-
स्मादुत्सोदपानजाः । किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु
ते । अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः सृताः ।
उरोविचरणात्तेषां पूर्वमङ्गलं लघु सृष्टम् । इत्यानूपो महा-
भिसन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः । “मनुष्यतत्त्वयोर्वज्ज्”

पा०मनुष्ये तत्स्येहसितादौ वाच्ये तु वज्ज् । आनूपक इत्येवं
आनृत लि० अन्तं शीलमस्य क्त्वा० अण् । सततमिथ्यानु-
शीलनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आनृत्य न० अनृत्यस्य भावः कर्म वा ध्वज् । ऋणशून्यत्वे
ऋणशोधने । “वक्तव्यं सर्वदा सद्भिरप्रियञ्चापि यद्विमतम् ।
आनृत्यमेतत् स्नेहस्य सद्भिरेव कृतं पुरा” नरसिंहपु० ।
आनृत्यं सि पुंस्त्री० अन्तश्शंस्यापत्यम् इज् । दयालोपत्ये
गहा० भवादौ ऋ । आन्तश्शंसीयः तद्ववादौ लि० ।

आनृत्यं न० अन्तश्शंस्यस्य भावः कर्म वा ध्वज् । अनि-
ष्टुरतायां शकारण्ये ‘आरोद्’ सुमहाप्राज्ञ आन्तश्शंस्या-
च्छुना विना” भा०आश्र० २अ० । “आन्तश्शंस्यात् ब्राह्म-
णस्य भुञ्जते हीतरे जनाः” मनुः । श्वेतुकम्पायाञ्च ।
“अर्हणं तत्कुमारीणामान्तश्शंसं हि केवलम्” उद्वा०त०
सूतिः । “आनृत्यं सन्तुकम्पा” रघु० । स्वार्थे ध्वज्
शकारण्ययुक्ते लि० “एष धर्मपरोनित्यमान्तश्शंसश्च
पाण्डवः” भा०व०प०७१ अ० ।

आनेत लि० आ+नी-हृच् । आनयनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आनेय लि० आ+नी-कर्मणि यत् । देशदेशान्तरमाने-
तव्ये श्रुतादौ वैश्यकुलात् विप्रतोभ्रातृद्वा आनेतं योग्ये
शदक्षिणाग्नौ पु० आनाय्यशब्दे विवृतिः “आनेयो घटादि
वैश्यकुलादेरानेयोदक्षिणाग्निश्च” सि०कौ० ।

आ(अ)नैपुण्य न० अनिपुणस्य भावः अण् उत्तरपदवृद्धिः
पूर्वपदस्य वा । अपाठवे नैपुण्याभावे ध्वज् । पूर्ववत् वृद्धिः
आ(अ)नैपुण्यमप्यत्र ।

आ(अ)नैश्वर्य्य न० अनीश्वरस्य भावः ध्वज् । उत्तरपदवृद्धिः
पूर्वस्य पदस्य वा । ऐश्वर्य्यभावे ऐश्वर्य्यविरोधिनि सांख्या-
दिमतसिद्धे बुद्धेर्धर्मभेदे धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यै-
श्वर्य्यनैश्वर्य्यरूपा अष्टौ बुद्धेर्धर्मास्ते च भापरूपा एव तैरभा-
वानङ्गीकारात् तत्र ज्ञानभिन्नानां सप्तानां बन्धहेतुत्वम् ज्ञा-
नेन मोक्ष इति तेषां सिद्धान्तः यथाह सांका०कौमुद्योः”
“रूपैः सप्तभिरेव तु ब्रह्मात्मात्मानमात्मना प्रकृतिः । सैव च
पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण” तत्त्वज्ञानवर्जं ब-
्रह्माति धर्मादिभिः सप्तभिः रूपैरिति पुरुषार्थं प्रति
भोगापवर्गौ प्रति आत्मनात्मानमेकरूपेण तत्त्वज्ञानेन विवे-
कख्यात्या विमोचयति पुनर्भोगापवर्गौ न करोतीत्यर्थः” ।

आन्त लि० अम+क्त नि०वा इडभावः उपधादीर्घः । पीडिते
इट्पक्षे अमितोऽप्यत्र । [नान्तरोधर्मः सत्वम्”सा०द०
आन्तर लि० अन्तर्मध्ये भवः अण् । आभ्यन्तरे । “कश्च-

आन्तरतम्य न० अन्तरतमस्य अत्यन्तसदृश्य भावः ष्यञ् ।

सौसादृश्ये “बाह्यप्रयत्नाच्च यद्यपि सर्वसंज्ञायामनुपयुक्ता-
स्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायासुपयोच्यन्ते” सि०कौ० ।

आन्तरागारिक लि० अन्तरागारस्य धर्म्यम् ठक् । अन्तरा-
गारनियुक्तपुरुषस्य धर्म्यं अवरोधरक्षणदौ ।

आन्तरप्रपञ्च पु० कर्म० । आध्यात्मिके आभ्यन्तरे द्वैतविस्तारे
स चान्नमयादिकोपपञ्चकं शरीरत्वयम् जन्मस्थित्यादयः षड्-
भावविकाराः त्वङ् मांसादिषाट्कौशिकस्थूलदेहः अशना-
द्यापिपासादि षड्भ्यः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकं वागाभिक-
मेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं मनआद्यन्तःकरणचतुष्टयं
सङ्ख्याद्यन्तःकरणचतुष्टयः जागराद्यवस्थात्रयं तदभिमानि-
विश्वतैजसप्राज्ञाःसमाधिमूर्च्छादयः क्रोधाद्यरिषड्वर्गः साध-
नचतुष्टयं सत्त्वादिगुणत्रयं सुखदुःखज्ञानाज्ञानादि
अविद्यादिक्लेशपञ्चकम् मैत्रादिभावनाचतुष्टयं यमाद्य-
ष्टाङ्गम् प्रत्यक्षादिप्रमाणवर्गः रोगारोग्यसमुदायोय-
थायोग्यं विविधनामरूपगुणधर्मादयः भोगापवर्गौ च ।
एवमन्यमतेऽप्युच्यम् ।

आन्तराल लि० अन्तरालं मध्यस्थितिं वेत्ति अण् । देहाभ्य-
न्तर एवात्मनः स्थितिचेत्तरी जीवस्थानुत्पत्तिवादिनि पूर्व-
प्रज्ञे माध्वे स हि आत्मनोविभुत्वखण्डनेन देहाभ्य-
न्तरे एव स्थितिं मन्यमानस्तस्याणुत्वम् प्रतिपेदे
आत्मशब्दे तन्मत्तमुक्तप्रायम् अधिकं माध्वशब्दे वक्षते ।
“अणुं वदन्यान्तरालाः सूक्ष्मनाडीप्रचारतः । रोमणः
सहस्रभागेन नाडीषु प्रचरत्ययमिति” तस्य सिद्धान्तः
“वालायशतधारस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः
स विज्ञेय इति” श्रुतिमनुसृत्य तथा तेनाङ्गीकृतम् ।
दुर्विज्ञेयत्वेन सूक्ष्मत्वमौपचारिकमिति तु वेदान्त्यादयः ।

आन्तरि(री)च लि० अन्तरि(री) चे भवः अण् । आकाश-
भवे उत्पत्तादौ “उत्पातांस्त्रिविधान् प्राह नारदो
भगवान् प्रभो ! दिव्यांश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पिता-
मह !” ज्यो० । २ अन्तरीक्षभवे जले च । अम्बु शब्दे ३३०
पृष्ठेऽस्य विवृतिः ।

आन्तरीपक लि० अन्तरीपे भवः घूमा० वुञ् । अन्तरीप-
भवे घूमादिगणे द्वीपसाहचर्यात् देशवाचित्वाच्च अन्तरीप-
शब्दएव बोध्यः अन्तरीय इति पाठस्तु प्रामादिकः । [डीप् ।

आन्तर्गणिक लि० अन्तर्गणं भवः ठञ् । गणमध्यभवे स्त्रियां
आन्तर्गणिक लि० अन्तर्गहं भवः ठञ् । गेहमध्यभवे
स्त्रियां डीप् । अन्तर्वैशिकान्तर्वैश्वकादयोऽप्यत्र ।

आन्तर्यं न० अन्तरस्य भावः ष्यञ् । अन्तर्वर्तित्वे ।

आन्तिका स्त्री अन्तिकेव अण् अजा० टाप् । जेठायाम्
भगिन्याम् ।

आन्त न० अमलत्वेन अस-गतौ क्त उपधादोर्धः । १ वायु-
वाहकनाडीभेदे । अन्तस्येदम् अण् । २ अन्तसम्बन्धिनि
लि० स्त्रियां डीप् ।

आन्दोल दोलने सुड्डशालने अद० चुरा० उभय० सक० सेट् ।
आन्दोलयति ते आन्दुदोलत् त । क्त आन्दोलितः ।

आन्दोलक पु० आन्दोलयति खलु । दोलनकर्त्तरि ।
आन्दोलन न० आन्दोल-भावे ल्युट् । १ पुनःपुनर्दोलने,
२ सुड्डशालने “किन्त्वासामविन्दुसुन्दरदृशां द्राक् चामरा-
न्दोलनात्” उद्भटः ३ अनुसन्धाने च ।

आन्धसिक लि० अन्धो भक्तं शिल्पमस्य ठक् । पाचको रुदे ।
आन्धीगव न० अन्धीयुना ऋषिभेदेन दृष्टं साम-अण् । ततो-
यसवने गेये आर्भवपवमानसूक्तगते सूक्तभेदे तच्च सूक्तम्
जह्मगाने १ प्र० १ १ क० पठितम् तच्च साम० स० भा० दर्शितम्
यथा “श्यावाश्वान्धीगवेऽनुष्टुबानेये अथ्यतेऽथ वा । पुरेव
लिङ्गं जगती चतुर्विंशति-कीर्त्तनम् । इदमाप्तायते “पञ्च-
छन्दा आवापः आर्भवः पवमानः सप्तसामा, गायत्र-
संहिते गायत्रे तच्चे भवतः, श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे
तच्चे भवतः, उष्णिहिं शफम्, ककुभि पौष्कलम्, काव-
मन्यं जगतीषु” इति । अवमर्थः अस्ति ततोयसवने
पवमानः आर्भवसंज्ञकः, तस्मिन् पञ्च सूक्तानि, सप्त
सामानि, “स्वादिव्या मदिरा” इत्येकं सूक्तम् (उ, १ प्र,
१५), तस्मिन् गायत्रस्तिस्र ऋचः तासु “गायलम्”
“संहितम्” (उ, १ प्र, ८) चेति द्वे सामानी, “पु-
रोजितो वो अन्धसः” इति सूक्तान्तरम् (उ, १ प्र, १८)
तत्रैकादशुत्तरे द्वे गायत्रौ तासु “श्यावाश्वम्”
(ज, १ प्र, ११) “आन्धीगवम्” (उ, २ प्र, ११) चेति द्वे सा-
मनी, “इन्द्रमच्छ सुता” इत्यपरं सूक्तम् (ज, १ प्र, १८),
तस्मिन् उष्णिहस्तिस्रः तासु “शफम्” साम, “पवस्व
मधुमत्तम्” इति प्रगाथः (उ, १ प्र, १६), तस्मिन् पूर्वा
ककुप्, उत्तरा पङ्क्तिः । तत्र “पौष्कलम्” (ज, १ प्र, ६)
साम, “अभिप्रियाणि पवते च नोहित” इत्यन्यं सूक्तम्
(उ, १ प्र, १६), तत्र तिस्रो जगत्यः तासु “कावम्”
(ज, १ प्र, १३) साम ।

आन्ध्र न० अन्धस्य भावः ष्यञ् । दृष्टिशक्तिराहित्ये यत्र
प्रतिघाते तद्भवति तद्दर्शितं सुशु० । शिरानाडीरूपक्रय्य “भूपु-

छान्तयोरधोऽहोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम तत्त्वान्तरं दृष्टुं प-
चातो वा इति" तत्कारणञ्चोक्तम् "शेषितमतिनिर्दिष्टं य-
मायं कण्डूशोफरागदाहपाकवेदना जनयेत् । अत्युष्णा-
भिलिङ्गातिविद्वेषञ्चै विस्त्रावितमतिप्रवर्त्तते अतिप्रवृत्तिं शि-
रोऽभितापमान्यमधिमन्यं तिभिरप्रादुर्भावमित्यादि चापा-
दयति" सुसु० । २ प्रकाशसूत्र्यत्वे "जगदान्द्यप्रसङ्गः" वे० प्र०

आन्व पु० आ+अन्व-रन् । १ देशभेदे २ तद्देशवासिनि ३ तद्वृत्ते
च ४ व० । "आन्वाः शका पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधि-
पाः" भा० व० प० १८८ अ० । स च देशः दृ० स० कूर्मविभागे
आग्नेयां दिशि वर्त्तितः यथा "आग्नेयां दिशि को-
शलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः कौणिकविर्दभवत्साम्बुचे-
दिकाश्चोर्द्धकण्ठाश्च" ग्रहभक्तौ च तत्रैवोक्तम् "इविड-
विदेहान्मन्त्रे च्छकभासापुरं कौङ्कणाः समान्प्रोषकाः । कु-
न्तलकेरलदण्डककान्तिपुरम्ने च्छसङ्करजाः । नासिक्यमोग-
वर्द्धनविराटविम्याद्रिपार्श्वगदेशाः । ये च पिबन्ति सुतोयां
तार्पी ये चापि गोमतीसलिलम्" । तेन विम्याद्रि-
पार्श्वगः गोमतीतापोनद्योः सन्निकटोऽयं देश इति गम्यते ।

आन्व लि० अन्+लब्धा अन्+ण । अन्+लब्धरि ।

आन्वतरयेय पु० स्त्री० अन्यतरस्यापत्यम् शुभ्रा० ठक् । अन्य-
तरस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

आन्वभाव्य न० अन्योभावोयस्य अन्यभावः तस्य भावः ब्राह्म०
ष्यञ् । अन्यरूपत्वे । [स्त्रियां ङीप्]

आन्वयिक लि० अन्यये प्रशस्तकुले भवः ठञ् । प्रशस्तकुलजाते
आन्वष्टक्य न० अन्वष्टका+स्थाये ष्यञ् । अन्वष्टकाशब्दार्थे
"अपरेदुरान्वष्टक्यम्" आश्व० २० ।

आन्वाहिक लि० अहनि अहनि अन्वहम् तत्र भवः ठञ्
अनुश० द्विपदद्विः । प्रतिदिनसाध्ये पाकादौ "वैवाहि-
केऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधा-
नञ् पत्तिञ्चाह्निकीं गृही" मनुः ।

आन्वीक्षिकी स्त्री अवस्थादनु ईक्षा पर्यालोचना सा-
प्रयोजनमस्याः ठञ् । तर्कविद्यायाम् गौतमप्रणीताया
मात्मविद्यायाम् । तत्प्रतिपादकग्रन्थश्च अक्षपादेन
पञ्चाध्यायी रचितः तत्तादिसं सूत्रं "प्रमाणप्रमेयसंशय
प्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयशब्दजल्पवितर्कदृष्टे-
त्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निश्रेय-
साधिगम" इति अन्तिमसूत्रञ्च "हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः"
इति । तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च पदार्थतत्त्वज्ञानानुसृष्टि
फलं तत्र क्रमोक्तिः । प्रत्यक्षानुमानोपमानागमरूप-

प्रमाणचतुष्टयम् तेषां लक्षणविभागादि । आत्मदेहेन्द्रिया-
र्थबुद्धिभेदः प्रवृत्तिदोषप्रत्येकभावफलदुःखापवर्गरूपप्रमेयविभा-
गः । इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानानि आत्मलिङ्गानि ।
षेटावदन्यावयवत्वमिन्द्रियाश्रयत्वं वा देहलक्षणम् ।
प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्ररूपेन्द्रियविभागः तेषां पृथि-
व्यादिभ्यः क्रमेणोत्पत्तिः । तत्कारणानि च क्रमेण पृथि-
व्यपतेजोवायुकाशात्मकानि पञ्च भूतानि । गन्धरस-
रूपस्यैव रूपविषयपञ्चकं पृथिव्यादीनां विशेषगुणास्तेषां च
क्रमेण प्राणादिभिर्माहता । महत्तत्त्वापर्यायाया बुद्धे-
ज्ञानरूपत्वम् । मनसो लक्षणम् । प्रवृत्तिलक्षणम् रागद्वे-
षाभिनिवेशरूपदोषत्वयलक्षणम् । पुनरुत्पत्तिरूपप्रत्येकभाव-
लक्षणम् प्रवृत्तिजनितार्थरूपफललक्षणम् । बाधनारूपं दुःख-
लक्षणम् । दुःखात्यन्तनिर्वातारूपपरिणलक्षणम् । एकस्मिन्
धर्म्मिणि भावाभावविरुद्धकोटिद्वयज्ञानत्वं संशयलक्षणम्
तत्र साधारणधर्म्मवद्विधौ ज्ञानमसाधारणधर्म्मवद्विधौ ज्ञानं
विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोटिद्वयोपस्थितिश्च कारणम् । प्रवृ-
त्तिहेतुविच्छाविषयत्वं प्रयोजनलक्षणम् । वादिप्र-
तिवादिनोः साध्यसाधनद्वयप्रकारकतदभावद्वयप्रकारकान्य-
तरनिश्चयविषयत्वं दृष्टान्तलक्षणम् प्रतिवादिनरसनेन निः-
सन्निग्रहतया अर्थनिश्चयरूपत्वं सिद्धान्तलक्षणम् । सर्वतन्त्र-
सिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः अभ्युगम-
सिद्धान्त इति सिद्धान्तचतुष्टयविभागाः तल्लक्षणानि च । प्र-
तिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमरूपावयवविभागः । साध्ये तु
जिज्ञासा, संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदासश्चेति
अधिकाः पञ्चावयवा उक्तास्तेन दशावयवा इति स्थितम् ।
तात्पर्य्यटीकायां तद्व्याख्यातञ्च तत्र जिज्ञासाज्ञातादिवु-
द्धिसिद्धये प्रवर्त्तिका इच्छा जिज्ञासा । तज्जन्यश्च संशयः
शक्यप्राप्तिः प्रमाणाणां ज्ञानजननसामर्थ्यं संशयव्युदा-
सस्तर्कः इति । जिज्ञासा विप्रतिपत्तिरिति केचित् । ए-
तेषां न्यायावयवत्वं नास्तीति दृष्टौ स्थितम् । साध्यविशि-
ष्टतया पक्षस्य निर्देशः प्रतिज्ञालक्षणम् व्याप्तिविशिष्टहेतु-
बोधकः शब्दो हेतुरुपावयवः । व्याप्तिश्च अन्यव्यतिरेक
भेदेन द्विविधा तथा च ज्ञातान्वय व्याप्तिकहेतुबोधकः
अज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधकश्च । साधनवत्ताप्रयुक्त
साध्यवत्तानुभावकोऽवयवः साध्यसाधनव्याप्तिप्रदर्शकः
उदाहरणम् तत्र व्याप्तिश्च द्विविधा अन्यव्यतिरेकश्च ।
प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिमहेतुविशिष्टपक्षबोधक उदा-
नयावयवः व्याप्तिश्च अन्यव्यतिरेकभेदेन द्विविधा

प्रविष्टा । व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तिकाकथन-
पूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षबोधकवाक्यत्वं निगमनलक्षणम् ।
व्यापकाभाववत्त्वेन निरूपिते धर्म्मिणि व्याप्यस्याहार्थ्या
रोपात् व्यापकस्याहार्थ्यारोपः तर्क इति तर्कलक्षणम्
यथा निर्वर्णित्वारोपान्निर्धूमत्वारोपः निर्वर्णित्वारोपः
मःस्यादित्यादि । सन्दिग्धपक्षस्य साधनयुक्त्या प्रतिपक्षस्य
बाधनयुक्त्या च अर्थावधारणं निरूपय इति तल्लक्षणम् ।
इत्येतेऽम० १म आङ्गिके पदार्था दर्शिताः । वादादिल-
क्षणानि । तत्र प्रमाणतर्कसाधनोपासम्भः सिद्धान्तावि-
रुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहोवाद् इति
वादलक्षणं प्रमाणतर्काभ्यां स्वपक्षस्य साधनं विपक्षस्योपा-
सम्भो दूषणं च यत् । पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपक्षिकौ तयोः
परिग्रहः तत्साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यवि-
शेषो वाद इति तदर्थः । कलजातिनिग्रहस्थाना-
दिकं विपक्षे समुद्भाव्य तस्य दूषणेन स्वपक्षस्थापन
वाक्यत्वं जल्पलक्षणम् । स्वपक्षस्थापनाराहित्येन परपक्ष-
निराकरणवाक्यत्वम् वितण्डालक्षणम् । सव्यभिचारविरुद्ध
प्रकरणसमसाध्यसमातीतकालरूपान् पञ्च हेत्वाभासान्
विमज्ज्य तेषां लक्षणानि । वाद्युक्तवचनस्य अर्थान्तरपर-
त्वकल्पनेन युक्त्या तत्खण्डनं कलमिति कललक्षणम् । त-
च्च वाक्कलार्थच्छलोपचारच्छलभेदेन विविधम् । व्याप्तिनिर-
पेक्षतया दूषणोक्तिर्जातिः तज्ज्ञेदासतुर्विशतिः ५ अ० वाच्याः ।
उद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञानाभावलिङ्गत्वं निग्रहस्थानलक्षण
मिति १ अ० २ आङ्गिके एते पदार्था उक्ताः । संशयका-
रणादिनिरूपणम् प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिः । प्रत्यक्षप्रमाण-
लक्षणे परिशिष्टविवेचनम् । मनसोऽणुत्वे ज्ञानायौगपद्यस्य
हेतुतयोक्तिः । प्रत्यक्षस्य कचिदनुमित्यात्मकताशङ्का-
यां तन्निराकरणम् । अवयवभ्योऽवयविनोऽतिरिक्ताता
साधनम् । अनुमानाप्रामाण्यशङ्कातन्निरासौ । वर्तमाना-
वस्थानिराकरणतत्स्थापने । उपमानाप्रामाण्यशङ्का
निराकरणे । अनुमाने उपमानस्य गतार्थत्वसाशङ्क्य
शब्दबोधस्यानुमानेऽन्तर्भावसाशङ्क्य च तन्निराकरणम् । सश-
क्तिकस्यैव शब्दस्य बोधकत्वव्यवस्थापनम् । दृष्टादृष्टार्थ-
कत्वेन शब्दवैविध्यम् । तत्तादृष्टार्थकस्य वेदशब्दस्य
अन्तर्व्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः अप्रामाण्यसाशङ्क्य युक्त्या
प्रामाण्यसमर्थनम् । विध्यर्थवादानुवादभेदात् ब्राह्मणरूप
वेदभागस्य त्वैविध्योक्तिः । विधिलक्षणम् । स्तुतिः
निन्दा परकृतिः पुराकल्प इति भेदादर्थवादचातुर्विध्योक्तिः

विविविहितस्यानुकथनमनुवादइत्यनुवादलक्षणम् । वेदै-
कदेशविषहरमन्वादेः आरोग्याधौषधादिप्रतिपादका-
नुवेदभागस्य संवादिफलकत्वेन तद्वृष्टान्तेन इतरवेद-
भागस्य प्रामाण्यव्यवस्थापनम् । २ अ० १ आङ्गिके एते
पदार्थाः । ऐतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावरूपाणामतिरिक्तप्र-
माणत्वसाशङ्क्य ऐतिह्यस्य शब्देऽन्तर्भावः अर्थापत्तिसम्भवाभा-
वानाच्चानुमानेऽन्तर्भाव इति समर्थनम् । अभावस्य प्रमेयत्व-
व्यवस्थापनम् । शब्दस्यानित्यताव्यवस्थापनम् । शब्दस्य घटा-
द्याश्रयकत्वनिराकरणम् । व्याकरणविधौ वस्त्वानां विकारपक्ष-
निराकरणेनादेशपक्षव्यवस्थापनम् । वस्त्वानामविकारित्वे-
ऽपि गुणान्तरापत्त्युपसर्गह्रासद्विवेकश्लेषैः विकारव्यवहार
इति व्यवस्थापनम् । तत्र उदात्तेऽनुदात्तत्वं गुणान्तरापत्तिः ।
उपसर्गो धर्म्मिनिवृत्तिः यथा अस्ते भूः । ह्रासः दीर्घस्य
ह्रस्वता, दृष्टिर्ह्रस्वस्य दीर्घता, लेश एकदेशविकृतिः यथा अस्ते-
रत्नोपः । श्लेषः आगम इडादि । एतैर्विकारव्यवहारः ।
पदलक्षणम् । जात्यादीनां प्रत्येकं पदार्थत्वपक्षं निराकृत्य
जात्याकृतित्व्यक्तीनां समुदितानां पदार्थत्वव्यवस्थापनम् ।
व्यक्ताकृतिजातीनां लक्षणानि एते २ अ० २ आङ्गिक
गतार्थाः । इन्द्रियचैतन्यवादनिराकरणम् । भूतचैतन्य-
वादनिराकरणम् उभयगोलकेनेतै क्यव्यवस्थापनम् । आ-
त्मन इन्द्रियभेदे युक्तिप्रदर्शनम् । मनस आत्मत्वनिराकरणम् ।
आत्मनित्यतासाधनम् । मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वसाधनम् ।
तस्य पार्थिवपार्थिवतैजसत्वमतोपन्यासः चातुर्भौतिकत्वमतो-
पन्यासः पाञ्चभौतिकत्वमतोपन्यासः । इन्द्रियाणां
गोलकातिरिक्तत्वस्य व्यवस्थापनम् । तेषामाहङ्कारिकत्वनि-
राकरणेन भौतिकत्वव्यवस्थापनम् । इन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वे
ऽप्यनुमेयताव्यवस्थापनम् । चक्षुषः प्राप्यकारित्वसाधनम् ।
इन्द्रियैकत्वसाशङ्क्य तेषां पञ्चत्वसाधनम् । भूतानां विशेष-
गुणाः तेषाञ्चैकैकेन्द्रियमाहृत्येति निरूपणम् । प्राणादीना-
मनुज्जूतगन्धादिसाधनम् । २ अ० १म आङ्गिकगतार्थाः ।
सांख्यमतसिद्धबुद्धेर्नित्यत्वनिराकरणम् । मनसोऽणुत्वेन-
ज्ञानानां क्रमिकत्वसाधनम् । मनसोविभुत्वे गत्यभावप्रसङ्गेन
सर्वेन्द्रियैः सर्वदासम्बन्धापत्त्या च सर्वविषयकज्ञानापत्तिदो-
षात् विभुत्वनिरासः । भावानां नियमेन क्षणिकत्वपक्ष-
खण्डनम् । परिणामवादखण्डनम् । इन्द्रियाद्येयोरन्वयव्यतिरे-
कसत्त्वेऽपि ज्ञानस्य न तयोर्धर्म्मत्वं किन्तु आत्मधर्म्म-
त्वमिति समर्थनम् । ज्ञानाऽनित्यत्वसाधनम् स्मरणायौगपद्ये
कारणप्रदर्शनम् । ज्ञानवत् इच्छादीनामात्मधर्म्म

त्वव्यवस्थापनम् । इतरगुणत्वनिवारणेन ज्ञानादेरा-
त्मधर्मत्वव्यवस्थापनम् । स्मरणोपयोगिप्रणिधानादिका-
रणानि । बुद्ध्यादेः आशुविनाशित्वव्यवस्थापनम् ।
रूपादेरिव यावद्द्रव्यमावित्वाभावेन ज्ञानादिविशेषगुणानां
देहधर्मत्वनिरासेनात्मधर्मत्वसमर्थनम् । केशनखादिषु
सुखाद्यनुलब्धेः त्वकपर्यन्तस्यैव देहस्य सुखाद्यवच्छेदकत्व-
साधनम् । प्रतिदेहं मनसो नानात्वखण्डनम् । एकत्वेऽपि
मनसः शीघ्रसञ्चारः । ज्ञानयोगपद्यस्य भ्रमत्वसमर्थनेन
मनोऽणुत्वसाधनम् । देहस्य अट्टसपेक्षोत्पत्तिकत्व-
साधनम् । अट्टसहकारेणैव मातापिताहारस्य
तदारम्भकत्वसमर्थनम् । अट्टाभावे नित्यात्मनः संयोगे-
ऽपि न देहोत्पत्तिरिति निरूपणम् । आत्मनोवि-
भुत्वे सर्वशरीरैः संयोगे सत्यपि तदट्टजन्मदेह एव
तस्य विशेषसंश्रोगः भोगसाधक इति नियमनम् । परमाणु-
गताट्टाङ्गीकर्तुराहृतस्य मतनिराकरणम् अट्टस्य मनो-
गुणत्वस्यापि तन्मत्तसिद्धस्य निराकरणम् । ३५० ३५०
गतायाः । प्रवृत्तिसाधनरागद्वेषाभिनिवेशात्मकदोषत्वविध्य-
कथनम् । तत्र मोहस्य सर्वानर्थमूलत्वेन पापीयस्त्वसमर्थनम् ।
आत्मनोनित्यत्व एव प्रेत्यभावसिद्धिः अनित्यत्वे न तत्-
सिद्धिस्तथा च एकजातीयशरीरेणाद्यः सम्बन्ध उत्पादः तत्र
चरमसम्बन्धनाशोमरणं तयोरेकस्मिन् आत्मनि नित्ये एव
सम्भवः शरीरादेर्नष्टत्वात् न तदाश्रयत्वमिति समर्थनम्,
उत्पत्तिप्रकारनिरूपणम् । बीजानामुपभङ्गेनाङ्कुरोत्पत्ति-
दर्शनात् अभावादेव भावोत्पत्तिरिति अभावोपादानत्वम-
तनिराकरणम् । कर्मनिरपेक्षस्यैव शरीरस्यैव जगत्कारणत्वमत-
खण्डनेन कर्मसापेक्षस्य तस्य जगत्कारणत्वव्यवस्थापनम् ।
परमाण्वादिवदीश्वरस्य नोपादानत्वमिति व्यवस्थापनम् ।
भाष्ये तु गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वर इतीश्वरलक्षणसक्तम् ।
तदर्थं च “गुणैर्नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपविशेषगुणैः सामान्य-
गुणैश्च संयोगादिभिर्विशिष्टम् आत्मान्तरं जीवेभ्यो भिन्न
आत्मा जगदाराध्यः सृष्ट्यादिकर्ता वेदद्वारा हिताहितोप-
देशकोजगतः पितेति” उक्तावृत्तः । कण्टकतैल्लवज्जगतामा-
कस्मिन्कत्वखण्डनम् । सर्वानित्यत्वखण्डनम् । सर्वनित्यत्वख-
ण्डनम् । घटादीनां परमाणुपञ्जात्मकतावादखण्डनेन एका-
वयविसाधनम् सर्वभूतानामभावरूपतानिराकरणम् । संख्यै-
कान्तत्वादनिराकरणम् । संख्यैकान्तत्वादाश्च भाष्ये बहवो
दर्शिताः । “सर्वमेकं सद्विशेषात्, सर्वं द्वेषा नित्यानित्यभे-
दात्, सर्वं त्वेषा ज्ञाता ज्ञेयं ज्ञानमिति, सर्वं चतुर्धा

प्रमाता प्रमाणम् प्रमितिः प्रमेयमिति, एवमन्येऽपि” । तत्र
यथा नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां द्वैधं तथा सत्त्वेनैक्यम् घटः सन्
पटः सन्नित्येकाकारसत्त्वप्रतीतेः । अन्ये तु एकमित्यद्वैतमाहु-
स्तथा च ब्रह्मैवैकं निर्विशेषं सत् सर्वमन्यन्निश्चयः । अन्येऽ-
पीति रूपसंज्ञासंस्कारवेदनानुभवाः पञ्च स्कन्धाः षट्पदार्थी
सप्तपदार्थीत्यादि मतभेदाः । तत्राद्वैतपक्षनिराकरणं यथा
ब्रह्माद्वैतस्वीकारे तत्साधकप्रमाणस्यासिद्धिः प्रमाणसत्त्वे
तु न सत्त्वैकत्वसिद्धिरित्यं दूषणेन सत्त्वैकत्वादनिराकर-
णम् । यथा दृष्टमूलसेकात् तदीयावयवोपचयद्वारवशेन
फलोत्पत्तिस्तथा यागादेर्नाशेऽपि तज्जन्यादृष्टरूपद्वारसत्त्वात्
स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति व्यवस्थापनम् । स्वर्गादेः सत्त्वैक्येन फल-
त्वसाधनम् । फलस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वेन शशष्टङ्गादेरिव
उत्पत्त्यसम्भवः सत्त्वे च उत्पत्त्ययोग्यतया कारणव्यापा-
रानर्थक्यं सदसत्ताङ्गीकारे च विरोध इत्याशङ्क्य फलस्य
उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वव्यवस्थापनम् असत् उत्पत्तौ इह
तन्तुषु पटो भविष्यतीति प्रागभावज्ञानस्यैव प्रवर्त्तक-
तयाऽनियमवारणम् । कर्मकर्तृदेहादेर्नाशेऽपि अट्ट-
स्यात्मन्येवोत्पत्तेः तेनैव चाट्टेन जायमाने स्वर्गादि-
देहे सुखभोगे सामानाधिरण्यसम्भवेनाट्टजन्मस्वर्गा-
दिफलस्यात्मनिष्ठत्वव्यवस्थापनम् । सुखदुःखयोरेव सुख्य-
फलत्वं स्वीयत्वादेस्तु तत्साधनत्वादौपचारिकफलत्व-
मिति नाट्टसामानाधिकरणव्याघात इति समर्थनम् । देह-
सम्बन्धस्यैव विविधबाधनायोगहेतुत्वाद्दुःखरूपत्वकथनम्
विविधदुःखयुक्ततया शरीरस्य दुःखत्वेन भावनाकथनम्
दुःखमध्ये सुखस्याप्युत्पत्तेस्तत्प्रत्याख्यानानौचित्येऽपि
तदुपाज्जनादौ दुःखबाहुल्यात् देहसंबन्धं सर्वं
दुःखमित्येव भावनीयमिति निरूपणम् । प्रति-
षिद्धभोजनमैथुनादौ प्रवृत्तिनिवारणार्थमपि दुःखस्य
हेयोत्वोक्तिः । आर्षदैवपैतृणां पाकरणादुलब्धेनापव-
र्गकालाभावमाशङ्क्य आयुषस्तुर्थाभागेऽपवर्गसाधनकाल-
त्वसाधनम् तथा कासनान्धन्यस्य विरक्तस्य ततोऽर्वांगपि
तत्त्वेन व्यवस्थापनम् । तच्च ज्ञानोत्पत्तौ प्रारब्धा-
तिरिक्तकर्मजन्यादृष्टमात्रनाशेन न स्वर्गफलकाट्टेन
प्रतिबन्ध इति कथनम् । क्लेशालुब्धकृतापवर्गाभावमाश-
ङ्क्य सुषुप्तस्य सर्वक्लेशभाववदपवर्ग इति सुषुप्ति-
दृष्टान्तेन हेत्वभावेनाऽपवर्गे दुःखाभावसाधनम् । रा-
गन्यून्याहृतपत्तेः रागादीनां च मिथ्याज्ञाननिमित्तकत्वेन
तच्च ज्ञानेन च मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ दुःखनिवृत्तिरिति

क्रमकथनम् ४अ० १आ० गतार्थाः । देहात्मबुद्धेर्दोष-
जन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्तुज्ञानात्
आत्मनोदेहादिभ्यो भेदज्ञाननिवृत्तौ तदभेदज्ञाननिरा-
सेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तस्यां च सत्यां क्रमेण प्रवृत्तिनि-
वृत्त्या दुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्तु
ज्ञानमित्येवं प्रतिपादनम् । साधुतया भावितानां रूपादि-
विषयाणां दोषहेतुत्वकथनम् । सौन्दर्यं पश्यतो रागादिर्ज-
ह्मणोऽप्यसुकरपरिहार इत्याशङ्क्य तत् सौन्दर्यं बुद्धे रागा-
धीनतया तरुण्यादिदेहे सौन्दर्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम् ।
भाष्ये तु “परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा हेया दोष-
दर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनीया” इत्युक्तम् । तथा च “खे-
लञ्जननयना परिणतविषयधारा पृथुश्रोणी । कमलसु-
कुलस्तनीयम् पूर्येन्दुसुखी सुखाय मे भवितेति” असुरञ्जन-
संज्ञा । “चर्म्मनिर्मितपात्रीयं सांसाहकपूयपूरिता । अस्यां
रज्यति यो मूढः पिशाचः कस्ततोऽधिकः” अशुभसंज्ञा
एवं स्वदेहादावपि चिन्तनम् । परमाणुपुञ्जस्यैव षटादि-
रूपताऽतोनास्ति अतिरिक्तोऽवयवीति सौत्वान्तिकवैभाषिकयो-
र्मतस्य पूर्वदूषितस्यापि स्वमतदर्ढ्याय पुनर्दूषणम् ।
परमाणोस्तुतिपरत्वव्यवस्थापनम् । आकाशस्य सर्वगतत्वं
सर्वमूत्तसंयोगित्वं तत् संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदक-
भेदं विनाऽनुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिमाशङ्क्य मूत्तं पदार्थस्यै-
वावयवानां तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्या तस्य निरवय-
त्वसमर्थनम् । सर्वत्वं शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानु-
मानात् आकाशस्य सर्वमूत्तसंयोगित्वसमर्थनम् आकाशे
च प्रतिहतस्य परावर्तनरूपब्यूहस्य उत्तरदेशगतिप्र-
तिबन्धरूपविष्टम्भस्याभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम् । पर-
माणोः संयोगवत्तान्यथानुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य
अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्ते सावच्छेदकभेदं विना सत्त्वा-
सम्भवादित्याशङ्क्य तदवयवानामपि संयोगसिद्धये सावयवत्व
कल्पनायामनवस्थापत्तिरतो दिग्विभागानामेव संयोगाव-
च्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम् । ज्ञानाति-
रिक्तोवाह्यपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा ज्ञा-
नातिरिक्तप्रमाणरूपबाह्यस्य सत्त्वान्न बाह्याभावः अथ तत्
प्रमाणं नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वाच्च तत्सिद्धिरित्येवं
रूपेण बाह्यार्थाभावाङ्गीकर्तुंमतनिराकरणम् । स्वप्नस्य
स्मृतिविशेषरूपत्वं व्यवस्थाप्य शुक्तिरजतविज्ञाने
रजतार्थस्य ज्ञानलक्षण्या उपनीतस्य संसर्गमात्र
बोध इति व्यवस्थापननेन स्वप्नदृष्टान्तेन ज्ञान-

मात्रस्यासद्विषयकत्ववादिमतनिराकरणम् । इत्येवंबाह्या-
र्थभङ्गनिराकरणम् । ज्ञानसामान्यात् तत्तुज्ञानस्यापि
क्षणिकत्वात् तद्भावे प्रतिबन्धकापाये पूर्ववासनावशात्
मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्यतेति तत्तुज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानो-
च्छेदकतेत्याशङ्कायां तन्निरासः । समाधिविशेषाभ्या-
सात् तत्तुज्ञानस्य विवृद्धिः । तद्वृद्ध्या च मिथ्याज्ञानवास-
नातिरोमावाह्यं तत् फलावाप्तमिति समर्थनम् । ततश्च
तत्तुज्ञानसंस्कारः अन्यसंस्कारप्रतिबन्धी भवतीति
व्यवस्थापनम् । तत् प्रतिबन्धस्य कार्याक्षसत्वसम्पादनं वि-
नाशोवेति । स्वाभाविकविषयरगादिना प्रतिबन्धात् स-
माध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्वकतेश्वराधनादिना अभ्यास-
पाठवे जनिते तत्संस्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम् ।
तथा च पूर्वकतेश्वराधनुसम्भानादिसहकारेणैव तत्तुज्ञाने
जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम् । अरण्यगुहा-
पुलिनादिषु योगाभ्यासस्थानत्वकथनम् । अपवर्गे प्रारब्ध
कर्माहुसारेण देहादेः सत्त्वेन तदलुरुपाध्यावभाससङ्गा-
वकथनम् । प्रारब्धकर्मावसाने देहाभावे विदेहकैवल्यप्राप्ति
कथनम् । समाधिसिद्धये यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगाभ्यास
स्यावश्यकतोक्तिः । श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारो-
त्पत्तिकथनम् । एतच्छास्त्राभिज्ञैः सह स्तनिश्चितार्थदाढ्याय
एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्य संवादः कर्तव्य इति प्रति-
पादनम् । संवादश्च शिष्यगुरुसब्रह्मचारिन्श्रेयोर्धिभिः
जिगीषाहीनैः सह कार्य इति निरूपणम् । तत्तुनिर्णयार्थं
प्रतिकूलपक्षहीनतया संवादः करणीयः न जिगीषयेति
निरूपणम् । तत्तु निश्चयसंरक्षणार्थं बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं
कण्टकवरणवत् तथीबाह्यैः सह जल्यवितरणे आश्रय
णीये न वाद इत्येतकथनम् तथा च यदि तथीबाह्यैः
स्वपक्षव्याप्तिप्यते तदा जल्यवितरणार्थां तेषां
मतं खण्डनीयम् । एते अर्थाः ४अ० २आ० उक्ताः ।
साधन्यवैधर्म्यैर्तुर्कर्षापकर्षवर्णीवरण्यविकल्पसाध्यप्राप्ताप्रा-
प्तिप्रसङ्गप्रतिषेधान्नानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेतुत्वार्थपत्त्यविशे-
षोपपत्त्युपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमासतुर्विंशतिं जातो-
र्विभज्य तल्लक्षणान्युक्तानि । कथाभासप्रकरणम् । ५अ०
१मआ० गतार्थाः । प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञा
विरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरम् निरर्थक
मविज्ञातार्थमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभा-
षणमज्ञानमप्रतिभा विज्ञेयोमतानुज्ञा पथ्यहृत्योप्येक्ष्य
निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तोहेत्वाभासाश्च निग्रह-

स्थानानि इति निग्रहस्थानानि विभज्य तेषां क्रमेण लक्ष्यानि उक्तानि ५ अ० २ आ० गतार्थाः । यथा पदार्थं तत्त्वज्ञानादपवर्गस्था तन्मत्तं सर्व्वं द० समग्रहि । यथा “ननु तत्त्वज्ञानाद्भिः श्रेयसम्भवतोक्तं तत्र किं तत्त्वज्ञानादनन्तरमेव निःश्रेयसं सम्पद्यते, नेत्युच्यते तत्त्वज्ञानाद्, - खजन्मप्रवृत्तिदोषमित्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभाव इति । तत्र मित्याज्ञानं नामानात्मनि देहादावात्मबुद्धिः तदनुकूलेषु रागः तत्प्रतिकूलेषु च द्वेषः वस्तु-तत्त्वात्मनः प्रतिकूलमनुकूलं वा न किञ्चित् समस्ति परस्परानुबन्धत्वात् रागादीनां, मूढोर ज्यति रक्तो सुहृति मूढः कुप्यति कुपितो मुह्यतीति ततस्तदैषैः प्रेरितः प्राणी प्रतिषिद्धानि शरीरेण हिंसास्तेयादीन्याचरति वाचा अन्धतादीनि, मनसा परद्रोहादीनि, सेयं पापरूपा प्रवृत्तिरधर्ममावहतीति । शरीरेण प्रशस्तानि दानपरपरित्यागादीनि, वाचा हितसत्यादीनि, मनसा अहिंसादीनि, सेयं पुण्यरूपा प्रवृत्तिरधर्मम् । सेयमुभयो प्रवृत्तिः ततः स्वरूपं प्रशस्तं निन्दितं वा जन्म पुनः शरीरादेः प्रादुर्भावः तस्मिन् सति प्रतिकूलवेदनोपतया वासनात्मकं दुःखं भवति त इमे मित्याज्ञानादयो दुःखान्ता अविच्छेदेन प्रवर्त्तमानाः संसारशब्दार्थो घटीचक्रवन्निरवधिरनुवर्त्तते । यदा कश्चित् पुरुषधौरेयः पुराकृतसृजतपरिपाकवशादाचार्योपदेशेन सर्व्वमिदं दुःखायतनं दुःखातुल्यं पश्यति तदा तत्त्वत्वं हेयत्वेन बुध्यते ततस्तद्विचर्त्तकमविद्यादिनिवर्त्तयितुमिच्छति तद्विदित्युपायश्च तत्त्वज्ञानमिति कश्चित्त्वतमृभिर्विद्याभिर्विभक्तं भावयतः सत्यदर्शनपदवेदनीयतया तत्त्वज्ञानं जायते तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति, मिथ्याज्ञानापाये दोषाः अपयान्ति, दोषापाये प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति, जन्मापाये दुःखमत्यन्तं निवर्त्तते सात्यनिकी निवृत्तिरपवर्गः । निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नाम निवर्त्त्य सजातीयस्य पुनस्तत्त्वानुत्पाद इति तथा च पारमर्षिस्तु “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमित्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावापवर्गः” इति । ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्ग इत्येतदद्यापि कफोष्णिगुडायितं वर्त्तते तत्कथं सिद्धवत्कृत्वा व्याहृत्यत इति चेन्नैवं सर्व्वेषां भोक्तृवादिनामपवर्गदशायासात्यनिकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्यस्यार्थस्य सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया घण्टापथत्वात् नह्यप्रवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यते इति कश्चित् प्रपद्यते तथा हि आत्मोच्छेदो भोक्तृ इति माध्यमिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावत्तावदवि-

वादम् । अथ मन्येथाः शरीरादिवदात्मापि दुःखहेतुत्वाद्दुच्छेद्य इति तत्र सङ्गच्छते विकल्पानुपपत्तेः किमात्मा ज्ञानसन्तानो विवर्त्तितः तदरिक्तो वा । प्रथमे न विप्रतिपत्तिः कः खल्वनुकूलमाचरति प्रतिकूलमाचरेत् । द्वितीये-तस्य नित्यत्वे निवृत्तिरशक्यविधानैव प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चाधिकं दूषणं न खलुकश्चित् प्रोक्तावान् “आत्मनस्तु कामाय सर्व्वं प्रियं भवतीति” सर्व्वतः प्रियतमस्यात्मनः समुच्छेदाय प्रयतते सर्व्वेहि प्राणी मुक्त इति व्यवहरति । ननु धर्मनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो सहोदय इति विज्ञानवान् दिवादे सामग्र्यभावः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च भावनाचतुष्टयं हि तस्य कारणमभीष्टं तच्च क्षणभङ्गपक्षे स्थिरैकाधारासम्भवात् लङ्घनाभ्यासादिवदनासादितप्रकर्षे न स्फुटमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति सोपपन्नस्य ज्ञानसन्तानस्य बद्धत्वे निरुपपन्नस्य च मुक्तत्वे यो बद्धः स एव मुक्त इति सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छते । आवरणमुक्तिर्मुक्तिरिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो न निर्गतो निरर्गलः । अङ्ग भवान् पृष्टो व्याचष्टां किमावरणम् ? धर्माधर्मभ्रान्त्य इति चेत् इष्टमेव । अथ देहेमेवावरणं तथा च तद्विदितौ पञ्जरान्मुक्तस्य शुक्लेवात्मनः सततोद्भूतगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यं किमयमात्मा मूर्त्तोऽमूर्त्तौ वा । प्रथमे निरवयवः सावयवो वा निरवयवत्वे निरवयवो मूर्त्तः परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्मवदात्मधर्माणामतीन्द्रियत्वं प्रसज्येत् । सावयवत्वे यत् सावयवं तदनित्यमिति प्रतिबन्धबलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशकताभ्यागमौ निष्प्रतिबन्धौ प्रसज्येयाताम् । अमूर्त्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव चलनात्मिकायाः क्रियायाः मूर्त्तप्रतिबन्धात् । पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति चार्वाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेद्विवादम् । ऐश्वर्य्यं चेत् सातिशयतया सङ्घततया च प्रोक्तावतां नाभिमतम् । प्रकृतिपुरुषान्यत्वस्यातो प्रकृत्यपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति साङ्ख्यस्यातेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽभ्युपेयते विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं वेति एतावदवशिष्यते तत्र पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते पुरुषस्य कौटस्थ्यात् स्थाननिरोधापातान्नापि प्रकृत्याश्रयः अचेतनत्वात् तस्याः । किञ्च प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा आद्यो अनिर्मेतः स्वभावस्थानपायात् द्वितीये सम्पत्ति संसारोऽस्तमियात् । नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टसर्व्वज्ञाद्यभिमतोऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव परन्तु नित्यसुखं न प्रमाणपङ्क्तिमध्यास्ते । श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति

चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशादयकाशे वा पा-
वप्तावेऽपि तथाभावप्रसङ्गात् । ननु सुखाभिव्यक्तिर्भुक्ति-
रिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव भुक्तिरिति स्वीकारः
क्षीरं विहायारोचकपुस्तस्य सौवीररुचिमनुहरतीति चेत्त-
देतन्नाटकपक्षपतितत्त्वञ्च इत्युपेक्ष्यते । सुखस्य साति-
शयत्वेन प्रत्यक्षतया बन्धुप्रत्यनोकाक्रान्ततया साधनप्रार्थना-
परिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषाणुषक्तमधुवत्
दुःखपक्षनिक्षेपात् । नन्वेकमनुसन्धितसतोऽपरं प्रच्यवते
इति न्यायेन दुःखवत् सुखमप्युच्छिद्यत इति अकास्यो-
ऽयं पक्ष इति चेन्नैवं संस्थाः सुखसम्पादने दुःखसा-
धनबाह्यलानुषङ्गनियमेन तन्मायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या
प्रवर्त्तमानेन साध्यापातात् तथा हि न्यायोपार्जितेषु
विषयेषु कियन्तः सुखखयोताः कियन्ति दुःखदुर्दि-
नानि, अन्यायोपार्जितेषु तु यद्भवविषयि तन्मनसापि चि-
न्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्वातन्त्र्यमप्यच्छादयन्तः सन्तोविदां-
कुर्वन्तु विदांश्च भवन्तः । तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरा-
नुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौ-
रेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम् ।
नन्वीश्वरसङ्गावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न
तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् ना-
प्यनुमानं तद्व्याप्तिरङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात्
किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा । आद्ये अपसिद्धान्तापातः
द्वितीये परस्परान्तर्यापातः । उपमानादिकमशक्यशङ्कमनि-
यतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः शशविषयायते इति चेत्त-
देतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवा-
दास्यदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् कुम्भवत् ।
न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधत्वात् ।
ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयोगित्वम् अवयवसमवा-
यित्वं वा नाद्यः गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयः तन्वा-
दावनैकान्यात् । तस्मादनुपपन्नमिति चेन्नैवं वादीः
समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अवा-
न्तरमहत्त्ववचनेन वा कार्यत्वालानुमानस्य सुकरत्वात् । नापि
विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्ययव्याप्तेरभावात्, नाप्यनैकान्तिकः,
पक्षादन्यत्र दृष्टेरदर्शनात् । नापि कालात्ययोपदिष्टः, बाध-
कालुषलम्भात् । नापि सत्प्रतिपक्षः, प्रतिभटादर्शनात् । ननु
नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्तत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत्
परीक्षाक्षममिष्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशवः प्र-
तिभटो भवति अजन्तत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैय-

र्यात् । तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः नापि
सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवी अनुकूलतर्कसम्भवात्
यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्योऽपि न स्यादिह जगति नास्त्येव
तत्कार्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्यात्मानमासादयेदित्ये-
तद्विवादम् । तच्च सर्वं कर्तृविशेषोपहितमर्थ्यादं कर्तृत्वं
चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं
ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च कर्तृव्याहृतेस्तदुप-
हितसमस्तकारकव्याहृत्तावकारणककार्योत्पादप्रसङ्ग इति
स्थूलः प्रमादः । तथा निरटङ्गि शङ्करकिङ्करेण । “अनुकूलेन
तर्केण सनाथे सति साधने । साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे
नोपाधिसम्भव” इति । यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी
स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्धि-
सिद्धिभ्यां व्याघातात् तदुदितसुदयनेन ! “आगमादेः
प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् । आभासत्वे तु सैव
स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता” इति । न च विशेषविरोधः
शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहृतत्वात् । तदेतत्
परमेश्वरस्य जगद्विष्णोः प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था
परार्था वा आद्योऽपीष्टप्राप्तिर्था अनिष्टपरिहारार्था वा
नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न
द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्तानुपपत्तिः कः खलु परार्थं
प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत । अथ कर्णया प्रवृत्त्यु-
पपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित् तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्वान्
प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशवलान्
करुणाविरोधात् । स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहरणेच्छा हि
कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य जगत्सृजनं न युज्यते । तदुक्तं
भट्टाचार्यैः । “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्त्तते ।
जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति” । नास्ति-
कशिरोमणे ! तावदोष्यं किंप्रायिते चक्षुषी निमोल्य परि-
भावयतु भवान् करुणया प्रवृत्तिरस्यैव न च निसर्गतः
सुखमयसर्गप्रसङ्गः, सृज्यप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशे-
षाद्वैचित्त्योपपत्तेः न च सातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं
स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तद्विवाहात् एक
एव सृष्टो न द्वितीयोऽवतस्थे” इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम् ।
यद्येवं तर्हि परस्परान्तर्यायबाधव्याधिं समाधत्वेति चेत्
तस्यानुत्थानात् किष्टपक्षौ परस्परान्तर्यायः शङ्क्यते ज्ञप्तौ
वा । नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य
नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्य आगमा-
धीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनित्यत्व

ज्ञप्तौ आगमानित्यस्य तीव्रादिधर्मोपेतत्वादिना सुगम-
त्वात् । तस्मान्निरुक्तं कथम्नानुष्ठानवशादोच्चरप्रसादसिद्धा-
वभिमतैः सिसृहिरिति सर्वमवदातम् । अस्याश्चात्मतत्त्व-
ज्ञानहेतुत्वादात्मविद्यात्वम् । “तयो चान्वीक्षिकी चैव वार्ता
च भरतर्षभ ! दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः”
शा० प० ५६ अध्या० । “त्रैविद्योभ्यस्तृयीं विद्यां दण्डनीतिश्च
शाश्वतीम् । “आन्वीक्षिकीश्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः”
मनुः “तत्रौपनिषदं तात परित्यजेन्तु पार्थिव । मध्यास
मनसा तत्त्वं दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम्” भा० शा० प० ।
“आन्वीक्षिकी कौशलानामिति” गीता । “स्येयसान्वीक्षिकी
विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः प्रविभज्यमाना । प्रदोषः
सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां
विद्योद्देशे परोक्षिता” पञ्चिलखामी । अन्वीक्षा शील-
मस्याः तस्यै हितं वा ठक् । २ दुर्गायाञ्च “आत्मवेदनशी-
लत्वादन्वीक्षणपराऽथ वा । अन्वीक्षाकारणत्वाद्वा तस्मा-
दान्वीक्षिकी स्मृता” देवीपु० तन्निरुक्तिः ।

आन्वीषिक ति० अन्वीषं वृत्तं ते ठक् । अनुकूले ।

आप प्राप्तौ वा चुरा० उभ० पक्षे स्वादि० प० सक० अनिट् ।
आपयति ते आपिपत् त । पक्षे आप्नोति आप्नतः
आप्नुवन्ति आप्नुयात् आप्नोत आप्नोत् आप्नुवन् । आपत्
आप आपयुः आपुः आपिथ । आप्ना आप्यात् आप्नाति
आप्नात् । आप्नयः आप्यन् आपनीयन् आप्ना
आप्नः आप्तिः आप्ता अवाप्य । क्तिप् ह्रस्वः आपः अपः
अप्तिः । अङ्गुन् आपः । शट् आप्नुवन् ताच्छील्ये चानश्
आप्नुवानः । “अयशोमहदाप्नोति” “इहाप्रां कीर्त्ति-
माप्नोति” मनुः । “नलेवाधौ सोपकारे कौषोदीं दृडिमा-
प्नुयात्” या० स्मृतिः “पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्त्तिन-
माप्नुहि” शकु० “येन अयोहऽमाप्नुयात्” गीता “स दुष्पा-
पयथाः प्रापत्” रघुः । “यतं क्रतूनामपविशमाप सः”
रघुः । “यदिदं सर्वं स्मृतुनाप्नुम्” श्रुतिः “नानवाप्तमवाप्त्यं
वत्तं एव च कर्म्मणि” गीता । कर्म्मणि आप्यते आपि ।
प्रेरणे णिच् । आपयति ते आपिपत् त । सन् ईषति
ईषितः । [प्राप्तिः संयोगः स उदाहृतः” भाषा० ।
प्र-प्रकर्षणाप्तौ प्राप्नोति प्राप्तः प्राप्तिः “अप्राप्तस्य च या
सम्पत्संपूर्णतायां समाप्तः समाप्तिः समापनम् । [साधनं” कुमा० ।
अव+प्राप्तौ, “अनवाप्तमवाप्त्यम्” गीता “तपः किञ्चिदं तदवाप्ति
परि+प्रचुरत्वे समर्थत्वे सञ्चदितत्वे पर्याप्तः पर्याप्तिः ।
“सहि धर्मः सुपर्याप्तः सर्वस्य पदवेदने” गीताभा० ।

“अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं
त्विदमेतेषां बलं भीसाभिरक्षितम्” गीता ।

अनु+प्रा-पञ्चात् प्राप्तौ “नदीं गङ्गासनुप्राप्ताः” भा० आ० प० ।
वि+विशेषेण आप्नौ व्याप्तिः व्याप्तः, व्याप्यः व्यापकः व्याप-
नम् “व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वधीः परामर्थ उच्यते” । “व्याप्तिः
साध्यवदन्यस्तिन्नसम्बन्ध उदाहृतः” भाषा० । “अस्यात्मनेप-
दित्वमपि स्वाराज्यं प्राप्नुते भवान्” इति दुर्गादासः ।
आप पु० आप्यते आप-कर्म्मणि घञ् । अष्टसु वसुषु
मध्ये ४र्थे वसौ, “धरो भ्रुवः सोमनामा तथापोऽप्यनिलो-
ऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः”
विष्णु प० । “सव्यदक्षौ वसोर्यस्य चोद्भौ हस्तौ शशङ्गिकौ ।
सोराङ्गु शान्वितौ चाधः स भवेदापसञ्चकः” इति तद्गानम् ।
“आपश्चैवानिलश्चैव वर्षतुररिन्दमौ” हरिवं० २४५ अ०
देवासुरयुद्धे । “आपस्य दुहिता भार्या सहस्य परमा
प्रिया ! भूपतिर्भुवभर्ता चाजनयत् पावकं परम्” भा०
व० २२१ अ० । भा० आ० प० ६६ अ० तु “धरोभ्रुवश्च
सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ-
विति स्मृताः । धूम्रायास्तु धरः पुलो ब्रह्मविद्यो भ्रुवस्तथा ।
चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वासायाः श्वसनस्तथा । वाता-
याश्चाप्यहः पुलः शाण्डिल्याश्च कृताशनः । प्रत्यूषश्च
प्रभासश्च प्रभातायाः सुतौ स्मृतौ” इति आपस्थाने अह
इति नामान्तरत्वेन कीर्त्तितम् कल्पभेदादविरुद्धम् ।
प्रभासस्यैव द्युनामता अष्टमस्य वसोः आपगेयशब्दे दर्शयि-
ष्यमाणे भा० ६६ अध्याये द्युनामतोक्तेः अपां समूहः
अण् । २ जलसमूहे न० । ३ आकाशे निरुक्त० । तस्य
सर्वमूर्त्तसंयोगित्वाच्चत्वात्वम् ।

आपक ति० आप-खुल । प्राप्तिरि । गौरा० स्त्रियां ङीष्
आपकर ति० अपकरे भवः अण् अञ् च । अपकर-
जाते स्त्रियां ङीष् ।

आपक्व न० ईषत् पक्वम् आप+पच-क्त । १ ईषत्पक्वो कला-
यादौ भर्जिते हरितयवादौ (हडापोडा) २ ईषत्पक्व-
वस्तुमात्रे ति० । [पत्ये स्त्रियां कौद्या० ष्यञ् । आपक्षित्वा ।
आपक्षिति पु० अपक्षितस्यापत्यम् इज् । अपक्षयापक्षस्या-
अपगा स्त्री आपेन जलसमूहेन गच्छति वहति ड । नद्याम् ।
“फेनायमानं पतिसापगानाम्” “सम्भूयान्मोधि-
मध्येति महानद्या नगापगा” सावः । “शिखरिणामिव
सागरमापगाः” रघुः ।

आपगेय पु० आपगायां गङ्गायां भवः ठक् । गाङ्गेये भीष्मे तस्य

तत उत्पत्तिकथा भा० आ० ६८ अ० शान्तनुप्रार्थने गङ्गा-
वाक्यं यथा । “एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सखितं षड्वल्गुच ।
वस्त्रनां समयं कृत्वाऽथाभ्यगच्छदनिन्दिता । उवाच चैव राज्ञः
सा ह्लादयन्ती मनो गिरा । भविष्यामि सहीपाल । सहिषी
ते वशानुगा । यत्तु कुर्यामहं राजन् ! शुभं वा यदि वा
शुभम् । न तद्धारयितव्याऽस्मि न वक्तव्या तथाऽप्रियम् ।
एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव ! । वारिता
विप्रियं चोक्ता त्वज्येयं त्वामसंशयम्” । वैश० उक्तिः
“तथेति राज्ञा सा हृक्ता तदा भरतसत्तम । प्रहर्ष-
मल्लं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् । आसाद्य शान्त-
नुक्ताञ्च बुभुजे कामतो वशा । न प्रष्टव्येति मन्वानो न
स तां किञ्चिदूचिवान् । स तस्याः शीलवृत्तेन
रूपौदार्यगुणेन च । उपचारेण च रहस्तोष ज-
गतीपतिः । दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगा-
मिनी । मानुषं विप्रहं कृत्वा श्रीमन् वरवर्णिनी ।
भाग्योपनतकामस्य भार्या चोपनताऽभवत् । शान्तनोर्दृ-
पसिंहस्य देवराजसमद्युतेः । सम्भोगस्नेहवातयैर्हृदयलास्य
मनोहरैः । राजानं रमयासास यथा रेमे तथैव सः ।
स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः । संवत्सराढ-
न्मासान् बुबुधे न बहून् गतान् । रममाणस्तया सार्द्धं
यथाकामं नरेश्वरः । अष्टावजनयत् पुत्रांस्तस्यामरसन्नि-
भान् । जातं जातञ्च सा पुत्रं त्रिपथम्भसि भारत ।
प्रीणाम्यहं त्वामित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत् । तस्य तन्न-
प्रियं राज्ञः शान्तनोरभवत्तदा । न च तां किञ्चनोवाच
त्यागाङ्गीतो सहीपतिः । अथैनमष्टमे पुत्रे जाते प्रह-
सतीमिव । उवाच राजा दुःखार्त्तः परोक्षन् पुत्रमात्मनः ।
मा बधीः कस्य काऽसीति किं हिनस्ति सुतानिति । पु-
त्रमिति सुमहत्पापं सम्प्राप्तं ते सुगर्हितम्” । ख्युवाच ।
“पुत्रकाम ! न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर ! । जीर्णोऽस्तु
मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः । अहं गङ्गा जङ्घुता
सहर्षिगणसेविता । देवकार्यार्थमिष्टार्थमुपिताऽहं त्वया
सह । इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा सहौजसः ।
वशिष्टशपदोपेण मानुषत्वमुपागताः । तेषां जनयिता
नान्यस्त्वद्वृते भुवि विद्यते । सद्विधा मानुषो धात्री लोके
नास्तीह काचन । तस्मात्तज्जननोहेतोर्मानुषत्वमुपागता ।
जनयित्वा वस्त्रनष्टौ जिता लोकास्त्वयाऽक्षयाः । देवानां
समयस्त्वेव वस्त्रनां संश्रुतो मया । जातं जातं मोक्षयिष्ये
जन्मतो मानुषादिति । तत्ते शपाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य

महात्मनः । खस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महा-
व्रतम् । एष पर्यायवाचो मे वस्त्रनां सन्निधौ कृतः । मत्प्र-
सूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमम् सुतम्” । कृत निज-
धेनुकान् वस्त्रन् प्रति गङ्गाया वशिष्टशपत्तत्तैवोत्सः
६८ अ० । “अथाश्वमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
नचापश्वत्वा गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे । ततः
स षडगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः । नाध्यागमञ्च
षडगयंस्तां गां सुनिरुदारधीः । ज्ञात्वा तथाऽपनीतां
तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः । ययौ क्रोधवशं सद्यः
शशाप च वस्त्रं सदा । यस्मान्मे वसवो जङ्घुर्गां वै दो-
ग्ध्रीं सुबालधाम् । तस्मात्स्वर्गे” जनिष्यन्ति मानुषेषु
न संशयः । एवं शशाप भगवान् वस्त्रंस्तान् भरतर्षभ ! ।
वशं क्रोधस्य सम्प्राप्त आपवो मुनिसत्तमः । शत्वा च
तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे । एवं स शप्तवान् राजन् !
वस्त्रमष्टौ तपोधनः । महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोध
समन्वितः । अथाश्वमपदं प्राप्तस्ते वै भूयो महात्मनः ।
शप्ताः सा इति जानन् ऋषिं तमुपचक्रसुः । प्रसादयन्त-
स्तदृषिं वसवः पार्थिवर्षभ ! । लेभिरे नच तस्मात्ते प्रसा-
दस्तृषिसत्तमात् । आपवात्पृथग्व्याघ्रः सर्वधर्माविशारदात् ।
उवाच च स धर्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः । अनुस-
वत्सराढ्वै शपमोक्षमवाप्सुगृथ । अयन्त यत्कृते यूयं
मया शप्ताः स वत्स्यति । द्यौस्त्वदा मानुषे लोके दीर्घ-
कालं स्वकर्मणा । नान्दतं तच्चिकीर्षामि क्रुद्धो युषान्
यदब्रवम् । न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ।
भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः । पितुः प्रिय-
हिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्जयिष्यति । एवमुक्त्वा वस्त्रन् सर्वान्
स जगाम महानृषिः । ततो मासपजम्भुस्ते समेता वसव-
स्तदा । अयाचन्त च मां राजन् ! वरं तच्च मया कृतम् ।
जातान् जातान् प्रक्षिपात्मान् स्वयं गङ्गे ! त्वमम्भसि ।
एवं तेषामहं सत्यक् शप्तानां राजसत्तम ! । मोक्षार्थं
मानुषां लोकाद्यथावत्कृतवत्यहम् । अयं शपाद्वेषस्तस्य एक
एव नृपोत्तम । द्यौराजन् ! मानुषे लोके चिरं यत्स्यति
भारत ! । वैशाखायन उवाच । एतदाख्याय सा देवी त-
त्त्वैवान्तरधीयत । आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथे-
प्सितम् । स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत् । द्यु-
नामा शान्तनोः पुत्रः शान्तनोरधिको गुणैः” ।
“अथापगेयं भीष्मं तं रामेणेच्छामि धीमता । रणे विनि-
र्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गवः” “यदि त्वामापगेयो वै

न नयेदुगजसाह्वयम्” इति च भा० उ० प० ७७ अ० ।

आपचिक ति० आपदं चिकिति क्लन्ति चिक-अण् पु० कलोपः । आपत्कत्तेके । गौरा० स्त्रियां ङीष् ।

आपटव न० न सन्ति पटवोऽस्य तस्य भावः अण् । पटु-न्यत्वे । न पटुरपटुरिति तत्पुरुषात्तु घञि उत्तर-पदस्यैव वृद्धिः । अपाटवम् । “अपाटवाद्यशौचादौर्यदि विघ्नं प्रजायते” स्मृतिः ।

आपण पु० आपणायन्ते विक्रीयन्त्यत् आ+पण-नि० आधारे च ।

१ हट्टे, २ क्रयविक्रयद्वयशालायाञ्च । “शकटापणवेशाश्च बणिजोवन्दिनस्तथा । नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽप्य सहस्रशः” भा० व० प० २३८ । “भक्ष्यमात्यापणानाञ्च ददृशुः श्रियमुत्तमाम्” भा० स० प० ४ अ० । “अस्मिना तु यद्भुक्तं गृहजेत्वापणादिकम् । सुहृद्भुक्तस्य कुलस्य न तद्भोगेन हीयते” दा० त० ६० । “आपणः पण्यवोधिका” रघु० व्य० त० । “आपणो विक्रयस्थानम्” तेनैवोक्तम् । “पूर्णापणाविपणिनो विपणीर्विभेजुः” माघः । भावे घञ् आपणः । क्रयविक्रयव्यवहारे पु० ।

आपणिक ति० आपणादायस्थानादागतः ठक् । १ हट्टस्थानादागते राजकरादौ । आपणस्य धर्मात् ठक् । २ हट्ट-स्थवणिग्धर्मात् । आपणस्यावक्रयः राज्यप्राज्ञः ठक् । ३ हट्टस्य राजप्राज्ञे द्वये (तोला) आ+पण-इकन् । ४ वणिग्जने उज्ज्वलदत्तः ।

आपतन न० आ+पत-भावे ल्युट् । १ आगमने २ प्राप्तौ ३ चाने “कचित् प्राकरणिकादर्थादप्राकरणिकार्थापतनम्” सा० द० देववशात् ४ पतने च ।

आपति पु० आपतति आ+पत-इन् । सततगामिनि वायौ “आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि” य० ५, ५, आपतिः सततगतिर्वायुः” वेददी० । [२ देवायत्ते ति० उज्ज्वलदत्तः ।

आपतिक पु० आपतति शीघ्रम् आ+पत-इकन् । १ श्येने आपतित ति० आ+पत-क्त । १ इडादागते २ देवायत्तपतने च

आपत्कल्प पु० आपद्युचितः कल्पोविधिः शा० त० । आपत्कालिकविधौ स च विधिर्गौतमेनोक्तः यथा “आपत्कलो ब्राह्मणस्या ब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषा-ऽऽसमाप्ते ब्राह्मणो गुरुः याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्वेषां पूर्वः पूर्वो गुरुस्तदभागे क्षत्रवृत्तिस्तदभागे वैश्यवृत्तिः तस्यापण्यं गन्धरसकृताक्षतिलशाणक्षौमाजिनानि रक्तनिर्णिते वाससी क्षीरञ्च सविकारं मूलफलपुष्पाप-धमधुमांसदण्डोदकापय्यानि पशवश्च हिंसासंयोगे पुरुष-

वशाकुमारीवेहतश्च नित्यं भूमित्रीहिंसाजाव्यश्च ऋष-भधेननडूहश्चैके । विनिमयस्तु रसानां रसैः पशूनाञ्च न लवणकृताक्षयोः, तिलानाञ्च समेनामेन तु पक्षस्य संप्रत्यर्थं सर्वधातुवृत्तिरशक्तावशूद्रेण तदप्येके प्राणसंशये, तद्वर्णसङ्करोऽभक्ष्यनियमस्तु प्राणसंशये ब्राह्म-णोऽपि शस्त्रमाददीत राजन्यवैश्यकर्म, राजन्यो वैश्यकर्म”

आपत्काल पु० आपद्युक्तः कालः शा० त० । आपद्युक्ते समये “अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते” मनुः “आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि । मनस्तापेन शुध्येत्तु द्रुपदां वा शतं जमेत्” प्रा० त० ६० ।

आपत्कालिक ति० आपत्काले भवः काश्या० ङञ् जिट् वा । आपत्कालभवे ङञि स्त्रियां ङीष् जिटि तु टाविति भेदः ।

आपत्ति स्त्री आ+पद-क्तिन् । आपदि आपञ्च रोगाद्यभि-भूततावस्था सत्यगवर्त्तनोपायानुपलम्भश्च । आपदि धर्माचरणञ्च या० स्मृ० दर्शितम् यथा

“क्षान्ते कर्मणा जीवेद्दिशं वाप्यापदि द्विजः । निस्तोयं तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत् पथि । फलोपलक्षौमसोम-मनुष्यापूपवीरुधः । तिलौदनरसक्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् । शस्त्रासवसधूच्छिष्टमधुलाक्षाश्च वर्हिषः । मृ-ज्जम् पुष्पकुतपकोशतक्रविपक्षितोः । कौशेयनीललवणमांस-सैकशफसीसकान् । शाकाद्वैषधिरिण्याकपशुगन्ध्वांस्त-थैव च । वैश्यवृत्त्यापि जीवन्तो विक्रोशीत कदाचन । धर्माधिं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः । लाक्षा-लवणमांसानि पतनीयानि विक्रये । पयोदधि च मद्यञ्च हीनवर्णकराणि च । आपदतः सम्प्रगृह्यन् भुञ्जानो का यतस्ततः । न लिभ्येतैनसा विप्रोज्ज्वलनार्कसमो हि सः । क्षपिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः । सेवा-ऽनूपं नृपो भैक्षमापत्तौ जीवनानि तु । बुभुक्षितस्त्वं हं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्वरेत् । प्रतिगृह्य तदाख्येयम-भियुक्तेन धर्मतः । तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः । ज्ञात्वा राजा कुटुम्बञ्च धर्माग्रां वृत्तिं प्रकल्पयेत्” । विस्तरस्तु भा० शा० प० आपत्कर्म पर्वणि दृश्यः । २ प्राप्तौ । “स्थानापत्तेर्द्व्येषु धर्मलाभः” कात्या० ४, ३, १६ “इतरेतरभावापत्तिः” शा० भा० व्यतिरेकव्याख्या ३ अर्थादेः सिद्धौ । अर्थापत्तिः ४ अनिष्टप्रसङ्गे स च व्याख्यसाहाय्या-रोपात् व्यापकस्याहार्थरोपः । यदि निर्वर्त्तिः स्यात् निर्धूसः स्यादित्येवं रूपः ।

आपत्य पु० अपत्याधिवारे विहितः अण् । पाणिन्यादिभिः

तस्यापत्यमित्यधिकारे विहिते प्रत्यये । “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति” पा० ।

आपयि पु० अभिसुखः पन्थाः यस्य वेदे नि० इत् समा० । अभिसुखमार्गसम्बन्धिनि “आपययोविपययोऽन्तस्सया अनुपथाः” ऋ० ५, ५२ १० । आपययः अभिसुखा मार्गा येषां ताडयाः” भा० स्त्रियां वा ङीप् “हिरण्ययेभिः पविभिः पयोदधः उज्जिघ्नन् आपय्यो न पर्वतान्” ऋ० १, १६४ ११ ।

आपद् स्त्री आ+पद-सम्पदा० क्तिप् । विपक्षौ आपत्तिशब्दे विवृतिः” दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्ता त्वमापदाम्” रघुः । “सम्पदो मे निरापदः” रघुः “अविवेकः परमापदां पदम्” किरा० “मन्त्रशक्तिविनिवारितापदः” माघः । “आप-त्कृत्यः आपत्कालः । आपत्प्राप्तः । आपद्गतः । आपद्-मस्तः । आपद्गमः” हलन्तत्वाद्वा टाप् । आपदाप्यत् । आपत्काले न्यूनादपि विद्याधिगन्तव्या यथा वृ० ७० “वाचा स वै पूर्वं उपयन्ति सहोपायनकीर्त्योऽश्व” अत्र भाष्यम् “वाचा स किल पूर्वं ब्राह्मणाः विद्यार्थिनः सन्तः क्षत्रियान् वैश्यान् वा क्षत्रिया वैश्यानुपयन्ति शिष्यवृत्त्या उपगच्छन्ति नोपायनशु-श्रूषाभिः अतः स गौतम उपायनकीर्त्या उप-गमनकीर्त्तनमालेखैव उवास क्षत्रियान् नोपायनचकार” । “आपदि समादधिकाद्वा विद्याप्राप्तसम्भवावस्थायां उपायनसुपगमनं पादोपसर्पणम्” आन० ।

आपदकाल पु० आपदा कृतोऽकालः । आपदा कृते दुष्टे काले “पीडा चापदकालश्च पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव !” भा० शा० प० ५६ अ० ।

आपदेव पु० आपस्य जलसमूहस्य देवः । वरुणे ।

आपद्गम पु० आपदि कर्तव्यो धर्मः । १ आपद्यनुष्ठेये धर्मे आपद्गममधिकृत्य कृतोऽप्ययः अण् । भारतान्तर्गत-शान्तिपर्वमध्यगते व्यासकृते २ अवान्तरपर्वभेदे न० तच्च भा० शा० प० १३१ अध्यावधि १७३ अध्यायपर्यन्तम् ।

आपन न० आप+भावे ल्युट् । १ प्राप्तौ । कर्मणि ल्युट् । २ मरोचे शब्दच० । [मणौ २ किराते च उज्ज्वलदत्तः ।

आपनिक लि० आ+पन-स्तुतौ कर्मणि ङकन् । १ इन्द्रनीले

आपनेय लि० आ+अप+नो-कर्मणि यत् । समन्तादपनेये दूरोक्तार्थे “नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्ये नैव सुज्ञा-नाय प्रेष्ठ !” कठोप० । “येयमागमप्रतिपाद्यात्मनि मतिः सैषा तर्केण खबुद्धग्रन्थहमालेख नापनेया नापनेतव्या

न हन्तव्या । तार्किकोद्ग्रन्थनागमज्ञः खबुद्धिपरिकल्पितं यत्किञ्चिदेव कथयति अतएवच येयमागमप्रसूता मतिः तार्किकादन्ये नैवागमाभिज्ञेनाचार्यैरेव प्रोक्ता सती-सुज्ञानाय भवति” भा० ।

आपन्न आ+पद-क्त । २ आपद्गमस्ते “आपन्नः संवृतिं घोरं-यन्नाम विवशोऽष्टेत् । ततः सद्योविमुच्येत यद्विभेति स्वयं भयम्” भाग० “आपन्नाभयसत्त्वेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः” शकु० “आत्मापराधादापन्नस्तत् किं भीमं जिघांससि” भा० स्त्री० प० १३ अ० १ प्राप्ते भेदि० आपन्नसत्त्वा आपन्नसत्त्वा स्त्री आपन्नं प्राप्तं गर्भरूपेण सत्त्वं प्राणी यथा । गर्भिण्यां स्त्रियाम् “सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुर-त्विषः” रघुः । [निमयं दत्त्वा क्रोते ।

आपमित्यक लि० अपमित्य परिवर्त्य निट् तत्सु कक् । वि-आपया स्त्री आपेन जलपूरेण याति या+क । १ जलपूरवाहि नदीभेदे “दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदर्गने दिदोहि” ऋ० ३, २३, ४, । “आपया नाम काचित् नदी” भा० २ आपमारूपनदीमाले च ।

आपयित्व लि० आप+णिच्-टच् । प्रापयितरि “आप-यिता ह वै कामानां भवति य एवं विद्वानवरसुहृद्दीथ-सुपास्ते” ऋ० ७० । “आपयिता ह वै कामानां यज-मानस्य भवति” भा० । स्त्रियां ङीप् ।

आपराधय्य न० अप+राध-णिच् बा० श तस्य भावः ब्राह्म० ध्यञ् । अपराधकर्तृत्वे ।

आपराह्णिक लि० अपराह्णे भवः ठञ् । १ अपराह्ण-भवे २ तद्ग्रापके च स्त्रियां ङीप् । “पितृथे चापराह्ण-को” स्मृतिः ।

आपर्त्तुक पु० ऋतुमधिकृत्य अध्यायः तत् विहितः कल्पः । ऋतावध्यायबोधके छान्दसे कल्पपञ्चभेदे । “ऋतावध्यायश्छान्दसः कल्प आपर्त्तकः” कौशीतकिहृतम् ।

आपव पु० आपुनाति स्पर्शमालेख आपु जलं तदधिष्ठाता वरु-णोऽपि आपूः तस्यापत्यम् । कल्पभेदे वरुणस्यापत्ये १ वशिष्ठे सुनौ तस्य वत उत्पत्तिकथा यथा भा० आ० प० ६६ अ० “यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम ! वशिष्ठनामा स सुनिःख्यात आपव इत्युत” “तस्ते शापा-द्विर्विमुक्ता आपवस्य महात्मनः” इति च आपगेयशब्दे वि-वृतिः । आपं जलपूरं वाति प्राप्नोति आश्रयत्वेन वा-क । २ नारायणे परमपुरुषे । “आपोनारा इति प्रोक्ताः आपोवे नररूढनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारा-

यणः सृष्ट" इत्युपक्रमस्य । "उच्चावचानि भूतानि गावे-
स्यस्तस्य जज्ञिरे । आपवस्य प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजा-
पतेः" स सृष्टा तु प्रजास्त्वेषमापवो वै प्रजापतिः"
इति च हरिवं० १, २४० ।

आपस् न० आप-असुन् । जले । "आपोभिर्माज्जनं
कृत्वा" सृतिः । "अद्भमयं लि सौम्य ! मन आपोमयः
प्राणस्तेजोमयी वाक्" छा० उप० । "सर्वमापोमयं जगत्"
देवीमा० । "ब्रुवते कतमेऽपि नपुंसकमाप" इति
वृत्तिवृत्तकोषात् क्लीबत्वम् । तुडभावे ह्रस्वः अप
इत्येव । तुट् पक्षे अप्न इत्यपि । कर्मणि ।

आपस्तम्ब पु० ऋषिभेदे स च कल्पसूत्रकारः धर्मशास्त्र
कर्त्ता च "यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनवृहस्पती" इत्याद्य-
भिधाय "धर्मशास्त्रप्रयोजकाः" या० सृ० । तदीय
संहिता च दशाध्यायी तस्यां प्रायश्चित्तविधानमात्रसु-
क्तम् । तस्यापत्यम् विदा० अञ् आपस्तवः तदपत्ये पुंस्त्री
स्त्रियां ङीप् । आपस्तम्बस्येदम् छ । आपस्तम्बीयः ।
तत्सम्बन्धिनि ति० आपस्तवेन प्रोक्तमधीयते अण् तस्य
लुक् । आपस्तम्बप्रोक्तशाखाध्येतृषु ब० व० । आपस्तम्बानां भवः
टक् । आपस्तम्बेयः । आपस्तम्बापत्यस्त्रीभवे ति० ।

आपस्तम्भिनी पु० आपः स्तम्भानि स्तम्भ-णिनि । लिङ्गिन्यां
लतायाम् ।

आपाक पु० समन्तात् परिवेष्ट्य पच्यतेऽत आ+पच-आधारे
घञ् । १ कुम्भकारस्य ऋण्यपात्रपचनस्थाने (पोयान) ।
भावे घञ् । २ ईषत्पाके ३ सव्यकपाके ४ पुटपाके च ।

आपाङ्ग न० अपाङ्गे देयम् अङ् । अपाङ्गे देये अङ्गने ।
"शलाकया दक्षिणेन क्षिपेत्कानीनमङ्गनम् । आपाङ्गं
वा यथायोग्यं कुर्याद्वातगतागतम्" सुश्रु० ।

आपात पु० हठात् अविवेकात् कारणान्तरसाचिव्याभावे
ऽपि आगत्य पातः । अविविच्यावगतौ "आपाततोयदर्शस्य
पौनरुक्त्यावभासनम्" सा० द० २ अतर्कितागमने । "गरुडा-
पातविह्वलमेघनादास्त्रबन्धनः" रघुः । "तदापातमयात्
पथि" कुमा० आपतत्यत्राधारे घञ् । २ तत्काले वर्त्तमान-
काले "आपातरस्या विषयाः पर्यन्तपरितार्जिनः" किरा०
"आपातरस्यास्तकालरमणीयाः" सङ्गि० । ४ उपक्रमे च
"सध्वापातोविषाखादः स धर्मप्रतिरूपकः" सनुः ।
"सध्वापातो मधुरोपक्रमः" कुल्लू० ।

आपातलिका स्त्री वृत्तर० उक्ते मात्राभेदे "कथितेयं भात्
गुरुकावथ पूर्वमन्यत्" तल्लक्षणं अन्यत् वैतालीयगतम्

तच्च 'षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्तास्तु समे स्थुर्नानिर-
न्तराः । न समात् पराश्रिता कला' इत्येव प्रथमं निवे-
स्थान्ते जगणंदत्त्वा गुरुद्वयं चतुर्षु चरणेषु देयमित्यर्थः ।
आपाततस् अव्य० आपात+तसिन् । १ कारणं विनेत्यर्थे
२ अकस्मादित्यर्थे ३ अनयधार्थ्येत्यर्थे च । "एतच्चापाततः"
जगदी० "आपाततो यदर्शयेति" सा० द० ।

आपात्य ति० आपतति स्वयमाक्रमितसागच्छति । "भव्यगे-
येत्यादि" पा० नि० कर्तरि गद्यत् । १ स्वयमाक्रमित-
सागामिनि । "आपात्यसैनिकनिराकरणाकूलेन" माघः ।
भावे गद्यत् । २ कर्तव्यापतने ३ कर्मणि गद्यत् । आपात्ये
देशादौ ति० आ+पत-णिच् ल्यप् । ४ समन्तात्पातयित्वे-
त्यर्थे अव्य० ।

आपाद पु० आ+पद-घञ् । फललाभे "ध्यानापादांशा
इव" वृ० उ० "ध्यानस्यापादनमापादः ध्यानफललाभः"
इति भा० २ आगतौ च पादपर्यन्तम् अव्ययी० ।
३ पादपर्यन्ते अव्य० ।

आपादन न० न० आ+पद-णिच्-ल्युट् । १ आपत्तिविषयी-
करणे आपादकज्ञानेन आपद्यनिश्चये" पद-भावे
णिच्-ल्युट् । २ सम्पादने "द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने"
सि० कौ० ।

आपान न० आपीयते सम्भूय सुरापीयतेऽत आधारे ल्युट् ।
सुरापानाय सम्भूयोपवेशनस्थाने । पानार्थसमायाम्
(चक्र) "गन्धर्वापसरसोभद्रे ! मामापानगतं सदा"
भा० व० प० २८० अ० । "आपाने पानकलिता देवे-
नाभिप्रणोदिताः" ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत्"
इति च भा० आ० प० २ अ० । भावे ल्युट् । २ सम्भूय
सुरापाने । "ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः"
रघुः । "यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु" कुमा० ।
स्वार्थे कन् । आपानकममपि पानगोष्ठ्याम् । सुरापाने
च "आपानकपुतस्रः" काद० । [कर्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आपायिन् ति० आपिबति आ+पा-णिनि । सुरापान
आपालि पु० आ+पा-किप् तदर्शमलति अल-इन् ।
केशकीटे (उकुन्) सहि शीर्षस्थरुधिरापानप्रसक्तः

आपि पु० आप+णिच्-इन् । १ धनादिप्रापके । "ह्ये देवा
यूयसिदापयः" ऋ० २, २६, ४ । "आपयः धनस्य प्रापयि-
तारः" भा० । आप्यते कर्मणि इन् । २ आप्ते बन्धौ
तस्य भावः आपित्वं बन्धुत्वे "आपित्वे नः प्रपित्वे"
ऋ० ८, ७, ३ । "आपित्वे बन्धुत्वे" भा० ।

आपिञ्जर न० ईषत्पिञ्जरं प्रा०स० । १खर्खे राजनि० ।
२ईषत्पिञ्जरखे पु० इतद्वति ति० “आपिञ्जराबद्धरजः-
कणत्वात्” रघुः ।

आपिशलि पु० अपिशलस्य सुनेरपत्यम् इज । आदि-
शाब्दिके सुनिभेदे । “इन्द्रचन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शक-
टायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राजयन्यटादिशाब्दिकाः” कवि
क० “वा सुंयापिशलेः” पाणिनिनोक्तेस्ततोऽप्यस्यादित्वम्
स्त्रियां क्रोद्या० घञ् । आपिशल्या तस्यस्त्रपत्ये स्त्री ।
आपिशलिना प्रोक्तम् अण् । आपिशलम् । तदीये शास्त्रे न० ।

आपी ति० आ+प्याय-क्तिप् पोभावः । १आपीने वृद्धिमति ।
आपीड पु० आ+पीड-अच् । १शिखामाल्ये, २शिरोभूषणे,
“तस्मिन् कुलापीडनिभे विपीडितम्” रघुः । “विचित-
सुकुटापीडा विचितकवचध्वजाः” भा०व०प० १७३
अ० “बद्धापीडांशारूपांश्च यूना व्यूढोरस्कांस्तत्समात्मान्
ददर्श” भा० आ०प० १६७अ० । २गृहवह्निर्निःसृतकाष्ठे
च । ३आपीडकमात्रे ति० ।

आपीडा स्त्री आ+पीड-अच् । सम्यक्पीडने “तत् त्वं
गलापीडं कुर्याच्चामधूनम्” सुश्रु० गलस्यापीडा
मर्दनं यत्नेति तदर्थः ।

आपीडित ति० आ+पीड-क्त । १निष्पीडिते २निर्मृष्टे ।
आपीत न० ईषत् पीतम् प्रा०त० । साक्षिके धातौ ।
२ईषत्पीतवस्त्रे पु० इतद्वति ति० । ईषत् पानं कृतं
यस्य तादृशे ४जलादौ ति० ।

आपीन न० आ+प्याय-क्त पोभावः तस्य नत्वम् । (मेङ्ग)
१गवादेः जघसि “आपीनभारोद्धहनप्रयत्नात्”
रघुः २कूपे पु० । “आपीनमूषः आपीनोऽम्बुः”
सुश्रु० । अन्योपसर्गपूर्वकत्वे तु संध्यानइत्येव आङ्
पूर्वकस्यापि अम्बुधरो गेवार्धयोःपोभावो नान्यत् ।

आपूपिक ति० अपूपः शिल्पमस्य ठक् । १अपूपपाचके
अपूपे अपूपभक्षणे साधु गुडा० ठक् । २अपूपभक्षणसाधने
गुडादौ । अपूपो भक्तिरस्य अचित्तत्वात् ठक् । ३अ-
पूपभक्षणासेवके । अपूपःपण्यमस्य ठक् । ४अपूपविक्रे-
तरि । अपूपस्तदभक्षणशीलमस्य ठक् । ५अपूपभक्ष-
शीले । अपूपस्तदभक्षणं हितमस्य ठक् । ईहितत्वेन अपू-
पभक्षणकर्त्तरि । अपूपानां समूहः अचित्तत्वात् ठक् ।
७अपूपसमूहे न० ।

आपूप्य पु० अपूपाय साधु वा अण् । अपूपसाधने चूर्णे ति० ।

आपूर पु० आपूर्यतेऽनेन आ+पूर-घञ् । जलादि

प्रवाहे “खेदापूरोयुवतिसरितां व्याप गण्डस्थलानि”
माघः भावे घञ् । २सम्यक्पूरणे ३ईषत्पूरणे ४अभि-
व्याप्तौ च ।

आपूरण न० आ+पूर-भावे ल्युट् । १“समन्तात्पूरणे आपू-
रयति ल्यु । २सम्यक्पूरणकर्त्तरि ति० । ३नागभेदे पु०
“कालिको मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा” भा० आ०प०
३५अ० । [२अभिव्याप्ते च ।

आपूरित ति० आ+पूर-क्त । यस्यापूरणं कृतं १तस्मिन्
आपूर्यमाणे ति० आ+पूर-कर्मणि शानच् । सम्यक्
पूर्यमाणे २समन्तात्प्रसृते “आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्” गोता । आधारे शानच् ।
स्वर्यकिरणैः पूर्यमाणचन्द्रस्याधारे पक्षे । “उदग-
यने आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदान
विवाहाः” आश्व० गृह्य० । “अर्चिषोऽहररक्त अपूर्य-
माणं पक्षम्” छा० उप० ।

आपूष आ+पूष-वृद्धौ करणे घञ् । रङ्गे (राङ्) धातु-
भेदे, तस्य पुष्टिसाधनत्वादिकृत्तं भा० प्र० “रङ्गं
वङ्गं तपु प्रोक्तं तथा पिचुटमित्यपि । खुरकं मिश्रकं
चापि द्विविधं रङ्गमुच्यते । उत्तमं खुरकं प्रोक्तं मिश्रकं
गर्हितं भवेत् । रङ्गं लघु सरं रूक्षसृष्णमेहकमी-
नपि । निहन्ति पाण्डुं सञ्चासं चक्षुष्यं पित्तलं
मनाक् । सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति तथैव वङ्गो
ऽखिलमेहवर्गम् । देहस्य सौख्यम् प्रवर्तेन्द्रियत्वं
नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम्” ।

आपृच् ति० आ+पृच-क्तिप् । संसर्गयुक्ते । “मितक्रुशोयच्छ-
सान न गावः पृथिव्या आपृगसुवा स यत्ने” ऋ० १०,
८६, १४ ।

आपृच्छा स्त्री आ+प्रच्छ-अङ् । १आलापे, २जिज्ञासायाम्
३आभाषणे गतागतकाले ४शुभप्रश्ने ५आनन्दने च ।

आपृच्छ्य ति० आ+प्रच्छ-वेदे नि० क्यप् । जिज्ञासे । “आ-
पृच्छ्यं वरुणं वाज्यर्षति” सि० कौ० छता श्रुतिः । आ+
प्रच्छ-ल्यप् । २जिज्ञासित्वेत्यर्थे अव्य० ।

आपेक्षिक ति० अपेक्षात आगतः ठक् । अपेक्षया प्राप्ते
“किन्तु मध्यत्वमापेक्षिकम्” सि० कौ० “अमृतमश्नुते
इत्यापेक्षिकममृतत्वम्” छा० उप० भा० । स्त्रियां ङीप् ।

आपोक्तिम न० ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिद्वितीयषष्ठ-
तमवस्थादशस्थानेषु । “द्वितीयं षष्ठनवमसन्त्यङ्गापोक्तिमं
विदुः” ज्यो० त० । “आपोक्तिमे यदि खगाः स किले-

श्वारो न स्याच्छ्रमं कचन ताजिकशास्त्रगीतम्" नी० ता० ।
आपोमय ति० आपस्+विकारे प्राचुर्ये वा मयट् । १जलविकारे
 'आपोमयः प्राणस्तेजोमयो वाक्' छा० उ० । "आपो-
 मयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत्" भा० आ०
 १८० अध्या० "सूमेरुगन्धगुणान् भुङ्क्ते पिबन्नापोमयान्
 रसान्" भा० आ० २८ अ० । "मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो
 लोकाह्नापोमयाः सृताः" भा० आ० १८० । जलप्राप्ति
 २जलप्रचुरे "विलोक्य ताभ्यां गदितः सर्वमापोमयं जगत्
 आवां जहि न यलोर्वीं सलिलेन परिभृता" देवीमा० ।

आपोमूर्ति पु० स्वारोविषय मनोः १ पुत्रभेदे । "हविषः
 स्रज्जतिर्ज्योतिरापोमूर्तिरयस्मयः । प्रथितश्च नभस्त्रय नभ
 ऊर्जस्तथैव च । स्वारोविषय पुत्रास्ते मनोस्तात ।
 महात्मनः" हरिवं० ६ अ० । दशमे मन्वन्तरे आत्मे
 सप्तविंशत्ये २३ विभेदे च "दशमे त्वय पर्याग्रे द्वितीयस्थाने
 मनोः । हविष्मान् पौलहस्यैव स्रज्जतिश्चैव भार्गवः । आपो-
 मूर्तिस्तथात्रेयो वागिष्टशकः स्रुतः" इति हरिवं० ७ अ०

आपोऽज्ञान न० आपसा जलेन अज्ञानं अश-आप्रौ
 भावे वा० आनच् । जलेन उपरिष्ठादधस्ताच्चस्तरण-
 रूपे अन्नाच्छादनार्थं कर्मणि । "आपोऽज्ञानेनोप-
 रिष्ठादधस्तादन्नता तथा । अनन्नमस्रुतञ्चैव कार्यमन्नं
 द्विजन्मना" या० सू० । "भुञ्जानेन द्विजन्मना उप-
 रिष्ठादधस्ताच्च आपोऽज्ञानाख्येन कर्मणा अन्न-
 मन्नमस्रुतं च कार्यम्" मिता० । "आपोऽज्ञानक्रिया
 पूर्वं सत्कृताक्षमकुत्सयन्" या० सू० । "आपोऽज्ञानक्रिया
 पूर्वं अस्तुतोपस्तरणमसि स्वाहेत्यादिकं कृत्वा" मिता०
 "आपोऽज्ञानं कर्म कुरु" भवदेवः ।

आप्त ति० आप-क्त । १ प्राप्ते २ प्रत्ययिते विश्वस्ते । ३ यथार्थ-
 ज्ञानयुक्ते ४ युक्तियुक्ते च "आप्तश्रुतिराप्तवचनं तु"
 सां० का० । "आप्ता प्राप्ता युक्तेति यावत् आप्ता चासौ
 श्रुतिश्चेति आप्तश्रुतिः श्रुतिर्वाख्यजनितं वाक्यार्थज्ञानं
 तच्च स्वतः प्रमाणम् अपौरुषेयवाक्यजनितत्वेन सकल
 दोषाशङ्कानिर्मुक्तत्वेन युक्तं भवति एवं वेदमूलकस्रुती-
 तिहासपुराणजनितज्ञानमपि युक्तम् । कपिलस्य कल्पादौ
 कल्पान्तराधीतश्रुतिस्मरणसम्भवः सुप्रबुद्धस्यैव पूर्व-
 द्युरवगतार्थानामपरेद्युः । आप्तग्रहणेन चायुक्ताः शाक्य-
 भिक्षुनिर्णयिकसंसारमोचकादीनामागमाभासा निराकृता
 भवन्ति अयुक्तत्वञ्चैतेषां विगानात् छिन्नमूलत्वात् प्रमाण-
 विरुद्धाभिधानात् कैशदेव स्वेच्छादिभिः पुरुषापसदैः

पशुप्रायैः परिग्राह्योऽप्यम्" सा० त० कौ० "तस्मादपि
 चासिद्धं परोक्षमात्रागमात् सिद्धम्" सां० का० । यथार्थ-
 ज्ञानविशिष्टरूपप्राप्ते नोक्तत्वनिश्चयस्य शाब्दबोधहेतुत्वमिति
 भीमांसकाः नैयायिकास्तत्र मन्यन्ते यथोक्तं शब्दश० प्र०
 "साकाङ्क्षत्वादिधोरिव वाक्यार्थगोचरज्ञानवदुक्तत्वरूपस्या-
 प्रोक्तत्वस्यापि निश्चयः शाब्दधीहेतुरतो नैकपदार्थधर्म्मि-
 कोऽपरपदार्थस्यान्यबोधोऽनुमितिः सिद्धिसत्त्वे विना-
 नुमित्यां तदसम्भवात् परन्नुमितेरन्यथैव किन्तुसौ
 गृहीतग्राहित्वाच्च प्रमा यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन
 समानकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्यथार्थज्ञानस्यैवा-
 गृहीतग्राहित्वेन प्रमात्वात् अतएव धारावाहिकप्रत्यक्ष-
 व्यक्तीनां समानाकारग्रहोत्तरवर्तित्वेऽपि न तासां प्रमा-
 त्वहानिः हानिस्तु समानाकारानुभवसमुत्थानां स्रुती-
 नामिति जरन्भीमांसकानां समाधानं निरस्ति । नाप्रो-
 क्ता तु वाक्यार्थगर्भा चातोपयुज्यते । वाक्यार्थाना-
 मपूर्वत्वात् संशयेऽप्यन्ययोदयात् । यद्येकपदार्थवदपरपदा-
 र्थपर्यवसन्नस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानवदुक्तत्वरूपाया आप्तोक्त-
 ताया निश्चयः शाब्दमतेः कारणं स्यात् स्यादपि तेनैव
 रूपेण साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपक्षिकाया अप-
 रपदार्थानुमितेरनुत्पादो नचैव, शाब्दधियः पूर्वं वाक्या-
 र्थस्योपस्थित्यनियमेन तद्गर्भस्याप्तोक्तत्वस्यापि मतेरनावश्य-
 कत्वात् अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकतापत्तेः एकपदार्थोऽप-
 रपदार्थस्य शब्दे वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य संशयेऽपि शा-
 ब्दमतेरनुत्पादाच्च । अतएवाप्तोक्तत्वस्य संशये व्यतिरेक
 निश्चये वान्यवबुद्धेरनुत्पादादवश्यन्तन्निश्चयस्तत् हेरित्यपि
 प्रत्युक्तम् असिद्धेः । १ कुशले "प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः" मनुः ।
 "आप्तः कुशलः" कुल्लू० । ६ सभूषणे "यजेत राजा ऋतुभि-
 र्विविधैराप्तदक्षिणैः" मनुः ७ बन्धौ "निपहात् खसुरा-
 प्पानां वधाच्च घनदानुजः" रघुः दजटायां स्त्री हारा०
 ८ सङ्ख्ये १० लब्धे च ति० हेम० ।

आप्तकाम ति० आप्तः प्राप्तः कामोयेन । १ ब्रह्मात्मैक्यावग-
 न्तरि यथा चास्याप्तकामत्वं तथोक्तं ८० उ० १ भाष्ययोः ।
 "तदा अस्मैतदतिच्छन्दा अपहृतपाप्माऽभयं" रूपम् ।
 तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिषक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद
 नान्तरमेवायं पुरुषः प्राप्तेनात्मना सम्परिषक्तो न बाह्यं
 किञ्चन वेद नान्तरम् । तदा अस्मैतदाप्तकामसकामं रूपं
 योक्तान्तरम् । अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता
 लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः । अत्र स्तेनो-

ऽस्तेनो भवति भूणहाऽभूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः
 पौल्लसोऽपौल्लसः अमणोऽअमणस्तापसोऽतापसोऽनन्तागतं
 पापेन तोषो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति” ६०७०
 “इदानीं योऽसौ सर्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रिया-
 कारकफलमन्यं स प्रत्यक्षतो निर्दिश्यते । यत्नाविद्या-
 कामककर्माणि न सन्ति तदेतत्प्रस्तुतं “यत् सुप्तो न
 कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति” । तद्वा
 अस्य रूपम् । यः सर्वात्मभावः सोऽस्य परमो लोक इ-
 त्युक्तस्तदतिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थः रूपपरत्वात् । छन्दः
 कामोऽतिगतः छन्दोऽस्मिन् रूपे तदतिच्छन्दं रूपम् ।
 अन्योऽसौ असन्तः छन्दः शब्दो गायत्रादिच्छन्दोवाचो ।
 अयन्तु कामवचनोऽतः स्वरान् एव । तथाप्यतिच्छन्दा
 इति पाठः स्वाध्यायधर्म्मो द्रष्टव्यः । अस्ति च लोके काम-
 वचनप्रयुक्तः छन्दशब्दः स्वच्छन्दः परच्छन्द इत्यादौ । अ-
 तोऽतिच्छन्दमित्येवमुचितं कामवर्जितमेतद्रूपमित्यस्मिन्नर्थे ।
 तथाऽपहृतपाप्मा पाप्मशब्देन धर्माधर्मवृत्त्ये । “पा-
 पमभिः संवृज्यते” “पाप्मनी विजहाति” इत्युक्तत्वात् ।
 अपहृतपाप्म धर्म्माधर्मवर्जितमित्येतत् । किञ्चाभयम् भयं
 हि नामाविद्याकार्यम् “अविद्याया भयं मन्यत” इति
 ह्युक्तम् । तत्कार्यद्वारेण कारणप्रतिषेधोऽयम् अभयं रूप-
 मित्यविद्यावर्जितमित्येतत् । यदेतद्विद्याफलं सर्वात्मभा-
 वस्तदेतदतिच्छन्दापहृतपाप्मभयं रूपं सर्वसंसारधर्म्म-
 वर्जितमतोऽभयं रूपमेतत् । इदञ्च पूर्वमेवोपन्यस्तमतो-
 तानन्तरब्राह्मणसमाप्तौ । “अभयं वै जनक प्राप्नोऽसि”
 इत्यागतमतः । इह तु तर्कतः प्रपञ्चितम् दर्शितागमार्थप्र-
 त्ययदर्शनाय । अयमात्मा स्वयंचैतन्यज्योतिःस्वभावः सर्व-
 स्वेन चैतन्यज्योतिःभावभासयति । “स यत्तत् किञ्चि-
 त्यश्यति रमते चरति जानाति च” इत्युक्तम् । अतः स्थित-
 च्चैतन्प्रायतो नित्यस्वरूपं चैतन्यज्योतिर्दृष्टात्मनः । स
 अद्यात्मात्वाविनष्टः स्वेनैव रूपेण वर्तते कस्मादयमहम-
 स्मीत्यात्मनं वा बह्वैवैमानि भूतानीति जाग्रत्स्वप्नयोरिव
 न जानातीत्युच्यते । शृण्वत्वाज्ञानहेतुम् एकत्वमेवा-
 ज्ञानहेतुस्तत्कथम् ? इत्युच्यते । दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षीभवति
 विवक्षितोऽर्थ इत्याह । तत् तत् यथा लोके प्रिययेष्टया
 स्त्रिया सम्परिषक्तः सस्यक् परिषक्तः कामयन्त्या कासुकः
 सन्न बाह्यमात्मनः किञ्चन किञ्चिदपि न वेद सतोऽन्यद-
 स्त्विति । न चान्तरमयमहमस्मि सुखी दुःखी चेति
 अपरिषक्तस्तु तथा प्रविभक्तो जानाति । सर्वमेव बाह्य-

मायन्तरञ्च । परिषङ्गोत्तरकालन्वेकत्वापत्तेर्न जानाति ।
 एवमेव यथादृष्टान्तोऽयं पुरुषः क्षेत्त्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गतः
 सैश्वर्यखिल्यवत् प्रविभक्तो जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बवत्का-
 र्यकरण इह प्रविष्टः सोऽयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थेन
 स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परेण ज्योतिषा सम्परिषक्तः
 सस्यक् परिषक्त एकीभूतो निरन्तरः सर्वात्मा न बाह्यं
 किञ्चन वस्त्वनरं नायान्तरमात्मन्ययमहमस्मि सुखी
 दुःखी वेति वेद तत् चैतन्यज्योतिःस्वभावत्वे कस्मादिह
 न जानातीति यदप्राप्तीक्ष्णाय हेतुर्भयोक्तः । एकत्वं
 यथा स्त्रीपुंसयोः सम्परिषक्तयोः । तत्त्वार्थाज्ञानात् वि-
 शेषविज्ञानहेतुरित्युक्तं भवति । नानात्वे च कारणमात्मनो-
 वस्त्वनरस्य प्रत्युपस्थापिकाविद्येत्युक्तं तत् चाविद्याया यदा
 प्रविभक्तो भवति तदा सर्वैकत्वमेवास्य भवति । ततश्च ज्ञा-
 नज्ञेयादिकारकविभागेऽसति कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः
 कामो वा सम्भवति स्वाभाविके स्वरूपस्य आत्मज्योतिषि ।
 यस्मादेव सर्वैकत्वमेवास्य रूपमतस्तद्वै अस्यात्मनः स्वयं
 ज्योतिःस्वभावस्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्मात्समस्तमेतत्तस्मा-
 दाप्ताः कामा अस्मिन्ने तदिदमाप्तकामं यस्य ह्यन्य-
 त्वेन प्रविभक्तः कामस्तदनाप्तकामं भवति । यथा जागरि-
 तावस्थायां देवदत्तादिरूपम् । न त्विदं तथा कुतश्चित्प्र-
 विभज्यतेऽतस्तदाप्तकामं भवति । किमन्यस्माद्वस्त्वनराज्ञ
 प्रविभज्यते आहोस्त्रिदात्मैव तद्वस्त्वनरमत आह । ना-
 न्यदस्यात्मनः । कथम् ? यतः आत्मकाममात्मैव कामा यस्मि-
 न्रूपे येषां प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्र-
 त्स्वप्नयोस्तेऽस्यात्मैवान्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभा-
 वादात्मकाममत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावाच्छो-
 कान्तरं शोकच्छिद्रं शोकमन्यमित्येतच्छोकमध्यमिति
 वा सर्वथाप्यशोकमेतद्रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः । प्रकृतः
 स्वयंज्योतिरात्मा अविद्याकामकर्मविनिर्मुक्त इत्युक्तम् ।
 असङ्गत्वादात्मन आगन्तुकत्वाच्च तेषां तत्वाशङ्का जा-
 यते चैतन्यस्वभावत्वे सत्ययेकीभावान्न जानाति स्त्रीपुं-
 सयोरिव सम्परिषक्तयोरित्युक्तम् । तत् प्रासङ्गिकमेत-
 द्दुक्तं कामकर्मादिवत् स्वयं ज्योतिर्दृष्टमास्यात्मानो न
 स्वभावः । यस्मात् सम्प्रसादेनोपलभ्यत इत्याशङ्कायां
 प्राप्तायां तन्निराकरणाय स्त्रीपुंसयोर्दृष्टान्तोपादानेन
 विद्यमानस्यैव स्वयंज्योतिर्दृष्ट्य सुषुप्तेऽप्यहमस्मीतिभावा-
 ज्ञेतेर्न तु कामकर्मादिवदागन्तुकम् । इत्येतत्प्रासङ्गिकम-
 भिधाय यत्प्रकृतं तदेवाहुप्रवर्त्तयति । अत्र चैतत्प्रकृत-

सविद्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेव तद्रूपम् । यत्सुषुप्न आत्मनो गृह्णाते प्रत्यक्षत इति तदेतद्यथाभूतमेवाभिहितं सर्वसम्बन्धाधीनमेतद्रूपमिति । तस्मादेतत्तस्मिन् सुषुप्नस्थानेऽतिच्छन्दापहतपापमाभयमेतद्रूपं तस्मादत्र पिता जनकः तस्य च जनयितृत्वाद्यत्पितृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं तेन च कर्मणाऽयमस्वप्नोऽस्मिन् काले, तस्मात्पिता पुत्रसम्बन्धनिमित्तस्य कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात् पिताप्यपिता भवति । तथा पुत्रोऽपि पितरपुत्रो भवतीति सामर्थ्याद्भ्रम्यते उभयोर्हि सम्बन्धनिमित्तं कर्म । तदयमतिक्रान्तो वर्ततेऽपहतपापमेति युक्तम् । तथा माताऽमाता । लोकाः कर्मणा जेतव्या जिताश्च तत्कर्मसम्बन्धाभावलोका अलोकाः । तथा देवाः कर्माङ्गभूतास्तत्कर्मसम्बन्धात्ययादेवाः । तथा वेदाः साध्यसाधनसम्बन्धविधायकाः ब्राह्मणलक्षणा मन्त्रलक्षणासाध्यायकत्वेन कर्माङ्गभूता अधीता अध्येतव्याश्च कर्मनिमित्तमेव सम्बन्ध्यन्ते पुरुषेण । तत्कर्मातिक्रमणादेतस्मिन् काले वेदा अप्यवेदाः सम्पद्यन्ते । न केवलं शुभकर्मसम्बन्धातीतः । किन्तुर्हि अशुभैरप्यत्यन्तघोरैः कर्मभिरसम्बद्ध एवायं वर्तत इत्येतमर्थमाह अत्र स्वनो ब्राह्मणसुवर्णहर्ता भ्रूणहासहपाठादवगम्यते । स तेन घोरेण कर्मणैतस्मिन् काले विनिर्मुक्तो भवति । येनायं कर्मणा महापातकी स्तेन उच्यते तथा भ्रूणहासभ्रूणहा तथा चण्डालो न केवलं प्रत्युत्पन्नेनैव कर्मणा विनिर्मुक्तः । किं तर्हि सहजेनाप्यत्यन्तनिष्ठजजातिप्रापकेणापि विनिर्मुक्त एवायम् । चण्डालो नाम शूद्रेण ब्राह्मण्यासुत्पन्नः चण्डाल एव चण्डालः स जातिनिमित्तेन कर्मणाऽसम्बद्धत्वादचण्डालो भवति । पौलकसः पुलकस एव पौलकसः शूद्रेणैव क्षत्रियायासुत्पन्नः । तथा सोऽप्यपौलकसो भवति । तथा शुभलक्षणैश्च कर्मभिरसम्बद्धो भवतीत्युच्यते । अमणः परिव्राट् यत्कर्मनिमित्तो भवति स तेन विनिर्मुक्तत्वादाश्चमणः । तथा तापसो वानप्रस्थोऽतापसः । सर्वेषां वर्णाश्चसादीनासुपलक्ष्यार्थसुभयोर्ग्रहणं किं बलना । अनन्वागतं न अन्वागतमनन्वागतमसम्बद्धमित्येतत् पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा । तथा पापेन विहिताकरणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन रूपपरत्वाद्गुणसंकलिङ्गम् । अभयं रूपमिति ह्यनुवर्तते । किं पुनरसम्बद्धत्वे कारणमिति तद्भेदरुच्यते । तीर्थेऽतिक्रान्तो हि यस्मादेवंरूपस्तदा तस्मिन् काले सर्वोच्छो-

कान् शोकाः कामा इष्टविषयप्रार्थनाः ते हि तद्विषयवियोगे शोकत्वमापद्यन्ते । इदं हि विषयमप्राप्तं विद्युक्तं चोद्दिश्य चिन्तयानस्तद्गुणान् सन्त्यजते पुरुषोऽतः शोको रतिः काम इति पर्यायाः । यस्मात् सर्वकामातीतो ह्यत्रायं भवति । न कञ्चन कामं कामयते अतिच्छन्दा इति युक्तं तत्प्रक्रियापतितोऽयं शोकशब्दः कामवचन एव भवितुमर्हति । कामश्च कर्महेतुर्वक्ष्यति हि । “स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुत” इति अतः सर्वकामातीतोऽस्ति त्वाद्युक्तसूक्तमन्वागतं पुण्येनेत्यादि । हृदयस्य हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तत्स्यमन्तःकरणं बुद्धिर्हृदयमित्युच्यते तात्स्थानाश्चाश्रोत्रनवत् । हृदयस्य बुद्धेयं शोका बुद्धिसंशया हि ते । “कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि” “सर्वं मन एव” इत्युक्तत्वात् वक्ष्यति च “कामा येऽत्र हृदि श्रिताः” आत्मसंशयश्चान्यपनोदाय हीदं वचनम् । “हृदि श्रिता हृदयकोशा” इति च । हृदयकारणसम्बन्धातीतशायमस्मिन् कालेऽतिक्रामति सृष्ट्यो रूपाणीति युक्तम् । हृदयसम्बन्धातीतत्वात्तत्त्वत्रयकामसम्बन्धातीतो भवतीति युक्ततरं वचनम् । ये तु वादिनः हृदि श्रिताः कामा वासनाश्च हृदयसम्बन्धिनमात्मानसुपसर्षोपक्षिपन्ते । हृदयवियोगेऽपि चात्मन्यवतिष्ठन्ते पुटतैलस्य इव पुष्पादिगन्ध, इत्याचक्षते । तेषां “कामः संकल्पः” “हृदये ह्येव रूपाणि” हृदयस्य शोका “इत्यादीनां वचनानामानर्थक्यमेव । हृदयकरणोत्पाद्यत्वादिति चेत् न हृदि श्रिता इति विशेषणात् । न हि हृदयस्य करणमात्रत्वे हृदि श्रिता इति वचनं समञ्जसम् । हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानीति च । आत्मविशुद्धेश विवक्षितत्वाद्बुद्ध्यणवचनं यथार्थमेव युक्तम् । “ध्यायतीव लेलायतीवेति च” श्रुतेरन्याथासम्भवात् । “कामा येऽस्य हृदि श्रिता” इति विशेषणादात्माश्रया अपि सन्तीति चेत् न अनाश्रितापेक्षत्वात् न चाश्रयान्तरमपेक्ष्यते हृदीति विशेषणं किन्तुर्हि ? ये हृदयनाश्रिताः कामास्तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये त्वप्रकृता भविष्या भूताः स्वप्रतिपक्षतो निवृत्तास्तो नैव हृदि श्रिताः, सम्भावन्ते च ते । अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये प्रकृता वर्त्तमानादिविषये ते सर्वे प्रमुच्यन्ते इति । तथापि विशेषणानर्थक्यमिति चेत् न तेषु यत्नाधिक्याद्भेदार्थत्वात् । इतरथाऽश्रुतमनिष्टञ्च कल्पितं स्यादात्माश्रयत्वञ्च कामानाम् । “न कञ्चन कामं कामयत” इति

प्राप्तप्रतिषेधादात्मश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेत् न “सुखीः स्वप्नोभूतेति” परनिमित्तत्वात् कामाश्रयत्वप्राप्तेः असङ्गवचनाच्च । न हि कामाश्रयत्वेऽसङ्गवचनमुपपद्यते । सङ्गश्च काम इत्यवोचाम । आत्मकाम इति श्रुतेरात्मविषयेऽस्य कामो भवतीति चेत् न व्यतिरिक्तकामनाभावार्थत्वात्तस्याः, वैशेषिकादितन्वन्यायोपपन्नमात्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति चेत् न हृदि श्रिता इत्यादिविशेषश्रुतिविरोधादनपेक्ष्यास्तवैशेषिकादितन्वोपपत्तयः श्रुतिविरोधे न्यायाभासत्वोपगमात् स्वयंज्योतिश्वाधनाच्च । कामादीनाञ्च स्वप्ने केवलऽग्निमात्रविषयत्वात् स्वयंज्योतिश्च सिद्धम् स्थितञ्च बाध्यतात्मसमवायित्वे । दृश्यत्वानुपपत्तेः श्रुतगर्तविशेषवत् । द्रष्टुर्हि दृश्यमर्थान्तरभूतमिति द्रष्टुः स्वयंज्योतिश्च सिद्धम् तद्बाधितं स्याद्यदि कामाद्याश्रयत्वं परिकल्प्येत । सर्वशास्त्रप्रतिषेधाच्च । परस्मैकदेशकल्पनायां कामाद्याश्रयत्वे च सर्वशास्त्रार्थजातं कुप्येत । एतच्च विस्तरेण चतुर्थेऽवोचाम । सहता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयत्वकल्पनाः प्रतिषेद्धव्याः । आत्मनः परेणैकवशास्तार्थसिद्धेः । तत्कल्पनायां पुनः क्रियमाणायां शास्त्रार्थे एव बाधितः स्यात् । यथेच्छादीनामात्मधमेवं कल्पयन्तो वैशेषिका नैयायिकाश्चोपनिषच्छास्त्रार्थेन न सङ्गच्छन्ते तथेयमपि कल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थबाधनाद्वादर्शनीयाः ।

“काममय एवायं पुरुष इति यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत् कर्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते” इत्युपक्रम्य “तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनोयत् निपक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययम् । तस्मात्लोकात् पुनरेत्यन्तं लोकाय कर्मणे” इति ल्लोकमुदाहृत्य “इति तु कामयमानः” इत्युक्त्या कामयमानस्यैव जन्मादिहेतुत्वसङ्गा

“अथाकामयमानो योऽकामो निष्कामः आप्तकाम आत्मकामेन तस्य प्राणाद्युत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ६०७० । “इति तु एवं तु कामयमानः संसरति यस्मात् कामयमान एवैवं संसरत्यथ तस्मादकाययमनो न कश्चित् संसरति फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता । अकामस्य हि क्रियानुपपत्तेः अकामयमानो मुच्यते । एवं कथं पुनरकामयमानो भवति ? । योऽकामो भवत्यसावकामयमानः । कथमकामता ? इत्युच्यते । यो निःकामो यस्मान्निर्गताः कामाः सोऽयं निष्कामः । कथं कामा निर्गच्छन्ति ? । य आप्तकामो भवति । आप्ताः कामा येन स आप्तकामः ।

कथमाप्यन्ते कामाः ? आत्मकामत्वेन यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्तुन्तरभूतः पदार्थो भवति । आत्मैवान्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानधन एकरसो नोर्द्धं न तिर्यग्नाधः । आत्मनोऽन्यत्कामयितुम् “यस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् शृणुयान्मन्वीत विजानीयाद्वा” एवं विजानन् किङ्कामयेत् ? । ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति । न चासावन्यो ब्रह्मविद् आप्तकामस्यास्ति । य एवात्मकामतयाऽऽप्तकामः स मिष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति मुच्यते । न हि यस्यात्मैव सर्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्योऽस्ति । अनात्माचान्यः कामयितव्यः । सर्वज्ञात्मैवाभूदिति प्रतिषिद्धम् सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात् कामानुपपत्तिः । ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि तेषां नात्मैव सर्वं भवति । प्रत्यवायस्य जिह्वासितव्यस्यात्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात् । येन चाशनायाद्यतीतो नित्यं प्रत्यवायासम्बद्धो विदित आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमः । यस्य नित्यमेवाशनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति । यस्माच्च जिह्वासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म न शक्यत एव सम्बद्धम् । यस्तु ब्रह्मचित्तस्य भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मेति न विरोधः । अतः कामाभावादकामयमानो न जायते मुच्यत एव । तस्यैवमकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति नोर्द्धं क्रामन्ति देहात् । स च विद्वान्नाप्तकाम आत्मकामतया इहैव ब्रह्मभूतः । सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शितमेतद्रूपम् । “तद्वा अखेतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपमिति” । तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंह्रियते । अथाकामयमान इत्यादिना । स कथमेवम्भूतो मुच्यते ? इत्युच्यते । यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतरुलुपचिद्रूपज्योतिःस्वभावमात्मानं पश्यति तस्यैवाकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणवागादयो नोत्क्रामन्ति । किन्तु विद्वान् स इहैव ब्रह्म भवति यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते । स ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । यस्मान्निहि तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः सन्ति । तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न शरीरपातोत्तरकालम् । न हि विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिर्जीवतोऽन्यो भावः देहान्तरप्रतिसम्भानाभावमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येत्युच्यते । भावान्तरापत्तौ हि मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विजितोऽर्थ आत्मैकतास्थः स बाधितो

भवेत् । कर्महेतुकश्च मोक्षः प्राप्नोति न ज्ञाननिमित्त इति ।
स चानिष्टः अनित्यत्वञ्च मोक्षस्य प्राप्नोति । न हि क्रिया-
निर्दोषो नित्यो दृष्टः । नित्यश्च मोक्षोऽभ्युपगम्यते ।
“एष नित्यो भविष्यति” मन्त्रवर्णात्” दृ० उ० भा० ।
२ परमात्मनि तस्य सर्वेषामात्मत्वेनान्यकामयितव्याभावात्
आप्तकामत्वम्” आप्तः युक्तः उचितः कामः इच्छा यस्य
इति विग्रहे तु । नैयायिकमतसिद्धे ईश्वरे च सद्भिषय-
केच्छाश्रयत्वादीश्वरस्य तथात्वम् ।

आप्तकारिन् त्वि० आप्तं युक्तं करोति कृ-णिनि ईत० ।
१ युक्तकारके आप्तवासौ कारो । २ प्रत्ययिते आत्मा-
कारके ऋत्यादौ । “अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैश्चाप्तका-
रिभिः” मनुः । “भोगादोनाञ्च सर्वेषां सुहृदामाप्त
कारिणाम्” “अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः”
भा० । भा० आश्र० प० ११ अ० ।

आप्तगर्भा स्त्री आप्तोगर्भा यया । गर्भिण्याम् स्त्रियाम् ।
आप्तवाच् स्त्री आप्ता युक्ता प्रमादादिदोषमुन्म्या वाक् ।

१ वेदे तन्मूले २ स्मृतौ हासपुराणादौ च “आप्तवागनुमा-
नानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा” रघुः आप्तवचनाप्राप्ता-
क्यादयोऽप्यत्र न० । आप्ता युक्ता वाग्यस्य । प्रमादमुन्म्यावाक्ये
महर्षिप्रभृतौ त्वि० । आप्तवचनाप्राप्ताक्यादयोऽप्यत्र त्वि०

आप्तश्रुति स्त्री स्त्री कर्म० । १ वेदे २ स्मृत्यादौ च आप्तशब्दे उदा० ।

आप्ति स्त्री आप-क्तिन् । १ संयोगे, २ संप्राप्तौ ३ स्त्रीसंयोगे”
मेदि० ४ संबन्धे, ५ लाभे हेम० ईसमाप्तौ “काम-
स्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठाम्” कठोप० । कामस्याप्तिं
समाप्तिम् तत्र हि सर्वे परिक्रामाः समाप्ताः” भा०
७ सम्पदि च “सैवास्याप्तिर्यां सम्पत्” शत० ब्रा० । तत्र संबन्धे
“ऋथोराप्तिमतिसूच्यते” शत० ब्रा० । लाभे “सर्वावाप्तौ सर्व-
स्यावच्छेद” शत० ब्रा० “तपः क्लिष्टं तदवाप्ति-
साधनम्” कुमा० “दोषां विवेश धर्मात्मा वाजिमेधाप्रयेततः”
भा० आश्र० १८ अ० । ८ उस्तरकावे आयतौ च त्रिकाण्ड० ।

आप्ता त्वि० आप-तय वेदे नि० । १ आप्तये “पतित आप्तेरा
यजतः” ऋ० ५, ४१, ६ । “आप्ताः आप्तव्यः” भा० लोके तु
आप्तव्य इत्येव । आप्तमर्हति यत् । २ आप्तयोग्ये त्वि० ।

आप्तवान पु० अप्रवानएव स्वार्थे ण् । अप्रवानशब्दार्थं
वत्सगोत्र प्रवरं ऋषिभेदे ।

आप्य त्वि० अपाभिदम् ण् चातु० स्वार्थे ण् । १ जलसम्ब-
न्धिनि अपां विकारे तु अस्त्रयमित्येव” सि० कौ० आप-
यत् । २ प्राप्ये त्वि० “योनोनेदिष्टमाप्यम्” ऋ० ७, १५२,

३ चाक्षुषमन्त्रनरीये देवभेदे च । “चाक्षुषस्थान्तरे तात !
मनोर्देवानिमान् शृणु । आप्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च
दिवौकसः । लेखानाम महाराज पञ्च देवाः प्रकीर्त्तिता”
हरिवं १७ अ० । “मातृषा आशापाला अयैते देवाश्चाप्याः
साध्याः अन्वाध्या मरुतः” इति शत० ब्रा० कर्म्मभिराप्य-
त्वात्तेषामाप्यत्वम् दृष्टव्यम् । ४ (कुड) दृष्टे पु० रायसुकुटः ।

आप्यान न० आ+प्याय-भावे क्त । १ प्रीतौ २ दृष्टौ च । कर्त्तरि
क्त । ३ प्रीते ४ दृष्टे च त्वि० ।

आप्यायन न० आ+प्याय-ल्युट् । १ दृष्टौ, २ प्रीतौ च । णिच्
ल्युट् । ३ तर्पणे प्रीणने ४ वर्द्धने च “अग्नेः सोमयमाभ्यर्चं
च कृत्वाप्यायनमादितः” मनुः । ल्यु । ५ प्रीणनकर्त्तरि त्वि० ।
“पितृप्रसादमिच्छेयं तप आप्यायनं पुनः” भा० व० प०
८३ अ० । “दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम्”
मनुः तन्मोक्षे ईदौ लणोयमन्त्रसंस्कारभेदे “मन्त्राणां दश-
कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धदायिनः । जननं जीवनं पश्चा-
त्ताडनं बोधनं तथा । अथाभिषेको विमलीकरणप्यायने
तथा । तर्पणं दीपनं शुभिर्देशैता मन्त्रसंक्रियाः” इति
विभज्य । “कुशोदकेन मन्त्रेण प्रत्यक्षं प्रोक्षणं मनोः । तेन
मन्त्रेण विधिवदेतदाप्यायनं मतम्” शा० ति० उक्तम् ।

आप्यायित त्वि० आ+प्याय-णिच्-क्त । १ प्रीणिते २ पूरिते ३ वर्द्धिते
च । “एषा स्वर्यस्य वीर्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।
पौर्णमास्यां स दृश्येत संपूर्णा दिवसक्रमात्” कृ० पु० ।
४ आनन्दिते च ।

आप्र त्वि० आ+पृ मूल० क । १ पूरके । “स्वर्जेषे भर आप्रस्य
वक्त्रनिः” ऋ० १, १२, २ “चक्षुर्मितस्य वरुणस्याग्नेराप्रा
द्यावा” सूर्योपस्थानमन्त्रः ।

आप्रच्छन् न० आ+प्रच्छ-ल्युट् । गमनागमनसमये
१ बन्धूनामन्योन्यकुशलजिज्ञासायाम् २ आनन्दसम्पादने च ।

आप्रच्छन् त्वि० आ+प्र-च्छद-क्त । १ अत्यन्तगुप्ते २ ईषद्गुप्ते
च अस्याप्रच्छनार्थत्वोक्तिः शब्दकल्पद्रुमे प्रासादिकी हेमचन्द्रे
आप्रच्छनमित्येव पाठः द्वित्वनकारयुक्तपाठस्तु प्रसादिकः ।

आप्रपद अव्य० प्रपदं पदायं तत्पर्यन्तम् अव्ययी० । पादायपर्यन्ते
आप्रपदीन त्वि० आप्रपदं पादायान्तं व्याप्नोति ख । पादा-
यान्तं लक्षमाने वस्तादौ । [ईषद्द्रवणे ।

आप्रवण त्वि० ईषत् प्रवणः । ईषद्द्रवणे आ+प्र-ल्युट् ।
आप्री स्त्री आप्रीणात्यनया आ-प्री-ड गौरा० डीष् । प्रया-
जयाज्यायाम् “प्रैषेभिः प्रैषेणाप्रीत्याप्रीभिराप्रीर्य-
ज्ञस्य” यजु० १६, १६ । “आप्रीभिः प्रयाजयाज्याभिः”

वेददी० ताश्च याज्याः सूक्तविशेषात्मका गोलभेदेन
भिन्नरूपाः “एकादश प्रयाजाः तेषां प्रैषाः प्रथमं प्रैषसूक्त-
सूक्तं द्वितीये । अध्वर्युं प्रेषितोमैत्रावरुणः प्रेष्यति प्रेषै-
र्होतारम् । होता यजत्वाग्नीभिः प्रैषलिङ्गाभिः” इत्यु-
पक्रम्य “समिद्धो अग्निरिति” शुनकानां “जुषस्व नः
समिधमिति वशिष्ठानां, “समिद्धो अद्येति” सर्वेषाम् यथा-
ऋषि वा” इति आश्व० श्रौ० गोलभेदेन सूक्तभेदसंज्ञाः ।
अत्र नारायणवृत्तिः । “यो यस्य ऋषिस्तदानुगुण्यं
यथर्षिशब्देनोच्यते तथा वाऽऽग्नीसूक्तं ग्रहीतव्यम् । स्वयं
वा ऋषिनामधेयस्यानुगुणा आप्तः कर्त्तव्या इत्यर्थः ।
तत्र भगवता शौनकेन यथाऋषिपक्षे आप्तोविवेकार्थमेव
सूक्तो उक्तः । “कखाङ्गिरोऽग्नस्य शुनका विश्वामितोऽतिरेव
च । वशिष्ठः कश्यपो वाध्रश्चो जमदग्निरथोत्तमः” । तत्र
दशानां सूक्तानां प्रथमं कखानाम् “समिद्धो न आवह”
इति । द्वितीयं तद्वर्जितानामङ्गिरसाम्, “समिद्धो अग्न
आवह” इति । तृतीयमगस्त्यानाम्, “समिद्धो अद्य राजसि”
इति । चतुर्थं शुनकानाम्, “समिद्धो अग्निर्निहितः”
इति । पञ्चमं विश्वामितानाम्, “समित्समित्सुमनाः”
इति । षष्ठमं त्रिष्वानाम्, “ये समिद्धाय शोचिषे” इति ।
सप्तमं वशिष्ठानाम्, “जुषस्व नः समिध” इति । अष्टमं
कश्यपानाम् “समिद्धो विश्वतस्ततिः” इति । नवमं वाध्र-
श्चानाम्, “इमां मे अग्ने समिधं जुषस्व” इति । शुनक-
वाध्रश्चानाम् ऋगूणां दशमं, “समिद्धो अद्य मनुषो
दुरोणः” इति यथर्षिपक्षे विवेकोऽयम् ।

आप्रीत ति० आ+प्री-क्त । अस्यक्रीते ईषत्प्रीते च ।
भावे क्त । अस्यक्रीतौ न० ।

आप्रीतप पु० आप्रीतं पाति पा-क । विष्णौ “अथ यद्या-
प्यायमानः किञ्चिदाप्रद्येत विष्णव आप्रीतपाय स्वाहेति
जुहुयात् विष्णुर्हि स तद्वाप्रीतपा भवत्यपपाप्मानं हत
उपैनं यज्ञोनमति” शत० ब्रा० । किप् । आप्रीतपा अथ्यत् ।

आप्तव पु० आ+प्तु-घञभावपक्षे अप् । १ स्नाने, जलानां
सर्वतः समुच्छलने । ल्युट् आप्तवनम् तत्रैव न० ।

आप्तवव्रतिन् पु० आप्तवः समावर्त्तनस्नानमेव व्रतमस्यस्य
इति । स्नातके गृहस्थभेदे यस्तु वेदानधीत्य दार
परिपहार्थं कृतसमावर्त्तनस्नानः दारलाभात् प्राक् स्नात्तं
व्रतविशेषमाचरति तादृशे द्विजे “अलाभे चैव कन्यायाः
स्नातकव्रतमाचरेत्” सूत्र्युक्तं व्रतं च दर्शितं विधानपा०
यथा “स्नात्वैवं विधिना काले मासमात्रमपि द्विजः ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत् सुखस्थस्तु प्रयत्नवान् । निःस्त्रीरोगा-
र्दितोभीत आपन्नोऽन्यैश्च कारणैः । स्नातकः प्रयतो
वर्द्धिं न त्यजेदिति वै श्रुतिः । नित्यदा ब्रह्मचारी स्यात्
पञ्चयज्ञपरायणः । जपतीर्थरतोवा स्यात् स्नातकोलौल्य
वर्जितः । आहुते निमग्नितो गच्छेत् कुर्वात् षट्कर्म्म
च द्विजः । येन केनाप्युपायेन व्रतचर्यां न लोपयेत् । शक-
त्वान् जुहुयात् प्रातः” श्रुतिः अत्र प्रातरिति विशेषणात्
न सायम् । तेन प्रातः सन्ध्यामुपास्याग्निकार्यं कृत्वा
शकलहोमः कार्यः तन्मन्त्राश्च तैत्तिरीयारण्ये पठिताः
“दैवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्यादिकाः । तदीय
होमद्रव्यविशेषोबोधायनेनोक्तः “सपथ उपनयनप्रभृति
व्याहुतिभिः षड्भूभरेव समिद्धिः आ समावर्त्तनात् ।
समावर्त्तनप्रभृति आज्येनैव आ पाणिग्रहणात् ।
पाणिग्रहणप्रभृति ब्रौह्मिर्भयैर्वा व्यस्तेनेकेन पञ्चाहुतो
जुहुयात्” “वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रत्यहारम्भ्यं भवेत् ।
स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको गृहे यदि” शौनकः ।
“यज्ञोपवीतद्वितयं मोदकं च कसुगुडलुम् । अत्र श्रोणीष-
मात्रे च पादुके चाप्युपानहौ । रौक्रे च कुण्डले वेणुं
कतकेशनखः शुचिः । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् बहिर्मा-
न्यञ्च धारयेत् । शुक्लाश्वरधरोनित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।
न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति । न रक्तसुल्लभं
चान्यदृतं वासो न कन्यिकाम्” कूर्मपुरा० । “उपानहौ च
वासश्च दृतमन्येन धारयेत् । उपवीतमलङ्कारं स्नजं क-
नकमेव च” मनुः । “स्नातः समुद्रहेतु कन्यां प्रव्रजेत्तद-
निच्छुकः । वनस्थो वा भवेद्विप्रः सुखस्थो विधिना शुचिः ।
अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः । आश्रमेण
विना तिष्ठन् प्रायस्तीयते हि सः” इति विधा पा० धृता
श्रुतिः । तस्य कन्यालाभार्थं काव्यजप उक्त ऋग्विधाने
“सुषुम् प्रजपेत् सूक्तमथ सत्यक् शिवालये । अयुतं तु
जपेत् कन्यां पणसासात् लभते नर” इति ।

अत्रानाश्रमदोषविषये किञ्चिदुच्यते स्नातको हि गृह-
स्थभेदोद्विजातिमात्रः समावर्त्तनस्नानस्य तेषामेव सम्भ-
वात् । अतस्तद्विषयकमेवानाश्रमादिदोषोत्कीर्त्तनम् ।
तथा हि विधानपारिजातधृतयोः सूत्रयोः “स्नात्वैव वि-
धिना काले” इत्यादौ स्नातः समुद्रहेतु कन्यामित्यादौ
चोपक्रमे द्विजातिविषयकत्वावगमेन उपसंहारे अना-
श्रमदोषकीर्त्तनं तद्विषयकमेव उपक्रमोपसंहारयोरेक-
विषयकत्वौचित्यात् । एतेन “स्त्रीकरोति यदा वेदं चरेद्देद-

भासव ब्राह्मणस्य प्रकीर्तिताः। ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यं वान-
प्रस्थञ्च भिक्षुकम् । क्षत्रियस्यापि कथिता आश्रमास्तथा
एव हि । ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः ।
गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्” वाम० पु०
वाक्यं तत् शूद्रस्य गार्हस्थ्यमात्राधिकारबोधकम् ।
न तु तदकरणे पापजनकताबोधकमपि उचितमिति
पदसारस्यात् उचितपदस्य योग्यार्थकत्वात् तेनैव उद्घा०
त० क्षणसत्त्वमिति व्याख्यानेन तदीयगृहस्थाश्रमस्योत्
सवार्थकत्वोक्त्या कास्यत्वसूचनात् “चत्वारिंशद्वत्सराणां
साष्टानाञ्च परे यदि । स्त्रिया विद्युज्जते कश्चित्
स तु रण्डाश्रमी मतः । अष्टाचत्वारिंशदब्दं वयोयावत्
पूर्यते । भार्यापुत्रविद्युक्तस्य नास्ति यज्ञोऽधिका-
रितेति” भविष्यपुराणवचनमपि यज्ञोऽधिकारिताप्रति-
षेधात् द्विजविषयकमेव शूद्रस्य यज्ञोऽनधिकारात् ।
द्विजातीनामेव यज्ञीयाव्यावेक्षणदेः पत्नीसाध्यतया
पत्यभावे कथमाव्यावेक्षणाद्यङ्गसिद्धिरिति युक्तं तेषामन-
धिकारः” यज्ञाधिकारे शूद्रस्य पर्युदस्ततया तदधिकारा-
भावकथनमनर्थकं स्यात् । अतो येषामेव यज्ञाधिकारस्तेषा-
मेव भार्याराहित्ये अनधिकारिताप्रतिपादने वचनं सार्ध-
कम् । तेन तद्द्विजविषयकमेव । एवं प्रायुक्तदत्तवचने जमे-
होमे तथा दाने स्वाध्याये निष्फलत्वकथनमपि उप-
क्रमोपसंहाराभ्यां होमस्वाध्याययोर्द्विजातीनामेव सम्भ-
वाच्च द्विजातिविषयकमेव । अतः शूद्राणां विवाहस्य उत्-
सवार्थतया कास्यत्वेनाकरणे न पत्यवाय इति सुस्थितम् ।
एतेन बह्विवाहवादे मया दत्तवचनस्य द्विजपदस्योपल-
क्षणार्थकत्वं यत् खण्डितं तत् सुस्थितमेवेति द्रष्टव्यम् ।
आज्ञाव पु० आ+ज्ञु-पक्षे षञ् । आज्ञवशब्दार्थे । [व्याप्ते ।
आज्ञावित लि० आ+ज्ञु-णिच्-क्त । जलादिप्रवाहेनाभि-
आज्ञाव्य लि० आ-ज्ञु-नि० कर्त्तरि श्यत् । १ आज्ञवनका-
रके । भावे श्यत् । २ कर्त्तव्याज्ञवने न० । कर्मणि श्यत् ।
जलादिना ३ अभिव्याप्ते लि० ।
आज्ञुत लि० आ+ज्ञु-क्त । १ स्नाते २ आर्क्षीभूते च ३ स्नातके
गृहस्थभेदे पु० । भावे क्त । ४ स्नाने न० ।
आज्ञुतव्रतिन् पु० आज्ञुतस्य स्नातस्य व्रतमस्यस्य इति ।
स्नातके गृहस्थभेदे । आज्ञुतव्रतिशब्दे विवृतिः ।
आज्ञुत्य अ० आ+ज्ञु-ल्यप् । स्नात्वेत्यर्थे, शब्दज्ञुत्य
उल्लङ्घनेत्यर्थे च ।
आज्ञुष्ट लि० आ+ज्ञुष-क्त । १ ईषद्गधे २ सस्यगद्गधे च ।

आपु पु० आप-वन् । वायौ सि० कौ० कण्ठस्थाने उज्ज्वल०
वनप्रत्ययाधिकारे उणादौ निपा० अदन्तएवायम् ।
शब्दकल्पद्रुमे नान्तत्वकल्पनं चिन्त्यम् । [वैद्यकम् ।

आफूक न० ईषत् फूकारइव फेनोऽत प्र० तलोपः । अफेने
आबद्ध न० सस्यक् आबद्धन्+बन्ध-भावे क्त । दृढबन्धने । १ आ-
धारे क्त । २ प्रेम्णि । कर्मणि क्त । ३ बद्धे ४ आम्ने ५ प्रति-
रुद्धे च ति० । “पयोधिमाबद्धचलज्जलाबिलम्” माघः
“आबद्धभीमम् कुटीकरालम्” भट्टिः । “स्यन्दनाबद्ध-
टिपु” रघुः । ईभूषणे च । बा०करणे क्त । ७ योक्ते ।

आबन्ध पु० आ+बन्ध-घञ् । १ दृढबन्धे, करणे घञ् । २ योक्ते
आधारे घञ् । ३ प्रेम्णि च । ल्युट् आबन्धनयत्न न० ।

आबर्ह पु० आ+बर्ह-हिंसायां घञ् । १ उल्थाटने २ हिं-
सने च ल्युट् । आबर्हणमयत्न न० ।

आबर्हिन् ति० आबर्होऽस्य इति । उतपाटनयुक्ते
“मूलमखाबर्हि” पा० आबर्ह आबर्हणं तदस्यास्ति
आबर्हि” सि० कौ० ।

आबाध पु० आ+बाध-घञ् । पीडायां “आबाधे” पा०
“आबाधे पीडायाम्” सि० कौ० “यथासुखसुखः कु-
र्यात् प्राणाबाधभयेषु च” “न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणा-
बाधमाचरेत्” मनुः “तत्र मनःशरीराबाधकराणि श-
ल्यानि” सुश्रु० नास्ति बाधा यस्य । ३ पीडाशून्ये ति० ।

आबाधा स्त्री आ+बाध-भावे अ । १ पीडायाम् २ तापत्रये
क्ते शे च । “आबाधामरणभयार्चिषा चिराय” किरा०
लीलावत्युक्ते ३ अबाधाशब्दार्थे २ ३ ४ ५ ६ विटतिः ।

आबिल ति० आ+बिल-भेदने क । १ अस्वच्छे कालुष्ययुक्ते अ-
स्वच्छस्य हि जलादेः सस्यग्दृष्टिप्रसारभेदनात्तथात्वम् ।
“पयोधिमाबद्धचलज्जलाबिलम्” माघः । २ भेदके ति०

आबिलकन्द पु० आबिलोभूमेराभेदकः कन्दो मूलमस्य ।
मालाकन्दे लुपभेदे तस्य मालाकारकन्दतया भूमेः
सस्यग्भेदनात्तथात्वम् ।

आबुत्त पु० आपनमाप् क्रिप् आपे प्राप्य उत्तास्यति उद्धु-
तम-ह । नाथ्योक्तौ भगिनीपतौ । बद्धप्राप्नो सन्तोषा
भावेन दुःखित्वात्तस्य तथात्वम् । [२ मेघसम्बन्धिनि च ।

आब्द ति० अब्दे मेघे भवः तस्येदम् इति वा अण् । १ मेघभवे
आभग पु० सस्यक् भगं साहात्म्यं यस्य । आभाग्येदेवे “सोमो-
मूल्यावपानेठा भगोदेवोदेवेष्वाभगः” ऋ० १, २६, ४

आभण्डन न० आ+भण्ड-ल्युट् । निरूपणे शब्दचि० ।

आभयजात्य पुंस्त्री अभयजातस्यापत्यं गर्गा० यञ् ।

अभयजातस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः । ततः कणा०

अण् यलोपः । आभयजातः तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्

आभरण न० आ+भृ-कर्मणि ल्युट् । भूषणे । “किमित्यपा-
स्याभरणानि यौवने” कुमा० “वेपाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः
सुसमाहिता” “वाहनानि च सर्वाणि शस्ताग्याभरणानि
च” मनुः “पाण्डवानां सभामध्येऽदुर्योधन उपागत ।
तस्मै गात्रं हिरण्यञ्च सर्वाग्याभरणानि च” विदग्धसु०
भावे ल्युट् । २ सस्यक्पोषणे न० ।

आभरित ति० आभर आभरणं जातोऽस्य इतच् आ+भृ-
बा० इतच् इट् च १ पूरिते २ अलङ्कृते । “हस्ताभरणपूर्णेन
केयूराभरितेन च” हरिवं० १६ अ० ।

आभस्मीन् न० आ+भृ+मनिन् । १ सस्यग्भरणे गर्भादेः २ पोषणे
आभा स्त्री आ+भा-अङ् । १ दीप्तौ, २ शोभायाम् कान्तौ, ३ उप-
साने, आभा “ववूलपथ्यायः कथितः कोविदैरिह” भा० प्र०
उक्ते ४ ववूले च । “आभाफलतिर्कैव्यैः सर्वैरेभिः समीकृतैः
तल्यगुगुलुरायोज्योभग्नसन्धिप्रसाधकः” चक्रद० ।

आभाति स्त्री आभाति तुल्यरूपतया आ+भा-क्तिच् ।
प्रतिविम्बे राजनि० । तस्य विम्बतुल्यतया दीप्तेस्तथात्वम् ।

आभाषण न० आ+भाष-ल्युट् । परस्परकथने २ आलापे
“सम्बन्धमाभाषणपूर्व्यमाहुः” रघुः । ३ सम्बोधने च ।

आभाष्य ति० आ+भाष-ण्यत् । आमन्त्रणीये संबोध्ये
३ आलाप्ये च “जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे” रघुः । आ+
भाष-ल्यप् । ५ संबोध्येत्यर्थे अर्थः ।

आभास पु० आभासते आ+भास अच् । उपाधितुल्यतया
भासमाने १ प्रतिविम्बे “आभासोरूपसूत्र्यं कवत्” शा० सू०
“बुद्धिदृष्टिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्तौ घटम् । तता-
ज्ञानं धिया नश्येदाभासात् घटः स्फुरेत्” वेदा० का० ।
२ दुष्टे हेत्वादौ “हेत्वाभासाच्च पञ्चधा” भाषा० ।
“सर्व्यभिवारविरुद्धप्रकरणमसाध्यसमातीतकाला हेत्वा-
भासाः” गौ० सू० । पञ्चसत्त्वसपञ्चसत्त्वविपक्षा-
सत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वोपपन्नो हेतुर्गमकः स इवा-
भासत इति हेत्वाभासस्तेन तद्विज्ञत्वे सति तद्वर्त्म-
वत्त्वम् पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेणाभासमानत्वं
हेत्वाभासत्वमिति फलितार्थः “हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः”
गौ० सू० । एवं प्रमाणाभासः युक्त्याभासः आग-
माभास इत्यादावपि प्रमाणाद्याभाववत्त्वे सति प्रमा-
णादिरूपेणाभासमानत्वमर्थः । “एवं बहवो विप्रतिप-
क्षाशुक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः” शा० भा० ।

तथा च यद्वाचकपदोत्तरभाषासम्बन्धः प्रयुज्यते तस्य दुष्टत्वेन गम्यते । रसाभासादावपि तिर्यग्योन्यादिगतत्वेन परनायकगतत्वेन च दुष्टत्वाद्वदाभासत्वम् । पुनरुक्तवदाभासादौ च न दुष्टत्वम् किन्तु पुनरुक्तिभङ्गत्वेनाभासमानत्वात् वस्तुतोऽपुनरुक्तत्वमेव गम्यते इत्येव तत्र विशेषः । “रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तिदर्शनात् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते” सा०द० तत्र रसाभासः “मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे” इत्यादि । “अत्र हि सम्भोगश्चकारस्य तिर्यग्निषयत्वाद्भाषासत्वम्” सा०द० । “आपाततोयदर्शस्य पुनरुक्तावभासनम् । पुनरुक्तवदाभासः” सा०द० । भावे घञ् । इत्युत्पत्तिप्रकाशे । आभास्यतेऽनेन आ+भास-णिच्-करणे अच् । अन्यावतारार्थांश्च ४अन्याभिप्रायवर्त्तने व्याख्यानांशभेदे च ।

आभासुर ति० आ+भास-पुरच् । सम्यग्दोषिणीषे ।

आभास्वर ति० आ+भास-वरच् । १सम्यग्दोषिणीषे चतुःषष्टिमिते २गणदेवभेदे ‘आत्मा ज्ञाता दमोदान्तः शान्तिज्ञानं शमस्तपः । कामः क्रोधोमदोमोहो ह्यादशाभास्वराद्भवे’ इत्युक्ते ३द्वादशमिते गणभेदे च पु० । एषाञ्च स्वस्ववृत्त्याभास्वरत्वात्तथात्वम् ।

आभिचरणिक ति० अभिचरणं प्रयोजनमस्य ठञ् । अथर्ववेदादिप्रोक्ते शत्रुप्रभृतेर्मारणोच्चाटनवशीकरणादिरूपाभिचारसाधने १मन्त्रादौ तत्साधने २विधानभेदे च । ‘रौद्र’ राजससासुरसाभिचरणिकं मन्त्रसूक्ता पितृमात्मानं चालभ्योपसृष्टेदपः” कात्या० १, १०, १४, “अभिचरणम् अभिचारः प्रयोजनमस्यासावाभिचारणिकः प्रयोजनमित्यर्थे ठञ् । “बधान देव ! सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पार्श्वे योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विग्नस्त्वतोमा मौक्” यजु० १, २५, “द्विषतो बधोऽसि य० १२८ इत्यादि तत्र शत्रुनामादिसंयुक्तः अभिचाराद्यैरेव प्रयुज्यमान आभिचरणिक इत्युच्यते तेनाभिचरणबुद्धभावे मन्त्रस्याभिचरणप्रयोजनाभावाद्भाभिचरणिकत्वम् अतस्तदुच्चारणे उदकस्पर्शाभावः” कर्कः । एवमन्येऽपि मन्त्रा अथर्ववेदोक्ता ज्ञेयाः । तद्विधानञ्च अथर्ववेदान्तर्गते आङ्गिरसकल्पे विस्तृतम् । एवं तन्त्रोक्ताभिचारविधानम् तन्त्रसारादौ विस्तृतम् । अभिचार+प्रयोजनार्थे ठञ् । आभिचारिकोऽप्यत्र । स्त्रियासुभयत्र ङीप् ।

आभिजन ति० अभिजनादागतः अभिजनस्येदं वा अण् । अभिजनाद्वाशादागते “तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना”

कुमा० । २वंशसम्बन्धिनि च । [गिडित्ये ३सौन्दर्ये च । **आभिजात्य** न० अभिजातस्य भावः घञ् । १कौलीन्ये २पा-
आभिजित ति० अभिजिति नक्षत्रे जातः अण् । अभिजिन्नक्षत्रे जाते तस्य वा लुक् । अभिजिदपि तत्रैवार्थे । अभिजित इदम् अण् । गवामयनान्तर्गताभिजिन्नामकादिन सम्बन्धिनि सामादौ ति० । [अभिजिज्ञवे ।

आभिजित्य ति० अभिजिति भवः अण् ततः स्वार्थे यञ् ।
आभिधा स्त्री अभिधैव स्वार्थेऽण् । अभिधाशब्दाद्यैः १शब्दवृत्तिभेदे २कथने च

आभिधातक न० आभिधां तर्कति सङ्गते अच् । शब्दे
आभिधानीयक न० अभिधानीयस्य भावः योपधगुरुपोत्तमत्वात् वुञ् । कथनीयत्वे

आभिप्लविक ति० अभिप्लवे विहितः ठक् । अभिप्लवविहितसूक्तसामादौ । अभिप्लवशब्दार्थस्य अभिप्लवशब्दे वृष्यः । तच्च साम “ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुर्ज्योतिरित्यादि” सूक्ते गेयम् । अभिप्लवाय हितः ठक् । गवामयनान्तर्गतषड्भेदे पु० ।

आभिमानिक ति० अभिमानेन निर्दत्तः ठक् । सांख्यमतसिद्धे अभिमानोत्पादिते उभयेन्द्रिये शब्दादिपञ्चन्मात्रे च । यथैषाभिमानिककत्वं तथोक्तं सां०प्र०भा० ‘तन्मात्रेन्द्रियाण्यभिमानवदुद्ध्योपादानकान्यभिमानकार्यद्रव्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवम् यथा पुरुषादिरिति । नन्वभिमानवदुद्ध्यमेवासिद्धमिति चेत् अहं गौर इत्यादि वृत्त्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन वानुमानेन मन आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तर्कः “बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि” श्रुतिस्मृतिभ्यस्तावदुभूतादिस्मृतेरभिमानपूर्वकत्वाद् बुद्धिपूर्वकस्मृदौ कारणतयाभिमानः सिद्धः । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य स्मृतिहेतुत्वं लाघवात्”

आभिमुख्य न० अभिमुखस्य भावः घञ् । अभिमुखत्वे आनुकूल्यार्थसम्मुखीभवने “प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते” वाक्यप० । “अनुकूलत्वे २विशेषादाभिमुख्येन चरन्तोऽप्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मननिर्गन्तास्तस्य स्निग्धश्च तद्भिदाः” सा०द० । तत्र यात्रादौ राहोराभिमुख्यनिषेधः ज्यो०त० “पश्चादकं विधौ वज्रौ सौम्यां चैवायवे कुजे । रवोऽधीशे ऋगौ यास्यां गुरावीशे शनौ दिने । राहूर्धमिति यामार्द्धादश्वगत्या च वामतः । प्रतीच्यां वज्रकोशे तु ततः सौम्यामतोऽहमे । ततः प्राच्यामतोवायौ तस्माद्याभ्यां ततः शिवे । रवावेवमन्यवारेषूहमेवं क्रमेण हि

द्युते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखस्थितम् ।
 राक्षं विवर्जयेत् यत्राद्यदीच्छेत् कर्मणः फलम्” । एवं
 योगिन्याभिमुख्येऽपि गमनं न शस्तम् यथा “प्रतिपन्नवभो
 पूर्वे रामा रुद्राश्च पावके । शरस्तयोदशी यास्ये वेदा मासाश्च
 नैर्हते । षष्ठी चतुर्दशी पश्चात् वायव्यां सुनिपूर्णिमे ।
 द्वितीया दशमी यत्ने ऐशान्यामष्टमी कुहूः । योगिनी
 नवदण्डाश्च शेषा वर्ज्या विशेषतः । दक्षसम्मुख-
 योगिन्यां गमनं नैव कारयेदिति” ज्यो० त० । पोयूप-
 धारायान्त “पृष्ठतोदक्षिणे वापि योगिनीगमने
 हिता । वामसम्मुखयोर्नैव वायुमेवं चिन्तयेत्” जयकल्पलता
 वाक्ये तन्मूलके सूक्तं० चि० वाक्ये च “नवभूम्यः शिवव-
 ज्ञयोऽन्वितोऽर्ककलाः शक्रस्तुरङ्गतिथ्यः । द्विदशमावसवश्च
 पूर्वतः स्तुतिथयः सम्मुखवामगा न शस्ताः” वामगाया
 अशुभत्वसूक्तम् । अनयोर्व्यवस्था देशभेदेन । कालपाशयो-
 राभिसुख्येन यानमपि न शस्तम् “कौवेरीतो वैपतीत्येन
 कालो वारेऽर्काद्ये सम्मुखे तस्य पाशः । यात्रायुद्धे सम्मुखे
 वर्जनीयावेतो रात्रौ व्यस्तसंज्ञौ विविन्धौ” सूक्तं० । स्पष्टं
 रत्नसारे “रवावुत्तरतः कालः सोम्ये वायव्यभागके । भौमे तु
 पश्चिमे भागे बुधे नैर्हतकोणके । जीवे च यास्य
 दिग्भागे श्वगौ चाग्नेयकोणके । शनौ तु पूर्व-
 दिग्भागे कालवक्रं प्रकीर्तितम् । पाशस्तत्सम्मुख-
 दिशि” कालापेक्षया पञ्चमदिशि पाश इत्यर्थः यथा
 रवौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेयां, भौमे पूर्वस्यां,
 बुधे ऐशान्यां, गुरावुत्तरस्यां, शुक्रे वायव्यां, शनौ पश्चि-
 मायाम् । कालपाशयोरभिसुख्यं यात्रादौ निषिद्धं
 वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुमफलकत्वं यथाह खरो० “दक्षि-
 णस्तु शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः । यात्रायां समरे
 अष्टस्ततोऽन्यत्र न शोभनः” “अन्यत्र सम्मुखपृष्ठभाग-
 योः” पी० धा० । रात्रौ तु कालपाशयोर्विपर्ययासेन
 स्थितस्तदनुसारेणैव फलम् । पूर्वदिदिगभिसुखानि नक्ष-
 तानि । “पूर्वादिषु चतुर्दिक्षु सप्त सप्तानलर्क्षतः” सूक्तं०
 तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्वदिगभिसुखानि । मघादीनि सप्त
 दक्षिणाभिसुखानि । अनुराधादीनि साभिजित्कानि
 सप्त पश्चिमाभिसुखानि । धनिष्ठादीनि भरण्यान्तादीनि सप्त
 उत्तराभिसुखानि । तैत्तिरीयैस्तत्तद्दिगभिसुखगृहकरणं तत्र-
 वेश्य शुभाय । “यद्दिग्द्वारं सन्दिहं तद्दिग्द्वैरुक्तार्चैः स्यात्
 सन्निवेशो न सर्व्वः” वशि० । पूर्वदिदिगभिसुखा रा-
 शयो यथा । “पूर्वदिदिगुभेवाद्याः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः ।

दिग्द्वारराशयः सर्व्वे तद्दिग्यातः शुभप्रदाः ।
 तद्दिगाश्च तदंशाश्च तद्दिग्यातस्तथाविधाः” वशिष्ठः ।
 “दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारिणी च ।
 ज्ञानं विनाशं रिपुतोभयञ्च कुर्यात् तथा दिक् प्रति-
 लोमलग्ने” इति सूक्तं० । शुक्राभिसुख्यं त्रिविधम् “उद-
 यति दिशि यस्यां, याति गोलभ्रमाद्वा, विचरति च भवक्रे
 यत्र दिग्द्वारभेषु । त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सम्मुखत्वं
 सुनिभिरुदय एव त्यज्यते तत्र यात्रात्” श्रीपतिः । “उदेति
 यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाथ कुरुभचक्रे ।
 विधोच्यते सम्मुख एव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न
 यायात्” सूक्तं० । “शुक्रः यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां
 वा कालवशेनोदयं करोति तत्र गन्तुः पुंसः शुक्रः
 सम्मुखः अयमेकः प्रकारः । अथ गोलभ्रमात् उत्तर
 दक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां
 वा याति तत्र गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति
 द्वितीयः प्रकारः । प्राच्यादिदिग्द्वारकृत्तिकादिगतिवशेन
 यद्दिङ्मन्त्रे शुक्रश्चरति तत्र दिशि गन्तुः शुक्रः
 सम्मुखः स्यादिति तृतीयः प्रकारः । तत्रोदयशुके दोषा-
 धिक्प्रमिति” पी० धा० । अतएव वशिष्ठः “पश्चादभ्यु-
 दिते शुके प्रतीचीं दक्षिणां दिशम्” इति उद-
 यदिगगतस्यैव शुक्रस्याभिसुख्येयात्वादि न्यपेक्षतः । अत्रापवादः
 “बुधोऽनुकूलो यदि तत्र संचलन् रिपून् जयेन्नैव जयः
 प्रतोन्दुजे” सूक्तं० । शुक्राभिसुख्यादिदोषसूक्ता । “एवं विधे-
 ऽप्यास्मृजिते च यायाद्बुधो यदि स्यादनुकूलवर्ती” श्रीपतिः ।
 अनुकूलः पृष्ठदिक्संस्थ” इति पी० धा० । अपवादा
 न्तरम् “नोचगोऽरिदृग्स्थो वा वक्रगोवा पराजितः ।
 यातुर्भगप्रदः शुक्रः स्तोत्रस्थश्चेद्भगप्रदः” इति नारदः ।
 प्रतिशुक्रादिदोषोन्मेषां प्रथमयात्रायां रात्रां च विजय
 यात्रायामेव यथाह रैभ्यः । “प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं नूतने
 गमने नृणाम् । रात्रां विजययात्रायां नान्यदा
 दोषमावहेत्” चन्द्रस्य नक्षत्रविशेषस्थितौ तदपवादः ।
 “यावच्चन्द्रः पूषभात् कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽभ्यो न उटोऽ
 ग्रहदक्षे” सूक्तं० । “पौष्णादिवज्रिभाद्याङ्घ्रि” याव-
 त्तिष्ठति चन्द्रमाः । तावच्छुक्रो भवेदभ्यः सम्मुखे गमनं
 हितम्” पराशरः । रात्रां विजययात्रायां विशेषः ।
 मध्येमार्गं मार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत् सम्मुखत्वे-
 ऽपि तस्य” सूक्तं० । अत्यन्तापदि शान्तिं कृत्वा यायात् ।
 शान्तिश्च पी० धा० यात्राप्रकरणे दर्शिता ततएव ज्ञेया ।

नृपविजययात्रायां बुधकुजशुक्राभिसुख्यमपि निषिद्धम् ।
“प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतोऽनृपः । बलेन शक्रकतु-
ल्योऽपि हृतसैन्योनिर्वर्त्तते” इति वशिष्ठः ।

एतदभिप्रायोऽयं कुमा० वर्णितम् । “दृष्टिप्रपातं परिहृ-
त्य तस्य कामः पुरःशुक्रमिव प्रयाणे” इति । दिगोशाभि-
मुख्ये गमनं शक्तं प्रातिष्ठस्येऽशस्तम् । तत्र दिगोशाः ‘सूर्यः
शुक्रः क्षमापुत्रः सै‘हिकेयः शनिः शशी । सौम्यस्तिदशमन्त्री
च पूर्वोदीनां दिगोश्चराः । दिगोशाहे शुभा यात्रा
पृष्ठाहे मरणं भ्रवम्” ज्यो० त० ।

नववध्वागमनेऽपि शुक्राभिसुख्यनिषेधः सप्रतिसवः ज्यो०
त० दर्शितो यथा ।

दीपिकायां ‘स्त्रीशुद्ध्यालिघटाजसंगतरवौ काले विशुद्धे
भृगुं संत्यज्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्रा प्रवेशोचिते ।
त्यक्त्वाहस्तु निरंशकं नववध्वायाप्रवेशौ पतिः कुर्यादेक-
पुरादिषु प्रतिभृगोर्नेच्छन्ति दोषं बुधाः’ । पैतागारे
कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः शुद्धो न भवति
यदा संमुखोवापि शुक्रः । मेघे कुम्भेऽलिनि च न भवेत्
भास्करश्चेत्तथापि स्वामी भद्रेऽहनि नववधूं वेश्येन्मन्दिरं
स्वम् । भर्तुर्गोचरशोभने दिनपतौ नास्तं गते भार्गवे
सूर्ये कोटघटाजगे शुभदिने पक्षे च कृष्णेतरे । हित्वा
च प्रतिलोमगौ बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ तथा चानीता
गुणशालिनी नववधूर्निष्ठोत्सवा मोदते । एकग्रामे
चतुःशाले दुर्मिक्षे राष्ट्रविप्लवे । पतिना नीयमानायाः
पुरः शुक्रो न दुष्यति” । तथा “काश्यपेऽपि वशिष्ठेऽपि भृगव-
त्प्राङ्गिरसेषु च । भारद्वाजेषु वात्स्येऽपि प्रतिशुक्रो न दोष-
कत्” शम्भोराभिसुख्यं पूजने निषिद्धं यथा “न प्राची-
मयतः शम्भोर्नोदीचीं शक्तिसंस्थिताम् । न प्रतीचीं
यतः पृष्ठमतोदक्षं समाश्रयेत्” रुद्रया० । “यजमानः शम्भोः
प्राचीमवस्थितये न समाश्रयेत् । शम्भोर्जगत्संहा-
रकस्यायतः सांख्य्यात् पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्य-
वस्थितम् एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा” ति० त० रघु० ।

आभिरूपक न० अभिरूपस्य भावः मनो० बुज् । सौन्दर्ये
आभिरूप्य न० अभिरूपस्य भावः ष्यञ् । सौन्दर्ये “आभि-
रूप्याच्च विस्मानां देवः सन्निध्यदृच्छति” हय० रा० ।

आभिषिक्त लि० अभिषिक्तमभिषेकः तेन निर्वृत्तः
सङ्का० अज् । अभिषेकनिर्वृत्ते ।

आभिषेचनिक लि० अभिषेचनं राज्याभिषेकः प्रयोजनमस्य ठञ्
राजाभिषेकसाधने द्रव्यभेदे “आभिषेचनिकं यत्ते

रामार्थसुपकल्पितम् । भरतस्तद्वाप्तो” भा० व० २७५ अ० ।
तत्तत्तद्रव्यदिविधानानि” भा० शा० प० ४० अ० पुराकल्पव्या-
जेनोक्तानि यथा “ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।
दशगुर्धर्मराजानमादाय वज्रमङ्गलम् । पृथिवीञ्च सुवर्णञ्च
रत्नानि विविधानि च । आभिषेचनिकं भाण्डं सर्वसम्भा-
रसम्भृतम् । काञ्चनौदम्बरास्तत्र राजताः पृथिवीमयाः ।
पूर्णाः कुम्भाः सुमनसोल्लाजा वहींषि गोरसम् । शमी-
पिप्पलपालाशसमिधो मधुसर्पिणी । सुव औदम्बरः शङ्ख-
स्तथा हेमविभूषितः । दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धौम्य
पुरोहितः । प्रागुदक्पूजने वेदीं लक्षणेनोपलिख्य च ।
व्याघ्रचर्मोत्तरे शुक्ले सर्वतोभद्र आसने । दृढपादप्रतिष्ठाने
ऊताशनसमत्पि । उपवेश्य महात्मानं कृष्णाञ्च द्रुप-
दात्मजाम् । जुहाव पावकं धोमान् विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
ततउत्थाय दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितम् । अभ्यषिञ्च-
त्यति पृथ्व्याः कूलीपुत्रं युधिष्ठिरम् । धृत-
राष्ट्रश्च राजर्षिः सर्वाः प्रकृतयस्तथा । अनुज्ञातो-
ऽथ कृष्णेन भ्रातृभिः सह पाण्डवः । पाञ्चजन्याभि-
षिक्तश्च राजाऽऽनृतसुखोऽभवत् । ततोऽनु वादयामासुः
पणवानकदुन्दुभीन् । धर्म्मराजोऽपि तत्तत्त्वं प्रतिजग्राह
धर्म्मतः । पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः । ततो
निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयन् । वेदाध्ययन-
सम्पन्नान् दृष्टिशीलसमन्वितान्” । एतानि द्रव्यादीनि
राजाभिषेचनिकानि ज्ञेयानि अधिकं राजाभिषेकशब्दे
वक्ष्यते स्त्रियां ङीप् । अभिषेचनमधिकृत्य कृतो-
पन्यः ठक् । अभिषेकाधिकारेण कृते २भारतान्तर्गते
अवान्तरपर्वभेदे “आभिषेचनिकं पर्वधर्म्मराजस्य धीमतः”
भा० आ० १ अ० । अभिषेचनं स्नानं प्रयोजनमस्य ठञ् ।
३स्नानार्थं विधाने तत्तत्त्वे ४द्रव्यमन्त्रादौ च स्नानविभाग
पूर्वकं तत्तत्तद्रव्यविधानमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र स्नानं तावत्
सप्तविधम्” सान्त्वभौमं तथान्येयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् । “आपोहिष्ठा-
दिभिर्मान्त्रैस्मृदालम्भश्च पार्थिवम् । आग्नेयं भस्मना
स्नानं वायव्यं रजसा कृतम् । अङ्गिरातववर्षाभिः स्नानं
तद्दिव्यमुच्यते । वारुणञ्चावगाहश्च मानसं विष्णुचि-
न्तनम्” योगिया० तत्र विशेषस्तेनैवोक्तः” “शङ्ख
आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठावमर्षणम् । एतैस्तु पञ्च
भिर्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानं तदुच्यते” मन्त्राणां सङ्ख्ययोर्विकल्पोवा
शक्त्यपेक्षया । तत्र वारुणं स्नानं मुख्यमसामर्थ्यं अन्यानि

ज्ञानानि “ज्ञानं तु दिविधं प्रोक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः । तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं स्मृतम् । नित्यं नैमित्तिकं कास्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् । क्रियाज्ञानं तथा षष्ठं षोढा ज्ञानं प्रकीर्तितम्” व्यासोक्तेः तत्र नित्यादीन्यनुपदं वक्ष्यन्ते । “असामर्थ्याच्छरीरस्य देश कालाद्यपेक्षया । मन्त्रज्ञानादितः सप्त केचिद्विद्वन्ति स्वरयः जा० स्मृ० । “गृहेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत् ज्ञानमिष्यते । विधिलोपं न ते कुर्युः सामर्थ्ये सति कर्मसु” जैमि० स्मृ० । “अल्पत्वाद्भोमकालस्य बहुत्वात् ज्ञानकर्म्मणः प्रातर्न तनुयात् ज्ञानं भोमलोपोविगर्हितः” कात्या० स्मृ० । “प्रातः संक्षेपतः ज्ञानं शौचार्थं तु तदिष्यते । मन्त्रैस्तु विधिनिर्याद्यं मध्याह्ने तु सविस्तरम्” वशि० । अत्यन्ताशक्तौ । “अशिरस्यं भवेत्ज्ञानं ज्ञानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम् । आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं कापिलं विदुः । कृताभिमन्त्रितैस्तोयैः प्रोजयेन्मूर्ध्नि सर्वतः । अनुकल्पमिदं ज्ञानं सर्वपापहरं नृणाम्” जावा० स्मृ० । एकवाससाऽपि ज्ञानं कर्त्तुं शक्यते “एकेन वाससा ज्ञायाद्वाभ्यामनियमः स्मृतः । बहुवासोनिषेधस्य ज्ञाने फलमभीष्टतः” विष्णुक्तेः नैकवासाः क्रियां कुर्यात् ज्ञानं कर्म्म विना कचित्” तदुक्तेः “असृष्ट्यस्पर्शने चैव वार्त्तायां पुत्रजन्मनि । एतद्द्विवाससा कार्यमन्यत्वाकैः न वाससा” वसि० । “न नमोनान्यदीयेन नार्द्रेण न सूच्या प्रथितेन न विद्वतेन च ज्ञायात्” इत्याचारतिलकः । तत्र नित्यं प्रातःज्ञानम्, “प्रातः समाचरेत् ज्ञानं तच्च नित्यमिति स्मृतम्” मार्क० पु० । चन्द्रसूर्योपरागे अशौचादौ असृष्ट्यस्पर्शने च ज्ञानं नैमित्तिकम् । “पृथ्वीकै जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैष्टौ । अमायाञ्च नदोज्ञानं पुनात्या सप्तमात् कुलम्” इत्याद्युक्तं ज्ञानं कास्यम् । धर्मकर्म्म कर्त्तुं यत् पूर्वज्ञानं तत्क्रियाङ्गम् । “मलापकर्षणं नाम ज्ञानमभ्यङ्गपूर्वकम् । मलापकर्षणायैव तत्प्रवृत्तिस्तु नान्यथा ।” तत्र ज्ञानविधिस्य आश्व० स्मृ० परि० उक्तः यथा । “अथ ज्ञानविधस्तथातर्भ्याह्ने च गृहस्थः कुर्यादेकतरत्र वा प्रातरेव, ब्रह्मचारी यतिस्त्रिषु सवनेषु द्विः त्रिर्वा वानप्रस्थः । तत् प्रातः सहगोमयेन कुर्यात् गृहं मध्यन्दिने सायं शुद्धाभिरङ्गिः । न प्रातःज्ञानात् प्राक्सन्ध्यासुपासीत प्रातस्तुष्टं गोमयमन्त्रिस्तस्यं सङ्गृह्य भूमिष्ठं वीपर्ययश्च संत्यक्तं तीर्थमेव धौतपादपाणिमुख आचम्य सन्ध्योक्तवदाल्मभ्युक्षणादि च कृत्वा द्विराचम्य दर्भपाणिः

संयतप्राणः कर्म सङ्कल्प्य गोमयं वीक्षितमादाय सव्यं पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्तेषां विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विविध्योत्तरं तीर्थे क्षित्वा मध्यमं “मानस्तोक” इत्युच्चाभिमन्य, “गन्धद्वाराम्” इत्यनया मूर्द्धादिसर्वाङ्गमालिष्य प्राञ्जलिः “वरुणं हिरण्यशृङ्गमिति” द्वाभ्याम् “अव ते हेड” इति द्वाभ्यां “प्रसन्नाजे वृहदु चेति” सूक्तेन प्रार्थ्य “हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि वाचितः । यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः । यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् । तन्न इन्द्रो वरुणो वृहस्पतिः सविता च पुनस्तु पुनः पुनः” इत्यथ “याः प्रवतो निवत उदृत” इत्येतया तीर्थमभिन्द्यावगाह्य ज्ञातो द्विराचम्य मार्जयेत् अम्बयोन्यध्वभिः” इत्यष्टाभिः “आपो हिष्ठेति” च नवभिरथ तीर्थमङ्गुष्ठेन “इमं मे गङ्ग” इत्युच्चातिः प्रदक्षिणमालोद्य प्रकाशपृष्ठमग्नौ अधमर्षणस्तत् तिराबर्त्य निमज्जोन्मज्ज्यादिलमालोक्य द्वादशकृत आभुत्य पाणिभ्यां शङ्खसूत्रया योनिमुद्रया वोदकमादाय मूर्ध्नि मुखे बाह्वोरसि चात्मानङ्गायत्राभिषिच्य “त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति” द्वाभ्याम् “तरत्समन्दीधातीति” च सूक्तेन पुनः ज्ञायान्मूर्ध्नि चाभिषिञ्चेत् “तद्विष्णोः परममदम् “अग्नेरक्षाणो अंहसो यत्किञ्चेदं वरुणदेव्ये जने” इत्येता जपेत्, स्तोत्रोऽभिमुखः सरित्स्वायादन्यत्वादिलमिमुखोऽथ साक्षताभिरङ्गिः प्राङ्मुख उपवीतो दैवतीर्थेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन्देवान् सकृत्सकृत्पर्ययित्वाथोदङ्मुखः निवीतो सयवाभिरङ्गिः प्राजापत्येन तीर्थेन क्षण्डैपायनादीन् ऋषोस्ताभिर्योहृतिभिर्व्यस्ताभिस्तर्पयित्वाथ दक्षिणामिमुखः प्राचीनावीतो पितृतीर्थेन सतिलमङ्गिर्व्याहृतिभिरेव सोमः पितृमान् यमो अङ्गिरस्त्रानग्निश्चत्ताः कव्यवाहन इत्यादीं स्त्रीस्त्रीस्तर्पयेदेतत्ज्ञानाङ्गतर्पणमथ तीरमेव दक्षिणामिमुखः प्राचीनावीतो “ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रागोत्रिणो मृताः । ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकमिति वस्त्रं निष्पीड्य यज्ञोपवीत्यप उपसृष्ट्य परिधानीयमभ्युक्ष्य परिधाय द्वितीयञ्चोत्तरीयं पर्युक्षितं प्राहृत्य द्विराचामेदथोक्तसन्ध्यासुपासीतेदं प्रातःज्ञानविधानम् । अथ मध्यन्दिने तीर्थमेव धौतपाणिपादमुखो द्विराचम्यायतप्राणः ज्ञानं सङ्कल्प्य दर्भपवित्पाणिः शुचौ देशे खनितेण भूमिङ्गायत्रक्षेत्रेण स्वालोपरि गृहद्वारङ्गुलसहाय तस्यास्ताम्रदं तथा स्वात्वा गायत्र्यादाय गर्तमुद्वासितया

मृदा परिपूर्णं मृदसपात्तां शुचौ देशे तोरे निधाय गायत्र्या प्रोच्य तच्छिरसा तेषां विभज्यैकेन मूर्ध्नि आनाभेरपरेण चाधस्तादङ्गमनुलिप्याप्लास्य चालयित्वादित्यन्निरोच्य तं ध्यायन् स्नायादेतन्मलस्नानमाह्वय तोरे द्विरावस्य ततो-यमस्त्रेणादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिमिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणभागमस्त्रेण दिक्षु दशसु विनिक्षिप्योत्तरन्तीर्थे क्षित्वा तृतीयङ्गायत्र्याभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा तेन मूर्ध्नि आपादात् गायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य “सुमित्रियान आप ओषधयः सन्ति” सकृदङ्गिरात्मानमभिषिच्य “दुर्मित्वास्तस्मै सन्तु योऽस्माद्देष्टि यच्च वयन्दिष्ण” इति मृच्छेममङ्गिः चालयेदय वरुणप्रार्थना तर्पणान्तेनोक्तेन विधिना स्नायात् । नास्मिन् प्राक् ब्रह्मयज्ञतर्पणादस्त्रं निष्पीडयेदपुत्रादयो ह्यन्ते तर्था इत्येष स्नानविधिस्तदेतद-सम्भवेऽङ्गिरेव कुर्याद्भौमदिनादिषु च न गृहे मृदा स्नायाच्च च शीतोदकेन शीतोष्णोदकेन गृहे स्नायान्मन्त्र-विधिं वर्जयेद्वह्निर्वा शुचौ देशे सर्वं पश्चात्कुर्यादिति । अथाशक्तस्य मन्त्रस्नानं शुचौ देशे शुचिराचान्तः प्राणानायस्य दर्भपाणिः सव्ये पाण्यावपः कृत्वा तिसृभिरापो हिषीयाभिः पङ्कः प्रणवपूर्वं दर्भोदकैर्मर्जयेत् । पादयोर्मूर्ध्नि हृदये मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोः मूर्ध्नि चाथार्धचण्डो मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथ ऋक्शो हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथ त्वेन मूर्ध्नीति मार्जयित्वा गायत्र्या दशधाभिमन्त्रिता अपः प्रणवेन पीत्वा द्विराचामेदेतन्मन्त्रस्नानम् । शास्त्रिभेदेनान्यविधविधानं तत्तत्स्त्रलेषु दृश्यम् । ततश्च स्त्रत्याद्युक्तद्रव्याणां तत्तत्सन्त्राणां तद्विधानानाञ्चाभिषेचनिकत्वं बोध्यम् कस्मान्ते पूजमानाभिषेकार्थे सन्त्रे च । ते च सन्त्राः वैदिकाः पौराणिकाश्च । तत्र सन्त्रास्तु सत्कृततुलादानादिपद्धतौ २० दंष्ट्रादौ दृश्याः । पौराणिकतान्त्रिकतत्तत्कस्मैस्त्र-धिकारसिद्धयस्त्राभिषेकस्य साधने इमन्त्रादौ ७ तद्द्रव्यभेदे ऽतद्विधाने च तत्र पौराणिकाभिषेकद्रव्यविधानादि “शिवसन्त्राभिषेक” यः कुर्याच्छिष्यादिकश्चिये” इत्यारभ्य “अस्त्ररक्षाभिषेक” इत्यन्तेन अग्निपुराणे दर्शितम् । शाक्ताभिषेकद्रव्यविधानानि च तन्त्रे ज्ञेयानि । हरद्राभिषेक इत्ये १० तद्विधाने च तद्द्रव्यविधानादि च विधानपारिजाते रुद्रकल्पपद्धतौ च दृश्यम् ११ देवाभिषेकादिसाधनद्रव्यादौ

आभिहारिक त्रि० आभिमुख्येन हारः अभिहारः प्रयोजनमस्य तत्र साधुर्वा ठञ् । अभिहारसाधने

उपढौकनीये (भेटी) इति जगतीप्रसिद्धे द्रव्ये ।

आभीक न० अभीकेन दृष्टं साम अण् । अभीकर्षिदृष्टे साम-भेदे “आभीकमभिनिधनसामीशवानि चैके कात्या० २५, १४, १५ । एके आचार्या आभीकाद्यान्यपि सामान्यावपन्ति” कर्क० ।

आभीक्ष्ण न० अभीक्ष्णस्य भावः ध्वज् । सातत्ये पौनःपुन्ये आभीक्ष्णश्च अविच्छेदेनैकरूपप्रक्रियोत्पादनम् । “नित्य-वीक्षयोः” पा० स्त्रवे “आभीक्ष्णे वीक्षायाञ्च टोत्वे” सि० कौ० । “बहुलसामीक्ष्णे” पा० “आभीक्ष्ण-णसुल्” पा० । “जहिकर्मणा बहुलसामीक्ष्णे कर्त्तारं चाभिदधाति” पा० ग० सू० ।

आभीर पु० समन्तात् भयं राति रा-क । गोपे सङ्कीर्णं जातिभेदे सहि अल्पभोतिहेतोरप्यधिकं विभेतीति तस्य तथा-त्वम् “आभीरवाममयनाहृतमानसाय दत्तं मनोयदुपते ! तदिदं गृहाण” उद्गतः स च सङ्कीर्णं वर्णः । “ब्राह्मणा दुपकन्यामावृत्तानाम जायते । आभीरोऽम्बुकन्यायामा-योगव्यान्तु धिग्वर्णः” इति मनुक्तः । “श्रीकोङ्कणादधो-भागे तापीतः पश्चिमे तटे । आभीरदेशोदेविशि ! विन्ध्य शैले व्यवस्थित” इति शङ्किसङ्गम० उक्ते २ देशभेदे इतद्देश-वासिनि ४ तद्देशराजे च ब० व० । “एकादशकलधारि कविकुलमानसहारि । इदमाभीरमवेहि जगन्मन्त्र्यम-नुधेहि” इत्युक्तलक्षणे ५ मातावृत्तभेदे न० ।

आभीरपत्नि (स्त्री) स्त्री ईत० वा ङीप् । गोपप्रधाने व्यासे घोषे (गोयालपाड़ा) ।

आभीरी स्त्री आभीरस्य पत्नी आभीरजातिर्वा स्त्री ङीप् ।

१ आभीरभार्यायाम् २ गोपजातिस्त्रियां महाश्वरद्राम् ।

आभील न० समन्तात् भयं लाति ददाति ला-क ।

१ कष्टे २ दुःखे ३ भयानके तदस्यास्ति अच् । ४ तद्वति त्रि०

“आभीलानि प्राणिनः प्रत्यवश्यन्” माघः । “रात्रौ नि-

शीथे सामीले गतेऽहसमये नृप” इति भा० व० प० ११ अ० ।

आभीश्व अभीशुना दृष्टं साम-अण् । सामभेदे “आभीकम-

भिनिधनसामीशवानि चैके” कात्या० २५, १४, १५ ।

“आभीकाद्यानि सामान्यावपन्ति” कर्कः ।

आभु त्रि० समन्तात् भवति आ+भू-डु । विभौ व्यापके

“तच्छेनाभुपिहितं यदासीत्” ऋ० १०, १२८, ३ । “आभु-

व्यापकम्” भा० क्तिप् आभुरप्यत्र “आभुभिरिन्द्रः

अथयज्ञनाभुवः” ऋ० १, ५१, ८ । [२३ पङ्क्तौ ।

आभुग्न त्रि० आ+भुज कर्मकर्त्तरि क्त तस्य नः । १ आकुञ्चिते

आभूति स्त्री आ+भू-क्तिन् । व्याप्तौ “आभूतिरेषा भूतिः” ऐ० उ० ।
आभेरी स्त्री रागिणीभेदे हलायुधः ।

आभोग पु० आ+भुज-आधारे षञ् । परिपूर्णतायां,
यस्य यावदपेक्षितं रूपं तत्पूर्णत्वे हि आभोगा-
धारतेति तस्य तथात्वम् । “अकथितोऽपि ज्ञायत एव
यथायमाभोगस्तपोवनस्येति” शकु० “पर्वताभोगवर्णाण-
मतिक्रियं सहावलम्” भा० व० १७८ अ० “कदमि-
हितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति भाष्योक्तेः आभोग-
वत्पर्वततुल्यदेहमित्यर्थः । “यत्तैव कविनाम स्यात् स
आभोग इतीरितः” इति सङ्गीतदामोदरोक्ते गानसमाप्तौ
(भणिता) ख्यातेऽकविनामख्यापने । आभुज्यतेऽनेन करणे
षञ् । इत्येव यत्नादिनैव हि भोगः सम्यग् सम्पद्यते इति
यत्तस्य तथात्वम् । “ना सुखोऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि
राजसः” किरा० “नवाभोगः अभिनवोत्साहः” मल्लि०
सम्यक् भोगः प्रा० स० । ४ सम्यक्कुखाद्यनुभवे “विषया-
भोगेषु नैवादरः” शान्तिवृत्तम् । ५ वरुणस्य कृते च मेदि० ।
आभोगयति० आभोगं याति या-क । आपूर्ण्य “आभोगयं
प्रयदिच्छन् ऐतनापाकाः प्राञ्चो सम केचिदापयः”
ऋ० १, ११०, २ ।

आभोगि ति० आभोगं करोति आभोग+णिच्-इन् । विषया-
भोगकारके “जिह्वास्थे चरितवे सधोन्याभोगय इत्ये”
ऋ० १, ११३, ५ ।

आभोगिन् ति० आभोगोऽस्त्यस्य इति । परिपूर्णं स्त्रियां ङोप् ।
आभ्यन्तर ति० अभ्यन्तरे भवः अण् । मध्यवर्तिनि “कञ्चि-
दाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशास्यते” भा० स० प० ५ अ० ।
“वर्णोच्चारणे, प्रयतो द्विधा आभ्यन्तरोबाह्यश्च आद्यश्चतुर्धा
सृष्टेः षत्सृष्टविभक्तसंघटभेदात् । तत्र सृष्टं प्रयतनं
स्पर्शानाम् । ईषत्सृष्टमन्तःस्थानाम् विभक्तमूलाणां स्वराणाञ्च
ह्रस्वस्वावर्णस्य प्रयोगे संघटं प्रक्रियादशायान्तु विभक्तमेव”
हि० कौ० । “एतेषाञ्चाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावित्वात्
“तथा हि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नविशेषप्रेरितः प्राणवायुः
ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरः प्रस्थतीनि स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य
तदभिव्यञ्जकध्वनेर्गोत्पत्तिः ततोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाधो-
पायमध्यमूलानि वर्णोत्पत्तिस्थानं तालादि यदा सम्यक्
सृष्टान्ति तदा सृष्टता, ईषत्सृष्टे ईषत्सृष्टता, समी-
पावस्थाने संघटता, दूरावस्थाने विभटता । अतएव इचु-
यशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चारयितव्ये जिह्वा-
धस्य तालस्थानेन सम्यक्सर्गः, यकारे ईषत्सर्गः, शकारे,

समीपेऽवस्थानम् इवर्णे त दूरेऽवस्थानम्” मत्कृतसरला ।
आभ्यवहारिक ति० अभ्यवहाराय हितं ठक् । भोजनयोग्ये
अन्नादौ । [ठक् । कुटुम्बभरणव्यापृते हेम० ।
आभ्यागारिक ति० अभ्यागारे तत्स्थकुटुम्बाभरणे व्यापृतः
आभ्यादायिक न० अभिसंख्येनादानमभ्यादानं तत्र नियुक्तः
ठक् । पितृमातृकुलादिप्राप्ते स्त्रीधनभेदे ।
आभ्यासिक ति० अभ्यासे निकटे भवः ठक् । १ निकटस्थिते
“अल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे योधरक्षितम्” भा० आ० २७६
अ० । अभ्यासात् पौनःपुन्यात् आगतः ठक् । २ अभ्यास-
प्राप्ते दृढसंस्कारादौ ।

आभ्युदयिक न० अभ्युदयः प्रयोजनमस्य ठक् । २ दृढिनिमित्ते
आज्ञाभेदे तत्र कन्दोगानामभ्युदयिकआज्ञाविधिर्गोभिल-
स्तत्कन्दोगपरिशिष्टयोरुक्तः यथा ।
गोभिलः । “अथाभ्युदयिके आज्ञे युग्मानाशयेत् ।
प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दर्भाः यवैस्तिलार्थः सम्पन्न-
मिति तृप्तिप्रश्नः दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः नान्दी-
सुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दी-
मन्त्रेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो माता-
महेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां, न
खधाञ्च प्रयुञ्जीत” इति । “आभ्युदयिके अभ्युदयनिमि-
त्तके अभ्युदय इष्टलाभः विवाहादिः तदर्थं आज्ञं
आभ्युदयिकम् । तच्च भूतभविष्यद्वेदेन द्विविधं तत्र भूतं
पुत्रजन्मादि भविष्यद्विवाहादि एवञ्च आज्ञविवेकादौ आ-
ज्ञभेदगणने वृद्धिआज्ञत्वेन कर्माङ्गत्वेन च यदुभयत्व-
मुक्तं तदुभयमेवाभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं तेनाभिलाषे आ-
भ्युदयिकआज्ञमिति प्रयोज्यम् । तत्र यवैस्तिलार्थइत्यनेन
पार्वण्यआज्ञप्राप्तिलक्ष्याने यवविधानादाभ्युदयिकस्यापि
पार्वण्यप्रकृतिकत्वं प्रतीयते । अन्यथा तिलार्थइत्युपा-
दानं व्यर्थं स्यात् । ततश्च पार्वण्यप्रकृतिकत्वेन पितृपक्षेऽ-
युग्मब्राह्मणप्राप्तौ तन्निरासाय पितृपक्षे ब्राह्मणयुग्मत्वो-
पदेशः । दैवे युग्मत्वस्य पार्वण्यत्वेन प्राप्तत्वाच्च तदर्थोपदेशः
“अपसव्यं ततः कृत्वा पितृशामप्रदक्षिणम्” इति याज्ञ-
वल्क्यवचनेन देवकर्मान्तरं पितृकर्म्मकरणे प्राप्तवासो-
पचारनिरासाय प्रदक्षिणमुपचारस्तेन दैवपितृकर्म्मकर-
णाय दक्षिणावर्त्तेन गन्तव्यम् । द्विगुणभुग्नत्वनिरासाय
ऋजवोदर्भा इति ऋजुत्वोपदेशः । तृप्ताः स्य इत्यनेन
तृप्तिप्रश्ने सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं योग्यत्वात् सम्पन्नमिति
प्राप्ते वक्ष्यमाणकन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सुसम्पन्नमित्यु-

त्तरम् । एतद्भूमयब्राह्मणपक्षेऽप्यबाधितत्वाद्वाच्यम् । दधि-
बदराक्षतमिश्रादयनेन दध्यादिमिश्रणमावश्यकम् । अक्षतो-
यवः “अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता भट्टा धाना भवन्ति ते” इति
भट्टनारायणवृत्तकोषात् अतएव वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरिशिष्ट-
वचनेऽक्षतमनुक्ता “संयोज्य यवकर्मन्मूदधिमिरिति” निः-
सन्दिग्धसुक्तम् । स्वधावाचनप्रश्ननिवृत्तये नान्दीमुखः
पितरः प्रीयन्तामित्युपदेशः । तत्र स्वधां वाचयिष्य इति
पितृपक्षेण प्रश्नः । अतएव तद्विद्वत्तये दैव इति । देवपक्षे
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रश्नः । उत्तरञ्च
प्रीयन्तामिति । ततः पितृपक्षे स्वधावाचनस्थानीयत्वेन
वृद्धप्रमातामहेत्यच्चेति चकारनिर्देशेन च स्वधोच्यतामि-
तिवत् प्रत्येकेष्वपि प्रीयन्तामिति पृच्छेत् । प्रत्युत्तरञ्च
अस्तु स्वधेति वत् तन्नेष्वैव प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दी-
मुखाः पितर इत्यादि नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः इति नि-
र्देशेन च “नान्दीमुखं पितृगणमिति” विष्णुपुराणेन च
“मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव चेति” ब्रह्मपुराणे
च नान्दीमुखपदश्रुतेस्तद्विशेषणविशिष्टस्यैवाभ्युदयिके देव-
त्वात् ततश्चात्रापि प्रीयन्तामिति वद्वान्दीमुखेभ्यः प्रपिता-
महेभ्य इत्यादि वाच्यम्” आ० त० रघु० । छन्दोग० “कर्मा-
दिषु तु सर्वेषु सातः सगणाधिपाः । पूजनीयाः प्रयत्नेन
पूजिताः पूजयन्ति ताः । प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता
वा पटादिषु । अपि वाक्षतपुत्रेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ।
कुण्डलानां वसोधारां सप्त वारान् हतेन तु । कारयेत्
पञ्च वारान् वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम् । आयुष्मा-
निति शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः । षड्भ्यः पितृ-
भ्यस्तदनु आहुदानमुपक्रमेत् । वशिष्ठोक्तविधिः कृत्स्नो-
द्भूत्योऽत्र निरामिषः । अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष
इह यो भवेत् । प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युष्मानुभय-
तस्तथा । उपवेश्य कुशान्दद्यात् अजनेव हि पाणिना”
तथा “निपातो न हि सव्यस्य जातुनो विद्यते कश्चित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनयत्वा दैववत् । पितृभ्य इति
दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् । गोतनामभिरामन्त्य पितृ-
नर्घ्यं प्रदापयेत् । नात्रापसव्यकरणं न पितॄन् तीर्थमि-
ष्यते । पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव तु कारयेत् ।
ज्येष्ठोत्तरकरान् युष्मान् करायाम्यप्रवित्तान् । कृत्वा र्घ्यं
सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते । मधुमध्विति यस्तत्र
विर्जपोऽशितमिच्छताम् । गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्र-
विवर्जितः । नचाश्रुत् जपेदत्र कदाचित् पितृसंहि-

ताम् । अन्यएव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ।
प्रकारोऽत्रस्य यस्तत्र तिलवद्वयवत्तथा । उच्छिष्टसन्निधौ
सोऽत्र तद्वेषु विपरीतकः । सम्पन्नमिति तद्वेषु सः
प्रश्नस्यानु विधीयते । सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवे-
दयेत् । प्रागग्रेष्वय दर्भेषु आद्यसामन्त्रं पूर्ववत् । अपः
क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्षेपेति निस्तिलाः । द्वितीयञ्च तृती-
यञ्च मध्यदेशायदेशयोः । मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव
वामतः । सर्वस्मादन्नसुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च । संयोज्य
यवकर्मन्मूदधिमिः प्राहुस्वस्थितः । अवनेजनवत् पिण्डान्
दत्त्वा वित्त्वप्रमाणकान् । तत्पात्रचालनेनाथ पुनरप्यव-
नेजयेत् । उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरम् । भवे-
दधश्चाधरणामधोऽधः आहुकर्मसु । तस्मात् आहुषु सर्वेषु
वृद्धिमतस्वितरेषु च । मूलमध्यागदेशेषु ईषत्सक्तांश्च नि-
र्वपेत् । गन्धादोद्भिः क्षिपेत् तूष्णीं तत आचामयेत् द्विजान् ।
अन्यत्राप्येष एव स्यात् यवादिरहितो विधिः । दक्षिणा-
श्रवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य तु । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषो-
ऽन्यत्र विधिः स्मृतः । अथाग्रभूमिसासिञ्चेत् सुसुप्रोक्षि-
तमस्त्विति । शिवा आपः सन्त्विति च युष्मानेयोदकेन च ।
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् । अक्षतञ्चा-
रिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत् । अक्षय्योदकदानान्तु
अर्घ्यदानवदिष्यते । षष्ठैव नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थ्या कदा-
चन । प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्त्रे द्विजोत्तमैः । पवि-
त्रान्निर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् । युष्मा-
नेव स्वस्तिवाचापानङ्गुष्महणं सदा । कृत्वा धूर्यस्य
विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः” ।

अत्र षड्भ्य इति कीर्त्तनं छन्दोगानां मातृपक्षनिरासार्थम्
अन्यवेदिनां तु मातृपक्षाधिक्यमत्रास्ति “मातृभ्रातृ
तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानाञ्च
वृद्धौ वृद्धौ भवेत् तथा” आ० त० शातातपोक्तेः

कुत्र कुत्राभ्युदयिकं कर्त्तव्यं तद्दर्शितं नि० सि०
ब्राह्मे “जन्मन्यथोपनयने विवाहे एतकस्य च । पितृ-
न्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् । वेदग्रन्थेषु चाधान
यज्ञपुंसवनेषु च । नवाक्षभोजने स्नाने जडायाः प्रथमार्तवे ।
देवारासतडागादिप्रतिष्ठासूतसवेषु च । राजाभिषेके बाला-
क्षभोजने वृद्धिसंज्ञकान् । वनस्याद्याश्रमं गच्छन् पूर्वैर्दुःस्व-
धया पितृन् । पूर्वोक्तविधिना सत्यं तर्पयेत् कर्मसिद्धये” ।
विष्णुपुराणे “यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलावन्धमोक्षयोः ।
एतज्जन्मदृष्टोत्सर्गं वृद्धिभ्रातृ समाचरेत्” बहुचकारिका-

याम् “स्वादाभ्युदयिकं आङ्गं दृष्टियुक्तेषु कर्मसु । पुंसवन-
सोमन्तचौलोपनयनेष्विह । विवाहे चानलाधेयप्रभृतिश्रौत-
कर्मणि । इदं आङ्गं प्रकुर्वन्ति द्विजा दृष्टिनिमित्तकम् ।
अन्यैः षोडशसंस्कारसरण्यादिषुपीड्यते । वाय्वाद्युद्याप-
नादौ तु कुर्युः पूर्वनिमित्तकम्” वोपदेवकालादशौ “सोम-
न्तव्रतचौलनामकरणाक्षप्राशनोपायनस्नानाधानविवाहयज्ञ-
तनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च । पुंस्तृत्यायसथप्रवेशनसुताद्यास्या-
वल्लोकाश्रमस्वीकारव्रतिपाभिषेकदयिताद्युक्तौ च नान्दी-
सुखम्” आङ्गकौस्तुभं निर्णयान्ते च मातृग्रे “अन्नप्राशे
च सोमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवे च निषेके च
नववैश्वदेवेन । देवदत्तजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः ।
तीर्थयात्रादृष्टोत्सर्गे दृष्टिआङ्गं प्रकीर्तितम् । तत्र गर्भाधाने
आभ्युदयिकं छन्दोगेतरपरं यथोक्तं आङ्गतत्त्वे
छन्दोऽप्यं । दृष्टोत्सर्गे दृष्टिआङ्गं काव्य विषयम् ।
अशौचान्तद्वितीयदिनादिविहिते न दृष्टिआङ्गमिति
भेदः । “असकृदयानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मका-
रिणा । प्रतिप्रयोगं नैव सुस्मृतिरः आङ्गमेव च । आधाने
होमयज्ञे च वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्मणि दर्शे च पौर्ण-
मासे तथैव च । नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः ।
एकमेव भवेत् आङ्गमेतेषु न पृथक् पृथक् । नाष्टकासु
भवेत् आङ्गं न आङ्गे आङ्गमिष्यते । न सोष्यन्तीजात-
कर्म प्रोषितागतकर्मसु । विवाहादिः कर्मणो य उक्तो
गर्भाधानं शुश्रम यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र
कुर्यात् आङ्गं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् । तथागणयः
क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेत् आङ्ग-
मादौ न पृथगादिषु । यत्र यत्र भवेत् आङ्गं तत्र तत्रैव
मातरः” । इदं चावश्यकम् । “दृष्टौ न तर्पिताये वै
पितरो गृहमेधिभिः । तद्वीनमफलं ज्ञेयमासुरोविधिरेव
स” इति शातातपोक्तेः । “अष्टकामास्याभ्युदयास्तीर्थे
पालोपपत्तयः । पितृणांमतिरेकोऽयं मासिकाच्चात्तुभुवः
स्रुत इति देवी० पु० उक्तेः भुव आवश्यक इति आ० त०
रघु० । अत्र आङ्गत्वमाह शाता० । “मातृआङ्गं तु पूर्वं
स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ततो मातामहानाञ्च दृष्टौ आङ्ग-
त्वयं स्रुतम्” तत्कालमाह पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः “मातृ-
आङ्गं तु पूर्वैद्युः कर्माहनि तु पैतृकम् । मातामहं
चोत्तरेद्युर्दृष्टौ आङ्गत्वयं स्रुतम्” । अत्राप्यशक्तौ स एव
“पृथक्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन् पूर्ववासरे । आङ्गत्वयं
प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तान्नि कर्मिति” दृष्टमनुरपि “अला-

भेऽभिन्नकालानां नान्दीआङ्गत्वयं बुधः पूर्वैद्युर्वै प्रकु-
र्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम्” अत्र “महत्सु पूर्वैद्युस्तद-
हरत्येष्विति” गृह्यपरिशिष्टव्यवस्था ज्ञेया । कर्मदिशस एवेति
गौडाचारः । तच्च प्रातरैव । “पार्वणञ्चापरह्णे तु
प्रातर्दृष्टिनिमित्तकमिति” निर्य० सि० शातातपोक्तेः ।
अत्र प्रातःशब्दः सार्द्धाहरपरः “प्रहरोऽप्यर्धसंयुक्तः
प्रातरित्यभिधीत इति” गार्ग्योक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रोदयः ।
“आवर्त्तनसमीपे वेवा, इक्तेः मध्याह्नावधिरिति” गौडाः ।
इदं च पुत्रजन्मातिरिक्तविषयम् तदाह्वतिः “पूर्वाह्णे
वैश्ववदृष्टिर्विना जन्मानिमित्तकम् । पुत्रजन्मनि कुर्वीत आङ्गं
तात्कालिकं बुध इति” एतदनियतनिमित्तपरम् “निय-
तेषु निमित्तेषु प्रातर्दृष्टिनिमित्तकम् । तेषामनियतत्वे
तु तदानन्तर्यमिष्यते” इति लोगाक्षिस्रुतेः । आधानाङ्गं
नान्दीआङ्गं त्वपराह्णे एव “आमआङ्गं तु पूर्वाह्णे
सिद्धिद्वयेन तु मध्यतः । पार्वणं चापराह्णे तु दृष्टिआङ्गं
तथाग्निकमिति” निर्णयान्ते गालवोक्तेः “नान्दीसुखा-
दयः प्रातराग्निकं त्वपराह्णत” इति विष्णुक्तेः ।
इदं च मातृपितृमातामहादिक्रमेण छन्दोगेतरैः
नवदैवत्यं कार्यम् तत्र मातामहादयस्तु सप्ततीकाः
“मातामहप्रमातामहदृष्टप्रमातामहानां सप्ततीकानामिति”
पृथ्वीचन्द्रोदये गद्यरूपेण गारुडवाक्यात् । हेमाद्रौ शङ्खः
“नान्दीसुखे सत्यवस्त्र संकीर्त्यौ वैश्वदेविके” । दृष्टपराशरः
“नान्दीखेभ्योदेवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् । पितृभ्यस्त-
न्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्रुतिः” । आङ्गे मालादानं
निषेधेऽपि दृष्टौ मालाविशेषदानं विहितम् । “मालत्याः
शतपत्नाया मल्लिकाकुञ्जयोरपि । केतक्याः पाठलाया वा
देया माला न लोहिता” कू० पु० उक्तेः । “कुशस्थाने च
दूर्वाः सुर्मङ्गलस्याभिरुद्धय” इति हेमा० ब्रह्मा० पु०
“ऋजवोदर्भा इति प्रागुक्तं वाक्यं तु छन्दोगविषयम् ।
अत्राधिकारी निरूप्यते । “जातस्य जातकर्माणि क्रिया-
काण्डमशेषतः । पिता पुत्रस्य कुर्वीत आङ्गं चाभ्युदया-
त्मकम्” विष्णु० पु० । “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसं-
स्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वहनात् तेषां तदभावेऽपि तत्-
क्रमात्” छन्दोग० । “जीवत्पितृकस्याप्यत्राधिकारः ।
अनग्निकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ दृष्टिकर्मणि । येभ्य एव
पिता दद्यात् तानेवोद्दिश्य तर्पयेदिति” हारीतोक्तेः “उद्धाहे
पुत्रजनने पुत्रेभ्यः सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते
मडेते जीवतः पितुः । मैत्रायणपरिशिष्टम् “जीवतः जीवन्त-

पितरमनादय उल्लङ्घयेत्यर्थः । प्रथमविवाहे एव पितरधि-
कारः द्वितीये तु स्वस्यैवेति भेदः । “नान्दीआङ् पितृ कुर्यात्
आद्यो पाणिग्रहे बुधः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीति स्वयमेव तु
नान्दिकम्” नि० सि० धृतस्मृतैः । ऋन्दोग० वाक्ये तदभावे
तस्य पितरभावे तत्क्रमात् “असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः
पूर्वसंस्कृतैरिति” या० यः कर्तृक्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्राता-
दद्यात् इति प्रथीचन्द्रोदयः । हेमाद्रिस्तु पितरभावे यः
पितृव्यमातृलादिः संस्कार्यात् स तत्क्रमात् संस्कार्य
पितृक्रमात् न तु स्वपितृभ्य इति व्याचक्ष्यौ । तेन असु-
कस्येति संस्कार्यनामाभिधाय पितरिति प्रयोज्यमेव
मेव रघुनन्दनादयः । “वृद्धौ तीर्थे च सन्यस्ते ताते च
पतिते सति । येथ एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात् स्वयं
सुतः । कात्या० स्मृतैः जीवत्पितृकस्य तीर्थादौ विशेषः
पितरि सन्यस्ते प्रोषिते पतिते वा यदाऽन्यस्तत्पुत्रं धर्म-
बुद्ध्या संस्कार्यात् तदा संस्कार्यपितुः पितादिभ्यो दद्यात्
न संस्कार्यपितादिभ्यः निरु० सि० । एवं जीवन्मा-
तृकेणापि मातरमतिक्रम्य पितामहादीनां तिसृणाम्
आङ् ऋन्दोगेतरण करणीयमिति “यो यो जीवति
तमति दद्यादिति” स्मृतौ पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात् ।
पितादितृकस्य जीवने तु तद्वर्गआङ्निष्ठतिः किन्तु जीव-
द्भिरेव तैः तच्छाङ्गं भोज्यं “पितामहे वा तत्तच्छाङ्गं स्वयं
भुञ्जीतेति” मनुवचनात् । एवं सात्वादित्येऽपि बोध्यम् तेन
जीवद्वर्गपरित्यागेनेतरवर्गेशाङ्गं करणीयम् “यदि जीवति
वर्गस्तु तं वर्गं तु परित्यजेत्” नि० सि० वचनात् ।

आभिक ति० अभ्रा खनति ठक् । काठकुहालेन खनके ।

आभ्रा ति० अभ्रे आकाशे भवः कुर्वा०ण । आकाशभवे ।

आम् अव्य० अम-गत्यादिषु णिच्-वा अह्रस्वः क्तिप् ।

१ अङ्गीकारे २ निश्चये ज्ञाने ३ स्मृतौ ४ प्रतिवचने च ।

आम पु० । आयत्ये ईषत्पच्यते आ+अम-कर्मणि घञ् । १ ईष-
त्पके असिद्धे श्पाकरहिते । अम-करणे घञ् । २ रोगभावे ।
वैद्यकोक्ते षट्त्रिंशे अजीर्णे ३ रोगभेदे च आमाटोपा-
पचोक्ते षण्ण्यक्षमिविकारिणाम्” सुश्रु० । तल्लक्षणादि
यथा निदा० “आहारस्य रसः सारः योन पक्वोऽग्नि-
लाघवात् । आमसंज्ञां स लभते बद्धव्याधिसमा-
श्रयः । आममन्त्ररसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम् । प्रथम
दोषदुष्टिं वा वदन्ति बद्धपिच्छिलां । सादनं
सर्वगावाणामाममित्यभिप्रेक्षितम्” “तेनामेन सदा
युक्ता दोषा दुष्याश्च तादृशाः । तदुद्भवा आमयाश्च

सामा इति बुधैः स्मृताः” तेनास्य लीवत्वमपि ।
आमस्य निदानस्वरूपभेदादि निदाने उक्तम् “आमं विद-
ग्धं विटब्धं तथा पित्तानिलैस्त्रिभिः । अजीर्णं केचि-
दिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः । अजीर्णं पञ्चमं केचिन्नि-
र्द्दीपं दिनपाकि च । वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्र-
तिवासरम् । तत्तमे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डान्जिकूटकः ।
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धं प्रवर्त्तते” । तस्य चामना-
मत्वे कारणमप्युक्तम् तत्रैव । “भुक्तमन्नावशेषं यत् रसभूतत्वं
पाचितम् । गतमासाशये यस्मात्तस्मादासं प्रचक्षते इति ।”
अधिकमासाशयशब्दे वक्ष्यते ।

अपाकरूपामात् तस्याधिक्यं जायते तदुक्तम् सुश्रु० ।
“तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्याम-
समुद्भवा” च इत्यादिना सप्तविधास्तृणाविभज्य “विदो-
षलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिर्दोषनसादयुक्ताः । क्षिग्धं
तथान्तं लवणञ्च भुक्तं ” गुर्वन्नमेवातिदृषी-
करोति” आमस्यातिसाररोगादिहेतुत्वं सुश्रुते उक्तम्
आमाजीर्णैः प्रहृताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषाः
संप्रदुष्टाः सभक्तम् । नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
कृच्छ्राज्जन्ताः षष्ठमेन वदन्ति । संस्मृतेभिर्दोषैस्तु मल-
मसूवसीदति । पुरीषं मृशदुर्गन्धं पिच्छिलं चामसंज्ञि-
तम्” इति आमातिसारं लक्षयित्वा । अतः सर्वातिसारास्तु
क्षोयाः पक्वामलक्षणैः तत्र लङ्घनमेवादौ पूर्वरूपेषु
देहिनाम्” । तत्र लङ्घनस्य कर्तव्यतामह्ना अनेन विधिना
चामं यस्य नैवोपशान्यति । हरिद्रादिं वचादिं वा
पिबेत् प्रातः स मानवः । आमातिसारिणां कार्यं नादौ
संयच्छन् दृष्ट्वा”मित्यनेन विशेष उक्तः तेन ४ अतिसारभेदे
“शस्यं क्षेत्तगतं प्राकृतं सतुषं धान्यमुच्यते । आमं वितु-
षमित्युक्तम् खिन्नमजसुदाहृतमिति” स्मृतिपरिभाषिते
अपक्वे ५ सतुषेऽन्ने च । “आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वच्छिष्ट-
मुच्यते” स्मृतैः । आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे
तथा “आमश्चाङ्गं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु स देव तु”
प्रचे० पाकश्च अग्निसंयोगात् कालवशात् वा वस्तुपरि-
णामविशेषः तत्राद्यादीनामामत्वमग्निविशेषसंयोगाभावात् ।
यथा आमाम्नघटादेः । यद्यत् फलादि यद्यत्काले पच्यते
तत्कालात् प्राक् तस्य पाकाभावे आमत्वम् यथास्वादेः ।
तथा व्रणादेरपि परिपाकाभावे आमत्वम् कालिकम् । यथा
“आमं विपच्यमानं च सस्यक् पक्वं च योमिषक्” व्रणपा-
काभावे” सुश्रुतः ।

आमगन्धि लि० आमस्यापकस्य गन्धइव गन्धो यत् इत्
समा० । अपकसांसादितुल्यगन्धदे । लीवमित्येके ।

आमज्वर पु० आमोऽपकः ज्वरः । अपकज्वरे नवज्वरे
“खेद्यसामज्वरं प्राज्ञः कोऽप्यसा परिषिञ्चति” साधः ।

आमनस्य न० अप्रशस्तं मनो यस्य तस्य भावः व्यञ्ज् । दुःखे ।

आमन्त्र पु० आमादजीर्णात् लायते स्फलतैलेन मलनिस्का-
रणात् तै-क पुषो० । १ एरण्डवृक्षे राजनि० आमण्ड इति
वा पाठः । तत्फलतैलपाने हि अजीर्णं मलनिस्कारणा-
त्तथात्वम् आ+मन्त्र-अच् । २ आमन्त्रणशब्दार्थे च ।

आमन्त्रण न० आ+मन्त्र-ल्युट् । १ अभिनन्दने, २ संबोधने,
३ कामचारानुष्ठानरूपे क्रियाभेदेषु प्रवर्तनव्यापारे च ।
“विधिनिसन्त्रणामन्त्रेत्यादि” पा० । अवश्यकर्तव्ये
नियोगो निमन्त्रणं यथा आह्वादिभोजने । यस्याकरणे प्रत्य-
वायोनास्ति तादृशव्यापारे नियोजनसामन्त्रणम् यथा स्थल-
विशेषे शयनायामन्त्रणम् । नवपत्रिकाप्रवेशपूर्वदिग्दशे सायं
विल्वतरोः संबोधनरूपे ४ व्यापारे च युच् आमन्त्रणायत्व स्त्री

आमन्त्रित लि० आ+मन्त्र-क्त । १ अनावश्यकं कर्मणि
नियोजिते २ व्याकरणपरिभाषितायां सम्बोधनार्थकप्रथमा-
विभक्तौ न० “सामन्त्रितम्” पा० “सम्बोधने या प्रथमा
सामन्त्रितसंज्ञा स्यात्” सि०कौ । “आमन्त्रितं पूर्वमविद्या-
मानवत्” नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्” पा० ।
३ निमन्त्रिते लि० “प्रातरामन्त्रितान् विप्रान्” छन्दोग० ।

आमन्त्र्य अव्य० आ+मन्त्र-ल्यप् । १ सम्बोधयेत्यर्थे ।
“आद्यसामन्त्र्य पूर्ववत्” छन्दोग० आ+मन्त्र-कर्मणि
यत् । २ संबोधनीये आवश्यककार्थ्ये ३ नियोज्ये च लि० ।

आमन्द पु० आमं रोगं द्याति दो-ड बा० सुम् । वासुदेवे ।

आमन्दा स्त्री आमन्दमीषन्मन्दं करोति आमन्द+णिच्-अच् ।
खट्वाभेदे (नेत्रारेखाट) शब्दचि० ।

आमन्द्र पु० ईषन्मन्द्रः प्रा०स० । १ ईषन्मन्मीरशब्दे “आ-
मन्द्रमन्यध्वनिदत्ततालम्” भट्टिः । २ तद्युक्ते लि० ।

आमपाक पु० आमस्य अजीर्णं विशेषस्य पाकः । वैद्यकोक्ते
शोफरोगादङ्गे आमस्य पाकभेदे । तद्विरणमुक्तं सुश्रुते यथा
“स यदा बाह्याभ्यन्तरैः क्रियाविशेषैर्न सम्भावितः प्रशम-
यितुं क्रियाविषयेयाह्वज्जलाहा दोषाणां, तदा पाकाभि-
मुखो भवति । तस्यामस्य पचमानस्य पकस्य च लक्षण-
सुच्यमानमवधारय । तत्र मन्दोष्णता त्वक्सर्वर्षता शीत-
शोफता स्वैर्यं मन्दवेगताल्यशोफता चामलक्षणसहितम् ।
रूचिभिरिव निस्तुद्यते, दृश्यत इव पिपीलिकाभिः, ताभिश्च

संसृप्यत इव, क्षिद्यत इव शस्त्रेण, भिद्यत इव शक्तिभिः, ता-
द्यत इव दण्डेन, पीद्यत इव पाणिना, घट्टयत इव चाङ्गुल्या,
दह्यत इव पच्यत इव चाग्निज्वाराभ्यामोषचोषपरीदाह्याश्च
भवन्ति वृश्चिकविद्ध इव च स्थानासनशयनेषु न शान्तिमु-
पैति आध्मातयस्तिरिव । अतश्च शोफो भवति त्वग्वैवर्ष्यं
शोफाभिष्टिज्ज्वरदाहपिपासा भक्तारुचिश्च पच्यमानलि-
ङ्गम् । वेदनोपशान्तिः पाण्डुताल्यशोफता बलीप्रादु-
र्भावस्त्वक्परिपुटनं निम्नदर्शनमङ्गुल्यावपीडिते प्रत्यक्षमनं
वस्ताविवोदकसञ्चरणं पूयस्य प्रपीडयत्येकमन्तमन्ते चाव-
पीडिते मुहुर्मुहुस्तोदः कण्डूरुन्नतता च व्याधेरु-
पद्रवशान्तिर्भक्ताभिकाङ्क्षा च पकलिङ्गम् । कफजेषु तु
रोगेषु गम्भीरगतित्वादिभिघातजेषु वा केषुचिदसमस्तं
पक्वलक्षणं दृष्ट्वा पकसपकमिति मन्यमानो भिषग्मोह-
सुपैति यत्र हि त्वक्सर्वर्षता शीतशोफता स्वैर्यस्यस्य-
रुजताश्मसङ्घनता न तत्र मोहमुपेयादिति । भवन्ति
चात । आमं विपच्यमानञ्च सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् ।
जानीयात् स भवेद्द्वैद्यः शेषास्तस्मिन्वृत्तयः । वातादते
नास्ति रुजा, न पाकः पित्तादते, नास्ति कफाच्च पूयः ।
तस्मात्त्वमस्ताः परिपाककाले पचन्ति शोफांस्त्रय एव
दोषाः” ।

आमपात न० कर्म० । अपक्वे पाते (काँचा) स्मरणयपाते
“विनाश” व्रजति क्षिप्रसामपातमिवाम्भसि” मनुः ।

आमय पु० आमं रोगं यात्यनेन या-करणे वजर्थेक आ+मीज्
हिंसायां करणे अच् वा । रोगे आमशब्दे तन्निरुक्ति-
र्दृष्ट्या “आमयस्तति रागसम्भवः” रघुः “तद्युक्तं विविधैर्योगै-
र्निहन्त्यादामयान् बहून्” सुश्रुतः । अनामयः निरामयः ।
“समौ हि शिष्टैराम्नातौ वत्स्यन्तावामयः स च” भावः ।

आमयाविन् आमयोऽस्यस्य विनि दीर्घश्च । रोगयुक्ते ।

“लथ्यामयाव्यपस्मारिश्चितिकुष्ठिकुलानि च” “अन्नहर्त्ताऽऽ-
मयावित्वम्” इति च मनुः । [आमशब्दे विवर्तितः ।

आमरक्त न० आमसपकं रक्तम् । रोगभेदे रक्तातिसारे
आमरणान्तिक लि० आमरणान्तं मरणरूपसीमापर्यन्तं
व्याप्नोति ठज् । मरणकालपर्यन्तव्यापके “अन्योन्य-
स्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः” मनुः ।

आमर्द पु० आ+मृद-घञ् । वलात् निष्पीडने । “आमर्द-
काले राजेन्द्र ! व्यसर्पेत्ततः परम्” भा० आश्र० प० १ अ० ।
“अर्द्धपीतस्तनं मातुरामर्दं क्षिप्तकेशरम्” शकु० भावे ल्युट् ।
आमर्दनमप्यत्र न० ।

आमर्हिन् ति० आ+म्ह-णिनि । बलाद्धिष्णीङ्के ।

आमर्श पु० आ+म्ह-स्यर्शे घञ् । सम्यक्स्यर्शे । ल्युट् ।

आमर्शनमप्यत्र न० ।

आमर्ष पु० न+म्ह-घञ् “अन्येषामपि” पा० दीर्घः ।

१कोपे असहने । “निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरि-
नन्दनम्” नीतिसा० आ+म्ह-घञ् । २सम्यग्विवेके च ।

आमलक ति० आ+मल-कुन् स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् । (आ-
मला) १धात्रीङ्के । “विष्णुमलकमाख्यातं धात्री तिथ्यफ-
लाऽमृता । रक्तपित्तप्रमेहघ्नं पथ्यं वृष्यं रसायनम् । हन्ति
वातं तदन्तत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रुचकपायत्वात्
फलं धात्र्यास्तिदोषजित् । यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं
भवति यादृशम् । तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि
निर्दिशेत्” भावप्रका० अस्य स्त्रीत्वपक्षेऽपि तस्याः इदम्
फलमण् फले लुकि स्त्रीत्वमेवेति भेदः । “यः सदा-
म-
लकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम् । बलीपलितनिर्मुक्तोः
जीवेद्वर्षशतं नरः” वैद्य० “श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीताम-
लकैर्नरः” गरुड पु० । गौरादिगणे आमलशब्दपाठात्
आमलशब्देऽप्यत्र स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् आमली । वृहद्
पुराणे तु अमलात् कात् नेत्रजलादागतम् अण् ङीप् ।
इत्यभिप्रायेण निरुक्त्यन्तरम् दर्शितं यथा “सजये !
विजये ! देवि ! नावेव स्मृतयोस्तदा । नयनेषु च जातानि
अमलाश्चजलानि च । तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेत-
र्भुवि हे सखि ! । ततो जाताद्गुप्ताः पृथ्वा चत्वारो विम-
लप्रभाः । ख्याता आमलकी नाम्ना जाता कादम-
लाद्यतः । श्यामलच्छदवृन्दास्ते कर्कुर-स्कन्धमू-
लकाः । शिरायथितपलाखीमालाकलितपलकाः” “माधे-
मासि सितायां तामेकादश्यां ससङ्गाम् दृष्ट्वा ज्ञागत्वं देवोऽल-
दधारानन्दयुक्तुम् । तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्या-
मलकी पुनः” इति च “सर्वदामलकी याह्या परित्यज्य-
रवेर्दिनम्” । “पयोधरैरामलकीवनान्त्रिताः” भाषः ।
“विल्यपत्वं च माध्यञ्च तमालामलकीदलम् । कल्लारं
तुलसी चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम् । एतत् पर्युषितं न स्यात्
यज्ञान्यत् कलिकात्मकम्” योगि० त० । “न धात्रीकाननं
यत् विष्णोस्तु तुलसीवनम् । तं स्नेच्छदेशं जानीयात्
यत् नो याति वैष्णवः । यत् मातृपरा मर्त्या यत्
द्वादशीकन्नरः । तुलसीकाननं धात्री तत् विष्णुः
अथि सत् । दूर्वा हरति पापानि धात्री हरति पात-
कम्” आङ्गि० त० स्कन्द पु० ।

आमवात पु० आमोऽपकहेतुः वातः । भा० प्र० उक्ते वात
व्याधिभेदे तल्लक्षणाद्युक्तं तत्रैव “युगपत्कुपितावेतौ त्रिक
सन्धिप्रवेशकौ । सन्धिञ्च कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते”
(एतौ वातश्चेष्वाणौ) तस्य लक्षणसक्तं निदा० “अङ्गमर्होऽ-
रुचिस्तृष्णाऽस्वातन्त्र्यं गौरवं ज्वरः । अपचीमूलजङ्गा-
लमामवातः स उच्यते” । तत्र निदानादि यथा “विरुद्धा-
हारवेषस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च । क्षिग्धं भुक्तवतोऽन्नं
व्यायामं कुर्वतस्तथा । वायुना प्रेरितो ह्यामः स्नेहस्थानं
प्रधावति । तेनात्यर्थमपकोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते ।
वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः । स्त्रोतांसि भिष्य-
न्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छलः । जनयत्यग्निदौर्बल्यमि-
न्द्रियस्य च गौरवम् । व्याधीनामाश्रयोक्षेप आमसंज्ञोऽग्नि-
लोहयम्” (स्नेहस्थानमामाशयसन्ध्यादि) । तेन
स्नेहस्थानगमने पाकाभावात् दूषकता पित्तस्थानगमने
तु तेन पाकसम्भवाच्च दोषजनकतेति । अतिवृक्षस्य लक्षण-
सक्तं तत्रैव “स कष्टः सर्वरोगाणाम् यदा प्रकुपितो भवेत् ।
हृत्तपादशिरोयुल्लङ्घिकजानूरुसन्धिषु । करोति सरुजं
शोफं यत्न दोषः प्रपद्यते । स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध
इव वृक्षकैः । जनयेत् सोऽग्निदौर्बल्यम् प्रसेकारुचिगौर-
वम् । उत्साहहानिं वैरस्यं दाह्नं बद्धमूलताम् ।
कुक्षौ मूलं कठिनतां तथा निद्राविपर्ययम् । तट्कृद्भि-
र्यमूर्च्छांश्च हृदयन्विड्विबद्धताम् । जाड्यान्द्रकूज
नानाहृत्कुष्ठांश्चान्यानुपपद्रवान्” । तत्र दोषभेदे लक्षणानि
“पित्तादाहं सकासञ्च सभूलं पवनतामकम् । स्तिमितं
गुरु कण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत् । एकदोषानुगः
साध्योद्विदोषोऽप्य उच्यते । सर्वदोषगतः शोफः स कष्टः
सान्निपातिकः” इति सुश्रु० ।

आमश्राद्ध न० आमेन अपकोनात्नेन श्राद्धम् । “आमन्तु वित्तं
प्रोक्तमित्युक्तेण वित्तपेक्षापकोनात्नेन कर्त्तव्ये श्राद्धे” आप-
द्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यपक्षे तथा । आमश्राद्धं द्विजैः
कार्यं शूद्रेण च सदैव तु” प्रचे० अत्र विशेषः “निरग्ने-
रामश्राद्धे तु अन्नं न जालयेत् क्वचित् । वृद्धौ च जालयेदन्नं
संक्रमे यज्ञेषु च, ति० त० पु० ।

आमहीय ति० आमहाय आगमनाय हितम् क् । आगमन-
साधने मन्त्रभेदे “अपास सोमम्” इत्यस्यामृचि स्त्री “उद्वय
मित्युच्चेतोऽनीता आमहीयां जपन्तो गच्छन्त्यपास सोमम-
मृता अभूमागन्त ज्योतिरविदाम देवान् किं नूनमखान्
क्षणदरातिः किमु धूर्त्तिरमृतमर्त्यस्येति” का० १०.६,७,

“वासःपरिधानानन्तरम् उदयमित्यनेन सन्नेषोन्नेलोद्धीता जलमध्यात् वह्निर्निष्काशिताः सन्तद्वत्विजः सयजमानाः आमहीयामित्येवंसंज्ञकाम् अपामेत्येतामृचं जपन्तः सर्वे देवयजनं प्रति गच्छन्ति” कर्कः ।

आमहीयव न० आमहीयुना ऋषिभेदेन दृष्टं साम अण् ।

सामभेदे तस्ययत्नपायता तत् सा०सं०भा० दर्शितम् यथा “तृतीयसवने सप्त सूक्तानि तेषु नव सामानि गेयानि तत्र प्रथमे सूक्ते गायतमसमहीयवं चेति द्वे सामनी” आम हीयवञ्च साम जह्गगाने जह्गगानारम्भे प्रथमं साम ।

आमाति(ती)सार पु० आमकतोऽति(ती)सारः । आमकते षष्ठे अतिसाररोगभेदे अतिसारशब्दे तस्य विवृतिः । अस्य निदानादि उक्तं सुश्रुते यथा । “अन्नाजीर्णात् प्रदुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा घातसंघान् मलान्च । नाना-वर्णाङ्गैकशः सारयन्ति शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति” आमा-तिसारे नो कार्यमादौ संग्रहणं नृणाम्” सुश्रु० ।

आमात्य पु० आमात्येव स्वार्थे अण् । अमात्ये ।

आमानस्य न० अप्रशस्तं मानसमस्य अमानसः तस्य भावः ष्यञ् । दुःखे शब्दरत्ना० ।

आमावास्य ति० अमावास्यायां भवः सन्धिवेलादि० अण् । अमावास्याभवे “आमावास्येन हरिषेक्षा पौर्णमासेन वा” श०ब्रा० । वा वुन् अमावास्याक इत्यपि तत्रैव ति० ।

आमाशय पु० आमस्यापक्वाक्षयाशयः । देहमध्यस्थे ना-भेरुर्जस्थाने भुक्तापक्वाक्षादिस्थाने । आशयाहि देहस्थाः सप्त सुश्रुते दर्शिता यथा “आशयस्तु वाताशयः पित्ताशयः क्लेशाशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयः मूलाशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति आमाशयस्थानेनैव दोषरूप क्लेशस्थानं यथोक्तं सुश्रु० । “दोषस्थानान्यत जर्ज्वं वक्ष्यामः तत्र समासेन वातःश्रोणिगुदसंश्रयः । श्रोणिगुदयोरुपर्या-नाभि पक्वाशयः पक्वाशयमध्यं पित्तस्य । आमाशयः क्लेशस्थानः । तच्च स्थानं निखीतं भावप्र० यथा “अग्निवेग-वहः प्राणोऽगुदान्ते प्रतिहन्यते । स जर्ज्वमागस्य पुनः सस-तृत्विपति पावकम् । पक्वाशयस्तद्धोनाभ्यामूर्जमाशयः स्थितः । नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः नित्यं प्रतिष्ठिताः” चरके तु “नाभिस्थानोत्तरं जन्तोराद्धराशयं बुधाः” इति अत्र विशेषमाह “उरोरक्ताशयस्तस्मादधः क्लेशाशयः स्मृतः । आमाशयस्तु तदधस्तदधोऽन्नाशयोमतः” इति अपक्वाशय प्रसङ्गात् आहारपाकप्रकारस्तावदुच्यते भावप्रकाशे सुश्रुतः “यो वायुः प्राणनामासौ सुखं

गच्छति देहदृक् सोऽन्तःप्रवेश्य गच्छेत्तं प्राणस्याथावल-म्बते” इति तमाहारमाशयस्यः क्लेदननामा कफः क्लेद-यति क्लेदनात् संहतिं भिनत्ति च उक्तं च सुश्रुते “स आहारःषड्रसोऽध्यामाशये माधुर्यं लभते आमाशयस्यस्य मधुरस्य कफस्य योगात् उक्तं च क्लेशस्वरूपं “क्लेशाश्चेतो-गुरुःक्लिग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा । तमोगुणाधिकः स्वा-दुर्विदग्धोलवणो भवेत् । फेनभावं च लभते जठरानल-तेजसा” । अत आह वाग्भटः “संघृजितः समानेन पच-त्यामाशयस्थितम् । औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलमिति” प्राणवायुना प्रेरितस्ततः किञ्चिच्चलितः पाचकाख्यपित्तोऽग्रेष्वतत्को भवति उक्तं च “अथ पाचकपि-त्तेन विदग्धश्चान्मतां व्रजेदिति” पाचकपित्तेन पाचकपित्तं स्त्रोष्णता ततः एवाहारोनाभिमण्डलाधिष्ठानेन समाननाम्ना वायुना प्रेरितोऽग्रहणीं प्रति याति उक्तं च । “ततःसमानम-रुता ग्रहणीमभिधावति” । ग्रहणीलक्षणमाह “षष्ठी पित्त-धरा नाम या कला परिकीर्त्तिता । आमपक्वाशयान्तःस्था ग्रहणी साभिधीयते” पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं यदग्न्य-धिष्ठानं तद्वारयति तत्र ग्रहण्यामामाशयपक्वाशय मध्यवर्त्तिपाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहारः पच्यते स कटुश्च भवति तथा च “ग्रहण्यां पच्यते कोष्ठवज्जिना जायते कटुरिति” । अयमर्थः आहारोऽग्रहण्यां कोष्ठवज्जि-ना ग्रहणीस्थितपाचकपित्तस्येन च वज्जिना पच्यते पच्यमानः स ग्रहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तयोगात्कटुर्भवति एतदाहारपाके विशेषमाह शरीरं पाञ्चभौतिकं तत्र पञ्चसु भूतेषु पञ्चाग्नयस्तिष्ठन्ति उक्तं च चरके “भौमाप्या-ग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः । सनाभसाः पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यतः” । अत्रोष्मपदेनाग्निरुच्यते आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्येनाग्निनोत्ते-जितेन शरीरवर्त्तिभूभागः पच्यते पक्वोभूभागः स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं जलादिभागा अपि पच्यन्ते तथा च सुश्रुते “पञ्चभूतात्मको देह आहारः पाञ्चभौतिकः । विपकं पञ्चधा सस्यगुणान् स्वानभिवर्द्धयेदिति” गुणशब्देनात्र गुणिनः पृथिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिनः पार्थिवादीन् भागानभिवर्द्धयेदिति एवमहोरात्रेण पक्व आहारोऽमिष्टः कटुश्च मधुरो भवति अन्तोऽन्तो भवति कटुतिक्तः कषायश्च कटुर्भवति उक्तं च “मिष्टः कटुश्च मधुरोऽथान्तोऽन्तः पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुरिति” एवं विपक्वाहारस्य सारो रसशेषोऽग्रहणीस्थो मल इव

मलः। अस्य जलभागः शिराभिर्वस्तिनीतोमूलं भवति उक्तं च “आहारस्य रसः सारःसारहीनोमलद्रवः। शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तिमूलत्वमाप्नुयात्। शेषं कीटं भवेत्तस्य तत् पुरीषं निगद्यते। समानवायुना नीतं तत्तिष्ठति मलाशये” तत्र मलाशयालयेनापानवायुना प्रेरितं मूलं नेद्वर्गभगमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गेण, शरीराद्वहिर्याति। उक्तं च “मूत्रन्तूपस्थमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गतः। अपानवायुना क्षिप्तं बहिर्याति शरीरतः”। उपस्थः शिरोभगश्च। रसस्तु समानवायुना प्रेरितोभमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य स्थानं हृदयं गत्वा तेन सह मिश्रितो भवति उक्तं च “रसस्तु हृदयं याति समानसरतेरितः। स तु व्यानेन विलिप्तः सर्वान् धातून् विवर्जयेत्। केदारेषु यथा कुल्या पुष्पाति विविधैषधीः। तथा कलेवरे धातून् सर्वान् विवर्जयते रसः”। रसस्तु तत्र तत्र विधा भिद्यते उक्तं च चरके “स्थूलसूक्ष्ममलैर्भेदैस्तत्तत्तत्र विधा रसः”। अधिकआहारपाकशब्दे वक्ष्यते।

आमिच्चा स्त्री आमिष्यते सिच्यते मिष-सक्। तप्ते पक्वे दुग्धे दधियोगाज्जाते (क्षाना) पदार्थे। “तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिच्चा भवति वाजिभ्योवाजिनम्” श्रुतिः “आमिच्चापदसाज्जिध्यात् तस्यैव विषयार्पणम्” भट्टका०।

आमिच्चीय न० आमिच्चायै हितं क्। आमिचोपकरणे दधि “आमिच्चीयं दधि क्षीरं पुरोडाशयंतथौषधम्” भट्टिः।

ख आमिच्चीणमप्यत्र न०। यत् आमिच्यमप्यत्र न०।

आमितौजि पुंस्त्री अमितौजसोऽपत्यम् बाह्वा० इज् सलोपश्च। अमितौजसोऽपत्ये स्त्रियां ङीप्।

आमित्रि पुंस्त्री अमितयापत्यं इज्। अमित्रापत्ये तत्र भवादि गङ्गा० क्। आमित्रियः तद्गवादौ त्रि० युवापत्ये तु नडा० फक्। आमित्रायणः अमितयुवापत्ये आमित्रे-रपत्यम् तिका० फिज्। आमित्रायणिः तदपत्ये। अमितसेदम् अण्। आमित्रः शत्रोःसम्बन्धिनि त्रि०

“नृसामामित्रो व्यधिरादधर्षति” ऋ० ६, २८, ३।

आमित्र त्रि० आ+मित्र-घञ्। मिलिते संक्षिप्ते। “देतो-जन्मशरप्ररून्मधुमिव्यामित्रतामाश्रयत्” नैष०। वेदे क्वचित् रस्यलः। आमित्रः। “स सोम आमित्रतमः” ऋ० ६, २८, ४।

आमिष न० आमिषति सिञ्चति स्नेहम् आ+मिष-क्तिप्। मांसे “आवेवयो नवहृत्यामिषिः” ऋ० ६, ४६, १४ “आमिषि मांसे” भा०।

आमिष न० आमिषति स्नेहम् आ+मिष-सिचने क् अस-टिषच् दीर्घश्च, वा। १मांसे स्नेहातिरेकात्तस्य तथात्वम् २भोग्यवस्तुभावे ३उत्कोचे ४सुन्दररूपादौ ५लोभे ६लोभनीये विषये च। तत्रमांसे “उपानयत् पिण्ड-मिषामिषस्य” रघुः “आमिषं कलहं हिंसां-वर्षट्कौ विवर्जयेत्” स्मृतिः “भुङ्क्ते यश्च निरामिषं स हि भवे-ज्जन्मान्तरे पण्डितः” ज्योति०। “जन्मान्तरे पाण्डित्यकामो जन्मतिथावामिषं न भुङ्क्तेति” गदाधरः। “कालशाकं महाशाकं खड्गलोहामिषं मधु” दश मासांस्तु तृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः” मनुः “सात्विको जपयज्ञश्च नैवेद्यश्च निरामिषैः” दुर्गो०त० पु० नाधोयीतामिषं जग्ध्वा “तज्जामिषेण कर्त्तव्यम्” इति च मनुः। लोभनीये “रन्ध्रा-न्नेपणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ” “आकृष्य सङ्गुण-जुषा सुरसामिषेण” आनन्दटन्दा०। “प्राणानेवात्तु-मिच्छन्ति नवाक्षामिषगर्जिनः” मनुः। “पलाणामामिषं पर्यं जम्बीरञ्च फलेष्वपोति” स्मृतौ निरामिषव्रते आमिष-तृष्यतया वर्जनीये ७पस्य ८ जम्बीरफले च।

आमिषप्रिय पु० दैत०। १कङ्कपक्षिणि। २मांसाभिला-षिणि त्रि०।

आमिषाशिन् त्रि० आमिषमश्नाति अश-णिञि दैत०। मांसभक्षके “दिनोपवासी तु निशाशिषाशी” हास्या० स्त्रियां ङीप्। आमिषभुगादयोऽप्यत्र।

आमिषी स्त्री आमिषं तदाकारोऽस्यस्य जटायाम् अर्श० अच् गौरा० ङीप्। जटामांस्याम्। ततः चतुर्थ्याम् भध्वा० यत्। आमिष्यः आमिषोसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

आमुक्त त्रि० आ+मुच-क्त। परिहिते “आमुक्तमुक्ता-लतमस्य वज्रः” भाषः।

आमुक्ति स्त्री आ-मुच-क्तिन्। १परिधाने, मर्यादायाम् वा अव्ययी०। २मुक्तिपर्यान्ते अव्य० “आमुक्तिं श्रियमन्विच्छेत्”। समासाभावे आ मुक्तीरित्येव।

आमुख न० आमुखयति अभिमुखीकरोति दर्शनार्थं परि-षदोऽनेन आमुख+णिच्-करणे अच्। नाटकाङ्गभेदे “तल्ल-क्षणभेदोदाहरणानि” सा०द०यथा “नटी विदूषकोवापि पारिपार्श्विक एव वा। सूत्रधारस्य सहिताः संलापं यत् कुर्वते। चित्तैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपि-भिर्मन्यः। आमुखं तत्तु विज्ञेयं नास्तीति प्रस्तावनापि सा। सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधारउच्यते। तस्यामुचरः पारिपार्श्विकः। तस्मात् किञ्चिदूनोऽनटः”।

तस्य भेदाः पञ्च यथाह तत्रैव “उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा । प्रवर्त्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावना भिदाः । तत्र । पदान्यन्यगतार्थानि तदर्थागतये नराः । योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते । यथा सुह्रा-राजसे सुतः । “क्रूरग्रहः सकेतुचन्द्रमसं पूर्णमण्डलमिदानीम् । अभिविह्वलमिच्छति बलात्” । अनन्तरं नेपथ्ये आः क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिविह्वलमिच्छति । अ-तान्धार्यवन्त्यपि पदानि हृदिस्थायावगत्या अर्थान्तरे संग-मस्य पात्रप्रवेशः । सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थ-मस्य वा । भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः स उच्यते । वाक्यं यथा रत्नावल्याम् । “द्वीपादन्यस्मादपि घटयति विधिरभिसुखीभूतः” इत्यादि । सूत्रधारेण पठिते नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः द्वीपादन्यस्मादपीत्यादि पठित्वा योगश्रारायणस्य प्रवेशः । वाक्यार्थं यथा वेश्याम् । “निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डु-तनयाः सह माधवेन । रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविप्रहास स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सन्ध्याः” इति सूत्र-धारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये । आः दुरात्मन् ! वृथामङ्गलपाठक ! कथं “स्वस्था भवन्तु मयि जी-वति धार्तराष्ट्राः । ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः भीमसेनस्य प्रवेशः । यदि प्रयोगएकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते । तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ३ । यथा कुन्दमा-जायाम् । नेपथ्ये “इतद्वतोऽवतरत्वार्या” सूत्रः । कोऽयं खलु आर्याह्वानेन साहायकं मे सम्पादयति विलोक्य कष्टमतिकरणं वर्त्तते । “लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोकपरिवादमयाकुलेन । निर्वासितां जनपदा-दपि गर्भगुर्वी” सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” । अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभाष्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण “सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति” सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयानेव प्रयोगः प्रयोजितः । कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृक् यत्र वर्ण-येत् । तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्त्तकम् ४ । यथा “आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्नः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः । उत्खाय गाढतमसं घनकालमुषं रामोदशा-स्यमिव सन्भूतबन्धुजीवः” । ततः प्रविशति यथा निर्दिष्टो रामः । यत्रैकत्र समावेशात् कार्यं सन्त्युत्प्रास्यते । प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नान्धावलगितं बुधैः ५ । यथा शाकुन्तले । सूत्रः । नटीप्रति “तवास्मि गोतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः । एष

राजैव दुष्मन्तः शारङ्गेणातिरंहसा” । ततो राज्ञः प्रवेशः । योज्यान्यत्र यथाभावं वीथ्यङ्गानीतराग्यपि । अत्र आ-सुखे उद्घात्यकाले गितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि वक्ष्यमा-णानि । नखकुट्टस्तु “नेपथ्याक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा । समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमासुखं नाटकादिषु” । एषामासुखभेदानामेकं कञ्चित् प्रयोजयेत् । तेनार्थमथ-पात्रं वा समाश्रित्यैव सूत्रधृक् । प्रस्तावनान्ते निर्गच्छे-त्ततोवस्तु प्रयोजयेत् । तत्र पूर्वं पूर्वैरङ्गः सभार्चन-मतः परम् । कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याभिधा ततः । रङ्गं प्रसाद्य मपुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । रूपकस्य कवेराख्यां गोत्रादपि च कीर्त्तयेत् । ऋतञ्च कञ्चित्प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः । तस्याः प्ररोचना वीथी” ।

आमुप पु० आमे पोडायै उच्यते वप-घञर्थे क । (वेडवास वंशभेदे । [ऋ० ४, ३१, ६।

आमुर् लि० आ+सुर्व-किप् । हिंसके । “राधोवरत्न आसुरः” आमृगिक लि० असृगिन् परलोके भवः ठक् सप्तम्याः अलुक् टिलोपः । परलोके भवे “कुर्यादासृगिकं श्रयः” मनुः । स्त्रियां ङीप् । “नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादासृगि-कीर्यातनाः” सा० द० ।

आमुष्यकुलक न० अमुष्यकुलस्य भावः मनोज्ञा० वुज् अलुक् । प्रशस्यकुलत्वे “आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकासुष्यकुलिका” इति वार्त्तिकोक्तेः अस्य स्त्रीत्वमपि ।

आमुष्यकुलीन लि० अमुष्यकुले साधुः प्रतिष्ठ० खज् तदगणपाठात् षष्ठा अलुक् । अमुष्यकुले साधौ ।

आमुष्यपुत्रिका स्त्री अमुष्य पुत्रस्य भावः मनोज्ञा० वुज् अलुक् । अमुष्यपुत्रस्य भावे । आमुष्यकुलकशब्दे प्रदर्शितवार्त्तिकात् स्त्रीत्वम् ।

आमुष्यायण न० अमुष्य ख्यातस्यापत्यम् नडा० फक् अलुक् । प्रख्यातवंशोद्भवे “आमुष्यायणो वै त्वमसि” श्रुतिः ।

आमृष्ट लि० आ+मृष्ट-क्त । १ आधर्षिते २ मर्दिते च “आमृष्ट-टास्तिलकरुचः सज्जनिरस्ताः” माघः । आ+मृज-क्त । ३ परिमार्जिते ४ विशोषिते च । आ+मृष्ट-क्त ५ संस्पृष्टे च आमोक् पु० आ+सुच-घञ् । परिधाने । ल्युट् । आमो-चनस्यत्वं न० ।

आमोद पु० आमोदयति आ+सुद-णिच्-अच् । १ अतिदूरगे गन्धे “आमोदसुपजिघ्रन्तौ खनिश्वासासुकारिणो” रघुः “आमोदकर्म्मव्यतिहारमीयुः” माघः । उत्तमस्त्रीणां २ सुखनिश्वासादिगन्धे च । “सुखामोदं मदिरया कृतालु-

व्याधसुद्गिरन्" भाषः । आ+सुद-घञ् । ३प्रहर्षे
ल्युट् । आमोदनमथत्वं न० ।

आमोदनं लि० आ+सुद-णिच् ल्यु । प्रहर्षजनके सुगन्धि-
सम्पादने "अमुञ्जतामोदनमोदनं जनाः" नैष० । भावे
ल्युट् । १प्रहर्षसम्पादने २सुगन्धसम्पादने च ।

आमोदितं लि० आ+सुद-णिच्-क्त । १प्रहर्षिते २कृतमोदे
३सुरभीकृते च ।

आमोदिन् लि० आमोदयति सुरभीकरोति आमोद+कल्यर्थे
णिच्-णिनि । सुखवासने १कर्पूरादौ । आमोद+अस्त्वर्थे
इनि । २आमोदयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "नवकुटजव-
नस्यामोदिनो गन्धवाहाः" ।

आमोषं लि० आ+मुष्णाति-आ+सुप-पचाद्यच् । सस्यगपहा-
रके चौरादौ । आ+सुप-भावे घञ् । २अपहरणे । "यथा
विभ्यदामोषमोघात्" शत० ब्रा० ।

आम्नातं लि० आ+म्ना-क्त । १सस्यगभ्यस्ते २सस्यगधीते
वेदादौ । ३कथिते च "समौ हि शिष्टैराख्यातौ" भाषः
भावे क्त । ४सस्यगभ्यासे न० ।

आम्नातिन् लि० आम्नातमनेन इटा० इनि । १कृतवेदाद्यभ्यासे
२कृतवेदाध्ययने च स्त्रियां ङीप् । "आम्नातिभिर्नीतिषु
बुद्धिमद्भिः" भट्टिः ।

आम्नानं न० आ+भावे ल्युट् । १वेदादिपाठे २तदभ्यासे च
"विष्णुर्वांमावास्यायां होतृन्नात्" कात्या० ३, २, २५ ।

आम्नाय पु० आ+म्ना-घञ् । १सस्यगभ्यासे २सस्यकपाठे च
अभ्यासस्य सस्यक्त्वं च नियमधारणपूर्वकत्वं गुरुसुखअ-
वणपूर्वकत्वञ्च । कर्मणि घञ् । ३वेदे "आम्नायस्य क्रिया-
यत्वादानार्थक्यमतदर्शानाम्" जैमि० । "आम्नाये स्तुतितत्त्वे
च" रघु० छतपु० । "आम्नायवचनं सत्यमित्यर्थं लोकसंग्रहः-
आम्नायेभ्यः पुनर्वेदाः प्रवृत्ताः सर्वतोमुखाः
भा० शा० २६१ अ० । [वृज् । अम्बरीषपुत्रविषयादौ ।

आम्बरीषपुत्रक पु० अम्बरीषपुत्र+चतुर्थ्यां राजन्या० ।

आम्बष्ठ पुं स्त्री० अम्बष्ठस्यापत्यम् शिवा० अम्ब । अम्बष्ठापत्ये
जाञ् । आम्बष्ठः । स्त्रियाम् चाप् ।

आम्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यं शुचा० टक् । विचित्रवी-
र्यस्य क्षत्रे काशिराजस्य मध्यमकन्यायाम् अम्बिकायां व्यासे-
नोत्पादिते । छतराष्ट्रे स हि अकाले दिवं गतस्य विचित्र
वीर्यस्य अम्बिकास्त्वाम्बिकयोः पत्न्योर्मध्ये अम्बिकायां ज्ये-
ष्ठभार्यायां सत्यवत्यानि युक्तेन व्यासेनोत्पादितः तत्कथा
द्वया "ततोऽम्बिकायां प्रथमं निवृत्तः सत्यवत्यभिः । दीप-

मानेषु दीपेषु शरणं प्रविशेश ह । तस्य कृष्णस्य कपिला जटा
दीप्ते च लोचने । बभ्रूणि चैव द्रुमशूणि दृष्ट्वा देवी न्यमील-
यत् । संभूय तया सार्द्धं मातुः प्रियचिकीर्षया । भयात्
काशीसुता तन्तु नाशक्रोदभिवोचितम् । ततो निष्क्रान्त
मागत्य माता पुत्रमुवाच ह । अयस्यां गुणवान् पुत्रो राज-
पुत्रो भविष्यति ? निश्चयं तद्वचोमातृव्यासः सत्यवतीसुतः ।
प्रोवाचातोन्द्रियज्ञानो विधिना संप्रचोदितः । नागायुत-
समप्राणो विद्वान् राजर्षिसत्तमः । महाभागो महौ-
दार्यो महाबुद्धिर्भविष्यति । तस्य चापि शतं पुत्रा भवि-
ष्यन्ति महात्मनः । किन्तु मातुः स वैगुण्यादस्य एव भवि-
ष्यति" इत्युपक्रमस्य पाण्डुविदूरोत्पत्तिमुपवर्त्य च
"एते विचित्रवीर्यस्य क्षत्रे द्वौपायनादृषेः । जज्ञिरे देव-
गर्भाभाः कुरुवंशविवर्द्धनाः" इत्युक्तम् भा० आ० प० १० ई
अ० । अम्बिकायाश्च यथा विचित्रवीर्यभार्यात्वं तथोक्तं
अम्बाशब्दे ३२८ पृष्ठे "आम्बिकेयेन दृष्टे राक्षसा दुर्धन्येन
च" भा० व० प० १२ अ० "परं श्रेयः पाण्डवेया । यथाह
भीष्मस्तत्र श्रुतवान् आम्बिकेयः" भा० व० प० ५ अ० ।
अम्बिकायाः पार्वत्या अपत्यम् टक् । २कार्तिकेये । तस्य
तदुत्पत्तिकथा अग्निकुमारशब्दे ६५ पृष्ठे दृश्या ।

आम्बसिक पु० आम्बसा वसते टक् । मत्स्ये सि० कौ० ।

आम्बि लि० अम्बसो जातादि बाह्या० इज् सलोपश्च ।
अम्बोजातादौ ।

आम्ब पु० अम्ब-गत्यादिषु रन् दीर्घश्च । १खनामख्याते
वृक्षे तस्य फलम् अम्ब तस्य लुक् । २तत्फलं च न० ।
आम्बस्य फलपुष्पादिगुणा उक्ता भा० प्र० । यथा "आम्ब-
पुष्पमतोसारकफपित्तप्रमेहहृत् । अस्त्वग्दृष्टिहरं शीतं
रुचिकृतं ग्राहि वातलम् । आम्बं बालं कषायान्धं रुच्यं
मारुतपित्तकृत् । तरुणं तु तदत्यन्धं रुच्यं दोषत्रया
कृत् । आम्बमामं त्वचा होनमातपेऽतो वशीषितम्
अम्बं स्वादु कषायं स्याद्भेदनं कफवातजित् । पक्वम्
मधुरं दृष्टं सिग्धं शुक्रबलप्रदम् । गुरु वातहरं हृद्यं
बल्यं शीतमपित्तलम् । कषायानुरसं वज्रिहोमशुक्र-
विवर्द्धनम् । तदेव वृक्षसम्पत्कं गुरु वातहरं परम् ।
मधुरान्धं सरं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपणम् ।
आम्बं कृत्विमपक्वं यत्तद्भवेत् पित्तनाशनम् ।
रसस्याम्बस्य हानेस्तु माधुर्याच्च विशेषतः । चूर्णितं तु
परं रुच्यं बलवीर्यकरं लघु । शीतलं शीघ्रपाकि स्वादा-
तपित्तहरं सरम् । तद्वसोगाढितो बल्यो गुरुवात

हरः सरः । अह्वयस्तर्पणोऽतीव हंरणः कफवर्द्धनः । तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च । मधुरं हंरणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् वातपित्तहरं रुच्यं हंरणं बलवर्द्धनम् । वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धाक्तं गुरु शीतलम् । मन्दानलत्वम् विषमञ्जरञ्च रक्ताभयं बड्गुदोदरञ्च । आम्रातियोगो नयनामयञ्च करोति तन्मादति तानि नाद्यात् । एतदन्तान्त्रविषयं मधुरान्नं परं न तु । मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणायतः । शुण्डा-म्भस्तनुपानं स्यादाश्वाणामतिमन्त्रणे । जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चलेन च । आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्दोतीसारनाशनम् । ईषदन्तञ्च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् । आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम् । पल्लवमत्र नवदलम् । अस्य शाकपाकप्रकारस्तत्रैव “स्निग्धा निष्पीडिताः कामं कोकिलाहारपल्लवाः । एतस्मिन्बूयसंसिद्धा-रुच्या रामठवासिताः । सर्पिषा खण्डयुक्तास्ते तलि-ताश्चाम्रपल्लवाः । लवङ्गार्द्रकसंयुक्तामरीचै रूचिकारकाः” । अस्य पल्लवमुकुलानां पाकप्रकारस्तत्रैव “आम्रस्य चैव नव-ताम्ररुचिप्रबालाः खण्डीकृतालवणमिश्रितपिण्डिताश्च । बाह्लीकधूपनजुषोदतदुग्धसिद्धाः सन्दीपयन्ति पवनस्य सखायमेते । मुकुलः सहकारशाखिनः श्लेष्मण्ड-कृतसैम्भवान्वितः । दधिमन्यमरीचसंस्तश्चिरजाताम-रुचिं हिनत्ति हि । कफपित्तहरौ हृद्यौ मुखवैरस्य नाशनौ । वज्रसङ्गननौ रुच्यौ चूतजौ पुष्पपल्लवौ । आम्रमामं जलस्निग्धं सहितं दृढपाणिना । सिताशीता-म्भसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् । प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेननिर्मितम् । सद्योरुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रिय-तर्पणमिति” । [शाकभेदे राजनि० ।

आम्रगन्धक पु० आम्रस्यैव गन्धोऽस्य कप् । समष्टिलवणे, आम्रगुप्त पु० गोतप्रवर्त्तके ऋषिभेदे । तस्यापत्यम् उदीचां द्यते फिज् । आम्रगुप्तायनिः पु० स्त्री० प्राचान्द्रमते इज् । तदपत्ये सि० को० ।

आम्रपेशी ति० आम्रस्य पेशीव । शुष्काम्रकोषे (आमसी) आम्रमय ति० आम्रस्य विकारः अवयवो वा दृढत्वात् मयट् ।
१ आम्रविकारे । २ तदवयवे च ।

आम्ररसाकृति स्त्री आम्ररसोवाकृतिः स्वादो यस्याः । पीताम्बररसाभाभेदे । तत्पाकप्रकारो यथा भा० प्र० “किञ्चित् कुङ्कुमसंयुक्तं विमस्तुदधिगालितम् । मधुकरं भवेत् प्रीता पक्वान्तरससन्निभा । प्रीता शिखरणी या सा लज्जो

वर्षवती हि सा । सुरच्या मधुरा बल्या वातपित्तहरा-मता” अत्र पीताम्बरशिखरिण्याः पक्वान्तरसतुल्य-लोक्त्या तथात्वम् । [दायात्मके वने ।

आम्रवण पु० आम्रस्य वनम् नित्यं णत्वम् । आम्रवृक्षसमु-आम्रात पु० आम्रमाप्तरसमतति अत-पचा० अच् । (आमडा) १ एते २ तत्फले न० । तत्फलस्याम्रतुल्यरस-त्वात्तथात्वम् । “आम्रातमन्त्रं वातघ्नं गुरुणं रुचिकृत् परम् । सुपक्वं तुवरं स्वादु रसपाकं हिमं श्लेष्मत् । तर्पणं श्लेष्मलं क्लिग्धं रुच्यं विट्स्निग्धं हंरणम् । गुरु बल्यं मरुत्पित्तघ्नतदाहज्वरान्नजित्” भा० प्र० ।

आम्रातक पु० आम्र इवातति आम्रात् किञ्चिद्भूतसफलक-त्वात् अत-ण्वुल् । (आमडा) १ एते २ तत्फले न० । आम्रेण तत्फलरसेन तकते प्रकाशते आ+तक-ह्रासे अच् । शुष्काम्ररसनिर्मिते (आमट्) द्रव्यभेदे तत्-करणप्रकारः भावप्र० उक्तः । यथा “आम्रस्य सह-कारस्य कटे विस्तारितोरसः । वर्ष्मशुष्को रुद्धर्दत्त आम्रातक इति श्रुतः” ।

आम्रातकेश्वर पु० आम्रातक इव ईश्वर ईश्वरलिङ्गमत्र । सिद्धस्थानभेदे । “आम्रातकेश्वरे स्तुत्या स्तुत्याख्या पर-मेश्वरी” देवीपु० ।

आम्रावती स्त्री आम्र आम्रसो विद्यतेऽस्यां मल्लम् मस्य वः शरा० दीर्घः । नदीभेदे । तस्या आम्रतुल्यरसतोययुक्तात्वात्तथात्वम् ।

आम्रावर्त्त पु० आम्रइव तल्यरसतया ईषत् वर्त्तते आ+वृत्-अच् । १ आम्रातकवृक्षे २ तत्फले न० । आम्रेण आ-म्ररसेन आवर्त्तते निष्पाद्यते आ+वृत्-णिच्-कर्मणि घञ् (आमट्) ख्याते ३ पदार्थे आम्रातकशब्दे तत्करणप्रकार उक्तः “आम्रावर्त्तस्तृपाच्छर्द्दिवातपित्तहरः सरः । रुच्यः स्तूर्यांशुभिः पाकात् लघुश्च स हि कीर्त्तितः” भावप्र० ।

आम्रिमन् पु० अन्तोरसोऽस्यस्य प्रज्ञा० अण् दृढा० गण-पाठात् रस्य लः ततोभावे दृढा० इमनिच् । अम्रत्वे रसभेदे वा ण्यज् । आम्रमस्यत्वं न० ।

आम्रेडित ति० आ+म्रेड-उन्नादे अच् आम्रेडेन उन्नात्ते-नेवाचर्यते आम्रेड+आचारे क्तिप् ततः क्त । उन्नासेन यथा कथितस्य पुनः पुनः कथनं क्रियते एवं द्विस्त्रिः कथिते “आम्रेडितस्यान्यस्य तु वा” पा० ।

आम्रवेतस पु० आम्रः अम्ररसयुक्तः वेतस इव । १ आम्र-वेतसवृक्षे राजनि० स्वार्थे संज्ञायां वा कन् । २ तन्निडी-वृक्षे (तेतुल) ।

आस्ता स्त्री० सम्यक् अस्तौ रसो यस्याः । १ तितिष्ठाम्
(तेतुल) सार्थं कनि आस्तिकायत् । २ अस्तरसयुक्ते
वि०। मनोज्ञा० भावे वुज् अस्तिका । २ अस्तरसे ३ अ-
स्तोद्गारे च शब्दमात्रा । अस्तरसोऽस्त्यस्य अण् ङीप् ।
आस्तोत्यपि तितिष्ठाम् ।

आय पु० आ-इण-अच् अय-घञ् वा । १ लाभे २ प्राप्ते,
“आयव्ययविशेषितात्” सृतिः आयव्ययौ च नियता-
वाकरान् कोषमेव च” मनुः । ३ धनागमे, ज्योतिषोक्ते
लग्नावधिके राश्यधिके च ४ एकादशस्थाने, ४ वर्गितागार-
पालके च कर्मणि अच् घञ् वा । आमादितः स्वामिमा-
ह्यभागे, लभ्ये ५ धनादौ “तदस्मिन् वृद्धाय लाभोपदा-
दीयते” पा० आमेष्वास्मिमाह्योभाग आयः”
सि० कौ० लग्नावधिकैकादशस्थानस्यायत्वं च तत्-
स्थाने आयस्य चिन्तनीयत्वात् । तत्र वर्षलग्नावधि-
कैकादशस्थाने ग्रहविशेषयोगादिभिरायोपायविवेकः ।
नीलकण्ठता० “अद्भ्ये ज्येष्ठगे लाभो बाणिज्यात्
शुभद्वयुते । सैन्येऽस्मिन् लग्नगे तु लाभः पठ-
नलेखनात् । अस्मिन् घटाष्टान्यगते सक्रूरे नीचकर्मतः ।
क्रूरक्षणेन लाभोऽस्तंगतेन लिखनादिभिः । जीवेऽद्भ्ये
क्रूरहृते लग्ने हानिर्दृष्टव्यम् । अस्मिन् विधिते द्यूने
व्यवहाराङ्गनाप्रयः । लग्नावधिपेनेत्यशाले लाभः स्वजनगी-
रवम् । सर्वेऽपि लाभे विस्त्राप्तौ सबला निर्बला न तु ।
सवीर्योत्तः सस्यहोलग्नं ज्येष्ठहमे शुभम् । ददाति खात-
द्रव्यस्य लाभः पापदशा न तु” । आयसहस्रन्तु सहस्रशब्दे वक्ष्य-
ते आयभावानयनञ्च ५१६ पृष्ठे अष्टमभावशब्दोक्तदिशवसे-
यम् । जन्मलग्नावधिकैकादशस्थाने ग्रहस्थित्यादिभिरायविवेकः
जातकप० उक्तः यथा “स्वामिसदृशयुतेनित आये सर्वलाभ
सहितः शुभवर्गः । क्रूरदृष्टिसहिते खलवर्गे नो शुभं खल-
शुभे च विमिश्रम् । सर्वस्वेचरयुतं त्वय दृष्टं लाभमखल-
लाभकरन्तु । तत्र यो बलयुतो निजदृष्ट्या स्वं धनं दिशति
सम्यगदृच्छम् । उच्च स्वमित्कृद्गोबलवांच पूर्णं, शतोगृहे
तु खचरश्चरणं ददाति । नीचारिभांशगतोऽङ्गफलप्रदः
स्यादस्तंगतोऽत्यकफलः खलु लाभभावे । लाभमे रवि-
युतोऽक्षवर्गः संयुते नृपचतुष्टयदचौयैः । युक्तोऽपि हि
धनं विधुजैस्तोयदन्तियुवतिप्रभवः स्यात् । लाभे कुजे
जितयुते कुजवर्गयुक्ते वित्तं प्रबालमणिभूषणकाञ्चनाढ्यम् ।
स्यात् साहसैश्च गमनागमनैस्तथाग्निशस्त्रप्रपञ्चजनितैर्वच-
नान्मुनीनाम् । बुधदृष्टेऽथ वा युक्ते लाभे बुधगणेऽपि वा ।

वित्तं लिखनशिल्पाद्यैरङ्गवेसरकायजम् । आवे वृद्ध-
स्त्रियुतीक्षणवर्गयुक्ते यज्ञादिहेमसुतविक्रमनागरैः स्वम् ।
शौक्रेक्षणे गणयुते गमनाङ्गनाभ्योवाराङ्गनारजतपत्रमयं
धनं स्यात् । शनियुक्ते लाभगृहे शनिदृष्टे शनेर्गणे । सहिषी
लोहकष्ययं धनं स्थावरकर्मभिः । निजाब्दकेऽर्कः प्रचु-
रार्थलाभं लक्ष्मीं कुजोऽक्षय धनं नृपाब्दे । ज्ञः पञ्चवेदे
धनमिन्द्रपूज्यो लक्ष्मीं सितोऽर्कः कुजवच्छनिस्तु” । राश्य-
वधिकैकादशस्थाने च गोचरे सर्वे ग्रहाः शुभाः “सर्वेऽयु-
पान्त्ये शुभाः” इत्युक्तेः अत्र विशेषो गोचरशब्दे वक्ष्यते ।
आयः पूर्णलक वि० अयः श्रूलेनार्थान् अन्विच्छति+अयः
श्रूल+ठक् । “तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत् स आयः श्रूलिको
जन” इत्युक्ते तीक्ष्णकर्मणार्थकरे ।

आयजि वि० आभिमुख्येन इज्यते आ+यज-कर्मणि-इन् ।
१ आभिमुख्येन इज्यमाने “आयजे । त्वामनवे जातवेदसम्”
ऋ० ८, २३, १७ भावे इन् । २ आभिमुख्येन यागे ।

आयज्यु वि० आत्मन आयजिमिच्छति क्यच् उण् नि०
इलोपः । आभिमुख्येन यागमिच्छति । “आयज्यवः सुमतिं
विश्ववाराः” ऋ० ६, २७, २६ ।

आयत वि० आ+यम-क्त । १ दीर्घे आयामयुक्ते “घनुरायत
भोगवासुकिज्या” किरा० । आ+यम-अन्तर्भूतशयर्थे कर्मणि
क्त । २ आकृष्टे “आरक्षितानायतबलवन्मैः” भाषः ।
“आयता आकृष्टा बलावन्मायैः” मल्लि० । ३ दूरे च आकृष्टे
“प्रजविभिरायतन्तरङ्गैः” किरा० । “आयतं दूरमिति”
मल्लि० । “भूयसी तव यदायतायति” भाषः ४ नियमिते च ।
विजम्पेदायतप्राणः” योगिया० । प्राणनियमनञ्च यथेष्ट-
प्राणवृत्तिनिरोधनम् । [तिका० ।

आयतच्छ्दा स्त्री आयतः दीर्घश्च दोऽस्याः । कदल्याम्
आयतन न० आयतन्नेऽत्र यत-आधारे ल्युट् । १ देवादिव-
न्दनस्थाने, २ आश्रये, “स्नेहस्तदेकायतनं जगाम”
कुमा० । “नरेन्द्रमूलायतना दनन्तरम्” रघुः । “रोगा-
यतनमातुरम्” न जीर्णदेवायतने न बल्मीके कदाचन”
“सोमासन्निधु कार्याणि देवायतनानि” इति च मनुः ।
३ विश्रामस्थाने ४ यज्ञस्थाने च ।

आयतस्तु वि० आयतं सौतिस्तु-किप् नि० दीर्घः । आ-
यतस्तावके । “किवचिप्रच्यायतस्तूकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽ-
सम्यसारणञ्च” वार्त्ति० ।

आयति(ती) वि० आ+या-ङति वा ङीप् । १ उत्तरकाले आ-
गमिकाले २ प्रभावे कोषदण्डजे तेजसि ३ फलदानकाले च ।

“आयति सर्वकालानां तदात्वं च विचारयेत्” मनुः
 “भूयसी तव यदायतायति” माघः “नियता लघुता निरा-
 यतेः” किरा० । आ+यत्-क्तिन् । ४ आयामे दैर्घ्ये ।
 “सीमानमथायतयोऽत्यजन्त” माघः । ५ संयमे “केशन-
 खानामायतिभङ्गः” काद० ६ प्रापणे ७ सङ्गमे च अत्र क्तिन्-
 न्त्वात् न डोविति भेदः । ८ कर्मणि च “हिरण्यभूमिसं-
 प्राप्ता पार्थिवो न तथैधते । यथा मितं ध्रुवं लब्ध्वा
 जगन्मथ्यायतिक्षमम्” मनुः । “आयतिक्षमं कर्मक्षमम्”
 कुहू० ।

आयतीगव अय० आयन्ति गावोऽत्र तिष्ठदुगुप्र० अय्ययी०
 नि० । गोडादुगवागमनकाले । “आ तिष्ठदुगु जपन्
 सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्” भट्टिः ।

आयतीसम अय० आयन्ति समा अत्र तिष्ठदुगुप्र० नि०
 अय्ययी० । वत्सरागमनकाले ।

आयत्त लि० आ+यत्-क्त । अधीने १ वशीभूते “दैवायत्तं
 कुले जन्म ममायत्तं हि पौरुषम्” वेणी० । २ कृतप्रयत्ने च ।
 आयत्ति स्त्री आ+यत्-क्तिन् । १ क्षेप्ते, २ वशित्वे, ३ सामर्थ्ये,
 ४ सीम्नि, ५ शयने, ६ प्रभावे ७ आगतौ च उपाये च
 “अनायत्या च तत्कलनम्” शा० भा० ।

आयथातथ्य न० न यथातथं तस्य भावः ष्यञ् वा
 पूर्वपददृङिः । अनौचित्ये यस्य बद् रूपं नोचितं
 तद्रूपे । उत्तरपददृङौ अयाथातथ्यमप्यत्र न० ।

आयथापूर्व्य न० पूर्वमनतिक्रम्य यथापूर्वं न० तस्य भावः
 ष्यञ् वा पूर्वपददृङिः । यथापूर्वाननुसारित्वे उत्तर-
 पददृङौ तु अयाथापूर्व्यमप्यत्र न० ।

आयन न० अयनमेव स्वार्थे अण् आ+अयनं वा प्रा० स० ।
 १ सस्यगमने “आयने ते परायणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः”
 अ० १०, १४२, ८ । अयनस्येदम् अण् । ग्रहाणां
 दक्षिणोत्तरगमनरूपायनस्य २ सम्बन्धिनि लि० तच्च आयनव-
 लनायनद्वक्कर्मदि ज्योतिषप्रसिद्धं तत्तायनवलनं यथा
 सि० शि० “युतायनां शोडुपकोटिशिङ्गुनी जिनांशमौर्ध्या
 १३६७ गुणिता विभाजिता । द्युजोदया लब्धफलस्य
 कार्मुकम् भवेच्छाङ्गायनदिक्कमायनम्” । “ग्रहस्य
 सायनांशस्य कोटिज्या जिनांशज्याया गुण्या द्युज्याया
 मक्ता फलस्य चापसायनं वलनं भवति यस्मिन्नयने
 ग्रहो वर्तते तद्दिक् भवति” प्रसिक्ता० । आयन
 द्वक्कर्म सि० शि० उक्तं यथा । “आयनं वलनमस्फुटेषणा
 संगुणं द्युगुणभाजितं हतम् । पूर्णपूर्णष्टतिभिर्गृह्णांश्चत-

व्यवभोदयहृदायनाः कलाः । अस्फुटेषु वलनाहतिस्तु वा
 यद्विहृत् फलकलाः स्युरायनाः । ता ग्रहेऽयनपृष्ठत्कयोः
 क्रमादेकभिन्नककुभोर्ध्वं धनम्” । “ग्रहस्य यदायनं वलनं
 तदस्फुटशरेण संगुण्य तद्द्युज्याया भजेत् । फलमष्टा-
 दशशतैः १८०० संगुण्य यस्मिन् राशौ ग्रहो वर्तते तस्य
 निरक्षोदयास्तुभिर्विभजेत् । फलमायनकला भवन्ति । अथ
 वायनवलनकला अस्फुटेन शरेण संगुण्य यज्या विभजेत् ।
 फलमायनकलाः स्वत्यान्तरा भवन्तीत्यनुकल्पः । ग्रहो
 यस्मिन्नयने वर्तते तस्यायनस्य ग्रहशरस्य च यद्येका दिक्-
 तदा ता आयनाः कला ग्रहे कर्णं कार्य्याः । यदि तयो-
 र्भिन्ना दिक् तदा धनं कार्य्याः । एवं कृतायनद्वक्कर्मको
 ग्रहो भवति । अत्रोपपत्तिर्गोले सविस्तराभिहित्वा ।
 अथेहापि किञ्चिदुच्यते । क्रान्तिवृत्ते यद्ग्रहस्थानचिह्नं
 तद्यदा क्षितिजे लगति न तदा ग्रहः । यतोऽसौ
 शराग्र्ये । शराग्र्यं हि कदम्बाभिमुखम् । यदोत्तरकदम्बः
 क्षितिजादुपरि भवति तदा तदनुखेन शरेण ग्रहः क्षिति-
 जादुन्नाम्यते । क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदेवोत्तरमायनं
 वलनम् । यदा क्षितिजादधः कदम्बस्तदा शरेण ग्रहो
 नास्यते क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदा दक्षिणं वलनम् ।
 अतो वलनवशेन ग्रहस्योद्गमनं नामनं च । उद्गमितो
 ग्रह आदावेवोदितः । नामितः पश्चादुदेष्टि । स च
 कियता कालेनेति तदायनं तैराशिकेन । यदि त्रिज्या-
 तुल्ये कर्णे कदम्बक्षितिजयोरन्तरकला वलनसंज्ञा लभ्यन्ते
 तदा अस्फुटशरतुल्ये किमिति फलं ग्रहादधोऽवलम्ब-
 रूपाः कला भवन्ति । ग्रहस्थाने यद्द्युज्याष्टतं तत्र ता
 जीवाकृपाः । तासां त्रिज्याष्टतपरिणामायन्योऽनु-
 पातः । यदि द्युज्याष्टतएतावती ज्या तदा त्रिज्याष्टते
 कियतीत्येवं याः फलकलास्ता एवास्यः । फलस्य धनुः
 स्वल्पत्वाच्चोत्पद्यत इति न कृतम् । तैः क्रान्तिवृत्ते
 परिणामायन्योऽनुपातः । यदि निरक्षोदयास्तुभी राशिकला
 अष्टादश शतानि लभ्यन्ते तदैभिरस्तुभिः किमिति फलं क्रा-
 न्तिवृत्तपरिणताः कला भवन्ति । यदोत्तरं किञ्च वलनमुत्तरस्य
 विक्षेपस्तदा तेन विक्षेपेणोद्गमितो ग्रहो यावत् क्षितिजं
 नीयते तावत् क्रान्तिवृत्तग्रहस्थानात् पृष्ठतः क्रान्तिवृत्तं
 क्षितिजे लगति तदेव स्थानं कृतद्वक्कर्मको ग्रहः । किं
 बद्धना गोले क्रान्तिमण्डले यथास्थानं विमण्डलं विन्यस्य
 तत्र ग्रहं च दत्त्वा चिह्नं कार्य्यम् । अथ ध्रुवादुपग्रहोपरि
 नीयमानं वृत्ताकारं स्थलं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तत्र

कतद्वक्त्रको यद्दः । एवं भुवाच्चीयमानेन सूत्रेण शरकतं त्र्यक्षं भवति । क्रान्तिवृत्तयहस्यानादयतः पृष्ठतो वा आयनकलात्स्योन्तरे तत् सूत्रं क्रान्तिवृत्ते लगति । अत आयनकला भुजः, अस्फुटः विक्षेपः कोटिः, शरा-यक्रान्तिवृत्तयोरन्तरे यावत् सूत्रखण्डं स तत्र कर्णः । एतत् त्र्यक्षं वलनत्र्यक्षसंभवम् । अतस्त्वेराशिकेन वलन-कलानामानयनम् । यदि यद्विकोद्या वलनकलाभुजो लभ्यते तदा अस्फुटविक्षेपकोद्या किमिति फलमायन-कला इति सर्वसुपपन्नम्” प्रमिताक्षरा ।

आयमन न० आ+यम-ल्युट् । १दैर्घ्यं णिच्-ल्युट् । २नियमने ३संयतकरणे दृढस्य संकुचितस्याक्षय्य ४दीर्घीकरणे च । “यथा दृढस्य धनुष आयमनम्” छा० उ० ।

आयल्लक पु० आयन्निव लीयते अत्र लो-आधारे वा० उ ततः संज्ञायां कन् । उत्कण्ठायाम् हेम० ।

आयस ति० अयसो विकारः अण् स्त्रियां ङीप् । लौहमये । “शक्तिं द्योभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा” “युमांसं दाहयेत् पापं ययने तन्नायसं” इति च मनुः । “स चकर्ष-परस्मात् तत् अयस्कान् इवायसम्” रघुः । “मृद्वुज्जिमिवा-त्मानं हैमीभूतमिवायसम्” कुमा० । २लौहमयकवचे च ३अङ्गरक्षिण्यां जालिकायां स्त्री । अयएव स्वार्थे अण् । ४लौहे । ततः विकारे मयट् लोहमये ति० स्त्रियां ङीप् ।

आयसीय ति० अयसः सन्निकटदेशादि० कुशा० छण् । लौहसन्निकटदेशादौ ।

आयस्कार पु० अयस्कार एव स्वार्थे अण् । लौहकारे तिका०

आयस्त ति० आ+यस-क्त । १निमित्ते “आयस्तसिंहाक्ष-तिरुत्पपात” किरा० २क्लेशिते ३प्रतिहते ४तीक्ष्णीकृते ५आयासयुक्ते च ।

आयस्थान न० दैत० । १लामस्थाने, राज्ञां २शुल्कग्रहणम-ग्राह्याकरस्थाने “ठञ् ठगावायस्थानेभ्यः” पा० । ज्योति-षोक्ते ३लग्नादेकादशस्थाने च ।

आयस्थूण ति० अयोमयो स्थूणायस्य तस्यापत्वं शिवा० अण् । अयस्थूणापत्वे स्त्रियां ङीप् । [त्वेत्यर्थे] ।

आयस्य अव्य० आ+यस-ल्यप् । आयासं कृत्वा भृशं यति-

आयात ति० आ+या-क्त । आगते स्थानात् स्थाना-न्तरं प्राप्ते । “यामोयातस्तथापि नायातः” सा० द० ।

“आयाता मधुयामिनी” उद्भटः । “आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी सामिधीयते” देवीमा० ।

आयाति पु० आ+या+क्तिच् । “यातिर्ययातिः संयाति

रायातिः पश्चिमोमतः” हरि० ३० अ० “यातिर्ययातिः संयातिरायातिः सयतिस्तथा । नङ्गघोजनयामास षट्-सुतान् प्रियवादिनः” इति च हरि० उक्ते १नङ्गघसुतभेदे आ+या-भावे क्तिन् । २आगमने स्थानान्तरगमने ।

आयान न० आ+या-ल्युट् । १ आगमने आयाति याव-द्व्ययम् आ+या-ल्यु । २स्वभावे जटा० स्वभावस्य याव-द्व्ययव्यापित्वात्तथात्वम् ।

आयाम पु० आ+यम-भावे घञ् । दीर्घपरिमाणभेदे “अणु-महद्गुह्यस्वदीर्घभेदात् परिमाणचातुर्विध्यमिति वैशेषि-कादयः स्वीचक्रुः । अणुमहद्गुह्यं परिमाणद्वयमिति साङ्ख्यैः ह्रस्वदीर्घयोर्महत्त्वएवान्तर्भावात् । तत्र अल्प-संस्कारवयवत्वमणुत्वम् अधिकवयवजन्यत्वं महत्त्वम् तेषु च अवयवप्रचयेषु ययोः पार्श्वयोरपि कथं तत्र दीर्घत्व-व्यवहारः यत्र च पार्श्वयोरल्पत्वं तत्र विस्तीर्णत्वं ह्रस्वत्वं च व्यवहियते “अल्पलमनखह्रस्वमदीर्घमिति” श्रुतौ च अवान्तरभेदमाश्रित्यैव परिमाणचातुर्विध्योक्तिर्दृष्ट्या अस्य गुणमात्रवचित्वम् न तु अणुमहदादिवत् गुणगुणदुभयवा-चकत्वमपि इति भेदः । “आयामवद्भिः करिणां घटाशतैः” माघः “यावानूर्द्ध्वं बाहुकः पुरुषस्तावदायामः” आश्व० ग० “यस्य चायामः” पा० “शेतद्वृद्धतरायामास्त्रियामा यान्ति साम्राज्यम्” रामा० । आ+यम+णिच्-अच् । २नियमने प्राणायामः प्राणवायोर्नियमनम् “प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति” “एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणा-यामः परं तपः” मनुः । आयामोऽस्त्यस्य बला० वा इति पक्षे सतप् । आयासी आयासवान् आयासयुक्ते ति० स्त्रियां ङीप् । यामशब्दस्याङा मर्यादायाम् अव्ययीभावः । ३प्रहरपर्यन्ते अव्य० ।

आयास पु० आ+यस-घञ् । अतियत्ने “क्लेहमूलानि दुःखानि देहजानि भयानि च । शोकहर्षौ तथायासः सर्वं क्लेहात् प्रवर्तते” मा० व० २०० अ० “रत्यायास मनस्तापन्तुत्पिपासादिसम्भवा” सा० द० ।

आयासक ति० आ+यस-खुल् । १आयासयुक्ते । णिच्-खुल् । २आयाससम्पादके च ।

आयासिन् ति० आयस्यति आ+यस-णिनि । आयासयुक्ते “कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनायासि” शकु० ।

आयिन् ति० आयोलामोऽस्त्यस्य इति । १लामयुक्ते सतप् आयवानयत्वं ति० इण-णिनि । २गन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आयु ति० “छन्दसीयः” उणा० इण-उण् । गमनशीले “ता अस्य

वर्षमायुवोनेटः सचल धेनवः” ऋ० २, ५, ५ । “आयुवो-
गन्तव्यः” भा० उवङ् छान्दसः “अभि सोमास आयवः पवन्ते
मद्यं सदम्” ऋ० ८, २३, ४ । २ आयुषि न० “कालः-
क्रीडति गच्छत्यायुरित्युक्तेः कालगत्यैव तस्य गामित्वात्तथा-
त्वम् । जीवनस्य कालरूपत्वे तु कालस्य सततगामित्वात्तथात्वं
युक्तमेव “अग्ने जरस्व स्वापत्य आयुन्यूर्जा” ऋ० २, ३, ७ ।
“वत्सं न पूर्वम् आयुनि जातं रहन्ति मातरः” ऋ०
८, १००, १ आयुनि आयुषि” भा० बाहलकात् भाषा-
यामपि उण् उज्ज्व० । तेन “वायुना जगदायुना” वसि-
विवेकः । “मा बधिरा जटायुं माम्” भट्टिः । “तर्पि-
विष्यस्याद्रे रभजत जटायोः प्रथमजः” इति अभिनन्दः ।

आयुक्तं त्रि० आ+युज-कर्मणि क्त । १ सस्यग्व्यापारिते ।
“आयुक्तकुशलाभ्याश्चासेवायाम्” पा० “आयुक्तः व्यापा-
रितः” सि० कौ० । “कुशलोऽन्येष्वस्याहमायुक्तो दूत-
कर्मणि” भट्टिः २ ईषद्युक्ते च “आसेवायां किम् ?
आयुक्ता गौः शकटे ईषद्युक्तः” सि० कौ० । भावे क्त ।
३ सस्यग्नियोजने न० । आयुक्तमनेन इष्टा० इनि । आयुक्ती
सस्यग्नियोजनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आयुध न० आयुध्यतेऽनेन आ+युध-करणे घञर्थे क ।
शस्त्रमात्रे । तस्य भेदाः समासतस्त्रिधा प्रहरणहस्तसक्त
यन्त्रसक्तभेदात् । तत्र हस्तस्थितयैः प्रक्षियते तानि प्रह-
रणानि यथा खड्गादीनि । हस्तसक्तानि चक्रादीनि,
यन्त्रसक्तानि शरादीनि । तेषां सर्वेषां युद्धसाधनत्वादा-
युधत्वम् । “न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम्” रघुः ।
“येऽपीन्द्रपाणितुलितायुधलूनपक्षाः” माघः । “न सुप्तं न
विसद्वाहं न लग्नं न निरायुधम्” मनुः ।

आयुधधर्भिणी स्त्री आयुधस्यैव धर्मोऽस्यस्या इनि ङीप् ।
जयन्तीवृत्ते शब्दच० । साहि रोगनाशने आयुधसमा
आयुधन्यास पु० आयुधानां न्यासः तत्तत्स्थानस्पर्शपूर्वकं
तत्तन्मन्त्राणामर्पणबुद्ध्या स्थापनम् । श्रीविद्यापूजाङ्गे “एवं
कामकुलारूपं देवतामयमात्मनः । वसुविचिन्त्य शिव-
योरायुधन्यासमाचरेत्” इत्यादिना ज्ञानार्थबोक्ते
न्यासभेदे । तन्मन्त्रादे श्रीविद्यापूज्याप्रकरणे विवृतिर्दृश्या ।
आयुधागार न० दैत० । राज्ञां प्रहरणस्थापनार्थं गृहे ।

“सहस्रमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः” । “आयुधागार-
मादीप्य” इति च भा० आ० प० १४७, ४८ अ० । “कोडा-
गारायुधागारदेवतागारभेदकान्” मनुः । आयुधागारे
नियुक्तः ठक् । आयुधागारिकः तत्रनियुक्तो त्रि० । तत्त्व-

क्षणसक्तं मातृस्ये । “स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रति-
जागृतः । राज्ञः स्यादायुधागारे दत्तः कर्म्मसु चोद्यतः” ।
आयुधिक पु० आयुधेन तद्व्यवहारेण जीवति ठक् । शस्त्राजीवे
पञ्चे क आयुधीयोऽप्यत्र । आयुधाजीवादयोऽप्यत्र ।
आयुधिन् पु० आयुधसस्यस्य इनि । शस्त्रधारके ।
आयुध्य न० युद्धप्रति युध-क न० त० ततो भावे अचतुरा-
दिपाठात् प्यञ् न त्वतलौ । १ योद्धृभिन्नत्वे । आ+युध-
ल्यप् । २ सस्यग्व्युद्धं कृत्येत्यर्थे अव्य० ।
आयुर्दाय पु० आयुषोदायः दानम् । बलविशेषस्थितियोगा-
दिभिः ज्योतिषोक्ते रव्याधिभिः आयुषोदाने तद्विवरणं
श्रीपतिपद्धतौ यथा
“आयुर्ज्ञानादेव होराफलानां कर्त्तुं यस्मान्निर्णयः शक्य-
तेऽत्र । आयुर्दायः संप्रदायागतोऽयं सच्छिष्याणां प्रीतये
कथ्यतेऽत्र । एकोनदीधितिषमादिह गच्छतो यद्रूपादि-
रूपचयसंकलितद्वयं स्यात् । चेष्टोच्चरश्चिजमथ स्वमरी-
चिभक्तं तज्जायतेऽत्र गुणकद्वितयं तदाख्यम् । जने भवे
तां निजदीधितिभ्यः श्रेदीफले ते यदि रश्मियुक्ते ।
तद्वर्जिते स्वांशुभिरुद्धते ते तद्वातमूलं गुणकः स्फुटः स्यात्” ।
इति गुणकानयनमन्त्राय भेदस्तट्टीकायासक्तः । “अल्पाश्चेत्
किरणाः सैकाश्चतुर्भक्ता भवेद्गुणः । अधिकाश्चेद्दिरेकास्ते
दलिता गुणको भवेत्” “वर्गोत्तमे स्वभवने स्वनवांशके च
स्वत्वांशके च गुणकोद्वितयं निरुक्तः । अध्यर्द्धरूप ३/२
मधिमित्वागृहे सुहृद्भे सत्वांशकं ४/३ समगृहे खलु रूपमेव ।
तत्रांशोनितं २/३ रिपुगृहेऽध्यरिभे दलं १/२ स्याद्भ्योगुणो-
भवाति यः खलु कश्चिदेकः । वेदोद्धृतः सभगुणोऽगुणकैः प्रदि-
ष्टोहोरादिवर्गगुणकस्तु भवेत्तद्वर्जम् । एतेऽपि गुणवागदि-
तामहङ्गिरपेक्षयानन्तर ताडकानाम् । ७ नवांशकाः १ रुद्र-
मिताह्वाभीष्टराशौ सुहृद्भे शस्त्रनि मूर्च्छनांशः । १६ नवांशिनो
१ रूपसदासराशौ २ कुक्ष्यंशका १३ विश्वसमा द्विषद्भे ।
तथो नवांशा अधिशतं राशावेते भसन्तावथ राशिधर्जम् ।
वर्गोत्तमात्मीजभा नवविभागस्थिते ग्रहे तु द्वितयं २ गुण-
श्चेत् । एतैरभीष्टादिगुणैर्निहन्त्यादुदोरितैराशिगुणं पुन-
स्तम् । गृहादिके वर्गगणे स्वकीये द्विकोऽगुणस्त्रिंशद्विवर्जितः
सः । अभीष्टभे मित्वागृहे नवांशा विश्वेऽथ रूपञ्च सस्य
गेहे । नवांशकाः पञ्च विरोधराशौ गुणांशकः स्यादधिवै-
रिषोभे । पूर्वम्भपूर्वागुणकाय उक्ता वर्गेषु सप्तसिंह गु-
णसंज्ञाः । गुण्यागुणैस्तेस्त्वधिकारलब्धैरुक्तैः गुणैः स्यादथ
मिश्रितैस्तेः । स्फुटोऽवधैराश्रयसंज्ञितोऽयमस्य स्फुटस्थापि

बधो भवेद् यः । तस्यैव मूलं खलु कर्मतोऽस्य आयुर्विधाने
गुणकार उक्तः । ग्रहस्य लिप्ताः खलुसिद्ध २४०० भक्ताः
प्रोक्ताः कलाः शेषमिहायुषोऽव । लग्नं ग्रहोर्न यदि
षड्दृष्टेऽयो हीनं तदानीं हरसंभवः स्यात् । नैवा-
धिके तत्र खगोललग्ने लिप्तीकते राशिकला १८००
विभक्ते । आयुःकलानां स हरः स्फुटः स्यात् रूपाद्य-
दात्यः सहरस्तदानीम् । रूपादिशुद्धोगुणकस्तु तासामेवं
हि पापद्युचरोनलग्ने । शुभोनलग्ने तु हरोद्विनिम्न
आयुः कलाभ्योहरलब्धलिप्ताः । विशेषनीया यदि
रूपकोनोहरस्तदानीं गुणकेन गुण्यः । चक्रार्द्ध-
हानौ बद्धेषु द्वयोर्वा द्युचारिणोरेकमृद्वस्योस्तु । सत्या-
भिधानस्य मतेन सत्यं स्वांशं हरत्येव बलोकटोयः । एवं
कार्या चक्रपातार्द्धहानिरायुर्द्वये ह्यंशजे पिण्डजे
च इत्यंशयुः “नैसर्गिक्ये जीवशर्मोदिते च हारं
कृत्वात्वे ककोनोगुणः स्यात्” नैसर्गायुषिविशेषः । “आयु-
र्लिप्ताः स्वगुणगुणिता व्योमशून्याश्च २०० भक्ता
अद्भ्यमासादिवसघटिकाः स्युर्विनाशः क्रमेण” “एवं
यथायथं गुणकगुणिता आयुर्लिप्ताः २०० भक्ता
अद्भ्य भवन्ति शेषं विकलाद्वादशभिर्गुणयित्वा षष्ठ्या विभज्य
लब्धं कलासु संयोज्य पुनरपि ताः कला द्विशत्या विभजेत्
तेन मासा भवन्ति । पुनःशेषं त्रिंशता गुणयित्वा कलासु
संयोज्य द्विशत्या भागे दिवसा भवन्ति पुनःशेषं
षष्ठ्यागुण्य कलासु संयोज्य द्विशत्या विभज्य लब्धं घटिका
भवन्ति । एवं पलानि च” । “एवं सर्वं द्युचरजनितं
ह्यायुरनीय लग्नादायुः साध्यं कथितविधिना किन्तु लग्ने
विशेषः” । “एवं द्युगणजनितमिति रव्यादिग्रहसूचितं तेन
तत्तद्ग्रहदत्तायुः स्यत्येते इत्यर्थः” । “लग्ने तु वीर्याभ्यधिके
भतल्यैर्वैर्युतं तत्र विधेयमायुः । भागादिकादयुपातलब्धं
मासादिना संयुतमेव कार्यम्” वीर्याधिके षडधिके इत्यर्थः ।
अनुपातस्तु लग्नभागादि द्विगुणं कृत्वा पञ्चभिर्भक्ता लब्धं
मासाः शेषं त्रिंशतागुण्य पञ्चभिर्भक्ता लब्धं दिनानि
शेषं षष्ठ्यागुण्य पञ्चभिर्भक्ता लब्धं घटिका एवं पलादि-
कमुद्देश्यम् । एवं लग्नायुः” अथ रव्यादीनां पिण्डायुः ।
“नन्देन्दो १६ वाणयमाः २५ शरत्सा १५ दिवाकराः १२
पञ्चभुवः १५ कुपलाः २१ । नखाश्च २० भास्वत्यसुखग्रहाणां
पिण्डायुषोऽद्भ्य निजतद्गणनाम् । निजोच्चरुद्धः खच-
रोविशोध्योभमण्डलात् पञ्चवनोनकश्चेत् । यथा स्थितः
पञ्चवनाधिकस्तु लिप्तीकतः संगुणितो निजाद्भ्यः ।

तत्र खाभ्ररसचन्द्रविलोके २१६०० रूढते सति
यदाप्यते फलम् । वर्षमासदिननाडिकाश्चातु तद्धि
पिण्डभवमायुरिष्यते” इति पिण्डायुः । “त्रिंशुकं
हरति शत्रुमे ग्रहः स्वायुषोऽव न तु वक्रचारगः ।
सूर्यलुप्तकिरणोऽर्द्धहारकः प्रोज्झा भागवदिनेशनन्दनौ ।
खचरोजायते योऽर्द्धत्रिंशयोरपहारकः । आयुषः स
हरेदर्द्धं त्रिंशं युक्रशनेश्वरौ । प्राग्वत्फलानि स्वहरै-
र्विधाय तदैक्यतो यत्ग्रहसंख्ययाप्रम् । तदत्र ह्यसं-
बलिनो ग्रहस्य जगौ मणिलोहरिरित्येव । हरयुति-
र्विहृताग्रहसंख्यया स च हरोपचयश्च ततः फलम् ।
अधिकवीर्यवतोऽम्बरचारिणो निगदतीति मुनिः किल देवलः ।
लिप्तीभूतैर्लग्नभागैर्निहन्त्यादादायुर्द्वयं खेचराणां दृष्टक-
स्यम् । व्योमाकाशवर्तिन्दुपलैश्च २१६०० भजेत्तं स्वायुर्दायात्
शोध्यमद्वादि लब्धम् । एवं क्रूरे लग्ने सौम्यदृष्टे तस्मि-
न्दाये तत्फलार्द्धं विशेष्यम् । एतद्दाये नांशसंज्ञे विधेयं
पिण्डायुर्वत् कर्म नैसर्गिकेऽपि, अत्र विशेषो लघुपडतौ ।
“लग्नेऽदेदशुभस्तदोदयमृद्वहात् हित्वांशनिम्नं फलं क्रूरस्योदय
भावजं यदि तनौ द्वौ तद्धलिकस्य च । सेतु साय्येऽधिकं
भावजेन बलयोस्तेन ग्रहायुः कला निम्नाः खाभ्ररसेन्दु-
दस २१६०० विहृता लब्धं त्यजेत् स्वायुषः” । लग्नगपा-
पस्य लग्ने सत्त्वे तु न त्यागः “योयो भावः स्वासिद्धेऽ
युतो वेद्यादिना” तस्य पुटत्वाभिधनात्, “क्रूरः सोऽपि
शुभेक्षितो यदि तदा लब्धस्य खण्डं त्यजेत् नैतत् कर्म
विलग्नमे तनुगते क्रूरेऽपि नांशायुषीलुक्तेषु” ग्रहाणां
बलं च बलशब्दे वक्ष्यते । नखाः २० शशी १ द्वौ २ नवकं
६ छतिश्च १८ छतिः २० खवाणा ५० रविपूर्वकाणां इयं
निरुक्ताक्रमशोयहाणां नैसर्गिके ह्यायुषि वषेसंख्या” ।
इति नैसर्गिकग्रहदत्तायुः इदानीमंशयुः प्रवृत्तीनां कस्य कृत
प्राप्तता तदाह । “अंशोद्भवं लग्नबलात् प्रसाध्य-
मायुश्च पिण्डोद्भवमर्कवीर्यात् नैसर्गिकं चन्द्रमसोबलेन
ब्रह्मसूत्याणां सद्य वीर्यसाय्ये । अंशोद्भवं लग्नबलेन हन्यात्
पिण्डाख्यमायुश्च बलेन भानोः । नैसर्गिकं चन्द्रमसो बलेन
सर्वाण्यथैकत्र विधाय तानि । विलग्नतिग्मांशुहमद्युतीनां
हरेद्वलैक्येन ततो यदाप्रम् । वर्षाद्यमायुस्तदह स्फुटं स्यात्
श्रीनीलकण्ठादय एवमुचुः । लग्नसूर्यशशिनीबलशून्याः
सूर्यदात परमायुरगंशम्” हीनबलत्वसाह दामोदरः
रूपतयात्वं किल षड्बलैक्यं भवेद्विलग्नस्य खगस्य यस्य ।
स्वस्वामिना नो सहितो न दृष्टः स हीनवीर्यः कथितो-

धुनीन्द्रैः” । केशवोऽपि “त्वत्से हीनबली बली षडधिके वीर्ये ग्रहचोदयः” । “सर्व एव खचरा ददतीदं जीवश-
र्भगदितं हि तदायुः । ग्रहः स्त्रोच्चहीनः स चेत् षड्-
गृहो नो भवक्रादिशोध्योऽथ भागीकृतः सन् । कुवेदन्तुनागै
८६४१ हंतो वेदखाज्ञै ५०४ विभक्तोदिनाद्यम्भवत्येव-
मायुः” अहोभ्यः खरामै ३० हृतेभ्योऽधिसासाः पत-
ज्जैश्च तेभ्योभवेयुस्तदाब्दाः । भवक्राज्जिहान्यादिकोऽन्यो-
विधिर्यः सपिण्डोद्भवयुर्वदेवात् कार्यः इति । आयुः-
स्वयैतेषु बलादग्न्यन्ते विहाय राशीन् कृतलिपिकेऽत
भक्ते दिशत्या २०० फलमन्द्पूर्वं यत्स्यात् विलम्बनायुषि
तच्च योज्यम् । लग्नार्कयोरर्कशङ्काद्योश्च लग्नोद्गुपत्योरपि
वीर्यसाय्ये । तदायुषोरैक्यदलं भवेद्यत् तत् श्रीधराद्वैः
स्फुटमायुरुक्तम्” इति लग्नायुः । “ये धर्मकर्मनिरता विजि-
तेन्द्रियाये ये पथ्यभोजनजुषोद्विजदेवभक्ताः । लोकोत्तरन्द-
धति ये कुलशैललीलां तेषामिदं दत्तमायुरुदारधीभिः” ।
अष्टवर्गादपि आयुर्दायज्ञानं भवति तच्चाष्टवर्गशब्दे उक्तं
प्रायम् । ५२२ षष्ठे दृश्यम् नक्षत्रायुःकेन्द्रायुःप्रभृतीनां
विस्तरभयादिहातुक्तिराकरे तच्च दृश्यम् ।

आयुर्द्वयं न० आयुःसाधनं द्रव्यम् शा०त० । १औषधे
रत्नमा० २आयुःसाधने हृते च “आयुर्वै” इतिमित्युक्तेः
इतस्यायुर्जनकत्वात्तथात्वम् ।

आयुर्योगं पु० उचितस्यायुषोऽज्ञापकः योगः । ज्योतिषोक्ते
ग्रहयोगभेदे सचायुःशब्दे दृश्यः ।

आयुर्द्वि स्त्री आयुषो वृद्धिः । द्रव्यविशेषसेवनेनायुषो
वृद्धौ तानि च द्रव्याणि कतिचिदुच्यन्ते । रस एव तावत्
सर्वापेक्षयायुर्द्विकरः “अश्वकं तव वीजन्तु मम वीजन्तु
पारदः । अनयोर्मेलनं देवि ! स्रव्यदारिद्र्यनाशनम्”
इति सर्व०द०गौरीं प्रति शिववाक्यम्” कर्मयोगेन देवेशि !
प्राप्यते पिण्डधारणम् । रसश्च पवनश्चेति कर्मयोगो
द्विधा स्रुतः । मूर्च्छितो हरति व्याधीन् स्रुतो जीवयति
स्वयम् । बद्धः खेचरतां कुर्त्याद्रसो वायुश्च भैरवि !” इति
सर्व०द० तन्त्रवाक्यम् । यथा च वायोनिरोधेनैव आयु-
र्द्विः । तथोक्तं काशी० “संनियस्येन्द्रियग्रामं नातिनी-
चोच्छ्रितासनः । मध्यमञ्चोत्तमं चाथ प्राणायामसमुपक्र-
मेत् । चलेऽनिले चलं सर्वं निश्चलं तत् निश्चले । स्थाणुत्व-
माप्नुयाद्योगोततोऽनिलनिरोधनात् । यावद्देहे स्थितः
प्राणो जीवितं तावदुच्यते । निर्गते तत् सरणं ततःप्राणं
निरोधयेत् । प्राणायामेन युक्तेन सर्वव्याधिलयोभवेत्

अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्वव्याधिसमुद्भवः” ततश्च प्राणायामस्य
सर्वव्याधिहरत्वादयुर्द्विकरत्वम् । अस्यचायुर्द्विकरत्वे
ऽन्यदपि कारणम् तथा हि “षट्पञ्चासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा
नाडिका मता । षट्पञ्चास्रहोरातो जपसंख्याक्रमो-
मतः । एकविंशतिसाहस्रं षट्शतानि महेश्वरि ! जपति
प्रत्यहं प्राणीवि” तन्त्रोक्त्या २१६०० एतन्मिताः श्वासरूपाः
प्राणक्रियाः अहोरात्रे भवन्ति वत्सरसंख्यया ३६००० गुणि-
तास्ताः ७७७६००० एतन्मिता वत्सरे भवन्ति । “शतायुर्वै”
पुरुष” इति श्रुत्या मनुष्याणां स्वाभाविकशतायुर्द्विकोः शतेन
गुणितास्ताः ७७७६००००० एतन्मिताः प्राणक्रिया
मनुष्याणां जीवनकाले भवितुमर्हन्ति तत् प्राणायाम-
मादिना प्राणवायोर्निरोधे प्राणक्रियातुत्पत्तेः प्राणक्रिया
रोधकाले च यावत् प्राणक्रिया भवितुमर्हन्ति तावन्तः काला
आयुषो बर्द्धन्ते इति । उक्ताः प्राणक्रियाश्च सुस्थस्यैव भवन्ति
रोगाद्युपसर्गे श्रीधराध्वनादिपरिश्रमे च प्राणक्रिया-
धिक्यं भवति तेन स्वल्पकालमध्ये यावत्प्राणक्रिया अपेक्षिता-
स्ततोऽन्यनकालमध्ये तासास्तुत्पत्तावायुःक्षयः । शतायुर्द्वि
स्वाभाविकं कर्मवशात् ततोऽन्यनताऽपि जात्यायुर्भोगानां
कर्मविपाकत्वस्य योगशस्त्रे उक्तेः । तादृशात्यायुर्दादिसूचको
ग्रहविशेषयोगादिज्योतिषे उक्तः । अन्नदोषादीनाञ्चात्या-
युर्द्विप्रयोजकत्वं स्रव्युक्तमष्टद्वारैव । वैद्यकोक्तापथ्यभोजनस्य
तथात्वञ्च रोगोत्पत्तिद्वारेति भेदः । रोगोपसृष्टदेहं च जीवो
दुःखहेतुत्वात् वज्राद्युपद्रुतदेशवत् श्रीधरं परिजिहीर्षति ।
तथा च देहो यथा न रोगादिभिरुपसृज्यते” तथा यति-
तव्यमित्येतदर्थं शास्त्रेषु पथ्योपदेशः इति बोध्यम् ।
एवं खेचरोस्रद्रादीनामप्यायुर्द्विकरत्वम् काशी० उक्तम् ।
“कपालकुहरे जिह्वा पविष्टा विपरीतगा । भुवोरन्तर्गता-
दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी । न पीड्यते स रोगेण न च
लिप्येत कर्मणा । बाध्यते न स कालेन योस्रद्रां वेत्ति
खेचरीम् । चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे गता ।
तेनैषा खेचरी नामं स्रद्रा सिद्धैर्निषेविता । यावद्विन्दुः
स्थिरोदेहे तावन्मृयुभयं कुतः । यावद्बद्धा न भोस्रद्रा ताव-
द्विन्दुर्न गच्छति । उड्डीनं कुरुते यस्मादहोरात्रं महा-
खगः । उड्डीयानं ततः प्रोक्तं तत् बन्धोऽभिधीयते । जठरे
यश्मिं जातु नाभेरुर्ध्वञ्च धारयेत् । उड्डीयानं ह्ययं
बन्धोऽयोरपि भयं जयेत् । बध्नाति हि शिराजालं
अधोगामि न भोजनम् । एष जालन्धरोबन्धः कण्ठे
दुःखौघनाशनः । जलन्धरे कृते बन्धे कण्ठसंकोचलक्षणम् ।

न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति । पाणिभागेन
संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् । अपानमूर्ध्नि साक्ष्यं मूल-
बन्धोऽभिधीयते । अपानप्राणयोरैक्यं क्षये मूलपुरीषयोः ।
युवा भवति दृढोऽपि सततं मूलबन्धनात् । एवमन्या-
न्यपि स्नात्ताणि कर्माणि आयुर्द्विकराणि “मत्स्थान्
मोचयतो हिजाय ददतोऽप्यायुश्चरं वर्द्धते” “आयुष्यं प्राड्-
सुखोभुङ्क्ते” इत्यादीनि ।

रसवत् अन्यान्यपि द्रव्याणि सेवितानि आयुर्द्विकराणि
सुश्रुते दर्शितानि तानि रसतुल्यतया रसायनानि यथा
“अथातः सर्वोपघातशमनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः ।
पूर्वं वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् । प्रयुञ्जीत
भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा । नाविशुद्धशरीरस्य
युक्तो रासायनो विधिः । न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्ग-
योग इवाहितः । शरीरस्योपघाता ये दोषजा मानसा-
स्तथा । उपदिष्टाः प्रदेशेषु तेषां वक्ष्यामि वारणम् । शी-
तोदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकयो द्विशः । त्रिशः समस्त-
मथ वा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः । तत्र विडङ्गतण्डुलचूर्ण-
माहृत्य यष्टीमधुयुक्तं यथाबलं शीततोयेनोपयुञ्जीत शी-
ततोयं चातुपिदेवेमहरहर्मांसं तदेव मधुयुक्तं भक्ष्यातक-
कायेन वा मधुद्राक्षाकाथयुक्तं वा मध्वामलकरसभ्यां वा
गुडुचीकाथेन वा । एवमेते पञ्च प्रयोगा भवन्ति जीर्णं
सुक्ष्णमलकयूषेणालवणेनात्यक्षेहेन हतवन्तमोदनमश्रीयात् ।
एते खल्वर्शांसि क्षपयन्ति कमीतुपघ्नन्ति ग्रहणधारण-
शक्तिं जनयन्ति भासेमासे प्रयोगे वर्षशतमायुषोऽभिरुद्धिर्भ-
वति । विडङ्गतण्डुलानां द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदुत्खेद्य
विगतकषायं खिन्नमवतार्य दृषदि पिष्टमायसे दृढे
कुम्भे मधूदकोत्तरं प्रादृषि भस्मराशावन्तर्गृहे चतुरो
मासान्निदध्यात् वर्षाविगमे चोद्धृत्योपसंस्कृतशरीरः सह-
स्रसम्पाताभिद्धतं कृत्वा प्रातः प्रातर्यथाबलमुपयुञ्जीत,
जीर्णं सुक्ष्णमलकयूषेणालवणेनात्यक्षेहेन हतवन्तमोदनम-
श्रीयात् पांशुशय्यायां शयीत । तस्य मासादूर्ध्वं सर्वाङ्गेभ्यः
कमयो निःक्रामन्ति तानणुतैलेनाभ्यक्तस्य वंशविदलेना
पहरेत् । द्वितीये पिपीलिकास्तृतीये यूकास्तथैवापहरेत्
चतुर्थे दलनखरोमाग्न्यवशीर्यन्ते पञ्चमे प्रशस्तगुणलक्ष-
णानि जायन्ते । अमातुषं चादित्यप्रकाशं वपुरधिग-
च्छति दूराच्छ्रवणानि दर्शनानि चास्य भवन्ति रजस्त-
मसौ चापोह्य सत्वमधितिष्ठति । श्रुतिनिगाद्यपूर्वोत्पादो
गजबलोऽश्वजवः पुनर्युवाद्यौ वर्षशतान्यायुरवाप्नोति ।

तस्याणुतैलमभ्यङ्गार्थं । अजकर्णकपायमुत्सादनार्थं शी-
शरीरं, कूपोदकं स्नानार्थं, चन्दनमुपलेपनार्थं, भक्ष्यातकवि-
धानवदाहारः परिहारश्च । काशप्रशय्याणां निष्कुली
कृतानामेष एव कल्पः पांशुशय्याभोजनवर्जम् । अत्र हि
पयसा श्दतेन भोक्तव्यम् आशिषश्च पूर्वैर्ण समानाः ।
शोणितपित्तनिमित्तेषु विकारेषु तेषामुपयोगः । यथोक्तमा-
गारं प्रविश्य बलामूलार्द्धपलं पलं वा पयसालोड्य
पिबेत् । जीर्णे पयः सर्पिरोदनइत्याहारः । एवं द्वादश-
रात्रमुपयुज्य द्वादशवर्षाणि वयस्तिष्ठति । एवं दिवसश-
तमुपयुज्य वर्षशतं वयस्तिष्ठति । एवमेवातिबलानागबला-
विदारोशतावरीणामुपयोगः । विशेषतस्ततिबलामुदकेन,
नागबलाचूर्णं मधुना, विदारोचूर्णं वा क्षीरेण, शतावरीम-
ध्येवं, पूर्वैर्णान्यत् समानमाशिषश्च समाः । एतास्तौषधयो
बलकामाणां शोणितं कर्दयतां विरिच्यमानानां चोप-
दिश्यन्ते । वाराहीमूलतुलाचूर्णं कृत्वा ततोमात्रां मधु-
युक्तां पयसालोड्य पिबेत् जीर्णे पयःसर्पिरोदनइत्या-
हारः । प्रतिप्रेषोऽत्र पूर्ववत् क्रियाप्रयोगमुपसेवमानो
वर्षशतमायुरवाप्नोति स्त्रीषु चालयताम् । एतेनैव चू-
र्णेन पयोऽवचूर्णं श्दतशीतमभिमथ्याज्यमुत्पाद्य मधुयुतमु-
पयुञ्जीत सायम्प्रातरैककालं वा जीर्णे पयःसर्पिरोदन
इत्याहारः । एवं सासमुपयुज्य वर्षशतायुर्भवति । जीर्णे
पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । चक्षुःकाशः प्राणकामो
वा बीजकसारान्नमन्यमूलं निःक्राथ्य साधप्रस्थं साध-
येत् तस्मिन् स्थितिं चित्तकमूलानामक्षमात्रं कलकं दद्या-
दामलकरसचतुर्थभागं ततः खिन्नमवतार्य सहस्रसम्पाता-
भिद्धतं कृत्वा शीतोभूतं मधुसर्पिभ्यां संकुञ्चयेत्पुञ्जीत
यथाबलं लवणं परिहरन् भक्षयेत् जीर्णे सुक्ष्णमलकयूषेणा-
लवणेन हतवन्तमोदनमश्रीयात् पयसा वा मासत्रय-
मेवमाभ्यां प्रयोगाभ्यां चक्षुःसौपर्णवद्भवत्यनल्पबलो
बलवान् स्त्रीषु चालयौ वर्षशतायुर्भवतीति । भवति चात्र ।
पयसा सह सिद्धानि नरः सनफलानि यः । भक्षयेत्
पयसा सार्द्धं वयस्तस्य न शीर्यते ।
अथातो मेधायुक्कामीयं रसायनं चिकित्सितं व्या-
ख्यास्यामः । मेधायुःकाशः श्वेतवल्गुजफलान्यातप-
परिशुष्काख्यादाय सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा गुडेन सह
समालोड्य स्नेहकुम्भे सप्तरात्रं धान्यराशौ निदध्यात्
सप्तरात्रादुद्धृत्य हृतदोषस्य यथाबलं पिष्टं प्रयच्छेद्-
रुदिते स्त्र्ये उष्णोदकं चातुपिबेत् । भक्ष्यातकविधान-

वज्रागारप्रवेशो जीर्णौषधश्चापराह्णे हिमाभिरङ्गिः प-
रिषिक्तगात्रः शालीनां षट्कानां च पयसा शर्करामधुरे-
णोदनमस्त्रीयादेवं वण्णासानुपयुज्य विगतपाप्मा बल-
वर्णोपेतः श्रुतिनिगादो स्मृतमानरोगो वर्षशतायुर्भवति ।
कुष्ठिनं पाण्डुरोगिणमुदरिणं वा कृष्णाया गोर्मूले-
णालोड्यार्द्धपलिकं पिण्डं विगतलौहिले सवितरि पाय-
येत, अपराह्णे चालवणेनामलकयूषेण सपिण्डान्तमोदनमस्त्री-
यात् । एवं मासमुपयुज्य स्मृतमानरोगो वर्षशतायुर्भवति
एष एषोपयोगश्चित्तकमूलानां, रजन्याश्चित्तकमूले विशेषो
द्विपलिकं पिण्डं परं प्रमाणं शेषं पूर्ववत् ।

हृतदोष एव प्रतिसंस्मृतभक्तो यथाक्रममागारं प्रविश्य
मण्डूकपर्णीखरसमादाय सहस्रसम्पाताभिद्धतं कृत्वा यथा-
बलं पयसालोड्य पिबेत् पयोऽनुपानं वा तस्यां जीर्णयां
यवान्नं पयसोपयुज्जीत तिलैर्वा सह भक्षयित्वा त्रेनुमासान्
पयोऽनुपानं जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । एवमु-
पयुज्जानः ब्रह्मवर्चसी श्रुतिनिगादी भवति वर्षशत-
मायुरवाप्नोति तिरातोपोषितश्च तिरातमेनां भक्ष-
येत् । तिरातादूर्ध्वं पयःसर्पिरिति चोपयुज्जीत ।
विल्वमात्रं पिण्डं वा पयसालोड्य पिबेदेवं दशरात्रमुप-
युज्य मेधावी वर्षशतायुर्भवति । हृतदोष एवागारं प्रविश्य
प्रतिसंस्मृतभक्तो ब्राह्मीखरसमादाय सहस्रसम्पाताभिद्धतं
कृत्वा यथाबलमुपयुज्जीत जीर्णौषधश्चापराह्णे यवागूमल-
वणां पिबेत् क्षीरसात्मनो वा पयसा भुज्जीत । एवं सप्तरा-
त्रमुपयुज्य ब्रह्मवर्चसी मेधावी भवति । द्वितीयं सप्तरात्र-
मुपयुज्य पन्थमीक्षितसत्पादयति । नष्टञ्चास्य प्रादुर्भवति ।
तृतीयं सप्तरात्रमुपयुज्य द्विरुच्चारितं शतमय्यवधारयति ।
एवमेकविंशतिरात्रमुपयुज्यालक्ष्मीरपक्रामति मूर्त्तिमती चैनं
वाग्देव्यनुप्रविशति सर्वाश्चैनं श्रुतय उपतिष्ठन्ति । श्रुतधरः
पञ्चवर्षशतायुर्भवति । ब्राह्मीखरसप्रस्थद्वये द्रुतप्रस्थं विड-
ङ्गतण्डुलानां कुडवं द्वे द्वे पले वचातिष्ठतयोर्द्वादश हरीत-
क्यामलकविभीतकानि स्रक्ष्णपिष्टान्यावाथ्यैकध्वं साधयित्वा
स्त्रुगुप्तं निदध्यात् । ततः पूर्वविधानेन सात्वां यथाबल-
मुपयुज्जीत जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एतेनो-
र्ध्वमधुस्तैर्युक्मयो निःक्रामन्ति अलक्ष्मीरपक्रामति ।
पुष्करकर्णः स्थिरवयाः श्रुतिनिगादी त्रिवर्षशतायुर्भवत्येतदेव
कुष्ठविषमज्वरापस्मारोन्मादविषभूतग्रहेष्वन्येषु च महा-
व्याधिषु च संशोधनमादिशन्ति । हृतदोष एवागारं
प्रविश्य हैमवत्या वचायाः पिण्डसामलकमात्रमभिद्धतं

पयसालोड्य पिबेत् जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः ।
एवञ्चादशरात्रमुपयुज्जीत ततोऽस्य ओत्वं विव्रियते द्विर-
भ्यासात् स्मृतमान् भवति तिरभ्यासाच्छतमादत्ते चतुर्धा
दशरात्रमुपयुज्य सर्व्वं तरति किल्बिषं तार्क्ष्यं दर्शनमुत्पद्यते
शतायुश्च भवति । द्वे द्वे पले इतरस्या वचाया निः-
क्ताय पिबेत् पयसा समानं भोजनं समाः पूर्वेणा-
शिषश्च । वचाशतपाकं वा सर्पिर्द्रोणमुपयुज्य पञ्चवर्ष-
शतायुर्भवति गलगण्डापचीक्षीपदस्वरभेदांश्चापहन्तीति ।

अथायुःकामीयं वक्ष्यामः । मन्त्रौषधसमायुक्तं संवत्सर-
फलप्रदम् । विल्वस्य चूर्णं पुष्ट्यै तु कृतं वारान् सहस्रशः ।
श्रीकृत्तेन नरः कल्पे ससुवर्णं दिने दिने । सर्पिर्मधु-
युतं लिङ्गादलक्ष्मीनाशनं परम् । त्वचं विल्वस्य मूलस्य
मूलकाथं दिने दिने । प्राप्तीयात् पयसा सार्द्धं कृत्वा
कृत्वा समाहितः । दशसाहस्रमायुष्यं स्मृतं युक्तरथं भवेत् ।
कृत्वा विशालाकायन्तु मधुलाजैश्च संयुतम् । अमोघं
शतसाहस्रं युक्तं युक्तरथं स्मृतम् । सुवर्णपद्मबीजानि
मधुलाजाः प्रियङ्गवः । गव्येन पयसा पीतमलक्ष्मीं
प्रतिपेधयेत् । नीलोत्पलदलकाथो गव्येन पयसा द्रुतः ।
ससुवर्णतिलैः सार्द्धमलक्ष्मीनाशनः स्मृतः । गव्यं पयः
सुवर्णञ्च मधूच्छिष्टञ्च सात्त्विकम् । पीतं शतसहस्राभिद्धतं
युक्तरथं स्मृतम् । वचाद्वत्सुवर्णञ्च विल्वचूर्णमिति त्रयम् ।
मेध्यमायुष्यमारोग्यपुष्टिसौभाग्यवर्द्धनम् । वासामूलतुला-
काथे तैलमावाप्य साधितम् । कृत्वा सहस्ररुन्नीया-
न्नेध्रमायुष्यमुच्यते । यावकांस्तावकान्क्षेदभिभूय यवां-
स्तथा । पिप्पलीमधुसंयुक्तान् शिञ्जाचरणवद्भवेत् । मध्वा-
मलकचूर्णानि सुवर्णमिति च त्रयम् । प्राश्यारिष्टह्री-
तोऽपि मुच्यते प्राणसंशयात् । शतावरीद्वतं मय्युपयुक्तं
दिने दिने । सत्रौद्रं ससुवर्णं च नरेन्द्रं स्थापयेद्दशे । गोच-
न्दनामोहनिकामधूकं सात्त्विकं मधु । सुवर्णमिति संयोगः
मेयः सौभाग्यमिच्छता । पद्मनीलोत्पलकाथे यष्टीमधु-
कसंयुते । सर्पिरासादितं गव्यं ससुवर्णं सदा पिबेत् ।
पयश्चालुपिबेत् सिद्धं तेषामेव समुद्भवे । अलक्ष्मीम् सदा-
युष्यं राज्ञाय सुभगाय च । यत्र नोदीरितो मन्त्रो योगे-
ष्वेतेषु साधने । शब्दिता तत्र सर्व्वत्र गायत्री त्रिपदी
भवेत् । पाश्चान्नं नाशयन्त्येता दद्युःसौषधयः श्रियम् ।
कुर्युर्नागबलं चापि मनुष्यसमरोपसम् । सतताध्ययनं
बादः परतन्त्रावलोकनम् । तद्विद्याचार्य्यसेवा च बुद्धि-
निधाकरोगणः । आयुष्यं भोजनं जीर्णे वेगानाञ्चाविधा-

रणम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानाञ्च वर्जनम् ।
एवम् “सद्योमांसं नवान्नञ्च वाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतसण्णोदकं चैव सद्यः प्राणकराणि षट्” इत्याद्युक्तानि
सुश्रुते हिताहितीयाध्याये हिततया चोक्तानि च आयु-
वृद्धिकराणि ।

आयुर्वेद पु० आयुर्विद्यते लभ्यतेऽनेन विद-लाभे करणे षज्
आयुर्वेत्त्यनेन चिकित्सापनेन विद-ज्ञाने करणे षज् वा ।
चिकित्साशास्त्रे तन्निरुक्त्यादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा ।
“शल्यं शालक्यमित्यादि अष्टाङ्गशब्दे ५२३ष्टके उक्त
सुपक्रम्य “इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं व्याध्युपसृष्टानां
व्याधिपरिभोजः स्वस्थस्य रक्षणञ्च । आयुरस्मिन् विद्यते
ऽनेन वा आयुर्विन्दतोऽयुर्वेदः । तस्याङ्गवरमाद्यभागम-
प्रत्यक्षात्मानोपमानैरविरुद्धसुच्यमानसुपधारय । एत-
द्वाङ्गं प्रथमं प्रागभिधातव्यसंरोह्याद्यज्ञशिरःसन्धानाच्च ।
अयुते हि यथा रुद्धेण यज्ञस्य शिरस्मिच्छन्मिति ततो
देवा अश्विनावभिगम्योचुः । भगवन्तौ नः अष्टतमौ युवां
भविष्यथः । भवद्वाङ्गां यज्ञस्य शिरःसन्धातव्यम् । तावूच-
तुरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रयज्ञभागेन प्रा-
सादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य शिरःसंहितमिति । अष्टा-
स्वपि चायुर्वेदतन्त्रेष्वेतदेवाधिकमभिसतसाशुक्रियाकरणा-
द्यन्वशस्त्वग्निराग्निप्रणिधानात्सर्वतन्त्रसामान्याच्च । त-
दिदं शाश्वतं पुण्यं स्वर्ग्यं यशसमायुष्यं वृत्ति-
करञ्चेति । ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मा-
दश्विनावश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेय
मर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः । भवति चात्र । अहं हि
धन्वन्तरिरादिदेवो जरारुजाष्ट्युहरोऽमराणाम् । शल्या-
ङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्नोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुम्” ।
स चाथर्ववेदस्योपवेदः “विधाताथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं
प्रकाशयन् । खनान्नां संहितां चक्रे लक्षलोकमयीष्टजुम्”
इति भावप्रकाशोक्तेः । चरणयूहमते ऋग्वेदस्यो-
पवेदः आयुर्वेदः अथर्ववेदस्य तु शस्त्रशास्त्राणुपवेदः ।
स च षोडशभिप्रणीतत्वात् षोडशविधः यथोक्तं ब्रह्मवै० पु०
“ऋग्यजुः सामाथर्व्याख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः । वि-
चिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्वेदं चकार सः । कृत्वा तु पञ्चमं
वेदं भास्कराय ददौ विभुः । स्वतन्त्रं संहितां तस्मात् भा-
स्करश्च चकार सः । भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वस-
हिताम् । प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ।
तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च । व्याधि-

प्रणाशवीजानि साध्वि । मत्तो निशामय । धन्वन्तरिर्हि-
वोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ । नकुलः सहदेवाकीं
चप्रवनो जनको बुधः । जावालो जाजलिः पैलः
करथोऽगस्त्यएव च । एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्या-
धिनाशकाः । चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रमनौप-
मम् । धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति । चिकि-
त्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः । चिकित्साकौसुदीं
दिव्यां काशीराजश्चकार सः । चिकित्सासारतन्त्रञ्च
भ्रमन्नं चाश्विनीसुतौ । तन्त्रं वैद्यकसर्वसं नकुलश्च च-
कार सः । चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्दनम् ।
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः । ज्यवनो
जीवदानञ्च चकार भगवान्दधिः । चकार जनको योगी
वैद्यसन्देहभङ्गनम् । सर्वसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्र-
सारकम् । वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः ।
पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्वधरं परम् । द्वैधनि-
र्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः । चिकित्साशास्त्रवी-
जानि तन्त्राण्येतानि षोडश । व्याधिप्रणाशवीजानि
बलाधानकराणि च । मथित्वा ज्ञानमन्यानैरायुर्वेदप्रयो-
निधिम् । ततस्तन्त्राणुपप्लव्हरन्वनीतानि कोविदाः ।
एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम् । आयु-
र्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ! । व्याधेस्तत्त्वप-
रिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न
वैद्यः प्रभुरायुषः । आयुर्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु
यथार्थवित् । धर्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्तितः” ।
तस्य लक्षणं यथा भा० प्र० । “आयुर्हिताहितं व्याधिनिदानं
शसनं तथा । विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते”
तस्य निरुक्तिस्तत्रैव । “अनेन पुरुषो यस्मात् आयुर्वि-
न्दति वेत्ति च । तस्मान्मुनिवरैरेष आयुर्वेद इति स्मृतः” ।
“देहजीवयोर्योगो जीवनं तेनावच्छिन्नः काल आयुः
आयुर्वेदद्वारा आयुष्याण्यनायुष्याणि द्रव्यगुणकर्मणि
ज्ञात्वा तेषां सेवनत्यागाभ्याम् आरोग्येणायुर्विन्दति तेनैव
हेतुना परस्यायुर्वेत्ति च येन तद्वेदद्वारा स आयुर्वेदः”
भा० प्र० अथायुर्वेदवैद्यप्रपादुर्भावस्तावदभिधीयते यथा भावप्र०
“विधाताऽथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् । खनान्ना-
संहिताञ्चक्रे लक्षलोकमयीष्टजुम् । ततः प्रजापतिं दत्त्वं
दत्त्वं सकलकर्मसु । विधिधीनीरधिः साङ्गमायुर्वेदसुपादि-
शत् । अथ दक्षप्रपादुर्भावः । अथ दक्षः क्रियादक्षः स्ववै-
द्योदेववल्गवः । वेदयाभास विद्वांसौ सूर्यांशौ सुरसक्तमौ ।

अथाश्विनप्रादुर्भावः “दक्षादधीत्य दक्षौ वितेनतुःसंहितां
स्त्रोयाम् । सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविष्टद्वये धन्याम् ।
स्वयम्भुवः शिरस्त्रिभुवः भैरवेण रुषाश्च तत् । अश्विभ्यां संहितां
तन्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ । देवासुररणे देवा दैत्यैर्
सत्तताः कृताः । अक्षतास्ते कृताः सद्योदस्ताभ्यामङ्गुतं
महत् । वज्रिणोऽभूज्जुजस्तम्भः स दस्ताभ्यां चिकित्सितः ।
सीम्नि निपतिते चेन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः । विशीर्णद-
शनाः पूष्णो जेले नष्टे भगस्य च । शशिनो राजयत्साऽभू-
दश्विभ्यान्ते चिकित्सिताः । भार्गवश्चरुवनः कामी वृद्धः
सन् विकृतिं गतः । वीर्यवर्षं खरोपेतः कृतोऽश्विभ्यां
पुनर्युवा । एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्म्मभिर्भिषजां वरौ ।
बभूवतुर्भर्षं पूज्याविन्द्रादीनां दिवौकसाम् । अथेन्द्रप्रादु-
र्भावः । संहस्य दस्योरिन्द्रः कर्माग्येतानि यत्नवान् । आयु-
र्वेदं निरुद्धे गं तौ ययाचे शचीपतिः । नासत्यौ सत्यसन्धेन
शक्रेण किल याचितौ । आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः शत-
मन्यवे । नासत्याभ्यामधीत्यैष आयुर्वेदं शतक्रतुः । अध्या-
पयामास बहुनात्वेयप्रसुखान् सुनोन् । अथात्वेयप्रा-
दुर्भावः । एकदा जगदालोक्य गदाकुलमितस्ततः ।
चिन्तयामास भगवानात्वेयो सुनिपुङ्गवः । किं करोमि क
गच्छामि कथम् लोका निरामयाः । भवन्ति, सामयानेतान्
शक्नोमि निरोद्धतम् । दयालुरहस्यार्थं स्वभावो दुरति-
क्रमः । एतेषां दुःखतोदुःखं ममपि हृदयेऽधिकम् । आयु-
र्वेदं पठिष्यामि नैरुज्याय शरीरिणां । इति निश्चित्य
गतवानात्वेयस्त्रिदशालयम् । तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा
शक्रं ददर्श सः । सिंहासनसमासीनं स्तूयमानं सुरर्षिभिः ।
भासयन् दिशोभासा भास्वरप्रतिमन्विषा । आयु-
र्वेदमहाचार्यं शिरोधार्यं दिवौकसाम् । शक्रस्तु तं
निरोध्यैव त्यक्तसिंहासनो ययौ । तदग्रे पूजयामास
ऋशं भूरितपस्त्वशम् । कुशलं परिपप्रच्छ तथाऽऽगमन-
कारणम् । स सुनिर्वक्तुमारभे निजागमनकारणम् ।
व्याधिभिर्व्यथितालोकाः शोकाकुलितचेतसः । भूतले
सन्ति, सन्तापं तेषां हर्तुं क्वां कुरु । आयुर्वेदोपदेशं मे
कुरु कारुण्यतो नृणां । तथेत्युक्तः सहस्राक्षोऽध्यापया-
मास तं सुनिम् । सुनिन्द्र इन्द्रतः साङ्गमायुर्वेदमधीत्य सः ।
अभिनन्द्य तमाशीर्भिराजगाम पुनर्माहीम् । अथात्वेयो
सुनिश्चेष्टो भगवान् करुणापरः । स्वनाम्ना संहितां चक्रो-
नरचक्रालोकमय्या । ततोऽग्निवेशं भेदं च जातुकर्णं पराश-
रम् । सौरपाणिं च हारीतमायुर्वेदमपाठयत् । तन्वस्य

कर्त्ता प्रथममग्निवेशोऽभवत्पुत्रा । ततोभेडादयश्चक्रुः स्वस्व-
तन्त्रं, कृतानि तु । आवयामासुरात्वेयं सुनिष्टन्देन वन्दितम् ।
श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हृष्टोऽभूदतिनन्दनः । यथावत्सू-
त्रितन्त्रस्मात्प्रहृष्टासुनयोऽभवन् । दिवि देवर्षयो देवाः श्रुत्वा-
साध्विति तेऽब्रुवन् । अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः “एकदा हिमव-
त्पार्श्वे देवादागताः सुनयो बहुवक्त्रांश्च नामभिः कथयाम्यहम्
भरद्वाजोऽसुनिवरः प्रथमं समुपागतः ततोऽङ्गिरास्ततोऽगर्गो
मरीचिर्भृगुभार्गवौ । पुलस्त्योऽगस्तिरसितो वशिष्ठः सपरा-
शरः । हारीतोगौतमः सांख्यो मैत्रेयश्चरुवनोऽपि च ।
जमदग्निश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च । नारदो
वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिष्ठलः । शाण्डिल्यः सह
कौण्डिल्यः शाकुनेयश्च शौनकः । आश्वलायनसाङ्ख्यौ
विश्वामित्रः परीक्षितः । देवलोगालवो धौम्यः काप्यकात्या-
यनावुभौ । काङ्कायनो वैजवापः कुशिको वा दरायणिः ।
हिरण्यक्षश्च लौगाक्षिः शरलोमा च गोभिलः । वैश्वान-
साबालखिल्यास्तथैवान्ये महर्षयः । ब्रह्मज्ञानस्य निधयो
यमस्य नियमस्य च । तपस्तप्तेजसा दीप्ताहूयमाना इवाग्नयः ।
सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः कथामिमां । धर्म्मार्थकाम
मोक्षाणां मूलमुक्तां कलेवरम् । तच्च संसिद्धये शक्तं भवेद्यदि
निरामयम् । तपःस्वाध्यायधर्माणां ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ।
हर्त्तारः पुरतीरोगा यत्र तत्र च सर्वतः । रोगाः काश्यक-
राबलक्षयकरा देहस्य चेष्टाहरा दृष्ट्यादीन्द्रियशक्तिं क्षय-
कराः सर्वाङ्गपीडाकराः । धर्म्मार्थाखिलकामसुक्तिषु महा-
विघ्नस्वरूपा बलात्पाणानां शूरान्ति सन्ति यदि ते क्षेमं कुतः
प्राणिनाम् । तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्यो भवद्भिर्बुधै-
र्योग्यैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं सुनिन्तेऽब्रुवन् । त्वं योग्यो
भगवन् ! सहस्रनयनं याज्ञो हि शीघ्रं क्रमादायुर्वेदमधीत्य य-
द्ददमयान्मुक्ता भवामो वयम् । इत्यं स सुनिभिर्योग्यैः प्रार्थितो
विनयान्वितैः । भरद्वाजो सुनिश्चेष्टो जगाम त्रिदशालयम् ।
तत्रेन्द्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणसम्यगम् । दृष्टवान् दृढह-
न्तारं दीप्यमानमिवानलम् । सोऽभिगम्य जयाशीर्भिर-
भिनन्द्य सुरेश्वरम् । ऋषीणां वचनं सत्यं आवयामास
सत्तमः । व्याधयो हि ससुप्तज्ञाः सर्वप्राणिभयङ्कराः । तेषां
प्रशमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि । तद्यथा च सुनिं साङ्गमायु-
र्वेदं शतक्रतुः । जीवेद्वर्षसहस्राणि देही नीरुद्धि शस्य यम् ।
सोऽनन्तपारन्त्रिस्तन्वसायुर्वेदं महामतिः । यथावदचिरा-
त्सर्वं बुबुधे तन्नाम सुनिः । तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो
निरामयम् । अन्यानपि सुनीचक्रे नीरुजः सुचिरायुषः ।

तत्तन्त्रजनितज्ञानचक्षुषा ऋषयोऽखिलाः । गुणान् द्रव्याणि कर्माणि दृष्ट्वा तद्विधिमाश्रिताः । आरोग्यं लेभिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् । आयुर्वेदोक्तविधिनाऽन्येऽपि सुमुनयो यथा” ।

अथ चरकप्रादुर्भावः “यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः । तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् । अथ-
वान्तर्गतं सस्यगायुर्वेदं च लब्धवान् । एकदा स महोदत्तं द्रष्टुं चर इवागतः । तत्र लोकान् गदैर्यं स्तानुव्ययथा परिपोडितान् । द्रुमान् स्थलेषु पुष्पादग्रान् क्रियमाणान्श्च दृष्टवान् । तान् दृष्ट्वा तु दयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः । अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् । संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव ह । यतश्चर इवायातो न जातः केनचि-
द्यतः । तस्माच्चरकनाम्नाऽसौ विख्यातः क्षितिमण्डले । स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि । सहस्रवदन-
स्यांशो येन ध्वंसो रजः कृतः । आत्मेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् । मुनयो बहुवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् । तेषां तन्त्राणि संख्यत्य समाहृत्य विपश्चिता । चरकेणात्मनो नाम्ना अन्योऽयं चरकः कृतः । अथ धन्वन्तरिप्रादुर्भावः । एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि । तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भ्रंशपीडिताः । तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपोडितम् । दयार्द्रहृ-
दयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह । धन्वन्तरे ! सुर-
श्रेष्ठ ! भगवन् ! किञ्चिदुच्यते, योग्योभवसि भूता-
नामुपकारपरोभव । उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा । त्वै लोकाधिपतिर्विष्णु रभून्मत्स्यादिरूप-
वान् । तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशेमध्ये नृपोभव । प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय । इत्युक्त्वा सुरशा-
ईलः सर्वभूतहितेऽन्यथा । समस्तमायुषोवेदं धन्वन्तरिमुपादि-
शत् । अधीत्य चायुषोवेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा । आगत्य-
पृथिवीं काश्यां जातोवाङ्मज्जवेऽसनि । नाम्ना ततोऽ-
भवत् स्थातोदिवोदास इति क्षितौ । बालएव विरक्तोभू-
च्चचार च सहस्रतपः । यत्नेन सहता ब्रह्मा तं काश्या-
मकरोद्गुपम् । ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधी-
यते । हिताय देहिनां स्त्रीया संहिता विहिताऽसुना । अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितां तामपाठयत्” । अथ सुश्रुतप्रादुर्भावः । अथ ज्ञानदृशा विश्वाभित्तप्रभृतयो-
ऽवदन् । अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशीराजोऽय उच्यते । विश्वाभित्तो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् । वत्स ! वाराणसीं गच्छ विश्वेश्वरवत्सभासु । तत्र नाम्ना दिवोदासः काशी-

राजोऽस्ति बाह्वजः । स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेद-
विदांवरः । आयुर्वेदं ततोऽधीषु लोकोपकृतिहेतवे । सर्वप्राणिदयातीर्थमुपकारोमहामखः । पितृवचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकाङ्गतः । तेन सार्द्धं समध्येतुं मुनिस्तनुशतं ययौ । अथ धन्वन्तरिं सर्वे वानप्रस्थान्त्रये श्रितम् । भग-
वन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्वन्द्यैः स्तुतम् । काशीराजं दिवोदासन्तेऽपश्यन् विनयान्विताः । स्वागतं च इति स्नाह दिवोदासो यशोधनः । कुशलं परिपप्रच्छ तथाऽऽ-
गमनकारणम् । ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुस्तरम् । भगवन्मानवान्दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपोडितान् । क्रन्दतोन्मि-
यमाणान्श्च जातास्माकं हृदि व्यथा । आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः । आयुर्वेदं भवानस्मान्ध्यापयितुम-
र्हति । अङ्गीकृत्य वचस्तेषां नृपतिस्तानुपादिशत् । व्याख्यातं तेन ते यत्नाज्जगदुन्मुनयोमुदा । काशीराजं जयाशीर्भिर-
भिनन्द्य मुदान्विताः । सुश्रुताद्याः सुसिद्धान् जग्मुर्गेहं स्वकं स्वकम् । प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वतन्त्रं कृतवान् स्फुटम् । सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तेनिरे । सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सु-
श्रुतं बहुभिर्यतः । तस्मात्तत् सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिम-
ण्डले चरके तु आयुर्वेदेनिरुक्तिस्तत्प्रणेतृवंशोऽन्यथाभ्यधायि यथा “ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः । जप्ता-
ह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः । अश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् । ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छ-
क्रमुपागमत्” ब्रह्मादिभारद्वाजान्तर्वंशसृज्जा ततो यथा भरद्वाजस्य प्राप्तस्तदपि तत्रैवोक्तम् । यथा कतिचिन्मुनीनु-
पक्रस्य “ब्रह्मज्ञानस्य निधयोयमस्य नियमस्य च । तपसस्तेज-
सादीप्ताहूयमाना इवाग्नयः । सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यं चक्रुः कथामिमाम् । धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूल-
सुत्तमम् । रोगास्तस्यापहन्तारः श्रेयसोजीवितस्य च । प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायोमहानयम् । कः स्नात्तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः । अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा । स वक्ष्यति शमोपायं यथावदसरप्रभुः । कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम् । अहमर्थे नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः । भरद्वाजोऽब्रवीत्तस्माद्विधिभिः स नियोजितः । स शक्रभवनं गत्वा सुरैर्विगणमध्यगम् । ददर्श बलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् । सोऽभिगम्य जया-
शीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् । प्रोवाच भगवान्जीमान् ऋषीणां वाक्यसुत्तमम् । व्याधयोहि ससृत्पद्माः सर्वप्राणिभय-
ङ्कराः । तद्ब्रूहि मे शमोपायं यथावदसरप्रभो ! ।

तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः । पदैरत्यैमेति बुद्ध्वा
विपुलां परमर्षये । हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्याह्वरपराय-
णम् । लिखितं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः । सोऽ-
नन्तपारं लिखन्ममायुर्वेदं महामतिः । यथावदचिरात्
सर्वं बुबुधे तन्मना सुनिः । तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः
सुखान्वितम् । ऋषिभ्योऽनधिकं तन्तु शशासानवशेषयन् ।
ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृह्णन् प्रजाहितम् । दीर्घमायुश्चि-
कीर्षितो वेदं वर्द्धनमायुषः । तेनर्षयस्ते दृष्टव्यं यथावज्ज्ञा-
नचक्षुषा । सामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान् द्रव्याणि कमे च ।
समवायञ्च तज्ज्ञात्वा तन्मोक्तं विधिमास्थिताः । लेभिरे परमं
शर्म जीवितञ्चायनश्चरम् । अयं सैत्वीपरः पुण्यमायुर्वेदं
पुनर्व्वसुः । शिष्येभ्योदत्तवान् षड्यः सर्वभूतानुकम्पया ।
अग्निवेशश्च भेडश्च जातूकर्णः पराशरः । हारीतः क्षार-
पाणिश्च जट्फस्तन्मनेर्वचः । बुद्धेर्विशेषस्तत्तामोन्नो-
पदेशान्तरं सुनेः । तन्वस्य कर्त्ता प्रथमसग्निवेशोयतोऽ-
भवत् । अथ भेडादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं । कर्तानि च ।
आवयामासुरात्वेयं सर्षपिङ्गं सुमेधसः । श्रुत्वा च सूत्र-
मर्थानामृषयः पुण्यकर्मणाम् । यथावत् सूत्रितमिति
प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे । एवमायुर्वेदं शसुक्ता तस्य निरुक्ति-
स्तत्त दर्शिता यथा “हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य
हिताहितम् । मानञ्च तच्च यत्नोक्तमायुर्वेदः सउच्यते ।
शरीरेन्द्रिस्त्वादिसंयोगधारिजीवितम् । नित्यगत्यानुबन्धश्च
पर्यायैरायुच्यते । तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां
मतः । वक्ष्यते यन्मुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः” ।
एवं बहूनामायुर्वेदानां सत्त्वेऽपि तेषां विरलप्रचा-
रतया लुप्तप्रायत्वात् सुश्रुतचरकयोर्लोके प्रचाराच्च
तत्त्वविषयास्तावत् सञ्क्षेपेणोच्यन्ते । तत्र सुश्रुतस्यायुर्वेद-
स्याष्टाङ्गत्वम् तच्च अष्टाङ्गशब्दे ५२३ पृष्ठे शल्यं शालक्य-
मित्यादि दर्शितम् । तच्छास्त्रस्य प्रयोजनं रोगचिकित्सा
सा च पुरुषविषयैवेति पुरुषस्वरूपतद्गुणस्तिग्मर्भादिक्रमेणाभि-
धाय तदोद्यशरीरसंस्थानं रोगनिदानरोगोपशमनद्रव्यादि
दीनि क्रमेणोक्तानि । तदेतत् सञ्क्षेपेण सुश्रुते उक्तम्
“अस्मिन् शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषः इत्यु-
च्यते । यस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानम्, कस्यात् ? लोकस्य
द्वैविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरौ जङ्गमश्च ।
द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्गूयस्तात् । पञ्चात्म-
को वा । तत्र चतुर्विधो भूतधामः स्वेदजाण्ड-
जोद्भिज्जजरायुजसंज्ञः । तत्र पुरुषः प्रधानं तस्योपक-

रणमन्यत् । तस्मात्पुरुषोऽधिष्ठानम् । तद्दुःखसंयोगा
व्याधय इत्युच्यन्ते । ते चतुर्विधा आगन्तव्यः शारीरा
मानसाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषामागन्तव्योऽभिधात-
निमित्ताः । शारीरास्त्वन्नपानमूला वातपित्तकफशोणित-
सन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मानसास्तु क्रोधशोकभयहर्ष
विषादेर्ष्याभ्यस्त्यादैर्यमात्मार्थकामलोभप्रभृतय इच्छाद्वेषभे-
दैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृ-
तयः । त एते मनःशरीराधिष्ठानाः । तेषां संशोधन-
संशमनाहाराचाराः सम्यक् प्रयुक्ताः निष्पद्यहेतवः ।
प्राणिनां पुनर्मूलमाहारी बलवर्णैजसाञ्च । स षट्सु रसे-
ष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः । द्रव्याणि पुनरोषधयस्ताः
द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावराश्चतुर्विधाः ।
वनस्पतयो वृक्षा वीरूध ओषधय इति । तास्वपुष्पाः
फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः
स्तस्मिन्वृक्ष वीरूधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय इति ।
जङ्गमास्त्वपि चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजो-
द्भिज्जाः । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः ।
खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः । कृमिकोटपिपीलिका-
प्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः ।
तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्यासस्तरसादयः
प्रयोजनवन्तो जङ्गमेभ्यश्चस्मिन्खरोमरुधिरादयः । पार्थिवाः
सुवर्णरजतमणिसुक्तामनःशिलाभृत्कपालादयः । काल-
कृतास्तु प्रघातनिवातातपच्छायाज्योत्स्नातमःशीतो-
ष्णवर्षाहोरात्रपक्षमासवर्षयनादयः । संवत्सरविशेषाः ।
त एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमप्रती-
कारहेतवः प्रयोजनवन्तश्च । भवन्ति चात्र । शारीराणां-
विकाराणामेष वर्गश्चतुर्विधः । चये कोपे शमे चैव हेतु-
रुक्तश्चिकित्सकैः । आगन्तव्यं ये रोगास्ते द्विधा निपतन्ति
हि । मनस्वन्ये शरीरेऽन्ये तेषान्तु द्विविधा क्रिया ।
शरीरपतितानान्तु शारीरवद्वपक्रमः । मानसानान्तु
शब्दादिरिष्टो वर्गः सुखावहः । एवमेतत्पुरुषो व्याधि-
रौषधं क्रियाकाल इति चतुर्ष्वयं समासेन व्याख्यातम् ।
तत्र पुरुषग्रहणात्तत्त्वम्भवद्रव्यसमूहोभूतादिरुक्तस्तदङ्गप्र-
त्यङ्गविकल्पाश्च तद्भूतसंसिरास्त्रायुप्रभृतयः । व्याधिग्रहणा
द्वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः सर्वे एव
व्याधयो व्याख्याताः । ओषधिग्रहणात् द्रव्यगुणरसवीर्य-
विपाकप्रभावाणामादेशः । क्रियाग्रहणाच्छेद्यादीनि स्नेहा-
दीनि च कर्माणि व्याख्यातानि । कालग्रहणात्सर्व-

क्रियाकालानामादेशः । भवति चाल । वीजं चिकित्सित-
स्यैतत्समासेन प्रकीर्तितम् । सर्विशमध्यायशतस्य
व्याख्या भविष्यति । तच्च सर्विशमध्यायशतं पञ्चसु
स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थाननिदानशारीरचिकित्सितकल्पे-
ष्वर्थवशात्संविभज्योत्तरे तन्त्रे शेषानर्थान् व्याख्यास्यामः ।
चरके तु त्विस्तन्दमित्युक्तम् तच्च हेतुलिङ्गौषधरूपस्त्व-
त्यं बोध्यम् । अथ आयुर्वेदे अष्टादशविद्यान्तर्गतः ।
“आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः” इति ५२५ पृष्ठे
अष्टादशविद्याशब्दे उक्तवाक्यात् । अस्मिन् शास्त्रे द्वि-
जानामेवाधिकारो नान्येषां यथाह सुश्रुतः । “अथातः
शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । ब्राह्मणक्षत्रि-
यवैश्यानामन्यतममन्यवयः शीलशौच्यं शौचाचारविनयशक्ति
बलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तदुज्ज्वलौषधन्ताम्र-
मृदुज्वल्लाजिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसहञ्च भिषक्
शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत्” ।
विप्रेण वैश्यकन्यायासुतपक्षस्याम्बष्ठस्यापि द्विजधर्मतया
उपनयनादिस्कारवत्त्वात् “अम्बष्ठस्य चिकित्सितम्”
इति मनूक्तेः अत्राधिकार इति भेदः । तत्रायं विवेकः
द्विजमात्राणां चिकित्सितेऽधिकारेऽपि तत्त्वव्यवहारेण
तु तेषां निन्द्यतैव । “पूयं चिकित्सकस्याक्षमिति” मनु-
ना निन्दितत्वात् । अम्बष्ठानां तु तद्वृत्तौ दोषाभावः मनुना
“सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठस्य चिकित्सितम्” इत्यनेन तेषां
चिकित्सावृत्तिकत्वेनाभिधानात् अम्बष्ठस्य च यथोपनयने-
ऽधिकारस्तथाऽम्बष्ठशब्दे ३२८ पृष्ठे निरूपितम् । अतएव-
“भिषक् केशवनन्दनः । वोपदेवश्चारेदं विप्रोवेदपदा-
स्यदम्” । विप्रवोपदेवस्य पितुः केशवस्य भिषकत्वं स्वय-
मेव तेनोक्तम् । तस्य निन्दितत्वे तन्नोच्यते इति द्रष्टव्यम् ।
अन्यत्र चायुर्वेदस्य चतुर्व्यूहत्वसक्तं रोगरोगनिदानरोग-
निवृत्तितदुपायरूपविषयचातुर्विध्यात् । “सचायुर्वेदः नर-
गजाश्वगोदृष्टाधिकारभेदेन पञ्चविधः तत्र नरायुर्वेदः
चरकसुश्रुतादिलोकप्रसिद्धः गजायुर्वेदोऽश्वायुर्वेदोऽपि शालि-
होतकतः तयोश्च लोके प्रचाराभावात् अग्निपुराणतः
समुद्भूत्या तौ दर्श्येते तत्र गजायुर्वेदो यथा
“गजलक्ष्यं चिकित्सां च लोमपादं वदामि ते” इत्युपक्रमस्य
“पाकलेषु तु सर्वेषु कर्तव्यमनुवासनम् । घृततैलपरीपाकं स्थानं
वातविवर्जितम् । स्तम्भेषु च क्रिया कार्या तथा पाकलव-
चृपः । गोमूत्रं पाण्डुरोगेषु रजनीभ्यां घृतं द्विजः ।
आनाहे तैलसिक्तस्य निषेकस्तस्य शस्यते । लवणैः पञ्च-

भिर्भिन्ना प्रतिपानाय वारुणी । विडङ्गविफलाव्योससैम्बवैः
कवलान् कृतान् । मूर्च्छासु भोजयेन्नागं चौद्रतीयञ्च-
पाययेत् । अभ्यङ्गः शिरसः शूलैः नखैश्चैव प्रशस्यते ।
नागानां स्नेहकटुकैः पादरोगानुपक्रमेत् । पश्चात्कल्क-
कषायेण शोधनञ्च विधीयते । शिखितित्तिरिलावानां पि-
पप्लीमरिचान्वितैः । रसैः समर्पयेन्नागं वेपथुर्यस्य
जायते । बालं विल्वं तथा लोभं धातकी सितया सह ।
अतीसारविनाशाय पिण्डो भुञ्जीत कुङ्कुरः । नखं करग्रहे
देयं घृतं लवणसंयुतम् । मागधीनागराजाजीवामूर्मशङ्कु-
कान्विताः । उत्कर्षके तु दातव्यो वाराहश्च तथा-
रसः । दशमूलकुलत्याम्बकाकमाचीविपाचितम् । तैल-
प्राशनसंयुक्तं गलग्रहगदापहम् । अष्टाभिर्लवणैः पिटैः
प्रसन्नं पाययेद्घृतम् । मूललंशेखरावीजं कथितं त्वपुषस्य
च । त्वग्दोषेषु पिबेच्चैव दृषं वा कथितं द्विपः ।
गवां मूलविडङ्गानि कसिकेष्वेषु शस्यते । शृङ्गवेरकणाद्रा-
जाशर्कराभिः शृतं पयः । क्षतक्षयकरं पानं तथा
मांसरसः शुभः । अक्षोदनं व्योषयुतमरुचौ तु प्रशस्यते ।
विटङ्गोसाग्निदन्त्यर्कश्यामाचीरेभपिपप्ली । एतैर्गुल्म-
हरः स्नेहः कृतश्चैव तथा रसः । भेदनद्रावणाभ्यङ्गस्नेह-
पानानुवासनैः । सर्वानेव समुत्पन्नान् विटवान् समुपाह-
रेत् । षष्टिकं सुद्वयूषेण सारदेन तथा पिबेत् । बालवि-
ल्वैस्तथा लेपः कुष्ठरोगे प्रशस्यते । विडङ्गेन्द्रयवौ हिङ्गु-
सबलं रजनीद्वयम् । पूर्वाह्णे पाययेत् पिण्डान् सर्वशूलो-
पाशान्तये । प्रधानभोजने तेषां षष्टिकप्रीहिशालयः ।
मध्यमौ यवगोधूमौ शेषा दन्तिनि चाधमाः । यवश्चैव तथै-
वेक्षुर्नागानां बलवर्द्धनः । नागानां यवसं शुष्कं तथा
वातप्रकोपणम् । मदक्षीणस्य नागस्य पयः पानं प्रशस्यते ।
दीपनीयैस्तथा द्रव्यैः शृतोमांसरसस्ततः । वायसः कुरभ-
खोभौ काकोलूककुलाह्विः । भवेत् चौद्रेण संयुक्तं पिण्डो-
युक्ते मदाय हि । कटुमस्या विडङ्गानि क्षीरकोषातकी-
पयः । हरिद्रा चेति धूम्रोऽयं कुङ्कुरस्य जयावहः ।
पिपप्ली तण्डुलास्तैलं माध्वीकं माज्जिकन्तथा । नेत्रयोः
परिषेकोऽयं दीपनीयः प्रशस्यते । पुरोधं च कषायाश्च तथा
पारावतस्य च । क्षीरवृक्षकीरस्य प्रसन्नायेऽनञ्जनम् ।
अनेनाञ्जितनेत्रस्तु करोति कदनं रणे । उत्पलानि च
नीलानि सुस्तं तगरमेव च । तण्डुलोदकपिटानि नेत्र-
निर्वाणं परम् । नखद्वौ नखच्छेदः तैलसेकश्च मास्यपि ।
शय्यास्थानं भवेच्चास्य करीषैः पांशुभिस्तथा । शरन्निदा-

घयोः सेकः सर्पिषा च तथाप्यति” । इति गजायुर्वेदः

अथाश्वायुर्वेदः तत्रैव “अथवाहनसारं च वक्ष्येऽथस्य चि-
कित्सितम्” इत्युपक्रम्य “वृषो निम्बवृहत्तौ च गुडुची च स-
मालिका । सिंहानकहरी पिण्डी खेदश्च शिरसस्तथा । हि-
ङ्गुष्कारमूलञ्च नागरं सान्त्वितसम् । पिप्पलीसैम्भवयुतं
शूलम्लसृण्वारिणा । नागराऽतिविषासुता सानन्ता विल्व-
मालिका । काथमेषां पिबेद्वाजी सर्वातीसारनाशनम् ।
प्रियङ्गुलोभ्रमधुभिः पिबेद्दृषरसं हयः । जीरं वा पञ्चको-
लाद्यं कासनादिप्रसूच्यते । विक्कन्नेषु च सर्वेषु अथ
आदौ विशेषणम् । अध्यङ्गावतं निम्बे हनस्यवर्त्तिक्रमः-
सूतः । त्वरितानां हरङ्गाणां पयसैव क्रियाक्रमः । लोभ्र-
करङ्गयोर्मूलं सातुलाङ्गानिनागराः । कुष्ठं हिङ्गुवचा-
रास्ना लेपोऽयं शोथनाशनः । मज्जिषा मधुकं द्राक्षावृहत्तौ
रक्तचन्दनम् । तपुषीबीजमूलानि शृङ्गाटककशेरुकम् ।
अजापयःश्वेतमिदं सशोतं शर्करान्वितम् । पीत्वा निर-
शनीवाजी रक्तमेहात् प्रसूच्यते । मन्याहनुनिगालस्थशिरः
शेफोगलग्नहः । अध्यङ्गः कटुतैलेन तत्र तेष्वेव शस्यते ।
प्रत्यक्पुष्पी तथा वज्रिः सैम्भवं सौरसो रसः । कृष्णाहिङ्गु-
युतैरेभिः कृत्वा नस्यं न सीदति । निशे ज्योतिष्मतो पाठा
कृष्णकुष्ठं वचा मधु । जिह्वास्तम्भे च लेपोऽयं गुडमूलयुतो-
हितः । तिलैर्यश्चा रजन्या च निम्बपत्रैश्च योजिता ।
क्षौद्रेण शोधनी पिण्डी सर्पिषा व्रणरोपणी । अभिवातेन
खञ्जन्ति येऽप्यश्वास्तोब्रवेदनाः । परिषेकक्रिया तेषां तैलेना-
शु रजापह्ना । दोषकायाभिघाताभ्यां तनुजे लिङ्गिते तथा ।
शान्तिर्भूतस्याम्बुवस्ताभ्यां पक्वमम्रमथ क्रमात् । अश्वत्योडुम्बर
ल्लक्षमधूकवटवल्कलैः । प्रभूतनलिकाकाथः सुखोष्णो
व्रणशोधनः । शताङ्गा नागरं रास्नामज्जिषाकृष्णसैम्भवैः
देवदारुवचायुग्मरजनीरक्तचन्दनैः । तैलं सिद्धं कषायेण
गुडुच्या पयसा सह । मन्त्रेण वस्तिनस्ये च योज्यं सर्वत्र
लिङ्गिते । रक्तसावो जलौकामिर्नेतान्ते पित्तरोगिणः ।
खादिरोडुम्बराश्वत्यकषायेण च साधितम् । धातोदुराल-
भातिक्ताप्रियङ्गुकुसुमैः समैः । गुडुच्या च कृतः काथः
कल्कोयुक्तो विलम्बिते । उत्पाते शिशिरे आब्ये सुषकशोथे
तथैव च । क्षिप्रकारिणि दोषे च सद्योवेधनमिष्यते ।
गोशक्तसर्जिकाकुष्ठरजनीतिलसर्षपैः । गवां मूलेण
पिष्टैश्च मर्द्दनं कण्डुनाशनम् । शोतोमधुयुतः काथो
नासिकायां सशर्करः । रक्तपित्तहरः पानादश्वकण्डोस्तथैव
च । सप्तमे सप्तमे देयमश्वानां लवणं दिने । तथा भुक्त-

वतां देया अतिपाते तु वारुणी । जीवनीयैः समधुरै-
र्हृद्दीकाशर्करायुतैः । सर्पिपिप्पलीकैः शरदि प्रति
पानं सपद्मकैः । विडङ्गपिप्पलीधान्यशताङ्गालोभ्र
सैम्भवैः । सचित्तकैस्तुरङ्गाणां प्रतिपानं हिमागमे ।
लोभ्रप्रियङ्गुकायुक्ता पिप्पली विश्वभेषजैः । सक्षौद्रैः
प्रतिपानं स्याद्वसन्ते कफनाशनम् । प्रियङ्गुपिप्पली-
लोभ्रयश्चाह्वैः समहौषधैः । निदाघे सगुडा देया
मदिरा प्रतिपानके । लोभ्रकाष्ठं सलवणं पिप्पल्यो-
विश्वभेषजम् । भवेत्तैलयुतैरेभिः प्रतिपानं घनागमे ।
निदाघेऽर्द्धकताहाराः शरत्सु शुद्धशोषिताः । प्राट्ठिभ्र-
पुरोपाश्च पिबेयुर्वाजिनोद्यतम् । पिबेयुर्वाजिनस्तैलं कफ-
वायुधिकास्तु ये । स्नेहव्यापद्मवो येषां तेषां कार्यं विरू-
क्षणम् । तत्रहं यवागूरुक्षा स्याद्भोजनं तक्रसंयुतम् ।
शरद्दिदाघयोः सर्पिस्तैलं शीतवसन्तयोः । वर्षासु शि-
शिरे चैव वस्तौ यमकमिष्यते । गुर्वभिष्यन्दिभक्तानि
व्यायामं स्नानमातपम् । वायुर्वर्षे च वाहस्य स्नेहनीयस्य
वर्ज्येत् । स्नानं पानं संकतदृष्टमश्वानां सलिलागमे ।
अत्यर्थं दुर्दिने काले पानमेकं प्रशस्यते । युक्तं शीतातपे
काले द्विः पानं स्नानं संकतम् । योष्णे त्रिः स्नानपानं
स्याच्चिरं तस्यावगाहनम् । निस्तुषाणाश्मदातव्या यवा-
नाञ्चतराढकी । चणकत्रीहिमौङ्गाणां कलायान् वापि दा-
पयेत् । अहोरात्रेण वाहस्य यवसस्य तुला दश । अष्टौ
शुष्कस्य दातव्या चतस्रोऽथ वृषस्य वा । दूर्वा पित्तं, यवः
कासं, वृषश्च स्नेहसंज्ञकम् । नाशयत्यर्जुनः श्वासं, तथा शालि-
बल्लयम् । वातिकाः पैत्तिकाश्चैव स्नेहजाः सान्नि-
पातिकाः । न रोगा पीडयिष्यन्ति दूर्वाहारं हरङ्गमम् ।
द्वौ रज्जुबन्धौ दुष्टानां पत्रयोरुभयोरपि । पश्चाद्वन्धश्च
कर्त्तव्यो दूरकीलव्यपाश्रयः । वसेयुस्त्वास्तृते स्थाने कतधूपनभू-
मयः । वनोपन्यस्तयवसाः सप्रदीपाः सुरक्षिताः । कत-
वन्धाश्च कपयोधाय्यांश्चाश्वगृहे मृगाः” इत्यश्वायुर्वेदः अ-
धिकं जयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे दृश्यम् ।

अथ गवायुर्वेदः अग्निपु० “गवाश्माहात्म्यसूक्तं हि
चिकित्साञ्च तथा शृणु” इत्युपक्रम्य । “शृङ्गामेषु
धेनूनां तैलं दद्यात् ससैम्भवम् । शृङ्गवेरबलामांसीकल्क-
सिद्धं समालिकम् । कण्ठमूलेषु शूलेषु मज्जिषाहिङ्गु-
सैम्भवैः । सिद्धं तैलं प्रदातव्यं रसोनेनाथ वा
पुनः । विल्वमूलमपामार्गं धातकी च सपाटला । कुटजं
दन्तमूलेषु लेपोऽह्मलनाशनः । दन्तमूलहरैर्द्रव्यैर्दत्तं

वापि विपाचितम् । मुखरोगहरं ज्ञेयं जिह्वारोगेषु सै-
न्धवम् । शृङ्गवेरं हरिद्रे द्वे त्रिफला च गलग्रहे ।
हृच्छूले वस्तिशूले च वातरोगक्षये तथा । त्रिफला घृतमिश्रा
च गवां पाने प्रशस्यते । अतोसारे हरिद्रे द्वे पाठाञ्चैव
प्रदापयेत् । सर्वेषु कोष्ठरोगेषु तथा साक्षागतेषु च ।
शृङ्गवेरञ्च भार्गी च काशश्वासौ च दापयेत् । दातव्या
भग्नसन्धाने प्रियङ्गुर्लवणान्विता । तैलं वातहरं पित्ते मधु-
यष्टिविपाचितम् । कफे व्योषञ्च समधु संपिष्टकरजोऽक्षजे ।
तैलाज्यं हरितालञ्च भग्नकृतघृतं ददेत् । माषास्त्रिंशः
सगोधूमाः पशुचौरं घृतन्तथा । एषां पिण्डो स-
लवणा वत्सानां पुष्टिदा त्वियम् । बलप्रदा वृषाणां स्थात्
ग्रहनाशाय धूपकः । देवदारुवचामांसीहृङ्गुगुलु
सर्षपाः । ग्रहादिगदनाशाय एष धूपोगवां हितः । घण्टा चै-
व गवां कार्या धूपेनानेन धूपिता । अश्वगन्धातिलैः शुक्लै-
स्तेन गौः क्षीरिणी भवेत् । इति गवायुर्वेदः

अथ वृक्षायुर्वेदस्तत्रैव “वृक्षायुर्वेदमाख्यास्ये सूत्र-
स्रोत्तरतः शुभः । प्राग्बटोद्याम्यतश्चाम्ना आयुः श्रव्यः
क्रमेण तु । दक्षिणादिसप्तपद्माः समीपे कण्टकिद्रुमाः ।
उद्यानं गृह्णामि स्थातिलानप्यथ पुष्पितान्” इत्युपक्रम्य
“अरिष्टाशोकपुन्नागाः शिरीषाः सपियङ्गवः । अशोकक-
दलीजम्बुस्तथा बकुलदाडिमाः । सायं प्रातस्तु घर्मान्ते
शीतकाले दिनान्तरे । वर्षर्तुं तु भुवः शेषे सेक्तव्या रोपिता-
द्रुमाः । उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् ।
स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशान्तरम् ।
त्रिफलाः स्युर्धनावृक्षाः शस्त्रेणादौ हि शोधनम् ।
विडङ्गघृतपक्वान्तां सचयेच्छ्रोतवारिणा । फलनाशे
कुलत्पत्रं माषैर्मुद्गैर्यैस्त्रिलैः । श्वेतशीतपत्रैः फल-
पुष्पाय सर्वदा । आविकजशङ्खमूलं यवचूर्णं
तिलानि च । गोमांसमुदकञ्चेति सप्तरात्रं निधापयेत् ।
तत्सेकः सर्ववृक्षाणां फलपुष्पादिद्विजितः । मत्स्याम्भसा-
वसेकेन वृद्धिर्भवति शाखिनः । विडङ्गतरुण्डुलोपेतं मत्स्यं
मांसं हि दोहदम् । सर्वेषामविशेषेण वृक्षाणां रोगमर्ह-
नम्” । वृहत्संहितोक्तो वृक्षायुर्वेद आरामशब्दे दृश्यः ।
आयुर्वेदमधीते वेद वा उक्त्या० ठक् । आयुर्वेदिकः
आयुर्वेदाभिज्ञे त्रि० । आयुर्वेदे साधु कथा० ठक् ।
आयुर्वेदिकः आयुर्वेदे साधौ त्रि० । [न्तरो ।
आयुर्वेदमय पु० आयुर्वेदेन प्रचुरः प्राचुर्ये मयट् । धन्व-
आयुर्वेदिन् त्रि० आयुर्वेदोवेद्यतया विद्यतेऽस्य इति ।

आयुर्वेदाभिज्ञे चिकित्साशास्त्रस्य वेत्तारि वैद्ये ।

आयुषज् त्रि० आयुना सजते सनुज-क्षिप् पत्वम् । आयुः
सम्बन्धे “सोमः पवत आयुषक्” ऋ० ६, २५, ५ । “पवस्व
देवायुषगिन्द्रं गच्छत ते मदः” ऋ० ६, ६३, २२ ।

आयुषक् पु० आयुषा कायति कै-क । आयुषा प्रकाशमाने
प्रशस्त्यायुषके ।

आयुष्काम त्रि० आयुः कामयते काम-णिङ्-अण्
उप० स० । आयुरभिलाषुके “अथात आयुष्कामोयं रस-
यनम्” इति सुश्रुतः । “आयुष्कामेण वपुष्यं न जातु पर-
योषित” मनुः ।

आयुष्वत् त्रि० आयुः करोति क्-क्षिप् इत० । आयुर्वृद्धि-
करे रसरसायनादौ आयुर्वृद्धिशब्दे ७७५ पृष्ठे तान्यु-
क्तानि । ट । आयुष्कर इत्यप्यत्र त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आयुष्टोम पु० आयुः साधनं स्तोमः शाक० त० पत्वम् ।
१ आयुःसाधने ऋक्समुदायात्मके स्तोमभेदे २ तत्स्तोमयुक्ते-
यागभेदे च ।

आयुष्मत् त्रि० आयुर्विद्यतेऽस्य मत्प । १ चिरजीविनि “आयु-
ष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने” “आयुष्मन्
सुतं स्मृते यशोभेदासमन्वितम्” मनुः स्त्रियां ङीप् ।
२ विषकम्भावधिके तृतीये योगे पु० । “विषकम्भः प्रीतिरायु-
ष्मान्” ज्यो० ति० । आयुरिति शब्दोऽस्यस्य मत्प । ३ आ-
युःशब्दयुक्ते मन्त्रभेदे “आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जपत्वा-
चैव समाहितः” ऋ० प० । तच्च आयुष्यसूक्तशब्दे
दृश्यम् । भवदादिषु पाठात् तस्मिन् परे प्रथमार्थेऽपि तसि-
लादि । ततश्चायुष्मान् तत्तायुष्मान् ।

आयुष्य त्रि० आयुः प्रयोजनस्य “स्वर्गादिभ्यो यत्” पा० भा०
यत् । आयुःसाधने आयुर्वृद्धिशब्दोक्ते रसरसायन-
इत्यकम्मादौ । “आयुष्यं प्राङ्मुखोभुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्-
मुखः” “इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम्” “धन्यं
यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं ज्ञातिपूजनम्” इति च मनुः
“आयुष्यो हवा अस्यैष आत्मनिष्कयणो भवति” शत० ब्रा० ।

आयुष्यसूक्त न० कर्मधा० । “आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जप्त्वा
तत्र समाहितः” ऋ० प० उक्ते “आयुर्दयिकश्चाद्वादिषु जप्ये
सूक्तभेदे तच्च सूक्तम् । “आयुर्विश्वायुर्विचमायुरसीमा हि ।
प्रजान्वटधार निघेक्षस्मै शतं जीवेम शरदां वयन्ते ।
आयुषे पवस्व वर्जसे मे पवस्व विदुः पृथिव्या दिवोजनि-
त्वाः शृण्वन्वापोऽध्यक्षरन्तो सोमो होद्गाय भमायुषे
मम ब्रह्मवर्चसाय यजमानस्याह्या असुष्य राज्याय” भव-

देवभट्टमतम् अत्रास्येयत्वं पठन्तं संस्कार्यनामोक्ते स्त्वम् ।
सामवेदिनाञ्चैतत् पाद्यं वेदभेदेऽन्यदाकरे ज्ञेयम् ।

आयुस् न० इत्य-असि णिच् । जीवितकाले “आयुरारोग्य
मत्तुलं देहि देवि ! नमोऽस्तु ते” देवीस्तुतिः । “आयुर्देहातिगैः
पीतं रुधिरं च पतन्निभिः” रघुः । “चतुर्थमायुषोभाग-
सुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो-
ग्यहे वसेत्” मनुः । “समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये” रघुः ।
“आयुं पि त्वक्षु निर्भिद्य प्रामञ्जनिरमोचयत्” भट्टिः । “अष्टमं
चायुषः स्थानमष्टमादष्टमञ्च यत्” इति पराशरोक्तेः
जन्मलग्नावधिके अष्टमस्थाने तृतीयस्थाने च तद्विवेच्यम् ।
स्थानविशेषे च मृहविशेषयोगादृष्ट्यादिवशात् आयुर्विशेषः
अष्टमस्थाने चिन्तनोपदर्शयति” सर्वां चिन्ता० दर्शितः ।
यथा “मरणाज्जीवितमरणं गुप्तस्थानं च मरणहेतुञ्च । अन्त-
सुखमरणदेशं परिभवमपि चिन्तयेत् प्राज्ञः । रन्ध्रे श्वरे पापयु-
तेऽन्यराशावल्यायुरस्येति वदन्ति षष्ठे । तत्रापि लग्ने श्वर-
योगजाते त्वल्यायुरस्येति वदन्ति सन्तः । स्वक्षेत्रसंस्थे सति
रन्ध्रे नाथे दीर्घायुरारुर्भुनयोमहान्तः । मन्देन वा चिन्त्य-
मशेषमायुः स्वक्षेत्रमितोऽष्टमहस्थितेन । रन्ध्रे श्वरेणापि
युते विलग्ननाथे रिपौ वा व्ययराशियुक्ते । षष्ठान्यपे वा
यदि लग्नयुक्ते दीर्घायुरभ्येति शुभेक्षितस्येत् । कर्मेश्वरेणापि
विचिन्त्यमायुर्दीर्घं सुहृत्सोऽयुतेन तेन । केन्द्रस्थितैः कर्म-
विलग्नरन्ध्रे नाथैस्तथैवायु रूदाहरन्ति । प्रोक्तपह्यैर्ममचरै-
स्त्रिभिर्वा सभानुजैः केन्द्रगतैस्तथैव । स्वक्षेत्रकोणादिग-
तैर्विशेषाद्दन्ति दीर्घायु रूदारचित्ताः । चतुरस्रे शुभैर्युक्ते
लग्नेशे शुभसंयुते । गुरुणा दृष्टिसंयोगे पूर्णमायुर्विनि-
र्दिशेत् । केन्द्रान्विते विलग्नशे गुरुशुक्रसमन्विते । ताभ्यां
निरोक्षिते वापि दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । त्रिषडायगताः
पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः । लग्नेशे बलसंयुक्ते
पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षट्सप्तरन्ध्रभावेण शुभेशसहितेषु
च । त्रिषडायेषु पापेषु पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्रेऽधिपे
विलग्नस्य गुरुशुक्रेक्षिते युते । लग्नेशे केन्द्रराशौ वा दीर्घ-
मायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्रेऽधिपे तु केन्द्रस्य गुरुशुक्रेक्षिते
युते । लग्नेशे बलसंयुक्ते दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । लग्नाधिपौ
यदा केन्द्रे लग्नादेकादशालये । सर्वग्रहकृतं रिष्टमेकोऽपि
विलयं नयेत् । उच्चान्वितैस्त्रिभिः खेटैर्लग्नरन्ध्रेऽसंयुतैः ।
रन्ध्रे पापविहीनैस्तैर्दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्रेऽस्थितैस्त्रिभिः
खेटैः स्त्रीक्षितस्त्रेहृगैः । लग्नेशे बलसंयुक्ते दीर्घमा० ।
पारावतादिभागस्थाः पापाः सर्वे शुभास्तथा । केन्द्रत्रिको-

णनिलयाः पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षष्ठाष्टमव्यये पापा
लग्नेशे दुर्बले यदि । अल्पायु रनपत्यो वा शुभदृग्योगव-
र्जिते । क्रूरषष्ठांशके वापि रन्ध्रे भातुजेऽपि वा । पापा-
न्विते पापदृष्टे त्वल्यमायुर्विनिर्दिशेत् । चतुष्टयगते पापे शुभ-
दृष्टिविर्वर्जिते । बलहीने विलग्नशे त्वल्यमायुर्विनिर्दि-
शेत् । व्ययार्थौ पापसंयुक्तौ शुभदृष्टिविर्वर्जितौ । क्रूरषष्ठांशके
वापि स्वल्यमायुर्विनिर्दिशेत् । आयुर्वैगस्तथा प्रोक्तः स्व-
ल्यमध्यचिरायुषः । इति शतपूर्व मल्पायुर्मध्यमायुस्ततो
भवेत् । सप्तत्याः प्राक्, ततः पूर्णमायुरत्र वदन्ति हि ।
अल्पायुर्दिननाथस्य शनौ लग्नाधिपे यदा । समत्वे मध्य-
मायुः स्थान्निखे दीर्घायुरादिशेत् । बलहीने विलग्नशे
जीवे केन्द्रत्रिकोणगे । षष्ठाष्टमव्यये पापे मध्यमायुरूदाह-
तम् । शुभे केन्द्रत्रिकोणस्थे शनौ बलसमन्विते । षष्ठे
वायष्टमे पापे मध्यमायुरूदाहृतम् । लग्ने त्रिकोणे केन्द्रे
वा मध्यमायुश्च मिश्रिते । अल्पायुर्वैगजातानां विपत्त्या-
के ऋतिप्रदः । मध्यमे प्रत्यरिभेशानृतिं दद्याद्विशेषतः ।
अष्टमेशदशा कष्टा पूर्णायुर्वैगसंज्ञके । योगायुरिति नि-
श्चित्य जातस्यैव वदेद्भुधः । आयुर्विलग्ननाधिपती बलेन
हीनौ घरास्तन्वहितेशयुक्तौ । युद्धे ऋतिं तस्य वदन्ति
तज्ज्ञाः शस्त्रेण वा तन्मरणं विशेषात् । रन्ध्रेऽङ्गनाथौ यदि
वा रिपुस्यौ राह्वन्वितौ केतयुतौ ससूनु । व्रणेन युद्धे ऋ-
तिमाङ्गरायाः शस्त्रेण वा तन्मरणं विशेषात् । रन्ध्रेऽङ्ग-
नाथौ यदि वा रिपुस्यौ राह्वन्वितौ केतयुतौ समन्दौ ।
तद्भुक्तिकालेऽप्यथ वा विपाके शस्त्रेण चौरैर्मरणं प्रयाति ।
रन्ध्रेऽङ्गपौ वाहननाथयुक्तौ तस्मान् ऋतिं तस्य वदन्ति
तज्ज्ञाः । ऋतिं त्वजोर्णादुगुरुसंयुक्तौ तौ देहेऽशौ र-
िपुगावजीर्णात् । लग्नेश्वरे वाहननाथयुक्ते वागीश्वरे-
णापि युते त्वजोर्णात् । देहेऽश्वरे वाहनवित्तभावनाधान्विते वा
मरणं त्वजोर्णात् । रन्ध्रेऽश्वयोगान्तरं दशायासमन्दं दशायासथ
वा वदन्ति । पितादिभावाधिपयोगादृष्ट्या पितादिकानां
मरणं तथैव । ऋत्यङ्गपौ भातुतेन युक्तौ दुस्मानगौ
वा विषमक्षणेन । राहुध्वजाभ्यां सहितौ च दुस्त्वावह-
न्नात्तस्य ऋतिं वदन्ति । षष्ठेश्वरे भातुते साराहुकेतौ
ऋगाङ्गीतिसुदाहरन्ति । जीवेन युक्ते गजभीतिसस्य जातस्य
चन्द्रेण युतेऽश्वभीतिम् । सूर्यान्विते तादृशभातुपुले ऋगात्स-
ष्टङ्गात् शुनकात् सभौमे । षष्ठस्थिते भातुतेऽपि चैवं वि-
ना स्वतुङ्गस्वदहं सखेटे । सुखेशभास्ये शविलग्ननाथास्त्रि-
कोणगाः केन्द्रगताश्च सर्वे । भुक्तौ यदा तत्परिपाककाले

पिता सहैवावृष्टतिञ्च सातः । रन्ध्रे शशाङ्के फणिनाथ
युक्ते हीने त्वपसारयतः समन्दे । तत्र स्थिते हीनबले
शशाङ्के पिशाचपीडा च जलाद् द्विपाञ्च । भौमाहि-
मन्दान्यतमेन युक्ते क्षीणे शशाङ्के निधनस्थितेऽपि ।
दुःस्थे त्वपसारभयान्मृतिः स्यात्पिशाचबाधादथ वा
मृतिस्तु । रन्ध्रे सराहौ यदि वा सकेतौ चातुर्थिका-
पीडनमाङ्गरस्य । रन्ध्रे श्वरेणापि युते तथैव क्रूरादि-
षडांशयुते तु सत्यम् । नीचस्थिते वाऽभरनायके वा
षडाष्टमस्ये यदि पापदृष्टे । राज्ञां प्रकोपान्तरणं
पितृश्च तत्पीडया वित्तविनाशमेति । अधिकमत्यायुः-
शब्दे ४१३ पृष्ठे उक्तम् । अस्य पुरुषादिपूर्वपदकत्वे अच्
समा० “पुरुषायुषजीवित्युः” रघुः । तत्रायुषम् अनुषायुष
मित्यादौ बा० अच् समासान्तः ।

आयुर्योगश्च सर्वा० च० दर्शितः यथा “अथायुर्योगः ।
केचिद्योगं प्रशंसन्ति दशं केचिद्वदन्ति हि । तद्विना चायुषां
ज्ञानं न शक्यन्तु मनीषिभिः । त्रिविधस्यायुषो योगः स्व-
ल्पायुर्मध्यमोत्तमः । इति शतपूर्वमत्यन्तं तदूर्ध्वं मध्यमं
भवेत् । आ सप्ततस्तदूर्ध्वन्तु दीर्घायुरिति सम्मतम् ।
उत्तमायुः शतादूर्ध्वं सनेः शंसन्ति तद्विदः । आ द्वा-
दशाब्दाज्जन्तूनामायुर्ज्ञानं न शक्यते । जपहोमचिकित्साद्यै
वांलरक्षां तु कारयेत् । पितोद्देशैः शर्माः केचित्केचिद्
बालम् हैरपि । अपरे रिष्टयोगाच्च त्रिविधाऽकालमृत्युः ।
जन्मतः प्रबलेनैव बालानां पुष्टिर्जनम् । कथयेदवशेषं तु
तथा योगो निरूपितः । अल्पायुर्लग्नमे भानौ शतौ मध्यं
तु मध्यमे । मिते लग्नेश्वरे तस्य दीर्घमायुरुदाहृतम् ।
अल्पायुर्योगजातस्य विपत्तारो मृतं वदेत् । जातस्य मध्यमे
योगे प्रत्यरौ तु मृतिर्भवेत् । दीर्घायुर्योगजातानां वधमे तु
मृतिर्भवेत् । त्रिषु योगेषु सर्वेषु प्रत्येकं त्रिविधं भवेत् ।
अल्पायुरत्यमध्यं तु पूर्णायुस्त्रिविधं मृतम् । मध्यमादत्यमध्यं
तु पूर्णायुस्त्रिविधं भवेत् । दीर्घायुषोऽत्यमध्ये तु पूर्णायुस्त्रि-
विधं भवेत् । एवञ्च त्रिविधं प्रोक्तमायुषां तु विनिर्णयः । पञ्च-
स्याराद्दशा मृत्युं दद्यात् षष्ठी गुरोस्तथा । शनेश्चतुर्थान्त्युः
स्याद्दशा राज्ञोश्च सप्तमी । विपङ्गेशदशा कटा प्रत्यरीश-
दशा तथा । वधभेशदशा कटा पापा स्यादशुभेक्षिता ।
नीचारातिविमूढस्या विपत्प्रत्यरिर्निधनाः । दशा द्युमृतिं
तस्य पापैर्युक्ता विशेषतः । राशिसन्धिषु ये जातास्ते बाला
मृतजीविनः । पापदृष्टे युतो वाऽपि निःसंशयमृतिप्रदः ।
गण्डान्तेपूज्यो मर्त्यः पितृमातृबलात्ततः । यदि जीवेत्स-

गपातो गजवाजिसमन्वितः । ततोयगौ भातुनिशाकरौ
वा क्रूरर्क्षगौ क्रूरनिरोक्षितौ च । व्याधिं नरस्यापि
वदन्ति तज्ज्ञास्त्रिवर्षमात्रं त्वविलम्बमेतत् । चन्द्रात् रुद्रे-
वासरनाथभौमौ कुजादयो वा सरणं दशाहात् । उद्वेष्टाश्च
जामित्रे यस्य स्याद्दुदाराणो ग्रहः । क्षीणचन्द्रे विलग्नस्थे
सद्योहरति जीवितम् । आपोक्षिमे स्थिताः सर्वे ग्रहा
बलविवर्जिताः । एकमासं द्विमासं वा तस्यायुः ससुदाहृतम् ।
विलग्ननाधिपतिर्नीचे निधने चार्कसंयुते । कृच्छ्रेण जीवनं
विन्देन्मृतप्रायो भविष्यति । केतोरुदयः पूर्व्वं पश्चादु-
त्काग्निपवननिर्घातः । रौद्रे सति च मूहर्षे प्राणभ्य-
स्त्यज्यते जन्तुः । ग्रहणपरिवेशकाले जातः पापान्विते
विलग्नस्थे । लग्नेशे बलहीने जीवति पञ्चदश
त्रिमासं वा । अंशाधिपतिर्जन्मपतिलग्नपश्चात्तसुपागतो
यस्य । लग्नावसानसरणं भवेत् कतिपयाहेन । सन्धि-
चतुर्थकाले जाते मृत्युं समादिशेत्तज्ज्ञः । पापयुते
दृष्टे वा शीघ्रैः सौम्यैरदृष्टयुते । राहौ केन्द्रे पापयुक्ते-
क्षिते वा क्षिप्रं नाशं याति सौम्यैरदृष्टे । पापैः केन्द्रे
वार्कलग्ने त्रिकोणे सौम्यैः षष्ठे चाष्टमेऽन्ये वदन्ति । जातः
क्षीणे शीतगौ लग्नसंस्थे पापैर्दृष्टे नाशमाशु प्रयाति ।
उच्चक्षेत्रे मेषराशिं च हित्वा राह्ययुक्तक्षेत्रेषु प्राण-
नाशः । लग्नात्त्वान्यौ पापयुक्तौ यदि सन्तत्षष्ठान्ये वा
विनश्येत् क्षणेन । लग्नाद्वाले चाष्टमे पापचारैः सोमे क्षी-
णे त्वष्टमाद् च जीवेत् । केन्द्रैश्चन्द्रात्पापयुक्तैरसौम्यैः
स्वर्गे यानं प्रोच्यते वत्सरेण । जन्माधिपे लग्ने क्रूर-
युक्ते पश्यत्याकिं चाष्टमे जीववर्गे । षष्ठे वर्षे द्वादशे वाऽष्टमे
वा सन्धौ राशेर्जातको मृत्युमेति । षष्ठेऽष्टमे वा हिमगौ
च यस्य क्षीणे चन्द्रे पापयुक्तोऽथ वापि । सौम्यैर्दृष्टे त्वष्ट-
माद् च जीवेत् पापैः सौम्यैर्मिश्रितैस्तद्दृष्टं स्यात् । जीवे-
विलग्नने मिथुने तुलायां शुक्रेण युक्ते शशिशुभ्रना च ।
पापैर्दृष्टे मृत्युराशिस्थिते वा जीवेद्वर्षे चाष्टमं चैव बालः ।
लग्ने क्षीणे शशिनि निधनं रन्ध्रे केन्द्रेषु पापैः पापा-
न्तःस्थे निधनहिंसेके दून्त्युक्ते च चन्द्रे । एवं लग्ने भवति
मदनच्छिद्रसंस्थे च पापे सात्वा साकं यदि च न शुभैर्विचक्षितः
शक्तिमद्भिः । राह्यपस्ते शीतरश्मौ विलग्नने क्रूरे युक्ते
चाष्टमे भूमिपुले । सात्वा साङ्गे चन्द्रशङ्काश्वरेण ग्रस्तो
वा तेनाशु मृत्युं प्रयाति । अस्तङ्गते दिनपतौ रविजे
विलग्नने भौमेऽथ वापि निधनं व्रजति त्रिवर्षात् ।
एवं स्थितेऽपि हिमगावशुभैरदृष्टैराशुग्रहे च नियतं

भवतीह चाद्यौ । दृष्टस्थितिर्भौमदृष्टमस्यः सूर्येन्दुभौमा-
र्कजडमूर्तिः । अन्यैस्त्रिभिर्गवदृष्टिहीनो लोकान्तरं प्राप-
यति प्रसूतम् । वक्रो शनिर्भौमदृष्टं प्रयाताश्चक्रे च
षष्ठे च चतुष्टये वा । कुजेन संप्राप्तवलेन दृष्टो वर्षद्वयं
जीवयति प्रजातम् । सौरिस्मरस्ये यदि वा विलग्ने जन्म-
स्थलग्ने शशिदृष्टिके वा । सौर्येषु केन्द्रोपगतेषु सद्यो जातस्य
मृत्युर्यवनोपदिष्टः । नीचस्थे देवपूज्ये तु भौमदेवगते-
ऽथ वा । सन्धिवर्गेषु जातस्तु मासान्मृत्युं स गच्छति ।
नक्षत्रसन्धौ तिथिराशिसन्धावेकत्वं तावत्सर्वस्वपक्षात् ।
जातस्य मृत्युं समुपैति सद्यः शुकेऽङ्गि जीवेदिति नन्दि-
कोक्तम् । षष्ठ्यां जातस्यार्कलग्ने कुजे वा गण्डान्ते वा
मृत्युयोगेऽयं वापि । भौमे हन्ति प्राणिनां तत्क्षणेन जीवे-
दिति चेन्न भवेत् प्रजातः । भौमादये तद्विषये कश्येन्दौ
होरेश्वरे वारभूते शशाङ्के । जातः सुखी ब्रह्मपदं
प्रयाति प्रसाधनाद्यैरिह मन्त्रसिद्ध्या । वर्गोत्तमे लग्न-
गते कुलीरे केन्द्रे गुरौ भूमिभुते कलत्रे । सिंहासनांशे
मृगशिराविशेषादसायनाद्यैरभितायुरेति । कर्मान्त्यलग्ने स-
बुधे कलत्रे जीवे यदा गोपुरभागयुक्ते । मृद्वंशके वा दिन-
नाथपुत्रे जातस्त्वसंख्यायुरूपेति स्तनुः । देवलोकांशके
शुके केन्द्रस्थे धरणीभुते । सिंहासनांशके जीवे केन्द्रे
जातस्त्वसंख्यकः । उत्तमांशे मृगो केन्द्रे शनौ पाराव-
तांशके । स्वर्गलोके गुरौ केन्द्रे त्वेषाधारसंख्यकः । गो-
पुरांशे गुरौ केन्द्रे शुके पारावतांशके । त्रिकोणे कर्कि-
लग्ने तु दशानां स तु जीवति । चापांशे कर्किलग्नौ च
तस्मिन् देवेन्द्रपूजिते । त्रिचतुर्भिर्गैर्हैः केन्द्रे जातो ब्रह्म-
पदं लभेत् । तृतीयैकादशे शुके गोपुराख्यांशकान्विते । दृष्टे
वर्गोत्तमे लग्ने ब्रह्मणः परमं पदम् । लग्ने शुके गुरौ
कामे कर्माग्निमरनायके । चापमेषांशके लग्ने जातो याति
परं पदम् । पञ्चमे बुधसंयुक्ते गोपुराख्यांशकान्विते । गुरौ
षष्ठे विलग्नेऽस्मिन् जातो ब्रह्मपदं लभेत् । केन्द्रे गुरौ
लाभगतेऽर्कपुत्रे धने रवौ सन्त्युते कलत्रे । भाग्ये
धरास्तुत्युतेऽत्र जातो युगान्तकालं समुपैति मन्त्रैः ।
त्रिकोणगौ जीवबुधौ विशेषालग्नौ दृष्टे तत्र युते धराजे ।
निशाकरे गोपुरभागयुक्ते जातः सहस्रद्वयवर्षमेति ।
पक्षे सिते जन्म यदाङ्गि काले केन्द्रे गुरौ वा शशिमे
विलग्ने । दारे कुजे भातुसुते सुखस्ये जातस्तु जीवे-
दयुताब्दसंख्यम् । जीवमन्दारशुक्राणामन्योन्यं केन्द्रसं-
भवे । त्रिकोणे वा यदा याते जातस्तुतवत्क्षरे ।

शुभैर्युक्ते चतुष्केन्द्रे पापैः षट्त्रिभवान्वितैः । सिंहलग्ने
यदा जातो जीवेत् षडयुतानि सः । कर्कादिस्थैर्गैर्हैः
सर्वैर्गुरुचन्द्रादिभिर्भेदा । शन्यन्तैः परमोच्चस्थैर्भुनि-
तुल्यो भवेन्नरः । शन्यादिभौमपर्यन्ता लग्नादौ खचराः
स्थिताः । वैशेषिकांशसंयुक्ताजातस्त्वमरसंज्ञिभः । आकल्प-
जीवति नरो मृगे लग्ने कुजादिकाः । रव्यन्ताः
खचराः सर्वे खोच्चे जीवेऽङ्गि जन्मनि । मेषान्त्यलग्ने
सगुरौ मृगो वा निशाकरे गोधनमध्यमांशे । सिंहास-
नांशे यदि वा धराजे जातस्त्वसंख्यायुरूपेति मन्त्रैः ।
स्थिरे रवौ भौमसुतेन युक्ते चन्द्रे दृष्टस्थेभिर्युने च शुके ।
गुरौ कुलीरे यदि वा विलग्ने शनौ तुलायां सुनिसा-
म्यमेति । देवलोकांशके मन्दे भौमे पारावतांशके । सिंहा-
शके गुरौ लग्ने जातो सुनिसमो भवेत् । मेषलग्ने रवौ
माने जीवे खोच्चसन्विते । त्रिषडायगते पापे जातो
सुनिसमो भवेत् । इति चिन्तामणौ प्रोक्ता आयुःसंख्या
मनीषिणाम् यदुक्तं पूर्वजैः सर्वैस्तद्देव मयाऽऽधुना ।
पारिजातांशाद्यास्तु सर्वाः चिन्ता दर्शिताः । “मूलत्रिकोण-
कोणोच्चस्वर्गकेन्द्रोत्तमांशकाः । सप्तवर्गोद्भवाः स्वांशस्वा-
धिमितांशमितकाः । वर्गा इमे दश प्रोक्ताः पूर्वाचार्यैः
महर्षिभिः । वर्गद्वयादिसंयोगै पारिजातादिसंज्ञकाः ।
उत्तमं तु त्रिवर्गैक्यं चतुर्वर्गं तु गोपुरम् । वर्गपञ्चक
संयोगे सिंहासनमिहोच्यते । वर्गद्वयं पारिजातं षट्कं
पारावतांशकम् । सप्तकं देवलोकाख्यं स्वर्गलोकस्तथाऽष्टकम् ।
शेरावतन्तु नवकं फलं तेषां पृथक् पृथक् । जात-
कपद्धतौ तु रिष्टमङ्गसहितायुर्वैगविशेषः गजाद्यायुः-
प्रमाण सहित उक्तः यथा
“लग्नसप्तमगौ पापौ चन्द्रः पापयुतो यदा । शुभपक्षे न
दृष्टः स्वादचिरान्मृत्युकारकः । क्षीणेन्दौ व्ययगे पापे
लग्नाष्टमनिवासिभिः । केन्द्राणि शुभहीनानि यदि क्षिप्तं
तदा मृतिः । पापयुक्तः शशो लग्नसप्ताष्टद्वादशस्थितः ।
केन्द्रान्त्यस्थानगैः सोम्यैर्न दृष्टो मृत्युदायकः । पापे राश्या-
न्तगे सन्ध्याकाले होरा विधोर्भेदा । मृत्युर्वा स्वाच्चन्द्र-
पापे र्युते सर्वचतुष्टये । कर्कान्त्यगे चक्रपूर्व्यं पश्चाद्वै
पापदृश्यते । मृत्युर्वाऽष्टमकेन्द्रस्थैः पापैः क्षीणे विधौ तनौ ।
षडद्वादशगैः पापैरथवा द्व्यष्टसंस्थितैः । लग्ने वा पाप-
मध्यस्थे सप्तमे वा मृतिं व्रजेत् । चन्द्रे षष्ठेऽष्टमे वापि
मरणं पापवीक्षिते । शुभैरेवेक्षिते वर्षाष्टकान्मित्रैस्तद्व्रतः ।
शुभैः षडास्तगे पापैर्विभिः प्रविलोकिते । मासान् मृत्युः

सप्तमे वा लग्नेशे पापसंयुते । तृथ्यसप्ताष्टमचन्द्रः पापान्तः-
स्थो मृतिप्रदः । क्षीण एवं लग्नगोऽपि पापे सप्ताष्टमे
सति । शुभाष्टमे विधौ भान्ते केन्द्रकोणोपगैः खलैः ।
मृतिराशु सचन्द्रैः पापैर्वा सप्तमैः स्थितैः । सपापोऽङ्गे
विधौ यस्ते समाप्तकशिरोबधः । भौमेऽष्टमे रवावेव-
विधे लग्ने तु यस्तजः । चन्द्रार्कौ वातनौ पापैः सबलैरष्ट
कोणगैः । शुभैर्न युक्तदृष्ट्येन्द्वरणं बालकस्य हि । लग्नाष्ट
नवमान्येषु कुजचन्द्रार्कसूर्यजैः । बलिष्ठगुर्वष्टमैः स्था-
ज्जातस्य मरणं भुवम् । पापयुक्तो विधुर्लग्नसप्तको-
णान्त्यमृत्युगः । मरणाय बलिष्ठोऽस्ति कयुग्ं वीक्षितो न
चेत् । योगकर्तृबलिष्ठो नाधिष्ठिते च बली विधुः । स्वभे
वा लग्नभेऽज्जान्तः पापदृष्टस्तदा मृतिः । मेषाक्षिणो गुरु-
र्मृत्यौ विशुक्लैरवलोकितः । त्रिवर्षान्मृत्युदोमन्दः स
सूर्येन्दुर्नवावतः । दृष्ट्यादृष्ट्ये सौम्यपापैर्लग्नेऽग्नवि-
धुर्मृतिः । बुधः सार्कविधुः पापदृष्ट एकादशावतः ।
लग्नेशो रिपुगोराशिमितैर्वर्षैर्मृतिप्रदः । सासैर्द्रैः कक्षाण-
नाथस्तु दिवसैरंशनायकः । लग्ने शनिः षोडशाहात्
पापदृष्टोऽथ संयुतः । सासाद्विशुद्धो वर्षात्तु शिशोर्मृत्युकरः
सूतः । लग्नेऽर्ककुजसन्दाष्टे पञ्चे वा सप्तमे विधुः ।
क्षीणो न दृष्टो गुरुणा सप्तवर्षान् मृतिप्रदः । राशि-
लग्नेश्वरावस्तं यातौ षष्ठाष्टरिपुफणौ । राश्यङ्गतल्यवर्षे
स्त मरणाय शिशोः सूतौ । राहुः पापेक्षितः केन्द्रसंस्थो
मृत्युकरः शिशोः । वत्सरैर्दशभिः कैश्चित् सूतः षोडश-
वत्सरैः । एकोऽपि पापोमृत्युस्यः शत्रुगेहे खलेक्षितः ।
अमरार्कमयेव वर्षान्मृत्युवर्षं नयेत् । शुक्रः कर्कमृगा-
रस्थोऽव्ययाष्टारिस्थितैः खलैः । सर्वैः प्रहृष्टः षड्वर्षै-
र्जातस्वारिष्टकारकः । बुधः कर्कस्थितः षष्ठेऽष्टमे वा चन्द्र-
वीक्षितः । वर्षैश्चतुर्भोरिष्टस्य कारकः कथितो बुधैः । सूर्यः
कर्माणि शन्यारक्षेत्यस्य पापवीक्षितः । मरणाय शिशोः
केतुदयम् जन्मभं तथा । षष्ठाष्टमस्थाः शुभदाश्च पापा-
धर्मात्मजस्याश्च यदा भवन्ति । पापैः प्रहृष्टा न शुभा प्रहृष्टा
वर्षाष्टकान्मृत्युकराः प्रदिष्टाः । लग्नपः पापयुक् द्यूने-
रिष्टकङ्कोधनस्थितः । नवावतैः सखलोऽजांशे व्यये चेन्दोः
खलेक्षितः । सूर्यशुक्रशनीनाञ्च योगो भवति जन्मनि ।
गुरुदृष्टोऽपि रिष्टाय प्रदिष्टो नववत्सरैः । गजैरङ्गकैर्ननेनै
र्द्विपलैः शरैरेककेनास्त्रिभिर्विज्ञेनैः । गजाज्जैनैश्च
स्वर्गसंख्यैश्च दिग्भिवर्धोर्मेधतो भागवर्षैर्मृतिः स्यात् ।
कर्कलग्ने गुरौ सेन्दौ चशुक्रौ केन्द्रगौ यदा । त्रिजामारि-

गताः शेषा इहायुरमितं सूतम् । आयुषो योगजस्यापि
रिष्टं बाधकमत्र हि । तद्बाधकोरिष्टभङ्गः स चेत्तल्लिङ्गतो-
भवेत् । शुभाश्चन्द्रात् षष्ठसप्ताष्टमस्था नो खलान्विताः ।
रिष्टनाशाय गदिताः प्रणामोन्महरेयथा । शुभद्रेष्काणगैः
सर्वैः शुभैर्युक्तोविधुः शिशोः । रिष्टहा परिपूर्णा वा द्वा-
दशांशे शुभे स्थितः । सम्पूर्णाङ्गः शर्वरीनायकश्चेत् सर्वै
र्दृष्टोरिष्टहा संप्रदिष्टः । उच्चस्थो वा मितभागस्थितो वा
चन्द्रारिष्टं नाशयेत् शुक्रदृष्टः । केन्द्रे जगुरुशुक्राणामेकः
कोणोऽथ वीर्यवान् । अरिष्टनाशकः केन्द्रे पापोऽपि परमो-
च्चगः । मितराशिगताः पापाः शुभाश्च नवपञ्चमाः । नाशं
नयन्ति रिष्टानि कृष्णोरिष्टासुरं यथा । बली जन्मेश्वरोमित्त्व
शुभदृष्टो हि रिष्टहा । स सर्वग्रहदृष्टो हि षष्ठे रिष्टविनष्टि
कृत् । वर्गोत्तमे शुभाः सर्वे स्वभे चारिष्टहानिदाः । शु-
भवर्गगता दृष्टाः सद्दृष्टा रिष्टनष्टिदाः । कृत्तिकापुष्य-
दास्येषु चन्द्रोवाय त्रिपुष्करे । पूर्वोर्वर्गोत्तमगतः स्वीय-
रिष्टविनाशकृत् । मेषकर्कगतचन्द्रः केन्द्रे शुभनिरीक्षितः ।
अशुभं नाशयत्याशु हरिर्मत्तगजं यथा । शुक्लपक्षे निशा-
याञ्चेत् कृष्णे जन्म यदा दिवा । शुभाशुभेक्षितचन्द्रः
षष्ठाष्टस्थोऽवकः शिशोः । व्यतीपातेऽथ गण्डान्ते वैष्टतौ
रिष्टसन्ध्ययोः । जातस्य रिष्टं नास्त्येव सूतिकर्तुर्मतं
यथा । इति चन्द्ररिष्टभङ्गः । “सवीर्यो गुरौ लग्नगे रश्मि-
युक्ते विनाशं तदेषाशुभं सर्वमेति” । बलिष्ठैः शुभैश्चा-
शुभैर्वीर्यहीनैः शुभैर्वा तनुः सद्ग्रहैर्वीक्षितं वा । त्रिष-
ड्कादशे राहुः शुभदृष्टो यदा भवेत् । मृत्युनाशाय स-
विभुर्मृत्युद्वय इवापरः । मेषोत्तकर्कलग्नस्थो राहुश्चास्यु-
दयो मुनेः । अगस्त्यस्य मुनीनां च सप्तानां रिष्टनाशकः ।
शोषेन्दयगतैः सर्वैर्मृत्युदोषो विनश्यति । प्रसन्नैः सुखदै-
श्चापि नभोदिग्गवायुभिः । मृत्युभं ग्रहहीनं चेत्
केन्द्रे पूर्णबले शुभे । त्रिंशद्वर्षं तदायुः स्याच्चत्वारिंश-
च्छुभेक्षिते । गुरुः स्वभे खड्गकाणे सप्तविंशतिवर्षकम् । स्वभ-
स्थिताः शुभाश्चन्द्रे स्वीर्जेऽङ्गस्थे खषट्समाः । लग्ने
गुरौ शुभैः केन्द्रस्थितैर्मृत्यौ ग्रहोक्षिते । सप्तत्यब्दं भवे-
दायुरष्टाङ्गे तदवीक्षिते । कर्केऽङ्गगे गुरौ कोणस्थितैः सर्व-
शुभग्रहैः । अशीतिरायुषः काष्ठा केन्द्रे शुक्रे शतं समाः ।
सूर्यो बलिष्ठे पिण्डायचन्द्रे स्यात्तु निसर्गजम् । लग्नेऽ-
शायुर्हीणबले त्रिकेऽस्मिन् जीवशर्मजम् । नन्देन्दुतत्त्व
तित्यर्कतिथिस्वर्गनखा रवेः । वर्षाष्टयुञ्जे ग्रहे नीचे त्वर्द्धं
मध्येऽनुपाततः । नखैकद्वाङ्गद्वययो विंशत्स्वाक्षा निस-

र्जजाः । समाः सूर्यात् पूर्ववत् स्यादेभ्योऽप्याधुरथांशजे ।
 इष्टग्रहलवास्त्रिंशद्दशमक्षाश्च यत् फलम् । वर्षमासा-
 दिकं ज्ञेयं भवेद् द्वादशभिः स्फुटम् । जैवे परायुः
 सप्तांशो ग्रहायुः परमोच्चगे । लग्नमशमन्वायु-
 र्दद्याद्दीर्घायुः च भैः । सर्वमङ्गं तृतीयोऽंशः प्रादः
 पञ्चाङ्गभागकौ । व्याघ्रमं विमीयेत पापे त्वङ्गं शुभग्रहे ।
 एकभावगतानां यो बली भागहरस्तु सः । अङ्गमस्तं गतो-
 हन्ति त्यक्त्वा शुक्रशून्यैश्चरौ । कुजन्यत्वा शत्रुभक्ष्यैस्त्रि-
 भागो नाशयते निजः । लग्ने सपापैः लग्नस्थनवांश-
 म्नाङ्गहायुषः । अष्टोत्तरः शतांशः स्याद्दीनः सौम्ये-
 क्षिते दलम् । उच्चचक्रगतास्त्रिंशद्दिग्गं स्वांशोत्तमादिगाः ।
 दद्याद्युर्ग्रहास्ते चेद्बृह्मो नित्यं स्वभादिगाः । अपि त्रिद्वे-
 कगुणदाः केन्द्रादाविति केचन । लग्ने सपापे हानि-
 यां नासावंशमवायुषि । हानिद्वयेऽपि कैव स्याद्गुणोऽप्येवं
 वराहगोः । खाकाः परायुर्नरदन्तिनोः १२० स्याद्वन्ता ३२
 हयानां च जिना २४ वृषादेः । खरोद्ध्योस्तत्त्वसमाः २५
 शुनोऽर्का १२ व्याघ्राद्यजादेर्हिं वृषाः १६ परायुः । आ-
 युर्नृवत् समानीय स्वस्वपूर्णांशेषा हतम् । नृपरायुर्हृतं
 स्पष्टं गजाद्यायुर्भवेदिति । दीपस्तैलादियुक्तोऽपि यथा
 वाते विनश्यति । अजितेन्द्रियतापथ्यैरेवमायुर्विनश्यति ।
 अत्र हयानां दन्तैर्यथायुज्जानं तथोक्तमश्वशब्दे
 ५०३ पृष्ठे जयदत्तकृतादशशास्त्रासद्विशेषोऽयं गन्तव्यः ।
 दन्ताद्वातिं शद्वर्षा इतो ह क्तम्
 इत्यमायुश्च सदाचारादेव, अपय्याजितेन्द्रियादिभ्यस्तु आ-
 युः सत्त्वेऽपि नाशः उक्तजातकपद्धतिवचनात् अतएव भा०
 आनु० प० १०४ अध्याये सदाचारादितएव आयुर्दृष्टिरुक्ता
 “शतायुर्कृतं पुरुषः शतवीर्यश्च जायते । कक्षानिन्धयन्ते
 पुरुषा बाला अपि पितामह ! । आयुष्मान् केन भवति
 अत्यायुर्वाऽपि मानवः । केन वा लभते कीर्त्तिं केन वा
 लभते श्रियम् । तपसा ब्रह्मचर्येण जपहोमैस्तथौषधैः ।
 कर्मणा मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामह ! । भीष्म
 उवाच । अत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वमनुष्ठेक्षसि ।
 अत्यायुर्थेन भवति दीर्घायुर्वाऽपि मानवः । येन वा
 लभते कीर्त्तिं येन वा लभते श्रियम् । यथा वर्त्तयन्
 पुरुषः श्रेयसा सम्प्रयुज्यते । आचाराल्लभते चायुरावा-
 राल्लभते श्रियम् । आचाराल्लभते कीर्त्तिं पुरुषः प्रेत्य
 चेह च । दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
 यस्मात्तस्यन्ति भूतानि तथा परिभवन्ति च । तस्मात् कुर्या-

दिहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः । अपि पापशरीरस्य
 आचारो हन्यलक्षणम् । आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चा-
 रितलक्षणाः । साधूक्तञ्च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम् ।
 अथैष्टं श्रवादेव पुरुषं धर्माचारिणम् । भूतिकर्माणि
 कुर्वाणं तं जनाः कुर्वन्ते प्रियम् । ये नास्तिका निष्-
 क्रियाश्च गुरुशास्त्राभिलङ्घिनः । अधर्मज्ञा दुराचारास्ते
 चरन्ति गतायुषः । विशोका भिन्नमर्यादा नित्यं सङ्कीर्ण-
 मैथुनाः । अत्यायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः ।
 सर्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवाचरः । अद्धानोऽन-
 स्तयश्च शतं वर्षाणि जीवति । अक्रोधनः सत्यवादी भूता-
 नामविहिंसकः । अनस्युरजिह्वाश्च शतं वर्षाणि जीवति ।
 लोष्टमर्दीं तण्च्छेदो नखखादौ च यो नरः । नित्यो-
 च्छिष्टः सङ्गशुको नेहायुर्विन्दते महत् । ब्राह्मे सुहृत्ते
 बुध्येत धर्मार्थौ चातुचिन्तयेत् । उत्थायाचस्य तिष्ठेत् पूर्वा
 सन्ध्यां कृताञ्जलिः । एवमेवापरां सन्ध्यां समुपासीत
 वाग्यतः । नेष्टेतादित्यसुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन ।
 नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतम् । ऋषयो
 नित्यसन्ध्यात्वादीर्घमायुरवाप्नुवन् । तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्वां
 पश्चिमाञ्चैव वाग्यतः । ये न पूर्वामुपासीतर्न द्विजाः सन्ध्यां
 न पश्चिमाम् । सर्वान्स्तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि
 कारयेत् । परदारा न गन्तव्याः सर्ववर्णेषु कर्हिचित् ।
 नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते । यादृशं पुरुष-
 स्वेह परदारोपसेवनम् । यावन्तो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां
 गालेषु निर्मिताः । तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पर्युपासते ।
 प्रसाधनञ्च केशानामञ्जनं दन्तधावनम् । पूर्वाहणएव
 कार्याणि देवतानाञ्च पूजनम् । पुरोषमूले नोदीक्षेन्ना-
 धितिष्ठेत् कदाचन । नातिकल्हं नातिसायं न च मध्य-
 न्दिने स्थिते । नात्तातैः सह गच्छेत् नैकोन वृषलैः सह ।
 पन्यादेयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च । वृद्धाय
 भारतप्राय गर्भिण्यै दुर्ज्जलाय च । प्रदक्षिणं प्रकुर्वीत
 परिज्ञातान् वनस्पतीन् । चतुष्पथान् प्रकुर्वीत सर्वानेव
 प्रदक्षिणान् । मध्यन्दिने निशाकाले अर्द्धरात्रौ च सर्वदा ।
 चतुष्पथं न सेवेत् उभे सन्ध्या तथैव च । उपानहौ च
 वस्त्रञ्च घृतमन्यैर्न धारयेत् । ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात्
 पादं पादेन नाक्रमेत् । अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्द-
 श्याञ्च सर्वशः । अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा
 भवेत् । । वृथा मांसं न खादेत् घृष्टमांसं तथैव च । आ-
 क्रोशं परिवादञ्च पैशुन्यञ्च विवर्जयेत् । नारुन्दः स्याच्च

वृक्षं सवादी न हीनतः परमभ्याददीत । यथाऽस्य वाचा
पर उद्विजेत न तां वदेदुपतीं पारलोक्ष्याम् । वाक्-
सायका वदनाच्चिष्यतन्ति तैराहृतः शोचति रात्र्युह्याणि ।
परस्य नो मर्मासु निष्यतन्ति तान् पण्डितो नावस्त्वजेत्
परेषु । रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् । वाचा
दुरुक्तया विद्धं न संरोहति वाक्स्ततम् । कस्मिन्नालिका
नाराचाच्चिह्नरन्ति शरीरतः । वाक्शल्यस्तु न निर्हन्तुं
शक्यो हृदिशयो हि सः । हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्या-
हीनान् विगर्हितान् । रूपद्विषण्हीनांश्च सत्त्वहीनांश्च
नाक्षिपेत् । नास्तिक्यं वेदिनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
द्वेषस्तम्भाभिमानञ्च तैक्ष्ण्यञ्च परिवर्जयेत् । परस्य दण्डं
नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत् । अन्यत् पुत्राच्छिष्याञ्च
शिष्यार्थं ताडनं स्मृतम् । न ब्राह्मणान् परिवदेत् न क्ष-
त्राणि न निर्दिशेत् । तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्तथाऽस्या-
युर्न रिष्यते । कृत्वा मूलपरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात् स्वाध्याये भोजने तथा । त्रीणि
देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकलयन् । अष्टमङ्गिर्नि-
र्णक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते । संयावं कशरं मांसं शष्कुली-
म्यायसन्तथा । आत्मायं न प्रकर्त्तव्यं देवार्थन्तु प्रकलयेत् ।
नित्यमग्निं परिचरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा । वाग्यतो
दन्तकाष्ठञ्च नित्यमेव समाचरेत् । न चाभ्युदितशायी
स्यात् प्रायश्चित्ती तथा भवेत् । मातापितरस्तुत्याय पूर्व-
मेवाभिवादयेत् । आचार्यमथ वाच्यन्तं तृथायुर्विन्दते
महत् । वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ।
भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि विवर्जयेत् । उदङ्मुखश्च
सततं शौचं कुर्यात् समाहितः । अकृत्वा पादशौचञ्च
नाचरेद्दन्तधावनम् । अकृत्वा देवपूजाञ्च नाभिगच्छेत्
कदाचन । अन्यत् तु गुरुं दृढं धार्मिकं वा विचक्षणम् ।
अवलोक्यो न चादर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः । न चाज्ञातां
स्त्रियं गच्छेद्भर्षिणीं वा कदाचन । उदक्शिरा न स्वपेत्
तथा प्रत्यक्शिरा न च । प्राक्शिरास्तु स्वपेद्दिवानथवा
दक्षिणाशिराः । न भग्ने नावशीषे च शयने प्रसृपीत च ।
नान्दङ्गानि न संयुक्तो न च तिर्यक्कदाचन । न चापि
गच्छेत् कार्येण समयाद्वाऽपि नास्तिके । आसनन्तु
पदाङ्गथ न प्रसज्येत्तथा नरः । न नग्नः कर्हिचित्
स्नायाच्च निशायां कदाचन । स्नात्वा च नावस्त्वजेत गा-
त्राणि सुविचक्षणः । न चानुलिम्बेदस्नात्वा स्नात्वा वासो
न निर्वृजेत् । न चेवाङ्गानि वासांसि नित्यं खेवेत मानवः ।

स्वजस्य नावक्ष्येत न बहिर्द्धारयेत् च । उदकयथा च
संभाषां न कुर्वीत कदाचन । नोत्सृजेत पुरीषञ्च चेत्
ग्रामस्य चान्तिके । उभे मूलपरीषे तु नाप्सु कुर्यात्
कदाचन । अन्नं बुभुक्षमाणस्तु त्रिमुखेन स्पृशेदपः ।
भुक्त्वा चान्नं तथैव विद्धिः पुनः परिमार्जयेत् । प्राङ्मुखो
नित्यमग्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुलयन् । प्रस्तन्द्येच्च मनसा
भुक्त्वा चाग्निसुपस्पृशेत् । आरुघ्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं
दक्षिणासुखः । धन्यं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते कृतं भुङ्क्ते उद-
ङ्मुखः । अग्निमालभ्य तोयेन सर्वान् प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं प्राणितले तथा । नाधि-
तिष्ठेत्तुषं जातु केशभस्मकपालिकाः । अन्यस्य चाप्यव-
स्नातं दूरतः परिवर्जयेत् । शान्तिहोमांश्च कुर्वीत सा-
वित्राणि च धारयेत् । निपस्यन्नापि खादेत न तु गच्छन्
कदाचन । मूलं नोत्तिष्ठता कार्यं न भस्मनि न गोम्रजे ।
आर्द्रपादस्तु भुङ्क्ते नार्द्रपादस्तु संविशेत् । आर्द्रपादस्तु
भुङ्क्ते नो वर्षाणां जीवते शतम् । त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट
आलभेत कदाचन । अग्निं गां ब्राह्मणञ्चैव तथा ह्या-
युर्न हीयते । त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीक्षेत कदा-
चन । सूर्याचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्वशः ।
जङ्घं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । अभ्यु-
त्यानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते । अभिवादयेत्
दृढांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयम् । कृताङ्गलिङ्गपासीत गच्छन्
दृष्टतोऽन्वियात् । न चासीतासने भिन्ने भिन्नकांस्यञ्च वर्ज-
येत् । नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति । स्व-
प्न्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत् । उच्छिष्टो
न स्पृशेच्छीर्षिं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः । केशग्रहं ग्रहा-
रांश्च शिरस्तेतान् विवर्जयेत् । न संहताभ्यां प्राणिभ्यां
कण्डूयेत्तामनः शिरः । न चाभीक्ष्णं शिरःस्नाया-
त्तथाऽस्यायुर्नरिष्यते । शिरःस्नातैश्च तैलैश्च नाङ्गं किञ्चि-
दपि स्पृशेत् तिलभट्टं न चाग्नीयात्तथाऽस्यानरि-
ष्यते । नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन ।
वाते च पूतिगन्धे च मनसाऽपि न चिन्तयेत् । अत्र गाथा
यमोद्गीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । आयुरस्य निजन्तामि
प्रजास्तस्याददे तथा य उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायञ्चाधि-
गच्छति । यश्चानन्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः ।
तस्य वेदः प्रणश्येत आयुश्च परिहीयते । तस्माद्युक्तो
ह्यनध्याये नाधीयीत कदाचन । प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं
प्रति गाञ्च प्रति द्विजान् । ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति

मतायुषः। उभे मूलपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः। दक्षिणा-
मिस्रखो रात्रौ तथा ह्यायुर्न रिष्यते। त्रीन् कशान्नावजानी-
याद्दोषमायुर्जिजीविषुः। ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्वे ह्या-
शीविषास्तयः। दहत्याशीविषः क्रुद्धो यावत् पश्यति
चक्षुषा। क्षत्रियोऽपि दहेत् क्रुद्धो यावत् पश्यति तेजसा।
ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्वाग्नेनावेक्षितेन च। तस्मादेतन्नयं
यत्नादुपसेवेत पण्डितः। गुरुणा चैव निर्व्वम्भो न कर्त्तव्यः
कदाचन। अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिरः।
सम्यङ्क्षित्या प्रवृत्तेऽपि वर्त्तितव्यं गुराविह। गुरुनिन्दा-
दहत्यायुर्ननुष्णाणां न संशयः। दूरादावस्थान्मूलं
दूरात् पादावसेचनम्। उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं
हितैषिणा। रक्तमाल्यं न धार्यं स्यात् शुक्तं धार्यन्त
पण्डितैः। वर्ज्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं प्रभो।
रक्तं शिरसि धार्यन्त तथा वानेयमित्यपि। काञ्चनी-
याऽपि माला या न सा दुष्यति कर्हिचित्। स्नातस्य
वर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशाम्पते। विपर्य्ययं न कुर्वीत
वाससो बुद्धिमान्नरः। तथा नान्यधत्तं धार्यं न चापदश-
मेव च। अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तमः।
अन्यद्रथ्यासु देवानामर्ज्यायामन्यदेव हि। प्रियङ्गुचन्दना-
भ्याञ्च विल्वेन तगरेण च। ग्रथगेवानुलिम्पेत केश-
रेण च बुद्धिमान्। उपवासञ्च कुर्वीत स्नातः शुचिरल-
ङ्कृतः। पर्व्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत्।
समानमेकपात्रे तु भुञ्जेन्नान्नं जनेश्वरः। आलीढया परि-
हृतं न शयीत कदाचन। तथा नोद्धृतसारणिं प्रोज्झितं ना-
प्रदाय च। न सन्निहृष्टो मेधावी नायुचेर्न च सत्पुत्रः।
प्रतिषिद्धान् धर्मेषु भव्यान् भुञ्जीत पृथतः। पिप्पलञ्च
वटञ्चैव शण्णशाकं तथैव च। उडुम्बरं न खादेच्च भवार्थी
पुरुषोत्तमः। आव्यं गव्यं तथा मांसं मायूरञ्चैव वर्ज्ज-
येत्। वर्ज्जयेच्छुष्कमांसञ्च तथा पर्युषितञ्च यत्। न
पाणौ लवणं विद्वान् प्राश्नीयान्न च रात्रिषु। दधि-
सक्तञ्च भुञ्जीत पृथामांसञ्च वर्ज्जयेत्। सायं प्रातश्च
भुञ्जीत नाल्तराले समाहितः। बालेन तु न भुञ्जीत पर-
श्चाङ्गं तथैव च। वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदा-
चन। भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शङ्कवत्।
तोयपूर्व्वं प्रदायान्नमनिधियो विशेषतः। पञ्चाङ्गुञ्जीत
मेधावी न चाप्यन्यमना नरः। समानमेकपङ्क्तान्त भो-
ज्यमन्नं नरेश्वरः। विषं हलाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृ-
ज्जने। पानीयं पायसं सक्तून् दधि सर्पिर्ह्यधून्यपि।

निरश्य शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्। भुञ्जानो मनु-
जव्याम्रः। नैव शङ्कां समाचरेत्। दधि चाप्यनुपानं वै कर्त्त-
व्यञ्च भवार्थिना। आचम्य चैकहस्तेन परिष्ठाप्यं तथोद-
कम्। अङ्गुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत्। पाणिं
मूर्द्ध्नि समाधाय स्मृष्ट्वा चाग्निं समाहितः। ज्ञातिश्रेष्ठ-
सवाभ्योति प्रयोगकुशलो नरः। अङ्गिः प्राणान् समालभ्य
नाभिं पाणितले तथा। स्मृशंश्चैव प्रतिष्ठेत न चाप्या-
द्रेण पाणिना। अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्मं तीर्थमुदा-
हृतम्। कनिष्ठिकायाः पञ्चात्तु देवतीर्थमिहोच्यते।
अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारतः। तेन पितृणां
कुर्वीत स्मृष्ट्वापो न्यायतस्तथा। परापवादं न ब्रूयाद्वा-
प्रियञ्च कदाचन। न मनुः कश्चिदुपाद्यः पुरुषेण भवा-
र्थिना। पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनञ्च विवर्ज्जयेत्। संसर्गं
न च गच्छेत तथायुर्विन्दते महत्। न दिवा सैथुनं गच्छेच्च
कन्यां न च बन्धकीम्। न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथायु-
र्विन्दते महत्। स्वे स्वे तीर्थे समाचम्य कार्ये समुप-
कल्पिते। त्रिः पीत्वापो द्विः प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नरः।
इन्द्रियाणि सकृत् स्मृश्य तिरभ्युक्ष्य च मानवः। कुर्वीत
पितॄन् दैवञ्च वेददृष्टेन कर्मणा। ब्राह्मणार्थे च यच्छौचं
तच्च मे शृणु कौरवः। पवित्रञ्च हितञ्चैव भोजनाद्यन्त-
योस्तथा। सर्वशौचेषु ब्राह्मेण तीर्थेन समुपस्मृशेत्।
निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा स्मृष्ट्वापो हि शुचिर्भवेत्। वृद्धो
ज्ञातिस्तथा मितं दरिद्रो यो भवेदपि। गृहे वासयि-
तव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च। गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च
सहस्रारिकाः। गृहेष्ते तु पापाय तथा वै तैलपा-
यिकाः। उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा। निवि-
शेयुर्यदा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत्। अमङ्गलानि चैतानि
तथोत्क्रोशा महात्मनाम्। महात्मनोऽतिगुह्यानि न
वक्तव्यानि कर्हिचित्। अगम्याश्च न गच्छेत राज्ञः पत्नीं
सखीं तथा। वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानाञ्च
युधिष्ठिरः। बन्धूनां ब्राह्मणानाञ्च तथा शारणिकस्य च।
सम्बन्धनाञ्च राजेन्द्रः। तथायुर्विन्दते महत्। ब्राह्मणस्य-
पतिभ्याञ्च निर्मितं यन्निवेशनम्। तदावसेत् सदा प्राज्ञो
भवार्थी मनुजेश्वरः। सन्ध्यायां न स्वप्नेद्राजन्। विद्यां
न च समाचरेत्। न भुञ्जीत च मेधावी तथायुर्विन्दते
महत्। नक्तं न कुर्यात्पितृणां भुक्त्वा चैव प्रसाधनम्।
पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता। वर्ज्ज-
नीयाश्च वै नित्यं सक्तवो निशि भारतः। शेषाणि चाव-

दातानि पानीयञ्चापि भोजने । सौहित्यं न च कर्त्तव्यं
रात्रौ न च समाचरेत् । द्विजच्छेदं न कुर्वीत भुक्त्या न
च समाचरेत् । महाकुले प्रसूताञ्च प्रशस्तां लक्ष्मैस्तथा ।
वयस्थाञ्च महाप्राज्ञः कन्यामावोढुमर्हति । अपत्यसुत-
पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं ततः । पुत्राः प्रदेया ज्ञानेषु
कुलधर्मेषु भारत ! । कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय
धीमते । पुत्रा निवेश्याश्च कुलाद्भृत्या लभ्याश्च भारत ! ।
शिरःस्नातोऽथ कुर्वीत दैवं पितृप्रभयापि वा । नक्षत्रे
न च कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः । न प्रौढपदयोः
कार्यं तथाग्नेये च भारत ! । दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिञ्च
विवर्जयेत् । ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि
भारत ! । प्राङ्मुखः ब्रह्मशुकर्माणि कारयेत् सुसमाहितः ।
उदङ्मुखो वा राजेन्द्र ! तथायुर्विन्दते महत् । परिव्राटं
न च ब्रूयात्प्रेषामात्मनस्तथा । परिव्रादो ह्यधर्माय प्रोच्यते
भरतर्षभ ! । वर्जयेद्वाङ्मनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम ! ।
समर्था व्यङ्गिताञ्चैव मातुः सकुलजां तथा । उद्धां प्रव्र-
जिताञ्चैव तथैव च पतिव्रताम् । अयोनिञ्च वियोनिञ्च
न च गच्छेद्विचक्षणः । पिङ्गलां कुठिनीं नारीं न त्वमा-
वोढुमर्हसि । अपस्मारिकुले जातां निहीनाञ्चैव वर्जयेत् ।
श्वत्विणाञ्च कुले जातां क्षयिणां मनुजेश्वर ! । लक्ष्मै-
रन्विता या च प्रशस्ता या च लक्ष्मैः । मनोज्ञा दर्शनीया
च तां भवान् वोढुमर्हति । महाकुले निवेश्यं सदृशे
वा शुधिधर ! । अपरा पतिता चैव न प्याद्या भूतिमिच्छता ।
अग्नीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सुविहिताश्च याः । वेदे च
ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत् । न चेष्टां स्त्रीषु
कर्त्तव्या रक्ष्या दाराश्च सर्वशः । अनायुष्या भवेदोष्यां
तस्मादोष्यां विवर्जयेत् । अनायुष्यं दिवा स्वप्नं तथा-
ऽभ्युदितशायिता । प्रगे निशामासु तथा ये चोच्छिष्टाः
स्वपन्ति वै । पारदार्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा ।
यत्रतो नैव कर्त्तव्यमभ्यासश्चैव भारत ! । सन्ध्यायां न च
भुञ्जीत न स्नायाच्च पठेत्तथा । प्रयतश्च भवेत्तस्यां न च
किञ्चित् समाचरेत् । ब्राह्मणान् पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा
नराधिप ! । देवांश्च प्रणमेत् स्नातो गुरुञ्चाप्यभिवादयेत् ।
अग्निमन्त्रतो न गच्छेत् यज्ञं गच्छेत् दर्शकः । अग्नर्चिते
ज्ञानायुष्यं गमनं तत्र भारत ! । न चैकेन परिव्रज्यं न गन्तव्यं
तथा निशि । अनागतयां सन्ध्यायामागत्य च ऋद्धे वसेत् ।
मातुः पितुर्गुरुणाञ्च कार्यमेवानुशासनम् । हितं वाऽ-
अहितं वाऽपि न विचार्य कथञ्चन । धनुर्वेदे च वेदे

[illegible]

आरक्ष पु० आ+रक्ष-अच् । ?हस्तिकुम्भाधःस्थले, “आर-
क्षमग्नमवसत्य स्त्रुणिं शितायाम्” साधः २हस्तिमस्तक
वर्त्मणि, ३सैन्ये च । ४रक्षके वि० । “शतसाहस्रमारक्षं
मध्यगं रक्षसां कपिः” भट्टिः । “तेषामारक्षभूतन्त्रं पूर्वं दैवं
नियोजयेत्” मनुः । भावे घञ् । ४रक्षायाम् पु० “रक्षांसि
हि विलुप्तानि आङ्गमारक्षवर्जितम् । भावे अ । आरक्षा
तत्त्वार्थे स्त्री रक्षा च वैदिककर्मादौ श्वेतसर्षपादिज्ञेयेषु

मन्त्रसूक्तादिपाठेन विघ्नकारकनिवारणार्थोऽप्यारः ।

आरग्वध पु० आ+रगे-शङ्कायां क्तिप् आरगं रोगशङ्कामपि हन्ति अच् बधादेशश्च । (सो'दाल) इति ख्याते ण्ये ।
“आरग्वधो गुरुः स्नादुः शीतलः स्नंसनोत्तमः । ज्वर-
हृद्दोषपित्ताम्बुवातोदावर्त्तशूलचुत् । तत्फलं स्रंसनं
रुच्यं कुष्ठपित्तकफापहम् । ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठ-
शुद्धिकरं परम्” इति भावप्रकाशे तद्गुणा उक्ताः ।

आरग्वधाद्यतैलं श्वितहरं यथा । “आरग्वधं धवं
कुष्ठं हरितालं मनःशिला । रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत्
तैलं विधानवत् । एतेनाभ्यञ्जयेच्छ्रित्वा क्षिप्रं श्वितं
विनश्यति” चक्रद० ।

आरग्वधतैलं रोमहृम् । “आरग्वधमूलं कर्षद्वितयं
शङ्खचूर्णस्य । हरितालस्य च खरजे मूलप्रस्थे कटुतैलं
पक्वम् । तैलं तदिदं शङ्खहरितालचूर्णितं लेपात् । निर्मूल-
यति च रोमाख्यन्येषां सम्भवो नैव” चक्रद० ।

आरग्वधादिपाचनम् तत्रैव यथा “आरग्वध-
यन्यिकसुस्तिक्ता हरीतकीभिः कथितः कषायः । सामे
समूले कफवातयुक्ते ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च” ।

आरट ति० आरटति आ+रट-अच् । १सस्यक् शब्दकारके
२नटे पु० स्त्रियां गौरा० ङीष् ।

आरट्ट पु० आरट्टते विख्याप्यते आ+रट टच् टस्य नेचच्म् ।

विशिष्टाञ्चोत्पत्तिस्थाने (आरव) देशे । अश्वशब्दे विवृतिः ।

आरट्टज पु० आरट्टे देशे जायते जन-ङ । (आरव)
देशजाते षोडशे । “आरट्टजश्चटुलनिष्ठरुपातसुवैः”

माघः अश्वशब्दे ५०४तद्देशाश्वधर्मा ज्ञेयाः ।

आरणि पु० आ+र-अनि । जलानां स्वयं भ्रमणे आवर्त्तं ।

आरण्ये पु० अरण्यं भवः अरणी+ढक् । १शुकदेवे तस्या-
रणीसम्भवकथा अरणीसुतशब्दे ३५६पृष्ठे विवृता ।
अरण्यमरणहरणमधिकृत्य कृतोऽन्यः ढक् । भारतवन-
पर्वान्तर्गते अरण्यहरणाधिकारेण व्यासेन कृते अवा-
न्तरपर्वभेदे तच्च पर्वं वनपर्वणि ३११ अध्यायावधि ३१४
अध्यायपर्यन्तम् “आरण्यं ततः पर्व” भा० आ० १ अ०
अरुण्याद्दं, स्वार्थे वा ढक् । अरणीसम्बन्धिनि ३यन्त्रभेदे
४अरण्यं च “आरण्येयं ददुस्तस्यै ब्राह्मणाय तपस्विने ।
भा० व० ३१४ अ० ।

आरण्य ति० अरण्ये भवः ण । वनभवे १पशुप्रभृतौ पशवश्च
द्विविधा आरण्याश्च यथाह पैठो “आरण्याश्च-
तर्ह्यश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरोगर्हभोमनुष्यश्चेति सप्त आरण्याः

पशवः, सहिषवानरकृत्तसरोरुपरुष्टपन्मृगाश्चेति सप्तार-
ण्याः” एते च कर्मविशेषोपयुक्ता एतद्विज्ञा अन्त्येऽपि पशवः
आरण्याश्च अश्वमेधशब्दे ५०८ पृष्ठादौ उक्ताः ।
पशुत्वञ्चेह यागार्थालभ्यमानत्वसाम्यात् शकुनादीनामपि
“उष्ट्रो वा यदि मेघस्थागो वा यदि हयः । पशुस्थाने
नियुक्तानां पशुशब्दोविधीयते” इति यज्ञपार्श्वीकृतेः । अतः
एव अश्वमेधे “वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत श्रीधाय कल-
विङ्गान्” इत्यादौ पक्षिणामपि या० वे० २४ अ० मन्त्रव्या-
ख्याने “अथारण्याः पशव उच्यन्ते” वेददीपे उपक्रान्तम्
अन्ते च कपिञ्जलादयः पृषताः आरण्याः पशव
इत्युक्तं तच्च अश्वमेधशब्दे ५१० पृष्ठे दृश्यम् तत्र
स्त्रीपशूनामहिंसत्वम् “अवध्याञ्च स्त्रियं प्राहृस्तिर्यग्योनि
गतामपीति” शास्त्रात् ति० त० यच्चिस्तीति तत् अश्वमेधा-
तिरिक्तविषयं तत्र स्त्रीपशूनां बहूनामालम्बनविधा-
नात् तच्च अश्वमेधशब्दे दृश्यम् । “आरण्यानाञ्च सर्वेषां
मृगाणां सहिषं विना” । “आरण्याञ्च पशून् सर्वान्”
इति च मनुः । “आरण्याः सुमनसैषिरे न मृङ्गैः” माघः
“सप्त आरण्या ओषधयः सप्तारण्याः” तैत्ति० ब्रा० तद्विशेषा-
ञ्चोषधिशब्दे वक्ष्यन्ते २अक्षपपथधान्यभेदे च । “यदक्षपे
पच्यते तेनारण्यम्” शत० ब्रा० । ज्योतिषोक्ते ३मकरा-
दिमाङ्गै ४सिंहे दिवसे ५मेघे ६वृषे च राशौ च स च “मक-
रादिमाङ्गसिंहौवन्यौ दिवसेऽजष्टपभौ च ज्यो० त० उक्तः
७अरण्यभवे गोमये पु० सि० कौ० । अरण्यमरणवासमधि-
कृत्य कृतोऽन्यः अण् । यधिरादीनां वनवासाधिकारेण
व्यासेन कृते भारतान्तर्गते दपर्वभेदे । रामस्य वनवासाधि-
कारेण वाल्मीकिकृते रामायणान्तर्गते ६काण्डभेदे च ।
आरण्यक ति० अरण्ये भवः मनुष्यादिः वुञ् । १अरण्यभवे
पथि अध्ययनेन्याये विहारे मनुष्ये हस्तिनि च एवार्थे वुञ्जः
साधुत्वं तद्विज्ञे न वुञ् किन्तु ण एव । आरण्यः पशुः
गोमये तु वा आरण्यकः पक्षे णः । तत्र मनुष्ये “आरण्य-
कोपात्तफलप्रसूतिः” रघुः । अध्ययने ऐतरेयारण्यकम्
तैत्तिरीयारण्यकं बृहदारण्यकम् “अरण्येऽध्ययनादेव-
आरण्यकमुदाहृतं” मित्युक्ते रारण्यकत्वमेवाम् । तानि च
तत्तद्देवभागभेदाः । “आरण्यकमधीत्य च” मनुः ।
“आरण्यकञ्च वेदेभ्यश्चौषधियोऽमृतं यथा” भा० १ अ० ।
“शास्त्रे चारण्यके गुरुः” भा० उद्यो० १७४ अ० ।
“अनुसृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः । अप्रीह
खादपीह स्वात् सारसारदिद्वयम् । वेदवादानतिक्रम्य

शास्त्राख्यारण्यकानि च । विपाद्य कदलीसम्भं सारं
दृशिरे न ते” इति भा० शा० १८अ० । ४ अरण्यगेये
सामभेदे च । स्वार्थे कन् । उक्तार्थे भारतान्तर्गते ५ वन-
पर्वणि “एतदारण्यके पर्वे भा० आ० प० १ अ० । आर-
ण्यककाण्डम् । रामायणान्तर्गते ईकाण्डभेदे

आरण्यकुक्कुट पुं स्त्री० अरण्ये भवः आरण्यः कुक्कुटः
कर्म० । वनकुक्कुटे “आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो दृंहणः स्ने-
ह्मणोयुक् । वातपित्तक्षयवमीविषमजूरनाशनः” इति भा०
प्र० तन्मांसगुणा उक्ताः । स्त्रियां जातिवात् ङीप् ।

आरण्यगान न० अरण्यं वनगेयं गानम् । सामवेदान्तर्गते
गानग्रन्थभेदे तस्यारण्ये गेयत्वात् तथात्वम् ।

आरण्यपशु पु० कर्म० । स्रुत्युक्ते महिषादौ सप्तविधे
१ पशौ आरण्यशब्दे विवृतिः ।

आरण्यसुद्ध पु० नि० कर्म० । वनसुद्धे । आरण्यसुद्धसेवाकारः
पर्योऽस्यस्याः अच् टाप् । (सुगानी) सुद्धपर्यायं स्त्री राजनि०
आरण्यराशि पु० नि० कर्म० । आरण्यशब्दोक्ते १ सिद्धे २ सक-
रादिमार्गे दिवसे ३ भेषे ४ वृषे च राशौ ।

आरति स्त्री आ+रम्-क्तिन् । १ उपरमे, २ निवृत्तौ च ।

आरत लि० आ+रम्-क्त । १ उपरते २ विरते च “अनारतं
तेन पदेषु लम्बिताः” किरा० । [(एका)(वगी) प्रवृत्तौ ।

आरथ पु० ईषद्रथः प्रा० सं० । एकाद्येन गमनसाधने रथे

आरद्ध लि० आ+रध-क्त । संसिद्धे तिका० फिज् । आर-
द्धायनिः तदपत्ये पुं स्त्री० ।

आरनाल न० आर्क्षति आ+र-अच्, आरः नल-गन्धे
षञ् आरौ नालोगन्धो यस्य । काञ्जिके । “आरनालन्तु
गोधूमैरामैः स्नाद्विस्तुषीकृतैः । पक्कैर्वा सन्वितैस्तैस्तु
सौवीरसदृशं गुणैः” भा० प्र० । “आरनालं दवि क्षीरं
कन्दुपक्कं च सक्तवः । स्नेहपक्कञ्च तक्रञ्च शूद्रस्यापि न
दुष्यति” अतिस० । वा कप् । आरनालकसम्यत्वात् ।

आरब्ध लि० आ+रभ-क्त । कृतारम्भणे “प्रारब्धादन्य-
कार्याणां करणं परिवर्त्तकः” सा० द० । “अनारब्धकार्यं
एव तु” इत्यादि शा० सू० । यस्य कियदंशं कर्तुमारेभे
तादृशः पदार्थः आरब्धः । भावे क्त । २ आरम्भे न० । “व्रतय-
न्निवाहेषु आङ्गे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे स्तुतकं न स्वाद-
नारब्धे तु स्तुतकम्” तिथि० त० विष्णुः ।

आरब्धफलयोः सुकृतदुष्कृतयोः तत्त्वज्ञानोत्पत्तावपि
यावत्फलसमाप्तिं न नाशः इत्येतत् शा० सू० भा० स्थिरीकृतम्
यथा “बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादशेषविनाशसिद्धेरवश्यं भावि-

नी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति । “अनारब्धकार्यं
एव तु पूर्वं तदवधि” शा० सू० । “पूर्वयोरधिकर-
णयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः स
किमविशेषेणारब्धकार्ययोर्भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्य-
योरेवेति विचार्यते तत्र “उभे हवैष एतेन तरतीत्येव-
मादि” श्रुतावविशेषश्रवणादविशेषेणैव ज्ञयइत्येवंप्राप्ते
प्रत्याह अनारब्धकार्यं एव त्विति । अप्रवृत्तफले
एव पूर्वं जन्मान्तरसञ्चिते, अस्मिन्नपि च जन्मनि
प्राक्ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते च सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात्
क्षीयते न त्वारब्धकार्यं सामिभुक्तफले, याभ्यामेतद्वृद्ध-
ज्ञानायतनं जन्म निर्मितम् । कुत एतत् ? “तस्य तावदेव चिरं
यावच्च विमोक्ष्य इति” शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः ।
इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात्
ज्ञानप्राप्तिनन्तरमेव क्षेमसम्भूयते तत्र शरीरपातप्रतीक्षां ना-
चक्षीत । ननु वस्तुबलेनैवायमकर्तात्मबोधः कर्माणि-
क्षययन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानि चिद्विरोधेति
नहि समानेऽग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्वीजशक्तिः क्षीयते
केषाञ्चिच्च क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति, उच्यते
न तावदनाशित्वारब्धकार्यं कर्मांशं ज्ञानोत्पत्तिरूप
पद्यते । आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेग-
स्यान्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम् ।
अकर्तात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्यु-
च्छिनत्ति । बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत्
संस्कारवशात् कञ्चित् कालमनुवर्त्तत एव । अपि च
नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदं कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते
न ध्रियत इति । कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं
देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत । श्रुतिसूत्रिषु च
स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्य-
योरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् ज्ञय इति निर्णयः”
भा० । “चक्रभ्रमणवद्भूतशरीरः” सांख्यसूत्रेण फलजनकस्य
कर्मणो नाशोऽपि चक्रजन्यवेगस्य चक्रनाशोऽपि स्थितिवत्
देहरूपस्य कर्मफलस्य संस्कारात्मना स्थितिरित्यवधारितम् ।
यथा च आरब्धफलस्य कर्मणो यावदधिकारस्थितिरुपस्था
निर्णीतं शा० सू० भा० ३ अ० ३ पादे यथा “यावदधि-
कारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्” शा० सू० । “विदुषो वर्त्त-
मानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते ।
ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ कैवल्यनिर्वाप्तः
स्याच्चेति ज्ञेयं चिन्तोपपद्यते । न हि पाकसाधनसम्पत्ता-

बोदनीभवेन्नवेति चिन्ता सम्भवति नापि भुञ्जानस्तृप्यति न वेति चिन्त्यते । उपपन्ना त्रियं चिन्ता ब्रह्मविदामपि केषाञ्चिदितिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा-
ह्यपान्तरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणर्षिः विष्णु-
नियोगात् कलिदापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः सम्ब-
भूवेति स्मरन्ति । वशिष्ठश्च ब्रह्मणोमानसः पुत्रः सन्-
निमिशपादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्नितावरुणाभ्यां,
भूगवादीनामपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वारुणे
यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्यते । सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण
एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्तब्धत्वे-
न प्रादुर्बभूव । एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनामपि भूयसी
देहान्तरोत्पत्तिकथा तेन तेन निमित्तेन भवति स्मृतौ, श्रुता
वपि मन्त्रार्थवादयोः प्रावेणोपलक्ष्यते । ते च क्वचित्
पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते, क्वचित् स्थितएव तस्मिन्
योगैश्वर्यवशादनेकदेहादानन्यायेन । सर्वे चैते समधिगत-
सकलवेदार्थाः स्मर्यन्ते । तदेतेषां देहान्तरोत्पत्ति-
दर्शनात् प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्व-
महेतुत्वं वेद्यत उत्तरमुच्यते । न, तेषामपान्तरतमः प्रभृ-
तीनां वेदप्रवर्तनादिकलोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषु नियुक्ता-
नामधिकारतन्त्रत्वात् स्थितेः । यथासौ भगवान्
सविता सहस्रयुगपर्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने
उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति “अथात ऊर्ध्वं
उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकलएव मध्ये स्थातेति” श्रुतेः ।
यथा च वर्त्तमाना ब्रह्मविदः प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनु
भवन्ति “तस्य तावदेव चिरं यावच्च विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्य”
इति एवमपान्तरतमः प्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु
तेषुधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने
कैवल्यहेतावचीणकर्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तदव-
साने चापवृज्यन्त इत्यविरुद्धम् । सकृत्प्रवृत्तमेव हि तेऽधि-
कारफलदानाय कर्माश्रयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येण
गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं सञ्चरन्तः स्वाधिका-
रनिर्वर्तनायापरिमितस्मृतयएव देहेन्द्रियप्रकृतिवशि-
त्वान्नियामकबलेन युगपत् क्रमेण वाऽधितिष्ठन्ति । नचैते
जातिस्मरा इत्युच्यन्ते तएव त इति स्मृतिप्रसिद्धेः । यथा
सुलभा बह्मवादिनो जनकेन विवदितकामा व्युदस्य स्वं
देहं, जानकं देहमाविश्य व्युद्य तेन, पश्चात्तं स्वमाविवेशे
ति स्मर्यते । यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मा-
न्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत् ततोऽन्यदप्यदग्ध-

बीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्यतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं
मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वाशङ्केत न तवेयमाशङ्का युक्ता
ज्ञानात् कर्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् । तथा हि
श्रुतिः “भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्येवमादिः” “स्मृतिलक्ष्मे च सर्वं
ग्रन्थीनां विप्रमोक्ष” इति च । स्मृतिरपि “यथैधांसि समि-
द्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
भस्मसात् कुरुते तथेति” “बीजान्यनुपपदधानि न रोहन्ति
यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मा सम्पाद्यते पुन-
रिति” चेवमाद्या । नचाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेश
बीजस्य कर्माश्रयस्यैकदेशदाहएकदेशप्ररोहस्येत्युपपद्यते न
ह्यग्निदग्धस्य शालिबीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते । प्रवृत्त-
फलस्य तु कर्माश्रयस्य सुक्ते शरीरवेगक्षयान्निवृत्तिः “तस्य
तावदेव चिरमिति” शरीरपातक्षेपकरणात् । तस्मादुप-
पन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः” भा० ।
अतएव वाचस्पत्ये उक्तम् “उपासनादिसंसिद्धितोषिते-
श्वरनोदितम् । अधिकारं समाप्यैव प्रविशन्ति परं पदम्”
इत्यवरुद्धे “ध्यानं घनारब्धमिवाङ्गराजः” किरा० ।
“घनारब्धम् मेवावरुद्धम्” मल्लि० । घनारुद्धत्वेन ज्यायान्
पाठः तेनास्य अवरुद्धार्थकत्वे प्रमाणाभावेऽपि न क्षतिरिति
आरभटी स्त्री० आरभ्यतेऽनया आ+रभ-अटि डीप् । नाञ्छे
अर्थविशेषयुक्ते सा० दर्पणोक्ते रचनाभेदे सा च भेदो-
दाहरणसहिता सा० ८० उक्ता यथा
“मायेन्द्रजालसंयामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः । संयुक्ता पण-
बन्धायैरुद्धटाऽऽरभटी मता । वस्तुत्यापनसंफोटौ संक्षिप्ति
रवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वार आरभ्याः प्रकी-
र्त्तिताः । मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तुत्यापनमुच्यते । यथो-
दात्तराघवे । “जीयन्ते जयिनोनिशान्तिमिरव्रातैर्वि-
यद्ग्रापिभिर्मास्वन्तः सकला रवेरपि कराः कक्षादकक्षा-
दमी । एते चोपकबन्धकण्ठरुधिरैराध्यायमानोदरासुञ्च-
न्याननकन्दरानलमुचस्रोत्रान् रवान् फेरवः” इत्यादि ।
संफोटस्तु समाधाय युद्धसत्वरयोर्द्वयोः । यथा मालत्यां
साधवाघोरघण्टयोः । संक्षिप्ता वस्तुरचना शिल्पैरित-
रथाऽपि वा । संक्षिप्तिः स्यात् निवृत्तौ च नेतुर्नेतृत्वर-
ग्रहः । उदयनचरिते किलिङ्गहस्तिप्रयोगः । द्वितीयं
यथा । बालिनिवृत्त्या सुग्रीवः यथा वा परशुरामस्योद्धृत्य-
निवृत्त्या शान्तत्वापादानं “पुण्या ब्राह्मणजातिरन्वयगुणः
शास्त्रं चरित्वं च मे येनैकेन हृतान्यमूर्तिं हरता चैतन्य
सात्त्वामपि । एकः सन्नपि भूरिदोषगहनं सोऽयं त्वया

भेयसा वत्स ! ब्राह्मणवत्सलेन शमितः क्षेमाय दर्पोमम" ।
प्रवेशश्चासिन्क्रान्तिर्हर्षविप्लवसम्भवम् । अवपातनमित्युक्तम् ।
अथा कल्यरावणे षष्ठेऽङ्के । प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुष इत्यतः
प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तम् । सर० क० उक्ते शब्दालङ्का-
ररूपे षष्ठिभेदे च सा च ३८८ पृष्ठे दृश्या । आरः
सामर्थ्येन गामी भटः । ३२रे वीरे पु० हेमचन्द्रः ।

आरभ्य अव्य० आ+रभ-ल्यप् । १ उपक्रम्येत्यर्थे "आरभ्य
तस्यां दशमीञ्च यावत् प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम्"
दुर्गा० त० पु० अनारभ्याधीतत्वात्"मीमांसा । कर्मणि
क्यप् । २ आरम्भणार्हे आरम्भणीये ति० ।

आरमण न० आ+रम-भावे ल्युट् । १ आरामे, विश्रामे
आरम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । आरतिसाधने "स आत्मन्ना-
मणं नाविन्दत्" तैत्ति० चतुषोरेवैते आरमणे कुरुतः"
शत० ब्रा० ।

आरम्बण न० आ+लबि-ल्युट् वेदे लख रः । आलम्बने
"तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायात्मानं परियन्ति"
छा० उ० अनारम्बणानि अनालम्बनानि"भा० "यदिदम-
न्तरिक्षमनारम्बणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गलोक-
नाक्रमेत्" वृ० उ०

आरम्भ पु० आ+रभ घञ् सुम् । १ उद्यमे षत्वरायां स्वार्थे परार्थे
वा षट्हादिसम्पादनव्यापारे ४ उपक्रमे प्रथमकृतौ ५ प्र-
स्तावने द्वैधे ७ दर्पे च । "अनारम्भेऽपि परमहंसुखी
सर्पवत्" सा० सू० "आरम्भे कर्मणां विप्र ! पुण्डरीकं
खरेड्वरिम्" स्मृतिः "न कर्मणासनारम्भात् नैषकथं पुरु-
षोऽश्नुते"गीता "मीनादिस्थोरिव्येषामारम्भः प्रथमक्षणः ।
इति म० त० व्यासः "अथवावलमारम्भः" भाषः ।
"आगमैः सङ्गारम्भा आरम्भसङ्गोदयः" इति
रघुः क्रियाकूटात्मकपाकादिक्रियाणां प्राथमिक-
व्यापारोपक्रमआरम्भः । औत्सर्गिककर्मविशेषे अङ्ग-
विशेषारम्भेऽपि प्रकृतकर्माङ्गारम्भस्तेन आरम्भत्वाच्च स्मृत-
कादेः प्रतिबन्धकत्वम् । यथा "आरम्भोवरणं यज्ञे
संकल्पोव्रतजघ्नयोः । नान्दीआङ्गं विवाहादौ आङ्गे पाक-
परिष्कृया । तथा निमग्न्यङ्गं आङ्गे आरम्भः स्यादिति
श्रुतिः आरम्भे स्मृतं न स्यादिति"ति० त० विष्णुः । इत्याणां
इत्यान्तरेण गुणानां गुणान्तरेणोत्पादने वैशेषिकोक्ते
द्व्यापारे "इव्यारम्भश्चतुर्थं स्यात्" भाषा० कर्मणि घञ् ।
२ आरम्भमाणे "कुलाभुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राप्तना
इव" रघुः । "चित्तापितारम्भ इवावतस्ये" कुमा० ।

आरम्भक ति० आरभते आ+रभ-खल् सुम् । १ आरम्भ-
कारके वैशेषिकादिमतसिद्धे महत्त्वाद्युपचयाय अवयवानां
२ विजातीयसंयोगे च । "तत आरम्भकसंयोगनाशः"
सुक्ता० आरम्भवादशब्दे शा० भा० उदा० ।

आरम्भण न० आ+रभ-ल्युट् सुम् । २ आरम्भशब्दार्थे
कर्मणि ल्युट् । २ आरम्भमाणे च । यथा "सौख्येकेन
मत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वमिदं मृगस्य" विज्ञातं भवति
वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"छा० उ०
"तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" शा० सू० आरम्भणं प्रयो-
जनस्य अनुप्रचना० अण् । ३ आरम्भणप्रयोजनपदार्थे
ति० । आरभ्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ४ उपादानकारणे "किं
स्विदासीदधिष्ठानमारम्भं कतमत् स्तित्कथासीत्" यजु०
१७, १८ । "लोके हि घटादि चिकीर्षुः कुलालो गृह्णा-
दिकं स्थानमधिष्ठाय ऋद्रूपेणारम्भकद्रव्येण चक्राद्युपायै
निष्पादयति ईश्वरस्य तदालिखते । स्विदिति वितर्के द्यावा-
भूमी गृहजतोविश्वकर्मणोऽधिष्ठानं किमासीत् निवासस्थानम्,
अद्यतना निरधिष्ठानाः किमपि कुर्वन्ति । स्विदिति
वितर्के आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽनेनेति
आरम्भणमुपादानकारणम् ऋदिव घटानाम्" वेददी० ।

आरम्भणीय ति० आ+रभ-शक्यार्थे अनीयर् सुम् । यस्य
आरम्भः कर्तुं शक्यते तस्मिन् प्रयोजनादियुक्ते पदार्थे
"तत्पुनः शास्त्रमारम्भणीयमिति" विवरणोपन्यासः ।

आरम्भवाद पु० आरम्भस्य वादः परीक्षापूर्वकः कथाभेदः ।
वैशेषिकाद्याभिमतं परमाणुभ्य एव जगदुत्पत्तिनिर्णायके
वादे । स च "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणा-
न्तरमिति"वै० सू० दर्शितः "आत्माकाशाणुसुखतः कारणं
पूर्वमिष्यते । कुलालादिवदण्डन्तु घटवज्जन्मानशमाक् ।
पृथिव्यम्भोऽग्निवायूनां कर्मसंयोजिताणवः । द्युष्णुकादि
क्रमेणाण्डमारभन्ते इदं महदिति" हि तेषां वादः ।
शा० भाष्ये तु तदेतन्मतमुक्त्याय निराकृतं यथा
"परमाणुकारणवादइदानीं निराकर्तव्यः । तदादौ ताव-
द्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेष्यते स
प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणां मध्युपगमः कारण
द्रव्यसमवायिनोगुणाः कार्यद्रव्यसमानजातीयं गुणा-
न्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवद-
र्शनात्तद्विपर्ययाऽदर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जग-
त्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं सम-
वेद्यात् तददर्शनात् । न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणमिति मह-
र्षेः ।

तीति । इममभ्युपगमन्तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति । “महद्दीर्घवद्गुणपरिमाणुलाभ्याम्” सू० । “एषा तेषां प्रक्रिया परमाणवः किल किञ्चित्कालमनारम्भकार्या यथा-योगं रूपादिमन्तः पारिमाणुल्यपरिमाणास्तिष्ठन्ति । ते च पञ्चादष्टादिपुरःपराः संयोगसचिवाश्च सन्तोद्गुणकादि-क्रमेण कृत्स्नं कार्यं जातमारभन्ते कारणगुणाश्च कार्ये गुणान्तरम् । यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयोद्गुणके शुक्लादीनारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाणुल्यम् न द्व्यणुके पारिमाणुल्यमपरमारभते द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् । अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनारम्भकत्वम् । अणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभन्ते तदापि समानेना योजना । तदेवं यथा परमाणवोः परिमाणुलाभानोऽणु ह्रस्वञ्च द्व्यणुकं जायते महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि न परिमाणुल्यम् । यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतोमहद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि जायते नाणु नोत ह्रस्वम् एवं चेतनाद्वयज्ञानोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे तव किं किञ्चम् । अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादि ततो नारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाणुल्यत्वादीनि इत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्ये चेतनान्तरं नारभेते । नञ्चेतनानां चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात् । तस्मात् पारिमाणुल्यत्वादि वैषम्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति, मैवं संस्थाः यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाणुल्यत्वादीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् । न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाणुल्यत्वादीनामनारम्भकत्वे कारणं प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाणुल्यत्वादीनारम्भकत्वोपपत्तेः आरम्भमपि कार्यं द्रव्यं प्राग्गुणारम्भात् क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । न च परिमाणान्तरारम्भे व्यप्राप्तिं पारिमाणुल्यत्वादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यहेतुकत्वाभ्युपगमात् । “कारणबहुत्वात् प्रच-

यविशेषाच्च महत्” “तद्विपरीतमणु” । “एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते” इति हि काणभुजानि सूत्राणि । न च सन्निधानविशेषात् कुतश्चित् कारणबहुत्वादीनि एवारभन्ते न पारिमाणुल्यत्वादीनीत्युच्यते द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वाऽऽरभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वान्वयसमवायाविशेषात् । तस्मात् यथा स्वभावादेव पारिमाणुल्यत्वादीनामनारम्भकत्वं तथा चेतनाया अपि दृष्टव्यम् संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमशुक्तिमिति चेन्न दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्त्तव्यं गुणस्य वा गुण-एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणसदाजहार “प्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चात्मकत्वं न विद्यत” इति । यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयवन् संयोगोऽप्यप्रत्यक्षः एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयवत् शरीरमप्रत्यक्षं स्यात् प्रत्यक्षन्तु शरीरं दृश्यते तस्मात् पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति गुणश्च संयोगोऽद्रव्यं शरीरम् । दृश्यतेत्विति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैवैतद्वत्तम्, नेति ब्रूमः तत्सांख्यं प्रत्युक्तं एतत्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतः कृतः “एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः” इति सत्यमेतत् तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः । “उभयथापि न कर्माऽतस्तदभावः” सू० । इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठति । पटादीनि हि सावयवानि द्रव्याणि स्वातुगतैः संयोगसचिवैस्तत्त्वादिभिर्द्रव्यैरारम्भमाणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत्किञ्चित् सावयवं सर्वन्तत् स्वातुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैर्द्रव्यैरारम्भमिति गम्यते । सचायमवयवविविधविभागोयतो निवर्त्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः । सर्वञ्चेदं गिरिसहस्रादिकं जगत् सावयवं सावयवत्वादाद्यन्तवत् न चाकारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवोजगतः कारणमिति कणभुगभिप्रायः । तानीमानि चत्वारि भूतानि भूयस्त्रैजःपवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते । तेषाञ्चापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतोविभागासम्भवादिनश्यताञ्च पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तविभागो भवति स प्रलयकालः । ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्मात्पद्यते तत्कर्मा स्वान्वयमणुसखन्तरेण संदुनक्ति ततो

द्वाणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते एवमग्निः एवमापः एवं
 पृथिवी एवं शरीरं सैन्द्रियमित्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः
 सम्भवति । अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्वाणुकादिगतानि रू-
 पादीनि सम्भवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते ।
 तत्रेदमभिधीयते वियोगावस्थानां तावदणूनां संयोगः
 कर्मापेक्षोऽभ्युपगमन्यः कर्मवतां तत्त्वादीनां संयोगदर्शनात् ।
 कर्मणश्च कार्यत्वात्तन्निमित्तं किमप्यभ्युपगमन्यम् अनभ्युप-
 गमे निमित्ताभावाच्चाणुप्रादयं कर्म स्यात् । अभ्युपगमेऽपि
 यदि प्रयत्नोऽभिधातादिवो यथादृष्टं किमपि कर्मणो निमि-
 त्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवाच्चैवाणुप्रादयं कर्म स्यात् न हि
 तस्यासवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात् ।
 शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्ममनःसंयोगे सत्यात्मगुणः प्र-
 यत्नो जायते । एतेनाभिधाताद्यपि दृष्टनिमित्तं प्रत्या-
 ख्यातव्यम् । सर्गात्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो
 निमित्तं सम्भवति । अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमि-
 त्युच्येत तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा उभय-
 थापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्येत्त अदृष्टस्याचेतन-
 त्वात् । न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रव-
 र्त्तयति वेति साङ्ख्यपरोक्षायामभिहितम् । आत्मनश्चातु-
 त्पन्नचैतन्यस्य तस्यासवस्थायामचेतनत्वात् । आत्मसमवा-
 यित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यात् अस-
 म्बन्धात् । अदृष्टवता पुरुषेणाख्यणूनां सम्बन्ध इति चेत्
 सम्बन्धसातत्यात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गः नियामकान्तराभा-
 वात् । तदेवं निवृतस्य कश्चित् कर्म निमित्तस्याभावा-
 च्चाणुप्रादयं कर्म स्यात् कर्माभावात् तन्निबन्धनः संयोगो-
 न स्यात् संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्वाणुकादि कार्यजातं
 न स्यात् । संयोगश्चाणोरणुन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदे-
 शेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरेणुमातृत्वप्रसङ्गोदृष्ट
 विपर्ययप्रसङ्गश्च प्रदेशवतोद्भवस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण
 संयोगस्य दृष्टत्वात् । एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः ।
 परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्फुरति चेत् कल्पितानाम-
 वस्तुत्वादवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायि
 कारणं न स्यात् असति चासमवायिकारणे द्वाणु-
 कादि कार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चादिसर्गो
 निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति
 एवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां
 सम्भवेत् । न हि तत्रापि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं
 दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्धार्थं न प्रलयप्रसिद्धार्थ-

मिति अतोनिमित्ताभावाच्च स्यादणूनां संयोगोत्प-
 त्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थञ्च कर्म । अतश्च संयोगविभागायत्तयोः
 सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत । तस्मादनुपपन्नोऽयं पर-
 माणुकारणवादः । “समवायाभ्युपगमाच्च सास्यादनवस्थितेः”
 सू० समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुवादनिरा-
 करणेन सम्बध्यते । द्वाभ्याच्चाणुभ्यां द्वाणुकतुत्पद्यमान-
 मत्यन्तभिन्नमणुभ्यामणवोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता न
 चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः समर्थयितुम्, कुतः ?
 सास्यादनवस्थितेः । यथैव द्वाणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् द्वाणुकं
 समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां सम्बध्यते एवं समवा-
 योऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् समवायलक्षणेनान्ये नैव
 सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येत अत्यन्तभेदसास्यात् ततश्च
 तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्था प्रस-
 ज्येत । नन्विह प्रत्ययप्राज्ञः समवायो नित्यसम्बन्धएव
 समवायिभिर्गृह्यते नासम्बन्धः सम्बन्धान्तरापेक्षो वा ततश्च न
 तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्योऽन्यानवस्था प्रसज्येत । ने-
 त्युच्यते । संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसम्बन्ध ए-
 वेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षेत । अथार्थान्तरत्वात्
 संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षेत, समवायोऽपि तच्च-
 र्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षेत । स च गुणत्वात् संयोगः
 सम्बन्धान्तरमपेक्षेत न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम्
 अपेक्षाकारणस्य तत्त्वत्वात् गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात् ।
 तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतां प्रसज्येतैवानवस्था ।
 प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्या-
 मणुभ्यां द्वाणुकं नैवोत्पद्येत तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणु-
 कारणवादः । “नित्यमेव च भावात्” सू० । अपि च अणवः
 प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा
 अनुभयस्वभावा वाऽभ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात् चतु-
 र्धापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भा-
 वात् प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव
 निवृत्तेर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः । उभयस्वभावत्वञ्च विरो-
 धादसमञ्जसम् । अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृ-
 त्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसञ्चि-
 धानाच्चित्प्रवृत्तिप्रसङ्गः । अतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्यप्र-
 वृत्तिप्रसङ्गः तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः । “रू-
 पादिसत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्” सू० । नावयवानां द्रव्या-
 णामवयवशोविभज्यमानानां यतः परोविभागो न सम्भ-
 वति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवस्तुर्विधस्य रूपा-

दिसतो भूतभौतिकस्वरूपका नित्याच्चेति यद्वैशेषिका
अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निराख्यन् एव यतो-
रूपादिमत्त्वात् परमाणूनामभ्युपगमनित्यत्वविपर्ययः प्रस-
ज्येत परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वञ्च तेषामभिप्रेत
विपरीतमापद्येतैर्त्यः । कुतः ? एवं लोके दृष्टत्वात् ।
यद्वि लोके रूपादिमद्वस्तु तत् स्वरूपकारणापेक्षया स्थूलम-
नित्यञ्च दृष्टं तद्यथा पटस्तन्नूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति
तन्त्ववशान्मूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति । तथा
चामी परमाण्वोरूपादिमन्तस्तरभ्युपगम्यन्ते तस्मात्तेऽपि
कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यच्च
नित्यत्वे कारणं तैरेकं “सदकारणवन्नित्यमिति” । तद-
र्थेवं सत्येषु न सम्भवति उक्तेन प्रकारेण कारणवत्त्वो-
पपत्तेः यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणसक्तम् “अ-
नित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावः” इति । तदपि ना-
वश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति असति हि यस्मिन्
कस्मिंश्चिद्विषये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते
न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्षते तच्चास्येव नित्यं परम-
कारणं ब्रह्म । न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिद-
र्थस्य प्रसिद्धिर्भवति प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यव-
हारावतारात् । यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणसक्तम् ।
“अविद्या चेति” । तद्यद्येवं विव्रियेत सतां परिदृश्यमानका-
र्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणानुपपत्तिरिति ततोऽप्युक्ति-
नित्यताप्यपद्येत । अथाद्रव्यवत्त्वे सतीति विशेष्यते तथाप्य-
कारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत तस्य च प्रागे-
वोक्तत्वादविद्या चेति पुनरुक्तं स्यात् । अथापि कारण-
विभागात् कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोर-
सम्भवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्या-
ख्यायेत । नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टमर्ह-
तीति नियमोऽस्ति संयोगसचिवे ह्यनेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्या-
न्तरस्वरूपकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं स्यात् यदा त्वापास्तविशेषं
सामान्यात्मकं कारणं विशेषवद्वस्तुान्तरमापद्यमानमारम्भ-
कमभ्युपगम्यते तदा दृष्टकाठिच्यविलयनवत् स्वरूपवस्तुविलय-
नेनापि विनाश उपपद्यते । तस्माद्रूपादिमत्त्वात् स्वादिभि-
प्रेतविपर्ययः परमाणूनां, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकार-
णवादः । “उभयथा च दोषात्” सू० । गन्धरसरूपस्पर्शगुणा
स्थूला पृथ्वी, रसरूपस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्श-
गुणं सूक्ष्मतरं तेजः, स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायु रित्येव-
मेतानि चत्वारि भूतानुपपत्तितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्म-

तारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते तद्वत् परमाणवोऽभ्युप-
चितापचितगुणाः कल्पोऽरन् न वा । उभयथापि तदो-
षानुषङ्गोऽपरिहार्य एव स्यात् । कल्पमाने तावदुपचि-
तापचितगुणत्वे उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्व
प्रसङ्गः । नचान्तरेणापि मूर्त्युपचयं गुणोपचयो भवतो-
त्युच्येत कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । अक-
ल्पमाने तदुपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाध्यप्रसिद्धये
यदि तावत् सर्व्व एव एकैकगुणा एव कल्पोऽरन् ततस्तेजसि
स्पर्शगोपलब्धिर्न स्यात् अस्तु रूपस्पर्शयोः, पृथिव्यां रूप-
रस्पर्शानां, कारणगुणपूर्व्वकत्वात् कार्यगुणानाम् । अथ
सर्व्वे चतुर्गुणा एव कल्पोऽरन् ततोऽप्यपि गन्धस्थोपलब्धिः-
स्यात् तेजसि च गन्धरसयोः, वायौ च गन्धरसरूपाणां, ब-
चैवं दृश्यते । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ।
एतेनादृष्टस्य सातत्येऽपि कालवशात् नियमसमर्थनम् प-
रेषामकिञ्चित्करम् । महाकालसैकत्वेन नियामकत्वाभा-
वात् खण्डकालस्य च तदानीं क्रियाद्यभावेन विशेषकत्वा
सम्भवात् क्रियायाः मूर्त्तद्रव्याधीनत्वान्मूर्त्तस्य चावयव-
संयोगाधीनत्वेन सर्गोत्तरमेवोत्पत्तेस्तदाऽसत्त्वात् । यच्च
निरवयवस्य परमाणोर्दिग्वच्छेदेन संयोगसम्भवसमर्थनं
तदप्यकिञ्चित्करं नित्यायादिशस्तद्वच्छेदकत्वासम्भवात्
दिग्विभागस्यैवावच्छेदकत्वस्य लोके दृष्टत्वात् दिग्विभा-
जकस्य चावयवभेदस्य परमाणोरसम्भवेन तत्त्वायो-
गात् । किञ्च “षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः
षडंशतेत्यापत्तिश्च तथा हि दिग्वच्छेदेन संयोगे हि
पूर्व्वादिचतुर्दिग्भेदेन जड्वाधोदिग्भेदेन च षट्सु दिक्षु
विनिगमनाभावेन युगपद्योगापत्त्या परमाणोः षडं-
शतापत्तिस्तेन निरवयवत्वं तस्य न सिध्येत । वस्तुतः प्रा-
च्यादिव्यवहारस्य उदयगिर्यादिसम्बन्धाधीनत्वेन तस्य च
सर्गोत्तरकालीनतया तदानीं तद्व्यवहारः सर्वथा न
सम्भवत्येवेति दिग्वच्छेदेन परेषां संयोगकल्पनं सर्व्वथा
ऽयुक्तमेव । अधिकम् अवयवविशब्दे ४३३ पृष्ठादौ दृश्यम्

आर(रा)व पु० आ+र-अप् पत्ते घञ् । सम्यक्शब्दे ।
“वानराश्चक्रुरारवम्” रामा० । “उच्छ्रायवान् घनारावो
वानरं जलदारवम्” भट्टिः ।

आरस्य न० अरसस्य भावः चतुरादि० घञ् । रसभिन्नत्वे
नास्ति रसोयस्य बहु० तु त्वतलौ न घञ् । अरसत्वसर-
सता वेत्येव “उच्चैरसति मन्दतामरसतामिति” चन्द्रा० ।
आरा स्त्री आ+र-अच् । १ चर्मभेदकास्त्रभेदे । (टेको) इति

ख्याते शलौहास्ते । “आरायमातो ह्यवरोऽपि दृष्टः”
श्रुतिः । प्रतोदे च “या पूषन् ब्रह्मचोदनीमारां विभर्षामृष्टे”
ऋ० ६, ५, ८, । “उद्यम्यारामयकायोत्थितस्य” माघः ।
“आरां प्रतोदस्” मत्तिनाथः ।

आराग्र न० आरायाः अग्रम् । १ आरायाः अग्रे “आराय-
मातो ह्यवरोऽपि दृष्टः” श्रुतिः । “अर्द्धचन्द्रचुरप्रादिधाराय”
सुखसुच्यते । आरायन्त सुखं तेषां पुष्पपत्तादिभेदतः”
इति हलायुधोक्ते २ अर्द्धचन्द्राकारचुरप्रायस्तुसुखे च ।
आराज्ञी स्त्री सम्यक् राजते आ+राज-कनिन् डीप् ।
देशभेदे धूमा० देशवाचित्वात् वुञ् । आराज्ञकः । तद्देश-
भवेति ० ।

आरात् अव्य० आ+रा पा० आति । १ दूरे, २ समीपे च । आ-
दातुं दयितमिवावगादमारत्” माघः । “तमर्च्यमाराद-
भिवर्त्तमानम्” रघुः । “विचित्सुचैः स्तवमानमारात्” भट्टिः
आराति पु० आ+रा-क्तिच् । शतौ । द्विरूपकोषः ।

आरातीथ ति० आरादुभवः जातः आगतो वा दृढत्वात् क
आराच्छब्दवर्जनात् नाव्ययस्य टिलोपः । १ निकट-
दूरयोर्भवे २ तत्र जाते ३ ताम्यामागते च ।

आरातिक न० आरात्प्रापि निर्दृष्टं ठञ् । (आरति) नीराजन-
कर्मणि । दीपो हि रात्वावेव प्रदर्श्यते इदं दिनेऽपि
दर्श्यते इति तस्य तथात्वम् “ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्ज-
लित्वयम् । महानोराजनं कुर्यात् महावाद्यजयस्त्रैः ।
प्रज्वालयेत्तदर्थञ्च कर्पूरेण हृतेन वा । आरातिकं शुभे
पात्रे विषमानेकवर्त्तिकम्” हरिः । विनासे तल्लक्षणादि ।
तस्य देहांशभेदे आरण्यप्रमाणमपि ततोक्तं यथा “आदौ चतुः
पादतले च विष्णोर्द्वौ नाभिदेशे सुखमण्डलैकम् । सर्वेषु
बाह्वेषु च सप्त वारान् आरातिकं भक्तजनस्तु कुर्यात्” ।
“शिरसि निहितभारं पात्रमारातिकस्य अमयति मयि
भूयस्ते कपार्द्रः कटाक्षः” चतुःषष्ट्युपचारे शङ्करा०

आराधन न० आ+राध-ल्युट् । १ पात्रे, २ संसिद्धौ णिच्-
ल्युट् । ३ साधने ४ अवाप्तौ ५ तोषणे ६ सेवने तोषणसेवन-
योः संसिद्धिहेतुत्वात् तथात्वम् “साध्वसारधनमपि
रमणीयमस्याः” शकु० । “आराधनायास्य सखी
समेताम्” कुमा० । आराध्यतेऽनेन णिच्-करणे ल्युट् ।
७ सेवासाधने “इदं तु ते भक्तिन्ध्वं सतामाराधनं वपुः”
कुमा० । “सर्वत्र दैत्याः समतासुपेत समत्वमाराधन-
मच्युतस्य” भाग० प्रह्लादोक्तिः । [सेवायाम् ।

आराधना स्त्री आ+राध-णिच्-युच् स्त्रीत्वात् टाप् ।

आराधनीय ति० आराधयितुम् शक्यः आ+राध-णिच्-
शक्यार्थे अनीयर् । आराधनयोग्ये “सोऽहं कथं नाम त-
वाचरेयमाराधनीयस्य ऋषेर्विधातुम्” रघुः ।

आराधय पु० आ+राध-णिच्-वा० श । आराधनकारके
ब्राह्म० भावादौ ष्यञ् । आराधयस्व आराधनकर्त्तृत्वे न० ।

आराधयित ति० आ+राध-णिच्-टच् । १ परिचारके ।
२ सेवके “नन्वयमेवाराधयिता जनस्तत्र समीपे वर्तते” शकु० ।

आराधित ति० आ+राध-णिच्-क्त । सेविते । “नाराधितोयैः
पुरुषः प्रधानः तेषां दृष्ट्या जन्म नराधमानाम्” भाग० ।

आराम पु० आरम्यतेऽत्र आ+रम-आधारे षञ् । क्वचित्
वने १ उद्यावे “आत्मारामाविहितरतयोनिर्विकल्पो समा-
धौ” वेणो० आत्माआरामइव । षजन्तस्य पुंस्त्वात्
शासनात् स्त्रीत्वोक्तिः प्रासादिकी । “वाय्यारामतडाग-
कूपमवनारम्भप्रतिष्ठाप्रतेत्यादि” सुह्रू० चि० । “क्षेत्रकूप-
तडागानामारामस्य गृहस्य च” “गृहं तडागमारामं क्षेत्रं
वा भीषया हरन्” “तडागारामदाराणामपत्यस्य
च विक्रयः” इति च महः “जलाशयारामसुर-
प्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्कशुक्रे । ऋक्षे गृदुक्षि-
प्रचरध्रुवे स्यात् पक्षे सिते स्वर्गतिथिच्छिन्ने वा रिक्तार-
वर्ज्ये दिक्सेऽतिशक्ता” वृत्तर० टी० उक्ते षोडशभिश्च रण्यै-
राराम इत्युक्ते २ दण्डकभेदे च । आ+रम-भावे षञ् ।

३ आरतौ “योऽन्तःसुखोऽन्तरारामः” गीता । अन्-
रात्मनि आरामोयस्येति विग्रहः “अघायुरिन्द्रिया-
मोमोघं पार्थ ! स जीवति” गीता । आरामकरण-
प्रकारः” वृहत् सं० उक्तः यथा “प्रान्तच्छायाविनिर्मुक्ता
न मनोज्ञा जलाशयाः । यस्मादतो जलप्रान्तेष्वारामान्
विनिवेशयेत् । गृहो भूः सर्वदृष्ट्याणां हिता तस्यां तिलान्
वपेत् । पुष्पितांस्तान् गृह्णीयात् कर्म्मतत्प्रथमं भुवि ।
अरिष्टाशोकपुद्गागश्रीषाः सप्रियङ्गवः । मङ्गल्याः
पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु वा । पनसाशोककदली-
जम्बूलकुचदाडिमाः । द्राक्षापालीवताश्चैव वीजपूराति
सुक्तकाः । एते द्रुमाः काण्डरोऽप्य गोमयेन प्रक्षेपिताः ।
मूलच्छेदेऽथवा स्तम्भे रोपणीयाः प्रयत्नतः । अजात-
शाखाच्छिरे जातशाखान् हिमागमे । वर्षागमे च
सुस्तम्भान् यथादिक् प्रतिरोपयेत् । हतोऽपीरतिलक्षौद्र-
विडङ्गक्षीरगोमयैः । आमूलस्तम्भलिप्तानां कुङ्कुमेन विरो-
पणम् । शुचिर्भूत्वा तरोः पूजां कृत्वा स्नानानुलेपनैः ।
रोपयेद्गोपितश्चैव पत्रैस्त्रैरेव जायते । सायं प्रातश्च

धर्मान्ते, शीतकाले दिनान्तरे । वर्षासु च भुवः शोषे
 सेक्तव्या रोपिता द्रुमाः । जम्बूवेतसवानोरकदम्बोदम्ब-
 रार्जुनाः । बीजपूरकष्टद्वीकालकुचाश्च सदाडिमाः ।
 वज्रुलो नक्तमालश्च तिलकः पनसस्तथा । तिमिरो
 ऽन्नातकश्चैव षोडशानूपजाः स्मृताः । उत्तमं विंशति-
 हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् । स्थानात्, स्थानान्तरं कार्ये
 दृक्षाणां द्वादशान्तरम् । अभ्यासजातास्तरवः संस्पृशन्तः
 परस्परम् । पलैर्मूलैश्च न फलं सम्यग्यच्छन्ति पीडिताः ।
 शीतवातातपैरोगो जायते पाण्डुपत्रता । अष्टद्विंश
 प्रवालानां शाखाशोषो रसक्षुतिः । चिकित्सितमधैतेषां
 शस्त्रेणादौ विशेषनम् । विडङ्गघटपङ्काक्तान् सेचयेत्
 क्षीरवारिणा । फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैस्तिलैर्यैः ।
 शृतशीतपयःसेकः फलपुष्पाभिवृद्धये । अविकाजशक-
 चूर्णस्याढके द्वे तिलाढकम् । सक्तप्रस्थो जलद्रोणो गोमांसं
 तुलया सह । सप्तरात्रोषितैरैः सेकः कार्यो वनस्पतेः ।
 वल्लीगुल्मलतानां च फलपुष्पाय सर्वदा । वासराणि
 दश दुग्धभावितां बीजमाज्ययुतवस्तयोजितम् । गोमयेन
 बद्धशो विरुद्धितं क्रौडमार्गपिशितैश्च धूपितम् । मत्स्य-
 म्भृकरवसासमन्वितं रोपितं च परिकर्मितावनौ । क्षीर-
 संयुतजलावसेचितं जायते कुसुमयुक्तमेव तत् । तिलि-
 डोत्यपि करोति वल्लीरं ग्रीहिमाषतिलचूर्णं सक्तुभिः ।
 पूतिमांससहितैश्च सेचिता धूपिता च सततं हरिद्रया ।
 कपित्थवल्लीकरणाय मूलान्यास्फोटधात्रीधववासकानाम् ।
 पलाशिनीवेतससूर्यवल्लीश्यामातिसक्तैः सहिताट्मली ।
 क्षीरे शृते चाप्यनया सुधीते नालाशताख्यं तु कपित्थ-
 बीजम् । दिने दिने शोषितमर्कपाकैर्मांसं विधिस्त्वेव
 ततो ऽधिरोष्यम् । हस्तायतं तद्विगुणं गभीरं खात्वा ऽ
 वटं प्रोक्तजलावपूर्यम् । शुष्कं प्रदग्धं मधुसर्पिषा तत्
 प्रलेपयेद्भस्मसमन्वितेन । चूर्णीकृतैर्माषतिलैर्यैश्च प्रपूरये-
 न्मृत्तिकयान्तरस्थैः । मत्स्यामिषास्मःसहितं च हन्याद्
 यावद्वधनत्वं ससुपागतं तत् । उष्णं च बीजं चतुरङ्गुलाधो
 मत्स्याम्भसा मांसजलैश्च सिक्तम् । वल्ली भवत्याशु शुभ-
 प्रबाला विस्त्रापनी मण्डपमावृणोति । शतशोऽङ्गुलस-
 म्भूतफलकल्पोन भावितम् । एतत्तैलेन वा बीजं स्नेहा-
 तकफलेन वा । वापितं करिकोन्मिश्रं मृदि तत्क्षयजन्म-
 कम् । फलभारान्विता शाखा भवतीति किमद्भुतम् ।
 स्नेहातकस्य बीजानि निष्कुलीकृत्य भावयेत्प्राज्ञः । अ-
 ङ्गोक्लहिज्जलाङ्गिष्ठायायां सप्त कलैवम् । माहिषगोभय-

दृष्टान्यस्य करीषे च तानि निक्षिप्य । करकाजलमृदौर्गै-
 न्युपान्यङ्गा फलकराणि । ध्रुवमृदुमूलविशाखा शुभं
 श्रवणस्तथाश्विनी हस्तम् । उक्तानि दिव्यदग्भिः पादप-
 संरोपणे भानि” ।

आरामशीतला स्त्री आरामे तन्मध्ये शीतला । सुगन्धि-
 पत्रयुक्ते दृक्षभेदे राजनि० “आरामशीतला तिल्ला शीतला
 पित्तहारिणी” वैद्य० ।

आरामिक त्रि० आरामे तद्वक्ष्ये नियुक्तः ठक् । उद्यानपाले
 आराल त्रि० ईषदरालम् प्रा०स० । ईषत्कुटिले तारका०
 इतच् । आरालतः ईषत्कुटिलिते त्रि० ।

आरालिक त्रि० आरालं कुटिलं चरति ठक् । १ पाचको
 २ कुटिलचारिणि च । धनलोभेन परप्रेरितोहि पाचको-
 विषादिसंस्मृतं पचतीति तस्य कुटिलचारित्वम् । अतो-
 राज्ञा यथाभूता पाचकानियोज्यास्तदुद्दर्शितम् सुश्रुते
 यथा “रिपवो विक्रमाक्रान्ता ये च खेऽकृततां गताः ।
 सिद्धं क्रोधविषं विवरं प्राप्य तादृशम् । विषैर्निह-
 न्युर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः । स्त्रियो वा विविधान्
 योगान् कदाचित् भुगेच्छया । विषकन्योपयोगाद्वा
 क्षणाज्जह्यादस्त्वरः । तस्माद्वाद्येन सततं विषादस्थो
 नराधिपः । यस्माच्च चेतोऽनित्यत्वमश्वत् प्रथितं नृणाम् ।
 न विश्वस्यान्ततो राजा कदाचिदपि कस्यचित् । कुलीनं
 धार्मिकं स्निग्धं सुभृतं सततोत्थितम् । अलुब्धमशठं
 भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम् । क्रोधपारुष्यमात्मार्थमदालस्य-
 विवर्जितम् । जितेन्द्रियं क्षमावान् शुचिं शीलदयान्वितम् ।
 मेधाविनमसंश्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम् । पटुं प्रगल्भं
 निपुणं दक्षं मायाविवर्जितम् । पूज्योक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं
 सच्चिहितागदम् । सहानसे प्रशुद्धीत वैद्यं तद्विद्वत्पूजि-
 तम् । प्रसन्नदिग्देशकतं शुचिभाण्डं सहचक्षुचि । सजा-
 लकं गवाक्षाद्यमात्मवर्गनिषेवितम् । विकलसृष्टसंस्मृतं
 सवितानं कृतार्जनम् । परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि
 सहानसम् । तत्राध्यक्षं निशुद्धीत प्रायोवैद्यगुणान्वितम् ।
 शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः । संविभक्ताः
 सुमनसो नीचकेशनखाः स्त्रियाः । स्नाता दृढं संयमिनः
 क्षतोष्णीषाः सुसंयताः । तस्य चाज्ञाविधेयाः सुर्वविधाः
 परिकर्म्मिणः । आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो
 यतः । तस्मान्नहानसे वैद्यः प्रसादरहितो भवेत् ।
 माह्वानसिकवोढारः सौपौदनिकपौपिकाः । भवेयुर्वैद्यव-
 शगा ये चाप्यन्ये तु केचन । इङ्गितज्ञो मनुष्याणां

शाक्चेष्टासुखवैकृतैः । विद्याद्विषस्य दातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धि-
मान् । न दद्यात्पुत्रं पृष्टो विवक्षन् मोहमेति च ।
अपार्थं बद्ध सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् । स्फोटयत्य-
ङ्गुलीभूमिमकक्षाद्विलिखेद्वसित् । वेपथुर्जायते तस्य त्वस्त-
श्चान्योऽन्यमीक्षते । क्षामो विवर्णवक्त्रश्च नखैः किञ्चि-
च्छिनत्यपि । आलभेतासकहीनः करेण च शिरोरुहान् ।
निर्ययाहुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः । वसते विपरीत-
स्तु विषदाता विचेतनः । केचिद्भयात् पार्थिवस्य त्वरिता
वा तदाक्षया । असतोमपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति
मानवाः । तस्मात् परीक्षणं कार्यं भृत्यानामादितो
नृपैः । अन्ने पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेखने । उल्का-
दने कषाये च परिषेकेऽसुलेपने । स्रुतु वस्त्रेषु शय्यासु
कवचाभरणेषु च । पादुकापादपोठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम् ।
विषजुष्टेषु चान्येषु नखधूमाङ्गनादिषु । लक्षणाणि प्रव-
क्ष्यामि चिकित्सासम्बन्धनम् । नृपभक्ताह्वलिं न्यस्तं सविषं
भक्षयन्ति ये । तत्रैव ते विनश्यन्ति मलिकावायसादयः ।
ऊतभुक्तेन चान्नेन भृशं चटचटायते । मयूरकण्ठ-
प्रतिभो जायते चापि दुःसहः । भिक्षार्चिस्तीक्ष्णधूमश्च
न चिराद्गोपशम्यति । चकोरस्याक्षिवैराग्यं जायते
क्षिप्रमेव तु । वृद्धाक्षं विषसंभृष्टं स्त्रियन्ते जीवजीवकाः ।
कोकिलः स्वरवैकल्यं क्रौञ्चस्तु मदमृच्छति । हृष्येन्मयूर-
उद्विग्नः क्रोशतः शुकसारिके । हंसः क्षेडति चात्यर्थं
भङ्गराजस्तु कूजति । पृथतो विस्तृत्यश्रु विषां सुञ्चति
मर्कटः । सन्निकटंस्ततः कुर्याद्राक्षस्तान् मृगपक्षिणः ।
आराविन् त्वि० आरोति आ+रु-णिनि । सस्यकुशब्दकारके
उच्चैः शब्दकारके स्त्रियां ङीप् ।
आरित्विक त्वि० अरित्वे भवादि काश्या० ङञ् जिठ् वा ।
अरित्वभवादौ स्त्रियां ङजि ङीष् जिठि टाप् ।
आरिन्दमिक त्वि० अरिन्दमे भवादि ङञ् जिठ् वा । अरि-
न्दमभवादौ स्त्रियां ङजि ङीष् जिठि टाप् ।
आरिक्कीय त्वि० रिष-हिंसे मनु न०त० अरिष्ठाः अहिं-
सकः तस्य सन्निकटदेशादौ कथा० कृष्ण । अहिंसक-
सन्निकटदेशादौ ।
आरोहणक त्वि० आरोहणेन निर्द्वन्द्वं अरोहणादि० वुञ् ।
शत्रुघातकर्निर्द्वन्द्वे आरोहणेति गणपाठे निर्देशात् दीधः ।
आरु पु० ऋ-उण् । १ ऋभेदे, २ कर्कटे, ३ शूकरे, च ।
आरुज त्वि० आरुजति आ+रुज-क । १ सस्यकपोङ्के,
२ आभिमुख्येन हन्तरि च “विद्वा हित्वा धनञ्जयमिन्द्र !

वृद्धा चिदासजम्” ऋ० ८ ४५, १३ । “आरुजं शत्रूणा-
माभिमुख्येन सङ्गारम्” भा० । रावणपक्षीये शराक्षसभेदे
पु० । “पर्वणः पतनोजन्मः खरः क्रोधवशो हरिः ।
प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसञ्चैवसादयः” भा० व० २८४ अ० ।
आरुणक त्वि० अरुणदेशे भवादि धूमा० वुञ् । अरुणदेश-
भवादौ ।
आरुणि पु० अरुणस्यापत्यम् इज् । १ उद्दालके गोतमे सुनौ “उद्दाल-
कोहाराणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच” छा० उ० । २ वैशम्पाय-
नान्तेवासिभेदे । तस्यान्तेवासिनश्च आलम्ब्य लङ्ग कमल
रुचाभारुणि ताण्ड्यश्यामायन कठ कलापिनोनेवेति बो-
ध्यम् । तेनाधीतं णिनि । ब्राह्मणे तस्य लुक् । आरुणिः ।
३ सामवेदब्राह्मणभेदे आयोदधोम्यश्रिये ४ सुनिभेदे आयो-
दशब्दे उदा० ५ अरुणसुनेरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
“यदारुणीषु तावधीरयुग्धम्” ऋ० १, ६४, ७ । अरुण-
स्येदम् इज् । ६ अरुणसम्बन्धिनि अरुणस्य सूर्यस्यापत्यम्
इज् । ७ अरुणतनये अरुणसुतशब्दोक्ते यमादौ ।
अरुणस्यायमनुजातत्वात् इज् । अरुणानुजे विनतायाः
ऽसुतभेदे । “तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्च महाबलः ।
अरुणश्चारुणिश्चैव विनतायाः सुताः स्रुताः” हरिवं० २२६
अ० “अरुणश्चारुणिश्चैव तस्य प्राञ्जलयः स्थिताः” हरिवं०
२६१ अ० । अरुणस्य गरुडाग्रजस्यापत्यम् इज् । ८ गरु-
डाग्रजस्यापत्ये पुंस्त्री । स्त्रियां ङीप् ।
आरुणिन् पु० ब० व० आरुणिना वैशम्पायनान्तेवासिना
प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिविशेषेण
आरुणिना प्रोक्ताध्यायिषु ।
आरुण्येय पु० आरुणेरुद्दालस्यापत्यम् ङक् । उद्दालकपुत्रे श्वेत-
केतौ । “उद्दालकोहाराणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचेति” छा०
उ० “श्वेतकेतोर्दुद्दालकपुत्रत्वोक्तेस्तथात्वम्” “श्वेतकेतरारु-
णेयः कं सिदेवापरीषु” “श्वेतकेतरारुणेयो ब्रह्मचारी”
“श्वेतकेतुनारुणेयेन” इति च शत० ब्रा० ।
आरुन न० आ+रु-भावे क्त । आरावे “शकुनं वायसा-
रुतम्” शकुनशा० । कर्तरि क्त । २ आरावयुक्ते त्वि० ।
आरुद्र त्वि० आ+रुध-क्त । प्रतिरुद्धे निरुद्धे वादिना कृतगति
प्रतिरोधे प्रतिवादिनि ।
आरुरुक्षु त्वि० आरोदुमिच्छति आ+रुह-सन्-उ । आरो-
दुमिच्छौ “आरुरुक्षोर्धनैर्योगः कर्म कारणमुच्यते”
गीता “कैलासगौरं दृषमारुरुक्षोः” । “समारुरुक्षुर्दिव-
मायुषः क्षये” इति च रघुः ।

आरुषी स्त्री मनोः कन्याभेदे च्यवनपत्न्याम् । तत्कथा “तस्मिन्नि-
युक्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे । अन्यसुत्पाद्यामास पुत्रं
भृगुरनिन्दितम् । च्यवनं दीपतपसं धर्मात्मानं यशस्वि-
नम् । यः सरोषाञ्चतुर्गोभान्मातृभौजाय भारत ! । आ-
रुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनोषिणः । और्वस्तस्यां
समभवदूर्ध्वं भित्त्वा महायशः” भा० आ० ई० ई० ।

आरुषीय लि० अरुषः व्रणस्य सन्निकटदेशादिः कशा० कृष्ण ।
व्रणसन्निकटदेशादौ ।

आरुह लि० आ+रुह-क । आरोहणकर्त्तरि ।

आरु पु० ऋ-ज-णिच् । १ पिङ्गलवर्णे २ तद्युक्ते लि० ।
आरुह्यार्थे ३ कर्कटशुक्ररादौ च । ततः संज्ञायां कन् ।
(आडु) हिमाचलप्रसिद्धौषधीभेदे च ।

आरूढ लि० आ+रुह-कर्त्तरि क्त । १ आरोहणकर्त्तरि
“आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं
न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा” स्मृतिः “योगा-
रूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते” गीता । “अत्यारूढो
हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः” रघुः । १७ उपपन्ने
“तदागमारूढगुरुप्रहर्षः” रघुः “आरूढ उत्पन्नः” मल्लि० ।
कमेष्टि क्त । यत्वारोहणं कृतं तस्मिन् ३ कृतारोहणे
प्रासादादौ “आरूढकविताशाखं वन्दे वाल्मीकिकोकिलम्”
रामा० भावे क्त । ४ आरोहणे न० “अत्यारूढं रिपोः
सोढं चन्दनेनेव भोगिनः” रघुः ।

आरूढि स्त्री आ+रुह-क्तिन् । आरोहणे । “अत्यारूढि-
र्भवति महतामप्यभ्रं शनिवा” शकु० ।

आरेक पु० आ+रिच-घञ् । १ आकुञ्चने २ अतिरेके च ।

आरेचित लि० आ+रिच-णिच्-क्त । ईषदाकुञ्चिते “आरे-
चितभ्रूचतुरैः कटाक्षैः” कुमा० ।

आरेवत पु० आरेवति रेचयति मलं आ+रेव-णिच्-अतच् ।
अत्यन्तसारकफलके (सोन्दा) १ आरग्वधवृक्षे तस्य
फलम् अण् तस्य णुक् । २ तत्फलके न० । तयोर्गुणादि
आरग्वधवृक्षे ७६४ पृष्ठे उक्तम् ।

आरोग्य न० अरोगस्य भावः ष्यञ् । रोगशून्यत्वे “आरोग्यं
वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्नानं फलम्” प्रा० त० पु० वैश्यं ज्ञेयं
समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च” मनुः । “धर्मार्थकाममो-
क्षाणामारोग्यं साधनं यतः” वैद्य० ।

आरोग्यव्रत न० आरोग्यार्थं व्रतम् । वराहपुराणोक्ते माघ-
शुक्लसप्तमीमारभ्य वत्सरपर्यन्तं प्रतिशुक्लसप्तमीतिथि
कर्त्तव्ये सूर्यव्रतभेदे । यथा “अतः परं महाराज !

व्रतमारोग्यसंज्ञितम् । सितायां माघमासस्य सप्तम्यां
सुसुप्तोषितः” इत्युपक्रम्य “षष्ठ्याञ्चैव कृताहारः
सप्तम्यासुपवासकत् । अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव विधि-
र्मतः । अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्चयेद्विष्णुम् ।
तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते” हेमा० ब्र०
वरा० पु० इदमारोग्यसप्तमीव्रतत्वेन तत्तत्कृतम् ।

आरोग्यशाला स्त्री आरोग्यार्था शाला शा० त० । चिकित्-
सार्थे राजादिकारिते गृहभेदे तत्करणप्रकारो वैद्यके
उक्तो यथा “धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः ।
अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्वदः । आरोग्यशालां
कुर्वीत सहौषधपरिच्छदाम् । विदग्धवैद्यसंयुक्तां बहुचर-
संयुताम् । वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौषधपराक्रमः ।
ओषधीमूलतत्त्वज्ञः ससुद्धरणकालवित् । बलवीर्यविपाकज्ञः
शालिमांसौषधीगणे । त्यागिवद्देहिनां तद्वदनुकूलः प्रियंवदः”

आरोग्यज्ञान न० आरोग्ये रोगशून्यत्वे तन्निमित्तकं ज्ञानम् ।
रोगनिर्मुक्तौ कर्त्तव्ये ज्ञाने तत्तत्तत्तादिकसुक्तं ज्यो०
त० । “व्यादित्येषु चरेषु शक्रदिनकृतपुष्योऽथचन्द्रेषु च
क्रूराहव्यतिपातविष्टिदिवसेष्विन्द्रावशस्ते तथा । केन्द्र-
स्थेष्वशुभेषु कामतिथिषु ज्ञानं गदोन्मुक्तितः शस्त्रं तत्
न शोभनारविभुजङ्गर्चेन्दुसद्वासाराः” भुज० भीम० प० ।

आरोधन न० आ+रुध-भावे ल्युट् । १ अवरोधने २ निरोधे
“मध्य आरोधनं दिवः” ऋ० १, १०५, ११ । ल्यु । ३ आ-
रोधके लि० आरुध्यते कर्मणि ल्युट् । ४ आरोधनीये ।
करणे ल्युट् । ५ आरोधनसाधने “विदुरोदित आरोधनानि”
ऋ० ४, ७, ८ । “आरोधनानि आरोधनसाधनानि” भा० ।

आरोप पु० आ+रुह-णिच् करणे ल्युट् । अन्यपदार्थे
अन्यधर्मस्यावभासरूपे मिथ्याज्ञाने । यस्मिन् यो धर्मो नास्ति
तादृशधर्मस्य तत् बुद्ध्या अर्पणाद्बुद्धेस्तथात्वम् । यथा शुक्लौ
रजतत्वं तत्तादात्म्यं वा नास्ति बुद्ध्या च तत् तयोर्वगा-
हनेन तद्गर्भस्थारोपणं क्रियते इति तस्या आरोपत्वम् ।
तथा च अतद्वति तत्प्रकारकज्ञानमारोपः इति नैयायिकाः
सचाध्यास इति वेदान्तिनः अध्यासे कारणमेव तत् कार-
णम् तच्च अध्यासशब्दे १४० पृष्ठे विवृतम् स च द्विविधः
आहार्यः अनाहार्यश्च यत् बाधनिश्चयसत्त्वेऽपि इच्छया
तथाज्ञानम् स आहार्यः । स च इच्छाप्रयोज्य एवं इतरबु-
द्धेर्बाधनिश्चयप्रतिबध्यत्वात् । स च प्रत्यक्ष इव शाब्दोऽपि यथा
सुखं चन्द्र इति रूपकयुक्तवाक्यजबोधः तत् हि सुखे चन्द्र-
त्वाभावनिसूत्रेऽपि चन्द्राभेदेन सुखस्य बोधनादाहार्यत्वम् ।

“परोक्षज्ञानमनाह्वयं निश्चयश्चेति सिद्धान्त” इति प्रवादस्तु शाब्दबोधतिरिक्तपरः । एतदभिप्रायेणैव “रूपकं रूपितारोपादित्यादिकं रूपकलक्षणम्” सारोपात्मकलक्षणाभेदकथनञ्च सा० दर्पणोक्तं वेदितव्यम् यथा । “विषयस्यानिगोर्षस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिरुक्तं सारोपा स्यात्” इति सा० द० । “विषयसारोप्यस्य अनिगोर्षस्य स्फुटतया प्रतिभासमानस्यान्यतादात्म्यस्याभेदस्य प्रतीतिजनकत्वेन लक्षणायाः सारोपात्वम् । “आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः इति” चिन्ता० । “एवं वस्तुन्यवस्वारोपः इति” वेदान्तसारः ।

आरोपक पु० आ+रुह-णिच्-खुल् । वृक्षादीनां वापके “ग्रहसंवेशकोदूतो वृक्षारोपक एव च” मनुः ।

आरोपण पु० आ+रुह-णिच्-ल्युट् । १ आरोपशब्दार्थे २ आरोहणसम्पादने च । “आर्द्राक्षतारोपणमन्भूताम्” कुमा० रघुञ्च ।

आरोपित लि० आ+रुह-णिच्-क्त । यसारोहणं कारितं १ तादृशे पदार्थे । “आरोपितं यद् गिरिशेन पञ्चात्” “तं देशमारोपितपुष्पवापः” इति च कुमा० २ आसञ्जिते च । “आरोपितपर्याणञ्च त्वरिततरंगपरिचारकोपनीतमिन्द्रायुधम्” काद० । [आरोप्ये वस्तुनि

आरोपणीय लि० आ+रुह-णिच्-अनीयर् । आरोपाहं आरोप्य लि० आ+रुह-णिच्-कर्मणि यत् । १ आरोपणीये यथा सुखं चन्द्र इत्यादौ सुखे चन्द्रत्वमारोप्यम् । २ अध्यासविषये च इयांस्तु भेदः आरोप्यसन्निकटस्थाने अन्यथाख्यातिः यथा जवासन्निकटे स्मटिकादौ लोहितस्य भ्रान्तिः तदसन्निकटस्थे तु अध्यासः असत्ख्यातिरेव यथा इदं रजतमित्यादौ वेदान्तिनः । वे० प० विवरणं दृश्यम् । नैयाकास्तु उभयत्वान्यथाख्यातिः ।

आरोह पु० आ+रुह-घञ् । १ आक्रमणे २ नीचस्थानादूर्ध्वदेशगमने ३ अङ्कुरादिप्रादुर्भावे शब्दच० ४ गजवाजिना सुपरिगमने ५ दीर्घत्वे ईडञ्चत्वे च ७ नितम्बे । “वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी” इत्यमरः “सारमानवरारोहा” उद्भटः । “आरोहैर्निविडवृहन्नि-स्त्वविस्वैः” भाषः ।

आरोहक लि० आ+रुह-खुल् । आरोहण कर्त्तरि ।

आरोहण न० आ+रुह-ल्युट् । १ नीचस्थानादूर्ध्वस्थानगमने “आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्” कुमा० २ अङ्कुरादिप्रादुर्भावे च आरुह्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।

सोपाने च “आरोहणं स्यात् सोपानम्” अमरः ।

आरोहणीय लि० । आरोहणं प्रयोजनमस्य अनुग्र० क् ।

१ आरोहणसाधने पदार्थे । आ+रुह-कर्मणि अनीयर् । आरोह्यो योग्ये २ हयादौ ।

आरोहवत् लि० आरोहोविशिष्टनितम्बस्थानमस्यस्य मतुप् पक्षे इति । प्रशस्तनितम्बयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

आरोहिन् लि० आ+रुह-णिनि । १ आरोहणकर्त्तरि नीचादूर्ध्वस्थानगामिनि स्त्रियां ङीप् । सा च ग्रहाणां १ नक्षत्रदशाभेदे । सा च अवरोहिण्यब्दे ४४ ३ पृष्ठे लक्षितलक्षणा । ग्रहविशेषाणामारोहिण्याः दशायाः फलसक्तं सर्वा० चि० यथा ।

सूर्यस्य “आरोहिणी वासरनायकस्य दशा महत्त्वं कुरुते च सौख्यम् । परोपकारं सुतदारभूमिं गोवाजिमातङ्गकृषिक्रियादीन्” ।

चन्द्रस्य “आरोहिणी चन्द्रदशा प्रपन्ना स्त्रीपुत्रविश्वाम्बरसौख्यकान्तिम् । करोति राज्यं सुखभोजनञ्च देवार्चनं भूधुरतर्पणञ्च” ।

कुजस्य “आरोहिणी भूमिसुतस्य सौख्यं दशा तनोत्यत्र नरेशपूजाम् प्रधानतां धैर्यमनोभिलाषं भाग्योत्तरं गोगजवाजिसंघम्”

बुधस्य “आरोहिणी सौख्यदशा प्रपन्ना यत्रोत्सवं गोदृषवाजिसंघम् । मृद्वन्नभूषाम्बरपानलाभं बाणिज्यभूयर्थपरोपकारम्”

गुरोः “आरोहिणी देवगुरोर्महत्त्वं दशा प्रपन्ना कुरुतेऽर्थभूमिर्गानक्रियास्त्रीसुतराजपूजां स्ववीर्यतः प्राप्तयशःप्रतापम्” ।

शुक्रस्य “आरोहिणी शुक्रदशा प्रपन्ना धामाम्बरालङ्कृतिकान्तिपूजाम् । प्रवृत्तिसिद्धिं स्वजनैर्विरोधं मातृर्दिनाशं परदारसङ्गम्” । कुरुते इत्यनुषङ्गः सर्वत्र ।

शनेः “आरोहिणी वासरनायकसूनीर्दशा विपाके नृपलब्धभाग्यम् । बाणिज्यलाभं कृषिभूमिलाभं गोवाजिलाभं सुतदारलाभम्” ।

आर्कलूष पु० अर्कलूषस्य ऋषिभेदस्यापत्यम् विदा० अञ् । अर्कलूषापत्ये स्त्रियां ङीप् । ततोयूनि अपत्ये हरिता० फञ् । आर्कलूषायणः । तदप्रेर्यून्यपत्ये । [प्रेरपत्ये ।

आर्कलूषि पु० स्त्री अर्कलूषस्यापत्यं बाह्वा० इञ् । अर्कलूष-आर्कायण लि० अर्कस्य गोत्रम् हरिता० फञ् । अर्कस्य

१ गोत्रे । ततः चतुर्थ्यां अञ्चा० फिञ् । आर्कायणिः तत्सन्निकटदेशादौ० लि० अर्कस्थायनाय सूर्यलोकस्य प्राप्तये हितम् अण् पूर्वपदादिति णत्वम् । सूर्यलोकगतिसाधने २ यज्ञादौ । “आर्कायणैः षोडशभिश्च ब्रह्मसंज्ञां फलेनेह च नागतोऽस्मि” सा० आनु० १० ४ अ० ।

आर्कि पु० अर्कस्थापत्यम् इज् । अर्कपुत्रे १यमे २शनौ,
३वैवस्वतमनौ ४सुयीवे ५कर्षे च अर्कसुतशब्दे तत्सुतत्वकथा ।

आर्चोद पु० ऋचोदः पर्वतोऽभिजनोऽस्य अण् । ऋचोद-
पर्वतस्थाने पितादिक्रमेण वासिनि द्विजभेदे सि० कौ० ।

आर्च लि० ऋचस्येदम् अण् । नाक्षत्रदिनादौ स्त्रियां ङीप् ।

आर्च्य लि० ऋचे भवः गंगां यज् । नक्षत्रभवे स्त्रियान्तु
लोहिता० षफः पित्वात् गौरा० ङीप् । आर्च्ययणी

आर्गय(ण)न लि० ऋगयनस्य व्याख्यानोपन्यः तत्र भवो वा
अण् गिरिनद्या० वा णत्वम् । १ऋगयनव्याख्याने
पन्ये २तत्रभवे च ।

आर्गल स्त्री० न० अर्गलमेव स्वार्थे अण् स्त्रीत्वे ङीप् । अर्गल
शब्दार्थे द्वाररोधककाष्ठभेदे द्विरूपकोषः । [शब्दच० ।

आर्गवध पु० आरग्वध+पुषो० । आरग्वधवृत्ते (सोन्दाल)

आर्घा स्त्री आ+अर्घ-अच् । पीतवर्णायां दीर्घतुण्डायां
षट्पदाभायां मधुमक्षिकायाम् राजनि० आर्घ्यशब्दे विवृतिः ।

आर्घ्य न० आर्घया निर्दत्तं यत् । १आर्घ्याख्यमक्षिका-
निष्पादिते २जरत्काय्यांशमधूकटक्षानिर्यासरूपे च म-
धुनि । तद्विवृतिः भाव० प्र० “मधूकटक्षानिर्यासं जरत्-
काय्यांशमोद्गवाः । स्रवन्त्यार्घ्यं तदाख्यातं श्वेतकं मालवे
पुनः । तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मक्षिकाः षट्पदोपमाः ।
आर्घ्यास्तास्तुक्तं यत् स्यादार्घ्यमित्यपरे जगुः । आर्घ्यं
मध्वतिचाक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् । कषायकटुकं पाके
तिक्तञ्च बलपुष्टिदम्” ।

आर्च लि० अर्चाऽख्यस्य अर्चाचाम्योणः” पा०ण । अर्चायुक्ते

आर्चभिन् पु० ब० व० ऋचाभेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्ता-
मधीयते णिनि । ऋचाभेन प्रोक्ताध्यायिषु । “कार्त-
कौजपादि० आर्चाभिनीमोद्गवा इत्यत्र पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ।

आर्चायण लि० ऋचिभवः नडा० फक् । ऋचिभवे सामादौ ।

आर्चिक लि० ऋचि भवः ऋचो व्याख्यानोपन्यो वा ठज् ।
ऋचिभवे १सामभेदे २तदुपन्यभेदे च तत्र हि ऋचियोनौ
तत्तत् साम गीतमिति तस्य तथात्वम् यथा आर्चिकः
उत्तरार्चिकः एष च सामवेदपन्यभेदः । ३तद्व्याख्याने
पन्ये च ।

आर्चीक लि० ऋचीके पर्वते भवः अण् । १ऋचीकपर्वतभवे
स्वार्थे अण् । २तत्पर्वते च । स च पर्वतः पुष्करतीर्थ
सन्निकटः यथोक्तं भा० व० १२५ अ० ।

“पुष्करेण महाराज ! सर्वेषु च जलं समृद्धं । स्थाणो र्भन्वा-

णि च जपन् सिद्धिं प्राप्नुयसि भारत ! । सन्निर्वयोर्नरश्चैव !
त्वेताया द्वापरस्य च । अयं हि दृश्यते पार्थ ! सर्वपाप
प्रणाशनः । अलोपस्य श्रु चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ।
आर्चीकः पर्वतश्चैव निवासोऽत्र मनोप्रियः । सदाफलः सदा-
स्रोतो मरुतां स्थानसुत्तमम् । चैत्याश्चैते बहुविधास्त्रिद-
शानां युधिष्ठिर ! । एतच्चन्द्रमसस्तोत्रमृषयः पर्युपासते ।
वैखानसा बालखिल्याः पावका वायुभोजनाः । शृङ्गाणि
क्षीणि पुण्यानि क्षीणि प्रस्रवणानि च । सर्वाण्यनु परि-
क्रम्य यथाकाममुपसृज । शान्तनुश्चात्र राजेन्द्रः शुन-
कश्च नराधिपः । नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सना-
तनम् । इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
आर्चीकपर्वते तेपुस्तान् यजस्व युधिष्ठिर ! । इह ते वं
चरन् प्राशुन् प्रयश्च विशास्यते ! । यमुना चाक्षय्यस्रोताः
क्षणाश्चैह तपोरतः । यमौ च भीमसेनश्च क्षणा चामित्
कर्षण ! । सर्वे चाल गमिष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव ! । एतत्
प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजेश्वर ! । यत्र धाता विधाता
च वरुणश्चोद्भूमागताः । इह तेऽथ्यवसन् राजन् ! ज्ञान्ताः
परमधर्म्मिणः । मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ।
एषा सा यमुना राजन् ! महर्षिगणसेविता । नाना-
यज्ञचिता राजन् ! पुण्या पापभयापहा”

आर्जव न० ऋजोर्भावः अण् । १सरलतायां “दूरं यात्युदरञ्च
रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति” सा० द० २परप्रतारणाराहित्ये
सारल्यं च दैहिकं मानसञ्च । तत्र दैहिकं कुटिलसंयोग-
राहित्यम् । मानसञ्च बाह्याभ्यन्तरे विहितनिषिद्धयो-
रेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिमत्त्वम् बाह्ये यथा प्रवृत्तिनिवृत्ती
अन्तरेऽपि तथैव न पुनः अन्तरस्थं भावमप्रकाश्य बाह्यं
अन्यथापादनम् । तथा स्वाधिगतायां गोपनेन यथाज्ञा-
तार्थप्रकाशनञ्च मानसं सारल्यं वाचिकमार्जवमपि
मनोधीनत्वात् मानसमेव आर्जवं च समचित्तत्वेन लक्षि-
तम् आ० त० भारतवाक्येन । “क्षमा इन्द्रसहिष्णुत्व-
मार्जवं समचित्तता” । आर्जवञ्च सहस्रसम्पादकोपुण-
विशेषः यथोक्तं भा० १ प्र० १६ अ० “सत्यं शौचं
दया क्षान्तिस्वयागः सन्तोषश्चार्जवम् । शमेदमस्तपः सास्यं
तितिक्षोपरतिः श्रुतम् । ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं
तेजोबलं स्मृतिः । स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मा-
ह्वमेव च । प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सहजोजोबलं भगः ।
गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्त्तिर्मानोऽनहङ्कृतिः । एते चान्ये
च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः । प्राथमं महत्त्वमिच्छद्भिः”

एतच्च ज्ञानसाधनं यथोक्तं गीतायाम् “अमानित्वमद-
म्भित्वमहिंसा ज्ञानिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं
स्वैर्यमात्मविनिग्रहः । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यतनहङ्कार
एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ।
असक्तिरनभिषृङ्गः पुत्रदारमृदादिषु । नित्यं च सम-
चित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु । मयि चानन्ययोगेन भक्तिर-
व्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ।
अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञान-
मिति प्रोक्तम्” ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्तेर्ज्ञानसाधन-
मित्यर्थः स्वार्थे अण् । ३ सरलेऽपि । “सर्वं जिह्मं मृत्यु-
पदमार्जवं ब्रह्मणः पदम्” “किं व्याजेनार्जवे जने” रामा० ।

आर्जोकि ति० ऋजीकसेदम् अण् । ऋजीकदेशसम्बन्धिनि
“सुषोमे शर्थ्यावत्यार्जोके” ऋ० ८, ७, २६ । “ऋजीकोदेश-
भेदस्तत्सम्बन्धिनि” भा० ।

आर्जुनायान पुंस्त्री० आर्जुनस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् ।
आर्जुनगोत्रापत्ये स्त्रियां टाप् । तस्य विषयोदेशः ।
राजन्या० वुञ् । आर्जुनायनकः । तद्विषये देशे ।
आर्जुनावक ति० आर्जुनवे देशे भवः धूमा० वुञ् । अर्जु-
नावनामदेशभवे ।

आर्जुनि पु० आर्जुनस्यापत्यं बाह्वा० इज् । अर्जुनापत्ये
अभिमन्यौ । तदुत्पत्तिकथा “ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य
प्रिया स्वसा । जयन्तमिव पौलोमी ख्यातिमन्तमजीजनत् ।
दोर्घबाहुं महोरस्कं वृषभाक्षसरिन्दमम् । सुभद्रा सुषुवे
वीरमभिमन्युं नरर्षभम् । अभोश्च मन्युमांश्चैव ततस्तमरि-
मर्हन्म् । अभिमन्युमिति प्राहुरार्जुनिं पुरुषर्षभम्” भा०
आ० प० २२१ अ० । स च वचोनामसोमपुत्रस्यावतारः
यथोक्तं भा० आ० ६७ अ० । “यस्तु वर्चा इति ख्यातः
सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभिमन्युर्दृहत्कीर्तिरर्जुनस्य
सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन् ! सुरान् सोमोऽब्रवीदिदम् ।
नाहं दद्यामिदं पुत्रं समं प्राणैर्गरीयसम् । समयः क्रियता
मेव न शक्यमतिवर्त्तितम् । सुरकार्यं हि नः कार्यमसु-
राणां क्षितौ बधः । तत्र यास्यत्ययं वर्चा न च स्थास्यति
वै चिरम् । ऐन्द्रिर्नस्तु भविता यस्य नारायणः सखा ।
सोऽर्जुनेत्यभिविख्यातो पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् ।
तस्यायं भविता पुत्रो बालोभुवि महारथः । ततः षोडश-
वर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः ! । अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो
भविष्यति । यत्नांशा वः करिष्यन्ति कर्म वीरनिखदनम् ।
नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो विना कृतः । चक्रव्यूहं

समास्थाय योधयिष्यन्ति वः सुराः ! । विमुखाञ्छातवान्
सर्वान् कारयिष्यति मे सुतः । बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं
विचरिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति ।
सर्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति । दिनाङ्गेन महा-
बाहुः प्रेतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्वीरैः समेत्य
बहुशोरणे । दिनचये महाबाहुर्मया भूयः समेष्टि ।
एकं वंशकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं वंशं
स भूयोधारयिष्यति । एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथाऽस्त्विति
दिवौकसः । प्रत्यूचुः सहिताः सर्वे ताराधिपमपूजयन् ।
एवं ते कथितं राजंस्त्व जन्म पितुः पितुः” अभिमन्यु-
शब्देऽस्य युद्धवर्था २६५ पृष्ठे उक्ता ।

आर्जुनेय पु० अर्जुन्या अपत्यं ढक् । अर्जुनीपुत्रे “कौत्से
ऋषौ “अहं कुत्समार्जुनेयं न्यूञ्जेऽहम्” ऋ० ४, २६, १ “आ-
र्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्सम्” भा० । आर्जुनी च गाभीः
कुत्सस्य गाभ्या प्रतिपालितत्वेन तत्पुत्रत्वात् तथात्वम् ।

आर्त्त ति० आ+अ-कृत । १ पीडिते, २ दुःखिते, ३ असुखे च ।
अप्राप्तलिङ्गसंज्ञकस्यैव धातोर्द्विजि वदन् दुर्गादासः अर्त्तप-
दसिद्धिं कर्तुमशक्नुवन् प्रत्याख्येयः । आर्त्तरवः आर्त्तनादः
इत्यादि । “द्वेष्टोऽपि सम्मतः शिष्टस्तत्तार्त्तस्य यथौषधम्”
“तुमुलेनार्त्तरवेण वेजिताः” । “बलमात्तं भयोपशान्तये”
“तदीयमाक्रन्दितमात्तं साधोः” । “राजापि यद्विद्योगार्त्तः”
“अभिप्रेदे निदाघार्त्तं” इति च रघुः । “न दुर्वहोऽपि यथोष-
धार्त्तार्त्तं” कुमा० “विदितवात्तावात्तौ” दश० अत्र विदित
वात्तौ आर्त्तौ इत्येव च्छेदः साधुः तद्व्याख्यानेऽस्माभिर्य-
दन्यथाच्छेदमभिप्रेत्य व्याख्यातं न तत् साधु । “नार्त्तोऽप्य-
पवेद्विप्रान्” मनुः । “सुखे नार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्म-
कारणात्” शु० त० सूतिः “आर्त्तार्त्ते सदिता हृष्टे प्रवासे
मलिना कृशाः” शु० त० स्का० पु० “आर्त्तिर्नाशोऽ-
स्यस्य अच्” । ४ विनाशिनि “अतोऽन्यदार्त्तम्” वृह० ७ ।
“अतएतस्माद् ब्रह्मणोऽशनायाद्यतोऽतस्मात्स्वरूपाद्विषय-
प्राप्त्यादन्यद्विद्याविषयमेषणालक्षणं वस्तुनरम् तद् आर्त्तं
विनाशि, आर्त्तिपरिहृतीतम्” शाङ्कोभा० ।

आर्त्तगल पु० आर्त्तं इव गलति गल-अच् । नीलभिष्टपाम्
आर्त्तपणि पु० ऋतपणस्यापत्यम् इज् । ऋतपण्यन्यस्यापत्ये
सुदसे स्त्र्यर्थवश्ये न्यपभेदे । “भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्य-
भिविद्युतः । नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः ।
अन्वरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत् । अयुताजित्तु
दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् । अयुताजित्तुतादा-

सीदतपस्यो महायशः । दिव्यान् हृदयज्ञो वै राजा नलसखो बली । ऋतपस्यस्य तस्यासीदार्त्तं पशिमहीपतिः । सुदासस्तस्य तनयो राजा इन्द्रसखोऽभवत्” इति वंशे १५ अ० आर्त्तभाग उ० स्त्री ऋतभागस्य ऋषेर्गोत्रापत्यम् विदा० अञ् । ऋतभागर्षेर्गोत्रापत्ये । स्त्रियां ङीप् ।

आर्त्तव त्वि० ऋतरस्य प्राप्तः अण् । ऋतुभवे ऽपुष्पादौ “आर्त्तवान्यं पभुञ्जना पुष्पाणि च फलानि च” रामा० “स्वयमङ्गेषु ममेदमात्तं वम्” कुमा० स्त्रियां ङीप् । “अभिभूय विभूतिमात्तवीम्” रघुः । ऋतुर्मासद्वयात्मकः हेमन्तादिः कालः “ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः” इति मनुक्तः स्त्रीणां मध्यस्थशेषितदर्शनयोग्यः षोडश रात्रिकः कालश्च । स कालो यस्य प्राप्तः तादृशे स्त्रीणां ररजसि च । “नोपगच्छेत् प्रसक्तोऽपि स्त्रियमात्तं वदशने” । तस्मात् युष्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तं वै स्त्रियम्” मनुः । स्त्रीणामात्तं वं (शेषितविशेषः) पुंसः शुक्रमिव मासेन रसपाकेन जायते यथोक्तं सुश्रुते । “एवं मासेन रसः शुक्रो भवति स्त्रीणामात्तं वम्” । यथा च रसस्य पाकस्तथाऽऽहृक्-शब्दे ४६२ पृष्ठे उक्तम् । बाल्ये तस्य सत्त्वेऽपि बालस्य शुक्रप्रादुर्भावाभाववत् न तस्यासवस्थायामभिव्यक्तिर्यथोक्तं सुश्रुते “यथा हिः पुष्पसुकुलस्योगन्धेन शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव नास्तीत्यथवास्ति सतां भावानामभिव्यक्तिरिति कृत्वा केवलं सौख्यप्राप्ताभिव्यज्यते स एव गन्धो विवृतपत्रकेशरैः कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयःपरिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराज्यादयोऽप्यात्तं वादयश्च विशेषा नारीणां रजसि चोपचोयमाने शनैः शनैः स्तनगर्भांशयोन्यभिष्टब्धिः”

“तदभिव्यक्तिकालादिकं तद्दर्शने दम्पत्योरितिकर्त्तव्यतासहितम्” भाव० प्र० दर्शितं यथा ।

“द्वादशाद्वत्तरादूर्ध्वमापञ्चाशत्समं स्त्रियः । मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवात्तं वं स्रवेत् । आर्त्तवस्त्रावदिवसादृतं षोडश रात्रयः । गर्भपहणयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः । सर्वेषामेव वर्णानां स्त्रीणां सर्वादिसमतः” । स एव पूर्वोक्तः समयः । अन्यान्तरे वर्षभेदात् विशेषः । तदप्या “स्त्रादिवसादूर्ध्वं द्वादशरात्रावधिर्ब्राह्मण्याः दशरात्रावधिः क्षत्रियायाः । अष्टरात्रावधिर्वैश्यायाः षड्रात्रावधिः शुद्रायाः गर्भधारणशक्तिः” । अथ स्त्रीणां नियममाह “आर्त्तवस्त्रावदिवसात् त्र्यहं सा ब्रह्मचारिणी । शयीत दर्भशय्यायां पश्येदपि पतिं न च । करे शरावे पश्ये वा हविष्यं त्र्यह-

माचरेत् । अक्षुपातं न खच्छेदमभ्यङ्गमनुलेपनम् । नेत्रयोरङ्गनं स्नानं दिवास्नानं प्रधानम् । अत्युच्चशब्दश्रवणं हसनं बहुभाषणम् । आयासं भूमिखननं प्रवातं च विवर्जयेत् । एतस्यानियमाकरणे दोषमाह । “अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा लौक्याद्वा देवतश्च वा । सा चेत् कुर्यान्निषिद्धानि गर्भोदोषांस्तदाप्नुयात् । एतस्यारोदनाद्गर्भो भवेद्वि-कृतलोचनः । न खच्छेदेन कुनखी कुटी त्वभ्यङ्गतो भवेत् । अनुलेपात्तथास्नानाद्दुःखशीलोऽङ्गनादहृक् । स्वापशीलो दिवास्नापात् चञ्चलः स्यात्प्रधावनात् । अत्युच्चशब्दश्रवणाद्वधिरः खलु जायते । तालुदन्तौष्ठजिह्वासु श्यावो हसनतो भवेत् । प्रलापी भूरिकथनादुन्मत्तस्तु परिश्रमात् । खलतिर्भूमिखननादुन्मत्तो वातसेवनात् । अथ रजस्त्रा-कृत्यम् “ततश्चतुर्थे दिवसे स्नाता सप्तसनादिभिः । भूषिता सुमनाः पश्येद्भर्तारं समलङ्कृतम् । पूर्वं पश्येदृतस्नाता यादृशं नरमङ्गना । तादृशं जनयेत्पुत्रं ततः पश्येत्पतिं प्रियम् । प्रियमिति भर्त्तार्यनासङ्गे पुत्रादिकमपि पश्येत् । चतुर्थे दिवसेऽपि रजोनिवृत्तौ स्त्री पत्या सङ्गच्छेत न तु रजोऽनुवृत्तौ यत आह । “प्रवहत्सलिले क्षिप्तं द्रव्यं गच्छत्यधो यथा । तथा वहति रक्ते तु क्षिप्तं वीर्यमधो भजेत् । अथ भर्तृकृत्यम् । अथ गर्भाधाने निषिद्धं विहितञ्च कालं तयोः फलञ्चाह । “आयुः क्षयभयाद्भर्ता प्रथमे दिवसे तथा । द्वितीयेऽपि दिने भर्ता त्वजेदृतमतीं स्त्रियम् । तत्र सञ्चाहितो गर्भो जायमानो न जीवति । आहितो यस्तृतीयेऽङ्गि स्वल्पायुर्विकलाङ्गकः । अतश्चतुर्थीं षष्ठी स्यादष्टमी दशमी तथा । द्वादशी चापि या रात्रिस्तस्यां तां विधिना भजेत् । विधिना गर्भाधानविधिना । अलोत्तरोत्तरं विद्यादायुदारोग्यमेव च । प्रजाः सौभाग्यमैश्वर्यं बलं चाभिगमात् फलम् । युष्मायुष्मरात्रीणां फलमाह । “युष्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुष्मासु रात्रिषु” । तत्र दम्पत्योः संभोगे यादृक् पुमान् युक्तस्तदागुच्यते “स्नात-सन्दनलिप्राङ्गः सुगन्धसुमनोऽञ्जितः । भुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेषः समलङ्कृतः । ताम्बूलवदनस्तस्यामनुरक्तोऽधिकस्मरः । पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे” । तत्रायोग्यं पुरुषमाह “अत्याशितोऽष्टतिः क्षुद्धान् सव्यथाङ्गः पिपासितः । बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्य जेद्वेगो च भैद्युनम् । तत्र स्त्री यादृशी योग्या तादृश्युच्यते । “पुरुषस्य गुणैर्युक्ता विहितन्यूनभोजना । नारी ऋतुमती पुंसा सङ्गच्छेत सुतार्थिनी । तत्रायोग्यां स्त्रियमाह । “रजस्त्रा व्याधि-

भतो विशेषाद्योनिरोगिणी । वयोऽधिका च निष्कामा
भलिना गर्भिणी तथा । एतासां सङ्गमात् पुंसां वैशुण्यानि
भवन्ति हि तत्र रजस्वला दिनत्रयं यावदतो निषिद्धा यत
उक्तम् । “प्रथमेऽहनि चण्डालो द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजको पुंसा यथा वज्र्या तथाङ्गना । व्याधिमती
वज्र्या तत्र स्त्रीणां व्याधयः । प्रदरादयः तद्युक्ता निषिद्धा
तत्रापि विशेषाद्योनिरोगिणी” भावप्रकाशः ।

आर्त्तवदोषाश्च सचित्साः सुश्रुते दर्शिता यथा ।
“आर्त्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वैः समस्तै-
र्वीपस्त्वमवोजं भवति तदपि दोषवर्णवेदनादिभिर्विज्ञेयम् ।
तेषु कुण्ठपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूलपुरीषप्रकाशमसाध्यं साध्य-
मन्यङ्गवति । भवन्ति चात्र । तेषाद्यान् शुक्रदोषांस्त्रीन्
स्नेहस्नेहादिभिर्जयेत् । क्रियाविशेषैर्मतिमांस्तथा चोत्तरव-
स्तिभिः । पाययेत् नरं सर्पिर्भिषक् कुण्ठपरेतसि । धातकी-
पुष्पखदिरदाडिभार्जुनसाधितम् । पाययेदथ वा सर्पिः
शालसारादिसाधितम् । ग्रन्थिभूते शठीसिद्धं पालाशे वापि
भस्मनि । पक्ष्मकटादिभ्यां पूयप्रख्ये च साधितम् । प्रा-
शुक्तं वक्ष्यते यच्च तत् कार्यं क्षीणरेतसि । विट्प्रभे पाय-
येत् सिद्धं चित्तकोशीरहिङ्गुभिः । स्निग्धं वानं विरिक्तञ्च
निरुद्धमनुवासितम् । योजयेच्छुक्रदोषार्त्तं सम्यगुत्तरव-
स्तिना । विधिसुत्तरवस्त्वन्तं कुर्यादात्तवशुद्धये । स्त्रीणां
स्नेहादिशुक्तानां चतसृष्वार्त्तवार्त्तिषु । कुर्यात् कल्कान्
पितृश्रापि पथ्यान्वाचमनानि च । ग्रन्थिभूते पिबेत् पाठां
लूषणं वृक्षकाणि च । दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जतुल्ये तथा-
र्त्तवे । पिबेद्भद्रश्रियः काथञ्चन्दनकाथमेव च । शुक्र-
दोषहराणाञ्च यथास्ममचारणम् । दोषाणां शुद्धिकरणं
शेषास्त्रयार्त्तवार्त्तिषु । अन्नं शालिवर्गं मद्यं हितं
कांसञ्च पित्तलम् । स्मटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि-
च । शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रिभक्त्या । शशाङ्क-
प्रतिमं यत्तु यद्वा लाज्वारसोपमम् । तदार्त्तवं प्रशंसन्ति
यद्वासो न विरज्येत् । तदेवातिप्रसङ्गेन प्रष्टव्यमन्तावपि ।
असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् । असृग्दरो
भवेत् सर्वः साङ्गमर्दः सवेदनः । तस्यातिष्ठत्तौ दौर्बल्यं
भ्रमो मूर्च्छा तमस्तृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा
रोगाश्च वातजाः । तरुण्या हितसेविन्यास्तदलोपद्रवं
भिषक् । रक्तपित्तविधानेन यथावत्सुषपाचरेत् । दौर्बैराहत-
भागत्वादार्त्तवं नश्यति स्त्रियाः । तत्र मत्स्यकुलत्याम्ब-
विलसापसुरा हिताः । पाने मूलसुदन्निञ्च दधि शुक्तञ्च

भोजने । क्षीणं प्रागोरितं रक्तं सलक्षणचिकित्सितम् ।
तथाप्यत्र विधातव्यं विधानं नष्टरक्तवत् ।
इत्थं दोषापसारणेन शुद्धे आर्त्तवे भोजनादिनियमवत्यां
दिवसविशेषे स्त्रिया सह संवेशादि कर्तव्यं यथोक्तं सुश्रुते ।
एवमदुष्टशुक्रः शुद्धार्त्तं वा चतौ प्रथमदिनात्प्रभृति ब्रह्म-
चारिणी दिनास्त्रिंशद्भिराशुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गनखच्छे-
दनप्रधावनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनानिवायासान्
परिहरेत् । किङ्कारणम्—दिवा स्वपन्थाः स्वापशीलोऽ-
ङ्गनादभ्यो रोदनाद्विजतदृष्टिः । स्नानानुलेपनाहुःस्वशील-
स्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठो नखापकर्त्तनात् कुनखी प्रधावनाञ्च-
ञ्चलो हसनाच्छावदन्नोष्ठतालुजिह्वः प्रलापी चाति-
कथनादतिशब्दश्रवणाद्धिरोऽवलेखनात् खलति मारु-
तायाससेवनादुन्मत्तो गर्भो भवतीत्येवमेतान् परिहरेत् ।
दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपस्यान्यतमभोजिनीं हविष्यं
त्र्यहञ्च भर्तुः संरक्षेत् । ततः शुद्धस्नातां चतुर्थेऽहन्यह-
तवाससंमलङ्कृतां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां भर्त्तारं दर्शयेत् ।
तत् कस्य हेतोः ? । पूर्वं पश्येद्वत्स्नाता यादृशं नर-
मङ्गना । तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्त्तारं दर्शयेदतः ।
ततो विधानं पुत्नीयसुपाध्यायः समाचरेत् । कर्मान्ते
च क्रमं ह्येनमारभेत विचक्षणः । ततोऽपराह्णे पुमान्
मासं ब्रह्मचारी सर्पिः स्निग्धः सर्पिः क्षीराभ्यां
शाल्योदनं भुक्त्वा मासं ब्रह्मचारिणीं तैलस्निग्धं तैलमा-
षोत्तराहारां नारीसुपेयद्वातौ सामादिभिरभिविञ्चास्य
विकल्पवैवञ्चतुर्थ्यां षष्ठ्यामष्टम्यां दशम्यां चोपेयादिति पुत्र-
कामः । एषूत्तरोत्तरं विद्यादाशुरारोग्यमेव च । प्रजासौ-
भाग्यमैश्वर्यं बलञ्च दिवसेषु वै । अतः परं पञ्चम्यां
सप्तम्यां नवम्यामेकादश्याञ्च स्त्रीकामः । तयोदशीप्रभृतयो
निन्द्याः । तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं
पुंसां भवति । यच्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विमु-
च्यते । द्वितीयेऽप्येव स्तुतिकाण्डे वा तृतीयेऽप्येवमस-
म्पूर्णाङ्गोऽप्यादुर्वा भवति चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घाशुश्च
भवति । न च प्रवर्त्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं शुण्ठकरं
भवति यथा नद्यां प्रतिस्नोतःप्लावि द्रव्यं प्रतिक्षिप्तं
प्रतिनिवर्त्तते नोड्डं कृच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्माच्चित्त-
मवतीं तिरातुं परिहरेत् अतः परसुपेयात्” ।

दिनविशेष आर्त्तवकालगमने पुत्रादिविशेषजननसुक्तम्”
नि० सि० व्यासेन “रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादप्यादुर्बल
वर्जितः । पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ।

सप्रस्थां सप्रजा योषिदष्टस्यामीश्वरः पुमान् । नवस्थां सुभगा
नारी दशस्थां प्रवरः सुतः । एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां
पुरुषोत्तमः । तयोदश्यां सुता पापा वर्त्तुसङ्करकारिणी ।
धर्माज्ञश्च कृतञ्चश्च आत्मवेदी दृढव्रतः । प्रजायते चतु-
र्दश्यां, पञ्चदश्यां पतिव्रता । आचयः सर्वभूतानां षोडश्यां
जायते पुमान् । मनुवचने स्वाभाविक इत्युक्तेः रोगाद-
न्यत्र कालेऽप्यार्तं भवति तेन तत्राशुद्धौ विशेषः निःसिं-
व्यवस्थापितो यथा “प्रथमरजोदर्शनात् सप्तदशदिनपर्यन्तं
पुनारजोदर्शने स्नानमात्रम्, अष्टादशे एकरात्रम्, एकोन-
विंशे द्वाहं, विंशतिप्रभृतिदिनेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवति । “जड्वं
चतुर्दशदिनादशुचित्वं न विद्यते” इति वाक्यस्तु स्नान-
दिनावधिचतुर्दशदिनमध्ये पुनारजोदर्शनेऽशुचित्वाभाव-
परम्” “रोगेण यत् रजः स्त्रीणामन्यत्र हि प्रवर्त्तते ।
नाशुचिस्तु भवेत्तेन यस्माद्वैकारिकं मतमिति” वचनात् । रो-
गजे रजसि शुद्धावपि धर्माधिकारिता रजोनिवृत्तावेव ।
“साध्याचारा न तावत् स्यात् स्नातापि स्त्री रजस्वला ।
यावत् प्रतर्त्तमानं हि रजोनैव निवर्त्तते इति” हेमा-
आ०ख० शङ्कोक्तेः ।

आर्त्ति स्त्री आ+ङ-ङिन् । १।पीडायाम् २मनोव्यथायाञ्च ।
“आर्त्तिं न पश्यसि पुरुषवसस्तदर्थाम्” विक्रमो ।
“पार्श्विकदूतचौर्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः” नारदः । “यदि
दीक्षितमार्त्तिर्विन्देत्” शत० ब्रा० । “न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्त्या-
मपि यतस्ततः” “न चार्त्तिं नृच्छति क्षिप्रम्” इति च मनुः
“दाहातिसारपित्तासृक्षूष्माभ्यामपि पार्त्तिषु” सुश्रु० २ विनाशे च ।
आर्त्ति (ली) स्त्री आ+ङ-बा० नि आर्त्तभावश्च वा ङीप् ।
गतिकर्त्तृप्राप् । “संविदाने आर्त्ती इमे” ऋ० ६, ७५, ४ ।
“अत्रैव वोऽपि न ह्यास्युभे आर्त्ती इव ज्यया” ऋ० १०, १६६, २ ।
आर्त्तिज्जि वि० ऋत्विज इदम् अण् । ऋत्विक्सम्बन्धिनि ।
आर्त्तिजीन पु० ऋत्विजं तत्कर्माहति खञ् । स्वयं यजमाने”
सि० कौ० । “दक्षिणदिष्टं कृतमार्त्तिजीनैः” भट्टिः “वयं
वा आर्त्तिजीनाः स्त्रोवयं दक्षिणीयाम्” शत० ब्रा० ।
आर्त्तिज्य न० ऋत्विजोभावः कर्म वा व्यञ्ज् । ऋत्विक्-
कर्मणि याजने “स मा सर्वैरार्त्तिज्यैर्वृणीते” “सहोवाच
भगवन्तं वा सर्वैरार्त्तिज्यैः” इति च” ऋ० ७ ।
आर्थ वि० अर्थादागतः अण् । अर्थतः प्राप्ते वाक्यार्थ-
मर्थ्यादया प्राप्ते स्त्रियां ङीप् । सा च अलङ्कारोक्तायामर्थ-
सम्भवायां २ व्यञ्जनायाम् । तल्लक्षणादि सा० ८० । यथा
एवं शाब्दी व्यञ्जनासङ्गा आर्थी व्यञ्जनामाह “वक्तृबोद्ध-

व्यवाक्यानामन्यसन्निधिवान्वयोः । प्रस्तावदेशकालानां
काकोशेष्टादिकस्य च । वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत्तार्थ-
सम्भवा” । व्यञ्जनेति सम्बध्यते तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशका-
लवैशिष्ट्ये यथा । “कालोमधुः कुपितएष च पुष्य-
धन्वा धीरावहन्ति रतिखेदहराः समीराः । केलीवनीय-
मपि वज्रकुलकुलमङ्गुर्दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य” ।
अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकासकस्तया प्रेष्यतामिति
सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते । बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा ।
“निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निश्चिरागोऽधरोनेत्रे दूर-
मनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः । मिथ्यावादिनि ! दूति !
बान्धवजनस्थाज्ञातपीडागमे ! वापीं स्नातमितोगतासि, न
पुनस्तस्याधमस्यानिकम्” । अत्र तदन्तिकमेव गतासीति
विपरीतलक्षणाया लक्ष्यं तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रति-
पाद्यदूतीवैशिष्ट्याद्बोध्यते । अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा
“उअ णिञ्चल णिप्पन्दभिसिणीपत्तम्मि रेअइ बलाअ ।
णिप्पलमरगअभाअण-परिठिअ संखसुत्ति व्व” । उअ
बलाकाया निस्सन्दत्वेन विस्तृतत्वं तेनास्य देशस्य विज-
नत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्न-
कासकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जन्तत्वरूपव्यङ्ग्यार्थ-
वैशिष्ट्यं प्रयोजनम् । भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्यभि-
धीयते । इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदाः आकरादिभ्यो-
ज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा । “गुरुपरतन्त्रतया वत
दूरतरं देशस्यतोगन्तुम् । अलिकुलकोकिलललिते
नेष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ” । अत्र नेष्यति अपि तर्हि
एष्यत्येवेति काका व्यज्यते । चेष्टावैशिष्ट्ये यथा ।
“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेवार्पिता
कृतं लीलापद्मं निमीलितम्” । अत्र सन्ध्यासङ्केतकाल इति
पद्मानिमीलनादिचेष्टया कयाचित् द्योत्यते । एवं वक्ता-
दीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् । त्वैविध्यादियम-
र्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता । अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्य-
त्वेन त्रिरूपतया सर्वा अयनन्तरोक्ताव्यञ्जनास्त्रिविधाः
तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा । कालोमधुरित्यादि । ल-
क्ष्यार्थस्य यथा । निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि । व्यङ्ग्यार्थ-
स्य यथा उअ णिञ्चलेत्यादि” ।
भाट्टमते ३ भावनाभेदे । भावना हि भावयितुर्व्यापारः सा
च द्विविधा अतीतार्थी च । तत्र प्रयोजनसाधनतया
तदिच्छाविषयनिष्पादको व्यापारः आर्थी भावना सा चाख्या-
तेनोच्यते आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात् । सा चा-

शतयवती किं भावयेत्, केन भावयेत् कथं भावयेदित्याका-
ङ्क्षावयोदयात् । तत्रोपेक्षणीयमंशयञ्च साध्यं साधनमिति-
कर्त्तव्यता चेति । तथा च किं भावयेदिति साध्याकाङ्क्षायां
स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति, साधनाकाङ्क्षायां यागादिः-
साधनत्वेन, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमिति-
कर्त्तव्यतात्वेन । तेन प्रयाजाद्यङ्गजातेतिकर्त्तव्यताकेन या-
गेन स्वर्गादिफलं साधयेदिति विशिष्टवाक्यार्थं बोधः इति
भाट्टा मन्यन्ते ।

आर्थिक ति० अर्थं गृह्णाति ठक् । १ अर्थग्राहके । अर्थयेह
अभिधेयं प्रयोजनं धनञ्च । अर्थादागतः ठक् । २ अर्था-
दागते वाक्यार्थमर्थ्यादया प्राप्ते च । [डोप् ।

आर्द्र ति० आ+अर्द्र-अच् । सम्यक्पीडके स्त्रियां गौरा०
आ(अ)र्द्धकंसिक ति० अर्द्धकंसेन क्रीतम् ठक् “अर्द्धात् परि-
माणस्येति” पा० उत्तरपदस्य वृद्धेः “पूर्वपदस्य वेति” च
प्राप्तौ नातः पारस्येति” पा० निषेधात् नोत्तरपदवृद्धिः
“कंसाट्टिठन्” पा० इति तु न प्रवर्त्तते समासे तदन्विधि-
प्रतिषेधात् । अर्द्धकंसक्रीते । एवं आ(अ)र्द्धप्रस्थिकः ।
अर्द्धप्रस्थक्रीते आ(अ)र्द्धकौडिकः आ(अ)र्द्धहौणिकः इत्यादौ
अदन्तत्वाभावात् उत्तरवृद्धिः । अर्द्धकौडवादि क्रीते ति० ।
आर्द्धधातुक न० “आर्द्धधातुकं शेषः” पा० परिभाषिते
तिङ्शिदङ्गप्रोभन्ने धात्वधिकारविहिते प्रत्ययभेदे “आर्द्ध-
धातुकस्येड्बलादेः” सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः” इति च पा० ।

आर्द्धपुर न० अर्द्धं पुरस्य एकदेशित० स्वार्थे अण् । पुरस्य समा-
नेऽर्द्धे प्रतिपूर्वस्य तत्पुरुषे अश्वादि० नान्दोदात्तता ।

आर्द्धरात्रिक ति० अर्द्धरात्रे भवः ठक् । अर्द्धरात्रभवे ।

आर्द्धवाहनिक ति० “अर्द्धवाहनेन जीवति वेतना० ठक् ।
अर्द्धवाहनेन जीवति ।

आर्द्धिक पुंस्त्री “वैश्वकन्यासप्तपद्मो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
आर्द्धिकः स तु विज्ञेयोभोज्योविप्रैर्न संशयः” इति परा-
शरोक्ते १ अश्ववर्णे स्त्रियां जातित्वात् डोप् । अर्द्धं चोत्त-
रश्यार्द्धमर्हति ठक् । चोत्तरश्यार्द्धस्य वेतनरूपतया स्वाभिस-
काशात् ग्राहके २ कषकभेदे पु० । “आर्द्धिकः कुलमित्रं च
गोपालोदासनापितौ । एते शूद्रेषु भोज्यान्नायश्चात्मानं
निवेदयेदिति” मनुनाऽऽर्द्धिकस्य शूद्रत्वेन कीर्त्तनात् अश्व-
वर्णस्य च शूद्रभिन्नत्वेनास्य पराशरोक्तार्द्धिकाङ्गित्वं प्रती-
यते । एतदभिप्रायेणैव” मिता० कृता अर्द्धसीरिशब्दे दृशित-
याञ्चवल्कऽस्मृतिव्याख्याने कषिफलशस्यार्द्धहारिण एव
शूद्रेषु भोज्यान्नातोक्ता ।

आर्द्र ति० अर्द्र-रक् दीर्घश्च । १ क्लिप्ते २ सरसे ३ सजले वस्तुनि
तद्भेदाच्च वैद्य० दर्शिताः । “आर्द्रं द्रव्यं द्विधा प्रोक्तं सरसं
नीरसं तथा । सदुग्धं गुग्गरसकं द्विधा नीरसमुच्यते ।
वास्तुकं सार्पपं शाकं निर्गुण्डोरण्डमार्षकम् । धस्तूराद्य-
मिदं सर्वमार्द्रं सरसमुच्यते । वटाञ्चल्यकरीराद्यमार्द्रं द्रव्यं
तु नीरसम् । सदुग्धं तु द्विधा प्रोक्तं गृध्रं तोक्षणमिति
क्रमात् । शतलावज्जसीहण्डसौरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः ।
दुग्धकाक्षोरिण्याद्याश्च गृध्रदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः” । आर्द्रा-
क्षतारोपणमन्वभूताम्” कुमा० रघुश्च । “तेषां गुर्वी स्वादु शीता
पिप्पल्यार्द्रा कफावहा” आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्यात् स्वादु-
सौगन्ध्यहृद्यताम्” सुश्रु० “धूपोष्णणा त्याजितमार्द्रं भावम्”
कुमा० “४ काठिन्यमन्ये आतुगुण्ययुक्ते च “धनुर्भूतोऽप्यस्य
दयार्द्रभावम्” रघुः । अश्विन्यवधिके राशिचक्रस्ये मिथुन-
राशिषट्के ५ पष्ठे नक्षत्रे स्त्री न० । “कन्यायां कृष्णपक्षे तु
पूजयित्वा र्द्धमे दिवा । नवम्यां बोधयेद्देवीं यथाविभव
विस्तरैः” ड० त० लिङ्ग पु० । “इषे मास्यसिते पक्षे नव-
म्यामार्द्रयोगतः” बोधनमन्त्रः । “आर्द्राद्यादि विशाखान्तं
रविवारेण वर्षति” ज्यो० गृहशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुनर्वसुति-
पादं मिथुनम्” ज्यो० आर्द्रास्वरूपयोगतारादिकम्
अश्लेषाशब्दे ४८७ पृष्ठे उक्तम् अस्याधिष्ठाता शिवः ।

आर्द्रक न० अर्द्रयति रोगान् अर्द्र-अन्तर्भूतगुणर्थे रक् दीर्घश्च
संज्ञायां कन् आर्द्रायां भूमौ जातं वा वुन् आर्द्रयति
जिह्वां आर्द्र+णिच्-कुन् वा । (आदा) मूलप्रधाने
वृक्षभेदे आर्द्रिकाप्यत्र स्त्री । “आर्द्रिका भेदिनी
गुर्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका सधुरा पाके
रूक्षा वातकफापहा, ये गुणाः कथिताः शुण्ठ्यास्तेऽपि
सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः । भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभ-
क्षणम् । अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।
कुष्ठे पाण्डुरामये कच्छे रक्तपित्ते कफज्वरे । दाहे निदाघे
शरदि नैव पूजितमार्द्रकम्” भा० प्र० । “चक्षुष्यं रोचनं
स्वर्थं विकाशि विशदं सरस् । स्तम्भाटोपाग्निलघ्नञ्च
लवणार्द्रकभक्षणम् । गुडार्द्रकं वातहरं चक्षुष्यं पित्त-
नाशनम् । ज्वरघ्नं चातिहृष्यञ्च वर्चाभेदिकफापहम् ।
गृध्रचचारहितमङ्कुरतः सत् क्षाण्डितं विमलकैर्बद्धतो-
यैः । मिश्रितं लवणनिम्बपयोभिर्बालमार्द्रं कसृपैति योग्य-
ताम् । तैलासुरीरजनिसिन्धुजपङ्कसङ्गिप्रस्थन्दमाननवनिम्ब-
रसप्रसक्तम् । स्वादूत्तरं शिशिरवासरभोजनेषु कक्षैति
वसु नपथं खलु शृङ्गवेरम्” । दृषोष्णं दीपनं हृद्यं सक्नेहं

लघु पाचनम् । रोचनं तर्पणं वल्यं चार्द्रकं परिकीर्त्तितम् । वातपित्तकफेभानां शरीरवनचारिणाम् । एक एव-
निहन्तास्ति लवणार्द्रककेशरी” वैद्यः ।

आर्द्रपदी स्त्री आर्द्रौ पादौ यस्याः कुम्भपद्यां नि० पाद्भावः

डोए च पदादेशः । आर्द्रचरणायां स्त्रियाम् । [राजनि० ।

आर्द्रमाषा स्त्री० नित्यकर्म० । (माषाणी) माषपर्णानां

आर्द्रम् अर्थ० आ+अर्द्र-वा० रस साक्षादादिगणपाठात्
नि० मान्तत्वं वा । सरसत्वे । आर्द्रङ्कृत्य आर्द्रे क्त्वा ।

आर्द्रशाक न० आर्द्रं शाकमस्य । आर्द्रके ।

आर्द्रवृक्ष पु० कर्मधा० । सरसवृक्षे ततः उत्करा० चतु-
रर्थ्यां ङ । आर्द्रवृक्षीयः तद्वृक्षसन्निकृष्टदेशादौ लि० ।

आर्द्रालुब्धक पु० आर्द्रानक्षत्रे तत्सन्निकृष्टस्थाने लुब्धकद्रव ।
केतुपक्षे हलायुधः ।

आर्भवं पु० ऋभुणा दृष्टं साम ऋभुदेवतास्य वा अण् । तृतीयसवने
गेये पञ्चसूक्तात्मके सप्तसामात्मके पवमानभेदे । “आम्बीगव-
शब्दे ७३३ पृष्ठे विद्यते तत् । “अथ तृतीयसवने आर्भवे
पवमान उद्गातारमन्वारभमाणाः ऋभुरसि जगच्छन्दाः”
शत० ब्रा० । “पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्त
सामा” सा० स० भा० धृता श्रुतिः ।

आर्थ्यं पु० ऋ-ण्यत् । १। स्वामिनि, २। गुरौ, ३। हृदि च ।
४। अष्टकुलोत्पन्ने ५। पूज्ये, ६। अष्टे, ७। सङ्गते, नाद्योक्तौ ८। मान्ये,
९। उदारचरिते, १०। शान्तचित्ते “कर्त्तव्यमाचरन् कार्यम-
कर्त्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्थ्य इति
स्मृतः इत्युक्तलक्षणे १। जने च लि० । “पहीतुमार्यान्
परिचर्य या सुष्ठुः” माघः । “त्यजेदकस्मात्, पतिरार्यं वृत्तः”
“वर्णापेक्षमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् । आर्यरूपमिवानार्यं
कर्मभिः स्वैर्विभावयेत्” “जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो
भवेद्भुञ्जीः । जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः” ।
“अनार्यमार्यकर्माण्यमार्यं चानार्यकर्मिणम्, संप्रधायी
ब्रवीदेतौ न समौ नासमाविति” इति च मनुः ।

आर्थ्यत्वेन सम्भाषणे नाटके नियमविशेषाः सा० द०
उक्ता यथा “राजनिष्ठलृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।
स्वेच्छया नासमिति प्रैर्विप्र आर्थ्येति चेतरेः” विप्रेतरै
र्विप्रः आर्थ्येति वाच्यः “वाच्यौ नटोऽस्त्वधारावार्थनाम्ना
परस्परम्” । नञ्वा स्तुतधारः आर्थ्येति वाच्यः स्तुतधारेण
च नटो आर्थ्या इति वाच्या । “वयस्येतुसमैर्वाच्योमध्ये
रार्थ्येति चाग्रजः” । “आर्थ्यबालचरितप्रस्तावनाडि-
ण्डिम” इति वीरत्र० रामचरितवर्णने लल्लणोक्तिः । “वत्स !

पुत्रक तातेति संज्ञागोत्रेण वा युतः । शिष्योऽनुजश्च वक्त-
व्योऽमात्य आर्थ्येति चेतरेः” इतरैरमात्य आर्थ्येति वक्तव्यः

“वृत्तेन हि भवत्यार्थ्यो न धनेन न विद्याया” भा०

उ० ८६ अ० उक्तेः सदाचारेणैव नराणामार्थ्यत्वम् ।

आर्थ्याऽप्यस्त्वतो तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति” कुमा०

१२ प्राकृतभाषायां स्त्री “सुखबाहूरुपज्जानां या लोके

जातयो बहिः । स्तेच्छवाचश्चार्थ्यवाचः सर्वे ते दस्यवः

स्मृताः” मनुः । १३ श्वशुरे पु० । आर्थ्यपुत्रः पतिः

“आर्थ्यो ब्राह्मणकुमारयोः” पा० उक्तेः कर्मधारये

ब्राह्मणकुमारयोः परतः प्रकृतिस्वरः ।

आर्थ्यक लि० आर्थ्य+स्वार्थे कन् । आर्थ्यशब्दार्थे स्त्रियां टाप्

वा अत इत्त्वम् आर्थ्यका-आर्थ्यिका । संज्ञायां कन् ।

२। पितामहे पु० । “बालां मामार्थ्यकस्तुभ्य” क्रीडन्तीं

कन्दुहस्तिकाम् । अदात्त कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महा-

त्मने” भा० उ० प० ८६ अ० । त्वमार्थ्यकः तवार्थ्यकः पिता-

मह इत्यर्थः । कण्ठं प्रति तत्पितृस्त्वसुः कन्त्या वाक्यमिदम् ।

आर्थ्यगृह्य लि० आर्थ्यस्य गृह्यः पक्ष्यः । आर्थ्यपक्षीये ।

“तमार्थ्यगृह्यं निगृहीतधेनुः” रघुः ।

आर्थ्यदेश पु० आर्याणां वासाहोदेशः । आर्यावर्त्तादौ देशे

आर्थ्यधर्म पु० आर्थ्यस्य धर्मः । सदाचारे ।

आर्थ्यपथ पु० आर्याणां पन्थाः अच् समा० । सदाचारे

आर्थ्यमार्गादयोऽप्यत्र । [पुत्ते च ।

आर्थ्यपुत्र पु० आर्थ्यस्य श्वशुरस्य पुत्रः । १। भर्त्तरि २। मान्यस्य

आर्थ्यप्राय पु० आर्थ्यः प्रायो बद्धलोऽत्र । आर्यावर्त्तादौ

देशे “जाङ्गलं शस्यसम्पन्नमार्थ्यप्रायमनाविलम् । वश्यमाश्रु-

तसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत्” मनुः ।

आर्थ्यभट्ट पु० ज्योतिषपन्थविशेषकारके विद्वद्भेदे सहि

“प्रणित्यैकमनेकं सत्यां देवतां परं ब्रह्म । आर्थ्यभट्टस्त्रीणि

वदति गणितं कालक्रियां गोलम्” इत्युपक्रम्य गणि-

तकालक्रियाभूगोलं निरूपितवान् । भूगोलखगोलशब्दयोः

तन्मतमुदाहरिष्यते । तस्य च जन्मकालः स्वपन्थे एव

तेनोक्तः “षष्ठ्यद्भानां षड्विंशदा व्यतीतास्तव्यश्च युगपादाः ।

अधिका विंशतिरव्दास्तदिह मम जन्मनोऽतीताः” । तेन

कलेः ३६२० वर्षेषु गतेषु तस्य जन्म । तन्मतमुल्लाप्य च

सि० शि० कचित् कचित् दूषितमिति तस्य भास्कराचा-

र्यात् प्राचीनत्वम् । [पत्य विज्ञापयामि” प्रबो० ।

आर्थ्यमित्र पु० कर्म० । गौरवान्ति “एवमार्थ्यमित्रान् प्रणि-

आर्थ्यवृत्त न० आर्थ्यस्य वृत्तम् । १। सदाचारे “सत्यभर्मार्थ्यवृत्ते

च शौचे चैवारमेत् सदा' मनुः । आर्यं अष्टं वृत्तमस्य ।
२ सदाचारयुते त्वि० "रत्नपादाय्यष्टमानां कण्टकानाञ्च
शोधनात्" मनुः । [वेशोऽस्य । २ आर्यं लिङ्गधारिणित्वि०
आर्यं वेश पु० आर्यस्य वेशः । १ साधूनां वेशे । आर्यस्येव
आर्यं व्रत न० आर्यस्य व्रतं नियमः । आर्यस्य कर्त्तव्ये १ नियम-
भेदे । आर्यस्येव व्रतमस्य । २ अष्टव्रतधारिणि "आर्यव्रतञ्च
पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः" भा० आ० २० १ अ० ।
आर्यं श्वेत पु० आर्यं अष्टं श्वेतं चरितं यस्य । अष्टचरिते
ततः शिवादि० अपत्ये अण् । आर्यं श्वेतस्तदपत्ये पुंस्त्री
स्त्रियां ङीप् ।

आर्यं हलम् अव्य० आर्यं हन्ति हन-ङ तस्मिन् लीयते
ली-वा० ङप् । बलात्कारे बलात्कारस्य आर्यहन्तरि
समाश्रयनियमात् तथात्वम् खरा० अव्ययत्वम् ।

आर्या स्त्री ऋ-ण्यत् । पार्वत्याम् आर्याशतकम् । २ अश्व्यां
अष्टायां ३ स्त्रियाञ्च ४ मातावृत्तभेदे "लक्ष्मैतत्
सप्तगणा गोपेता नेह भवति विषमे जः । षष्ठोजञ्च नलघू
वा प्रथमेऽङ्गे नियतमार्यायाः । षष्ठे द्वितीयलात्
परके नूले सुखलाञ्च सयति पदनियमः । चरमेऽङ्गे पञ्चमके
तस्मादिह भवति षष्ठोलः" वृत्त० र० उक्ते ५ कन्दभेदे स्त्री ।
साचार्या नवविधा यथा "पय्या विपुला चपला सुखचपला
जघनचपला च । गीत्युपगीत्युद्गीतष आर्यागीतिश्च
नवधा चार्या" इति । तासां लक्षणम् वृत्तर० । "लिङ्ग-
शक्रेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः । पथ्येति १ नाम
तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन । उल्लङ्घ्य गणत्वयमादिमं
अकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तं पिङ्गलनागो
विपुलामिति २ समाख्याति । उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीय-
तयौ गमध्यगौ यस्याः । चपलेति ३ नाम तस्याः
प्रकीर्तितं नागराजेन । आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म
चपलागतं यस्याः । शेषे पूर्वजलक्ष्मा सुखचपला ४ सोदिता
मुनिना । प्राक्प्रतिपादितमङ्गे प्रथमे प्रथमेतरे तु चप-
लायाः । लक्ष्माश्वेत सोक्ता विगुहधीभिर्जघनचपला ५ सा ।
आर्या प्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।
दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिर्दे गीतवान् भुज-
ङ्गेशः । आर्याद्वितीयकेऽङ्गे यद्गदितं लक्षणं तत् स्यात् ।
उभयोरपि दलयोरुपगीतिः तां मुनिर्ब्रूते । आर्याश-
कलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद् यस्याः । सोद्गीतिः
किल गदिता तद्वदंशभेदसंयुक्ता । आर्यापूर्वाङ्गं यदि
शुरुणैकनाधिकेन निधने युक्तम् । इतरसद्विखिलं

यदीयसुदितेयमार्यागीतिः" ६ । "पादे द्वादश विषमे
माताष्टादश द्वितीये हि । पञ्चदश चेतुस्त्रितीये कथि-
ता गाथा तथैवाय्या" ग्रन्थान्तरे यथाकथञ्चिद्द्वादशाष्टा-
दशाक्षरादिमातात्मकपादत्वोक्तावपि वृत्तरत्नाकरोक्तेर्गण-
नियमोऽस्येव सामान्यशास्त्रोऽपवादशास्त्रस्य प्रबल-
त्वात् । तेन यथाकथञ्चित्थामात्वानिवेशोऽनुचितएव ।
"शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदाख्याभिः । संचिन्त-
मार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम्" सां० का० "कचिदल
भवेदायां कचिद्वक्तापवक्ताको" सा० द० कथालक्षणम् । "आर्या-
वक्तापवक्ताणां कन्दसा येन केनचित्" सा० द० । "अति-
स्यष्टवर्णस्वरसंस्कारवत्या गिरा राजानमुद्दिष्टार्यामिसां
पपाठ" काद० । [भेदे आर्याशब्दे तल्लक्षणमुक्तम् ।
आर्यागीति स्त्री आर्या गीतिरिव । वृत्तर० उक्ते मातावृत्त-
आर्यावर्त्त पु० आर्या आवर्त्तन्ते अत्र आ+वृत्त-आधारे
घञ् । देशभेदे स च देशोमनुना दर्शितः । "आ ससुद्राक्ष
वै पूर्वार्द्धा ससुद्राक्ष पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरायां-
वर्त्तं विदुर्बुधाः" इति तयोः विन्ध्यहिमाचलयोः कौवर्त्त
मिति यं प्राञ्जरायावर्त्तनिवासिनः" मनुः ।

आर्याविलास पु० आर्याणां प्राकृतभाषायुतमातावृत्तानां
विलासो वाङ्मयम् यत् । प्राकृतभाषया रचिते "भाषा
विभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्जितम् । एकार्थप्रवणैः
पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितमिति" सा० दर्पणोक्तलक्षणयुक्ते
प्राकृतकाव्यभेदे । ईत० । आर्यायादुर्गायाविलासे च ।

आर्ष त्वि० ऋषेरिदम् अण् । १ ऋषिसम्बन्धिनि तत्कृतपुराण
काव्यादौ । "धर्म्मो यस्याभि शङ्करः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः ।
वेदात् शृङ्ग इवापेयात् स लोकादजरामरात्" भा०
व० प० ३१ अ० । आर्षं मन्वादिमतं यस्याभि शङ्कर-
मित्यर्थः "अस्मिन्नार्षे पुनः संज्ञा भवेदाख्यानसंज्ञकाः"
सा० द० । "इत्यार्षं रामायणे" इत्येवं रामायणसर्गसमाप्ते
भूरिप्रयोगः । ऋषिणा जुष्टम् । २ ऋषिसंविते वेदे पु० ।
"आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणा-
नुसंधत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः" मनुः ।

ऋषिर्वेदस्तस्येदम् अण् । ३ वैदिके । "सम्बुद्धौ शाकल्यस्येता
वानाप्ते" पा० "अनार्षे अवैदिके" सि० कौ० । "आर्षं
प्रमाणमुत्क्रम्य धर्म्मं न प्रतिपालयन्" भा० व० प० ३१ अ० ।
ऋषेरयं वाचकः अण् । ५ ऋष्यभिधायिनि "ण्यल्लित्य-
जितोयूनि अणिजोः" पा० (आर्षात्) "ऋष्यभिधायिनः"
सि० कौ० संस्कारहीनत्वेपि ऋषिणा प्रयुक्तः अण् ।

व्याकरणोक्तानुशासनसुल्लङ्घ्य ऋषिणा प्रयुक्ते असाधुन्यपि साधुत्वेनाभिमतं ५ शब्दभेदे । आर्घः प्रयोगः । ऋषीणां समूहः प्रवरगणभेदः अण् । गोत्रप्रवर्त्तककुलीनां व्यावर्त्तकप्रवरर्षिसमूहे न० “अरोगिणीं भ्रातृमतोससामानार्ध-गोत्रजाम्” या० । मित० तु ऋषेरिदमार्धं नाम प्रवर इति व्याख्यातम् ऋषिर्वेदस्तत्र विहितः अण् । विवाहभेदे “यज्ञस्यायत्विजे दैव आर्घ आदाय गोयुगम् । चतुर्थं प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट्” या० “अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत । ब्राह्मोदैवस्तथैवार्धः प्राजापत्य-स्तथाऽऽसुरः । गन्धर्वो राजसूयैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः” इत्युपक्रम्य “एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः । कन्या-प्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते” मनुस्मृतौ धर्म इत्युपादानात् कन्यान्तर्गम्यार्थं गोयुगग्रहणेऽपि न दोषः । अतएव मनुना तादृश्य गोमिथुनग्रहणस्य स्वभोगसाधनत्वाभावेन शुक्लत्वमेव निराकृतम् “आर्घं गोमिथुनं शुक्लं केचिदाहुर्दधैव तदिति” “आर्घोदाजः सुतस्त्रीन् त्रीन्” मनुः । गोत्रभेदे प्रवरभेदाच्च विश्वादर्शे दर्शिता यथा । “अत्र गोत्रप्रवराणां स्वरूपं महाप्रवरपाठादवगतन्त्यम् । तत्र महान्तः प्रवरा एकद्वित्रिपञ्चार्धेया जनपञ्चाशदेव ते च सप्तानां गोत्राणां गणश्च उच्यन्ते । तावतैवापेक्षित-सिद्धेः । यथा वत्सानां भार्गवच्यवनामुवानौर्वजामदग्नेरिति । विद्वानां भार्गवच्यवनामुवानौर्वविदेति ३ । आर्षिषेणानां भार्गवच्यवनामुवानौर्वार्षिषेति २ । जामदग्न्यानां भार्गव-च्यवनामुवानौर्वजामदग्नेरिति ४ । एते समानप्रवराः । अर्धाधिकर्षितुल्यत्वात् । यास्कानां भार्गववीतह्यसा-वेदसेति ५ । मित्रध्रुवाणां भार्गववाध्रुवद्वैवोदासेति ६ । वैश्यानां भार्गववैश्यपार्थेति ७ । एते भार्गवानुवृत्तावपि न मिथः समानप्रवराः ऋगुं सुक्तेति वचनात् । शुन-कानां शौनकेति वा गार्त्तमदेति वा । अत्र गोत्रप्रवरभेदोपयोगित्वेन पक्षे प्रवरैक्यादविवाहः । एते सप्त ऋगवः । अथाङ्गिरसा गौतमा भारद्वाजाः शुद्धाश्चेति त्रि-विधाः । तेषु गौतमास्तावत् । आयास्यानामाङ्गिरसायास्य गौतमेति १ । शारद्वतानामाङ्गिरसशारद्वतगौतमेति २ । कौमण्डिकानामाङ्गिरसौदक्याचीवत गौतमकौमण्डेति ३ । दोषतमानामाङ्गिरसौदक्याचीवतगौतमदैव्यतमेति ४ । का-रेणुपात्नानामाङ्गिरस गौतमकारेणुपात्तेति ५ । वामदेवा-नामाङ्गिरसगौतमवामदेवेति ६ । औशसानानामाङ्गिरसौशस-

नगौतमेति ७ । एते सप्त गौतमाङ्गिरसाः समानप्रवराः अर्धाधिकर्षितुल्यत्वात् । भारद्वाजानामाङ्गिरसबार्हस्पत्य-भारद्वाजेति १ । रौक्षाय्यानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाज-चान्दनमाहवचसेति । गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभार-द्वाजगार्ग्यैवेति । आङ्गिरसगार्ग्यैवेति वा ३ । तत्र एते भरद्वाजाङ्गिरसाः समानप्रवराः अर्धाधिक-र्षितुल्यत्वात् । गार्ग्याणां तत्रार्धेयपक्षेऽर्धाधिकर्षितुल्यत्वा-भावेऽपि पक्षे समानप्रवरत्वाद्भारद्वाजैरविवाहः । विष्णु-वृद्धानामाङ्गिरसपौरुक्षजामदग्नेरिति १ । काश्यानामा-ङ्गिरसजमीढकाश्वेति २ । हरितानामाङ्गिरसाम्बरीष-यौवनाश्चेति ३ । सांज्ञतीनामाङ्गिरससांज्ञत्यगौरवीतेति ४ । रथोतराणामाङ्गिरसवैह्यरथोतेति ५ । सुजलानामाङ्गिरस-भार्ग्याश्चमौद्रतेति ६ । कपोनामाङ्गिरसमक्ष्यवाक्ष्येति ७ । एते सप्त शुद्धाङ्गिरसाः भिन्नप्रवराः आङ्गिरसानु-वृत्तावपि आङ्गिरसमुक्तेति वचनात् । अत्रिणांमात्रेया-र्चनानसंख्यावाश्चेति १ । गविष्ठिराणांमात्रेयार्चनानस-गविष्ठिरैति २ । बभ्रूदकानाम्मात्रेयार्चनानसबभ्रूदकेति ३ । सुजलानामात्रेयार्चनानसपौर्वतिथेति ४ । एते चत्वारः समानप्रवराःतुल्यर्षित्वात् । काश्यपानां काश्यपावत्सार-नैध्रुवेति १ । रेभाणां काश्यपावत्सारनैभेति २ । शाण्डि-ल्यानां काश्यपावत्सारशाण्डिल्येति ३ । काश्यपावत्सार-वैदेति वा काश्यपावत्सारसितेति वा शाण्डिल्या-सितदेवेति वा इति चतुर्धा प्रवराः । लौगाक्षीणां काश्यपावत्सारवासिष्ठेति ५ । एते समानप्रवराः । काश्य-पानुवृत्तेः चतुर्थप्रवरे काश्यपानुवृत्त्यभावेऽपि त्रिभिः प्रवरैः समानप्रवरत्वात् काश्यपैरविवाहः । लौगाक्षीणां वासिष्ठपदानुवृत्त्या द्विप्राप्त्यायणत्वाद्वासिष्ठैरविवाहः । वसि-ष्ठानां वासिष्ठेति १ । कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुण कौ-ण्डिल्येति २ । उपमन्यूनां वासिष्ठेन्द्रप्रमदभारद्वसितेति ३ । पराशराणां वसिष्ठशक्तिपराशरेति ४ । एते वासिष्ठाश्च-त्वारः समानप्रवराः वसिष्ठानुवृत्तेः । कुशिकानां वैश्वामि-त्रदैवरातौदेति १ । रौहितानां वैश्वामित्राष्टकरोहि-तेति २ । रौत्यकानां विश्वामित्ररौत्यकरैवतेति ३ । विश्वा-मित्राणां वैश्वामित्रारसदेवतरसेति ४ । मौड्यायनानां विश्वामित्रमधुच्छन्दमौड्येति ५ । धनञ्जयानां वैश्वामित्र-माधुच्छन्दसधनञ्जयेति ६ । कतकानां वैश्वामित्रकात्याची-तेति ७ । इन्द्रकौशिकानां विश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति ८ । अधमर्षणानां वैश्वामित्राधमर्षणकौशिकेति ९ । पौराणां

वैश्वामित्रपौराणेति १०। एतेषां दशानां कुशिकानां विश्वामित्रपदानुवृत्तेर्मिथः समानप्रवरत्वम् । अगस्त्यनामगच्छिदार्द्रच्युतेभ्यवाहेति । दार्भवाहानामगच्छ्यागच्छ्यादार्द्रच्युतदार्भवाहेति १ । साम्भवाहानामगच्छ्यादार्द्रच्युतसाम्भवाहेति २ । सोमवाहानामगच्छ्यादार्द्रच्युतसोमवाहेति ३ । यज्ञवाहानामगच्छ्यादार्द्रच्युतयज्ञवाहेति ४ । चतुर्णामगस्त्यनामगच्छ्यापदानुवृत्त्या मिथः समानप्रवरत्वमिति प्रवरनिर्णयः । अत्र संग्रहलोकाः । “एकोऽपि च सुनियेषां प्रवरेष्वनुवर्त्तते । सगोत्रास्ते मिथो ज्ञेया भृशुमङ्गिरसं विना । शुनकाः सुगृह्यमदैः काश्यपैः शाण्डिल्यैः अपि । भारद्वाजास्तथा गर्गाः पक्षे तुल्यैर्षिदर्शनात्” । अथा । “अवनो गौतमोऽगच्छ्यो भरद्वाजोऽतिकश्यपौ । विश्वामित्रोऽवशिष्य यज्ञप्रवरेष्वमी । वर्त्तन्ते ते सगोत्राः सुः कश्यपैः शाण्डिल्यास्तथा । शुनकाः सुगृह्यमदैर्भारद्वाजैश्च गर्गका” इति । अत्र प्रमादेन समानगणगोत्रप्रवरकन्योद्वाहे ज्ञानोत्तरकालं मातृवदेनास्मिभ्यवात् । गर्भश्चेदुत्पन्नः स न दुष्यति । काश्यपो भवति गोत्रेण । ज्ञात्वा गच्छन् गुरुतत्पगः । तदुत्पन्नश्चण्डालवद्भवति । आद्वमपि स कोत्रप्रवराय न देयमित्याहुः । प्रवरविज्ञानात् विहीनो भवति एतत्त्वमस्तं संप्रदार्थं निश्चितं दास्यामीति तेषामुक्तं ते गृह्यङ्गच्छन्ति” ।

तत्रैव अथ सतान्तरम् । “सर्वे समानगोत्राः सुनिरिति गाणगादिः । कथं ह्याप्रोक्तानि भवेयुः । कथं प्रयाजा इत्यपि । नानागोत्राः सुनिरिति शौनकः । तन्त्राणां व्यापित्वात् गृह्यपतिगोत्रान्वयाविशेषात् । तस्य राज्ञिरनुरादिः । सर्वेषां प्रवरास्त्वावर्त्तरेन् आवापधर्मित्वात् । जामदग्न्या वत्सादयः पञ्चपैथ्याः । यथा भार्गवा प्रवानौर्जामदग्न्येति । वत्सश्रीवत्सयोश्च तथैव । आदिषेणानां भार्गवच्यवनाप्रुवानौर्वादिषेणेति । विद्वानां भार्गवच्यवनाप्रुवानौर्विदेति । यास्त्रवाधूलमौलमौकशार्कराक्षिषादिषावर्षिणालङ्कायनदैवत्यायनानां भार्गववैतह्यसावेदेति । शैत्यानां भार्गवशैत्यपार्थेति । मितयूनां भार्गवदैवोदासवाङ्मयेति । शुनकानां भार्गवशौनकावर्त्तमेति । गौतमानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति । राज्ञगणानामाङ्गिरसराज्ञगणगौतमेति । सोमराजिकीनामाङ्गिरससोमराजिगौतमेति । वामदेवानामाङ्गिरसवामदेवगौतमेति । वृहदुकथानामाङ्गिरसवाहं दुकथगौतमेति । पार्श्वद्वानामाङ्गिरसपार्श्वद्वैवैवै-

मेति । अष्टादंष्ट्रा इत्येके ब्रुवते अतीत्याङ्गिरसम् । अष्टादंष्ट्रपौरुक्त्वत्वासदस्यवेति । ऋक्षाणामाङ्गिरसवाहं सत्यभरद्वाजवान्दन्मातृवचसेति । कक्षीवतामाङ्गिरसगौतमौशिजकाक्षीवतेति । दीर्घतमसामाङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति । भारद्वाजाग्निवेश्यानामाङ्गिरसवाहं सत्यभारद्वाजेति । सुह्रलानामाङ्गिरसभार्यश्चमौह्रल्येति । तार्क्ष्यं हंके ब्रुवते अतीत्याङ्गिरसं तार्क्ष्यं भार्यश्चमौह्रलेति । विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुक्त्वत्वासदस्यवेति । गर्गाणामाङ्गिरसवाहं सत्यभारद्वाजगर्गशैत्येति । आङ्गिरसशैत्यगार्गेति वा । हरितकुत्सपिङ्गशाङ्गदर्भसगवानाम् आङ्गिरसस्वरीषयौवनाश्चेति सङ्कृतिपूर्तिमाधतण्डिशङ्कभौमगवानाम् आङ्गिरसगौरुवोतसंक्रत्येति । शाक्तिगौरुवोतसंक्रत्येति वा । काण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति । घोरमिहंके ब्रुवते अतीत्याजमीढम् । आङ्गिरसघोरकाण्वेति । कपोनामाङ्गिरसामल्यवार्च्येति । अथ शौङ्गशैशिरयः । भरद्वाजाः सुः शुङ्गाः कताः शैशिरयः । तेषामुभयतः प्रष्टव्येति एकमितरोद्वावितरः त्रीनितरः । न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानाम् । आङ्गिरसवाहं सत्यभारद्वाजेत्यादि । कपो प्रसिद्धावुदिताविह द्वौ स्वतन्त्र एकस्वपरोऽस्वतन्त्रः । तत्र स्वतन्त्रस्य कपोर्विवाहं मिथो भरभाजकुलेन चाहुः । अथातीर्णमातेयार्चनानसंस्थानाश्चेति । गविष्ठिराणामातेयगविष्ठिरपौर्वतिथेति । विक्रितकालकालवमनुतनुकुशिकानां वैश्वामित्रदेवरातौदलेति । औमतकामकायनानां वैश्वामित्रदेवश्रवसदैवोदासेति । धनञ्जयानानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरोहिणेति । पूरणवारिधापयन्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौराणेति । कतानां वैश्वामित्रकात्याक्षीलेति । अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाधिनरेणवेति । वेणूनां वैश्वामित्रगाधिनवेणवेति । शालङ्कायनशालाक्षलोहितलोहितजङ्गूनां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति शालङ्कायनकौशिकेति वा । काश्यपानां काश्यपावत्पारासितेति । निध्रुवाणां काश्यपावत्पारनैध्रुवेति । रेभाणां काश्यपावत्पाररैभ्येति । शाण्डिलानां काश्यपावत्पारदैवलेति शाण्डिल्यासितदैवलेति वा । वासिष्ठवसिष्ठानां योऽन्यउपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्यः । उपमन्यूनां वासिष्ठभरद्वस्त्रिन्द्रप्रसदेति । पराशराणां वासिष्ठशक्तिपराशरेति । कुण्डिनानां वासिष्ठभैलावरुण-

कौण्डिन्येति । अगस्तीनामागस्त्यदाढ्युतेध्रुवाहेति । सोमवाहानामागस्त्यदाढ्युतसौमवाहेति । पुरोहितप्रवरो राज्ञाम् । अथ यदि सार्धं प्रष्टुमीरन् । मानवेङ्ग-पौरुषःकुलोति शस्त्राणि । तान्यदक्षिणानि । तेषामन्ते ज्योतिष्टोमः पृथुशमनोयसहस्रदक्षिणः । अन्यो वा प्रजातदक्षिणः । दक्षिणावता पृष्ठा शमनोयेरन्निति विज्ञायते । स एव हेतुः प्रकृतिभावे । “भृगूणां न विवाहोऽस्ति चतुर्होमादितोमिधः । शैनादयस्त्रयोऽष्टौ विवाहो मिथ इष्यते । यस्मात् वै गौतमादीनां विवाहोनेष्यते मिथः । दीर्घतमस्तथोतथः कक्षीवांश्चैव गोतजः । भरद्वाजाग्निवेश्यर्चाः शौङ्गाः कात्यायनश्चैश्विराः । एते समानगोताः स्युर्गर्गानेके वदन्ति वै । पृषदश्वासुजला विष्णुवृद्धाः काश्यपोऽगस्त्यो हारितः सङ्कृतिश्च । यस्तु-चैषां मिथ इष्योविवाहः सर्वैरन्यैर्जामदग्न्यादिभिश्च । ह्यार्षेयाणां त्वार्षेयसन्निपाते न विवाहः । त्वार्षेयाणां पञ्चार्षेयसन्निपाते न विवाहः । “एते समानगोताः स्युर्विश्वामितोऽनुवर्त्तते । अतयश्च वसिष्ठश्च कश्यपाश्च पृथक् पृथक् । जमदग्निगौतमश्च भरद्वाजोऽतयस्तथा । विश्वामितः कश्यपश्च वसिष्ठोऽगस्त्योऽष्टमाः” । सप्ताना-मृषीणामागस्त्यष्टमानां यदपत्यं तन्नोत्वमित्याचक्षते “एकएव ऋषिर्यावत् प्रवरेष्वनुवर्त्तते । तावत् समानगोताः स्युर्भृगुमङ्गिरसं विना । वसिष्ठो हौ च विज्ञेयौ ब्रह्म-पुत्रोऽथ शापतः । सैत्वावरुणिरत्येव वासिष्ठोवि-अहान्तरात् । ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशुकादयः । ज्ञेयो विवेकस्त्वनयोर्द्वितीयात् कुण्डिनादयः । अतएव भिन्नशरीरत्वात् भिन्नगोत्वप्रवरत्वाच्च वसिष्ठवासिष्ठगणयो-र्विवाहः । जामदग्न्यविश्वामित्वाणां देवरातवर्जं सर्वत्र विवाहः । अतिविश्वामित्वाणां धनञ्जयवर्जं सर्वत्र विवाहः इति” प्रवरनिर्णयः ।

अथ सौत्वप्रवराः तत्रैव “जामदग्न्यावीतहव्यागार्त्तं मदा वाध्रुश्चावैव्या गौतमाः भरद्वाजाः कपयोहारीताः काण्वा विरूपा भौजला विष्णुवृद्धा आत्मेया विश्वा-मित्वाः कश्यपा वासिष्ठा आगस्त्या इत्यष्टादश गणाः स्युः । आदितः पञ्चगणा भृगवो भवन्ति । भृगुजाम-दग्न्या वत्सश्रीवत्सच्यवनाप्रवानाः । और्वसावर्णि-जीवन्तिजावात्यतिशाक्यायनवैरोहित्यावटमण्डुप्राचीनयो-र्यार्ष्टिषेणानां भृगवो न मिथो विवाह्याः । वीत-हव्यास्त्राक्षवाधूलभौनभौकसावेदसा भृगवो न मिथो वि-

वाह्याः । गार्त्तमदशौनकौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ । वाध्रुश्चावैव्यावौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ । वैग्य-पार्थौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ । आङ्गिरसाया-स्योतथप्रौशिजकाक्षीवतवामदेवष्टदुक्तयान्ता गौतमा न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाज-कुटुम्बिग्निवेश्यौ ज्जापनसर्वेस्तस्वस्तस्वशुक्लतशैश्विरपक्षिक्-क्ष्वानन्दनमाटवचसस्वतन्त्रकपिगार्ग्यकपिशैव्यान्ता भर-द्वाजा न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसकथ्यसहा-योत्ताजः कथवंश्या न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसभौह-पिताम्बरीषथौवनाश्चमान्धातुशङ्खपिङ्गदभकुत्सहारिताः न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसजमोदकण्वा न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसविरूपापृषदश्च रथीतराष्टादंष्ट्रा विरूपाः न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसभौजल्लक्ष-वोसुजला न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसविष्णुवर्धन-त्वासदस्यवाधमर्षणभद्रणमद्रणवाद्रायणौपमित्यौपगविसात्य-किसात्यकान्यारुणिनिहन्त्याविष्णुवर्धन न मिथो विवाह्याः आत्मेयार्चनानसस्यावाश्वगविठिरधनञ्जयातिथिसुसङ्गलवास-रथ्यवीजवाप्यसुजलान्ता आत्मेया न मिथो विवाह्याः । विश्वामितदेवरातचिकित्तमनुदन्वौलकिवालकियज्ञवत्कोलू-कलहृदग्निवभृशाललिश्यालायनश्यालङ्कायनकालववौद-रश्रौमतकामकायनदैवश्रवसाज्यमाधुच्छन्दसधनञ्जयाष्टकलो-हितपूरुषपारिधायाधमर्षणकौशिककतस्तुपनसधून्जठरवा-वलौकहव्याग्निदैव्यान्ता विश्वामित्वा न मिथो विवाह्याः । काश्यपावत्सारनैध्रवरेभरैभश्यागिण्डल्यश्यागिण्डल्यदेवरातासि-तान्ताः काश्यपा न मिथो विवाह्याः । वसिष्ठशक्ति-पराशरवासिष्ठा न मिथो विवाह्याः । आगस्त्यदाढ्यु-च्युतेध्रुवाहृदाभवाहसाम्बाहसोमवाहयज्ञवाहान्ता अग-स्त्यो न मिथो विवाह्याः” । एवं प्रवरज्ञानस्य विवाहो-पयोगितोक्ता । अस्य होमविशेषोपयोगिताऽपि आर्षेयशब्दे वक्ष्यते । निरूपयसिन्धौ अत्र कश्चिद्विशेष उक्तो यथा । “अथ गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते । तत्र बौधायनः गो-त्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च जनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात्” ।

“तत्र सप्त भृगवः वत्सा विदा आर्ष्टिषेणा यस्मा मितयवावैव्याः शुनका इति ७ । वत्सानां भार्गवच्यवना-प्रवानौर्वजामदग्न्येति १ । भार्गवौर्वजामदग्न्येति वा भार्गवच्यवनाप्रवानेति वा । विदानां पञ्च भार्गवच्यव-नाप्रवानौर्ववेदेति २ । भार्गवौर्वजामदग्न्येति वा एतौ

द्वौ जामदग्न्यसंज्ञौ । आर्षिषेणानाम् भार्गवच्यवना-
प्रवानार्षिषेणानूपेति । भार्गवार्षिषेणानूपेति वा ।
एषान्वयाणां परस्परमविवाहः । वात्स्यानाम् भार्गव-
च्यवनाप्रवानेति वत्सपुरोधसयोः पञ्च भार्गवच्यवनाप्र-
वानवात्स्यपुरोधसेति । वैजवननिसतिथयोः पञ्च भार्गव-
च्यवनाप्रवानवैजवननैमित्थ्येति । एते त्रयः क्वचित् एषा-
मपि पूर्वैरविवाहः । अत्र तत्तद्व्यवस्थापयोन्यस्य विशेष-
स्तत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयः । यस्त्वनाम् भार्गववैतह्य-
सावेदसेति । मितयूनानाम् भार्गववाध्युश्चद्विदोदासेति ।
भार्गवच्यवनद्विदोदासेति वा वाध्युश्चत्येको वा । वैन्यानां
भार्गववैन्यपार्थेति । एतएव श्रुताः । शुनकानां शुन-
केति वा गार्त्समदेति वा भार्गवगार्त्समदेति द्वौ वा
भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति त्रयो वा । वेदविश्वज्योतिषां
भार्गववेदवैश्वज्योतिषेति । शाठरमाठराणां भार्गवशाठ-
रमाठरेति एतौ द्वौ क्वचित् यस्कादीनां स्वगणन्यत्वा
सर्वैर्विवाहः । तदुक्तं सत्यवर्षसारे “यस्त्वामित्यवावैन्याः
शुनकाः प्रवरैक्यतः । स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वं विवहेयुः
परपरैरिति” ।

‘अथाङ्गिरसः ते गौतमाः भरद्वाजाः केवलाङ्गिरस-
श्चेति त्रिधा । अत्र गौतमा दश आयास्याः शरद्वन्तः
कौमण्डादीर्घतमसः औशनसः कारेणुपालाः राहु-
गणाः सोमराजकाः वामदेवाः दृहदुकथाश्चेति तत्वाया-
स्यानाम् आङ्गिरसायास्वगौतमेति शरद्वताम् आङ्गि-
रसगौतमशरद्वतेति । कौमण्डानां आङ्गिरसौतथ्यकाक्षी
वदिति गौतमकौमाण्डेति वा । आङ्गिरसानामायासौशिज-
गौतमकाक्षीवदिति वा । आङ्गिरसौतथ्यगौतमौशिज-
काक्षीवदिति वा । आङ्गिरसौशिजकाक्षीवदिति त्रयो वा ।
दीर्घतमसाम् आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदीर्घतमसेति
आङ्गिरसौतथ्यदीर्घतमसेति त्रयो वा । औशनसानाम्
आङ्गिरसगौतमौशनसेति त्रयः । कारेणुपालानाम् आ-
ङ्गिरसगौतमकारेणुपालेति त्रयः राहुगणानां आङ्गिरस-
राहुगणगौतमेति । सोमराजकानाम् आङ्गिरससोमरा-
जकगौतमेति । वामदेवानाम् आङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति
दृहदुकथानाम् आङ्गिरसवाहदुकथगौतमेति । आङ्गि-
रसवामदेववाहदुकथेति वा । उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्य-
गौतमेति । औशिजानामाङ्गिरसौशिजकाक्षीवदित्याप-
स्तम्बः । आङ्गिरसायासौशिजगौतमकाक्षीवदिति कात्या-
यनः । एतौ द्वौ क्वचित् रघुवाणाम् । आङ्गिरसराघुवन

गौतमेति केचित् । तत्र मूलं चिन्त्यम् । एषां सर्वेषां
गौतमानामविवाहः ।

अथ भरद्वाजाः ते चत्वारः । भरद्वाजा गर्गा-
कृत्वाः कपय इति भरद्वाजानामाङ्गिरसवाहस्यत्यभारद्वा-
जेति त्रयः । गर्गाणामाङ्गिरसवाहस्यत्यभारद्वाज-
शैत्यगार्ग्येति पञ्च । आङ्गिरसशैत्यगार्ग्येति वा अन्ययो-
र्व्यत्ययो वा । भारद्वाजगार्ग्यशैत्येति वा । गर्गभेदानाम्
आङ्गिरसतैत्तिरकापिभवेति कृत्वाणां कपिलानां चाङ्गि-
रसवाहस्यत्यभारद्वाजवान्दन्माहवचसेति पञ्च । आङ्गि-
रसवान्दन्माहवचसेति त्रयो वा । कपिलानामाङ्गिरसा-
महीयवकृत्वासेति । आत्मभुवाम् आङ्गिरसभारद्वाजवाह-
स्यत्यमन्त्रवरात्मभुवेति पञ्च । अयं क्वचित् भरद्वाजानां
सर्वेषामविवाहः ।

अथ केवलाङ्गिरसः हरितानाम् आङ्गिरसास्वरी
मयौवनाश्चेति । आद्योमान्धाता वा । कुत्सानाम्
आङ्गिरसमान्धातकौत्सेति । कण्ठानामाङ्गिरसजमीठ-
कास्वेति आङ्गिरसघोरकाण्डेति वा । रथीतराणां आ-
ङ्गिरसवैरूपराथीतरेति आङ्गिरसवैरूपपार्श्वद्वेति वा ।
अष्टादंष्ट्रपार्श्वद्वेति वा । अन्ययोर्व्यत्ययो वा ।
सुह्रलानामाङ्गिरसभार्त्याश्वमौह्रलेति आद्यसत्ताह्यो वा
आङ्गिरसताविमौह्रलेति वा । विष्णुदृष्टानामाङ्गिरस-
पौरुषत्वासादस्यवेति । एषां स्वगणं विहाय सर्वैर्विवाहो
भवति । हरितकुत्सयोस्तु न भवति ।

अथात्रयः ते चत्वारः आत्रेयाः वाङ्मतकाः गविष्ठिराः
सुह्रला इति । आद्यानामात्रेयार्चनानसंस्थावाश्चेति । वाङ्म-
तकानाम् आत्रेयार्चनानसंस्थाङ्गुतेति । धनञ्जयानाम्
आत्रेयार्चनानसंधानङ्गुतेति क्वचित् । गविष्ठिराणामात्रेया-
र्चनानसंगविष्ठिरेति । आत्रेयगविष्ठिरपौर्वातिथेति वा ।
सुह्रलानामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति । वामरथ्यसुमङ्गल-
वैजवापानामात्रेयार्चनानसतिथेति । आत्रेयार्चनानस-
गविष्ठिरेति वा । सुमङ्गलानाम् आत्रेयसुमङ्गलस्थावाश्चेति
केचित् । आत्रेयः पुत्रिकापुत्राणाम् आत्रेयवामरथ्यपौत्रि-
केति । अत्रोणां सर्वेषामविवाहः ।

अथ विश्वामित्राः ते दश कुशिकाः बौहिताः रौचकाः
कामकायनाः कताः धनञ्जयाः अधमर्षणाः पूरणाः इन्द्र-
कौशिका इति कुशिकानां विश्वामित्रदेवरातौदलेति ।
बौहितानां विश्वामित्राष्टकबौहितेति । अन्ययो-
र्व्यत्ययो वा विश्वामित्रमाधुच्छन्दसाष्टकेति वा । विश्वा-

मित्रादकेति द्वौ वा । रौक्षकाणां वैश्वामित्रगाथिनरैवेति
वैश्वामित्ररौक्षकरैवेति वा । कामकायनानां वैश्वामित्र-
मित्रदेवश्वसदैवतरसेति वा । अजानां वैश्वामित्र-
माधुच्छन्दसाजेति वैश्वामित्राश्वरथवाधूलेति वा अश्व-
मर्षणानां वैश्वामित्राश्वमर्षणकौशिकेति । पूरणानां वैश्वामित्र-
मित्रपौरणेति द्वौ वा । वैश्वामित्रदेवरातपूरणेति वा
इन्द्रकौशिकानां विश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति द्वौ । धनञ्ज-
यानां विश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । वैश्वामित्र-
माधुच्छन्दसाश्वमर्षणेति वा कतानां वैश्वामित्रकात्याक्षी-
लेति एते वौधायनोक्ताः । रौहिणानां वैश्वामित्रमा-
धुच्छन्दसरौहिणेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरैव-
नेति । जह्नुनां वैश्वामित्रशालङ्कायनकौशिकेति । आ-
श्वरथ्यानां वैश्वामित्राश्वरथवाधूलेति । वेणूनां वैश्वामित्र-
गाथिनवैषणेति एते आश्वलायनासाख्योक्ताः अन्यैस्त्व-
न्येऽपि षट्गुणा जक्ताः तेऽन्यत्र तत्कृतौ ज्ञेयाः एषां
विश्वामित्राणामविवाहः ।

अथ कश्यपाः ते पञ्च निधुवाः, कश्यपाः शण्डिलाः
रेभाः लौगाक्ष्यश्च । निधुवाणां काश्यपावत्सारसितेति ।
कश्यपानां काश्यपावत्सारसितेति । रेभाणां काश्यपावत्सा-
रसितेति । शण्डिलानां काश्यपावत्सारसितेति । अन्य-
स्थाने देवलोवासितो वा । शण्डिलासितदेवलेति वा ।
कश्यपासितदेवलेति वा । अन्यथोर्व्यत्ययो वा देव-
लासितेति द्वौ वा । लौगाक्षीन् वक्ष्यामः । एषां कश्य-
पानामविवाहः ।

अथ वसिष्ठाः ते पञ्च वसिष्ठाः कुण्डिनाः उपमन्यवः
पराशराः जातुकर्णश्चेति । वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्ति
वासिष्ठेत्येक वा । कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डि-
न्येति । उपमन्यूनां वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्ति ।
वासिष्ठाभरद्वस्तिप्रमदेति वा । आद्यथोर्व्यत्ययो वा परा-
शराणां वासिष्ठमात्रपाराशरेति । जातुकर्णानां
वासिष्ठानां सर्वेषामविवाहः । अन्यस्याऽतिभिश्च ।

अथागस्त्याः ते चत्वारः इध्मवाहाः साम्भवाहाः
सोमवाहाः यज्ञवाहाश्चेति आद्यानाम् आगस्त्यदार्ढ्य-
च्युतैध्मवाहेति आगस्त्येको वा । सोमवाहानाम् आग-
स्त्यदार्ढ्यच्युतसोमवाहेति । साम्भवाहानां साम्भवाहोऽन्यः
आद्यौ पूर्वकावेव सोमवाहानां तदन्तास्त्यः दर्भवाहानां
तदन्तास्त्यः ।

अगस्तीनामागस्त्यमाहेन्द्रमायोभुवेति पूर्णमासानाम्

आगस्त्यपूर्णमासपारणेति । हिमोदकानाम् आगस्त्यहैमच-
र्चिहैमोदकेति । पाणिकानामागस्त्यपैनायक पाणिकेति ।
एते षट् कचित् । अगस्तीनां सर्वेषामविवाहः ।

अथ द्विगोत्राः शौङ्गशैशिरीणाम् आङ्गिरसवार्हस्यत्व-
भारद्वाजकात्याक्षीलेति पञ्च कात्याक्षीलयोः स्थाने शौङ्ग-
शैशिरी वा आङ्गिरसकात्याक्षीलेति त्वयो वा एषां भर-
द्वाजैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः । एवं कपिलानां कतानाञ्च
संकतिपूतिमाषादीनाम् आङ्गिरसगौक्षीतसंक्रत्येति या-
त्यगौक्षीतसंक्रत्येति वा एषां स्वगणस्यैर्वसिष्ठैः शौङ्गशै-
शिरीलैर्गोक्षभिश्चाविवाहः । कश्यपैरपीति प्रयोगपारि-
जाते । लौगाक्षीणां काश्यपावत्सारसितेति काश्यपा-
वत्सारसितेति वा एतेऽहर्वसिष्ठा नक्तं कश्यपाः एषां
वसिष्ठैः कश्यपैः संक्रताद्यैश्चाविवाहः । देवरातस्य जाम-
दग्नैर्विश्वामित्रैश्चाविवाह इति प्रयोगपारिजाते
यदुक्तं बह्वृचश्रुतौ “यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयात्तव पुत्र-
ताम् । आङ्गिरसोजन्मनास्याजीगर्तः श्रुतः कविरित्य-
ङ्गिरसगणस्यत्वेन भार्गवजामदग्नत्वस्मृतेर्बाधात् । तेन
प्रत्यक्षश्रुत्या हरिवंशादिस्मृतेष्वेव बाधात् तेन द्वौ देव-
रातौ एक आङ्गिरसः श्रुत्युक्तः अन्यो भार्गवः तयोः
कल्पभेदेऽप्याङ्गिरसेन देवरातेन जामदग्नैर्भवत्येव विवाहः
भार्गवेण तु नेति तत्त्वम् । धनञ्जयानां विश्वामित्रैर-
तिभिश्चाविवाहः जातुकर्णानां वसिष्ठैरतिभिश्चाविवाहः
एवं दत्तक्रोतकलिमख्यदत्तपुत्रिकापुत्रादीनाम् उत्पादक-
पालकयोः पितृगोत्रप्रवरा वक्ष्या इति प्रवरमङ्गरी
नारायणवृत्तिप्रयोगपारिजातादयः । अत्र सर्वलोपपत्तयः
मूलं च तत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयमिति दिक् । क्षत्रियवै-
श्ययोस्तु पुरोहितगोत्रप्रवरावेवेति सर्वसिद्धान्तः यद्यपि
बह्वृचपरिशिष्टे कपिभरद्वाजयोर्विवाह उक्तस्तथापि
“भरद्वाजाश्च कपयोगगौरौचायणा इमे । चत्वारोऽपि भर-
द्वाजगोत्रैक्यान्नान्विषुर्मिथः । कपिगर्गभरद्वाजामिथोरौ-
चायणा द्विजाः । नोदहेयुः सगोत्रत्वात् प्रवरैक्याञ्च
कुत्रचिदिति” स्मृत्यर्थसाराद्युक्तेरविवाह एव तथोक्तिरिति
प्रवरमङ्गरी यद्यपीदं उक्तम् तथापि भृग्वङ्गिरोगणेषु तु
भबत्येव यथा बह्वृचपरिशिष्टे वौधायनः “एक एव-
ऋषिर्वावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते । तावत्समानगोत्रत्वस्मृते भृग्वङ्गि-
रोगणात्” माधवीये स्मृत्यन्तरं “पञ्चानां लिपु सामान्याद-
विवाहस्त्वेषु द्वयोः । भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि
वारयेदिति” एवं विश्वादर्शप्रयोगपारिजाताचारमाधवीय-

निर्णयसिद्धिं प्रवृत्तिषु भृग्वङ्गिरोगणेषु पञ्च प्रवराणां मध्ये त्रिषु साध्ये । त्रिषु प्रवरेषु द्वयोः साध्येऽपि शेषगोत्राणामेकैर्षिसाध्येऽपि समानप्रवरत्वादविवाह्यत्वं सिद्धमेतेन अनुनानतिरिक्तसंज्ञार्थव्याकल्पेन समानार्थत्वं यत् प्रचुनन्देनोक्तं तन्निर्मूलत्वादप्याह्यं बौधायनादिसृष्टि विरुद्धत्वात्तदर्थनविजृम्भितत्वाच्च एवं वत्ससावर्णिगो- त्रप्रवरेषु आयुवत्प्रवरत्वकथनमपि प्रवरध्यायान्नानवि- लसितम् । अधिकमार्थेयशब्दे वक्ष्यते । ऋषेरयं अण् । ऋषिकृतस्मरणे । वेदे यन्मन्त्रं येन ऋषिणा कल्पादौ स्मृतं तन्मन्त्रस्य तदार्थत्वम् । “आर्षं ऋन्दश्च दैवत्यं विनियोग- स्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः” योगिया० । [शब्दे २ उक्तआर्षविवाहे च ।

आर्षधर्म्यं पु० न० कर्म० । । १ मन्वादिप्रोक्ते धर्म्ये । आर्ष-
आर्षं भि त्रि० ऋषभस्य वृषस्येदम् अण् । वृषसम्बन्धिनि ।
 “यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमिनामेव
 तत् सर्वं भोषं स्तन्दितामर्षभम्” मनुः ऋषभदेव
 चरिते न० । [वृषभेदे ।

आर्षं भि पु० ऋषभस्यापत्यम् इज् । ऋषभदेवपुत्रे चक्रवर्त्तिनि
आर्षं भौ पु० ऋषभस्येयं प्रिया अण् ङीप् । १ कपिकच्छाम्
 राजनि० । ऋषस्येयम् तल्ल्याकारत्वात् अण् ङीप् । वायुपुरा-
 णोक्ते मध्यमार्गस्थवोधीत्यमये वीथोभेदे ऐरावतीशब्दे विवृतिः

आर्षं भ्य पु० ऋषभस्य प्रकृतिः जप् । वृषभतायोग्ये वत्-
 से वत्सो हि वयःक्रमेण वृषभतां प्राप्नोतीति तस्य वृषभ
 प्रकृतित्वात् तथात्वम् [यक् । ऋषिधर्म्ये

आर्षिक्यं न० ऋषिरेव ऋषिकः ऋषिकस्य भावः पुरो०
आर्षिषेण पु० स्त्री ऋषिषेणस्य गोत्रापत्यम् विदा० अज् ।
 ऋषिषेण ऋषेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् । ऋषिषेण इति वा
 गणे पाठे आर्षिषेणस्तदपत्ये आर्षिशब्दे प्रवरनिर्णये उदा० ।

आर्षेयं न० ऋषीणां समूहः टक् । ऋषिगणरूपे प्रवर
 भेदे तज्ज्ञानस्य विवाहोपयोगिता आर्षशब्दे उक्ता ।
 होमभेदोपयोगिताऽपि प्रवराध्याये दर्शिता यथा । “प्रव-
 रान् व्याख्यास्याम आर्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो सन्त्या
 इति विज्ञायते तदुवै न मनुष्यैरापेयं वृणीत ऋषि-
 भिरैवापेयं वृणीत इति विज्ञायत आर्षेयमन्वाचष्ट
 ऋषिणा हि देवाः पुरुषमनुबुध्यन् ” इत्युक्तस्य ।
 “योवा अन्यः सन्नयान्यस्यार्षेयं प्रवृणीते स वा अस्त्य
 ऋषिरिष्टं वीतं वृङ्क्त इति विज्ञायते । त्रीन् वृणीते मन्त्र-
 कृतो वृणीते यथर्षिमन्त्रकृतो वृणीत इति विज्ञायतेऽ

थैकेषामेकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो-
 वृणीते न पञ्चातिप्रवृणोत इति विज्ञायते । तत ऊर्ध्वं
 नध्यर्ध्ववृणीते सुतरेवांचोच्चातेति विज्ञायते । पुरोहितस्य
 प्रवरेण राजा प्रवृणीत इति विज्ञायते । भृगूणां भेवाग्ने-
 व्याख्यास्यामो जामदग्न्यावत्सास्तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो-
 भार्गवच्यवनाप्रवानौर्वजामदग्न्येति जमदग्निवदूर्ध्ववदान-
 वानवच्यवनवदुष्टगुवदिति त्रार्षेयसृष्टौ भार्गवौर्वजाम-
 दग्न्येति जमदग्निवदूर्ध्ववदुष्टगुवदित्येष वा विवृतः ।
 सावर्णिजीवन्तिजाबालैतिशमनवैरोहित्यावटमण्डु प्राचीन-
 योग्यानामचारिषेणानां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यवनाप्र-
 वानादिषेणानूपेति । अनूपवदृष्टिषेणवदानुवानवच्यव-
 नवदुष्टगुवदिति त्रार्षेयसृष्टौ भार्गवादिषेणानूपेति
 अनूपवदृष्टिषेणवदुष्टगुवदिति । अथ वीतहव्या यास्तवा-
 धूलमौनमौकास्तेषां त्रार्षेयो भार्गववीतहव्यसावेदसेति
 सवेदोवद्वीतहव्यवदुष्टगुवदिति । गातृसमदाः शुनकास्ते-
 षामेकार्षेयो गातृसमदेति होता वदति गृत्समदवत् इत्य-
 ध्वर्युः अथ वाभ्रश्रामित्यवस्तेषामेकार्षेयो वाध्यवेति
 होता वदति वभ्रश्रवदित्यध्वर्युः । अथ वैन्याः पार्थास्तेषां
 त्रार्षेयो भार्गववैन्यपार्थिव्येति । पृथिवीवद्देनवदुष्टगुवदिति ।
 इमे भृगवोव्याख्याताः । अथातोऽङ्गिरसामायास्यागोतमा-
 स्तेषां त्रार्षेयआङ्गिरसायास्यगोतमेति । गोतमवदयास्य
 वदङ्गिरोवदिति । अथौतय्यागौतमास्तेषां त्रार्षेय आङ्गि-
 रसौतय्यगौतमेति गोतमवदुतय्यवदङ्गिरोवदिति ।
 अथौशिजगौतमास्तेषां त्रार्षेयः आङ्गिरसौशिजकाक्षी-
 वदिति कक्षीवदुशिजवदङ्गिरोवदिति । अथ वामदेवा गौ-
 तमास्तेषां त्रार्षेयः आङ्गिरसवामदेववाह्नुकुर्येति वृह-
 दुक्थवद्दामदेववदङ्गिरोवदिति । अथ भरद्वाजानां त्रार्षेय
 आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति भारद्वाजवदुहस्पतिवदङ्गि-
 रोवदित्येष वा विवृतः । कुक्कुटाग्निवेश्योऽज्जायनानां सर्वेषां
 च स्तस्त्वस्तम्भशब्दानामथ द्वापुष्यायणानां कुलानाम् ।
 यथा शुक्लशैथिरयोः भारद्वाजाः शुक्लाः कताः शैथि-
 रयस्तेषां पञ्चार्षेयआङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्या-
 क्षीवदिति अक्षीवत्कतवद्भारद्वाजवदुहस्पतिवदङ्गिरोवदिति
 त्रार्षेयसृष्टौ आङ्गिरसकात्याक्षीवदिति अक्षीवत्कतवद-
 ङ्गिरोवदिति । अथ रुक्माणां पञ्चार्षेय आङ्गिरसबार्हस्पत्य-
 भारद्वाजवान्दन्मातृवचसेति । मातृवचोवद्वन्द्वनवद्भारद्वा-
 जवदुहस्पतिवदङ्गिरोवदिति त्रार्षेयसृष्टौ आङ्गिरस-
 वान्दन्मातृवचसेति मातृवचोवद्वन्द्वनवदङ्गिरोवदिति । अथ

कपोनां त्वाप्येय आङ्गिरसामहोयवैरुच्येति उरुच्यवदम-
होयवदङ्गिरोवदिति । अथ गर्गाणां त्वाप्येय आङ्गिरसगार्ग्य-
शैत्येति शिनिवदुगर्गवदङ्गिरोवदिति । भरद्वाजसहैकेऽ-
ङ्गिरसःस्थाने भरद्वाजगार्ग्यशैत्येति शिनिवदुगर्गवद्भरद्वाजव-
दिति । अथ हरितानां त्वाप्येय आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्चेति
युवनाश्वदम्बरीषवदङ्गिरोवदिति । साम्बातारसहैकेऽङ्गि-
रसःस्थाने साम्बाताम्बरीषयौवनाश्चेति युवनाश्वद-
म्बरीषवन्साम्बातवदिति । अथ कुत्सानां त्वाप्येय आङ्गि-
रससाम्बातकौत्सेति । कुत्सवन्साम्बातवदङ्गिरोवदिति । अथा
गमोढाः काण्वास्तेषां त्वाप्येय आङ्गिरसजमीढकाण्वेति
कण्ववदजमीढवदङ्गिरोवदिति । अथ विरूपा रथीतरास्तेषां
त्वाप्येय आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्चेति पृषदश्ववद्विरूप-
वदङ्गिरोवदिति अपादंष्ट्रसहैकेऽङ्गिरसःस्थाने अपादंष्ट्र वै-
रूपपार्षदश्चेति पृषदश्ववद्विरूपवदपादंष्ट्रवदिति । अथ सुज-
लानां त्वाप्येय आङ्गिरसभार्ग्यश्वमौजलेति सुजलवज्जर्ग्य-
श्ववदङ्गिरोवदिति । त्वत्सहैकेऽङ्गिरसःस्थाने तार्क्ष्यभार्ग्य-
श्वमौजल्येति सुजलवज्जर्ग्यश्ववत्तृजवदिति । अथ विष्णु वृद्धानां
त्वाप्येय आङ्गिरसपौरुकुत्सत्वासदस्यवेति । तसदस्युव-
त्पुरुकुत्सवदङ्गिरोवदित्येष एव विवृतः । अधमर्षणभृश-
मदृशवाद्रायणौपमित्यौपगविसात्यकिसात्यकास्यारुणिनितु-
न्दोनामथात्वीणां त्वाप्येयआत्वेयार्चनानसश्यावाश्चेति
श्यावाश्ववदर्चनानसवदतिवदिति । अथ गविष्ठिराणां
त्वाप्येयआत्वेयार्चनानसगाविष्ठिरिति गविष्ठिरवदर्चना-
नसवदतिवदिति । अथातिथीनां त्वाप्येय आत्वेया-
र्चनानसातिथेति अतिथिवदर्चनानसवदतिवदित्येष एव
वा विवृतो वामरथपुंसुसज्जलवीजवापो नाम् । अथ विश्वा-
मित्राणां देवराताऽङ्गिकितमनुतन्वौलकिबालखिल्ययज्ञ-
वल्कोलूकटहृदग्निवभ्रुशाललिशालावतशालङ्कायनकालवा-
स्तेषां त्वाप्येयो वैश्वामित्रदेवरातौदलेति । उदलवद्देवरात-
वद्विश्वामित्रवदिति । अथ श्रौमन्तकामकायनानां त्वाप्येयो
वैश्वामित्रदेवश्रवसदैवतरसेति देवतरसवद्देवश्रवोवद्विश्व-
मित्रवदिति । अथाजानां त्वाप्येयो वैश्वामित्रसाधुच्छन्द-
साज्येति । अजवन्साधुच्छन्दोवद्विश्वामित्रवदिति । अथ धान-
ज्जयानां त्वाप्येयो वैश्वामित्रसाधुच्छन्दसधानज्जयेति धन-
ज्जयन्साधुच्छन्दोवद्विश्वामित्रवदिति । अथाष्टकालोहितास्तेषां
द्वाप्येयो वैश्वामित्राष्टकेति । अष्टकवद्विश्वामित्रवदिति । अथ
पूरणपारिधापयन्तास्तेषां द्वाप्येयो वैश्वामित्रपौरणेति पूर-
णवद्विश्वामित्रवदिति । अथ कतानां त्वाप्येयो वैश्वामित्र का-

त्याजीलेतिअजीलवत्कतवद्विश्वामित्रवदिति । अथाधमर्षणाः
कुशिकास्तेषां त्वाप्येयो वैश्वामित्राधमर्षणकौशिकेति कुश-
कवदधमर्षणवद्विश्वामित्रवदिति । अथ कश्यपानां त्वाप्येयः
काश्यपावत्सारनैधुवेति निधुववदवत्सारवत्कश्यपवदिति ।
अथ रैभास्तेषां त्वाप्येयः काश्यपावत्साररैभेति । रैभव-
दवत्सारवत्कश्यपवदिति । अथ शाण्डिलानां द्वाप्येयो
देवलासितेति । असितवद्देवलवदिति । त्वाप्येयसहैके
काश्यपदेवलासितेति असितवद्देवलवत्कश्यपवदिति
द्वाप्येयास्तेषां न्यायेनैकार्षेया वसिष्ठा अन्यत्र पराशरेभ्यो
वासिष्ठेति होता वसिष्ठवदित्यध्वर्युस्याप्येयसहैके वासिष्ठे-
न्द्रप्रमदाभरदसवेति अभरदसुवदिन्द्रप्रमदवदसिष्ठवदिति ।
अथ पराशराणां त्वाप्येयो वासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति
पराशरवच्छक्तिवदसिष्ठवदिति अथ कुण्डिनानां त्वाप्येयो
वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । कुण्डिनवन्मैत्रावरुणवद-
सिष्ठवदिति । अथ संज्ञृतिपूतिमाषाणां त्वाप्येयःशाक्त्यसां-
क्यगौरुवेति । गुरुवीतवत्संज्ञृतिवच्छक्तिवदिति । अथा
गस्तोनाम् एकार्षेय आगस्त्येति होताऽगस्त्यवदित्यध्वर्यु-
स्याप्येयसहैके आगस्त्यदार्दपृच्युतेध्वावाहेति इध्वाहवत्
वृद्ध्युतवदगस्त्यवदिति । अथ क्षत्रियाणां यद्वृहसार्धं प्रष्ट-
णीरन्नेष एवैषां प्रवरो मानवेडपौरुवरसेति पुरुवरवोवदिड-
वन्मनुवदिति अथ येषामह मन्त्रकतो न स्युः पुरोहित
प्रवरास्ते प्रष्टणीरन् अथ येषां स्युः पुरोहितप्रवरास्ते
पुरोहितप्रवरार्धे यास्तेषां न्यायेनैकार्षेया एव विशां वात्स
प्रेति होता । वत्सप्रोवदध्वर्युः । अथाप्रजातबभ्रु राचा-
र्यासुष्ययणमनु प्रब्रवीताचार्यप्रवरं प्रष्टणीतास्तु ह ताण्डिन
एकार्षेयं सार्ववर्णिकं समामानन्ति मानवेति होता मनुव-
दित्यध्वर्युमानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणम् । एवं
प्रवरभेदं निखीय होमविशेषोपयोगिता तदुत्तरमन्ये नोक्ता ।
“आर्षेयाणि गृहपतेः प्रवरित्वात्मादीनां मुख्यानाम्”
आश्व० श्रौ० “आर्षेयवरणे गृहपतेः प्रथमं वरित्वा आत्मा
दीनां मुख्यानां प्रष्टणीते” इति वृत्तिः । ऋषिं कुटस्थमृषि
मारभ्य अयं प्रवरइत्यथेदं किं मूलपुरुषावधिप्रवरभिभेदपेया
एवायः यथोक्तं “अथाप्येयं प्रष्टणीते ऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवे-
भ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यीयो यज्ञं प्रापदिति । तस्मा-
दार्षेयं प्रष्टणीते परस्तादर्वाक् प्रष्टणीते । परस्ताद्वृ-
र्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते ज्यायसस्तय उ चैवैतं निङ्कुत-
इदं हि पितृवायेऽथापुतोऽथ पौत्रस्तस्मात्परस्तादर्वाक्
प्रष्टणीते । स आर्षेयसङ्गाह” शत० ब्रा० । “होतृकर्तुं

प्रवरो विधीयते । तत्र धर्मविशेषमाह परस्तादिति तस्मिन्नार्घ्यप्रवरणे कूटस्थसृष्टिमारभ्य तत्पुत्रपौत्रादि क्रमेणार्वाचीनं वरणं कर्त्तव्यम् । यथा आङ्गिरसवार्ह-
स्य त्वभारद्वाजेत्यादि । तथा च ज्येष्ठस्य पतये एवैतं निष्कृते
अनेन प्रवरणेन निवेदयति भा० । “असमानार्घ्यां
कन्यां वरयेत्” विष्णुः । “प्रवरस्तु गोत्रप्रवर्त्तक
मुनेर्व्यावर्त्तको मुनिगण” इति माधवाचार्यः ।
ऋषिरेव स्वार्थेऽहम् । शमन्वदृष्टिः ऋषौ “प्रजापतिः प्रथमां
चिति मपश्यत्” प्रजापतिरेव तस्या आर्घ्यं, देवा द्वितीयां चिति
मपश्यन् देवा एव तस्या आर्घ्यम्, इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा
च तृतीयां चिति मपश्यन्त एव तस्या आर्घ्यम् ऋषय-
श्चतुर्थी चिति मपश्यन्नुपय एव तस्या आर्घ्यं परमेष्ठी-
पञ्चमी चिति मपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्घ्यं स यो
हैतदेवं चित्तोनामाप्यं वेदाप्यवत्यो हास्य वन्धु मत्पश्चि-
तयो भवन्ति” इति शत० ब्रा०

आर्ष्टिषेण पु० । चन्द्रवंशे शलन्तपालजे नृपभेदे “जल
वृद्धात्मजस्तत्र सुनहोतीमहायशः । सुनहोतस्य दायादा
स्त्वयः परमधार्मिकाः । काशः शलस्य द्वावतौ तथा गृत्-
समदः प्रभुः । पुलोत्तहस्तमदस्याथ शुनकोयस्य शौनकः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च । शलात्मज-
आर्ष्टिषेणस्तनयस्तस्य काश्यपः” । हरि० वं० २० । अ० ।
आर्ष्टिषेणोदिलीपस्य महात्मा चाप्युशीनरः” स० भा० प० ।
२ गोत्रप्रवरभेदे आर्षशब्दे उदा० ।

आर्ष्टिषेणाश्रम न० इत० । तीर्थभेदे तच्च व० प०
१५५ अध्याये दर्शितं यथा । “अनैनैव पथा राजन् !
प्रतिगच्छ यथागतम् । नरनारयणस्थानं वदरीत्यभिविष्ट-
तम् । तस्याह्यासमि कौन्तेय ! सिद्धचारणसेवितम् ।
बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः । अतिक्रम्य च तं
पार्थ ! चार्ष्टिषेणाश्रमे वसेः” ।

आर्हतं वि० अर्हत इदम् अण् । श्रैणसम्बन्धिनि । शतशते
न० तन्मतञ्चार्हच्छब्दे २८२ पृष्ठे दर्शितम् ।

आर्हन्ती स्त्री न० अर्हतो भावः ब्रह्म० अण् लुम् च भित्त्वात्
ङीप् यलोपः । योग्यतायाम् । “श्रौतार्हन्तीचणुर्गुणै
र्महर्षिभिरर्हनिशम्” सि० कौ० । स्त्रीत्वाभावापत्तेः ।
आर्हन्ताभिरपि तत्पार्थ न० ।

आर्हायण स्त्री अर्हस्यापत्यम् अश्वा० फञ् । अर्हन्नाम-
कर्षणीत्वापत्तेः । स्त्रियां ङीप् ।

आर्हीय पु० अर्हमभिव्याप्य अर्हम् तत्र विहितः तस्येदम् वा

वृद्धत्वात् क । “आर्हात् इत्यादिभ्य “तदर्हति” इत्यन्त
स्त्वजांतेन तत्तदर्थेषु पाणिनिविहिते । प्रत्ययभेदे ।
२ तद्वोध्ये तत्तदर्थे च । “आर्हीयिष्वर्थेषु” सि० कौ०

आल न० आलति भूषयति आ+अल-भूषादौ अच् । १ ह-
रिताले तद्वि वस्योत्कर्षेण स्वयुक्तपदार्थं भूषयतीति तस्य
तथात्वम् । “ततो हरिरागृहधूमरोधूपत्वाङ्गचूषैः समनः-
शिलालैः” । “मनःशिलालमधुकुष्ठचन्दनपद्मकैः”
“रसाञ्जनं चन्दनसैन्धवञ्च मनःशिलाले लघुनञ्च तृत्यम्”
सुश्रु० । हरितालभेदगुणाद्युक्तम् भा० प्र० । “हरि-
तालं तु तालं स्यादालं तालकमित्यपि । हरितालं द्विधा प्रोक्तं
पत्ताख्यं पिण्डसंज्ञितम् । तयोराद्यं गुणश्रेष्ठं ततोहीन-
गुणं परम् । खर्षवर्षं गुरु स्निग्धं सपत्नं चाभ्रपत्नवत् ।
पत्ताख्यं तालकं विद्याद् गुणाढ्यं तद्रसायनम् । निष्पत्नं
पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु । स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्प
गुणं तत् पिण्डतालकम् । हरितालं कटु स्निग्धं कषा-
योष्णं हरेद्विषम् । कण्डूकुष्ठारोगाभ्रकफपित्तक
फत्रणान् । हरति च हरितालं चारुतां देहजातां सू-
जति च बहुतापानङ्गसङ्कोचपीडाः । वितरति कफवातौ
कुष्ठरोगं विदध्यादिदमशितमशुद्धं मारितं वाय्वसम्यक्” ।
आ+अल-पर्याप्तौ अच् । २ अनल्पे ३ श्रेष्ठे च ति० ।

आलक्षि ति० आ+लक्ष-इन् । ज्ञातरि स्त्रियां गौरा० ङीप् ।
आलक्षित ति० आ+लक्ष-क्त । १ सम्यग्ज्ञाते, २ लिङ्गेन ज्ञाते च
आलक्ष्य ति० आ+लक्ष-यत् । १ सम्यग्ज्ञेये २ लक्षण्येन वेद्ये च
“आलक्ष्यपारिप्लवसारसानि” रघुः । आलक्ष्याश्चैव
गुरुषाः कुले जाता महागुणाः भा० वं० २० । ७ । ल्यप् ।
३ सम्यक् ज्ञात्येत्यर्थे अव्य० ।

आलगर्ह पु० अलगर्ह एव स्वार्थे अण् । जलसर्पे । [ङीप्
आलजि ति० आ+लज-इन् । आभाषके स्त्रियां गौरा०
आलब्ध ति० आ+लभ-क्त । १ संसृष्टे २ संयुक्ते “चन्दनेन
समालम्ब्य कुङ्कुमेन विलिपिते” दुर्गाचर्यामन्त्रः । ३ सृष्टे
४ हिंसिते च । [क्तिन्नल्लिङ्गिणि गौरा० वा ङीप् ।

आलब्धि स्त्री आ+लभ-क्तिन् । स्वार्थे २ हिंसायां च
आलभन न० आ+लभ-ल्युट् । १ हिंसायां २ स्वार्थे । पञ्चे लुम्
३ मर्द्दने च । “तिला भक्षयितव्याश्च सदा त्वालम्भनञ्च
तैः” भा० आ० प० ईद० अ० । तत्पार्थ “आलम्भनम्”
कात्या० ८, २, १८ ।

आलभनीय ति० आ+लभ-अनीयर् । १ स्मृत्युक्ते २ हिंसनीये
च लुम् । ३ मर्द्दनीये “मङ्गलात्मनोयानि प्राशुनीया-

न्युपस्तरान्" । यागादौ आलम्बनीयः पशुः ।

आलभ्य ति० आ+लभ-यत् । १स्मृश्ये २हिंसे
अ+लभ-ल्यप् । ३स्मृष्टेत्यर्थे ४हिंसितेत्यर्थे च अव्य० ।

आलम्ब्य पु० आ+लबि-कर्मणि घञ् । आश्रयणीये, "निराल-
म्बोदरजननि ! कं यामि शरणम्" जगन्नाथः, "इह हि
पततां नास्त्यालम्बो न चापि निवर्त्तनम्" शान्ति० श
"रामे सलक्ष्मणे याते सीतां मृन्ये यथासुखम् । निरा-
लम्बां हरिष्यामि" रामा० । ३वैशम्पायनान्तेवासिभेदे
आरुणिशब्दे ८० ३४४ विवृतिः । भावे घञ् । ४आश्रयणे

आलम्बन न० आ+लबि-कर्मणि-ल्युट् । १आश्रयणीये
"यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः" सा०द०
उक्ते २रसालम्बने नायकादौ । "आलम्बनं नायकादिस्त-
मालम्ब्य रसोद्भवात्" इति तस्यालम्बनशब्दार्थत्वे कारणमुक्तं
तत्रैव । रसभेदे आलम्बनभेदाच्च सा०द० उक्तायथा इष्टद्वारे
"परोटान् वर्जयित्वा तु वेश्याञ्चाननुरागिणीम् । आलम्बनं
नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः" । रौद्रे "आलम्ब-
नमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्" । ह्रसे "विकृताकार-
वाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः । तदालम्बनं प्राङ्मुक्त-
ञ्चेष्टोद्दीपनं मतम्" । करुणे । "शोच्यमालम्बनं मतम्" ।
वीरे "आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयोमताः" भया-
नके । "यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदेवालम्बनं मतम्" । जुगु-
प्सायाम् । "दुर्गन्धमांसपिशिततन्तदेवालम्बनं मतम्" । वि-
स्मये । "विस्मये च वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्" शान्ते
"अनित्यत्वादिनाऽप्येवस्तुनोऽसारता तु या । परमात्मस्वरूपं
वा तस्यालम्बनमिष्यते" । ४बौद्धमतसिद्धे प्रत्ययभेदे च
"चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धा आलम्बनसमनन्तरसहकार्य-
धिपतिरूपा" इति विभज्य "तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य
नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलोक्तेरिति प्रत्ययात् नीलाकारता
भवतीति" सर्वदर्श० । अधिकमालयविज्ञानशब्दे वक्ष्यते ।

आलम्बि स्त्री आलम्बस्य ऋषिभेदस्यापत्यम् इजु । वैशम्पाय-
नान्तेवासिन आलम्बर्वरपत्ये स्त्रियां गौ० ङीष् ।
सा च शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतर्षेमाता "आलम्बीपुत्रात् आल-
म्बीपुत्रः" शत० ब्रा० । इजन्तात् यूनि फञ् । आलम्बायानः
तस्य यून्यपत्येस्त्रियां ङीष् । सा च शुक्लयजुर्वेदंशान्तर्गतर्षि-
भेदमाता । "आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्रः" शत० ब्रा०

आलम्बित ति० आ+लबि-क्त । १धृते २गृहीते च ।

आलम्बिन् ति० आ+लबि-णिनि । आश्रयिणि । "गजा-
जिनालम्बि इकूलधारि वा" कुमा० "देवसूतभुजालम्बी-

जैत्रमध्यास्त राघवः" रघुः । "आलम्बिभिरुत्क्रिपां
कलापैः" माघः स्त्रियां ङीष् । आलम्बेन वैशम्पा-
यनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि । आलम्बप्रोक्ता-
ध्यायिषु ब० व० ।

आलम्ब्य पु० आ+लभ-घञ् लुम् । संस्पर्शे । वर्ज्येदित्य-
नुषङ्गे "स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मसुपघातं परस्य च" मनुः
२हिंसने च । "अश्वालम्बं गवालम्बं संन्यासं पल
पैटकम्" आदिपु० । "कष्टजानामोषधीनां जाता-
नाञ्च स्वयं वने । दृष्टालम्बेऽनुगच्छेद्गतां दिनमेकं
पयोव्रतम्" मनुः । "सास्त्रं प्रीतान्यमालम्बायातुमन्यते
तयातुमतमालभते" शत० ब्रा० । "आलम्बसमये तस्मिन्
गृहीतेषु पशुष्वथ । महर्षयो महाभाग ! बभूवुः क्षपया-
न्विताः" भा० आ० ६१ अध्याये । [गौः" सि० कौ"]

आलम्भ्य ति० आ+लभ-लुम् ल्यप् । हिंसे । "आलम्भ्यो
आलय्य पु० आलीयतेऽस्मिन् आ+लो-आधारे अच् । "गृहे
२आधारे च "हिमालयोनाम नगाधिराजः" कुमा०
"तत्रामरालयमरालमरालकेशी" नैष० । "न हि
दुष्टात्मनामार्था निवसत्यालये चिरम्" रामा० "आलयं
देवशत्रूणां सुघोरं खाण्डवं वनम्" भा० आ०
२२३ अ० । भावे घञ् । ३संक्षेपे मर्यादायामव्ययी० ।
४लयपर्यन्ते अव्य० । "पिबत भागवतं रसमालयम्" भाग० ।

आलयविज्ञान न० आलयं लयपर्यन्तस्थायि विज्ञानम् ।
बौद्धमतसिद्धे अहमास्यदे विज्ञानभेदे । "तत् स्यादालयविज्ञानं
यद्भवेदहमास्यदम् । तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यक्षीलादिक
सुक्लिखेत्" तेषां मते हि विज्ञानातिरिक्तो बाह्यपदार्थो
नास्ति, ज्ञानस्यैवाकारविशेषः अर्थोक्तेः स्त्री । आलयविज्ञानस्य
सदातनत्वेऽपि कदाचित् नीलाद्युक्तेरिति खिता तथा हि विवादा-
ध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यमालयविज्ञाने कदाचिदेव
नीलाद्युक्तखनाः काचित्कत्वात् इति विज्ञानस्य कादाचित्कत्व
सिद्धिः । "तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः
प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्वाङ्मोऽर्थो पञ्चा एव न, वासनापरिपाक-
प्रत्ययस्य कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् ।
विज्ञानवादिनये हि वासनानामेकसन्तानवर्त्तिनामालय-
विज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्याश्च स्वकार्योत्-
पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च प्रत्ययः कारणं
स्वसन्तानवर्त्तिपूर्वक्षणः कक्षीक्रियते सन्तानान्तरनिबन्ध-
त्वानङ्गीकारात् । ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञान-
वर्त्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेऽप्यालयविज्ञानवर्त्तिनः

क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यम् । न चेदेवं कोऽपि न समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्त्तिताविशेषात् । सर्वे समर्था इति पक्षे कार्यक्षेपानुपपत्तिः ततश्च कादाचित्कत्वनिवर्त्तनाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षडपि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति चतुरेणानिच्छतायच्छमतिना स्नानुभवमनाच्छाद्य परिच्छेत्तव्यम् । ते चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपतिरूपाः । तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीलाकारता भवति, समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद्बोधरूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकात्, चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियमः । विदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्राप्तेर्नियामकं चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामकस्याधिपलोपलम्भात् । एवं चित्तचैतात्मकानां सुखादीनां चत्वारि कारणानि दृष्टव्यानि । एवं चित्तचैतात्मकस्तम्भः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः । तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्तम्भः । आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्तम्भः । प्रागुक्तस्तम्भद्वयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्तम्भः । गौरित्यादिशब्दोक्तेखिविज्ञानप्रवाहः संज्ञास्तम्भः । वेदनास्तम्भनिवन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्माश्च संस्कारस्तम्भः । सर्वदं विज्ञानानां क्षणिकत्वेऽपि पूर्वपूर्वक्षणिकविज्ञानसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रमः तत्संक्रमाच्च स्मरणं, सुप्तौ च आलयविज्ञानस्य सत्त्वात् तत्रैव सर्वसंस्काराणामवस्थितेः सुप्तोदितस्य स्मरणसम्भव इत्यतो बौद्धैः आलयपर्यन्तं क्षणिकविज्ञानव्यक्तिधाराणां स्थायित्वमङ्गीक्रियते ।

आलर्क न० अलर्कस्येदम् अण् । लिप्तज्जुक्कुरविषे । “निहन्ति विषमालर्कं मेघवृन्दमिवानिलः” सुशु० ।

आलवण्य न० न लवणं त० न० अलवणस्य भावः घञ् । लवणरसभिद्वले । नास्ति लवणं यत्र बड० तत् त्व वा न घञ् । अलवणता स्त्री अलवणत्वं तु न० लवणशून्यत्वे

आलवाला न० समन्तात् लवं जललवणमालाति आ+ला-क । वृक्षमूले सेकाद्यं वृक्षादिनिर्मिते जलाधारे सेतौ । “विश्वसाय विहङ्गानामालवालान्मुपायिनाम्” रघुः । “विपुला-लबालमृतादिदर्पणः” भाषः । वृ० वखवः वर्ग्यमध्येऽपि “जरदुग्धसुनिभिरिव जटालबालकमण्डलधरैः” (पादपैः) काद०

आलस ति० आलसति ईषत् व्याप्रियते अच् । १ क्रियामन्दे अलसस्यापत्यम् विदा० अञ् । २ अलसापत्ये पु० स्त्री० यून्यपत्ये हरिता० फञ् । आलसायनः तस्य यून्यपत्ये पु० स्त्री० । **आलस्य** न० अलसस्य भावः घञ् । विहितक्रियाकरणायातुत्वाहे आलस्यञ्च “किमालस्यं च कः शोकः” इति यक्षप्रश्ने “धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्तु ज्ञानमुच्यते” भा० व० ११२ अ० शुधिष्ठिरेण लक्षितम् । “शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मस्त्रालस्यमुच्यते” सुश्रुतेन लक्षितञ्च बोध्यम्” सा० द० उक्ते व्यभिचारिभावभेदे च “आलस्यं असमर्थाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकत्वं” यथा “न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम् । जृम्भते सुहृदासीना बाला गर्भभरालसा” सा० द० “आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति” मनुः । भारतोक्तधर्मक्रियामृत्युत्वत्वरूपम् अत्रालस्यम् ।

आलात न० अलातमेव स्वार्थेऽण् । अलाते वज्रिदीप्राङ्गारे ।

आलान न० आलीयतेऽल आ-ली-ल्युट् । १ गजबन्धनस्तम्भे करणे ल्युट् । २ तद्वन्धनरज्ज्वाम् भावे ल्युट् । ३ बन्धनमात्रे च । तत्र स्तम्भे । “अरुन्दमसिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः” रघुः । “इभमदमलिनमालानस्तम्भयुगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन” काद० “तद्वजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः” बभ्रवे “गजालानपरिक्षिप्तैराक्षौटैः सार्द्धमानताः” रघुः ।

आलानिक ति० आलानमिव स्वार्थे विनयादि० ठक् ।

१ आलाने । आलानं बन्धनं प्रयोजनमस्य ठक् । गजबन्धनसाधने काठादौ “आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः” रघुः

आलाप पु० आ+लप-करणे-घञ् । स्वरसाधनाक्षरे सारिगमादौ (आलापवारी) “आलापैरिव गान्धर्वमदीयत पदातिभिः” भाषः “आलापैः स्वरसाधनैरक्षरविशेषैः” मल्लि० । भावे घञ् । २ कथनमात्रे च “काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च” विष्णुपु० आ+लप-णिच्-अच् । ३ परस्परकथने । “अये दक्षिणेन पुष्पवाटिकामालापद्मं श्रूयते” शकु० । एकस्य कञ्चित् प्रति कथने तेन तत्कथनप्रेरणात् तं प्रति कथ्यते इति परस्परकथनस्य इतरेतरकथनप्रयोज्यत्वात्तथात्वम् ।

आलापन न० आ+लप-णिच्-करणे ल्युट् । १ परस्परकथोपकथने आभाषणे आलापशब्देऽस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमुक्तम् “खादालापनमाभाषः इत्यमरः २ स्वस्तिवाचने च “मङ्गलालापनैर्होमैः” रामा० । [२ आभाषे

आलाप्य ति० आ+लप-कर्मणि ल्यप् । १ कथनीये णिच्-यत् ।

आलावु(बू) स्त्री अलावु पु० पूर्वपदीदर्घः वा उङ् ।
(लाउ) तुस्त्राम् शब्दरत्नावली ।

आलावर्त्त न० आलं पर्याप्तमावर्त्तते आ+वृत्-णिच् क-
र्मणि-अच् । वस्तुनिष्कृते व्यजने हेम० । [सम्यग्दले न०

आलास्य पु० आलं पर्याप्तमास्यं यस्य । कुम्भीरे । प्रा०स० ।

आलि पु० आलति दंशे समर्थो भवति आ+अल-पर्याप्तौ इन् ।

१ वृश्चिके २ भ्रमरे ३ तज्जातिस्त्रियां स्त्री डीप् । आल-

यति भूषयति अलभूषणे-णिच्+इन् । ४ सख्यां वयस्या-

याम् “असम्भवद्वधनरसा शतालिपरिवेविता । करं न

सहते राजन् ! भूमिर्नवधूरिव” उङ्गटः वा डीप् । आ-

लोत्यथ । “आलोव पश्य प्रतिषेधतोयं कपोतलङ्कारगिरा

वनाली” नैष० । “तत्कालमालीभिरहस्यतालम्” नैष०

“ममालि ! प्राचीनैः प्रचुरसुकृतैरव्य फलितम्” उङ्गटः ।

“निवार्यतामालि ! किमप्ययं वटुः” कुमा० “स्मित-

सुपगतमालीं दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्छितम्” सा०द० । “आ-

लति वारयति जलम् आ+अल-इन् वा डीप् । आग-

न्तकस्य ज्वलस्थस्य च जलस्य निवारके णसेतौ । “शता-

लिपरिवेवितेति” आ+अल-पर्याप्तौ इन् वा डीप् ।

इसन्तौ अणौ च वनाली नैष० “तोयान्तर्भास्तरालीव

रेजे मुनिपरम्परा” कुमा० लीनामालीमिव तरवोवि-

भ्राणाः” माघः । ७ रेखायाञ्च स्त्री वा डीप् “विषमहरि-

चन्द्रनालिना” माघः । दशुङ्गान्तःकरणे ऽअनर्थे

च लि० भेदि० ।

आलिगय्य पुंस्त्री अलिगोरपत्यं गर्गा० वज्र । अलिगुसुने-

रपत्ये स्त्रियां यजन्तत्वात् ष्फः पित्त्वात् गौरा० डीष् ।

आलिगव्यायनी ।

आलिङ्गन न० आ+लिङि-ल्युट् । आस्त्रेषणे अङ्गेनाङ्गसं-

योजनभेदे । “आलिङ्गनान्यधिकताः स्फुटमापुरेव” माघः

“प्रियालिङ्गननिर्वृतिम्” रघुः । तच्च सप्तधा । आसो-

दालिङ्गनं सुदितालिङ्गनं प्रेमालिङ्गनं मानसालिङ्गनं

रुच्यालिङ्गनम् मदनालिङ्गनम् विनोदालिङ्गनमिति भेदात् ।

आलिङ्गित लि० आ+लिङि-कर्मणि क्त । १ आस्त्रिष्टे “तरु-

श्यालिङ्गितः कण्ठे नितस्वस्थानमस्त्रितः” सा०द०

टीकाष्टतप्रहेलिका “योगेनाभ्यसितोन्नतं न चरितम्-

नालिङ्गिता कामिनी इत्यं जन्म निरर्थकं क्षितितलेऽरश्ये

यथा मालती” सा०द० । “विशत्यर्थाच्चिंशदण्यैः स्यादा-

लिङ्गितो ह्यसौ” तन्त्रसारोक्ते विशत्यक्षरावधि लिं

शब्दचरके २ मन्त्रे भेदे पु०

आलिङ्गिन् लि० अ-लिङि-णिनि । आलिङ्गनकर्त्तरि
स्त्रियां डीप् ।

आलिङ्ग्य पु० आ+लिङि-ण्यत् । आलिङ्गनीये प्रियादौ

२ आलिङ्ग्य वादनीये ष्टदङ्गभेदे पु० स च “चतुरङ्गुलही-

नोऽङ्गान्मुखे चैकाङ्गुलेन यः । यथाकतिः स आलिङ्ग्य

आलिङ्ग्य स हि वाद्यते” इति शब्दार्णवोक्तलक्षणः ।

आ+लिङि-ल्यप् । ३ आस्त्रिष्टेत्यर्थे अयम् ।

आलिङ्गायन पु० आलिङ्गास्य ष्टदङ्गभेदस्यायनं यत् ।

१ ग्रामभेदे तस्यादूरभवं नगरम् अण् वरणा० तस्य लुप् ।

तदुपग्रामस्यादूरभवे नगरे । “लुपि व्यक्तिवचने” पाणि-

त्युक्तेः नगरेऽपि पुंस्त्वम् । [वृहत्पात्वे त्रिका० ।

आलिङ्ग्य पु० अलिङ्ग्य एव स्वार्थे अण् । (जाला) मृगस्ये

आलिङ्ग्य पु० अलिङ्ग्य एव स्वार्थे अण् । १ बहिर्द्वारप्रकोष्ठे

२ गृहाभ्यन्तरशय्यावेषेद्याञ्च शब्द० ३ गृहैकदेशे अस्तरमा० ।

स्वार्थे कन् । आलिङ्ग्यकः तेष्वर्थेषु पु० ।

आलिप लि० आ+लिप-क । आलेपनकारके ।

आलिप्त लि० आ+लिप-क्त । १ कृतालेपने २ दत्तादीपने च

आलिम्पन न० आ+लिप-ल्युट् पु० सुम् । तदङ्गुलचूर्ण-

मिश्रितोदकेन मङ्गलार्थं दीयमाने आलेपने आदीपने ।

(आलिपना) त्रिका० ।

आलीढ लि० आ+लिह-क्त । १ आस्त्रादिते २ क्षते “सेन्यान्ध

मालीढमिवामुरास्त्रैः” रघुः । “स्थानानि धन्विनां पञ्च

तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्वन्तरौ पादौ मण्डलं

तोरणाकृति । अन्वर्थं स्यात् समपदमालीढं तु ततोऽ-

प्यतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्ययः” इत्यु-

क्तलक्षणे अपतो दक्षिणं पादं व्यवस्थाप्य वामपादाकु-

ञ्चनेन स्थितिरूपे श्युद्धार्य धन्विनां स्थानभेदे न० । “अतिष्ठ-

दालीढविशेषशोभिना” रघुः । “पायात्रीलोत्पलामा रवि-

शशिविलसत्कुण्डलालीढपादा” तन्त्रसा० रत्नाकालीध्या०

अग्निपुराणे तु समपदादीन्यन्यथा निरुक्तानि यथा

“अङ्गुष्ठगुल्फपाष्ण्यं प्रक्षिप्ति स्त्रिधाः स्युः सहिता यदि । दृष्टं

समपदं स्कीतमेतल्लक्षणतस्तथा । बाह्याङ्गुलिस्थितौ पादौ

स्तब्धजालुकमायतौ । त्रिवितस्वन्तरौ स्थानमेतद्वैशा-

खमुच्यते । हंसपङ्क्त्याकृतिसमे दृश्यते यत् जालुनी ।

चतुर्वितस्व्या विच्छिन्ने तदिदं मण्डलं स्तृतम् । भुग्नवाम-

पदं पश्चात्, स्तब्धजालुर्दक्षिणम् । त्रिवितस्वः पञ्च विस्तारे

तदालीढं प्रकीर्तितम् । एतदेव विपर्ययस्तं प्रत्यालीढं-

प्रकीर्तितम्” विकट्टादिस्थानं धन्विस्थानशब्दे वक्ष्यते ।

“नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम्” कुमा० टी० कलिनाथेन
आकुञ्चितसव्यपादत्वेन आलीढस्थानके स्थितमिति
व्याख्यातम् । स्वार्थे कन् तत्त्वैव । शुभ्रा० पाठात् ठक् ।
आलीढेयः तद्भवेति० । संचायां कन् । आलीढकम् ।
वत्सानां स्थलेषु क्रीडनभेदे न० ।

आलीन ति० आ+लो-कर्त्तरि क्त । १ आलिष्टे भावे क्त ।
२ संश्लेषे न० । तत् साधु अण् । ३ वङ्गे धातुभेदे तस्य
धात्वन्तरसंश्लेषकारकत्वात् तथात्वम् संचायां कन् ।
तत्त्वैव । तद्गुणादि रङ्गशब्दे वक्ष्यते ।

आलु पु० आलाति आ+लो-मित० डु । ऋ-उ णिच् रस्य
लः वा । १ प्रेचके २ भेलके शब्दरत्ना० खल्वारिधानिकायां
सनाले ३ जलपातभेदे (भारी) स्त्री० । ४ कन्दभेदे न० राज-
नि० । तस्य भेदा नानाविधाः “कन्दो बहुविधो लोके
आलुशब्देन भण्यते । कञ्जालु चैव घण्टालु पिण्डालु शर्करा-
दिकम् काष्ठालु चैवमाद्यं स्यात् तस्य भेदा अनेकशः” ।
इत्युक्तेः । आलुकशब्दे विवर्तितः ।

आलुक पु० आ+लाति पृथ्वीं कासरोगं वा आ+ला-मित० डु
संचायां कन् । १ शेषनागे २ कासालौ च । आलु+स्वार्थे
कन् कन्दभेदे न० । तद्भेदगुणादि भा० प्र० उक्तं यथा ।
“आलुकमप्यालुकं तत् कथितं वीरसेनश्च । काष्ठालुकशङ्खालुक-
हस्यालुकानि कथयन्ते । पिण्डालुकमध्वालुकरत्नालुकानि
कथितानि” तत्र काष्ठालुकं काठिन्ययुक्तं (काठारु) शङ्खालुकं
श्वेततायुक्तं शङ्खाकारम् (शांखआलु) हस्यालुकं दीर्घतायुक्तं
महाशरीरम् (सुवडोआलु) पिण्डालुकं वर्तुलाकारं (सुध्नी)
मध्वालुकं माधुर्ययुक्तं दीर्घसुखं शर्करालु (शकरन्द) रत्नालुकं
रत्नतायुक्तं (रतालु) तेषां गुणास्ततोक्ताः “आलुकं शीतलं
सर्वं विष्टम्भमधुरं गुरु । मृदुमूलमलं रूढं दुर्जरम्
रक्तपित्तलुत् । कफानिलकरं बल्यं दृढ्यं सत्यविवर्जनम्” ।
गौरा० डीष् । दीर्घाकारशुद्धयुक्तरत्नालुके स्त्री ।
“रत्नालुभेदो वा दीर्घा तन्वो च प्रथितालुकी । आलुकी-
वलङ्गत् स्निग्धा गुर्वी हृत्कफनाशिनी । विष्वक्कारिणो-
तैले तलिताऽतिरुचिप्रदा” भावप्र० ।

आलुञ्चन न० आ+लुचि ल्युट् । उत्पाटने । केशादेः
बन्धराहित्ये च । [आलुञ्चितमूर्द्धजा] ।

आलुञ्चित ति० आ+लुचि-क्त । उत्पाटिते असंयते केशादौ
आलुण्टन आ+लुटि-ल्युट् । बलादपहरणे (लुट्) ।

आलुल ति० आ+लुल-क्त । उन्मुक्ते चलीभूते । भ्रष्टा० चार्थे
क्यङ्क्ते-आलुलायितः असंयते ति० ।

आलु पु० आलूनाति आ+लू-क्विप् । आलुशब्दार्थे स्वार्थे
कन् तत्त्वैव । “आलुकमप्यालुकमिति” भाव० प्र० । “आलुकं
शीतलं सर्वमिति” भाव० प्र० पाठान्तरम् ।

आलून ति० आ+लू-क्त । १ ईषच्छिन्ने २ सस्यकच्छिन्ने च
“तेनासरबधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः” कुमा० । [लेखपत्त्रे ।

आलेख पु० आ+लिख-घञ् । १ सस्यकलेखने । आधारे घञ् ।

आलेखन न० आ+लिख-भावे ल्युट् । १ सस्यगलेखे । आ-
लिखति ल्यु । २ आलेखनकर्त्तरि ति० । ३ आचार्ये
पु० तस्योपदेशकर्त्तृत्वात्तथात्वम् । “संस्थिते ऽपायती-
ष्वभ्यर्थं गमयेयुरित्यालेखनः” । आश्व० औ० । आलेखन
आचार्यः । इति । करणे ल्युट् लेखनसाधने स्त्रियांङीप्

आलेख्य ति० आ+लिख-ण्यत् । चित्तादौ लेख्यदेवादिप्रति-
विम्बे “विधातुमालेख्यमशङ्क्यन्तः” भाषाः । इति संरन्मिणो
वाणीबलस्यालेख्यदेवताः । भाषाः । “अहोरूपमालेख्यस्य”
शकु० २ लेखनीये ति० । आधारे ण्यत् । ३ चित्ते ।

आलेख्यशेष ति० आलेख्यं चित्तमेव शेषो यस्य बङ् । मृते,
हेम० । मृतस्य हि चित्ते एव प्रकृतिरूपेण अवस्थानात्
तथात्वम् । “आलेख्यशेषस्य पितृविवेश” । रघुः ।

आलेप पु० आ+लिप-घञ् । १ उपलेपे २ आलिप्सने च ।
(आलिपना) ल्युट् तत्त्वैवार्थे न० । “जाताताङ्गा-
रचयति चिरं चन्दनालेपनानि” सा० द० । आलिप्यते
कर्मणि ल्युट् । ३ आलिप्यमाने च ।

आलोक पु० आलोक्यतेऽनेन आ+लुक-लोक-वा करणे
घञ् । (आलो) १ स्वर्यादिप्रकाशे, “मृच्छाति
चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः” भाषा० उक्तेः
अलोकसंयोगस्य द्रव्यचानुषप्रत्यक्षे कारणत्वम् इति
नैयायिकाः अन्धकारस्य द्रव्यत्वादिनां मते तद्विज्ञ-
द्रव्यप्रत्यक्षे कारणत्वमिति भेदः । तथाहि मेचकादिचा-
क्षुषस्य आलोकसंयोगमन्तरेणैव उत्पत्तिदर्शनात्
आलोकसंयोगस्य न सर्वत्र कारणत्वमित्यतोऽन्धकारेऽपि
तथा कल्पनमिति । एतदभिप्रायेणैव “दिवाभ्याः प्राणिनः
केचिद्वातावन्धास्तथा परे । केचिद्दिवा तथा रात्रौ
प्राणिनस्तुल्यदृष्टय इति” देवीमा० केषांचिद्दिवाभ्यन्तलोक्तिः ।
“आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या” कुमा० रघुश्च । भावे
घञ् । २ दर्शने । “आलोकमात्रेण सुरानशेषान्” कुमा० ।
“वत्सालोकप्रवर्तिना” रघुः । “वैवस्वर्गकम्पवैरस्यपार्श्व-
लोकास्थशेषकत्” सा० द० । “स्त्रीणां प्रियालोकफलो
हि वेशः” कुमा० । “मलिनो हि यथादर्शोरूपालोकस्य

स लभः” वा० सूट० “यदालोके सहस्रं व्रजति सहसा तद्विपुलताम्” शकु० । “जनास्तदालोकपथात् प्रतीयुः” रघुः । आलोकन न० आ+लुक्-लोक-वा भावे ल्युट् । दर्शने “ततस्तदालोकनतत्पराणाम्” । “भुवनालोकनप्रतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते” कुमा० “व्रजति हि सफलत्वं वल्लभा-लोकनेन” माघः ।

आलोकनीय ति० आ+लुक्-लोक-वा अनीयर् । दर्शनीये द्रष्टुं योग्ये “चित्तन्यस्तादृक् गताः प्रकामालोकनीय-ताम्” कुमा० ।

आलोकित ति० आ+लोक-क्त । दृष्टे । [डीप् ।

आलोकिन् ति० आ+लुक्-लोक-वा-णिनि । दर्शके स्त्रियां

आलोक्य ति० आ+लोक-ण्यत् । दर्शनीये । ल्यप् । दृष्ट्यर्थे अव्य०

आलोचक ति० आ+लुच्-णिच् खलु । आलोचनाकारके ।

आलोचन न० आ+लुच्-णिच्-भावे ल्युट् । विशेषधर्मा-

दिना विवेचने नैया० सामान्यविशेषान्यतया इन्द्रिय-जन्ये निर्वित्यक्तस्थानीये सांख्यमतसिद्धे २ अन्तःकरणवृत्ति-भेदे । यद्योक्तं सां०कौ० आलोचितमिन्द्रियेण भवति इदमिति सम्प्रगम् । इदं नैवमिति एवं कल्पनया विशे-षविशेषणभावेन विवेचयतीति यथाहुः । “सम्प्रगं वस्तुमात्रान्तं प्राकट्यहण्यविकल्पितम् । तत्सामान्यविशे-षाभ्यां कल्पयन्ति मनोप्रियः” । तथा हि “अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् । बालमूकादिविज्ञानसदृशं सुगंधवस्तुकमिति । ततः परं पुनर्वस्तु धर्म्मैर्जात्यादिभिर्यथा । बुद्ध्यावसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता” । तच्च विशेषवि-शेषणसंसर्गानवगाहि ज्ञानम् “शब्दादिषु पञ्चानामालो-चनमात्रमिष्यते वृत्तिः” सां०कौ० णिच्-युच् । आलो-चनाप्यत्र स्त्री ३ दर्शने च । “पश्चाद्यैश्चानालोचने” दशेरना-लोचने कञ् च” पा० । ४ लोचनपर्यन्ते अव्य० “आलो-चनान्तं श्रवणं वितत्य” रघुः ।

आलोचित ति० आ+लुच्-णिच्-क्त । आलोचना-विषयीभूते विशेषदर्शनादिना कृतालोचने “आलोचित-मिन्द्रियेणेति” सां०कौ० । इति कर्त्तव्यतया २ अवधारिते च आलोच्य ति० आ+लुच्-ण्यत् । आलोचनाहे आलोचना-विषयीकार्ये । आ+लुच्-णिच्-ल्यप् । आलोचनं कृतेत्यर्थे अव्य० ।

आलोडन न० आ+लुङ-मन्ये-ल्युट् । १ विलोडने २ सहर्दने मन्यने “भावनालोडने चास्य कर्त्तव्ये भेषजैर्हितैः” सुशु० ।

आलोडित ति० आ+लोङ-क्त । १ सधिते २ सहर्दिते ३ चूर्ण-

कृते च “अलोडितः काञ्चनभूपरागः” इति माघः ।

आलोल ति० ईषत् लोलः प्रा०स० । ईषच्चञ्चले “आलोल-पुष्करसुखोल्लसितैरभीक्ष्णम्” माघः । “क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भीषयन्त्यः मेघदूतम् ।

आलोलित ति० आ+लुल्-णिच्-क्त । ईषच्चञ्चलीयते आलोष्टी अव्य० ईषत् लोष्टमिव करोत्यनेन आलोष्ट+णिच्-वा० ई उर्यादि । हिंसायां गण० ।

आलोहायन ति० अलोहे भवः नडा० फक् । अलोहभवे आवक ति० अवति अव-ण्वुल् । रक्तके ।

आवश्य पुंस्त्री अवश्य ऋषेर्गोत्रापत्यम् गर्गा० यज् । अव-ट्वेर्गोत्रापत्ये स्त्रियाम् “आवद्याच्चाप्” पा० चाप् । आवद्या । अवटश्च प्रवरभेदः आर्षशब्दे दृश्यः ।

आवनतीय ति० अवनतस्य सन्निकटदेशादिः कशा० ऋण् । अवनतसन्निकटदेशादौ ।

आवनेय पु० अवन्त्या अपत्यं टक् । मङ्गलग्रहे तस्य महीत उत्पत्तिकथा काशी० १७ अ० । “उत्पत्तिं चास्य वक्ष्यामो भूस्त्वतोऽयं यथाऽभवत् । पुरा तपस्ततः शम्भोर्दानाय गता वियोगतः । भालस्थलात् पपातैकः स्वेदविन्दु महीतले । ततः कुमारः संजज्ञे लोहिताङ्गो महीतलात् । स्नेह-संवर्द्धितः सोऽथ धात्रा धालीस्वरूपया । माहेय इत्यतः ख्यातिं परामयं गतस्ततः” अतएव तस्य कुजभौमेत्यादिसंज्ञा

आवन्त पु० अवन्तेरयं राजा अण् । अवन्तिदेशाधिपे चन्द्र-वंश्ये नटपभेदे । “कुन्तेर्घटः सुतो जज्ञे रणष्टटः परान् प्रति । घटस्य जज्ञिरे शूरास्तयः परमधार्मिकाः । आवन्तश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च यः” हरि० ३७ अ० । “घट्टेत्कोसलाजादाजग्नः” पा० अर्वाविधानात् आवन्त्य-एवेति पाठः उचितः आवन्त इति तु लिपिकरप्रमादात् ।

आवन्त्य ति० अवन्तिषु भवः तस्य राजा वा इदन्तत्वात् जग्नः । १ अवन्तिदेशभवे २ तद्वृत्ते च बहुषु लुक् अवन्त्यः । विन्द्या-नुविन्द्यावावन्त्यौ सैन्येन सहतावृतौ” भा० व० प० ३० अ० । “विन्द्यानुविन्द्यावावन्त्यौ दन्तवक्रश्च वीर्यवान्” हरि० व० ८२ अ० । ब्राह्म्याद्ब्राह्मणात् सर्वस्यायामुत्पत्तेः ३ वरुणभेदे ब्राह्म्यात् तज्जायते विप्रात् पापात्मा भुर्जकण्टकः “आवन्त्यवाटपुधानौ च पुष्पधः शैख एव च” सनुः ।

आवपन न० ओष्यते स्थाप्यतेऽत आ+वप-आधारे ल्युट् । १ धान्यस्थापनपात्रे (यल्या) इति ख्याते । “गोषो आवपन-ञ्चेत्” सि० कौ० आ+वप-भावे ल्युट् । २ भूषो वीजादेर्निधाने (वोना) “अथात आसूतो नामेवावपनस्य” कात्या० ।

प्रभुरग्निः प्रपचने भूमिरावपने प्रभुः” भा० आ० ८८ अ० ।
करणे ल्युट् । ४ वपनसाधने लि० “भूतानामावपनं
सर्वेषाम्” शत० ब्रा० स्त्रियां ङीप् । त्वमस्यावपनी जना-
नाम्” अथ० १२, १, ६१ । अन्तर्भूतस्यर्थे ल्युट् ।
५ केशादेः सर्वसुखेने ।

आवपनिष्क्रिरा स्त्री आवप निष्क्रि इत्युच्यते यस्यां क्रियायां
मयूर० स० । आवपननिष्क्रिरणार्थनिदेशक्रियायाम् ।
आवय पु० आ+अज-अच् बोभावः । १ आगतौ । कर्त्तरि
अच् । २ आगन्तरि ३ देशभेदे पु० । धूमा० वुज् आवयकः ।
आवयदेशभवे लि० । [आच्छादके वस्त्रादौ ।

आवरक न० आ+उ-करणे अप् सञ्ज्ञायां वुन् । अपवरके,
आवरण न० आत्रियते देहः चैतन्यं वाऽनेन आ+उ-करणे
ल्युट् । (ढाल) १ चर्मफलके । वेदान्तिमतसिद्धे
चैतन्यावरणे २ अज्ञाने आवरणशक्तिशब्दे विवृतिः ।
३ आच्छादनसाधनमात्रे “तमस्य नेत्रावरणं प्रवृज्य”
रघुः “स्तुटमिवावरणं हिमसारतैः” माघः “लब्धान्तरा
सावरणेऽपि गेहे” रघुः पुरादिषु आच्छादनसाधने ४ प्राची-
रादौ च यथा काश्यां सप्तावरणानि । वेङ्गा) ५ वेष्टने
भावे ल्युट् । ६ आगृतौ “हृदयावरणं नित्यं कुर्याच्च मित
मध्यगः” सुशु० । “स्त्रोतसां भेदकोयश्च तेषां चावरणे
रतः” मनुः । “सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः” “तस्य सावरण
दृष्टिसम्भवः” रघुः “नलिनोदलकल्पितं स्तनावरणम्” शकुं ।

आवरणशक्ति स्त्री आवरणे शक्तिः आवरणोति
सञ्ज्ञायां कर्त्तरि ल्युट् कर्म षा० वा । वेदान्तिमतसिद्धे
अज्ञानस्य चैतन्यापिधानशक्तिभेदे यथोक्तं वेदा० सा०
आवरणशक्तिस्तावदल्योऽपि भेदोऽनेकयोजनायतमादित्य-
मण्डलमवलोकयितनयनपथपिधायकतया यथाच्छादयतीव
तथाऽज्ञानं परिच्छिन्नमप्यात्मनमपरिच्छिन्नमसंसारिण-
मवलोकयितबुद्धिपिधायकतयाच्छादयतीव तादृशं साम-
र्थ्यम् । तदुक्तं “घनच्छद्वटिर्घनाच्छद्वमर्कं यथा निघ्नमभं
मन्यते चातिमूढः । तथा बह्वज्जाति यो मूढदृष्टेः स
निष्प्रोपलब्धिसखूपोऽहमात्मा” अनयावृत्तस्यात्मनः कर्तृत्व-
भोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वादिसंसारसंभावनाऽपि भवति यथा
स्वाज्ञानावृतायां रज्ज्वां सर्पत्वसम्भावना” ।

आवरसमक न० अवरं समानासु एक० त० “मीमावर-
समात् वुज्” पा० नि० छुसः अवरसमे वर्षस्याद्यकाले
देयमृणम् वुज् । वर्षस्याद्यसमये देये ऋणे ।

आवर्जित लि० आ+उज-णिच्-क्त । १ दत्ते २ त्यक्ते “न हि

तेन पथा तत्तुल्यजस्तनयावर्जितं तपिरण्डकाङ्क्षिणः” नूनसाव-
र्जितं मया” “हृदिरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु”
इति च रघुः । ३ निष्क्रोक्तते च “अधःप्रस्थापिताश्चैन
समावर्जितकोतुना” “आवर्जितजटासौलिबलस्त्रि-
शिकोटयः” कुमा० ।

आवर्त्त पु० आ+उत-भावादौ घञ् । चक्राकारेण जलस्य
स्वयं १ भ्रमणे, (घुरणे) प्रवाख्ये घोटकचिह्ने २ रोमसंस्थान-
भेदे राजावर्त्तनामके ३ मणौ ४ आवर्त्तने, । ५ भेषा-
धिपभेदे च ऐसात्तिकधातौ न० । “वृषं तमावर्त्तमनोत्त-
नाभिः” रघुः “तथापि समतावर्त्ते” मोहगर्त्ते” निपातितः”
देवीमा० “लियुते, शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् । आवर्त्ते
निर्जलोमेघः संवर्त्तश्च बहूदकः । पुष्करोदुष्करजलो
द्रोणः सम्यक्प्रूरकः” ज्यो० त० । “आवर्त्तिनः शुभफल-
प्रदशुक्तियुक्ता आपन्नदेवमणयोऽभ्युदयभृताः । अश्वाः-
यधुर्वसुमतीमतिरोचमानास्तूर्यं पयोधय इवोर्षिभिरा-
पतन्तः” माघः । “आवर्त्तिनः दशावर्त्तयुक्ताः प्रशंसायां
णिनि । ते च “द्वावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रौपर-
न्ध्रयोः । एकोभावे ह्यपाने च दशावर्त्ता ध्रुवाः स्मृताः”
पयोधिपक्षे जलभ्रमः” मल्लि० आश्वावर्त्तश्च अश्वशब्दे
५० ३२४ उक्तः । ७ आवर्त्ताकारे देहिनां रोमसंस्थानभेदे
पु० अश्वानामपि उक्तध्रुवरूपावर्त्तारोमसंस्थानविशेष एवेति
बोध्यम् । णिच्-भावे अच् । ८ पुनः पुनश्चालने ९ परिघट्टने
(आओटान) १० धातूनां द्रावणे (गलान) ११ चिन्ता-
याञ्च चिन्तया हि चित्तं स्वविषयेषु पुनः पुनश्चाख्यते
इति तस्याः तथात्वम् । आवर्त्तयते समन्तात् अनेक-
कोटिषु आ+उत-णिच्-कर्म णि अच् । अनेककोटिस्थानि
१२ संशये “भ्रमं संमोहमावर्त्तमभ्यासाद्विधितोजयेत्”
भा० शा० २७३ अ० आवर्त्तमनेककोटिस्थाने संशयम्
अभ्यासात् तत्त्वाभ्यासात्” नीलक० । आवर्त्तते कर्त्तरि
अच् । १३ आवर्त्तमाने लि० “दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्त
चूर्णोक्तिमया” सा० द० १४ संसारे पु० तस्यानिशमावर्त्त-
मानत्वात्तथात्वम् । “इममावर्त्तं नावर्त्तन्ते” इति श्रुतिः
“शङ्खनाभ्याकृतियौनिस्थावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये
त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता” “शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उप-
र्युपरि संस्थिताः । गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः संप्र-
कीर्त्तिताः” इति सुश्रुतोक्ते देहान्तर्वर्त्तिनि आवर्त्ताकारे
१३ नाडीसन्निवेशभेदे च ।

आवर्त्तक पु० आवर्त्तएव स्वार्थे कन् । १ मेघाधिपभेदे “रजनि-
करविम्बुचुम्बितावर्त्तकास्वदविडम्बकेन” काद० । तदीयास्तो-
यदेष्वय पुष्करावर्त्तकादिषु” कुमा० जातं वंशे भुवनविदिते
पुष्कराकर्त्तकानाम्” मेघदू० । आवर्त्त इव कायति
कै-क । २ आवर्त्ताकारे आवर्त्त शब्दोक्ते अश्वरोमचिह्नभेदे
आवर्त्तयति आ-उत-णिच्-खुल् । ३ पुनः पुनराघट्टकेति०
आवर्त्तकी स्त्री आवर्त्त इव कायति प्रकाशते कै-क-गौ०
ङीप् । कोङ्कणे (भगतवल्ली) प्रसिद्धे लताभेदे सा तु
विषाखाकारा रक्तपुष्पी रङ्गाकारा पीतकीलकयुक्ता
चम्पूरञ्जनकारिणी “कषायास्ता शीतवीर्यकारिणी पित्त-
नाशिनी” वैद्य० २ भद्रदन्तिकायां च राजनि० ।

आवर्त्तन न० आ+उत-आधारे ल्युट् । स्वर्यस्य पश्चिमदि-
गवस्थितच्छायायाः १ पूर्वदिगमनसमये मध्याह्नकाले
“आवर्त्त नात्तु पूर्वाह्नोऽपराह्णस्तु ततः परम्” स्मृतिः ।
“आवर्त्त नसमीपे वा दृष्टिश्चादृशपक्रमेत्” स्मृतिः आ-
उत-णिच्-भावे ल्युट् (आओटान) २ आलोडने ३ गुणने च
धातूनां ४ द्रावणे (गलान) । आवर्त्तयति संसारचक्रम् आ-
उत-णिच्-कर्त्तरि ल्युट् । ५ विष्णौ “आवर्त्त नो निवृत्तात्मा”
विष्णु सह० ६ जम्बुद्वीपोपद्वीपभेदे च । आवर्त्तयेत्यनया
ल्युट् ङीप् । ७ दर्व्याम् स्त्री आधारे ल्युट् ङीप् ।
(सुचि) धातुद्वयद्रावणाधारे ढमूषायाम् स्त्री करणे
ल्युट् । ८ वेष्टने प्राचीरादौ न० ।

आवर्त्तनीय ति० आ+उत-णिच्-अनीयर् । १ द्रावणीये
धात्वादौ २ आलोड्ये दुग्धादौ गुण्ये ३ अङ्गादौ च । पुनः
पुनः ४ पाथे पदादौ च । “लिङ्गिपदमावर्त्तनीयम्” सा० कौ०
आवर्त्तमणि पु० आवर्त्ताकारोमणिः । राजावर्त्तमणौ ।
आवर्त्तिक ति० आवर्त्तः प्रयोजनमस्य ठक् । आवर्त्तीकारधूम-
साधने धूपादौ “आवर्त्तिकैर्यग्गुलुभिर्धूपैरामोदिमन्दिरे”
काशी० ।

आवर्त्तित ति० आ+उत-णिच्-क्त । १ कृतावर्त्तने दुग्धादौ
द्राविते २ घात्वादौ, ३ गुणिते ४ अभ्यस्ते च । आवर्त्तो
जातोऽस्य तार० इतच् । ५ जातावर्त्त जलादौ ।

आवर्त्तिन् ति० आ+उत-णिनि । १ पुनः पुनर्वर्त्तनशीले “आ-
वर्त्तुभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तनोजनाः” गीता “कालान्त-
रावर्त्तिशुभाशुभानि” हितो० । णिच्-णिनि । आवर्त्तके
२ द्रावके ३ दुग्धादेरावर्त्तनकारके स्त्रियासुभयतो ङीप् ।

आवर्त्तिनी स्त्री आवर्त्तः मेघशृङ्गाकारवेष्टनमख्यस्याः इति
ङीप् । अजशृङ्गेष्टे राजनि० ।

आव(ब)र्हित ति० आ+उह-उद्यमे णिच्-क्त आ+बर्ह-हिं-
सायां क्त वा । उत्पाटिते उन्मूलिते ।

आव(लि)ली स्त्री आ+वल-ङ्ङन् वा ङीप् । १ अणौ सजातो-
यसमुदायेन कृतपङ्क्तौ “दृचावलिः धनावलिरिति । “के वा-
न सन्ति भुवि तामरसावतंसा हंसावलीबलयिनो जलसन्नि-
वेशाः” उद्भटः । “द्विजावलीबालनिशाकरांशुभिः”
माघः । “व्यलोकयञ्चम्पककोरकावलीः” रघु०
२ परम्परायाञ्च । [च ।

आवलित आ+वल-चलने क्त । ईषञ्चलिते सम्यक्चलिते
आवशीर पु० अवशीरदेशे भवः तस्य राजा वा अज् । १ अव-
शीरदेशभवे जने रतनूपे च । “आवशीरांश्च योधांश्च अहिच्छत्नं
च योधयन्” भा० व० २५३ । स च देशः वत्सभूमिः
पूर्वदिग्वर्त्ती “पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं
तथागमत्” इत्यनन्तरत्नोक्ते पूर्वां दिशमित्यभिधानात् ।

आवश्यक न० अवश्यं भावः मनोज्ञा० वुज् । १ अवश्यं भावे
नैयत्ये “अथ आवश्यके” पा० अवश्यं भवः बा० २ वुज्
३ नियते ति० “एतेष्ववश्यकस्त्वसौ” भाषा० ” ३ अवश्य-
कर्त्तव्ये नियमात् कर्त्तव्ये “उत्थायावश्यकं कृत्वा
कृतशौचः समाहितः” मनुः । कालप्रतीक्षाराहित्येन
४ निरवकाशे च “नेहेतात् विशेषेज्यामन्यत्वावश्यकदिधेः”
पु० “आवश्यकत्वात् निरवकाशात्” मल० त० रघु० ।

आवश्यपुलक न० न वश्यः अवश्यः पुलः तस्य भावः मनोज्ञा०
वुज् । पुलस्य वश्यत्वाभावे ।

आवसति स्त्री वसत्यत्र गृहे वसतिः रात्रिः सम्यक्वसतिः
प्रा० स० । निशीथे वसतेः सम्यक्त्वञ्चावश्यगृहवासयो-
ग्यत्वं तद्वाङ्मरात्रौ अवश्यं भवतीति तस्य तथात्वम् ।

आवसथ पु० आवसत्यत्र आ+वस-अथच् । १ वसतिस्थाने,
२ विश्रामस्थाने ३ ग्रामे ४ व्रतभेदे च । तत्र वासस्थाने
“दूरादावसथान्मूलं दूरात् पादावसेचनम्” मनुः
विश्रामस्थाने । “आसनाव सथौ शय्यामनुव्रज्यास-
पासनाम्” मनुः विश्रामस्थाने “स किलान्नसमन्त्यमा-
श्रितो निवसन्नावसथे पुराद्वहिः” रघुः । ग्रामे “सह-
सर्वं त आवसथान् मापयाञ्चके” छा० उ० । ५ आर्या-
च्छन्दोरचिते कोषभेदे । [गृहस्थे ।

आवसथिक ति० आवसथे गृहे वसति ठण् स्त्रियां ङीप् ।
आवसथ्य पु० अवसथस्यायं जग् । १ गृहस्थस्त्विति लौकिक-
केज्गने “आवसथ्यं द्विजाः प्राज्जदीप्तिमग्निं महाप्रभम्”
भा० व० २१ अ० । “आवसथ्यस्तथाधाने” इत्युक्ते

अग्निप्रधानकर्माङ्गे २वङ्गौ च । “आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्योर्गार्हपत्य इत्येते पञ्च वङ्गयः इत्युक्ते यज्ञाङ्गवर्जिपञ्चकान्तर्गते २वङ्गभेदे च । स च गृह्याग्निः अवसथशब्दार्थगृहसम्बन्धाच्च तस्य गृह्यात्वम् । [सीमान्तवासिनि स्त्रियां ङीप् ।

आवसान ति० अवसानमभिजनोऽस्य तत्त० अच् । याम-
आवसानिक ति० अवसाने तत्काले भवः ठञ् । अव-
सानकाले (शेषकाले) भवे स्त्रियां ङीप् ।

आवसित न० आ+अव+सि-क्त । १पक्षधान्ये, मर्द्धानानन्तर-
मपनीतद्वये राशीकृते २धान्ये च । २निर्णीति ४अव-
धारिते ५समाप्ते च ति० ।

आवस्थिक ति० अवस्थायां भवः ठञ् । कालकृतावस्थाभवे
“आवस्थिकं क्रमश्चापि मत्वा कार्यं निरूहणम्” सुशु० ।

आवह पु० आवहति आभिमुख्येन गच्छति आ+वह-अच् ।
सप्तस्तम्भापन्नवायोः प्रथमे स्तम्भे १भूवायौ । “भूवायुरावह
इह प्रवहस्तदूर्द्धम्” सि० शि० । अनिलशब्दे १६४
पृष्ठे विवृतिः “आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः ।
परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः । तथा परिवहः
मीमान्” हरिवं० २३६ अ० । आवहति प्रापयति आ+
वह-अच् । २प्रापके ति० “क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहम्”
रघुः । फलैधःकुसुमस्तोत्रमधैर्यञ्च मलावहम्” मनुः ।
“समुत्सृजेत् साहसिकान् सर्वभूतभयावहान्” मनुः ।

आवहमान ति० आ+वह-शानच् । क्रमागते ।

आवाप पु० आ+वप-आधारे वा घञ् । १आलवाले तत्र हि
जलसेकेन दृष्टान् आवापन्तीति तस्य तथात्वम् २धान्यादेः
पात्रभेदे, (थल्या) भावे घञ् । ३समन्तात् वपने । “शस्यावापे
कृषीवलाः” भार० ४धान्यादिस्थापने ५शत्रुचिन्तने ६पर-
राष्ट्रचिन्तने, “तन्त्रावार्पाविदा योगैर्मण्डलान्यधिष्ठिता”
माघः । ७प्रधानहोमे च । ८आक्षेपे, “आवापो
द्वापाभ्याम्” सा० द० । आक्षेपोत्क्षेपाभ्यामित्यर्थः
आ+वप-कर्मणि घञ् । ९आवपनीये प्रक्षेपणीये
“पञ्चकुन्दा आवाप चार्ववःपवमान” इति तारुङ्ग० ब्रा०
आवापः आवनीयः आवापश्च स्तोमदृष्टये साम्ना आक्षेप
इति भा० १०वलये च । ११षट्दृष्टयेऽल आधारे घञ् ।
१२निम्नोन्नतभूमौ तत्र हि शस्यादिकं न सम्यक् वपुं
शक्यते इति तस्यास्तथात्वम् ।

आवापक पु० आ+वप-कर्मणि घञ् संज्ञायां कन् । १प्रकोष्ठा-
भरणे वलयार्दौ । कर्त्तरि खल् । २आवपनकर्त्तरि ति० ।

आवापन न० आ+वप-णिच्-करणे ल्युट् । (तात) १स्त्रवयन्ने ।
भावे ल्युट् । २केषादेः सम्यग् सृण्वने च ।

आवापिक न० आवापाय साधु ठक् । आवापे साधौ ।

आवारि न० समन्तात् त्रियते आच्छाद्यते आ+ट्-वा० इण् ।
१समन्तादाच्छाद्ये हृष्टस्थाने शब्दवि० । २सम्यग्जल-
युक्ते ति० ।

आवाल न० आवाल्यते जलमनेन आ+वल सञ्चरणे णिच्-
करणे अच् । १आलवाले दृष्टादेरधोभागे दृष्टादिनिर्मिते
जलाधारे सेतुभेदे । आ+वन-भावे घञ् । २सञ्चारे ।

आवास पु० आ+वस-आधारे घञ् । १वासस्थाने गृहादौ
“आवासोन्मुखवर्हिणान्” रघुः । आवासमेवोपशमाय
शोघम्” भा० आ० ११६ अ० । भावे घञ् । २सम्यग्वासे

आवाहन न० आ+वह-णिच् ल्युट् । सान्निध्याय देवा-
नामाह्वाने । “चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदैवतम्” पुरा०
“प्रतिमास्थानेषु धूम्रौ नावाहनविसर्जने” ति० त० पुरा० ।

आवाहनी स्त्री आवाह्यतेऽनया आ+वह-णिच्-करणे ल्युट्
ङीप् । देवाह्वानार्थे “हस्ताभ्यामङ्गलिं बद्ध्वाऽनामिका
मूलपर्वणोः । अङ्गुष्ठौ निक्षिपेद्यत् सद्रा सावहनी स्मृता”
तन्त्रोक्तलक्षणे सद्राभेदे ।

आविक स० अविना तल्लोम्ना निर्मितं ठक् । १कम्बले ।
“सर्वञ्च तान्वं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च” मनुः अवे-
र्षस्य २सम्बन्धिनि ति० “आविकं सम्बन्धीक्षीरं विव-
त्तायाश्च गोः प्रयः” । “वसोवद्भानुपूर्व्येण शाणक्षौमा-
विकानि च” मनुः । कौशेयाविकयोर्वैः कुतपानामरि-
टकैः” मनुः ।

आविकसौत्विक न० स्त्रत्वमेव सौत्वं कर्म० आविकस्त्रत्वेण
निश्चितम् ठक् । मेघलोमनिर्मिते । “वैश्यस्त्राविक-
सौत्विकम्” मनुः ।

आविक्य न० आविकानां भावः पुरो० यक् । आविकसम्बन्धित्वे
आविग्न पु० आ+विज-कर्त्तरि क्त । उद्दिग्ने (पाणिग्रामला)
दृष्टे पु० ।

आविज्ञान्य न० अविज्ञानमेव चात० स्वार्थे ष्यञ् । विज्ञान-
हीने “तदाविज्ञान्यमिव हवींषि” शत० ब्रा० “आवि-
ज्ञान्यं विज्ञानविहीनमिव” भा० । [विदूष्ये] पा० ।

आविदूर्य न० अविदूरस्य भावः ष्यञ् । सन्निकर्षे । “अभेक्षा-
आविदू ति० आ+व्यध-क्त । १ताडिते २विद्धे ३क्षिप्रिते
४क्षिप्ते च “नश्यतोष्यथाऽऽविद्धः” मनुः । [पाठायाम् ।
आविद्धकर्णौ स्त्री आविद्धौ कर्णाविव पत्रमस्याः गौः ङीप् ।

आविध पु० आविध्यतेऽनेन आ+व्यध- घञर्थे क । काष्ठादि-
वेधनसाधने (भ्रमर) (हरपिन) सूच्याकाराद्ये अस्ते ।

आविर्भाव पु० आविस्+भू-घञ् । १ प्रकाशे सांख्यमतसिद्धे
उत्पत्तिस्थानीयेऽभिव्यक्तिसंज्ञे २ भावधर्मभेदे तथा हि
नैयायिकादयः क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्था-
भेदात् कार्यस्य कारणात् भिन्नतया कारणादुत्पत्तिरित्य-
ङ्गोचक्रः तदेतन्मतमनूय सां० त० कौ० दूषयित्वा सतामेव
कार्याणामाविर्भावः इति स्थिरीकरणेन कार्यकारणयो-
रभिन्नत्वं समर्थितम् यथा स्वात्मनि क्रियानिरोधबुद्धि-
व्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्थाभेदाच्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुं
मर्हन्ति एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतरोभावाभ्यामेतेषां
सविरोधात् यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि-
तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मस्तदङ्गा
न्युत्पद्यन्ते प्रवृत्तये वा एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा-
घटसुकुटादयोविशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त
इत्युच्यन्ते न पुनरसतासत्पादः सतां वा निरोधः । यथाह
भगवान् ऋषिपायनः 'नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते
सत इति' । यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः सङ्कोचविकाशभ्योन
भिन्नः एवं घटसुकुटादयोऽपि मृदसुवर्णादिभ्योन भिन्नाः ।
एवञ्चेत् तन्तुषु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्यु-
पपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि
नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वज्रिर्दाहकः प्रका-
शकः पाचकश्चेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः
तेषामेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा
प्रत्येकं विष्टयो वर्तुर्दर्शनलक्षणार्थक्रियां कुर्वन्ति न तु
शिविकावहनं, मिलितास्तु शिविकां वहन्ति एवं तन्त्रवः
प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वन्ना अपि मिलिताः आवि-
र्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् । आविर्भावः
पटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सन्नसन् वा असंश्लेत् प्राप्तं
तर्ज्यसत उत्पादनम् । अथ सन्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण,
न हि सति कार्यकारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः । आवि-
र्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मादाविर्भू-
तपटभावास्तन्त्रवः क्रियन्त इति रिक्तं वचः । अथासदुत्पद्यत
इत्यत्रापि सते केयमसदुत्पत्तिः सती असती वा, सती चेत् कृतं
तर्हि कारणैः, असती चेत्तस्या अयुत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था ।
अथोत्पत्तिः पटान्नायान्तरम् अपि तु पटएवासौ तथापि
यावदुक्तं भवति पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यतइति । ततश्च
पटइत्युक्ते उत्पद्यतइति न वाच्यं यौनरुत्थात् विनश्यतोत्प-

पि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्र विरोधात्
तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा स्वसत्तासम-
वायोवा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च तदर्थानि कारणानि
व्यापार्यन्ते एवं पटादेराविर्भावेऽपि कारणापेक्षेत्वेत्तुपपन्नम् ।
न च पटरूपेण कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याक्रिय-
त्वात् क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारणत्वा-
भावात् । तस्मात् सत्कार्यमिति पुष्कलम्" सा० कौ० ।
प्रपञ्चस्तु अभिव्यक्तिशब्दे ३०० पृष्ठादौ दृश्यः । बाह्य-
मेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धमेः सत्त्वं तस्योद्रेकः
रजस्तमसी अभिभूयाधिर्भावः" सा० द० । देवादीनां
मनुष्याद्याकारग्रहणरूपेऽश्रवतारे च । "तदा मे मनसा-
ध्यातो दयासिन्धुर्जनार्दनः । भक्तानामनुकम्पायं यथा-
विर्भावमिच्छति जैमि० भा० ।

आविर्भूत ति० आविस्+भू-कर्त्तरि क्त । १ प्रकटिते २ अभिव्यक्ते
"आविर्भूता महाधोरा योगिनीकोटिभिः सह" योगि० त०
आभिर्भूतप्रथमसुकुलाः कन्दलीशानुकच्छम्" मेघदू०
"आविर्भूतपटभावाः" सा० कौ० ।

आविल ति० आविलति दृष्टिसृणाति विल्-सृत्तौ क ।
१ कल्पे अयं विल भेदेने विलप्रकृतिकत्वात् वयं बसभ्य-
इतिरायसु० "समलक्ष्यत विभ्रदावि(वि)लाभम्" "तस्यावि-
(वि)लाभः परिशुद्धिहेतोः" । "ननन्दुरानन्दजलावि(वि)
लाभाः," रघुः "यथा त्वदीयैश्चरितैरनावि(वि)लैः" कुमा० ।

आविष्करण न० आविस्+क-भावे ल्युट् पत्वम् । १ प्रकाशने
"असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्" सि० कौ० करणे ल्युट् ।
२ प्रकाशसाधने स्त्रियां ङीप् । घञ् । आविष्कारोऽप्युभयत्व
पु० आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत्प्रतीयते" सा० द० ।

आविष्कर्तृ ति० आविस्+क-टच् । प्रकाशके स्त्रियां ङीप् ।

आविष्कृत ति० आविस्+क-कर्मणि क्त । प्रकाशिते ।

"कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रयः" माघः "बाल्या-
दनाविष्कृतलाञ्छनेन" कुमा० "आविष्कृतसुदन्ता" रघुः

आविष्ट ति० आ+विष-क्त । १ भूतादिपक्षे, २ आवेशयुक्ते,
३ निविष्टे ४ व्यङ्गे च ।

आविस् अव्य० आ+अव-इसुन् । प्रकाशे । कृत्वस्तिवोगेऽस्य
गतित्वम् । एतेन सह भूधातुः प्रकाशार्थे यथा आवि-
र्भावः, कज्धातुः प्रकाशकरणेऽर्थे यथा आविष्कारः ।
"स्वरादिपाठात् अव्ययत्वम्" तेषामाविरभूत ब्रह्मा परि-
स्त्नानसुखश्रियाम्" कुमा० देवानां कार्यसिद्धार्थमावि-
र्भवति वा यदा" देवीमा० । "आचार्यकं विजय मान-

धमाविरासोत्” “सरसवतमण्डितमाविष्कुरुते भुजा-
मूलम्” सा०द० ।

आविस्तराम् अव्य० आविस्+तरप् आसु । अतिशय
प्रकाशे “आविस्तरां वा अग्निः कर्मणा” श०ब्रा० । तमप्
आसु आविस्तराम् । अत्यन्तप्रकाशे ।

आवी स्त्री अवीरेव स्वार्थे अण् डोप् । रजस्वलायां १ नार्थी
२ गर्भवत्याञ्च । “गर्भस्यन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता”
सुशु० ।

आवीत लि० आ+व्ये-क्त । १ समन्तात्स्यूते उत्क्षिप्य २ हृते
च । भावे क्त । ३ सस्यक् स्यूतौ ४ उत्क्षिप्य धारणे च न० ।

आवीतिन् पु० आवीतमनेन इष्टा० इनि । “उङ्गृते दक्षिणे
पाणावुपवीत्युच्यते बुधैः । सव्ये प्राचीन आवीती निवीती
कण्ठलम्बिते” मनु० । सव्यपाणिं बहिष्कृत्य दक्षिणस्कन्धो-
परिधृतयज्ञसूत्रे प्राचीनावीतिनि । [नाद्योक्तौ जनके ।

आवुक पु० अवति रक्षति अव-धा० उण् संज्ञायां क्त ।

आवीरचूर्ण पु० आ समन्तात् विशेषेण ईर्यते क्षिप्यते
आ+वि+ईर-घञ् कर्मधा० । (आवीर) इति ख्याते फल्-
गुनि “आवीरचूर्णं रुचिरं गृह्यतां परमेश्वर” ! पुरा०

आवृत् स्त्री आ+वृत्-सम्प० क्तिप् । १ आवर्त्तने २ आसणे
३ पुनः पुनश्चालने “सूर्यस्यावृत्तमन्वावर्त्ते” दक्षिणामन्वावृत्तम्”

अथ० १०, ५, ३७, ४ पुनः पुनरेकजातीयक्रियाकरणे ।
आधारे क्तिप् । ५ परिपाश्याम् अनुक्रमे ईरितकर्त्तव्यताप्र-
कारे । “अनयं वाहता कार्यं पिण्डनिर्वापणं बुधैः” मनु० ।

“आवृते सोमपीतये” ऋ० ३, ४२, ३, ७ संस्कारे च । “अ
“मन्त्रिका तु कार्या वै स्त्रीणामावृदशेषतः । संस्कारार्थं
शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्” मनु० । दूतूष्णीम्भावे
च । “आवृतेव पथ्यग्नि कृतोदकं नयन्ति” आश्व० ४८ ।

“आवृतेव तूष्णीमेवेत्यर्थः” वृत्तिः । कर्त्तरि क्तिप् ।
६ आवर्त्तमाने लि० ।

आवृत् लि० आ+वृ-क्त । १ कृतावरणे अप्रकाशकृते आच्छा-
दिते “अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जनवः” गीता
एतज्ज्ञानावृत्तक्षेत्रविषयम् आवृते तु पुनर्मागक्षेत्रेऽपि
दोष एवेति” भिमा० “ब्राह्मणादुपकन्यायामावृतो नाम
जायते” मनु० । २ संकीर्णवर्णभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जाति-
त्वात् डोप् ।

आवृत्ति स्त्री आ+वृ-क्तिन् । आवरणशब्दार्थे ।

आवृत्त लि० आ+वृत्-क्त । १ पुनः पुनरभ्यासे २ आवर्त्तमाने च
३ परावृत्ते ४ प्रतिनिवृत्ते च “आवृत्तानां गुरुकुलात् विप्राणां

पूजकोभवेत्” मनु० । “कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैकदा
वृत्तचक्षुरभृतत्वमिच्छन्” कटोप० “आवृत्तं व्यावृत्तं चक्षुः
ओत्तादिकमिन्द्रियजातं विषयाद्यस्य” भा० ।

आवृत्ति स्त्री आ+वृत्-क्तिन् । १ पुनः पुनरभ्यासे २ भूयस्क-
जातीयक्रियाकरणे “आवृत्तिः सर्वशास्त्राणां बोधादपि
गरीयसी” उद्भटः । “उदयावृत्तिपथेन नारदः” रघुः । “एक-
द्वये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रचनम्” कात्या० १, ७, ६ । “आवृ-
त्तिरसकृदुपदेशात्” शा० सू० । ३ प्रत्यावृत्तौ ४ “पुनरागतौ
“अनावृत्तिः शब्दात्” शा० सू० “तत्र प्राप्तिविक्रयाना-
वृत्तिः” सां० सू० । “यत्र काले तत्रावृत्तिमावृत्तिं चैव
योगिनः” गीता । “गुर्वीं कामापदं हन्तुं कृतमा-
वृत्तिसाहसम्” किरा० । “तपोवनावृत्तिपथं गता-
भ्याम्” रघुः ।

आवृत्तिदीपक न० आवृत्त्या दीपकम् । दीपकावृत्ति-
रूपे अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षणं ३०० उक्तम् ।

आवृष्टि स्त्री आ+वृष्ट-क्तिन् । सस्यग्वर्षणे “भूयश्च शत
वर्षिक्यामनावृष्टावनम्भसि” देवीमा० ।

आवेग पु० आ+विज-घञ् । उत्कण्ठाजनके त्वरान्विते च
मानसे वेगे । वेगश्च क्रियाजन्यः गुणविशेषः मानसवेगस्योत्
कण्ठादिसाधनत्वे आवेगतम् । “सावेगमप्याङ्गुलिरस्य
तूष्णी” किरा० । २ व्यभिचारिभावभेदे । व्यभिचारिणस्तु
सा०द० दर्शिता यथा निर्वेदावेगदैव्यश्रमसदजडता
औष्ण्यमौहौ विबोधः” इत्यादयः । तत्र आवेगः सम्भ्रमस्तत्र
वर्षजे पीडिताङ्गता । उत्पातून्ने स्वअताङ्गे धूमा-
द्याकुलताग्निजे । राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियो
जनम् । गजादेः स्तम्भकम्पादिः पांश्वाद्याकुलता
निलात् । इटाङ्गर्षाः शुचोऽनिटाङ्गश्चेत्याश्वान्ये यथायथम्” ।
आवेगी स्त्री आवेगोऽस्यस्याः अर्श आद्यच् गौरा० ङीष् ।
वृद्धदारकञ्चे ।

आवेदक लि० आ+विद-णिच्-खल् । १ विज्ञापके “सूत्या-
चारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षित परैः । आवेदयति चेद्वाज्ञे व्यव-
हारपदं हितदिति” सूत्र्युक्ते व्यवहारोत्थापके २ वादिनि च
आवेदन न० आ+विद-णिच्-ल्युट् । १ विज्ञापने व्यवहा-
रोत्थापने (नालिशकरा) “राज्ञे कुर्व्यात् पूर्वमावेद-
नं यः” इति नारदः । आवेदयते अनेन करणे ल्युट् ।
व्यावहारोत्थापके ३ भाषापत्रे (आरजी) तल्लक्ष-
णादि सृष्टौ दर्शितं यथा “प्रत्यर्थिनोऽप्यतोलेख्यं
यथाऽऽवेदितमर्थिना । समामासतद्वाङ्मनसमाख्यादि-

चिह्नितम्" या० सू० । "निवेश्य कालं वर्षञ्च मासं पक्षं तिथिं तथा । तेषां प्रदेशं विषयं स्थानं जात्याकृतौ वयः । साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च संख्यां नाम तथात्मनः । राज्ञां च क्रमशोनाम निवासं साध्यनाम च । क्रमात् पितृणां नामानि पीडाभाहर्तृदायकौ । क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं संकल्प्य कीर्तयेत्" कात्या० । "अर्थवत्-क्रमसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवद्वाचकपदं प्रकृता-र्यानुबन्धि च । प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम् । संचिप्यं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च । वर्षर्तु-मासपक्षाहर्वेलादेशप्रदेशवत् । स्थानावसथसाध्याख्या-जात्याकारवयोर्युतम् । साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च । परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् । क्षमालिङ्गा-त्मपीडावत् कथिताहर्तृदायकम् । यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते" नार० अत्र विशेषः वीरमि० । "देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञा निवासश्च प्रमाणं जेतनाम च । पितृपैतामहश्चैव पूर्वराजातुकीर्त-नम् । स्वावरेषु विवादेषु दृशैतानि निवेशयेत्" कात्या० । संख्याविशेषनिर्द्देशे "आसनं शयनं यानं ताम्रं कांस्य-मथोमयम् । धान्यमश्वमयं यच्च द्विपदञ्च चतुष्पदम् । मणिसक्ताप्रबालानि हीरकं रुप्यकाञ्चनम् । यदि द्रव्यसमूहः स्यात् संख्या कार्या तदैव तु । यस्मिन् देशे च यद्द्रव्यं येन मानेन मीयते । तेन तस्मिंस्तदा संख्या कर्तव्या व्यवहारिभिः" हारी० । "देशकालविहीनश्च द्रव्यसंख्या विवर्जितः । क्रियामानविहीनश्च पक्षोनादेय इष्यते" कात्या० । क्रिया प्रमाणं, मानं साध्यपरिमाणम् । भाषादोषाश्च नारदोक्ता यथा । "अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् । लेख्यहीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः" इति विभज्य तेषां लक्षणान्याह स एव । "अर्थे साधारणेऽप्येकोऽसम्बन्धोऽयानियुक्तकः । लेखयेत् यन्तु भाषार्थमन्यार्थं तं विदुर्बुधाः । ब्रह्महायमिति द्वेषात् क्रोधाद्वापि वदेत्तु यः । साध्यञ्च मोचयेत् पञ्चादर्थहीनन्तु तं विदुः । गणिते लिखिते मेधे तथा जेतुष्टहा-दिषु । यत्र संख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता । विद्यया प्राप्तमर्थार्थं लक्ष्यं क्रीतं क्रमागतम् । न त्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा । समा मासस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैव च । यत्तैतानि न लिख्यन्ते लेख्य-हीनां तु तां विदुः" लेखयित्वा तु तां भाषामनि-र्दिष्टे तथोचरे । निर्दिशेत् साक्षिणः पूर्वमधिकं तां

विनिर्दिशेत् । यत्र स्यात्तु यथापूर्वं निर्दिष्टं पूर्व-वादिना । सन्निगधमेव लेख्येन भ्रष्टं भाषां तु तां विदुः" । भाषादोषान्तरमाह" कात्या० । अप्रसिद्धं नि-राबाधं निरर्थं निःप्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्" । तत्र अप्रसिद्धमाह वृह० । "न केनचित् कृतोयस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः" । यथा हलसहस्र कष्टं जेतुमपहृतम्" वीरमि० । "मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छति" मिता० । "स्वत्यापराधः स्वत्यार्थो निरर्थक इति स्मृतः" वृह० । "यथाहमनेन सस्मितमोक्षित इति" स्मृति-चन्द्रिका । "कार्यबाधाविहीनस्तु विज्ञेयोनिष्प्रयो-जनः" वृह० । "यथाऽयं देवदत्तोमदीयगृहसन्निधौ सुखरमधीते इत्यादि" मिता० । निरर्थकानिष्प्रयोजनौ अन्यथाऽपि वृह० लक्षितौ यथा "कुसीदाद्यैः पदैर्हीनोऽव्यवहारो निरर्थकः । वाक्पारुष्यादिभिर्यैव विज्ञे-योनिष्प्रयोजनः" । "कुसीदश्चण्डानं तत्प्रभृतिभिश्च-तुर्दशभिरर्थविषयव्यवहारैः हीनो निरर्थकः, पारुष्यादिभि-हिंसात्मकैश्चतुर्भिर्हीनो निष्प्रयोजनः" वीरमि० । असा-ध्यविरुद्धावाह वृह० । "ममानेन प्रदातव्यं शशशङ्ककृतं धनुः । असम्भाव्यमसाध्यं तं पक्षमाहुः मनीषिणः । यस्मिन्नावेदिते पक्षे प्राड्विवेकेऽप्य राजनि । पुरे राष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयते" अन्येऽपि पक्षाभासाः स्मृतचन्द्रिकायास्तु यथा "भिन्न-क्रमोऽव्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः । अतीत-कालोवा द्विष्टः पक्षोनादेय इष्यते । यथास्थानानिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना । गम्यते तेन पक्षः स भिन्नक्रम उदा-हृतः" । व्यत्यस्ताक्षरसन्निवेशोभिन्नक्रम इत्यर्थः । व्युत्-क्रमार्थो व्यवहितान्वयेनार्थबोधकः । प्रकीर्णार्थोऽस-ङ्कलितार्थः । "मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणोयत्र लिख्यते । निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्जितः । भूतकालमति-क्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते । अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यविरुद्धः । यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकाल-विमर्षणम् । विरुध्यते क्रियाभेदात् द्विष्टः स इह चोच्यते" । अन्ये च भाषाया दोषास्तत्रैवोक्ताः । "अन्याक्षरनिवेशेन अन्यथागमनेन च । आकुलं तु भवेत्लेख्यं क्रिया चैवा-कुला भवेत् । साधनं सह साध्येन निर्दिष्टं यत्र लेखयेत् । उक्तिक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिद्धति । विरु-द्धाविरुद्धश्च द्वावप्यर्थौ निवेशितौ । एकस्मिन् यत्र दृश्येते तं पक्षं दूरतस्त्यजेत् । परापरविरुद्धानि यः प्रदानि

निवेशयेत् । विरुद्धपदसंकीर्ण भाषा तस्य न सिध्यति” अनेकपदसंकीर्णस्य दुष्यत्वं च युगपत्तत्साधनायोग्यस्येवे एव । क्रमेण तु तत्साधनयोग्यत्वे तदपि ग्राह्यमेव “बहु प्रतिज्ञं यत् कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् । कामं तदपि गृह्णीयाद्वाजा तत्त्वबुभुत्सयेति” कात्या० उक्तेः भाषापत्वं च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथाबोधं लेख्यम् सूत्राणामपि वादिप्रतिवादि तादर्शनात् अतएव अध्यापनेऽपि तथात्वं विष्णुध० उक्तम् । “संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुकूलतः । देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः सृष्टः” इति । येन सर्वेषामवबोधस्तथा लेख्यम् व्य० त० रघु० । तच्च यावदुत्तरं पाण्डुलेखं कृत्वा शोधनीयम् यथोक्तं पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवेकोऽभि-लेखयेत् । पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे निवेशयेत्” वृह० । “पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् । जनाधिकं तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् । शोधयेत् पूर्ववादेन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धोत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्” नार० ।

आवेदनीय ति० आ+विद-णिच्-अनीयर् । १ विज्ञापनीये यं प्रति ज्ञानाय आवेदनं क्रियते तस्मिन्, यस्य पदार्थस्यावेदनं क्रियते तस्मिन् । व्यवहारे २ आवेद्ये कृष्णादानादौ च ।

आवेदित ति० आ+विद+णिच्-कर्मणि क्त । १ विज्ञापिते यं प्रति विज्ञापनं कृतं तस्मिन्, यस्य पदार्थस्य वेदनं कृतं तस्मिन् । व्यवहारे आवेदनकाले २ निवेदिते पदार्थे च । “लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत्” नारदः “यथावेदितमर्थिना” या० सृतिः ।

आवेदिन् ति० आ+विद-णिच्-णिनि । १ विज्ञापके । व्यवहारे २ वादिनि च । “अनिटावेदिनं स्वप्नं वृद्धा” रामा० स्त्रियां ङीप् । आ+विद-णिनि । २ आज्ञातरि ति० स्त्रियां ङीप् **आवेद्य** ति० आ+विद-णिच्-यत् । १ विज्ञाप्ये २ आवेदनीयार्थे आ+विद-णिच्-ल्यप् । १ विज्ञाप्येत्यर्थे अव्य० ।

आवेध्य ति० आ+विध-ण्यत् । आवेधारहे सुक्तादिमणौ ।

आवेश पु० आ+विश-घञ् । १ अहङ्कारभेदे, २ संस्मरे, ३ अभिनिवेशे, ४ आसङ्गे, ५ अनुप्रवेशे, यथा भूतावेशः । ६ ग्रहभये, ७ भूताद्यावेशरोगे च । “तस्मैऽस्मयावेश-विवर्जिताय” रघुः “तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोऽन्यचेष्टितम्” सा० द० । “आवेशमोहौ क्रोधश्च गान्धारी-धृतराष्ट्रयोः” भा० आ० प० १ अ० “पञ्चाना-मिन्द्रियार्थानां शोकावेशइवातुलः” भा० व० ११ अ०

आवेशन न० आ+विश-आधारे ल्युट् । १ शिल्पशालायां तत्र हि मनोऽभिनिवेशेनैव कार्यं करणात्तस्यास्तथात्वम् २ भूतावेशादिरोगे ३ स्वर्येन्दुपरिधौ च । “मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः” सा० द० । “जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च” मनुः आवेशशब्दार्थे ४ कोपादौ च आधारे ल्युट् । ५ गृहे च । आ+विश-णिच्+ल्युट् । ईप्रवेशसम्पादने व्यापारे

आवेशिक ति० आवेशे गृहे भवः आगतो वा टज् तत । १ अतिथौ २ असाधारणे ३ बान्धवादौ च । [श्वेटके (वेङ्गा) **आवेशित** ति० आ+विश-णिच्-क्त । निवेशिते, “न मया-वेशितधियां कामः कामाय कल्पते” भाग० । “मयावेशित चेतसः” गीता ।

आवेष्टक पु० आवेष्टयति खलु । आवरणकारके प्राचीरादौ **आवेष्टन** न० आ+वेष्ट-भावे ल्युट् । १ आवरणे करणे ल्युट् ।

आवरणसाधने २ प्राचीरादौ । (वेङ्गा) इति ३ पदार्थे च **आविदक** ति० अवे भवः ठक् । वर्षभवे आद्यादौ “आदिक्के पितृकले च चान्द्रं मासं विनिर्दिशेत्” सृतिः “तथा ल्याल्योपहीतव्योराष्ट्राद्यान्नादिकः करः” मनुः षट्त्वि-शदादिकं चर्थम्” मनुः असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाविदकं प्रथमं द्विजैः” लघुहा० । “एकाहः पुनरादिके” सृतिः । [मादौ

आव्य ति० अवेर्भेषस्य विकारः घञ् । भेषसम्बन्धिनि दुग्धलो-**आव्याध** पु० आ+व्यध-घञ् उपसृष्टत्वात् न अप् । सत्यक्पोडने **आव्याधिन्** ति० आ+व्यध-णिनि । सत्यक्पोडके । स्त्रियां ङीप् । सा च २ चोरसेनायाम् “नर्चीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्तरा अरण्येषाजायेरन्” शत० ब्रा० “आव्याधिन्यः चोरसेनाः” भा० ।

आव्रश्चन न० ईषत् व्रश्चनं केदनम् प्रा० स० । १ ईषच्छेदने, “आव्रश्चनादनस्तथोऽनुप्रजायन्ते” शत० ब्रा० । आधारे ल्युट् । २ केद्यच्छाप्रदेशे ति० आहृत्या हि यो यूषः संस्कर्त्तव्यः सस्याणुः आव्रश्चनशब्देन उच्यते “अतस्त्वमित्या-व्रश्चने जुहोति” कात्या० दै० १, २० । आहृम्यते यूषोऽस्मा-दाव्रश्चनः स्याणौ केदनप्रदेशः” वृत्तिः “आव्रश्चनमभिजु-होति” शत० ब्रा० ।

आव्रस्क पु० आ+व्रश्च-घञ् कृत्वम् । ईषच्छेदने । आत्मनो-**ऽनाव्रस्काय**” तैत्ति० श्रुतिः । [वुज् । निर्लज्जदेशे ।

आव्रीडक पु० अव्रीडस्य निर्लज्जस्य विषयो देशः राजन्या०

आश पु० अश-भोजने घञ् । भोजने । प्रातराशः, मायमाशः, कर्मणि उपपदे कर्त्तरि अशे उपपदस० । तत्तद्वस्तुभक्षके

यथा कृताशः आश्रयाशः सांसांशः पलाशः हविष्याशः ।
 आशंसा स्त्री आ+शंस-अ । अप्राप्तस्य १ प्राप्तीच्छायाम्,
 २ इष्टार्थाशंसने च । “निदधे विजयाशंसं चापे सीताञ्च
 लक्ष्मणे” रघुः “आशंसायां भूतवच्च” “आशंसावचने”
 तिङ् पा० । ल्युट् आशंसनमध्यत न० “इष्टार्थाशंसन
 माशीः” रघु० । [भूते । भावे क्त ३ आशंसायाम् न० ।
 आशंसित लि० आ+शन्स-क्त । १ कथिते २ इच्छाविषयी-
 आशंसित लि० आ+शंस-टच् । भाविशुभेच्छावति । स्त्रियां
 ङीप् । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।
 आशंसिन् लि० आ+शन्स-णिनि । आशंसौ आशंसा
 आशंसु लि० आ+शन्स-उ । इच्छाकारके भाविशुभाशंसा-
 वति “लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुलहलात्” भट्टः
 आशक लि० अश्राति अश-ण्वल् । १ भवके २ भोगयुक्ते ।
 णिच्-ण्वल् । ३ भोगसम्पादके । “तमेतं ब्राह्मणा-
 विविदिषन्ति-तपसाऽनाशकेन” श्रुतिः ।
 आशक्त प्रि० सस्यक् यक्तः प्रा०स० । सस्यक्शक्तियुक्ते
 आशङ्कनीय लि० आ+शकि-अनोयर् । १ शङ्कया विष-
 यीकार्ये २ अनिष्टतया चिन्तनीये च ।
 आशङ्का स्त्री आ+शकि-अ । १ भये त्रासे अनिष्टतया
 २ चिन्तने “समुद्रताशङ्कमनीचकार्ये” माघः । “रत्या च
 साशङ्कमनुप्रवातः” कुमा० । “गुदपरिकर्त्त नमाशङ्का पाण्डु-
 रोगग्रहणीदोष शोषाणाम्” सुश्रु० सस्यक्शङ्कायां ३ सन्देहे
 इत्याशङ्कायामाह इति भूरिशः जगदीशः गदाधरश्च प्रायुक्त ।
 आशङ्कित लि० आ+शकि-कर्त्तरि क्त । १ भीते कर्मणि क्त
 अनिष्टतया २ चिन्तिते ३ सन्देधे च । भावे क्त । ३ भये
 ४ सन्देहे ५ अनिष्टतया चिन्तने च न० ।
 आशङ्किन् लि० आ+शकि-णिनि । आशङ्कायुक्ते “रघोरभि-
 भवाशङ्कि चुचुभे द्विषतां मनः” रघुः । अशुभाशङ्कि हृद-
 यम्” रामा० कुञ्जा नोचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणा-
 शङ्किनः” रत्ना० । स्त्रियां ङीप् ।
 आशङ्क्य लि० आ+शकि-कर्मणि ण्यत् । १ सन्देहविषयीकार्ये
 २ अनिष्टतया चिन्त्ये ल्यप् । ३ संदिह्येत्यर्थे ४ अनिष्टतया
 ज्ञात्वेत्यर्थे च अव्य० अव्याप्यष्टितिसाध्यकसङ्केताव-
 व्याप्तिमाशङ्क्याह दीधितिः ।
 आशन पु० अशनएव स्वार्थे अण् । १ अशनष्टे द्विरूपकोपः
 अश-णिच् ल्यु । २ भोजयितरि लि० । अशनिः अशनि-
 जीवी स्वार्थे षष्ठी० अण् । ३ वज्रजीविनि लि० आशनः आ-
 शनौ बहुषु तस्य लुक् अशनय इत्येव । अशनिरेव प्रज्ञा०

अण् । ४ वज्रे स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गत्वात् पुंस्त्री० ।
 आशय पु० आ-शी-अच् । १ अभिप्राये, २ आधारे, ३ विभवे,
 ४ पनसष्टे वैद्यकोक्ते ५ स्थानभेदे च । आ फलविभाकात्
 चित्तभूमौ शेते इति कर्त्तरि अच् कर्मजन्ये देवासनारूपे
 संस्तारे, “क्लेशजन्यकर्मविपाकाशयैरपरारुष्टः पुरुषविशेष
 ईश्वरः” पात० सू० धर्माधर्मरूपे अचष्टे च । अधारे अच् ।
 आशयवति ण्चिस्ते । “अहमात्मागुडाकेश । सव्य-
 भूताशयस्थितः” गोता० । भावे अच् । १० शयने ११ स्थाने
 च “यो वक्ता नेहमाशयः” किरा० “ग्रहीतुकामादरिणाश-
 येन” नैष० विषमोऽपि विगाह्यते नयः कततीर्थः पयसा-
 मिवाशयः” किरा० “ग्रहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धा-
 निवाशयात्” वैद्यकोक्ताः देहान्तर्वर्तिन आशयास्तु सप्त
 यथा ह” सुश्रुते “त्वचः सप्त, कलाः सप्त, आशयाः
 सप्त” इति विभज्य आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः
 क्षेष्माशयः रक्ताशयः आमाशयः पक्वाशयः मूलाशयः,
 स्त्रीणां गर्भाशयोऽयम्” इति । एषां स्थानानि भावप्र० ।
 “उरोरक्ताशयस्तस्मादधः क्षेष्माशयः स्रुतः । आमा-
 शयस्तु तदधः तल्लिङ्गं चरकोऽवदत्” नाभिस्तना-
 न्तरं जन्तोरुद्धराभाशयं बुधाः । आमाशयादधः
 पक्वाशयादूर्ध्वं तु या कला । ग्रहणीनामिका सैव
 कथितः पावकाशयः । ऊर्ध्वमग्न्याशयो नाभेर्मध्य-
 भागे व्यवस्थितः । तस्योपरि विलं ज्ञेयं तदधः पवना-
 शयः । पक्वाशयस्तु तदधः सएव च मलाशयः । तदधः
 कथिता वस्तिः सा हि मूलाशयो मतः । पुरुषेभ्योऽधिका-
 शान्ये नारीणामाशयास्तयः । एकोगर्भाशयः प्रोक्तः पित्त-
 पक्वाशयान्तरे । स्तनौ प्रसिद्धौ तावेव बुधैः स्तन्याशयो
 स्रुतौ । १२ कोष्ठागारे १३ बौद्धमतसिद्धे आलव्यविज्ञान
 रूपे विज्ञानसन्ताने १४ आशये १५ किंपचाने पशुधार-
 णार्थगर्त्तरूपे १६ स्वातभेदे च । “अयञ्च पार्थी वोभत्सु-
 र्वरिष्ठोज्जाविकर्षणे । आस्ते परमसन्तप्तो नूनं सिंह इवा-
 शये” भा०व० ३५ अ० ।
 आशयाश पु० आशयभाश्रयमश्राति अश-अण् उप०स० ।
 वज्रौ क्षीरस्वामी तस्य स्वाश्रयकाष्ठादेर्भक्षकत्वेन तथात्वम्
 आशर पु० आश्रयति अ+शृ-अच् । १ अग्नौ, २ राक्षसे च ।
 आशव न० आशोर्भावः पृथ्वा० वा अण् । शीघ्रत्वे पथे
 इमनिच् आशिमा पु० । त्व आशुत्वम् न० तत् आशुता स्त्री
 तत्पार्थे ।
 आशस् लि० आ+शन्स-क्लिप् । १ आशंसनकर्त्तरि । भावे क्लिप्

आशंसने “नमसा पृच्छमानस्तवाशसा जातवेदोयदी-
दम्” ऋ० ४, ५, ११, “तवाशसा त्वत्स्तुत्या” भा० ।

आशसन न० आ शन्स-वा क्युन् । १ कथने २ आश-
शयाञ्च । “तस्या आहननं कत्या मेनिराशसनम्” अथ०
१२, ५, २६, “क्षिप्रं स्याशसनं जनिष्यते” शत० ब्रा० ।
आशस्त वि० आ+शन्-क्त् । स्तुते । “यच्चिद्धि सत्य सोमपा
अनाशस्ता इव स्मरि” ऋ० १, २, ६१ ।

आशा स्त्री समन्तात् अश्रुते आ+अश-अच् । दिशि,
“अगस्त्याचरितामाशानाशास्त्रजयोययौ” रघुः “कर-
भकरुडकडारमाशः” माघः । “गच्छतस्तस्य चित्ररथतनया
न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्वांशानिबभूव नमसीत्” काद० ।
दिक् च नैयायिकादिमते संख्यापरमिति पृथक्त्वसंयोगवि-
भागाश्रयोद्भवभेदः दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारण-
संयोगाश्रयतया तत्विद्धिः तस्या एकत्वेऽपि उपाधि-
भेदात् प्राच्यादिव्यवहारः तथा च यत्पुरुषस्य उदय
गिरिसन्निहिता या दिक् सा तस्य प्राची, उदयगिरिव्यव-
हिता प्रतोची तत्पुरुषीयभेरुसन्निहिता दिग्दीची “सर्व-
पाञ्चैव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः” इत्युक्तेस्तस्यास्तथा-
त्वम् । तद्व्यवहिता दिक् अवाची । इयञ्च दिक् ईश्वर
एवेति रघुनाथः “दिक्कालाशीश्वरान्नातिरिच्यते” इति
पदार्थखण्डने तस्योक्तेः सां० कौ० मते यदुपाधिना पूर्वा-
परत्वव्यवहारस्तदुपाधेरेव दिक्शब्दाच्चत्यं न तदाश्रयत्वे-
नातिरिक्तदिक्कल्पनम् तथा च गगनात्मकत्वमेव दिशः
“दिक्कालावाकाशादिभ्यः” सां० सू० आकाशोपा-
धिभ्यामेव दिक्कालयोर्नाशान्तरत्वमिति व्यवस्थापितम् ।

२ अशक्योपायार्थविषयायाम् तीव्राकाङ्क्षायाम् ३ अ-
प्राप्तप्राप्तीच्छायां तृष्णायां च । “आशा बलवती
राजन् ! शल्योजेष्यति पाण्डवान्” “तामाशं हृदये
कृत्वा” भा० शल्यप० । “आशा हि परमं दुःखं
नैराश्यं परमं सुखम् । यथा संछिद्य कान्ताशं सुखं
सुप्ताप पिङ्गला” पुरा० “मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्” ।
“राघवोरथमप्राप्तं तामाशाञ्च सुरद्विषाम्” रघुः आशा-
याश्च ब्रह्मरूपेणोपासनं श्रुतौ विहितं यथा “स्मरा-
द्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति” प्रश्ने “आशा-
वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धोवै स्मरोमन्वानधीते कर्माणि कुरुते
पुत्रांश्च पशून्श्चेत्त इमं च लोकमसृज्येच्छत आशासुपा-
स्तेति । स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयांस्स सर्वे कामाः
सहस्रान्यभोधाः हास्याशिषो भवन्ति यावदाशया

गतं तत्वाश्च यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्यु-
पास्ते” छा० उ० व्याख्यातं च भा० । यथा “आशा वाव
स्मराद्भूयसी । अप्राप्तवत्त्वाकाङ्क्षा आशा तृष्णा काम
इति यामाहुः पर्यायैः । सा च स्मराद्भूयसी । कथम् ?
आशया ह्यन्तःकरणस्यया स्मरति स्मर्त्तव्यम् । आशा
विषयरूपं स्मरन्मनसौ स्मरो भवति आशेद् आशयाभिवर्द्धितः
स्मरभूतः स्मरन्मृगादीन्मन्वानधीतेऽधीत्य च तदर्थं ब्राह्म-
णेभ्यो विधींश्च श्रुत्वा कर्माणि कुरुते तत्फलशायैव ।
पुत्रांश्च पशून्श्च कर्म्मफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छति आशयैव
तत्साधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्धेयव स्मरन् लोक-
संग्रहसेतुभिरिच्छन्नसृज्य लोकमाशेद्धः स्मरन् स्मराकाशा-
दिनामपर्यन्तं जगच्चक्रीभूतं प्रतिप्राणि, अत आशयाः
स्मरादपि भूयस्त्वमित्यत आशासुपास्व । यस्त्वाशां
ब्रह्मेत्युपास्ते शृणु तस्य फलम् आशया सदोपासितयास्मो-
पासकस्य सर्वे कामाः सृष्टयन्ति सृष्टिं गच्छन्त्यभोधा-
हास्याशिषः प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति यत् पार्थितं सर्वं
तदवश्यं भवतीत्यर्थः । ईषद्धेदमादायैव आशाकामतृष्णादे-
र्भेदः तदभिप्रायेणैव “आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णा-
तरङ्गाकुला” इत्यादौ आशादीनां भेदेन वर्णनम् ।

आशा(ड)ठ. पु० आषाढ+पु० । आषाढशब्दार्थे द्विरूपकोषः
आशा(डा) स्त्रीपु० आषाढानक्षत्रे “मार्गे च फाल्गुने चैव
आशा(डे)ठे कार्तिके तथा । पञ्चयोर्मासमासस्य द्वितीयां
परिवर्जयेत्” मल० त० पु० । आशाढा प्रयोजनस्य
अण् । २ ब्रह्मचारिधार्म्ये पालाशे दण्डे । आशाढानक्षत्र-
युक्ता पौर्णमासी अण् डीप् । आशाढी चान्द्राशढपौर्ण-
मास्याम् स्त्री सा यत्र मासे अण् । चान्द्राशढे पु० ।
आशादामन् न० आशा दामेव उपमि० स० । आशा रूप
बभूवसाधने दामनि आशा रूपप्रद्वहले ।

आशापाल पु० आशां दिशं पालयति पा-णिच्-अण्
उप० स० । १ दिक्पाले इन्द्रादौ ते च “इन्द्रोयङ्गिः
पितृपतिनैर्ऋतोवरुणोमरुत् । कुबेर ईशः पतयः
पूर्वादीनां दिशां क्रमात्” इत्यमरोक्ता अष्टौ उर्धा-
धीदिशोश्च ब्रह्मान्नौ चेति दश । २ अश्वमेधीयपशुरक्षके
राजकुमारभेदे च । तेषां स्वरूपदिकसूक्तं शत० ब्रा० ।
“आदित्यानेवैनं गमयति देवा आशापाला एतं देवेभ्यो-
ऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं रक्षतेति शतं वै तत्प्रा राजपुत्रा
आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीह रन्तिरिह रमता-
मिह धतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति संवत्सरमाहुतीर्जुहोति

षोडश नवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः प्रसक्तो बन्धनसागच्छति षोडश नवतीरेता वा-
अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः प्रसक्तो बन्धनं
जहाति । राष्ट्रं वा अश्वमेधः राष्ट्रएते व्यायच्छन्ते
येऽश्वं रक्षन्ति तेषां य उद्वचं गच्छन्ति राष्ट्रेणैव ते राष्ट्रं
यन्ति अथ ये नोद्वचं गच्छन्ति राष्ट्रात्ते व्यायच्छन्ते तस्मा-
द्राष्ट्रियोऽश्वमेधेन यजेत परा वा एष सिच्यते योऽबलोऽश्व-
मेधेन यजेत यद्यमितो अश्वं विन्देत् यज्ञोऽस्य विच्छिद्येत्
पापीयान् तस्माच्छतं कवचिनो रक्षन्ति यज्ञस्य संतत्या अ-
व्यवच्छेदाय न पापीयान् भवत्यथान्यमानीय प्रोक्षेयुः, सैव
तत्र प्रायश्चित्तिः” शत० ब्रा० । अधिकमश्वमेधशब्दे दृश्यम् -
आशापुर न० पुरभेदे यत्र प्रशस्तगुग्गुलुसम्भवस्ताडशे नगरे ।
आशापुरसम्भव न० आशापुरे सम्भवति सम्+भू अच् ।
गुग्गुलुभेदे ।

आशाबन्ध पु० आशां दिशं बध्नाति अच् । १ मर्कटजाले, -
बन्ध-घञ् इत० । २ तृष्णाबन्धे इत० । ३ दिशं बन्धे च ।
४ समावासे । आशा बन्धइव । ५ आशाहमे बन्धे । “आ-
शाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानाम्” मेघदू० ।
आशावह ति० वह-अच् ईत० । १ आशाघायके आशासं-
पादके । २ नृपतिभेदे “आशावहो निरुद्धश्चामीकः सारि-
मेजय” भा० आ० १८ ई अ० ३ दिवः पुत्रभेदे च पु० “दिवः
पुत्रो दृष्टवानुसञ्चुरात्मा विभावसुः । सविता स ऋचो-
कोऽर्कः भानुराशावहो रविः” भा० आ० १ अ० ।

आशास्य ति० आ+शास-ण्यत् । आशीःसाध्ये, आशं-
सनीये “आशास्यमन्यत् पुनरुक्तमेव” रघुः । “अना-
शास्यजयययौ” रघुः ।

आशित ति० आश्रति आ+अश-क्त । १ सम्यग्भुक्ते, अन्नादौ
भावे क्त । २ सम्यग्भक्षणे न० । आशितमस्यस्य अर्थ०
अच् । ३ अशनेन तप्ते ति० “नातिप्रगे नातिसायं न
सायं प्रातराशितः” मनुः ।

आशितङ्गवीन ति० आशिता अशनेन तप्तागावो यत्र खञ्
नि० सुम् । यत्र स्थले वासादिभक्षणेन गावस्तृप्तिमाप्तास्ता-
दृशे प्रचुरवासे स्थले “हित्वाशितङ्गवीनानि” भट्टिः ।

आशितम्भव ति० आशितोऽशनेन तप्ते भवत्यनेन आशित+भू-
करणे खच् सुम् उ० स० । १ यस्य भोजनेन प्राणिनस्तृप्ता-
भवन्ति २ तादृशेऽन्नादौ । भावे खच् । ३ अशनेन तप्तभवने
न० । “फलैर्येषांशितम्भवम्” भट्टिः । [डीप् ।

आशित्व ति० आ+अश-टच् । तस्या भक्षके हेम० । स्त्रियं

आशिन् ति० अश-भोजने णिनि । भक्षके “शुश्रूषानवासी
मांसाशी खर्पराशी मखान्तकत्” वटुकस्तोत्रम् । “नायन्वित-
स्त्रिवेदोऽपि सर्वांशी सर्वविक्रयी” “भोजनार्थं तु ते शंसन्
वान्ताशीत्युच्यते बुधैः” “आगारदाही गरदः कुण्डाशी
सोमविक्रयी” “विषसाशी सर्वेन्नित्यं नित्यं वाऽस्तभोजनः”
इति च मनुः । “दिवोपवासी तु निशामिषाशी” हास्या०
“एवं कृत्वा हविष्याशी जपेक्षन्मनन्यधीः” तन्त्रम् ।

आशिन ति० आशिन्+स्वार्थे अण् वेदे नि० न टिलोपः ।
भक्षके “नमोयुवभ्योनम आशिनेभ्यः” ऋ० १, २, ७, १३ ।

आशिमन् पु० आशीर्भावः पृथ्वा० इमनिच् डिट् । शीघ्रत्वे ।

आशिर ति० आशीयते पच्यते आ+शी-किप् नि० ।
पच्यमाने क्षीरादौ “शुक्रा आशिरं याचन्ते” ऋ० ८, २,
१० । “आशिरं क्षीरादिकं अपघ्नद्रव्यम्” भा० ।
“तां आशिरं पुरोडाशमिन्द्रियम्” ऋ० ८, २, १० । “इन्द्रा
य गाव आशिरं दुदुहते वज्रिणे मधु” ऋ० ८, ५, ६ ।

आशिर ति० आशीरेव स्वार्थे अण् । अपघ्नीये क्षीरादौ ।
“अथ यज्ञेषु भवति साशिरमेवैतत् क्रीणाति” शत० ब्रा०
३, ३, १ । आ+अश-व्याप्तौ भोजने वा इरच् । २ अग्नौ
३ स्त्र्यर्थे ४ राक्षसे च पु० सि० कौ० । अग्निराक्षसयोः
सर्वभक्षकत्वात्, स्त्र्यस्य च दीपप्रा सर्वव्यापित्वात्तथात्वम् ।
आशिषिक ति० आशिषा चरति ठक् “इसुसुक्तान्तात्”
पा० सूत्रे प्रतिपादोक्तस्यैव इसो मृहणात् न कः किन्तु
इक एव । आशीर्वादेन चारिणि आशीरभिरते ।

आशिष्ट ति० आ+शास-क्त । कृताशीर्वादे ।

आशिष्ट ति० अतिशयेन आशु इष्टन् डिट् । अत्यन्तशीघ्रे ।

आशिष् स्त्री आ+शास् किप् आङ्पूर्वकत्वात् अतद्वत्त्वम् ।
१ इष्टार्थविष्करणे । “यां वै काञ्च यज्ञ ऋत्विज आशि-
षमाशासते यजमानस्यैव सा” शत० ब्रा० १, ३, १, २ ई ।
“आशीर्नमस्त्रिया वस्तुनिर्देशोऽपि तन्मुखे” सा० द० ।
“जगच्छरणस्य निराशिषः सतः” कुमा० “अमोघाः प्रति-
गृह्णन्तावर्षानुपदमाशिषः” रघुः । २ प्रार्थनायाञ्च तस्य
कामाः सन्तुष्ट्यर्थममोघाहास्याशिषो भवन्ति” का० उ० ।
“आशिषः प्रार्थनाः” भा० “वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव
कर्मणाम्” मनुः । आशीश्च “वात्सल्याद्यत् मान्येन कनिष्ठ-
स्याभिधीयते । इष्टावधारकं वाक्यमाशीः सा परिकी-
र्त्तिता” इत्येवं लक्षणा प्रार्थनायाक् अतः कनिष्ठस्यैव्युपलक्ष-
णम् । “तस्मै जयाशीः सृष्टजे पुरस्तात् सप्तर्षिभित्तान्
स्त्रितूर्वमाह” कुमा० सप्तर्षिकृतशिवाशीर्वाद्भूवर्षनात्

आशी स्त्री आशीर्थतेऽनया आ+शृ क्तिप् ८० । “१सर्प-
दंष्ट्रायाम् । आशीविषः । “विषमाशीभिरनारतं वसन्तः
माघः । “आशीमिव कलामिन्दोः” राजेश्वरः “आशी
उरगदंष्ट्रायाम्” वैद्य० । “आशी तालुगता दंष्ट्रा तथा
विद्धो न जीवति” आशिस् ८० । २ आशीर्वादे द्विरूप-
कोषः ३८३ निमोषधौ च । स्त्रियां ङीप् ।

आशीयस् त्रि० अतिशयेनाशुः इयसु ङिङ् । अत्यन्तशोभे
आशीर्त्त त्रि० आ+शी-क्त वेदे नि० । आश्राणे पक्षे दुग्धादौ
“मध्यत आशीर्त्तः” सि०कौ० धृता श्रुतिः ।

आशीर्वेत् त्रि० आशीरस्यस्य मत्तप् वेदे मस्य वः । आशी-
र्वाद्युक्ते “सवनान्याशीर्वन्ति” कात्या० २, ८, ८ लोके
तु आशीर्मानित्येव स्त्रियां ङीप् ।

आशीर्वाद पु० आशिषो वादः वचनम् । इष्टार्थाविष्करण-
वाक्ये “मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तिमाशीर्वादाभिधानवत्” मनुः
“संज्ञानन्त्यतुलं वीर्यमाशीर्वादपरायणाः” भा० आ० प०
८ अ० । आशीर्वचनादयोऽप्यत्र । “आशीर्वचनसंयुक्तां
नित्यं यस्मात् प्रकुर्वते” सा० द० ।

आशीविष पु० आश्यां विषमस्य । १सर्पे तद्भेदाश्चाहिगच्छे
५८१ एते उक्ताः । “गरुडदाशीविषमोमदर्शनैः” रघुः
२द्वीकरसर्पभेदे च आहिगच्छे सुश्रुते उदा० “आशीविषैः
कृष्णसर्पैर्भीमसेनमदंशयत् । सर्व्वेवाङ्गदेशेषु न समार
च शत्रुहा” भा० व० १२ अ० । “तैर्धिकं भुञ्जते यस्तु
मणिनागस्य भारत ! । दृष्ट्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते
विषम्” भा० व० ८४ अ० । “मृद्न् सतः सत्यशीलान्
सत्यधर्म्मसुपालिनः । आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन्
परिचरायहम्” भा० व० २३२ अ० ।

आशु त्रि० अश-व्याप्तौ लण् । १ शोभे “यदाशुभिः पतति
योजना पुरः” ऋ० २, १६, २, गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् ।
वर्षाभवे २ धान्यभेदे पु० (आउस) । तस्य षट्दिवसमध्ये
पच्यमानतयाऽऽशुपाकात् आशुत्वम् तद्गुणलक्षणानि भाव-
ग्र० । “वार्षिकाः काण्डिताः शुक्लाद्रोहयश्चिरपाकिणः ।
कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुकुटाण्डक इत्यपि । शालीमुखोजतु
मुख इत्याद्याव्रीहयः स्मृताः । कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो
यः कृष्णतण्डुलः (कोद्रव) । पाटलः पाटलायुष्य
वर्षको व्रीहिरुच्यते (राङ्गिधान्य) कुकुटाण्डकतव्रीहिः
कुकुटाण्ड इहोच्यते । शालीमुखः कृष्णशुकः कृष्णतण्डुल
उच्यते । लाक्षावर्णं मुखं यस्य ते योजतुमुखस्तु सः ।
व्रीहयः कञ्जिताः पाके मधुरा वीर्यतो हिमाः । अल्पाभि-

ष्यन्दिनोवृद्धवर्चस्काः षट्कैः समाः” “कृष्णव्रीहिर-
स्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे” ३ पाटले व्रीहौ न० ।
४ क्रियाविशेषणत्वे न० । “प्रत्युद्यातः कथमपि भवान्
गन्तुमाशु व्यवस्थेत्” शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतोवर्त्म
भानोरुज्याशु” मेघदूतम् “स जीवसन्नेव शृङ्खलमाशु गच्छति
सान्वयः” कुलान्येव नयन्त्याशु समस्तानि च शृङ्खलाम्” मनुः
आशुकारिन् त्रि० आशु शीघ्रं करोति कृ-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ शीघ्रकरे “आशुकारी तथाशुत्वाद्वावत्यम्भसि तैल-
वत्” सुश्रुतोक्ते २ द्रवभेदे च । क्तिप् । आशुकदप्यत्र त्रि० ।
आशुक्रिया स्त्री आशु यथा तथा क्रिया । शीघ्रकरणे “अष्टा-
स्त्रयायुर्वेदतन्त्रेषु एतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियेति” सुश्रु० ।
आशुग पु० आशु+गम-ङ । १ वायौ, २ सूर्य्ये च । एतयोः
शीघ्रगामित्वात् तथात्वम् । “वायुर्वै क्षिपिष्ठा देवतेति” श्रुतौ
क्षिप्रगामित्वोक्तेः शीघ्र गतित्वप्रसिद्धत्वाच्च वायोस्तथात्वम्
सूर्य्यस्याशुगत्वमनुपदं वक्ष्यते इवाण्ये “पपावनास्वादितपूर्व्व-
माशुगः” “रावणस्यापि रामास्तोभित्त्वा हृदयमाशुगः” रघुः
४ शीघ्रगामिनि त्रि० विनीतैस्तु प्रजोन्नत्यमाशुगैर्लक्षणा-
न्वितैः” मनुः । “दिशां गजन्तु श्वेताख्यं (शिरावतम्)
श्वेताऽजनयताशुगम्” भा० आ० प० ६६ ई अ० । “जवनानाशुगां-
श्चैव करार्यं समुपानयत्” भा० स० प्र० २६ ई अ० । “शोभ-
माना रथेशुक्तास्तरिष्यन्तद्वाशुगाः” भा० व० प० १६ ई अ० ।
आशुगत्वं च अल्पकालमध्ये गन्तव्यदेशगमनात् भवति
कालाल्पत्वञ्च आपेक्षिकं ततश्च “शीघ्रोऽल्पभागे बहुभाग-
मन्दे” इत्यादौ नील० ता० ग्रहाणां शीघ्रमन्दत्वमापेक्षिक-
मिति बोध्यम् तथा च स्वस्वकक्षायां ग्रहाणां तत्त्वगतित्वे-
ऽपि कक्षाणामल्पत्वदृष्टत्वाभ्यां गन्तव्यदेशाल्पत्वाधिकत्वभे-
दात् गतिभेदः ग्रहाणां कक्षामानं च ग्रहकक्षाशब्दे
वक्ष्यते । तथा च स्वस्वकक्षास्यग्रहस्य दृष्टकक्षा-
स्यग्रहामेक्षया शीघ्रगत्वम् तच्च स्वाभाविकम् ।
अत्र प्रसङ्गात् ग्रहाणां शीघ्रमन्दगतित्वे कारणमुच्यते
तथा हि सर्वेषां ग्रहाणां राशिचक्रस्य स्वस्वकक्षासु
तत्त्वप्राग्वर्गतित्वेऽपि स्वस्वकक्षाणामल्पत्वदृष्टत्वाभ्याम्
अल्पाधिककालाभ्यामेव स्वस्वकक्षास्यराशिचक्रस्थान-
भोगः इत्यतो यस्य कक्षा लम्बी स शीघ्रगः यस्य च
दृष्टतो स मन्दग इत्युच्यते एतदभिप्रायेणैव ग्रहाणां राशि-
भोगे कालभेदो दर्शितः यथा “रविर्मासं निशा-
नाथः सप्तादिवसद्वयम् । पञ्चतारं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टा-
दश वासरान् । वर्षमेकं सुराचार्य्यस्वप्ताविंशं दिनं भृगुः ।

शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं राहुः सार्द्धसप्तं तथा” ज्यो०
सूर्यस्य यद्यपि चन्द्रबुधशुक्रापेक्षया मन्दगतित्वम् तथापि
कुजगुरुराहुश्चपेक्षया शीघ्रगतित्वात् आशुगतम् । स्वस्व-
कक्षायां सूर्ययोगेन च ग्रहाणां पुनः शीघ्रगतं “सूर्य-
युक्ता ग्रहाः शीघ्रा इत्युक्तेः । ग्रहाणां शीघ्रकेन्द्रशीघ्र-
फलादिकम्” सि० शि० दर्शितं विस्तरभयान्नोक्तं तत एवा-
वसेयम् । किञ्च सर्वग्रहापेक्षया राशिचक्रस्य शीघ्रगति-
त्वात् प्रतिदिनं स्वगत्यनुसारेण ग्रहाणां प्राग्गतित्वेऽपि
राशिचक्रस्य प्रवहवायुना पश्चात् नोपमानतया तदाहृदर-
व्यादेः पश्चात्तत्त्वभ्रमात् तदनु रूपशीघ्रगत्यमारोप्यते ।
ग्रहाणां राशिचक्रभोगार्थं स्वस्वकक्षासु या प्राग्गति-
स्तस्या अल्पकालसाध्यत्वे शीघ्रत्वमिति बोध्यम् । एवं
ग्रहाणां स्वाभाविक्यां स्वस्वकक्षासु गतौ स्थितायामपि प्रव-
हानिलेन पश्चाद्ग्रास्यमाणस्य राशिचक्रस्य प्रतिदिनं पृथिवी-
भ्रमणात् तद्गतेषु सर्वग्रहापेक्षयाऽतिशीघ्रत्वात् तत्र च
वंभ्रस्यमाण राशिचक्रस्य गतौ तत्स्वग्रहगतित्वारोपेण
नौकागतौ तत्स्ववस्तुगतित्वारोपवत् ग्रहाणां राशि-
चक्रतुल्यशीघ्रगतित्वं पुराणादावुक्तम् यथा “योज-
नानां सहस्रे द्वे द्वे भूते द्वे च योजने । एकेन
निमिषाद्धैनं क्रममाण ! नमोऽस्तु ते । नवतिर्योजनानाञ्च
सहस्राणि च सप्रतिः । यावद्घटिकमालेण तावच्चलति
भास्करः” आदित्यहू० । “यदा चेन्द्राः पुर्याः
प्रचलति पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्यास्यां सपादकोटिद्वयं
योजनानां सार्द्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति”
भाग० ५ सूक्त० ३० अ० “साधिकानि पञ्चविंशतिसहस्रा-
धिकानि” श्रीधरः । तेन पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्यदि
२३७७५००० योजनानि तदा ६० दण्डालोके दिने का-
नोति चतुर्भिर्गुणितानि तानि प्रत्यहं राशिचक्रगतिमानं
तदारोपाञ्च सूर्यादीनां तथागतित्वमिति बोध्यम् । एतदपि
पुराणाश्रितं वस्तुतोराशिचक्रस्य प्रत्यहं पृथ्वीभ्रमणात्
राशिचक्रपरिधिमानमेव अहोरात्रे गन्तव्ययोजनमानमेतच्च
खगोलशब्दे वक्ष्यते । तथा च अल्पकालेन गन्तव्यस्थान-
गमित्वमाशुगत्यमिति सिद्धम् ।

आशुगामिन् स्त्री आशु गच्छति गम-णिनि । १ शीघ्रगामिनि
स्त्रियां ङीप् । २ सूर्ये पु० “आशुगामी तमोन्नश्च
हरिताञ्च च कीर्त्यते” भा० व० प० ३ अ० सूर्यस्तवः ।

आशुङ्ग लि० आशु गच्छति वेदे नि० खच् सुम् । शीघ्रगामिनि
“निर्वलासेतः प्रपताशुङ्गः शिशुको यथा” अथ० ६, १४, ३

आशुतोष पु० आशु शीघ्रं तोषो यस्य । १ शिवे स्वल्पकाला
चनेनैव तस्य हृष्टत्वात् तथात्वम् । २ शीघ्रतोषिणि लि० ।
आशुपत्नी स्त्री आशु पत्नं यस्याः गौ० ङीप् । शल्लकीकृतायाम्
आशुपत्नं पु० आशु पतति पत-वनिप् । १ शीघ्रगामिनि
“श्येनः श्येनेभ्य आशुपत्वा” ऋ० ४, ६, ४ । स्त्रियां ङीप्
रश्च । आशुपत्नरी ।

आशुमत् लि० आशु शैघ्रं विद्यतेऽस्य मतम् । शीघ्रतायुक्ते
“यथा सूर्यस्य रश्मयः परापतन्त्याशुमत्” अथ० ६, १०५, ३
आशुग्रीहि पु० कर्म० । वार्षिके धान्यभेदे (आउम)
आशुशब्दे विवर्तितः ।

आशुशुक्लिणि पु० आ+शुष-सन्+अनि । १ अग्नौ, २ वायौ च ।
अस्य च वेदेष्वेव प्रयोगः लोकेऽपि क्वचित्तेन “मन्त्रपूतानि
हवींषि प्रतिगृह्णान्येतत्प्रीत्याशुशुक्लिणिः” काद०
“अन्तरात्मा ह्ययं साच्चान्नित्यतो ह्याशुशुक्लिणिः” काशी० ।
आशुषाणि लि० आ+शुष-वा० कानच् । सत्यक् शुष्पमाषे
आशुहेषस् लि० आशु+हेष-शब्दे-असुन् । शीघ्रं शब्दा-
यमाने । “इन्द्राविष्णू अश्विनी वाशुहेषसा” ऋ० ८, १०, २,
“आशुहेषसा शीघ्रं शब्दायमानौ” भा० ।

आशू लि० आशु+वेदे ट्० दीर्घः । शीघ्रे । “इन्द्रः प्राशू-
भवा सचा” यजु० ३४, ५, ६, “आशुशब्दो दीर्घश्चान्दसः”
वेददीपः । [कुटति-णिनि । पर्वतभेदे शब्दमाला ।
आशेकुटिन् पु० आशेतेऽस्मिन् आ+शी+विच् स इव
आशोकेय लि० अशोक+चतुर्थ्यां सख्या० ढञ् । अशोक
वृक्षसन्निवृष्टदेशादौ । अशोका+शुभा० ढक् । अशोकाया
अपत्ये । स्त्रियां तु शार्ङ्गरवा० ङीन् । आशोकेयी ।

आशौच न० अशुचेर्भावः अण् “नजः शुचीत्या०” पा० पूर्व
पदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य नित्यम् । आशौचशब्दार्थे ४८ ई
पृष्ठे विवर्तितः । “दशाहं शिवमाशौचं ब्राह्मणस्य विधीयते”
“सर्वेषां शिवमाशौचं सातापितोस्तु सूतकम्” “विराट-
माहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति” मनुः षञ् ।
आशौच्यमयत्त न० “आशौच्यात् विप्रमुच्येत ब्राह्मणान्
सस्तिवाच्य च” शु० त० सूतिः ।

आश्वय्यं न० आ+चर-यत् “आश्वय्यमनित्ये” पा० सुट् ।
१ अङ्गुते २ विस्मयरसे ३ तद्वति लि० । “शेषाः स्थिरत्व
मिच्छन्ति किमाश्वय्यमतः परम्” भा० व० । “आश्वय्यवत्
पश्यति कश्चिदेनमाश्वय्यवत् वदति तथैव चान्यः-आश्व-
य्यवच्चैनमन्यः शृणोति” सीता । “पुष्पमाश्वय्यमेघाः”
रघुः । “किमाश्वय्यं चारदेशे प्राणदा यमद्वतिकाः” उद्गटः ।

आश्रो(श्रो)तन वि० आ+शु(शु)त-ल्यु । १सस्यक्त्वरणशीले भावे ल्युट् । २सस्यक्त्वरणे न० । “तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमै- राश्रोतनैस्तथा” । “हितमर्होदकं सेके तथाश्रोतनमेव” च । “क्षोमावद्धं पथ्यमाश्रोतने वा सर्पिर्दृष्टं यष्टि- काह्वं सरोधम्” इति च सुशु० ।

आश्र पु० अश्रनोविकारः अण् वा टिलोपः । प्रस्तरविकारे आश्रक पु० अश्रना कायति कै-क । सान्त्वदेशावयव यामभेदे “सान्त्वययवप्रत्ययकलकूटाश्रकादिज्” पा० । तत्र भवः इज् । आश्रकः तदयामभवे लि० ।

आश्रन पु० अश्रनोविकार अण् वा टिलोपाभावः । पाषाणं विकारे “यश्चापमाश्रनप्रत्ययं सेषु धत्तेऽन्यदुर्वहम्” भट्टिः । अश्रनः सूर्यसारथेरपत्यम् अण् तदपत्ये पुंस्त्री आश्रन्य लि० अश्रनन्+चतुर्थ्याम् संकाश्या० ययः । प्रस्त रसन्निकटदेशादौ ।

आश्रभारक लि० अश्रभारं हरति वहति आवहति वा वंशा० ठण् । प्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३तदावाहके च ।

आश्ररथ्य पु० अश्ररथस्य सुनेरपत्यम् गर्गा० यज् । अश्रर- रथवेरपत्ये “अभिव्यक्तेरित्याश्ररथ्यः” शा० सू० । गोला- पत्ये तु कणा० अण् । आश्ररथ इत्येव स्त्रियां डीप् ।

आश्ररिक पु० अश्ररथ्यैव स्त्रायै बा० ठज् । अश्ररीरोगे “भिन्नवस्तिराश्ररिको न सिध्यति” सुश्रुतः ।

आश्रायन पुंस्त्री अश्रनोगोलापत्यम् अश्वा० फज् । अश्रना- मर्षेर्गोलापत्ये स्त्रियां डीप् ।

आश्रिक लि० भारभूतमश्रानं हरति वहति आवहति वा वंशा० ठण् । भारभूतप्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च ।

आश्रेय पुंस्त्री अश्रनन्+शुभ्रा० ङक् । अश्रनामकर्षेरपत्ये ।

आश्रान लि० आ+श्रै-क्त । घनीभूते शुष्कप्राये “पथश्चाश्रा- नकर्दमान्” रघुः । “अन्तरालग्न्याश्रानहरिणरुधिर- विन्दुना” काद० ।

आश्र लि० अश्रमेव स्त्रायै ण् । चतुर्ज्जिणे ।

आश्रपण न० आ+श्रा-णिच् पुक् ह्रस्वे ल्युट् । पाके ।

आश्रम पुंन० आ+श्रम-आधारे घञ् अट्ठिजः । ब्रह्मवर्त्या- दिके शास्त्रोक्ते १धर्मभेदे, “विनाश्रमं न तिष्ठेत्तु दिन- मेकमपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते द्विजः” दत्तः । अत्र द्विजपदस्योपलक्षणपरता यत् रघु- नन्दनेन स्थापितं तदाश्रुतशब्दे निराकृतम् ७५२ पृष्ठे दृश्यम् । सुनीनां २वासस्थाने, ३भटे ४तपोवने “प्रत्युद्यया- वाश्रममश्रमेण” “तौ दम्पती वसिष्ठस्य गुरोर्जम्भत-

राश्रमम्” । “स किलाश्रममन्त्यमाश्रितः” स दुष्प्रा- पयशः प्रापदाश्रमं आन्तवाहनः” “अभ्युत्थिताग्नि- पिशुनैः-अतिथीनाश्रमोन्मुखान्” इति च रघुः । “कमलासनमिवाश्रमगुरुम्” इति काद० । “ब्रूया देवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः” मेघदू० । सर्वत्रोद्यहानेन विश्रामस्थाने ५परमेश्वरे च । “आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपणो वायुवाहनः” विष्णुसह० “आश्रमवत् सर्वेषां संसारारण्य भ्रमतां विश्रामस्थानत्वादाश्रमः” इति भा० तत्र आश्रमेषु कुल कस्याधिकार इति तावन्निर्णीयते । “चत्वार आ- श्रमाश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः । गार्हस्थ्यं ब्रह्म- चर्यञ्च वानप्रस्थं तु भिक्षुकम् । क्षत्रिये चापि कथिता आश्रमास्तय एव हि । ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः । गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमावहेत्” माध० धृतवामनपु० । “चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुति- नोदिताः । क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेकोवैश्यशूद्रयोः” नि० सि० कूर्मपु० वसुक्रमेण चातुराश्रम्यादयः इति । तत्र कलौ दीर्घकालब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमौ न स्तः गृहस्थभिक्षु- काश्रमावेव । “गृहस्थो भिक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे” इति स्मरणात् । तत्र संन्यासि “विप्रस्यैवाधिकारः ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति जावालभ्युतेः “आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहादिति” या० सू० तेरिति” बहवः । “ब्राह्मणः क्षत्रि- योवाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहादिति” कौर्मवाक्यात् क्षत्रि- यादीनामपि तत्राधिकारः पूर्ववचनन्तु कषायादिवस्त्र तिदण्डधारणविषयम् “सुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्ग- धारणम् राजन्यवैश्ययोर्नैव दत्तात्येयसुनेर्मतम्” बौधा० सू० । अयमेव पक्षो मल्लिनाथेन समर्थितः यथा अत्र यद्यपि “ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति” इति श्रुतेः “आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणाः प्रव्रजेद्गृहात्” इति मनुस्मरणात् “सुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहु- जातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते” इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरिति तथापि “यद्- हरेव विरजेत् तद्दहरेव प्रव्रजेत्” इत्यादिश्रुतेस्त्वैवर्षिक- साधारण्यात् “तयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आ- श्रमाः” इति सूत्रकारवचनात् “ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्” इति स्मरणात् “सुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां लि- दण्डं न विधीयते” इति निषेधस्य तिदण्डविषयत्व- दर्शनाच्च कुलचिदु ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचित्

तैवर्षिकाधिकारं प्रपेदिरे । तथा सति “स किलाश्रम-
मन्थमाश्रितः” इति अत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विव-
क्षित इति प्रतीतः । अन्यथा वानप्रस्थ्याश्रमसतया व्या-
ख्याने “विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्द्धमनग्नि-
मग्निचित्” इति वक्ष्यमाणेनानग्निसंस्कारेण विरोधः
स्यात् अग्निसंस्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् ।
अतएव मनुना “अनेन क्रमयोगेण परिव्रजति यो द्विजः
इति द्विजमात्रस्य परिश्रज्यधिकार उक्तः । एवञ्च महता
प्रयत्नेन शङ्कराचार्येण ब्राह्मणस्यैव संन्यासेऽधिकारस्य
समर्थनं तिदण्डविषयमिति । एतेषु आश्रमेषु ब्रह्म-
चर्यस्य नित्यत्वम् इतराश्रमाणां “यमिच्छेत्तु तमावसेत्”
इति मिता० धृतवचनात् इच्छाधीनतया कास्यत्वम् ।
तत्राश्रमाणां समुच्चयपक्षः कामनावतएव, विकल्पस्तु अका-
मनावतो विरक्तस्य, । अधिकारभेदाच्च आश्रम समुच्चय-
विकल्पपक्षौ मिता० समर्थितौ यथा

“वनात् गृहाद्वा कलेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् । प्राजा-
पत्यान्तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि । अधीतवेदो जपकृत्
पुत्रवानक्षदोऽग्निमान् । शक्त्या च यज्ञकर्मोक्षे मनः कुर्यात्तु-
नान्यथा” या० । यावता कालेन तीव्रतपःशोधितवपुषोविषय
कषायपरिपाको भवति । पुनश्च मदोद्भवशङ्कानोद्भाव्यते ।
तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् ।
वनगृहशब्दाभ्यान्तत्सम्बन्ध्याश्रमोक्ष्यते । मोक्षशब्देन च
मोक्षैकफलकस्यतुर्थ्याश्रमः । अथ वा गृहात् गार्हस्थ्या-
दनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यादनेन च पूर्वोक्तश्रुतराश्रमसमु-
च्चयपक्षः पालिक इति द्योतयति । तथा च विकल्पो
जावालश्रुतौ श्रूयते । “ब्रह्मचर्यं स्मरिसमाप्य गृही भवेत्
गृही भूत्वा वनो भवेत् वनो भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा-
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्भवेत्” । तथा गार्हस्थ्ये-
तराश्रमबाधश्च गौतमेन दर्शितः । “एकाश्रमन्वाचार्याः
प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्येति” । एषाञ्च समुच्चयवि-
कल्पबाधपक्षाणां सर्वेषां श्रुतिमूलत्वादिच्छया विकल्पः ।
अतो यत्कैश्चित् पण्डितमन्यैरुक्तम् । स्मार्त्तत्वाच्चैष्ठि-
कत्वादीनाङ्गार्हस्थेन श्रौतेन बाधः । गार्हस्थ्यानधि-
कृताभ्यक्तोपादिविषयता वेति । तत्राध्यायाध्ययनवैधुर्य-
निबन्धनमित्युपेक्षणीयम् । किञ्च । यथा विष्णुक्रमणा-
ज्यावेक्षणाद्यक्षमतया पङ्क्तीनां श्रौतेष्वनधिकारस्तथा
स्मार्त्तेष्वुदकुम्भाहरणभिक्षाचर्याक्षमत्वात् कथं पङ्क्तीदिवि-
षयतया नैष्ठिकत्वाद्याश्रमनिर्वाहः । अस्मिन्नाश्रमे ब्राह्म-

णस्यैवाधिकारः । “आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्र-
“व्रजेद्गृहात्” । तथा “एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य
चतुर्विधः” इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधि-
कारप्रतिपादनात् । “ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति” श्रुतेऽप्य-
जन्मन एवाधिकारो न द्विजातिमात्रस्य । अन्ये तु
तैवर्षिकानाम् प्रकृतत्वात् “तयाणाम् वर्णाणाम् वेदमधीत्य
चत्वार आश्रमाः” इति स्मृत्यकारवचनाच्च द्विजातिमात्र-
स्याधिकारमाहुः । यदा वनात् गृहाद्वा प्रव्रजति तदा
सर्वे वेदसदक्षिणाम् सार्ववेदसी सर्वधनसम्बन्धिनी दक्षिणा
यस्याः सा तथोक्ता ताम् प्रजापतिदेवताकामिष्टिं कृत्वा
तदन्ते तान् तानानग्नीन् आत्मनि श्रुत्युक्तविधानेन समा-
रोप्य चशब्दात् “उदगयने पौर्णमास्याम् पुरश्चरणादौ
कृत्वा शुद्धेन कायेन अष्टौ आह्वानि निर्वपेत् द्वादश वा” इति
बौधायनाद्युक्तं पुरश्चरणादिकञ्च कृत्वा । तथाऽधीतवेदो
जपपरायणो जातपुत्रो दीनान्भक्षपणार्थिसार्थाय यथाशक्त्य-
न्नदश्च भूत्वा अनाहिताग्निज्यैष्ठत्वादिना प्रतिबन्धाभावे
कृताधानो नित्यनैमित्तिकान् यज्ञान् कृत्वा मोक्षे मनः
कुर्यात् चतुर्थ्याश्रमं प्रविशेत् नान्यथा । अनेनान
पाकतर्पणस्य गृहस्थस्य प्रव्रज्यायामनधिकारदर्शयति ।
तथाह मनुः । “ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो ब्रजत्यध इति” । यदा तु
ब्रह्मचर्यात् प्रव्रजति तदा न प्रजोत्पादनादिनियमः ।
अकृतदारपरिग्रहस्य तत्त्वानधिकाराद्वागप्रयुक्तत्वाच्च विवा-
हस्य । न च ऋणत्वयापाकरणविधिरेव दारानाक्षिपतीति
शङ्कनीयम् । विद्याधनार्जननियमवदन्यप्रयुक्तदारसम्भवे-
तस्यानाक्षेपकत्वात् । ननु “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्ऋषयान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः,
प्रजया पितृभ्यः” इति जातमात्रस्यैव प्रजोत्पादनादी-
न्यावश्यकानीति दर्शयति, सैवम् न हि जातमात्रो-
ऽकृतदारान्निपरिग्रहो यज्ञादिप्रवृत्तिरियते । तस्मादधि-
कारी जायमानो ब्राह्मणार्थिर्ज्ञादीननुतिष्ठेदिति
तस्यार्थः । ततश्चोपनीतस्य वेदाध्ययनमेवावश्यकम् । कृत
दारपरिग्रहस्य प्रजोत्पादनमपीति” ततश्च ब्रह्मचर्या-
श्रमस्यैव नित्यत्वमितरेषां तु “यमिच्छेत्तु तमावसेत्” इति
मिताक्षराधृतवचनात् कास्यत्वमेव । ऋणत्वयापाकरणावश्य-
कता तु कृतविवाहस्यैवेति सिद्धम् ।

आश्रमाश्च चतुर्विधाः । ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यं वानप्रस्थ-
भिक्षुकभेदात् । “ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽ-

तिस्त्वया । एते गृहस्थप्रभवस्त्वारः पृथगाश्रमाः 'मनूक्तेः
तत्र ब्रह्मचारी द्विविधः । नैष्ठिक उपकुर्व्यांश्च
मरणान्' गुरुकुलवासितया कृतब्रह्मचर्यः नैष्ठिकः ।
षट्त्रिंशदब्दादिकं गुरौ वसित्वा गार्हस्थ्यार्थं कृतसमावर्त्तन
उपकुर्व्यांश्च । गृहस्थोऽपि द्विविधः । अकृतदारः
स्नातकः कृतदारश्च । तत्र कृतसमावर्त्तनोऽपि
कन्यालाभात् पूर्वं घृतस्नानार्चधर्म्मभेदः स्नातकः ।
तद्वर्मांश्च आप्नुतश्च ७५१ पृष्ठेऽभिहितः । कृत-
दारोऽपि द्विविधः साग्निरनिरग्नश्च साग्निरपि द्विविधः
श्रौताग्निमुक्तः स्नानार्चान्यमुक्तश्च । वानप्रस्थोऽपि द्विविधः
सदारोऽदारश्च "एतेषु दारान् निक्षिप्य वनं गच्छेत्
सहैव वा" मनूक्तेः सदारोऽदारत्वपक्षयोः समधिगमात् । तत्र
अदारस्य अपचमानाप्रसक्तदृक्कदन्तो लूखलादिसंज्ञा । सदारस्य
पचमानसंज्ञा । भिक्षुरपि चतुर्विधः कुटीचक बहूदक हंस-
परहंसेतिभेदात् । भिक्षुकोऽपि प्रकारान्तरेण द्वि-
विधः विविदिषासन्त्यासी विद्वत्संन्यासी च तदेतत्
जीवन्मुक्तौ विद्यारण्येन निरूपितं यथा "वक्ष्ये विवि-
दिषान्यासं विद्वज्ज्ञासञ्च भेदतः । हेतु विदेहस-
क्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात् ॥ संन्यासहेतुवैराग्यं यदहर्वि-
रजेत्तदा । प्रव्रजेदिति वेदोक्तेस्तद्वेदस्तु पुराणतः ।
विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रतीव्रतरेति च । सत्यामेव तु
तीव्रायां न्यसेद्योगी कुटीचके ॥ शक्तो बहूदके तीव्रतरायां
हंससंज्ञिते । सुसुप्तः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने ।
एतदारधनादीनां नाशे तात्कालिकी मतिः । धिक्
संसारमितोदक् स्याद्विरक्तेर्मन्दता हि सा ॥ अस्मिन् जन्म-
नि सा भूवन् एतदारोऽदयो मम । इति या सुस्थिरा बुद्धिः
सा वैराग्यस्य तीव्रता ॥ पुनरावृत्तिसंहतो लोको मे मास्तु
कश्चन । इति तीव्रतरत्वं स्यान्मन्दे न्यासोऽन कोऽपि हि ॥
यात्राद्यशक्तिशक्तिभ्यां तीव्रे न्यासद्वयं भवेत् । कुटीचको-
बहूदकस्य भावेतौ विदग्धिनौ । इयं तीव्रतरे ब्रह्म-
लोको मोक्षविभेदतः । तल्लोके तत्त्वविद्ब्रह्मलोकोऽस्मिन्
परहंसकः ॥ एतेषान्तु समाचाराः प्रोक्ताः पारा-
शरस्मृतये । व्याख्यानेऽस्माभिरत्रायं परहंसो विविच्यते ।
जिज्ञासुर्ज्ञानवांशेति परहंसो द्विधा मतः । प्राज्ञज्ञानाय
जिज्ञासोर्न्यासं वाजसनेयिनः । "प्रव्राजिनो लोक-
मेतमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति हि" । एतस्यार्थस्तु गद्येन वक्ष्ये-
मन्दविबुद्धये ॥ लोको हि द्विविधः आत्मलोकोऽनात्म-
लोकश्चेति । तत्रानात्मलोकस्य त्रैविध्यं गृह्यदारण्यके

तृतीयाध्याये श्रूयते । "अथ त्रयोवाव लोकाः मनुष्यलोकः
पितृलोको देवलोकः" इति । सोऽयं मनुष्यलोकः एतेष्वैव ज-
न्योनान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः"
इति । आत्मलोकश्च तत्रैव श्रूयते । "यो ह वा अस्मा-
ल्लोकात् स्वर्लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्तीति"
"आत्मानमेव लोकमुपासीत" "स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते
न ह्यस्य कर्म क्षीयत" इति च । षष्ठाध्यायेऽपि "किं प्रजया-
करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयञ्च लोकः" इति । एवञ्च सति
एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इत्यत्र आत्मलोको-
विवक्षित इति गम्यते "स वा एष महानज आत्मेति" प्रव्रान्त-
स्यात्मन एव एतच्छब्देन परास्मृत्वात् । लोक्यते अतु-
भूयत इति लोकः । तथा चात्मानुभवमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति
श्रुतेस्तात्पर्यार्थः सम्पद्यते । स्मृतिसु "ब्रह्मविज्ञानलाभाय
परहंससमाह्वयः । शान्तिदान्यादिभिः सर्वैः साधनैः सहितो-
भवेदिति" । इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सत्यगुह्यतैर्वेदानुव-
चनादिभिरुत्पन्नया विविदिषया सम्पादितत्वादयं विविदिषा
सन्त्यासो द्विविधः जन्मापादककर्म्मार्थागमात्मात्मकः
प्रौढोच्चारणपूर्वकदण्डधारणाद्याश्रमरूपश्चेति । त्यागश्च
तैत्तिरीयादौ श्रूयते "न कर्म्मणा न प्रजया न धनेन, त्यागे-
नैके अमृतत्वमानश्रुरिति" । अस्मिन् च त्यागे स्त्रियोऽप्यधि-
क्रियन्ते । अतएव मैत्रेयीवाक्यमास्नायते "येनाहं नास्मृता स्यां
किमहं तेन कुर्याम् यदेव भगवन् । वेद तदेव मे ब्रूहीति" ।
ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां केनचिन्निमित्तेन सन्न्या-
साश्रमस्वीकारे प्रतिबद्धे सति स्वाश्रमधर्म्मेष्वनुधीयमानेष्व-
पि वेदनार्थो मानसकर्म्मार्थागो न विरुध्यते श्रुति
स्मृतीतिहासपुराणेषु लोके च तादृशान्तत्त्वविदां बहूनामुपल-
म्भात् । यस्तु दण्डधारणादिरूपी वेदनहेतुः परमहं-
साश्रमः स पूर्ववैराग्यैर्बहुधा प्रपञ्चित इत्यस्माभिरुपर-
स्यते । इति विविदिषासंन्यासः ।

"अथ विद्वत्संन्यासं निरूपयामः ॥ सत्यगुह्यतैः श्रव-
णमनननिदिध्यासनैः परतत्त्वं विदितवद्भिः सम्पाद्यमानो वि-
द्वत्संन्यासः । तच्च याज्ञवल्क्यः सम्पादयामास । तथा हि विद्व-
च्छिरोमणिर्भगवान् याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथायां बहुविधेन
तत्त्वनिरूपणेनाश्वलायनप्रभृतोन्मनीन् विजित्वा वीतराग
कथायां संक्षेपविस्ताराभ्यामनेकधा जनकं बोधयित्वा
मैत्रेयीं बुबोधयिषुस्तस्यास्वरया तत्त्वाभिमुख्याय स्वकर्त्त-
व्यं संन्यासं प्रतिजज्ञे ततस्तं बोधयित्वा संन्यासञ्चकार ।
तदुभयं मैत्रीयोप्राज्ञाणस्याद्यन्तयोराम्नायते" "अथ ह

याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तसपाकरिष्यन् मैत्रेयीति होवाच याज्ञ
वल्क्यः, प्रव्रजिष्यन् वा अरे अहमस्मात् स्थानादस्मीति,
एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रव्रजाजति”॥
कहोले ब्राह्मणोऽपि विद्वत्संन्यास आम्नायते “एतं वैत-
मात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुनैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च
लोकैषणायाश्च वृत्त्यायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति” । नचैत-
द्वाक्यं विविदिषासंन्यासपरमिति शङ्कनीयं” पूर्वकालवा-
चिनोविदित्वेति क्त्वाप्रत्ययस्य ब्राह्मणशब्दस्य च बाधप्रस-
ङ्गात् । नचात्र ब्राह्मणशब्दोजातिवाचकः वाक्यशेषे पा-
ण्डित्यबाल्यमौनशब्दाभिधेयैः श्रवणमनननिदिध्यासनैः
साधनं ब्रह्मसाक्षात्कारमभिप्रेत्याथ ब्राह्मण इत्यभि-
हितत्वात् । ननु तत्र विविदिषासंन्यासोपेतः पाण्डित्यादौ
प्रवर्त्तमानोऽपि ब्राह्मणशब्देन परामृष्टः तस्मात् ब्राह्मणः
पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिहासेदिति” मैवं भाविनी
दृष्टिमाश्रित्य तत्र ब्राह्मणशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । अन्यथा
कथमथ ब्राह्मण इति साधनानुष्ठानोत्तरकालवाचिन
मथशब्दं प्रयुञ्जीत । शरीरब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यासवि-
विदिषासंन्यासौ स्पष्टं निर्दिष्टौ “एतमेव विदित्वात्मसु-
निर्भवत्येवमेव प्रव्रजिनोऽलोकाभिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति” ।
सुनित्वं मननशीलत्वम् । तच्चासति कर्त्तव्यान्तरे
सम्भवतोऽर्थान् संन्यास एवाभिधीयते । एतच्च वाक्यशेषे
स्पष्टीकृतम् “एतदस्मात् वैतत् पूर्वं विद्वांसः प्रजां न
कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामोऽयेषां नोऽयमात्मायं
लोक इति” “ते स्म पुनैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैष-
णायाश्च व्यत्यायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति” । अयं लोक
इत्यापरोक्षेणानुभूयत इत्यर्थः । नन्वत्र सुनित्वेन
फलेन प्रलोभ्य विविदिषासंन्यासं विधाय वाक्यशेषे
स एव प्रपञ्चितः अतोऽन संन्यासान्तरं कल्पनीयं मैवं
वेदनस्यैव विविदिषासंन्यासफलत्वात् । न च वेदन
सुनित्वयोरेकत्वं शङ्कनीयं विदित्वा सुनिर्भवतीति पूर्वो-
त्तरकालीनयोस्तयोः साध्यसाधनत्वप्रतीतिः । ननु
वेदनस्यैव परिपाकातिशयरूपमवस्थान्तरम् सुनित्वम्
अतोवेदनद्वारा पूर्वं संन्यासस्यैवैतत् फलमिति चेत् वादम्
अतएव साधनरूपात् संन्यासादन्यं फलरूपसेनं संन्यास-
ब्रूमः । यथा विविदिषासंन्यासिना तत्त्वज्ञानाय
श्रवणादीनि सम्पादनीयानि तथा विद्वत्संन्यासिनापि
जीवन्मुक्त्यै मनोनाशवासनाक्षयौ सम्पादनीयौ ।
एतच्चोपरिष्ठात् प्रपञ्चविषयः । सत्यमनयोः संन्यासयो

रवान्तरभेदे परमहंसत्वाकारेणैकीकृत्य चतुर्विधा भिन्नव
इति स्मृतिषु चतुःसंख्योक्ता । पूर्वोक्तयोः संन्यासयोः
परमहंसत्वं जावालश्रुतावगम्यते । तत्र हि जनकेन
संन्यासे पृष्टे सति याज्ञवल्क्योऽधिकारिविशेषविधाने-
नोत्तरकालानुष्ठेयेन च सहितं विविदिषासंन्यास-
समिधाय पश्चादतिशया यज्ञोपवीतरहितस्याग्निमेऽ
ब्राह्मण्ये पश्चादात्मज्ञानमेव यज्ञोपवीतमिति समादधौ
अतोबाह्ययज्ञोपवीताभावात् परमहंसत्वं निश्चीयते ।
तथान्यस्यां कण्डिकायां तत्र परमहंसोनामेत्युपक्रम्य
संवर्त्ताकादीन् बह्विधान् ब्रह्मविदोजीवन्मुक्तानुदाहृत्य
“अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदा-
चरन्तः” इतिविद्वत्संन्यासिनोदर्शिताः । तथा “विदण्डं
कमण्डलुं शिखं पात्रं जलपत्रं शिखं यज्ञोपवीत-
ञ्चेत्येतत्सर्वं भूःस्वाहेत्युष्णं परित्यज्यात्मानमन्विच्छे-
दिति” विदण्डिनः सत एकदण्डलक्षणं विविदिषा-
संन्यासं विधाय तत् फलरूपं विद्वत् संन्यासमेवमुदाजहार ।
“यथा जातरूपधरोनिर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे
सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसम्भारणार्थं यथोक्तकाले
विमुक्तो भैक्षमाचरन्नुपपात्रेण लाभालाभौ समौ कृत्वा
मून्यागारे देवगृहलण्डकूटवल्मीकदृष्टभूलकुलालशाला-
ग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्भरस्थण्डिले-
ष्वनिकेतनवासप्रयत्नोन्मिषः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्म-
निष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति
स परमहंसोनामेति” । तस्मादनयोरुभयोः परमहंसत्वं
सिद्धम् । समानेऽपि परमहंसत्वे सिद्धे विरुद्धधर्मा-
क्रान्तत्वाद्वान्तरभेदोऽप्यभ्युपगन्तव्यः । विरुद्धधर्म-
त्वञ्चारण्यपनिषत्परमहंसोपनिषदोः पर्यालोचनायामव-
गम्यते । “केन भगवन् ! कर्माण्यशेषतोविमुक्तजामीति” शि-
खायज्ञोपवीतस्वाध्यायगायत्रीजपाद्यशेषकर्मत्यागरूपे वि-
विविदिषासंन्यासे शिष्येणारुणिना पृष्टे सति गुरुः प्रजापतिः
“शिखं यज्ञोपवीतम्” इत्यादिना सर्वत्यागसमिधाय “दण्ड-
माच्छादनं कौपीनञ्च परिमहेदिति” दण्डादि स्त्रीकारं विधाय
“तिसंन्यादौ स्नानमाचरेत् । सन्निं समाधावात्मन्याचरेदिति”
“सर्वेषु वेदेष्वारण्यमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदुपनिषद-
मावर्त्तयेदिति” वेदनहेतुनाश्रमधर्मानुष्ठेयतया विधत्ते ।
“अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गः” इति विद्वत्
संन्यासे नारदेन पृष्टे सति गुरुर्भगवान् स्वपुत्रमिते-
त्यादिना पूर्ववत् संन्याससमिधाय “कौपीनं दण्डमा-

च्छादनञ्च स्वयरोपभोगार्थाय लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेदिति” दण्डादिस्वीकारस्य लौकिकत्वमभिधाय “तच्च सुखे नास्तीति” शास्त्रीयत्वं प्रतिषिध्य “कोऽयं मुख्य इति चेदयं मुख्यो न दण्डं न शिखां न यज्ञोपवीतं नाच्छादनञ्चरति परमहंसः” इति दण्डादिलिङ्गराहित्यस्य शास्त्रीयतामुक्त्वा “न शीतं न चोष्णं” मित्यादिना वाक्येन “आशाम्बरो निर्नमस्कार” इत्यादिवाक्येन च लोकव्यवहारातीतत्वमभिधायान्ते “यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकलो भवति” इत्यन्तेन ग्रन्थेन ब्रह्मात्मानुभवमात्रपर्यवसानमाचष्टे । अतोविरुद्धधर्मेपितत्वादस्त्वैवानयोर्महान् भेदः । स्मृतिष्वप्ययं भेद उक्तदिशो द्रष्टव्यः । “संसारमेवं निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः । प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् । तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यासेदिह बुद्धिमान्” इत्यादिविविदिषासंन्यासः । “यदा तु विदितं तत्स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् । तदैकदण्डं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजेत् । ज्ञात्वा सम्यक्परं ब्रह्म सर्वं त्यक्त्वा परिव्रजेदिति” विद्वत्संन्यासः । ननु कलविद्यादाविव कदाचिदौत्सुक्यमात्रेणापि वेदितुमिच्छा सम्भवत्येव विद्वत्ताप्यापातदर्शिनः पण्डितं मन्यमानस्याप्यवलोक्यते । न च तौ प्रव्रजन्तौ दृष्टौ अतोविविदिषाविद्वत्ते कोटिश्चौ विवर्जिते इति चेदुच्यते । यथा तोत्रायां बुभुक्षायास्तृपन्नायां भोजनादन्यो व्यापारो न रोचते । भोजने च विलम्बेन सोढुं शक्यते । तथा यदा जन्महेतुषु कर्मस्वयन्मरुचिः वेदनसाधनश्रवणादिषु च त्वरा सहती सम्पद्यते तादृशी विविदिषा संन्यासहेतुः । विद्वत्ताया अवधिरूपदेश साहस्रग्रामभिहितः । “देहात्मज्ञानवृत्तानं देहात्मज्ञानवाधकम् । आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि स्रच्यते” इति । अतएवपि “मिद्यते हृदयग्रन्थिश्चिद्यन्ते सर्वसंशयाः । जीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इति” । परमपि हैरण्डगर्भादिपद्मवरं यस्मादसौ परावरः । हृदये बुद्धौ साक्षिणस्तदात्मग्राध्यासोऽनाद्यविद्यानिमित्तत्वेन ग्रन्थिवद्दृढसंज्ञे पररूपाद्ग्रन्थिरित्युच्यते । आत्मा साक्षीकर्ता वा, साक्षित्वेऽप्यस्य ब्रह्मत्वमस्ति न वा, ब्रह्मत्वेऽपि तद्बुद्ध्या वेदितुं शक्यते न वा, शक्यत्वेऽपि तद्देनमात्रेण शक्तिरस्ति न वेत्यादयः संशयाः । कर्माख्यनारम्भानि आगामिजन्मकारणानि । तदेतत् ग्रन्थादित्यमविद्यानिमित्त-

त्वादात्मदर्शनेन निवर्तते । स्मृतावप्ययमर्थ उपलभ्यते “यस्य नाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमांलोकान्न हन्ति न निबध्यत” इति । यस्य ब्रह्मविदो, भावः सत्ता स्वभाव आत्मा, नाहं कृतोनाहङ्कारेण तदात्मग्राध्यासादाविर्भावितः, बुद्धिलेपः संशयः । तद्भावे त्वैलोक्यबधेनापि न निबध्यते किञ्चतान्येन कर्मणेत्यर्थः । नन्वेवं सति विविदिषाफलेन तत्त्वज्ञानेनैवागामिजन्मनां निवारितत्वाद्दत्तमानजन्मशेषस्य भोगमन्तरेण निवारयितुमशक्यत्वादलमनेन विद्वत्संन्यासप्रयासेनेति चेन्मैवं विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात् । तस्माद्देनययथा विविदिषासंन्यासः एव जीवन्मुक्तये विद्वत्संन्यासः सम्पदनीयः इति विद्वत्संन्यासः ।

“दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं म् इत्यादित्यपुराणे यद् कलिवर्ज्ये दीर्घकालब्रह्मचर्यं संन्यासाश्रमयोस्तु कीर्त्तनम् तत् नैतिक-ब्रह्मचर्यं षट्त्विंशद्व्यादिब्रह्मचर्ययोर्निषेधपरम् न पुनर्यह्णान्तिकब्रह्मचर्यमात्रस्य निषेधः दीर्घकालेति विशेषणसामर्थ्यात् तेन “षट्त्विंशद्व्यादिकं चर्यं गुरौ त्वैवेदिकं व्रतम् । तद्विकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा” इति मनुनोक्तपक्षचतुष्टयमध्ये अल्पकालिकस्यैव कलौ कर्त्तव्यता । “तथाऽग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैटकमिति” निगमवाक्यमपि त्विदण्डविषयम् “यावद्द्वर्णविभागोऽस्ति यावद्देः प्रवर्तते । संन्यासश्चाग्निहोत्रञ्च तावत् कुर्यात् कलौ युगे” देवलस्मरणात् । “चत्वार्यव्दसहस्राणि चत्वार्यव्दशतानि च । कलैर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्वेतापरिग्रहः । संन्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन विशेषतः” इति व्यासवचनन्ते त्विदण्डविषयम् । महानिर्वाणतन्त्रे तु । “पुरैव कथितं तावत् कलिधर्म्मविचेष्टितम् । तपःसाध्यायहीनानां नृणामत्पायुषामपि । क्लेशप्रवाहाशक्तानां कुतोदेहपरिश्रमः । ब्रह्मचर्याश्रमोनास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये । गार्हस्थ्यभैक्षुकौ चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे ! गृहस्थस्य क्रियाः सर्वा आगमोक्ता कलौ शिवे । नान्यमार्गैः क्रियासिद्धिः कदापि गृहमेधिनाम् । भैक्षुकोऽप्याश्रमे वापि वेदोक्तं दण्डधारणम् । कलौ नाख्येव तत्त्वज्ञे । यतस्तच्छ्रौतसंस्कृतिः । शैवसंस्कारविधिनाऽवधूताश्रमधारणम् । तदेव कथितं भद्रे ! संन्यासग्रहणं कलौ । विप्राणामितरेषाञ्च वर्णानां प्रबले कलौ । उभये आश्रमे देवि ! सर्वेषामधिकारिता । सर्वेषामेव संस्कारकर्म्मणी शैववर्त्मना । विप्राणामितरेषाञ्च

कर्मलिङ्गं पृथक् पृथक्' । उभावेवाश्रमौ विहितौ एत-
च्चागमधिकारिणः पतितब्राह्मणादेरकृतप्रायश्चित्तस्यैव
बोध्यम् । आगमविधाधिकारिणश्च आगमशब्दे ई१४
पृष्ठे उक्ताः इतरेषान्त न श्रौतदण्डादिधारणनिषेधः तेषां
श्रौत एवाधिकारात् । वस्तुतः आगमवाक्येऽपि प्रबले
कलाविति विशेषोक्तेः प्रबले कलौ सर्वेषामेव पतित
प्रायश्चित्तस्यावश्यम्भावादागमधर्मस्यैवावलम्बनीयतया तेषामेव
तदानीमागमोक्ताश्रयद्वयेऽधिकार इति भेद इति दिक् ।

आश्रमगुरु पु० आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां गुरोर्नियन्ता ।
आश्रमनियन्तरि ऋषे । 'कर्तुमाश्रमगुरुः स नाश्र-
मत्' माघः ।

आश्रमधर्म पु० आश्रमविहितधर्मः । ब्रह्मचर्यादि-
विहिते धर्मो धर्मो हि षड्विधः वर्णधर्म आश्रमधर्मो
वर्णाश्रमधर्मो गुणधर्मो निमित्तधर्मोसाधारणधर्मश्चेति ।
तत्र वर्णधर्मो ब्राह्मणो नित्यं मद्यं वर्जयेदित्यादिः ।
आश्रमधर्मोऽग्नीन्धनभैक्ष्यब्रह्मचर्यादिः वर्णाश्रमधर्मो ब्रा-
ह्मण्यादि क्रमेण पालाशादिदण्डधारणादि नैमित्तिकधर्मो-
विहिताकरणनिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम्, साधारण-
धर्मोऽहिंसादि मां हिंसात् सर्वाभूतानीत्याचारण्डालं
साधारणधर्मः श्रुत्युक्तः इति' मित्ता० । अन्यत्र चान्ये
आश्रमधर्माः दर्शिताः । "ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायः, गृह-
स्थस्य दानं दमो यज्ञश्च, वानप्रस्थस्य तपः, भिक्षुकस्य
"अभयं सत्वसंशुद्धिज्ञानयोगव्यवस्थितिः" इत्यादिकः तथा
च "यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते । स खल्वा-
श्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिकं यथा । यतीनां तु शमो-
धर्मो नियमो वनवासिनाम् । दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा
ब्रह्मचारिणामिति" श्रुत्या स्मृत्या च ये धर्मा यत्र यत्वाश्रमे
विहितास्ते ते आश्रमधर्मशब्देनोच्यन्ते ते च धर्मास्तत्तच्छब्दे
प्रपञ्चेन वक्ष्यन्ते । [वनादौ आश्रमस्थानादयोऽप्यत्र ।

आश्रमपद न० आश्रमस्य पदम् । सुन्यादेर्विश्रामस्थाने तपो-
आश्रमवास पु० आश्रमे वासः । सुन्यादीनां श्रमोपनादौ
वासे आश्रमवासमधिकृत्य कृतोपन्यः अण् । धृतराष्ट्रा-
दोनामाश्रमवासाधिकारेण व्यासनिर्मिते भारतान्तर्गते
२ पर्वभेदे । "एतदाश्रमवासाख्यम्" भा० आ० १ अ० ।

आश्रमवासिक न० आश्रमवासः प्रतिपाद्यतयाख्यस्य ठन् ।
भारतान्तर्गते धृतराष्ट्रादेराश्रमवासप्रतिपादके पर्वभेदे ।
आश्रमसद् लि० आश्रमे सीदति सद्-क्लिप् । आश्रम-
वासिनि तपोवनवासनिरते वानप्रस्थादौ ।

आश्रमिक लि० आश्रमोऽख्यस्य ठन् । आश्रमयुक्ते ।

आश्रमिन् लि० आश्रमोऽख्यस्य इनि । आश्रमयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

"तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितम्" "चतु-
र्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्हिजैः" मनुः ।

आश्रय न० आश्रीयतेऽसौ आ+श्रि-कर्मणि अच् । आश्र-
यणीये "वर्द्धिष्णुमाश्रयमनागतमभ्युपैति" "द्रव्याश्रये-
ष्वपि गुणेषु रराज नीलः" माघः । "चित्त्वं यथाश्रय
वृत्ते स्थाखादिभ्यो विना यथाच्छाया । तद्वद्विना विशेषै
र्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्" सां० का० २ आधारे
"आसत्तिराश्रयणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते" "हेतोरे-
काश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता "जन्यानां जनकः कालो
जगतामाश्रयो मतः" भाषा० "तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य
तेजसः" रघुः ३ गृहे । "पितृमात्माश्रये गच्छ"
४ अवलम्ब्यो "विनाश्रयं न तिष्ठति पण्डिता वनिता
लता" उद्भटः "निराश्रयं सां जगदीशः रत्न" पुरा०
५ विषये "बभूव यत् प्रेमपरस्परश्रयम्" रघुः अरिभिः-
पीड्यमानेन बलवदाश्रयणरूपे षड्गुणान्तर्गते राज्ञां
ईगुणभेदे यथाश्रयः कर्तव्यस्तथोक्तमग्निपुराणे "बलिनो-
र्दिष्टतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन तिष्ठेत
काकाक्षिवद्वक्षितः । उभयोरपि संघाते सेवेत बलव-
त्तरम् । यदा द्वावपि नेच्छेतां संस्पर्शं जातसंविदौ ।
तदोपसर्पेत्तच्छक्तमधिकं वा स्वयं व्रजेत् । उच्छिद्यमानो
बलिना निरुपायप्रतिक्रियः । कुलोत्पन्नं सत्यमार्थ-
मासेवेत बलोत्कटम् । तद्दर्शनोपास्तिकता नित्यं तद्भाव-
भाविता । तत्कारितप्रश्रयिता हृत्तं संश्रयिणः स्मृतम्" ।
भावे अच् । ७ अवलम्बने । "योऽवमन्येत ते मूले हेतु-
शास्त्राश्रयेण च" मनुः । ८ आश्रयणे "गुणवदाश्रयलब्ध-
गुणोदये" माघः । त्व । आश्रयत्वम् आधारत्वे न० ।
"आश्रयत्वविषयत्वभागिनी" सं० शा० तल् । आश्रयता ।
तत्कार्यं स्त्री आधारशब्दे विवृतिः ।

आश्रयण न० आ+श्रि-ल्युट् । आसेवायाम् २ अवलम्बने च ।
कर्त्तरि ल्युट् । ३ आश्रयकर्त्तरि लि० स्त्रियां ङीप् ।

"अहमेत्य पतङ्गवर्त्म ना पुनरङ्गाश्रयणी भवामि ते" कुमा० ।

आश्रयणीय लि० आ+श्रि-कर्मणि अनीयर् । यस्याश्रयः
क्रियते शतभिन् २ अवलम्ब्ये च ।

आश्रयवत् लि० आश्रयोऽख्यस्य मत्तप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् ।
आश्रययुक्ते सावलम्बे संधारे पदार्थे ।

आश्रयाश पु० आश्रयमश्राति अश-अण् उप० सं० ।

१ वज्रौ तस्य आश्वयस्य काष्ठादेर्द्वाहकत्वात्तथात्वम् ।
 “दुर्दत्तः क्रियते धूर्तैः श्रोमानात्मविद्वद्भ्ये । किं नाम
 खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाश्वत्” उद्भटः २ चित्तकष्टजे
 ३ कृत्तिकानक्षत्रे च । ४ आश्वयनाश्वके ति० ।

आश्वयसिद्ध पु० आश्वयोऽसिद्धोऽस्य । न्यायोक्ते हेत्वाभास
 भेदे यथा गगनपद्मं सुरभि पद्मत्वात् सरोजपद्मवदित्यादौ
 गगनपद्मरूपस्य हेतोराश्वयस्याप्रसिद्धत्वात् हेतोर्द्वैतत्वम् ।
 आश्वयसिद्धि स्त्री आश्वयस्या सिद्धिः अप्रसिद्धिः न्यायोक्ते
 हेतोर्दोषभेदे असिद्धिशब्दे ५५४४४४ विवर्तितः ।

आश्वयिन् ति० आश्वयति आ+श्वि-इनि । आश्वय
 कारके आश्विते । “मयूरपृष्ठाश्वयिणा गुहेन” रघुः “पर्य्य-
 न्नाश्वयिभिर्निजस्य सङ्घं नान्नः किरातैः कृतम्” रत्ना० ।

आश्वव ति० आश्वणोति वाक्यम् आ+श्व-अच् । वाक्यस्थिते
 वाचि प्रवणे वाक्यं श्रुत्वा तदर्थांशुष्ठाश्विनि । “संगवस्तु भिष-
 जामनाश्ववः” रघुः । भावे+अप् । ३ अङ्गीकारे ३ क्लेशे च ।

आश्वव ति० आ+श्व-णिच्-अच् । १ आश्वणे २ अङ्गीकारणे च

आश्वि स्त्री सत्यक् अश्विः प्रा० स० । सत्यककोणे शब्दच०

आश्वित ति० आ+श्वि-क्त । आश्वयप्राप्ते, शरणागते, आधेये
 “प्रायश्चलं गौरवमाश्वितेषु” कुमा० । “अथ द्रव्याश्विता
 गुणाः” । “अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्वितत्वमिहेष्यते
 इति” च भाषा० ।

आश्वित्य अव्य० आ+श्वि-ल्यप् । अवलम्बेप्रत्यये ।

आश्विन् ति० आश्वं चतुर्जलमस्त्यस्य सुखा० इनि । चतुर्जल-
 युक्ते स्त्रियां ङीप् । [किप् । २ अङ्गीकर्त्तरि ति० ।

आश्वत् स्त्री आ+श्व-भावे क्तिप् । १ अङ्गीकारे । कर्त्तरि

आश्वुत ति० आ+श्व-क्त । १ अङ्गीकृते, २ आकर्णिते च ।

“एवं सर्वताश्वतेषु” कात्या० ३, २, ६ ।

आश्वति स्त्री आ+श्व-क्तिन् । १ अङ्गीकारे २ श्ववणे च ।

आश्वेय ति० आ+श्वि-यत् । १ आश्वयणीये २ अवलम्बे च ।

आश्विष्ट ति० आ+श्वि-क्त । १ आलिङ्गिते २ संबद्धे “शिखा-
 भिराश्विष्टद्वाम्भगानिधिः” “आश्विष्टभूमिं रसितार-
 सञ्चैः” इति च भाषाः ।

आश्वेष पु० ईषदेकदेशेन श्लेषः संबन्धः आ+श्वि-ष-वञ् ।

१ एकदेशसंबन्धे । “सामीप्याश्वेषविषयैर्व्याघ्राधारश्वतर्विधः”

सुग्धवो० । २ आलिङ्गने च । “आश्वेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्य

सालिशोम्” भाषाः वेदे नि० कचित् लस्य रः ।

आश्वेषोऽप्युक्ताये पु० अश्वेषैव साये अण् । अश्वेषा-

नक्षत्रे स्त्री । “आश्वेषानक्षत्रं सर्पा देवताः” तैत्ति०

आश्व न० अश्वानां समूहः अण् । १ अश्वसमूहे अश्वैरुद्यते
 शैषिकः अण् अश्वस्येदं वाह्यम् अज् वा । २ अश्ववाहो
 ति० सि० कौ० । अश्वस्य भावः कर्म वा प्राणभृज्जा-
 तित्वात् अज् । ३ अश्वभावे ४ तत्कर्मणि च न० ।
 अश्वस्येदम् अण् । ५ अश्वसंबन्धिनि ति० । “आश्वं
 कफहरं मूलं कमिदद्गुप्शस्यते” सुश्रुतः ।

आश्वतराश्वि पु० अश्वतराश्वस्यापत्यम् इज् । बुद्धिलस्यनौ ।

आश्वत्य न० अश्वत्यस्य फलमण् लुक् । तस्य न लुक् । १ अश्वत्य
 फले । अश्वत्यस्येदम् अण् । २ अश्वत्यसम्बन्धिनि ति० स्त्रियां
 गौ० ङीप् । आश्वत्यो शाखा समिद्धा । “सर्पिरासिच्याश्व-
 त्योस्त्रिस्तः समिधः” शत० ब्रा० । तस्मादाश्वत्ये ऋतुपाले
 स्याताम्” शत० ब्रा० अश्वत्येन युक्ता अण् । अश्वत्यनक्षत्र-
 युक्तायां शरावौ स्त्री । गङ्गा० ङ् । आश्वत्यीयः आ-
 श्वत्यसम्बन्धिनि ति० ।

आश्वत्यिक च० अश्वत्यशब्दे ५०७ पृष्ठे विग्रहादि । चा-
 न्द्राश्विने मासि । [सम्बन्धिनि ।

आश्वपत ति० अश्वपतेरिदम् अश्वपत्या० अण् । अश्वपति

आश्वपम् ति० आशु आप्नोति असुन् ह्रस्वः । शीघ्रप्राप्तरि ।

आश्वपालिक पुंस्त्री अश्वपाल्याः अपत्यं रेवत्या० ठक् ।

अश्वपाल्या अपत्ये । [णिनि । अश्वपेजर्जिप्रोक्ताध्यायिषु ।

आश्वपेजिन् ति० ब० व० । अश्वपेजेन प्रोक्तमधीयते शौनका०

आश्ववाल ति० अश्ववालाया ओषधेरयम् अण् । अश्व-

वालोषधेः संबन्धिनि । “आश्ववालः प्रस्तरः, यत्तोह

देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वोभूत्वा पराडावर्त्त तस्य देवा असु

हाय बालानभिपेदुस्तानालुपुस्तानालुप्य सार्द्धं संन्यासुस्त

तएता ओषधयः समभवन् यदश्वबालाः शिरो वै यज्ञ-

स्यातिथ्यं जघनार्धौ बाला उभयतएवैतद्यज्ञं परिगृह्णा-

ति यदाश्वबालः प्रस्तरोभवति” शत० ब्रा० ।

आश्वभारिक ति० अश्वबाह्यं भारमश्वभूतं भारं वा हरति

वर्हति आवहति वा वंशा० ठक् । अश्वबाह्यस्य अश्व-

भूतस्य वा भारस्य १ हारके २ वाहके ३ आवाहके च ।

आश्वमेधिक ति० अश्वमेधाय हितं ठन् । अश्वमेधसाधने

द्रव्यादौ अश्वमेधद्रव्याणि च अश्वमेधशब्दे ५११ पृष्ठे

उक्तानि अश्वमेधमधिकृत्य कृतः पन्थः ठण् । शतपथ-

ब्राह्मणान्तर्गते १२ प्रपाठके पञ्चाध्यायीरूपे पन्थभेदे

तत्र पञ्चस्रध्यायेषु अश्वमेधस्योत्पत्तिः फलञ्च । तस्य धर्म-

विधयः आध्वर्यवौद्वातब्रह्मत्वयाजमानविषयाः तत्र

प्रथमाध्यायवयेण मन्त्रव्याख्यानेन सह विशेषधर्मा

अनुक्रान्ताः । शेषाध्यायद्वयेन च तएव धर्मान्तरसहिता अनुक्रान्ता इति भेदः । अश्वमेधमधिकृत्य कृतोपन्यः ठण् । युधिष्ठिराश्वमेधाधिकारेण व्यासकृते भारतान्तर्गते ३ पर्वभेदे न० । “इत्याश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तमेतन्महा-
ङ्गुतम्” भा० आ० प० १ अ० । अश्वमेधः प्रतिपाद्य-
तयाऽस्त्यस्य ठन् । अश्वमेधिकमप्यत्र न० । “ततोऽश्वमेधिकं
नाम पर्वं प्रोक्तं चतुर्दशम्” भा० आ० प० १ अ० ।

आश्वयुज पु० आश्वयुजी अश्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
यस्मिन् मासेऽण् । शुक्लप्रतिपदादिके दर्शान्ते चान्दे
आश्विने मासे । “त्यजेदाश्वयुजे मासि सुन्यन्नं पूर्वसञ्चि-
तम्” मनुः “भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षा” “गाङ्गमाश्वयुजे मासि
प्रायशोवर्षति” इति च सुश्रु० ।

आश्वयुजक ति० आश्वयुज्यासप्तो मासः वुज् । चान्द्राश्विन-
पौर्णमास्यासप्तो मासे स हि तस्यामेव तिथौ उभ्रः सन्
प्ररोहति बर्द्धते च इति लोकप्रसिद्धिः ।

आश्वयुजी स्त्री अश्वयुजा अश्विनीनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी
“नक्षत्रेण युक्तः कालः” पा० अण् । आश्विनमासीय-
पौर्णमास्याम् “आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो बालु-
कार्णवात्” बृह्मप० । “तेन यज्यमाणः पञ्चवर्षाण्यश्व-
युजोऽशुक्लेषु चतुस्त्रिंशत् पशूनालभते सारुतान्” कात्या०
२३, २, ४ । “आश्वयुज्या वुज्” पा० ।

आश्वरथ ति० अश्वयुक्तो रथः अश्वरथस्तस्येदम् पत्रपूर्व-
कत्वात् अज् । अश्वबाह्यरथसम्बन्धिनि ।

आश्वलक्ष्णिक ति० अश्वलक्षणं वेत्ति तज्ज्ञापकशास्त्रम-
धीते वा ठक् । १ अश्वलक्षणाभिज्ञे २ तद्वोधकशास्त्राध्येतरि च

आश्वलायन पु० अश्वल+अश्वग्राहकः सुनिभेदस्तस्यापत्यं
नडा० फक् । ऋग्वेदीयश्रौतगृह्यसूत्रकारके ऋषिभेदे
“रुहसकाण्डं स्वकृतं सूत्रं ब्राह्मणसन्निभम् शिष्याश्वलायन
प्रोत्थं शौनकेन विपाठितम्” इत्युक्तेः शौनकोपदिष्टेन तेन
च “अथैतस्य सनाम्ना यस्य विताने योगापत्तिं वक्ष्यामः”
इत्युपक्रम्य “नमः शौनकाय” इत्यन्तम् अध्यायचतुष्टयात्मकं
वैतानिककर्मोपयोगि श्रौतसूत्रम् “उक्तानि वैतानिकानि
गृह्याणि वक्ष्यामः” इत्युपक्रम्य “नमः शौनकाय” इत्यन्तम्
अध्यायचतुष्टयात्मकं गृह्यकर्मोपयोगि गृह्यसूत्रं, तत् परि-
शिष्टाध्यायचतुष्टयात्मकं सूत्रं शौनकाचार्यप्रसादात्
रचितम् । तदीयसूत्रोपरि देवस्वामिना भाष्यं कृतं तन्मूलक-
तया गर्गगोत्रेण नरसिंहपुत्रेण नारायणोपाध्यायेन वृत्तिः
रचिता तत्र श्रौतसूत्रे प्रतिपाद्यविषयास्तावदभिधीयन्ते ।

तत्र प्रथमाध्याये प्रधानस्याङ्गसंहतिज्ञानाय सर्वादौ
दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यानम् । १ अग्निहोत्रादिषु ऋक्समाम्ना
यस्य प्रयोगस्वरूपकथनप्रतिज्ञा । २ ऋक्समाम्नातकर्मसु आ-
हिताग्नेरधिकारकथनम् । ३ अङ्गसङ्ग्रहपविध्यन्तरज्ञानायादौ
दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यानं प्रतिज्ञा । ४ दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्या-
रम्भः । ५ अनोषधिहविष्करूपेऽप्यणीते कर्मणि अपरेणेध्वा-
प्रपदनम् । ६ अवट्ररूपवात्वात्वात्, पशुसोमादिषु अप-
रेण चात्वालप्रपदनम् । ७ चात्वालरूपस्याध्वनो वैदिकी
तीर्थसंज्ञा । ८ होतुः प्राङ्मुखत्वस्य मनोवाक्काययन्त्रणा-
दीनाञ्च चेष्टाया नित्यता । इति परिपाषा संग्रहः ।
९ उरूपस्थीकरणरूपाया अङ्गधारणाया नित्यत्वम् । १०
यज्ञोपवीतग्रहणनियमस्यान्तर्विहारे शौचनियमस्य च नित्य-
त्वम् । ११ विहारे कर्म कुर्वतस्तत्प्रवृत्तः करणनिषेधः ।
१२ एकाङ्गोक्तेखे दक्षिणप्रतीतिः । १३ सर्वदक्षिणा-
सुक्तेखेऽपि दक्षिणप्रतीतिः । १४ कर्तरहिते क्रिया-
विधौ होतव्यं कर्तृज्ञानम् । १५ दानविधौ यजमाने
कर्तृज्ञानम् । १६ कुहोति जपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्मणि
कर्तृज्ञानम् । १७ ऋचो मूलग्रहणे ऋत्विवेदनम् । १८
सूक्तादौ गायत्र्यादिभागरूपे पादे हीने गृह्यमाणे सूक्त-
ज्ञानम् । १९ सूक्तादावसूक्तादौ चाधिकपादग्रहणे तच्च-
ज्ञानम् । २० अस्मिन् शास्त्रे जपादीनामुपांशुप्रयोक्तव्य-
त्वम् । २१ मन्त्राणां कर्मकरणानाञ्चोपांशुत्वकथनम् ।
२२ सामान्यविशेषयोर्विशेषविधेर्वलीयस्त्वम् । २३-२४
होतरवस्थानकथनम् । २५ कर्तुरासनकथनम् । २६ वच-
नादतिरिक्तस्य कर्तव्यत्वम् । २७ सामिधेन्यर्थं प्रेषितस्य
होतृर्जपविधानम् । २८ सूत्राणि प्रथमं कण्डिकायाम् ।
१ सामिधेन्यर्थजपः । २ तज्जपानन्तरं सामिधेनीनाम् ऋचा-
मनुवचनम् । ३ हिङ्गकरणपूर्वकप्रणवान्व्याहृतित्वयजप-
विधानम् । ४ सजपहिङ्गारस्याभिहिङ्गारसंज्ञाकथनम् ।
५ कौत्समते निरोद्धारव्याहृतित्वयजपानन्तरहिङ्गारदर्श-
नम् । ६ कौत्समते सामिधेन्यर्थोक्तजपस्याकरणम् । ७ ऋचा-
मेव सामिधेनीत्वप्रदर्शनम् । ८ सामिधेनीनाम् ऋचासैकश्रुत्येन
सान्त्वयेन चानुवचनम् । ९ ऐकश्रुत्यलक्षणम् । १० सन्ततलक्षणम्
११ सन्ततस्यावसानत्वकथनम् । १२ पूर्वोक्तासाविशेषे उत्त-
रोक्तासारम्भः । १३ प्रणवेनावसानकथनम् । १४ विहिते
एवावसाने प्रणवस्य चतुर्मातृत्वोच्चारणम् । १५ प्रणवा-
न्तसकारस्य वर्णान्तरापत्तिकथनप्रतिज्ञा । १६ प्रणवान्त-
सकारेण स्वस्मात् परस्य यस्य कस्यचित् स्पर्शवर्षस्य तद्वर्ग-

आन्तवर्णापादनम् । १७ प्रणवान्तमकारेण यवलात-
 स्थासु परान्तस्थानामनुनासिकत्वापादनम् । १८ रेफोष्णसु
 वर्णेषु प्रणवान्तमकारस्यानुस्वारत्वापत्तिः । १९ प्रथमो-
 क्षमे ऋचौ तिरिध्वर्धक्य तयोरनुवचनम् । २० अर्धध्वयो
 ऋचोर्वचनावसानेऽर्धचतुष्कात्किचोर्ध्वयोर्ध्वचोर्वचनम् ।
 २१ उत्तमायाऽन्वि आदौ द्वे पश्चात् अर्धध्वौ । २२ ए-
 कादशानाम्द्वौ द्वयोस्त्रिरभ्यासयोगेन पञ्चदशसंख्यापूरण-
 निदर्शनम् । २३ शस्तयाज्यादिषु सामिधेनीनां कतिपयधर्मा-
 तिदेशः । २४ सामीधेनीभ्योऽन्यत्वाध्यर्धकरणप्रतिषेधादयः
 २५ विहितेऽवसानेऽभिहिङ्गाराभ्यासनिषेधः । २६ शस्त्रे-
 ष्वेव होतृकाणामभिहिङ्गारविधानात् ग्रावस्तुतस्तद्विषे-
 धसाधनम् । २७ प्रणवेन निगदसंस्थानानन्तरं तेनैव तद-
 वसानविधानम् । २७ सू० १ अ० २ क० । १ यजमानस्यार्षेय-
 प्रवरणम् । २ अन्यत्वेतज्जातद्व्याप्तुष्याण्यर्थमार्षेयप्रवरण-
 प्रकारः । ३ राजन्यविशं त्वैर्वर्णिकानुलोमस्त्रीजातानाञ्च
 पुरोहितार्षेयभागित्वम् । ४ राज्ञां राजर्षिप्रवरणं पौरोहित्य
 प्रवरणं वा ५ प्रवराज्ञाने तत्संशये च वर्षत्रयस्य मानव-
 प्रवरः । ६ चतुर्दशनिवृत्पदकथनम् आवाहननिगदकथनं,
 सामिधेन्यादीनां चावाहनीयानभिधायित्वम् । ७ अग्निरूप-
 प्रथमदेवतावाहनम् । ८ अग्नीषोम देवताजगृभागयाग-
 योराख्या । ९ अग्नेरग्नीषोमयोश्च पौर्णपास्यां प्रधान-
 देवतात्वम् । १० अमावास्यायां दधिपयोभ्यां यागमकुर्वतो-
 ऽग्नीषोमयोः स्थाने इन्द्राग्न्योः प्रधानदेवतात्वम् । ११ त-
 दिने उक्तयागारूपसद्वयनकारिणोऽग्नीषोमस्थाने इन्द्रमहे-
 न्द्रयोरन्यतरावाहनम् । १२ उभयोरपि पर्वण्योरैतरेयिणाम्
 विष्णुदेवताकोपांशुयागकरणम् । १३ शाखान्तरीयाणाम्
 उभयोरपि पञ्चयोर्पांशुयागभिन्नयागाभावः । १४ पितृयाज्ज्ञो-
 पांशुयागानाम् आवाहनादिनिगदचतुष्टये आवाहनादीनां
 पश्चां पदानाम् उच्चैरितिसंज्ञाविधानम् । १५ उपांशुयाज-
 वचनानामन्तेषाम् परोक्षानाम् उपांशुत्वानुवादः, विकल्पे-
 नोच्चैः संज्ञाविधानं च । १६ विहितदेवतानामरूपस्य प्र-
 त्यक्षस्त्रीपांशुत्वम् । १७ प्रतिनोदितदेवतामावाहनभेदः ।
 १८ एकप्रदानानां सर्वासां देवतानामावाहने सकृदेवावह-
 न्यप्रयोगः । १९ उत्तरनिगमेषु एकदेवतात्वेन संस्तवः ।
 २० एकप्रयोजनार्थाया देवतायाः कारणवशात् एकव-
 चनेनैव समानता । २१ अपराव्यवहिताया देवताया निगमेषु
 सकृदेकवचनभाक्त्वम् । २२ आवापोद्धारयोग्यासु प्रधानदेव-
 तासु कृतावाहनासु देवाज्यपास्त्रिपदाभावाह्नप्रक्रिया ।

२३ आश्रावयिष्यतेऽध्वर्यवेऽनुमन्त्रणं तदनन्तरकरणीयञ्च ।
 २४ उत्थानपूर्वकं षष्टिचेतिमन्त्रपाठः । २५ असे पार्श्व-
 स्थेन पाणिनाध्वर्युन्वारम्भणम् । २६ सव्येन पाणिनाङ्गे-
 नोरुणा वाऽऽग्नीध्रकर्तृकमन्वारम्भणम् । २७ उक्तोभया-
 न्वारम्भणे साधारणमन्त्रः । २८ इध्मसन्नहनरूपैस्तृणैरा-
 त्सुखसंमार्जनम् । २९ संस्कारकर्त्तादृष्टिमात्रे सकृन्म-
 न्त्रेण द्विस्त्रिंशो संस्करणम् । ३० उदकस्पर्शनान्तरं हो-
 तृपदनाभिमन्त्रणम् । ३१ दक्षिणोत्तरिणोपस्थे नोपवेशनं
 होतृपदनात् तृणनिरसनञ्च । ३२ उक्तयोरेतयोर्निर-
 सनोपवेशनयोः सर्वासनेषु प्रथमप्रयोग एव समानत्वम् ।
 ३३ गौतमाचार्यमते द्वितीयेऽपि प्रयोगे तादृशनिरसनोप-
 वेशनयोः सङ्गावः । ३३ सू० १ अ० ३ क० । १ अग्न्याध्वे
 ब्रह्मोदनप्राशनकाले ब्रह्मणो द्विनिरसनोपवेशनकरणम् ।
 २ सर्वेषु सोमेषु बहिष्प्रवसानात् प्रत्येक्य ब्रह्मणः
 पूर्वासने पुनः करणम् । ३ आसने पञ्चर्षसुपविष्टस्य
 होतुः सदःप्रसर्पणानन्तरं तत्रैव पुनः करणम् । ४ पशौ
 स्वाहाकृत्यर्थयोः सुगवदापनयोः पुनः करणम् । ५ पत्नी-
 संयाजाद्योपवेशनाकरणम् । ६ कौत्समते होतृभिन्ना-
 नामेतयोर्निरशनोपवेशनयोरकरणम् । ७ उपविष्ट्यानन्तरं
 देवेत्यादिमन्त्रपाठः । ८ जान्व्येण बर्हिरूपस्य श्व अ-
 भिहिषेत्त्यादिमन्त्रजपः । ९ इध्मप्रदीप्ते उक्तजपानन्तरं
 भूपतये नम इति निगदेनाध्वर्यवे सुगवदापनम् । १०
 अग्निर्हीतेति निगदमवसाय होतारमृष्टा इति मन्त्रजपः
 ११ अग्निर्हीतेत्यादिना सह षतवतोत्यादिकमेकनिगदं
 विधाय तत्समापनम् । १२ उक्तनिगदे समाप्तेऽध्वर्युकर्तृ-
 कमाश्रावणम् । १३ उत्तरदेशे तिष्ठत आग्नीध्रं प्रत्या-
 श्रावणप्रकारः । १३ सू० १ अ० ४ क० । १ शान्दिल्यप्रया-
 जैर्यजनम् । २ तनूनपाद्भाराशंसयोरन्यतरेण प्रयाजानां
 पञ्चसङ्ख्याकत्वम् । ३ सकृत्प्रेषितस्य न सर्वयजनम् ।
 ४ अननुयाजानां सर्वासां याज्यानाकादिरागू-
 भवतीति । ५ ये यजामह इति आगूः स्वरूपं, वषट्कारस्व-
 रूपञ्च । ६ याज्याया एव उच्चैस्तरत्वबलीयस्त्वोभयधर्म-
 वत्त्वम् । ७ आगूर्वषट्कारयोराद्योः श्रुतिकरणम् ।
 ८ याज्यान्तस्य ज्ञावनम् । ९ विविक्तयोः सन्धिजात
 योरेकारैकारयोरोकारौकारयो आ इ, इति आउ इत्येवं,
 व्यञ्जनान्तानां सन्ध्यक्षराणां सर्वदा स्वरूपेणैव च ज्ञावनम् ।
 १० अनवर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः । ११ रेफि-
 संज्ञिनोऽवर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः । १२ वषट्-

कारसन्धौ अरेफसंज्ञावर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य लोपः ।
 १३ वर्गाणां प्रथमस्य स्वर्गोऽतृतीयवर्णापादनम् । १४ स-
 कारे सातुनासिकभावस्य नित्यत्वम् । १५ वौषट्शब्दस्य
 वषट्कारस्वरूपत्वम् । १६ इत्येवंरूपः प्रथमप्रयाजः । १७
 वषट्कारोच्चारणपूर्वकोऽनुमन्त्रणप्रकारः । १८ वषट्कारस्य
 दिवाकीर्त्तनीयत्वम् । १९ अनुमन्त्रणस्यापि दिवाकीर्त्त-
 नीयत्वम् । २० इत्येवं याज्यास्वरूपम् । २१ वशिष्ठादि-
 भिन्नानां तनूनपादित्यादिः द्वितीयप्रयाजः । २२ वशिष्ठादीनां
 नरांशस इत्यादिः द्वितीयप्रयाजः । २३ इडो अग्न इत्यादिः
 सर्वेषां तृतीयप्रयाजः । २४ बर्हिर्गने इत्यादिः चतुर्थः स्वाहा-
 सुमित्यादि पञ्चमप्रयाजः । २५ अग्निसम्यनादौ मन्त्रस्वरप्र-
 याजः । २६ शंयुवाकादूर्ध्वं मन्त्रस्वरं प्रयोगः । २७ प्रयाजेभ्य
 ऊर्ध्वं मास्विष्टकृतो मध्यमेन प्रयोगः । २८ इडादिशंयु-
 वाकान्तरूपस्य शेषसोत्तमेन प्रयोगः । २९ पूर्वोत्तरयो-
 राज्यभागनामकयागयोरागोरणदेवतादेशयाज्यासम्भानपूर्वको
 यागः । ३० अनुवाक्यावतीनामप्रैषाणां चान्याया-
 त्याभ्योऽन्यासां देवतानाम् आदेशपूर्वकयागः । ३१ अङ्ग-
 प्रधानरूपे सोमकर्मणि वैश्वानरीयपत्नीसंयाजशब्दबोधि-
 तयोः पदार्थयोर्मध्ये ततोत्पन्नाभ्यो देवताभ्योऽन्यासाम्
 आदेशपूर्वको यागः । ३२ पौर्णमास्यामाज्यभागयोः
 सन्निमित्ता वार्त्तमसंज्ञा । ३३ अनुवाक्यातएवविचारा-
 वगमादि । ३४ याज्ययोरानुवाक्यादेवतानन्यत्वम् । ३५
 आदित आरभ्याजप्रभागपर्यन्तं वाग्यमनम् । ३६ याज्या-
 दिभ्योऽन्यदभ्यारभ्यासमाप्ते वाग्यमनम् । ३७ यज्ञसाधन-
 वचसोऽन्यत् वाग्यमननियमः । ३८ वाग्यमननिय-
 मातिक्रमे अतो देवा अवन्तु न इति वैष्णव्या ऋचो
 जपः । ३९ उक्तातिक्रमेऽन्यस्या अपि वैष्णव्या ऋचो जप-
 विधानम् । ४० सू० १ अ० ५ क० । १ विधिक्रमप्राप्तानां देवतानां
 वक्ष्यमाणलिङ्गक्रमाभ्यां याज्यानुवाक्यायोजना । २ प्रधा-
 नानन्तरं स्विष्टकृतो यागः सर्वत्र च पूर्वमनुवाक्यायाः
 पश्चादयाज्याया प्रयोगः । ३ ये याजमहे इत्युक्त्वा षड्रा
 विभक्त्या देवतामादिश्य प्रिया धामान्यथाङ्गिति मन्त्रपाठः ।
 ४ प्रथमदेवतायाः पुरस्तादयाङ्गिनिशब्दन्यक्त्वा उत्तरासाम-
 याट्शब्दस्यैव सर्वासासुपरिष्ठात् प्रिया धामानिशब्दस्य च
 सन्ततप्रयोगः । ५ याज्याविशेषेऽनुष्कारस्य कर्त्तव्यत्वम् ।
 ६ याज्यापाठे अर्धर्चं वोक्त्वासकर्त्तव्यता । ६ सू० १ अ० ६ क०
 १ अर्धर्च्युणा प्रदेशिनीपर्याञ्जनपूर्वकौषापवर्गशोधने । २
 कौषाधरशोधनस्य मन्त्रविशेषः । ३ अर्धर्च्युणा इडा-

यहणपूर्वकावान्तरेडावदापनप्रकारः । ४ स्वयं यजमानेन
 इडाया अवान्तरेडायहणप्रकारः । ५ अर्धर्च्युकर्त्तकं वा
 तद्ग्रहणम् । ६ इडोपह्वानप्रकारः । ७ सह दिवेत्यादिना
 तस्मिन्नुपहृत इत्यन्तेन मन्त्रेण इडोपह्वानम् । ८ होतृथ-
 जमानपञ्चमानां वा सर्वेषामवान्तरेडाभक्षणपूर्वकेडाभक्ष-
 णम् । ८ सू० अ० ७ क० । १ इडाभोक्तुर्माज्जनपूर्वकमनु-
 याजचरणम् । २ मार्जनप्रकारः । ३ अनुयाजलक्षणम् ।
 ४ प्रयाजानुयाजयोर्गुणकथनम् । ५ अनुयाजानां त्रित्व-
 व्यवस्थापनम् । ६ एकैकं प्रेषितस्य यजनविधानम् ।
 ७ अनुयाजमन्त्राणां स्थलविशेषे क्वचिदवसानपूर्वकं क्वचि-
 ज्ञानवसानपूर्त्तकं यजनविधानम् । ८ सू० अ० ८ क० । १ सूक्त-
 वाकाय सम्प्रेषितस्य देवतादेशानन्तरम् इदं हविरित्युपस-
 न्नननम् । २ उत्तरा अपि देवता आदिश्येदं हविरित्येव-
 सुपसन्नननम् । ३ द्विदेवतबहुदेवतयोरर्धवशेनाकृतत्वं
 स्थाने अक्रातामकृतत्वं कर्त्तव्यता । ४ आवाह स्वाहेति-
 निगदस्य पशुयागेऽपि प्रयोगः । ५ आवापिकदेवताक्रमप्राप्ति-
 र्थम् आवापिकान्तमित्येतादिकथनम् । ५ सू० १ अ० ९ क० ।
 १ शंयुवाकाय प्रेषितस्य तच्छंयोरिति मन्त्रपाठे प्रणवनिषेधः ।
 २ तादृशप्रेषितायाध्वर्युणा वेददानम् । ३ वेदयहणे
 वेदोऽसीति मन्त्रपाठः । ४ प्रकृतिविकारभावेऽपि कृत्स्नमन्त्र-
 प्राप्तिः, आज्येन सोमयाग एव याज्यानुवाक्याव्यवस्थापनं
 यागएव केवलं देवताविशेषाणामनुष्ठितकथनं च । ५ मन्त्र-
 भेदानां पत्नीसंयाजसंज्ञाविधानम् । ६ प्रजाकामस्य यज-
 मानस्य यागभेदः । ७ यजमाने सन्निहितेऽपि होतरेव कर्त्तृत्वं
 याज्यानुवाक्ययोर्हीनकर्त्तृत्वस्यान्यतः प्रसिद्धिः, कुहूमह-
 मिति मन्त्रपाठे यजमानस्य स्वयंकर्त्तृत्वं च । ८ पाणि-
 तलस्याज्यरूपेडोपह्वानानन्तरं तद्ग्रहणविधिः । ९ आज्ये-
 डाया ऊर्ध्वं शंयुवाको सवति न वेति संशये इतिकर्त्तव्यता-
 विधानम् । ९ सू० १ अ० १० क० । १ होताऽध्वर्युणा वा पत्न्यै
 वेदं प्रदाय वेदोऽसीत्यादि-कामायेत्येवमन्त्रमनुवाचनम् ।
 २ प्रजाकामायाः पत्न्या वेदधिरसा स्नानाभ्यालक्षणम् ।
 ३ कामनाभावे वाचनानन्तरं योक्ताविमोक्तः । ४ द्विगुणितं
 योक्ता निधाय तस्योपरिष्ठात् वेददणानां निधानम् ।
 ५ तृणेभ्यः पुरस्तात् वेददणसंस्तिष्टस्य पूर्णपात्रस्य निधानम् ।
 ६ आत्मानमभिष्टयतीं पत्नीमभिष्टयतीः पूर्णमसीति मन्त्रवाच-
 नम् । ७ पूर्णपात्रादुदकं गृहीत्वा तदुदुचन् तां चैवं कुर्वतीं
 वाचयतीत्युक्तिः । ८ योक्तासाधस्तात् पत्न्यङ्गलिस्नानमात्मनस्य
 सव्यं पाणिमुत्तानं निधाय पूर्णपात्रं निनयन् माहं प्रजा-

मिति तां वाचयतीत्युक्तिः । १६ वेददृष्टानि गृहीत्वा गार्हपत्या-
दारभ्य तन्तु तन्त्रित्यादिना सन्ततं स्तृणन् आहवनीयं
गच्छतीत्युक्तिः । १० सर्वाणि वेददृष्टानि न स्तरितव्यानि
नियमेन शेषितव्यान्तु तत्क्रियार्थमित्युक्तिः । ११ औता-
तिरिक्तेषु गार्होष्पि सन्त्रसाध्येषु कर्म्मसु स्वाहाकारस्यैव
कर्त्तव्यत्वं न वषट्कारस्येत्युक्तिः । १२ अविहितविशेषाणां
होमाभ्याधानोपस्थानानां, तत्तदितिकर्त्तव्यताप्रकारस्य च
विधानम् । १३ एकमन्त्राणि कर्म्माणीति न्यायेन व्याहृ-
तिभिरिति बहुवचननिर्देशात् चतुर्णां कर्म्माणां क्रमेणैव
करणम् । १४ प्रयोगमध्ये सार्गान्तरेण निष्क्रान्तस्यापि
नियमा भवन्त्येवत्यस्य व्यतिरेकमुखेण व्यवस्थापनम् । १५
संस्थाजपः तस्य च सोमेष्टिषु निषेधः । १६ होतरेव केवल-
मेतावच्चम् अग्नीध्रस्यान्यदपीत्युक्तिः । १६ सू० १ अ० १ क० ।
१ ब्रह्माधिकारे विधयः । २ व्याख्यातानां होताचमन-
यज्ञोपवीतशौचानां ब्रह्माधिकारेऽतिदेशनम् । ३ तत् कर्म्मसु
कश्चिदुगच्छति कश्चित्तिष्ठति तत् भूयसामेव धर्म्मस्याचरणं
ब्रह्मणः इति व्यवस्थापनम् । ४ बह्विर्वेदं ऋत्विजामभिमुख-
यादिशः प्राचीत्वोक्तिः । ५ एकस्मिन्नपि प्रयोगे कचिदासनस्य
कचित् स्थानस्य च लाभोक्तिः । ६ तिष्ठतां होमेषु अव-
षट्कारेषु च स्थानासनयोर्विकल्पः । ७ अनन्तरस्तुद्वयविष-
यादन्यत्वासनकथनम् । ८ समस्तपाण्डुष्वग्रेणाहवनीयं
परीत्य तस्य दक्षिणतः कुशेषूपवेशनम् । ९ उक्तोपवेशना-
नन्तरं सन्त्रभेदजपः । उक्तजपस्य ब्रह्मजपत्वम् । ११ अध्व-
र्युकर्त्तकम् उपविष्टातिसर्जनम् । १२ ओं प्रथयेत्येता-
दृशातिसर्जनरूपानुज्ञाप्रकारः । १३ कर्म्मांशुरूपानाम्
आदेशानां कर्त्तव्यत्वोक्तिः । १४ उत्तरविवक्षार्थम् उच्चैः
प्रथवादिकथनम् । १५ प्रथवादूर्द्ध्वं वा उच्चैर्भावीति ।
१६ प्रणीताप्रणयनकालादूर्द्ध्वं हविष्कृन्मन्त्रोच्चारणपर्यन्तं
वाग्यमनपूर्वकमासनम् । १७ पशुयागे चात्वालमार्जन-
पर्यन्तं वाक्यसंयमः । १८ सर्वसोमेषु घर्म्माभिप्रैषा-
रम्भपूर्वकं सुब्रह्मण्यापर्यन्तं वाङ्मयमः । १९ प्रात-
रनुवाककालात् परम् अन्तर्यामिपशुयागपर्यन्तं वाग्य-
मनोक्तिः । २० सवनतयेऽपि पुरोडाशप्रचारादि, तदिडा-
पर्यन्तं वाग्यमनोक्तिश्च । २१ स्तोत्रादौ स्तुध्वमित्यादि-
शस्त्रयाज्यावषट्कारपर्यन्तं वाग्यमनोक्तिः । २२ पव-
मानस्तोत्रेषु उपाकरणादि समाप्तिपर्यन्तं वाग्यमनोक्तिः
२३ सर्वत्र सन्त्रवति कर्म्माणि वाग्यमनोक्तिः ।
२४ उक्तादन्यत्वापि विषये होतृतस्य वाग्यमनभावः ।

२५ वाग्यमनभेदे प्रायश्चित्तविधानम् । २६ अग्नीषो-
मीयप्रणयनावधिवग्यमनम् । २७ दक्षिणतो ब्रजत
एवाशुःशिशान इति सूक्तजपः । २८ गमनापरिसमाप्तावपि
उपवेशनादिकरणं, ब्रह्मजपविधानञ्च । २९ सोमयागे
अग्निप्रणयनान्ते ब्रह्मजपनिषेधः । ३० विष्टृष्टवाक्यस्यापि
यज्ञमनस्त्वोक्तिः । ३१ विपर्यासान्तरितयोः प्रायश्चित्त-
विशेषोक्तिः । ३२ वेदभेदेन भेदेऽग्निभेदे प्रायश्चित्तभेदः ।
३३ सव्येभ्यो वेदेभ्यो यूगपदभेदापाते समस्ताभि-
र्हविरेकाकृतिरूपप्रायश्चित्तम् । ३४ सुगादापनात्
प्रागङ्गारस्य बहिःपरिधि पाते कर्म्मभेदः । ३५ तत्
दिग्भेदेन निर्गतौ होमभेदः कर्म्माणि स्वाहाकारान्त-
भावः । ३६ अध्वर्युप्रहरणोक्तिः ३७ । सहस्रष्टक
इत्यादिना प्रकृताङ्गारहोमोक्तिः । ३७ सू० १ अ०
१२ क० । १ प्राशितहरणनिधानपूर्वकं तत्प्राशनम् ।
२ इडाभक्षणमार्जनपूर्वकं चतुर्धाकरणे कृते प्राशित-
हरणे ब्रह्मण आनीतब्रह्मभागस्य निधानम् । ३ प्राशित-
हरणदेशस्य पश्चात् कुशेषु यजमानभागनिधानम् ।
४ प्रजापतेरित्यादि सन्त्रेणान्वाहार्यावेक्षणम् । ५ अन्ये-
नाङ्गेनान्वाहार्यावप्राणविधानं ब्रह्मभागे शिष्टभागविधा-
नञ्च । ६ प्रस्थास्याम इति अध्वर्युसन्त्रपाठानन्तरं प्रति-
ष्ठेत्वेवानुज्ञोक्तिः । ७ समिदनुज्ञानं, जघन्यीभवतः
सर्वप्रायश्चित्तहोमः, आग्नीध्रस्य ब्रह्मान्वारम्भणं च ।
८ इतरेषां होतारम्भणविधिः । ९ उक्तयोरेतयोर्होम
एव कार्यं अन्वारम्भस्य परस्परभावः । १० सर्वेषां होम-
कर्त्तृणामन्वारम्भकर्त्तृणां च संस्थाजपेन उपासनविधा-
नम् । १० सू० १ अध्याये १३ क० ।

१ पौर्णमासिनेष्टिपशुसोमानासुपदिष्टत्वम् । २ उप-
दिष्टैरिष्टिपशुसोमैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यागस्य
कर्त्तव्यत्वोक्तिः । ३ क्षत्रियवैश्ययोः पर्वण्योरेवाग्नि-
होतृहोमकर्त्तव्यताविधानम् । ४ राजन्यवैश्ययोः
पर्वण्येतेषु कालेषु तपस्विब्राह्मणायौदनदानम् । ५ ऋत-
सत्यस्वभावस्य सोमयाजिनश्च क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा सदा
होमविधानं न केवलं पर्वण्योरित्युक्तिः । ६ बहूनां
समानानां पश्चाद्विधाने सति क्रमेण सन्त्रयोक्तिः ।
७ एकस्या एकस्या देवताया द्वे द्वे ऋचौ याज्यानु-
वाक्ये । ८ देवताविशेषस्य तस्मिन्नाज्यानुवाक्यानादेशे
नित्ययोस्तयोर्प्रीतिव्यत्वोक्तिः । ९ कर्म्मांशुषानुता-
नामन्याधेयप्रभृतीनां मध्ये गार्हपत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थमङ्गार-

निधानरूपान्निधानम् । १० कृत्तिकादीनां सप्तानां
नक्षत्राणामन्यतमेऽग्न्याधानविधानम् । ११ उक्तानां
सप्तानां कस्मिंश्चित् नक्षत्रे पर्वणि वाऽग्न्याधानस्य
कर्त्तव्यत्वम् । १२ वसन्ते ब्राह्मणगुणकाधानविधिः ।
१३ मीढे त्रितयगुणकं वर्षासु वैश्वगुणकं शरदि उप-
क्रुष्टगुणकं चेति आधानत्रयविधानम् । १४ आपदि
आधानपक्षे कालनियमाभावः । १५ कृतसोमयाग-
सङ्कल्पस्य आधानमिच्छत आधानकालानवेक्षणम् ।
१६ आधानार्थमध्वर्युयजमानयोः शमीगर्भादश्वत्यादरण्या-
हरणविधिः । १७ अग्न्याधेयस्य पूर्वाह्णत्यन्तस्य कर्त्त-
व्यत्वम् । १८ इष्टीनामग्निसाधनत्वोक्तिः । १९ प्रथ-
मायामिष्टौ केवलाम्निपवमानाग्निनामके द्वे देवते । २०
पवमानगुणकस्य द्वितीयस्याग्नेर्याज्यानुवाक्योक्तिः । २१
खिष्टकृत्स्नस्वन्योर्याज्यानुवाक्योक्त्योः संयोज्यात्वसं-
ज्ञा । २२ सर्वत्र देवतागमे प्राकृतीनां सर्वासां देवताना-
मुद्धारोक्तिः । २३ आज्यभागौ खिष्टकृतं चान्तरा
यष्टव्यानां देवतानामुद्धर्तव्यत्वं विद्वतौ पुनर्विहितानां
तद्वर्त्मकत्वञ्चेति । २४ देवताभ्योऽन्यत्रापि अतिदिष्टस्य
विधेरेककार्यत्वोक्तिः । २५ द्वितीयायामिष्टौ पावकाग्नि-
शुच्यग्निनामिके द्वे देवते । २६ साह्वानित्यादेर्कृत्स्न-
द्वयस्य संयोज्यात्वकथनं, तृतीयायामिष्टौ अधिकसामि-
धेनोद्वयोक्तिः । २७ अग्नीषोमाविन्द्राग्नी विष्णु-
रित्यस्य वैकल्यकत्वम् । २८ अदितिनामिका इष्टिः ।
२९ अदितोऽप्योक्त्योक्तिः । ३० प्रेङ्गो अग्न इमो
अग्न इत्यनयोः संयोज्यात्वोक्तिः विराजौ धाव्ये
इत्युक्तिश्च । ३१ आद्योत्तमे इष्टौ । ३२ आद्या वा इष्टिः ।
३३ आद्यायां धाव्याविराजौ । ३४ वैराजतन्त्राया
इष्टेर्ज्ञापनम् । ३५ आधानेनेष्टिभिश्च सिद्धा अग्नयो
द्वादशाहोरात्रं सर्वे स्वरूपेणैव धार्यन्ते इत्येतदजस्रधार-
णोक्तिः । ३६ गतश्रियामग्नयो यावज्जीवमजस्रा भवन्ति न
द्वादशाहमेवेत्युक्तिः । ३६ सू० २ अ० १ क० । १ गार्हपत्यात्
ज्वलदाहवनीयोद्धरणम् । २ देवं त्वेति मन्त्रेणाग्निहोत्वार्थ-
सुद्धरणम् । ३ आहवनीयं प्रति मन्त्रपूर्वकाग्निप्रणयनमन्त्रः ।
४ आहवनीयायतनेऽग्निनिधानमन्त्रः । ५ सायं प्रातरूपः कालेषु
निधानान्तकर्मकरणम् । ६ रात्र्यां यदेन इति मन्त्रेणा-
ग्निप्रणयनम् । ७ आहिताग्नेर्ब्रतचारित्वोक्तिः । ८ अनु-
दितहोमिन ओदयाद्ब्रतचारित्वोक्तिः । ९ अस्तमन-
समये होमविधानम् । १० आचमनस्य नित्यत्वम् ।

११ अग्निपर्युक्तमन्त्रोदकादानविधिः पर्युक्तये अग्नी-
नासुत्पत्तिक्रमस्य होमक्रमस्य वा विधानम् । १२ दक्षि-
णाग्निगार्हपत्याहवनीयपर्युक्तये क्रमोक्तिः । १३ गार्हपत्या-
दविच्छिन्नोदकधाराहरणम् । १४ अधिश्रयणार्थं गार्हपत्यात्
कतिपयाङ्गारपृथक्करणविधिः । १६ होमसाधनभूताग्निहो-
त्वाधिश्रयणम् । १७ अधिश्रयणे मन्त्रविकल्पः । १८ दध्यधिश्र-
यणानधिश्रयणविकल्पः । १८ सू० २ अ० २ क० । १ अकाम-
कर्त्तृकस्य नित्याग्निहोत्वहोमस्य पयसा कार्यता । २ यामा-
न्नाद्योन्द्रियतेजस्तामानां यवाग्वोदनदधिसर्पीषि यथासङ्ग-
मग्निहोत्वद्रव्याणि भवन्तीत्युक्तिः । ३ कालविक्षेपं विना
अधिश्रितमात्र एवावज्ज्वलनविधानम् । ४ अपक्वद्रव्यदध्या-
दीनामधिश्रितानामश्वज्वलनविधिः । ५ पयसा होमे सम-
न्तकं दोहनपात्रप्रक्षालनपूर्वं सुवेण प्रतिषेकविकल्पः । ६ एक-
स्मिन् पुरुषे प्रतिषेकाप्रतिषेकयोरसङ्गरत्वोक्तिः । ७ अव-
ज्ज्वलनार्थं मन्त्रपूर्वकं गार्हपत्यात् गृहीतेनोत्सुकेन पुनः
परिहरणविधानम् । ८ पच्यमानपयोऽवतारणमन्त्रः ।
९ गार्हपत्येऽङ्गाराणां प्रक्षेपमन्त्रः । १० आहिताग्नेर-
तिसर्जनमन्त्रः । ११ आहिताग्नेः पत्न्याश्च इति-
कर्त्तव्यताकलापः । १२ अतिष्टुटस्योद्धयनविधिः ।
१३ पुत्राणां तारतम्यमिच्छतः सपुत्रस्य यजमानस्य
कास्यकल्पः । १४ एकपुत्रस्यापि कास्यकल्पः । १५ सप्ति-
ङ्गरणानन्तरं समन्तकं तदाधानविधानम् । १६ समिदा-
धानानन्तरम् आचमनपूर्वकं तदवधिहोमविधानम् । १७ पूर्वा-
ह्णत्यन्तरं कुशेषु सुकुसादनपूर्वकं गार्हपत्यावेक्षणम् ।
१८ पूर्वाह्णतः प्रागुदक् उत्तरतो वा उत्तराह्णत्यर्थं
द्रव्योत्पादनविधानम् । १९ होमेषु सर्वत्र प्रजापतिध्यान-
विधानम् । २० भूयिष्ठद्रव्यपूर्वसु कुक्कम्पनानन्तरं तद्व-
तलेपवमर्जनं पाणितलगतलेपमार्जनञ्च । २१ लेपनिमा-
र्जनकुशमूलानां दक्षिणत उक्तानाङ्गुलिनिधानम् । २२ कु-
शमूलानां दक्षिणतो जलावनिनयनविधानम् । २३ सुहृ-
निधानानन्तरं जलोपस्पर्शनम् । २४ आहिताग्निकर्त्तृकालु-
मन्त्रविधानम् । २५ समन्तकसाधोयमानसमिदनुमन्त्रणम् ।
२६ ता अखेत्यृचा पूर्वाह्णत्यनुमन्त्रणम् । २७ समीपस्थेन
सकटाक्षभीक्ष्णित्याहृत्यनुमन्त्रणम् । २८ याभिः कामिश्च
त्रयवराभिरान्येयोभिर्हविर्भरुत्तराहृत्यनुमन्त्रणम् । २९ पूर्व-
स्त्वोक्तस्य कृचां त्रयस्य निरूपणम् । २९ सू० २ अ० ३ क० ।
१ पूर्णं पूर्णं संवत्सरेऽधिकाभिर्हविः सकृदनुमन्त्रणम् ।
२ पूर्वविहितयवाग्वदिना सायम्प्रातर्होमेषु यजमानस्य स्वयं

कर्तव्यम् । ३ पूर्णसंवसत्सरेतरकाले येन केनापि
 ऋत्विजाग्निहोतृहोमः । ४ पुत्रशिष्ययोरन्यतरेणान्ते-
 वासिना होमस्तद्वतविशेषश्च । ५ होमकर्तुः सुग-
 तशेषभक्षणप्रकारः । ६ अपरत्विजोहोमपूर्वकं सुगतशेष-
 भक्षणम् । ७ प्रथमोत्तरभक्षणद्वये मन्त्रभेदौ । ८ समि-
 दाधानपूर्वको गार्हपत्ये होमविधिः । ९ उत्तराहुते-
 नित्यत्वोक्तिः । १० समिदाधानपूर्वकं दक्षिणाग्निहो-
 मप्रकारः । ११ उत्तराहुतेः पूर्ववत् नित्यत्वोक्तिः ।
 १२ उक्तशेषभक्षणानन्तरं सुचापां निनयनम् । १३ सुक्-
 प्रज्वालनानन्तरं प्रागुदोच्योः चतुर्णां पूर्णानां सुचां
 निनयनीयत्वम् । १४ कुशदेशे पञ्चमी सुक् गार्हपत्यस्य
 पश्चात् षष्ठीत्युक्तिः । १५ आहवनीये प्रतापितायाः सुचो-
 ऽन्तर्वेदिदेशे निधानम् । १६ परिचारकरूपाय परिक-
 र्मिणे वा ताडश्याः सुचोदानम् । १७ उदङ्मुखेन
 समिन्त्रयस्याधानं पर्युक्षणादिकरणञ्च । १८ तिसृष्वसमिधां
 प्रथमायाः समन्त्रकाधानम् । १९ आवहनीयगार्हपत्यदक्षि-
 णाग्निषु दीदिहि दीदाय दीदिदायेति मन्त्राणां क्रमेण
 स्वाहान्तानां पाठत्वम् । २० उक्तकार्ये पूर्ववत् पर्युक्षण-
 विधानम् । २१ पर्युक्षणादयधर्मस्य परिसमूहनद्वयेऽतिदेशः ।
 २२ पर्युक्षणाभ्यां परिसमूहनयोः पूर्वभावोक्तिः । २३ सायं
 प्रातरुभयत्वाग्निहोतृहोमयोरेकाकारत्वम् । २४ सूर्योदयस-
 मीपकालशेषकालादित्योदयकालानां प्रातर्होमस्य प्रधानका-
 लत्वम् । २५ प्रातर्होमे विशेषोक्तिः २७०४क० । १ प्रवत्स्यत
 आहिताग्नेरग्निप्रज्वालनाचमनाभिक्रमानन्तरं तदुपस्था-
 नम् । २ दक्षिणाग्न्युपासनानन्तरं समन्त्रकं गार्हपत्याहव-
 नीयेक्षणविधानम् । ३ आहवनीयदक्षिणाग्न्युपासनपूर्वकं
 गार्हपत्याहवनीयेक्षणं कृत्वाहवनीयसमीपं गत्वा तदु-
 पस्थानम् । ४ पृष्ठतोऽग्नीनवेक्षमाणस्याहिताग्नेर्यथेष्ट-
 गमनम् । ५ अग्निसमीपं गत्वा वाग्विसर्गविधानम्, इतः
 प्राक् वाग्व्यविधानञ्च । ६ अभिलषितदेशगामिनं
 पन्थानं प्राप्य सदा सुगः पितृरिति मन्त्रपाठः ।
 ७ यदि दैवात् मातुषाद्वा निमित्तात् अनुपस्थिताग्नेः
 प्रोषितस्य इहैवेति मन्त्रपूर्वकं प्रतिदिशमग्न्युपस्था-
 नम् । ८ प्रोष्य स्वयामसमीपं प्राप्य अपि पन्थामिति
 मन्त्रपाठः । ९ समिन्त्राथेर्वाग्व्यतस्याहिताग्निज्वलनज्ञाना-
 भिक्रमपूर्वकम् आहवनीयेक्षणम् । १० नानाग्निषु समिध
 उपनिधायाहवनीयोपस्थानम् । ११ उपनिहितानां समि-
 धामभ्याधानम् । १२ दक्षिणाग्निसमीपे स्थितस्याहिता-

ग्नेः गार्हपत्याहवनीयेक्षणविधानम् । १३ वाग्विसर्गस्य
 प्रकारभेदः । १४ दशरातादूर्ध्वं प्रोष्य चतुर्द-
 होतेनाज्येन प्रायश्चित्तहोमः । १५ एकानेकाग्निहोतृवि-
 ष्वेदे पूर्वोक्तयाहुत्या होमविधानम् । १६ उक्ताहुति-
 होमानन्तरं प्रतिहोमविधानम् । १७ अनाहिताग्नेरपि
 ईक्षणप्रपदनयोः कर्त्तव्यत्वविधानं न केवलमाहिताग्नेस्त-
 दित्युक्तिः । १८ प्रवासादागतस्य तदह्नि विदितस्याप्यलीकस्य
 न निवेदनीयत्वम् । १९ प्रवासादागतस्याहरहरग्निहोत-
 होमोपस्थानं तत्स्थानं तत्प्रयोगक्रमश्च २७०५क० ।
 १ अमावास्यायामपराह्ण्ये पिण्डपितृयज्ञविधानम् ।
 २ दक्षिणाग्नेरेकोलसुकं गृहीत्वा तस्मादेव प्राग्दक्षि-
 णायां दिशि मन्त्रपूर्वकं तत्प्रणयनम् । ३ अर्वाशिष्ट-
 दिक्कानां सर्वेषां कर्माणां प्राग्दक्षिणां दिशमभि-
 कर्त्तव्यत्वम् । ४ उभयोरपि अग्नौरुपसमाधानपरिस्तर-
 णपूर्वकं दक्षिणाग्नेः प्रागुदक् प्रत्युदग् वा एकैकशः
 चरुस्थालीप्रभृतीनां यज्ञपात्राणां सादनम् । ५ अग्निसमी-
 पस्थितं शकटं दक्षिणत आरुह्य श्रुर्पोपरि ब्रीहिपूर्व-
 स्थालीनिमार्जनरूपतदास्यदेशाद्ब्रीहिपातनम् । ६ स्थाल्या-
 स्यदेशात् श्रुर्पोपरि पातितानां ब्रीहिणां शकटे निधा-
 नम् । ७ कृष्णाजिननिहिते उलूखले स्थाल्यन्तर्गताव-
 शिष्टान् ब्रीहिन् कृत्वा यजमानपत्नीकर्त्तृकस्तदवघातः ।
 ८ अवहतानां ब्रीहिणां दक्षिणाग्नौ अपरणम् । ९ दक्षि-
 णाग्न्यतिप्रणयितयोरन्तराले रेखोल्लेखनम् । १० सज्जदाच्छि-
 द्वावस्तीर्णाभ्युक्षितरेखायां ध्रुवास्थितमाज्यं दक्षिणतो
 दक्षिणाग्नेर्निधाय तेनाज्येन अभिवारितस्य स्थाली-
 पाकस्य दक्षिणाग्नेः पश्चादासादनम् । ११ आज्ञाना-
 दीनां दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतो निधानम् । १२ प्राचीना-
 वीतिनो यजमानस्य उपसमाहितैरिधौर्दक्षिणेन गृही-
 तैरवदानसम्यदा होमः । १३ स्वधानमःशब्दस्य स्थाने
 स्वाहाकारं कृत्वा होमः । १४ अग्नौ मेक्षणातुप्र-
 हरणपूर्वकं पिण्डस्थानेषु लेखायां त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रि-
 निनयनम् । १५ रेखायां पिण्डनिपरणम् (दानम्) ।
 १६ गणगारिमते पित्वादीनां त्रयाणां ये गृहताः सुसुतेषां
 पिण्डदानं जीवतां प्रत्यक्षार्चनम् । १७ तौल्वलि-
 मते पित्वादित्यस्त्रिभ्यः प्रेतेभ्यो जीवद्भ्यश्च सर्वेभ्यो
 निपरणम् । १८ गौतममते त्रयाणामेकस्मिन् द्वयोः सर्वेषु
 वा जीवत्सु यावदर्थं परान् पितॄन् गृहीत्वा त्रिभ्यः
 प्रेतेभ्यः पिण्डनिपरणम् । १९ पित्वादीनां जीवितानां

मृतानाञ्च पिण्डदाने उपायविशेषकथनप्रतिज्ञा । २० क्र-
मेण गौतमगाण्णगारितौल्लोनां मतदूषणाति । २१ जी-
वव्यवहितेभ्यः पितृभ्यो न निपरणम् । २२ जीवेभ्यो
होमः मृतेभ्यो निपरणम् । २३ सर्वजीविनः सर्व-
ज्ञतविधाने तत्र पिण्डहोमस्य निपरणमन्त्रेण स्वाहा-
कारेण कर्तव्यत्वम्, अन्येषामपि प्रयोजनानां चित्त्य-
नीयत्वञ्च । २४ पितादीनां नामाज्ञाने तत्पितामह-
प्रपितामहशब्दानां नामस्थाने प्रयोगः । २५ ईक० ।
१ निपूतानां पिण्डानामनुमन्त्रणम् । २ उक्तानुमन्त्रणप्रयोगे
नियमोक्तिः । ३ तृणोमेव चरोः प्राणभक्षणस्य कार्यत्वम् ।
४ उदकोपनयननिनयनस्य नित्य कर्तव्यत्वम् । ५ पिण्डेषु अभ्य-
ञ्जनाञ्जनदानम् । ६ पिण्डेषु वासोदानं तत्र विशेषोक्तिः ।
७ यजमानस्य पितृपासनं तत्र मन्त्रश्च । ८ तिसृभि-
र्हविः पितृपुस्त्यनम् । ९ पिण्डस्थानां पितृणां
प्रवाहणम् । १० यजमानस्य दक्षिणाग्निं प्रति गतिः ।
११ दक्षिणाग्निप्रतिगत्यनन्तरं यजमानस्य गार्हपत्याग्निं
प्रति गतिः । १२ यजमानकर्तृकं पिण्डानां मध्यमादानम् ।
१३ पत्रोक्तं कं तादृशदहीतमध्यमपिण्डप्राशनम् ।
१४ अवशिष्टपिण्डद्वयस्याभ्युपगच्छेत् । १५ अतिप्रणीते
वाऽग्नौ प्रक्षिप्य तादृशपिण्डद्वयदाहः । १६ यस्या-
न्नेच्छाभावो निर्निमित्तः तादृशेन पिण्डस्य प्राशनम् ।
१७ क्षयकुशादिमहारोगवतः तादृशपिण्डाशने सद्य एवा-
रोगित्वसरणयोरन्यतरगतित्वाभ्योक्तिः । १८ अनाहिता-
ग्नेरप्येवं पिण्डपितृयज्ञकरणम् । १९ चरुप्राशनानन्तरं
तदतिप्रणयनं ततस्तदुपसमाधानतत्परिस्तरणे कृत्वा
होमकरणम् । २० द्विशः चरुपूर्णपात्राणाञ्चतुर्गः ।
२१ एकस्यातिरिक्तस्य तृणेन द्वित्वं सम्पाद्य तदुत्तर्ग-
करणविधानम् । २२ ७ मक० । १ दशपूर्णमासा-
वारं प्रमानस्यान्वारम्भणीयेष्टिकरणम् । २ अग्नेर्भगोति-
गुणोक्तिः । ३ इष्टेर्याज्यानुवाक्योक्तिः । ४ आधा-
नानन्तरं तत्संवत्सरे रोगार्थहानिरूपनिमित्तसद्भावे
पुनराधेयस्य, पुनराधेये च वक्ष्यमाणायाम् इष्टेः कर्तव्य-
त्वम् । ५ उक्तायामिष्टौ विभक्तिभिः सहिताभ्यां प्रयाजानु-
याजाभ्यां यजनम् । ६ नराशंसिनां नराशंसः ।
७ आग्नेययोराज्यभागयोरुक्तिः । ८ आज्यभागयोरुण-
हयोक्तिः । ९ निगमेषु सगुणयोरेवासुदृष्ट्युक्तिः ।
१० याज्यायां देवतादेशरूपाया इज्यायाः कथनम् ।
११ अनुब्राह्मिणनामाचार्याणां मते पूर्वस्य केवल-

स्याग्नेः, अग्निर्दत्ताणीत्यनुवाक्यायाश्च नित्यत्वम् । १२ उक्त-
मते उत्तरस्यापि केवलस्याग्नेरुक्तानुवाक्याया नित्यत्व-
विधानम् । १३ उत्तरे याज्यामन्त्रे हविःशब्दस्य नित्य-
त्वोक्तिः । १४ संयाज्यामन्त्रभेदः । २५ ८ क० ।
१ ग्रीहिश्यामाकयवैः संवत्सरे प्रथमनिष्पन्नैः आप्ययण-
कर्मकरणम् । २ आप्ययणेनानिष्टा नवनिष्पन्नस्य भोजन-
निषेधः । ३ वर्षतप्तस्य लोकस्य आप्ययणेन यागविधानं
ग्रीह्याप्ययणे शरत्कालस्य प्राधान्यम् । ४ आप्यय-
णाख्या इष्टिः प्रथमः कल्पः, तदसम्भवेऽग्निहोत्रायां
धेतुं ग्रीहिश्यामाकयवानामन्यतममाशयित्वा तत्प-
यसा सायंप्रातरग्निहोत्रहोम इति द्वितीय इति
कल्पद्वयम् । ५ यवैराप्ययणस्य क्रियाऽक्रिया वा इति
विकल्पः । ६ अविशेषेण वर्णत्रयाणां कल्पद्वये प्राप्ते
रात्र इष्टिरेव नान्य इति विशेषोक्तिः । ७ एकेषां मते
सर्वेषां इष्टिरेवेति व्यवस्थापनम् । ८ वर्षायां श्यामा-
काप्ययणेतौ सोमदैवत्यचरुव्यवस्थापनम् । ९ अवान्तरे-
डाजपानान्तरम् सव्ये पाणौ कृत्वा तदभिमर्शनम् ।
१० इडाप्राशनानन्तरम् आचमनपूर्वको नाभ्यालम्भः ।
११ उक्तेन विधिना सर्वभक्षेः सव्येषां भक्षिणं सर्वभक्षणम् ।
१२ ग्रीहीणां यवानां चाप्ययणेतौ कालादि तत्र यवाप्ययणस्य
वसन्तकालविधानम् ध्याय्याविराजयहणञ्च । १३ श्यामाका-
प्ययणस्य समानतन्त्रेण करणे सोमस्य ततोयत्वव्यवस्थापनम् ।
१४ तत्र इन्द्राग्नयोः सोमस्य च याज्यानुवाक्याः । २५ ८
क० । १ चातुर्मास्येभ्यः पूर्वं कात्या इष्टयः । २ आयुष्का-
मेष्ट्यां जीवातुमत्यौ द्वे देवते अग्निरिन्द्रश्च । ३ उक्तयो-
र्देवतयोरग्नेरायुष्मत्त्वं गुणः, इन्द्रस्य च त्राहत्वं गुणः ।
४ आयुष्कामेष्ट्याम् अग्नीन्द्रयोर्देवतयोः संयाज्ये । ५ स्त-
रुययनीयेष्ट्यां रक्षितवन्तौ देवौ अग्निः सोमश्च । ६ उक्त-
योरग्नीषोमयोः संयाज्ये । ७ पुत्रकामेष्टौ अग्निः पुत्री
देवता । ८ उक्तायामिष्टौ द्वे संयाज्ये । १० वक्ष्यमाण-
योरिष्ट्योरग्निदेवतात्वम् । ११ मूर्ध्वन्तोऽग्नेर्नित्ये संयाज्ये ।
१२ कामगुणकस्याग्नेर्याज्यानुवाक्ये । १३ उत्तरयो-
रिष्ट्योर्वैश्वदेव्यत्वं, तयोर्याज्यानुवाक्यायुगलयोर्वक्ष्यमाण-
योरिन्द्रदेवतात्वं, तस्य चेन्द्रस्य विश्वस्यदुगुणकत्वं वैश्वदेव-
युगलत्वं वा, अतस्तयोर्वैश्वदेव्यसंज्ञाभाक्ताञ्च । १४ इष्टि-
कामस्य याज्यानुवाक्ये । १५ इन्द्रो दाता स पुन-
र्दाता वा देवता भवति । १६ उभयथापि इन्द्रस्य या-
ज्यानुवाक्ये । १७ आशानामाशपात्राणां वा देवता-

त्वम् । १८ आशाशापालानां याज्यानुवाक्यासायम् ।
 १९ इष्टिविशेषस्य लोकेष्टिसंज्ञोक्तिः । २० पृथिव्यादीनां पृथ-
 ग्देवतात्वकथनम् । २१ त्रयाणां हविषां याज्यानुवाक्या-
 पास्तिसंज्ञः । २२ त्रयाणां हविषां तिसृणाम् ऋचां विनि-
 वेशनम् । २३ ०१० मक० । मितलब्धितृभूता महावैराजी
 नामेष्टिः । २४ महावैराज्यामन्त्रादीनां दशानां देवतात्वम्
 एकप्रदानत्वम् । २५ उक्तानां दशानां देवतानामनु-
 वाक्योक्तिः । २६ प्रतिबोममादिष्टानामुक्तानां दशानां
 यजनम् । २७ अष्टौ वैराजतन्त्रा इष्टयः । २८ तासां
 प्रथमाः षडिष्टय एकहविषः । २९ क्षुषाश्वशुरीया नाम
 आभिचारिकी इष्टिः । ३० क्षुषाश्वशुरीयेष्टौ याज्या-
 वाक्यालिङ्गात् देवतायाः कल्पनीयत्वं, सा चेन्द्रः, इन्द्रः
 स्मरगुणो वेति । ३१ पूर्वोक्ताया देवतायाः संयाज्ये ।
 ३२ स्वामिभ्योः सम्प्रतिकामानां संज्ञानी नाम इष्टिः ।
 ३३ संज्ञान्यां चतसृणां गुणानां देवतानाम् एकप्रदान-
 त्वम् । ३४ अग्निसोमेन्द्रादित्यानां सगुणानां देवतानां
 प्रतिपादनम् । ३५ भेदकामानाम् ऐन्द्राभारुती इष्टिः ।
 ३६ इन्द्रस्य नित्ये याज्यानुवाक्ये । ३७ इन्द्रमरुतो-
 र्विकल्पविधानम् । ३८ मारुताद्यागादूर्ध्वम् ऐन्द्रो यागः ।
 ३९ राजविश्वोरसस्प्रतिकामानाम् आहिताग्नीनां च प्रज-
 त्व्यैव संज्ञानी नामेष्टिः । ४० शतुभिः प्रष्टव्यमाणानाम्
 ऐन्द्रावार्हस्यत्या नाम इष्टिः । ४१ अर्धयज्ञेत् ऐन्द्रा-
 वार्हस्यत्वं निरूप्य इन्द्राय नोदयेयुः यद्वा वार्हस्यत्वं
 निरूप्य इन्द्राय नोदयेयुः तदा उभयोरपि पक्षयोः
 याज्यानुवाक्यासायम् । ४२ सू० । २३० । ११ क० ।
 १ संवत्सरमतिप्रवसतः शुद्धिकामस्य पवित्रेष्टिविधानम् ।
 २ पवित्रेष्टौ पावकत्वौ धाये । ३ पवित्रेष्टौ न याज्ये ।
 ४ पवित्रेष्टौ संयाज्ये । २३० । २३० वर्षकामाणां कारीरी
 नामेष्टिः । २ कारीर्यां धायाद्वयम् । ३ वर्षकामेष्टिमात्रे-
 ऽभुमन्तौ गायत्रौ देवौ । ४ वर्षकामेष्टिमात्रे ऽग्नेः सो-
 मस्य च मन्त्रभेदः । ५ उक्तेष्टिमात्रे घामच्छङ्गुणको-
 ऽग्निः । ६ उत्तरास्तिस्रो मरुदेवत्या इष्टयः पिण्डी-
 संज्ञकाः । ७ घामच्छङ्गुणकस्याग्नेर्याज्यानुवाक्याद्वयस्य व्यव-
 स्थया योजनीयत्वम् । ८ पिण्डीयागस्य करणम्
 ९ संस्थितायामिष्टौ सर्वासां दिशाम् उपासनम् । २३०
 १२ क० । १ इष्टयनसंज्ञकानि कर्माणि । २ एका-
 नेकसंवत्सरसाध्यानि सांवत्सरिकाणि कर्माणि । ३ सांव-
 त्सरिकाणां कर्माणां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्रां वा

प्रयोगः । ४ तुरायणं नाम इष्टयनम् । ५ अहन्यहनि अग्नि-
 देवत्या इन्द्रदेवत्या विश्वदेवदेवत्या चैतास्तिस्र इष्टयः त्रिषु
 सवनेषु यथासङ्ग्रहम् एकैकेष्टेः कार्यत्वम् । ६ त्रिहवि-
 ष्काया एकस्या एवेष्टे ऋक्ताभिर्देवताभिर्युक्तायाः प्रतिदिनम्
 प्रातःसवन एव कर्त्तव्यत्वम् । ७ दाक्षायणयज्ञे पौर्ण-
 मास्यामावास्यागद्वयम् । ८ आद्यस्तयोः पूर्व्ये वे ते
 नित्ये न विकृते । ९ उत्तरयोस्तु एष विकारो यत्
 पौर्णमास्यां द्वितीयं हविस्तस्य ऐन्द्रत्वम् । १० अमा-
 वस्यायां द्वितीयस्य हविषो भेत्वारुणत्वम् । ११ प्रतिपर्व-
 कर्त्तव्यं प्राजापत्यम् इडादधो नामेष्टयनम् । १२ द्यावा-
 पृथिव्योरयनं नामेष्टयनम् । १३ उक्तस्य इष्टयनस्य
 कालविधाम् । १४ एतच्छास्त्रानाम्नातास्त्रिषु पौर्णमासात्
 तन्त्रान्यत्वविधानम् । १५ यजुर्वेदेव प्रकृतं तन्त्रं नान्य-
 दपरमिति । १६ अग्निमन्त्रं न संयुक्तायामिष्टौ वैराजमेव
 तन्त्रम् । १७ अग्निमन्त्रे सत्यपि धाये एव केवले तन्त्रं
 न तदन्यत् । १८ याज्यानुवाक्यास्वरूपोक्तिः ।
 १९ अनुवाक्यालक्षणोक्तिः । २० असम्भवे विहितच्छन्द-
 सोऽन्यस्य वा याज्यानुवाक्यानां कर्त्तव्यत्वम् । २१ सर्वथा-
 ऽनुवाक्यापेक्षया याज्याया न ह्युसीयत्वम् । २२ उष्णि-
 गृहहृत्योर्न याज्यात्वम् । २३ क्षामनष्टहतदग्धवतीनां वर्ज-
 नम् । २४ देवतापदसत्त्वे न लक्षणान्तरान्वेषणम् । २५ देव-
 तापदेऽव्यक्ते लक्षणस्य गायत्र्यादेराश्रयणीयत्वम् । २६ देव-
 तानामानधिगमे शास्त्रान्तरादाहर्त्तव्यत्वोक्तिः । २७ सर्व-
 थाऽनधिगमे याभ्यां काभ्याञ्चिद्गभ्यां यागोऽनुवच-
 नम् । २८ व्याहृतिभिर्वा यागानुवचने । २९ द्वितीयया
 विभक्त्या देवतामादिश्य प्रणवनं यजनम् । ३० नम्रसंज्ञा-
 भ्याम् ऋग्भ्यां वा प्रणवनयजने । ३१ नम्रसंज्ञके ऋचौ ।
 ३२ देवतापदरहिते ऋचौ भवत इति । २३० । १४ क० ।
 १ अग्निदैवत्ये चातुर्भासाख्येष्टयनसारम्भार्थं पूर्व्येष्टु-
 वैश्वानरपार्जन्याया इष्टेः कर्त्तव्यत्वम् । २ अग्न्याधेयादीनां
 उपांशुप्रधानत्वोक्तिः । ३ सोमोत्पन्ना इष्टयः । ४
 प्रायश्चित्तप्रकरणोत्पन्ना इष्टयः । ५ अन्वायात्यानाम् एक-
 कपालानाञ्च यागानां उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । ६ सर्वत्र
 वा वारुणवर्जम् उपांशुत्वम् । ७ चातुर्भासेषु सावित्रयागस्य
 उपांशुत्वम् । ८ वैश्वदेववरुणप्रघासमाहेन्द्रशुनासीरीयेष्ट्याम्
 उपांशुत्वम् । ९ तन्त्रयुक्तानां पितृोपसन्नामकानामिष्टीना-
 मपांशुत्वम् । १० उत्तमादनुयाजात् प्राक् पुनराधेयेष्टेः
 स्वतन्त्रोपांशुत्वम् । ११ स्वतन्त्रोपांशुत्वविधानां सर्वसाम-

धेनीघ्नीनां सुमन्द्रतन्त्रत्वम् । १२ आगूः प्रणववषट्काराणां सर्वत्र
उच्चर्मावेति । १३ आग्रयणेष्टौ आग्नेन्द्रस्य ऐन्द्राग्नस्य
वा प्रथमस्य हविष उच्चर्मावकथनम् । १४ उच्चविहितस्य
सुरोऽनुवाक्याप्रणवस्य प्राणसन्ततत्वम् । १५ याज्याया आगूर्व-
षट्कारयोः प्राणसन्ततत्वम् । १६ उपांशोस्तन्त्रस्वराणाम् उच्च-
त्वम् । १७ उपांशुतन्त्राणां तानि उच्चानि मन्द्रस्वराणि
भवन्तीत्युक्तिः । २५० १५ क० । १ प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषित-
स्याग्निसन्त्यनीयानुवचनाभिहिङ्गुतिकरणे । २ संप्रैषश्रवण-
पर्यन्तं पूर्ववृगवसाने आरामो नोत्तरादानम् । ३ मध्ये
वृगवसाने यतारामविधिः तत्प्राप्त्यासम्प्राप्तोत्तरारम्भः ।
४ मध्यमानोऽग्निश्चेन्न जायते तदाऽग्नेराजन्तनः पुनः
पुनः अग्नेर्हसीति स्तुक्तावापनम् । ५ अग्निजन्मश्रवणा-
नन्तरम् उक्तस्तुक्तीयप्रणवेन शिष्टार्धैर्चोपसन्तननम् । ६ अ-
नावापपक्षे जातश्रवणानन्तरं शिष्टेर्नार्धैर्चनं उत्तराया
क्वच उपसन्तननम् । ७ यज्ञेनेत्यनया क्वचा समापनम् ।
८ सर्वत्र शस्तादिषु उत्तमाया क्वचः समापनीयत्वम् ।
९ बहिरग्ने इति प्रयाजानन्तरं प्रयाजान्तरादीनामावपनम्
१० देवताष्टकोक्तेः मरुतां स्वतस्त्वेति गुणकथनञ्च ।
११ प्रकरणपठितानां निर्गुणानां मरुतां धाव्याद्वयकथ-
नम् । १२ अनुयाजानां देशकथनम् । १३ अनुयाजाद्यन्य-
तमे काले वाजिभ्यो यागः । १४ ऊर्ध्वं जानुनाऽन-
वानयाज्याप्रयोगः । १५ यत्न क्वच विषये एकस्मिन्नेवा-
ध्वर्युसंप्रैषे तत्पुण्योरुत्पुण्योरुत्पुण्योर्द्वयोर्वषट्कारयोः स-
मस्तयोर्द्विरनुमन्त्रणम् । १६ याज्याधर्मस्तु इतरेषु अनुवषट्-
कारादिषु आगुरः प्रतिषेधः । १७ इष्टिष्टं वाजिनम् इडा-
मिव मन्त्रार्थं अञ्जलौ निधाय उपह्वयाचनम् । १८ अध्व-
र्युब्रह्माग्नीध्राणां समीपे उपह्वयाचनम् । १९ उक्तवाजि-
नस्य किञ्चिदादाय स्तुतोक्तमन्त्रेणावप्राणम् । २० होतुर्भक्ष-
णानन्तरम् अध्वर्युब्रह्माग्नीध्राणां क्रमेण वाजिनभक्षणम् ।
२१ यजमानादितरेषां सर्वेषां दीक्षितानां गृहपतेरन्ये प्राञ्च
प्रत्यक्षमेव तद्भक्षणम् । २२ वैश्वदेवीष्टिदिवसादपरिक्लान्
दिने पौर्णमासेनेष्टा तदानीमेव वक्ष्यमाणानां चातुर्मास्य-
तानां केशनिवर्तनमध्वादिर्वर्जनरूपाणाम् आचरणारम्भः ।
२३ केशनिवर्तनम् । २४ शस्त्रवापनाधः शय्ये काय्ये मधु-
मांसलवणस्यवलेखनानि वज्रीनि । २५ कालविशेषे प्रति-
षिद्धस्य प्रतिप्रसवार्धम् कृतौ भाव्योपगमनविधानम् ।
२६ उत्तरविवक्षार्थानुवादरूपं सर्वपर्वसु वापनम् ।
२७ आद्योत्तमयोर्वा पर्वण्योर्वापनं न मध्यमयोरिति ।

२५० १६ क० । १ प्रकृतवैश्वदेवेष्टिकायां पौर्णमासीमारभ्य पञ्च-
म्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रवासैर्यागविधानम् । २ प्रणीयमान-
स्याग्नेः पञ्चादुपविश्य प्रोषितस्याग्निप्रणयनीया प्रतिपत्तिः ।
३ आसीनस्य सप्रणवायाः प्रथमाया उपांशुनुवचनम् ।
४ उपांशुस्वरस्थानां स्वरान्तरस्थानसङ्क्रमणे प्रणवेनावसाय
अनुच्छस्य उत्तरस्या क्वच आरम्भः । ५ उक्तावसानानुच्छा-
सपूर्वकम् उत्तरारम्भस्य प्राणसन्ततभावित्वम् । ६ प्रणीय-
मानयोर्द्वयोरुत्तरमग्निमनुव्रजत उत्तरासाहचामनुवच-
नम् । ७ राजन्यवैश्वयोराद्यो क्वचौ । ८ उत्तरस्या
वेदेः पञ्चादवस्थाय शेषसमापनम् । ९ सोमेषु उत्तर-
वेदेः पञ्चादवस्थाय समापनम् । १० यस्मिन्नेवासने पूर्वोक्त
मनुवचनमारभ्य तस्मिन्नुपविश्य व्याहृतित्वरूपवाग्विस-
र्जनम् । ११ अन्यत्रापि अनुवचनानुव्रजनयोर्वाग्विसर्गः ।
१२ तिष्ठतः संप्रैषेषु तिष्ठत एव वाग्विसर्गः । १३ वैश्वदेव्या
समानाऽग्निमन्त्यना नाम इष्टिः । १४ षष्ठादीनां तिसृणां
हविषाम् ऐन्द्राग्न्यादीनां कर्त्तव्यत्वम् । १५ तत्सूत्रगतम-
न्त्रस्य उपह्वयाचने तृतीयत्वम् । मन्त्रेषु चतुर्थत्वम् । उपह्व-
याजनमन्त्रणयोश्च विशेषकथनम् । वैश्वदेव्यामपि एवम्भावश्च ।
१६ इष्टौ संस्थितायामवभृत्कर्म्म निमित्तं अध्वर्युणाम् उदक-
देशगमनम् । १७ अवभृत्स्थानित्यत्वत् इच्छामावेऽन्येषामपि
अवधानादीनां सम्भवश्च । १८ चातुर्मास्याङ्गत्वेन द्वयोर्मा-
सयोरैन्द्राग्ननामकपञ्चनरविधानम् । २५० १८ क० ।

१ वरुणप्रवासेभ्यः परम् ऐन्द्राग्नवत्परं अनीक-
वदाद्यादित्यान्तर्कर्म्मरूपाणां साकमेधानां यजनम् ।
२ साकमेधीयपौर्णमास्याः पूर्वैर्द्युः सवने सवने एकैका
इष्टिः । ३ उक्तानुसवनीयानामिष्टीनां प्रथमायामनीकवान्
अग्निः एतदुत्तरस्यां वृधन्वन्तौ, मरुतः सान्तापनाः
तदुत्तरा आज्यभागप्रभृतीङ्गान्ता इष्टिः । ४ गृहमेधेभ्यो
मरुद्भ्यो देवताभ्य आन्नातयोर्द्वोरुक्तेः । ५ पुष्टि-
मतोर्विराजयोर्निगदरहितसंयाज्यात्वम् । ६ गृहमेधीया-
दन्यत्रापि आवहनरहिते स्थले अग्निगदयोः संयाज्ययोः
सम्भवः । ७ पितृप्रायां पशौ चेतीष्टिद्वये आवाहने सत्यपि
अग्निगदं संयाज्याद्वयम् । ८ समापितैष्टिकायां रात्रौ
बहूनां याज्ञिकानाम् अन्नदानम् । ९ रात्रेः पञ्चाङ्गागे
पौर्णर्द्वनामकस्य होमकर्म्मणः कर्त्तव्यत्वम् । १० वृषभरवे
श्रूयमाणे उक्तहोमकालः । ११ मेघध्वनौ श्रूयमाणे
तद्धोमकालः । १२ तस्योक्तद्वयस्याप्याभावे ब्रह्मपुत्र-
शब्देनाग्नीध्रं सस्वोध्य कौशित् रवप्रावर्त्तनम् ।

१३ पूसां दूर्वादिमन्त्रयोरध्वर्षुणा होतृप्ररेणे याज्यानु-
वाक्यात्वम् । १४ क्रीडिभ्यो मरुदभ्य उत्तरा इष्टिः । १५
क्रीडिनां मरुतां परोक्षवात्तप्रावाज्यभागौ । १६ अक्रीडिनां
मरुतां याज्यानुवाक्ये । १७ माहेन्द्री इष्टिः । १८ माहे-
न्द्र्यामिष्टौ अष्टदेवतोक्तिः । १९ माहेन्द्र्यां याज्याकथनम् ।
१९६ सू० २ अ० १८ क० । १ दक्षिणाग्नेरग्निसानीय तम-
न्यत्र स्थापयित्वा तत्र पितृग्राह्यकर्मकरणम् । २
पितृग्राया इष्टेर्लुप्रजपातुमन्त्रणादित्वम् । ३ तस्यां पितृग्रा-
यामिष्टौ कर्मणां प्राङ्मुखत्वम् । ४ अन्यस्यामिष्टौ दक्षि-
णासुखत्वम् । ५ इतरदिङ्मुखानि प्रकृतौ यथान्वयं
करणीयानि । ६ अनुच्छ्रसता उशनस्त्वेतस्या ऋचस्ति-
रनुवचनं तत्र च तासांमेव सामिधेनीनां न पुनरभ्यासः ।
७ तासां सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेन प्रतिपत्तिः ।
८ आज्यपान्तदेवतावाहनानन्तरं प्राकृतात् खिष्टकृता-
वाहनात् परं कव्यवाहनाख्याग्निसमावाहनम् । ९
उत्तमे च प्रयाजे आज्यपेथ्यः पूर्वं कव्यवाहनाख्याग्नि-
निगमनम् । १० सूक्तवाके विशेषोक्तेः । ११ कार्यार्थमन्त्र-
लोपेऽपि कार्यलोपप्राप्तौ कार्यस्य लोपप्रतिषेधः ।
१२ पितृग्रायामिष्टौ अवान्तेरेङ्गामन्त्रेरेङ्गामन्त्रयोरभावः ।
१३ इङ्गामन्त्रे मार्जनाभावः । १४ सूक्तवाके यजमान-
नामादेशाभावः । १५ ईक्षितः सीद होतरिति वोक्तस्योपवे-
शनम् । १६ सव्योपयुपस्थानां प्राचीनावीतिनां हविर्भिर्जीवा-
तमद्वारणम् । १७ पितृग्रायामग्नीध्रस्य दक्षिणत्वम् अ-
ध्वर्योरुत्तरत्वम्, अनुवाक्याद्वयम्, अध्वर्यायामनवानम् ।
१८ आश्रावणप्रत्याश्रावणसम्प्रैषेण ओँ स्वधेत्यादीनां दोषा-
न्तानां प्रयोक्तव्यत्वम् । २० जुतीनां नित्यत्वव्यवस्थापनम् ।
२१ पितृणां सोमवत्तासोमस्य पितृमत्ता बर्हिषदः अग्नि-
ध्वात्ताचेतिगुणोक्तिः । २२ पञ्चानां पितृणां तिस्रस्तिस्त्र ऋच
इत्युक्तिः । २३ वैवस्वतस्य चेद्देवतात्वं तदा उत्तमे त्रिके
मध्यमाया द्वाज्यात्वं प्रथमोत्तरयोरनुवाक्यात्वम् । २४
खिष्टकृतो याज्योक्तिः । २५ खिष्टकृतोऽग्नेः कव्यवाहन-
संज्ञा । २६ खिष्टकृत जङ्घे प्रकृतिभावः । २७ सन्त्र-
लोपादिभिन्नानां सव्योपयुपस्थितादीनामभावाय प्रकृ-
तिभावविधानम् । २८ प्रकृतिभावादेवानुवाक्याया एकै-
कत्वम् । २९ वषट्कारक्रियायांमेव संयाज्याद्वयम् ।
३० विशेषनियमार्थं दक्षिणावृततो दक्षिणाग्नेरुपस्थानम् ।
३१ पितृग्रायामिष्टौ आवर्त्तनविरहेणोपस्थानम् । ३२ दक्षि-
णाग्नेरुपस्थानमन्त्रः । ३३ गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम् ।

३४ आहवनीयोपस्थानमन्त्रः । ३५ तन्मन्त्र इत्येकयर्चा
गार्हपत्योपस्थानम् । ३६ प्रादक्षिण्येन गार्हपत्यमभितः समा-
गमने मन्त्रः । ३७ गार्हपत्यानन्तरं सव्यावृत्तिस्त्वत्कल्पकर्म-
भेदार्थगमनम् । ३८ अध्वर्युक्तस्य यजमानैरपि कर्त्तव्यत्वम् ।
३९ प्रत्येत्य अदितिदेवताकया ऋचा चरणम् । ४० पुष्टि-
मयौ धाव्ये विराजौ । ४० सू० २ अ० १९ क० ।
१ साकमेधकालमारभ्य पञ्चम्यां पौर्णमास्यां शुनासीरोया
नामेष्टिः । २ पञ्चम्याः पौर्णमास्या अर्वागपि वा शुना-
सीरीयारम्भः । ३ नियुत्त्वानिति वायोर्गुणः
शुनासीरोयः शुनवेति इन्द्रस्य गुण इत्युक्तिः । ४ एतत्-
प्रकरणगतानां शास्त्रान्तरीयाणाञ्च देवतानां एतत्-
प्रकरणान्नाता एव याज्यानुवाक्या इत्युक्तिः । ५ ज्योतिष्टो-
मप्रकृतिकौ चातुर्मास्याङ्गभूतौ पशुसोमौ ताभ्यां शक्तिभेदेन
व्यस्तसमस्ताभ्यां यागः । ६ चातुर्मास्यानां समाप्तौ
पुनरभ्यासः ६ सू० २ अ० २० क० ।

३ अध्याये पशुकर्माधिकारः । १ प्रायश्चित्तात् पूर्वं पशु-
गुणकं कर्म । २ पशोरुभयतोऽन्यतरतो वा इष्टिकरणम् ।
३ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टेरग्निदैवत्यधिकत्यः । ४ पशु-
यागसम्बन्धिन्या इष्टेः करणपक्षे देवताविकल्पः । ५ एक-
स्मिन् पशुप्रयोगे आग्नेयी चाग्नावैष्णवी चेति इष्टि-
द्वयम् । ६ उभयेष्टिकरणपक्षे एकस्याः पुरस्तात् अपरस्यां
उपरिष्ठात् कर्त्तव्यत्वम् । ७ सविधिकस्य वारुणप्राधा-
सिकस्योक्तस्याग्निप्रणयनस्य पुनरुक्तेः । ८ पशुवन्ध्याग-
सम्बन्धिन्या वेदेः पञ्चादुपविष्टस्यानुवचनार्थं प्रेषितस्य
यूपमज्यमानमभिधातुम् ऋग्विशेषानुवचनम् । ९ अज्य-
मानयूपानुवचनपरिधानयोर्भस्मभेदौ । १० सप-
शुकयूपबहुले एकपशुतन्त्रके कर्मणि अन्त्ययूपानुवचनं
परिधायात्ययूपसंस्तवनञ्च । ११ प्रथमोत्तमयोरनभ्यासवि-
धानम् । १२ पशुदेवताभ्योऽनन्तरं वनस्पत्यावाहनम् ।
१३ संमार्गैः संमार्जनानन्तरं प्रवृत्ताहुतिभिर्होमः ।
सकृदुपहृणपूर्वकैकाहुतिहवनानन्तरं पुनः सकृदुपहृण-
पूर्वकपञ्चाहुतिर्होमः, सन्त्रविपहृणञ्च । १५ सौव्ये
एवाहनि पूर्वोक्तहोमः । १६ तीर्थेनैव लब्धविहारप्र-
पदनाय प्रशास्त्रे समन्त्रकदण्डदानम् । १७ प्रशास्तुर्द-
क्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां समन्त्रकदण्डप्रतिपहृणम् ।
१८ यावत् प्रैषवचनं नास्ति तावत् उक्तेन दण्डेन
स्वरयोः संस्पर्शननिषेधनियमः । १९ उपपुस्तानाम-
न्येषामपि यज्ञाङ्गानां विहारेण व्यवधाननिषेधः ।

२० प्रेषितस्य सैत्वावरुणस्य प्रैषानुवचनप्रकारः । २१ सैत्वावरुणस्यानुवाक्यानुवचनम् । २२ सैत्वावरुणस्य पर्यग्नि स्तोत्रमनीयतोन्नीमानसूक्तपाठः । २३ आसीनेनैव सैत्वावरुणस्य सोमाधिकरणककर्मन्तरस्य करणम् । २४ सू० ३ अ० १ क० । १ पशुयागे एकादशप्रयाजनियमः । २ तत्र तेषां प्रयाजानां प्रैषा अपि एकादशसंख्याः । ३ प्रकृतावुक्तमप्राकृतेष्वपि प्रैषेषु स्यादित्येवमर्थं पूर्वोक्तस्य प्रैषसूक्तस्य पुनरुपदेशः । ४ अर्धव्युप्रैषस्य होतरनाकाङ्क्षणीयत्वम् । ५ प्रैषलिङ्गाभिराग्नीभिर्होतयजनम् । ६ शुनकानां, वसिष्ठानां, सर्वेषाञ्चाग्नीसूक्तभेदकथनम् । ७ ऋषिनामधेयस्यानुगुणानामाग्नीषां ग्राह्यत्वम् । ८ प्राजापत्ये तु वसिष्ठगुणकसंहितानां सर्वासामाग्नीषां जामदग्न्यत्वम् । ९ दशसु सूक्तेषु प्रेषितस्य सैत्वावरुणस्य प्रैषवचनम् । १० उक्तप्रैषवचनस्य होतरन्वेदि दण्डनिधानम् । ११ अग्निगुणशब्दाच्चैर्देव्याः शमितार इत्यादिके मन्त्रे ऽङ्गादि शब्दानामूहः । १२ स्त्रीषु सयोः समाहारे पुंलिङ्गेनैवोहः । १३ स्त्रीदेवतायामभिधेयायां मेधपतिशब्दस्य पुंवद्वचनम् । १४ स्त्रीपशौ मेधशब्दस्य पुंवद्वा स्त्रीवद्वा वचनविकल्पः । १५ अग्निगोरुद्धम् अङ्गादिशब्दानामितरेषाञ्चोहनं, स्त्रीषु समाहारेषु सर्वत्र पुंवदेवाभिधानञ्च । १६ न केवलमस्योहविधेः पशुकर्मार्थत्वं किन्तु सर्वेषु यजुषु निगदेषु चार्थवशेन कार्यत्वम् । १७ प्रकृतौ समर्थनिगमेषूहनम् । १८ मन्त्रगतानां शब्दानां प्राकृतत्वेन ऊहनम् । १९ प्रतिनिधिष्वपि प्राकृतातां शब्दानामूहनम् । २० उपसर्गानां श्लेनादीनां शब्दानामूहनम् । २० सू० ३ अ० २ क० । १ अधिगुणामकमन्त्रविशेषकथनं तत्रस्थानां पदानामूहश्च । २ अस्त्रेत्यादीनां त्रयाणां शब्दानां स्त्रे स्त्रे स्थाने उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । ३ षट्विंशतिशब्दस्याभ्यासनियमः । ४ मन्त्रविशेषजपानन्तरं विहारादावृत्य दक्षिणावृत्तं आवर्त्तनम् पृष्ठतः कृत्वा आसनञ्च । ५ सैत्वावरुणस्यावृत्य पृष्ठतः करणम् । ६ पुनरावर्तनकाले पराचामेवासनम् ईसू० ३ अ० ३ क० । १ वपायां अथमाणायां तत्संस्कारार्थं प्रेषितस्य स्तोत्रेभ्योऽनुवचनम् । २ स्वाहाकृत्यं चतुर्गादापनस्य कर्तव्यत्वम् । ३ उत्तमा आग्नीयाज्या । ४ वपा पुरोडाशोहविरहित पशोर्यागाः । ५ नानादैवतेषु पशुषु याज्यानुवाक्याभेदादेव वपायागवत् पृथग्भावः । ६ प्रतिपशु मनोतामन्त्रस्यावर्त्तनम् । ७ एकैषां कृते मनोताया अनावर्त्तनम् । ८ उक्तप्रदानगतप्रैषाणां समान-

लिङ्गत्वोक्तिः । ९ प्रदानप्रैषेषु विकृतिषु च या देवतास्तासामेकैकस्या देवताया अग्नीषोमस्थाने निर्दिश्य यष्टव्यत्वम् । १० गोमेषहयानामेकैकस्या जातेर्द्वयोर्द्वयोः शब्दयोर्नियमनस्य वैकल्पिकत्वम् । ११ वनस्थितिस्विष्टकृतसूक्तवाकप्रैषेषु प्रदानप्रैषीयप्रयोगवत् प्रयोगः । १२ सूक्तवाकप्रैषेषु पुरोडाशेन पशुदेवतावर्द्धनम् । १३ हविषां नानारूपत्वात् स्त्रेण स्त्रेणैव शब्देन निगमने प्राप्ते पुरोडाशशब्देनैव चर्वादीनां निगमनविधानम् । १४ मेधोरभीयानित्येतयोः पदयोः पञ्चभिर्भायकत्वम् । १५ आन्नायसिद्धानां द्विवचनान्तानाम् एकवचनवद्वचनयोः रिष्टलकारपरिग्रहार्थं पाठविशेषः । १५ सू० ३ अ० ४ क० । १ वपाहोमानन्तरं सन्नञ्चकानां बहुचानां सर्वेषां सह मार्जनम् । २ इदमाप इत्यनयर्चा यजुषा च उभाभ्यां मार्जनम् । ३ प्रत्यङ्गभूतायामिष्टौ आतिदेशिकमार्जनस्य प्रत्यर्थ्यश्मशौ मार्जनस्य एतावत्त्वोक्तिः । ४ पुरोडाशप्रपणपर्यन्तं तोर्धेन निष्कृत्यासमविधिः । ५ प्रधानस्विष्टकृतोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थं प्रधानेन चरित्वा स्विष्टकृता चरणविधिः । ६ स्विष्टकृच्चरणावसरे आगन्तुकैर्वागैरग्रे पशुपुरोडाशस्विष्टकृतां चरणम् । ७ अन्वायचदेवतानां हविषां चावाहनादिषु निगमेषु अनुवृत्त्यभावः । ८ पुरोडाशानामिति हविर्भेदे प्रैषस्योक्तत्वम् । ९ इडाया ऊर्द्धम् उक्तप्रैषस्योक्तता । १० सू० ३ अ० ४ क० । १ इडोपधानानन्तरं मनोतानुचरणम् । २ हविषा चरणम् प्रैषाणां तत्संविङ्गत्वञ्च । ३ हविःप्रैषे कतर एवाग्नीषोमावेवेत्यत्र ऐतरेयाणां सम्मतिः । ४ द्विदैवतादन्यत्र एकदैवते बहुदैवते पशौ सैत्वावरुणयोर्दैवतात्वम् । ५ एकदैवतेषु बहुदैवतेषु च प्रैषेषु तथावृत्तत्वम् । ६ प्रकृतिभावे गायगारिमतोक्तेः । ७ अर्थभेदरहिते आन्नाये विकारस्य निराशकत्वम् । ८ वपाहोमे कृते अर्द्धचयोर्भेदे याजग्रायाः समापनम् । ९ प्रैषसमान्नायपठितं वनस्थितिप्रैषमभितो ये ऋचौ तयोर्वनस्थितियाज्यानुवाक्यात्वम् । १० आज्यभागयोः करणे प्रैषे प्रधानदेवताङ्गदेवतयोर्निगमनम् । ११ स्विष्टकृति इडोपहानानन्तरम् अनुयाजैश्चरणम् । १२ उक्तस्येऽनुयाजानामेकादशसङ्ख्याविधानम् । १३ प्रकृतिभ्योऽन्यासां वैश्वदेव्यानामाहर्त्तव्यत्वम् । १४ प्रैषाधिकारनिष्ठत्तार्थम् अनवानशब्दस्य पुनरावृत्तिः । १५ पुनरनवानस्य व्याख्यानार्थोक्तेः । १६ सूक्तवाकप्रैषे आज्यभागयोर्यज्ञणम् । १७ पशुतन्त्रे पदत्वस्याभ्यासत्वाभावाय पठितस्यापि पुनरभ्यासः । १८ देवताना-

मेकजातीयपशुकत्वकथनम् । १९ पशुशब्दानामेवावर्त्तनं
नान्ययोर्देवयोः । २० उत्तरे पूर्वोक्तयोस्त्रेः । २१ अन-
वष्टये कर्माणि स्रक्तवाकप्रैषसमापनानन्तरम् आहवनीये
दण्डालुप्रहरणम् । २२ सावष्टये कर्माणि अवष्टयानु-
प्रहरणम् । २३ वेदस्तरणोत्तरकल्पः संस्थाजपात् प्राक्
निष्कस्य उदयमानस्य हृदयशूलस्यानुमन्त्रणे मन्त्रश्च ।
२४ उदयमानस्य हृदयशूलस्य उपरिष्ठात् अपाकपस्य-
र्शनमन्त्रः । २५ अस्य षट्पदहृदयशूलानाम् अन्योन्यसंस्पर्श-
विशेषमन्त्रेणैव सर्वेषामेकैकेन समिन्त्रयस्य ग्रहणम् ।
२६ मन्त्रविशेषपूर्वकं प्रथमायाः द्वितीयायाः तृतीयायाश्च
समिधोऽभ्याधानम् । २७ पूर्वग्रहीतरेव पूर्वमाभ्याधानं
न सर्वेषां युगपत् । २८ संस्थाजपान्तं पशुतन्त्रम् ।
२८ सू० ३५० ई० । १ प्रदानाख्यकर्म्मोक्तप्रैषा एव
सर्वत्र भवन्ति नान्ये इत्युक्तिः । २ येषां पशूनां
यानि प्रदानानि तेषां पशूनां याज्यानुवाक्याकथन-
प्रतिज्ञा । ३ सर्वत्र पूर्वसुक्ता अनुवाक्याः उत्तरा याज्या इति
ज्ञापनम् । ४ याज्यानुवाक्यालिङ्गितदैवतेन वक्ष्यमाणानां
पशूनां नानात्वोक्तिः । ५ अग्नेर्याज्यानुवाक्याः । ६ सर-
स्वत्या याज्यानुवाक्याः । ७ सोमदेवतायाः याज्यानुवाक्याः ।
८ पूषो याज्यानुवाक्याः । ९ वृहस्पतेर्याज्यानुवाक्याः ।
१० विश्वेषां देवानां याज्यानुवाक्याः । ११ इन्द्रस्य
याज्यानुवाक्याः । १२ मरुतां याज्यानुवाक्याः । १३ इन्द्रा-
न्योर्याज्यानुवाक्याः । १४ सवितुर्याज्यानुवाक्याः । १५ वरु-
णस्य याज्यानुवाक्याः । १५ सू० ३५० ७० । १ अष्टा-
दशभिर्हविर्भिः पशुकर्मविधानम्, तासाञ्चर्चां प्रजापति-
देवताकत्वम् । २ याज्यानुवाक्यालिङ्गकल्पितदैवत्यानां
समिधरूपाणां पशूनां विधानं, साकल्येनैतदध्यायगणितानां
तासां त्रिंशत्सङ्ख्याकत्वोक्तिः । ३ खण्डद्वये समान्ना-
तानां पशूनां मध्ये केषाञ्चित् सोमाङ्गत्वं केषाञ्चित्
स्वतन्त्रत्वञ्च । ४ पशूनां प्रकृतिभूतस्य ऐन्द्राग्रस्य निरूढ-
नामकस्य पशोः कर्त्तव्यत्वम् । ५ निरूढस्य पशोः षट्प-
षट्सु मासेषु वत्सरे वत्सरे वा कार्यता । ६ प्राजापत्योपांशु-
सवित्वसौर्यवैष्णववैश्वकर्म्मण्यरूपपाशुकतन्त्रेषु उपांशुजप-
विकारोक्तिः । ७ प्रैषादेरपि आशुरः स्थानभाजित्वम् ।
८ आददादीनां सप्तानां यथास्थानमुपांशुत्वम् । ८ सू०
३५० ८० । १ सौत्वाभ्याख्य कर्म्माधिकारः । २ तत्वाश्विनसा-
रस्वतैन्द्राः पशवः वार्हस्यत्यस्तुतः ऐन्द्रसवित्ववारुणाः पशु-
पुरोडाशाः यथासङ्ख्येन भवन्तीत्युक्तिः । ३ चात्वालमार्जना-

नन्तरम् आश्विनसारस्वतैर्मै प्रचरणं तेषाञ्चानुवाक्या प्रैष-
याज्यानां कथनम् । ४ कुम्भीस्यसुरावेक्षणमन्त्रः ग्रहपा-
तस्यसुरावेक्षणप्रकारश्च । ५ सुराग्रहपयोग्रहयोर्भक्षजप-
विधानम् । ६ सुराग्रहमेव प्राणभक्षविधानम् । ई०
३५० ९० । १ विधानान्यथाभावे प्रायश्चित्ताधिकारः ।
२ विहितस्याभावे प्रतिनिध्युपादानम् । ३ इष्टिमध्य-
रूपस्यान्वाहिताग्नेः प्रयाणोपपत्तौ अग्नीनां पृथगु-
चयनम् । ४ समन्त्रकं साज्याहुतिहोमकं समारोपणं
कृत्वा गमनविधानम् । ५ समारोपस्वरूपम् ।
६ यजमानकर्त्तृकं गार्हपत्ये पाणिद्वयस्य स्रक्तप्रतप-
नम् । ७ उक्तप्रकारेणाहिताग्नेः समारोपणानन्तरमङ्गत्वा-
गमनविधानम् । ८ यजमानकर्त्तृकं समन्त्रकमरणी-
मन्त्रनविधानम् । ९ अवदीप्यमानस्याहवनीयस्य शस्यापरा-
सादर्वाक् संवपनम् । १० यदि त्वतीयाद्यद्यमावासां पौ-
र्णमासीं वातीयाद्यदि वाऽन्यस्याग्निषु यजेत यदि वास्या-
न्योऽग्निषु यजेत यदि वास्यान्योऽग्निरग्नीन् व्यवेयाद्यदि
वा साग्निहोत्र उपसन्ने हविषि वा निरुप्ते चक्री-
वक्त्रा पुरुषोवाऽविर्विहारमन्त्रिरयाद्यदि वाध्वे प्रसीयेत
इत्येवं निमित्ते इष्टिविधानम् । ११ उक्ताया इष्टेः
पथिकङ्कुणकाग्निदेवताकत्वम् । १२ उक्तायामिष्टौ अनङ्कु-
ह्विष्णा । १३ पूर्वोक्ताया इष्टेः अग्निभिन्नव्यवधाननि-
मित्तकत्वे विधानभेदः । १४ शुना व्यवये श्वपदानां भक्षणा
परिपूरणम् । १५ भक्षराजप्रोदकराज्या च सन्नने
प्रतिराजि मन्त्रावृत्तिः । १६ उक्तराजिभ्यां समानं कृत्वा
ऽऽहवनीयागुगमनानन्तरं ततः प्रणीय तदुपस्थानम् । १७
पथि स्तस्य अन्यवत्त्वेन दोहनीयाया गोः प्रयसाग्निहोत्रा-
न्तरं प्रातरादौ प्राक् देहान्नसंस्कारात् कृत्वा दाह इत्यु-
क्तिः । १८ अपरपक्षे आहिताग्नेर्भरणशङ्कायां तत्पक्षा-
वशिष्टाहुतिभिः एतत्पूर्वपक्षनयनम् । १९ आवाहनानन्तरं
प्रधानयागादर्वाक् हविर्व्यापत्तौ तस्य प्रधानयागादेः
सर्वस्याज्येनेष्टिं ससाय पुनरिज्या न भवतीत्युक्तिः । २०
च्युतकेशनखादिभिरन्यैर्वा बोभर्त्सैर्हविःषु दुष्टेषु नान्यः
फल्युक्तः शुद्धुपायः । २१ कठिनानां भेदने द्रवाणां क्षरणे
हविषां दुष्टत्वम् । २२ दुष्टानां हविषां अशु प्रक्षेपः ।
२३ सान्नाय्यस्य दुष्टस्य मध्यमेन पलाशपक्ष्मेन वल्मीक-
द्वारे प्रतिषेचनम् अशु वा तूष्णीमिति विकल्पः ।
२४ अन्तःपरिधिदेशे विध्यन्द्मानस्य हविषो निर्वपणम् ।
२५ प्रातर्दोहे अदुष्टे द्वयोः पात्रयोः कृत्वाऽन्यतरत्

दधिभावाय आतप्य ताभ्यां दधिपयोभ्यां प्रवरणम् ।
 २६ पयसि दुष्टे तत्स्थाने पुरोडाशव्यवस्था । २७ दधि-
 पयोरूपे साक्षाद्व्यवस्थे दुष्टे इन्द्राग्निदेवत्वोदनसिद्धार्थं
 पञ्चशरावपरिमितग्रीहिनिर्वपणम् । २८ इन्द्राग्नेः
 पृथक् चरणम् । २९ एकेषां मते केवलमितदेवताकपञ्च-
 शरावोत्पादनानन्तरम् इन्द्राग्नेः पृथक् चरणम् ।
 ३० साक्षाद्व्यवस्थाप्राप्तानां वत्सानां पाने वायुदेव-
 त्वया यवाग्वा यजनम् । ३१ गर्भमिति मन्त्रेण स्व-
 तोऽधिश्चितस्याग्निहोत्रस्याभिमन्त्रणम् । ३१ सू० ३५०
 १० क० । १ उपावसृष्टाया दुह्यमानायाश्च अग्निहोत्रा
 गोरभिमन्त्रणम् । २ उक्ताया गोरुत्थापनम् । ३ उक्ताया
 गोरूधसि सुखे चोदपातकपोदुष्टं दुग्ध्वा ब्राह्मणाय
 पानार्थं नत्प्रदानम् । ४ शब्दायमानायै उक्तायै गवे यव-
 सदानम् । ५ दुग्धस्य शोणितकारत्वे निरवशेषस्य गार्हपत्ये-
 दाहविधानमन्येन द्रव्येण च होमकरणम् । ६ दोह-
 नोत्तरं पातस्य भेदेने पात्रात् पतने वा विक्षिप्तपतित-
 त्यागेनान्यस्यादुष्टस्याभिमन्त्रणम् । ७ दोहनावस्थायां पयसः
 स्कन्दने स्कन्नांशभिमन्त्रणम् । ८ परिशिष्टेन स्थालीस्थेन
 होमः । ९ होमस्यापथ्याग्नौ अभ्यानीयान्येन होमः ।
 १० पयसि स्कन्ने प्रायश्चित्तम् । ११ स्कन्ने स्कन्नाभिमर्शनम् ।
 १२ पयःशेषेण होमविधिः । १३ सुगुतस्याऽशेषे पुन-
 रुद्धीय होमकरणम् । १४ स्थालीपात्रशेषाभावे संस्कृते-
 नाज्येनोद्धीय होमः । १५ प्रधानहोमद्वयपर्यन्तम्
 उक्तं प्रायश्चित्तिः । १६ पूर्वोक्तहोमे प्राक्तनस्य मन्त्र-
 स्थापवादरूपया वारुण्या ऋचा होमः वारुणीजपश्च ।
 १७ वारुणीजपो वारुणीहोमः अनशनमिति त्वयस्य
 शेषेण होमे मात्रापचारहोमे पुनरुद्धीय होमे च
 कर्त्तव्यता । १८ गाणगारिमते उक्तपक्षत्रये पुनर्होमः ।
 १९ सरसरेति शब्दायमानस्याग्निहोत्रद्रव्यस्य अभिमन्त्र-
 णम् । २० उद्वासिते विध्यन्ति च प्रायश्चित्तान्तरम् ।
 २१ बीभत्से मध्यमेन पलाशपर्णेन होमः । २२ अभि-
 दृष्टेऽधिकसमिदाधानम् । २३ उत्तरस्या आहुतेः
 स्कन्दने समिदाधानम् । २३ सू० ३५० ११ क० । १
 सायं होमस्य प्रदोषान्तकालविधानम् । २ सङ्गवानस्य
 प्रातर्होमकालत्वम् । ३ सायं प्रातर्होमेऽतीते चतु-
 र्दशीतेनाज्येन होमः । ४ कस्मिन् काले केन मन्त्रेण
 होमस्तदुक्तिः । ५ अग्निहोत्रे समाप्ते वारुणीष्टः
 कार्यः । ६ होमोत्तरकाले प्रातः दृष्ट्यन्ते वरदानम् ।

७ अग्निहोत्रसमाप्तौ आहवनीयस्याहगमनं कृत्वा पुनस्तदुद्-
 रणम् । ८ तन्निमित्ता मित्वसूयार्थं भयदेवताका इष्टिः । ९
 इष्टिसमाप्तौ यतवाचोः पत्नीयजमानयोरग्नीन् ज्वलयतो-
 रनन्तोरहःशेषसुपोषणम् । १० द्वयोर्वोर्दुग्धेन रात्रेः
 पूर्वचतुर्थभागे सायमाग्निहोत्रहोमः । ११ एकस्मिन् पय-
 स्याधिश्चिते द्वितीयमवनीय तेन होमकरणम् । १२ प्रातःका-
 लातिपातनिमित्ता प्रातरिष्टिः । १३ उक्तायामिष्टौ व्रत-
 ष्टङ्गणकस्याग्नेर्देवतात्वम् । १४ स्वकाले एव प्रणीतेष्वग्निषु
 होमकालातिपत्तौ प्रायश्चित्तोक्तिः । १५ दुःखेनाशु-
 पाते प्रायश्चित्तिः । १६ अग्निहोत्रार्थं विधिनामुद्धृते-
 आहवनीये यद्यस्तमियादर्कस्तदा बहुविद्ब्राह्मणेन तस्य
 निधानान्तं कारयेदित्युक्तिः । १७ पूर्ववत् अनुद्धृतेऽभ्युदितो
 यद्यर्को बहुविद्ब्राह्मणेन तत्प्रणयनम् । १८ आज्यस्य हेमर-
 जताम्रनयनरूपकार्यान्तराः । १९ कालात्ययेन प्रायश्चित्त-
 विशेषोक्तिः । २० उक्तविषये प्रातःकाले विशेषोक्तिः । २१ विद्यु-
 माने आहवनीये गार्हपत्याहुगमने इतिकर्त्तव्यताविधानम् ।
 २२ मथनसमयं क्षामाभावे भक्षणाऽरणी लेपयित्वा तन्म-
 न्यनम् । २३ सन्यनविषये इतिकर्त्तव्यताकलापः ।
 २४ उक्तमन्यनविषये द्वितीयः कल्पः । २५ पुनर्मन्यन-
 विषये कल्पान्तरम् । २६ त्रिगुणयुक्तोऽग्निरेवात्र मन्यनवि-
 षये एका देवता । २७ अग्निहोत्रार्थं प्रणीते आहवनी-
 येऽनुगतप्रायश्चित्तत्वेन इष्टिविशेषोक्तिः । २८ ज्योतिष्मद्गु-
 णकाग्निवरुणयोः प्रकृते देवतात्वोक्तिः । २९ सर्वेऽग्नि-
 प्लवगतेषु आदित्योऽस्तमिते उदिते वाऽस्याग्नेः पुनरा-
 धानरूपप्रायश्चित्तोक्तिः । ३० अरण्योः समारूढेषु
 अग्निषु अरुण्योर्नाशे अग्न्याधेयस्य पुनराधेयस्य वा कर्त्तव्य-
 त्वम् । ३० सू० ३५० १२ क० । १ अतः परं भाविनीनामिष्टीनाम्
 आग्नेयत्वोक्तिः । २ व्रतातिपाते आग्नेयोष्टिः । ३ कृतेऽग्नि-
 कर्मणिदोषेनेष्टिः किन्तु व्याहृतिहोमः । ४ आगारदाहे
 क्षामायाम्नये, शावाग्निसंसर्जने च शुच्येऽग्नये, इष्टिः ।
 ५ सर्वेषां द्वयोर्वा अग्न्योः परस्परं संसर्गे विविचयेऽग्नये
 उक्तेष्टिः । ६ गार्हपत्याहवनीययोः संसर्गे वीतयेऽग्नये इष्टिः
 ७ पचनाग्निना संसर्गे संवर्गायाम्नये इष्टिः । ८ वैद्यु-
 तेऽग्नौ अशुभङ्गुणकाय, शत्रूणामन्नभोजने वैश्वानरनाम-
 कायाम्नये चेष्टिकरणम् । ९ पुरोडाशकपाले नष्टेऽनु-
 द्वासिते पूर्वोक्तैवेष्टिः । १० अभ्याश्राविते उक्ताया
 इष्टेः कर्त्तव्यत्वम् । ११ जीवत्येवाहिताग्नौ षटशब्दोक्ते
 सुभतयेऽग्नये इष्टिः । १२ तलेष्टौ मरुतोदेवता ।

१३ आमावास्याख्ये कर्मखारख्ये चन्द्रमसः पुरस्ताद-
भ्युदये जाते मरुदेवताका उक्तेष्टिः । १४ प्रायश्चित्त-
प्रकरणोक्तानां ब्राह्मणोक्तानाञ्चेष्टीनां वैकल्पिकत्वकथ-
नम् । १५ हविषां स्तत्रानामभिमर्शनम् । १६ बहि-
ष्परिधि स्तत्रया आहुत्या आग्नीध्रकर्तृको होमः । १७ उ-
तवते आग्नीध्राय पूर्णपात्रदानम् । १८ देवताविपर्यास-
रूपव्युत्क्रमे महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तं हिरण्यदानञ्च ।
१९ कस्मिंश्चित् कर्मणि यद्व्यदेवतायाहनमकृत्वा उत्तरकर्म्म-
प्रवृत्तौ यदा स्मरणम् भवति तदैवोत्थाय तदावाहनं कर्त्तव्यम् ।
२० मनसा वा तदावाहनमित्यन्यमतम् । अस्यानित्याः
देवताया स्मरणक्रमेण यागः । २० सू० ३ अ० १३ क० ।
१ अपक्वहविषा होमे कृते चतुःशरावौदनेन चतुर्ब्राह्मण-
भोजनरूपा प्रायश्चित्तिः । २ अदधं किञ्चिद्विरवदानेभ्यो
न पर्याप्तञ्चेत्तदा पूर्वोक्तप्रायश्चित्तम् । ३ हविष्यशेषे दग्धे
पुनरावृत्तिः कार्या । ४ आवाहनात् प्राक् हविर्दोषे
पुनरावृत्तिरेव । ५ गुणभूतानां पुनरावृत्तिकथनम् ।
६ स्विष्टकृतः प्राक् प्रधानभूतानां पुनरावृत्तिकथनम् ।
७ अवदानदोषे पुनरावृत्तनादवदानोक्तिः । ८ क्षामे शेषे-
ण द्वा द्वे द्वे दक्षिणादानं न ऋत्विग्य इत्युक्तिः । ९ सर्वेषु कर्मसु
विहितदक्षिणादाने शस्यसम्पन्नभूमिदानम् । १० पुरोडाश-
अपणादूर्ध्वं प्रायश्चित्ताभावः । ११ आदिभिरवलीङ्गानां
तद्दर्शनादिभिरभिज्ञिप्तानाम् अन्यथा वाऽशुचिसम्बन्धानां
कपालानामभिज्ञानाम् अपामभ्यवहरणम् । १२ कपालेभ्यो-
ऽप्येषां मृत्पण्ड्यानां भिन्नानामभिज्ञानाञ्च अपामभ्यवहर-
णम् । १३ स्फुटितोत्पतितपुरोडाशानां निधानाभिसम्ब-
न्धे । १४ अग्निहोत्रहोमायाग्निप्रणयनकाले मथ्यमाने-
ऽग्नी न जाते सौतिकमग्निं प्रणीय तत्र होमकरणम् ।
१५ अन्यादीनुक्ता तेषां पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरग्रहणम् ।
१६ ब्राह्मणपाण्यादिषु पञ्चषु आहुतिधारणार्था समिद्ध-
वति इत्यनार्थाः समिधो न भवत्येवेति । १७ होमानन्तरं
मन्यनमपि भवतीत्युक्तिः । १८ यदि पाणौ जुहुयात् तदा
वासार्धिनो ब्राह्मणस्य नावरोधः करणीय इत्युक्तिः । १९
यद्यजकर्म जुहुयात् तदा आगमांसवर्जनम् । २० स्त्र्ये
चेत् दर्भाणासनधिशयनम् । २१ अश्वं चेत् भोजनोयाभोज-
नोयरूपविवेकाभावः । २२ सांवत्सरिकयावज्जीविकयोर्ब्र-
तयोर्विवेकोक्तिः । २३ आहुत्योत्तराऽग्न्यनुगमने सति
निहिते हिरण्ये द्वितीयाहुतिहोमः । ३ अ० १४ क०

चतुर्थध्याये

सोमयागेतिकर्त्तव्यताकलापः ।

१ आधानानन्तरमारब्धयोर्दर्शपूर्णमासयोरनन्तरम् इष्टि-
पशुचातुर्मासैरिष्टा सोमेन यजनम् । २ एकेषां मते
दर्शपूर्णमासानन्तरम्, अन्येषां मते ताभ्यां पूर्वमपि
सोमेन यजनम् । ३ सोमयागकर्तृणां ऋत्विजां
संख्यानिरूपणाय प्रतिज्ञा । ४ ते च त्रिपुरुषवन्तस्तत्वारस्तेन
तत्र षोडशर्त्विजः । ५ वक्ष्यमाणसूत्रे षोडशर्त्विजां
मध्ये स्वस्वामेक्षया उत्तरे त्रयः स्वस्वगणभूता इति चतु-
र्णामेव मुख्यत्वमित्युक्तिः । ६ होता मैत्रावरुणोऽ-
च्छावाकोपावस्तु इत्येको गणः । अध्वर्युः प्रतिप्रस्था-
ता नेष्टेनेता इत्येको गणः । ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी
आग्नीध्रः पोता इत्येको गणः उक्ताता प्रस्तोता प्रतिहर्ता
सुब्रह्मण्य इत्येको गण इत्येवं चतुर्षु ऋत्विगणेष्वप्याद्या
स्तवारोसुख्याः । ७ एतेषामेव ऋत्विजाम् अहीनैकाहैर्याजनं
न सदस्यमिहचमसाध्वर्युणां कर्त्तव्यमिति ज्ञापनम् । ८-
गृहपतिसंप्रदानासक्तानां षोडशानाम् ऋत्विजां सत्त्वै-
र्यजनम् । ९ ऐष्टिके तन्त्रे सत्विषां पुरुषाणां समावापा-
दिकर्मणि यथार्थमूहस्य कर्त्तव्यत्वम् । १० अन-
ग्नीनां दीक्षणात् प्रभृत्येव यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्रे
इत्युक्तिः । ११ याजग्राहवाक्ययोः अग्निर्मुखमित्युहः ।
१२ दण्डप्रदाने जहविधानम् । १३ ग्रैषेषु निवित्सु
अप्राप्तस्य जहस्य विधानम् । १४ अनैष्टिकत्वात् ऋक-
त्वाच्च हतयाज्यायामप्राप्तोहविधानम् । १५ ऋक्तादप्राप्तौ
कुह्वाञ्चोहविधिः । १६ अच्छावाकस्य निगदे उपहवे प्रत्युप-
हवे चोहः । १७ आर्षेयप्रवरणे गृहपतिप्रवरणानन्तरम् आ-
त्मादीनां सुख्यानां प्रवरणम् । १८ सर्वान्नवर्गादित्वं
सूत्रोक्तक्रमश्च । १९ समानार्पेयाणां समानगोत्राणां
तन्त्रता । २० इत्यान्वयानां संस्काराणाम् आवर्त्तनम् ।
२१ एकेषां मते अग्निचित्यावत्सु ऋतुषु उखासम्भरणीयम्
ऐष्टिकं कर्म । २२ ब्रह्मण्यत्तत्त्ववत्तत्त्ववत्तत्त्वानां
तथागामग्नीनां देवतात्वोक्तिः । २३ इदमभ्युदयिकमग्निं
उत्तरोत्तरं शनैस्तरां भवितव्यत्वम् । २४ उक्तसोखासम्भ-
रणीयस्य पौर्णमासात् शनैस्तरत्वोक्तिः । २५ सोमप्रवह-
णस्य प्रायणीयाहृत्यत्वोक्तिः । २६ औपवस्येऽग्निप्रणय-
नस्य प्रथमाया ऊर्ध्वं खरेषु नियमाभावः । २७ षमे मध्य-
मोत्तमयोनियमाभावोक्तिः । २७ सू० ४ अ० १ क० ।
१ दीक्षणीयायामिष्टौ विराजौ धाये । २ दीक्षणी-
यायामग्नाविष्णू देवते । ३ सान्निचित्ये त्रीण्यन्यानि
हवींषि । ४ अन्ययोरुभयोरग्नावैष्णवादधिकानि ह-

वीधि । ५ भुवद्वज्र आदित्येभ्यः भुवनपितेभ्यो वा आदि-
त्येभ्यो याजप्रातुवाक्ये । ६ इदमादिषु उदयनीयायाः
प्राक् सर्जनाभावोक्तिः । ७ इडायां सूक्तवाक्ये च
स्थितानामाशिषां स्थाने आगूर्नामकमन्त्रस्य प्रयोगः ।
८ इडानिगदकथनम् । ९ सूक्तवाक्यनिगदोक्तिः । १० ना-
मादेशाभावोक्तिः । ११ सवनीयपञ्चिडायाः कथनम् ।
१२ अग्निप्रणयनोत्तरकालं गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये
दीक्षितानामासनशयनरूपसञ्चारदेशः । १३ सतिषां दीक्षा-
विधानम् । १४ महाव्रतसंहिते सत्वे विशेषोक्तिः । १५ द्वाद-
शाहतापञ्चितेषु यत्संख्याः सुत्यास्तत्संख्याएवोपसदो
दीक्षाश्च भवन्तीति । १६ विकृत्येकाहानां कर्माचारः ।
१७ दीक्षाकालएव विधातव्ये दीक्षोपसत्संहितानामेकाह-
प्रयोगकालविधानम् । १८ दीक्षाहःसु परिसमाप्तेषु अनन्तरं
यदहस्तकिञ्चन सोमक्रयविधानम् । १९ सू० ४ अ०
२ क० । १ सोमक्रयदिवसे प्रायणीयेष्टिकरणम् । २ प्रायणी-
येष्टेः शंखन्तत्वम्, नोदयनीयान्तत्वमिति । ३ उक्ताया
इष्टेरनाजप्राभागत्वं नोदयनीयत्वमिति । ४ अर्हणेषु
सोमक्रयस्य सकृदेव कर्तव्यत्वम् । ४ सू० ४ अ० ३ क० ।
१ सोमक्रयरूपं कर्म । २ क्रीतं सोमं प्राग्वंशसमीपं
नेष्यत्सु अर्ध्वर्युषु अनसः पश्चात् विपदमालेऽतीते
चक्रवर्त्तनोर्मध्यभागस्य सरलदेशे प्रेषितस्य सतः पाष्णी-
अचालयतः प्रपदेन दक्षिणस्यां दिशि त्रिःपांशुद्वपनम् ।
३ अन्तरेणैव वर्त्तनी अनुव्रजतएव उत्तराअनुवचनम्
न व्रजनविक्षेपे इत्युक्तिः । ४ अवस्थितस्थानसो दक्षिणपार्श्वेन
सोमसमीपं गत्वा तमीक्षमाणस्य तत्त्वैवावस्थानम् ।
५ अवस्थितेऽनसि दक्षिणात् पक्षादभिक्रान्तस्य सोमा-
भिमुखे अवस्थानम् । आहवनीयस्याप्रतोनुव्रजनञ्च । ६ सोमे
निहिते तिष्ठतएव परिधानोक्तिः । ७ उपसर्गशनिविष-
यस्य विकल्पोक्तिः । ७ सू० ४ अ० ४ क० ।
१ इडान्ता आतिथ्या नाम इष्टिः । २ आतिथ्यैरग्नि-
मन्थनरूपाङ्गकथनम् । ३ आतिथ्येष्टौ धायाह्वयं,
संयाज्यह्वयम्, आर्तिज्यं करिष्यतां स्वयमभिमर्शनम् ।
४ उदकस्पर्शनान्तरं सोमाप्यायनम् । ५ उपसत्सु
उदकस्पर्शे उष्णोदकपङ्कजम् । ६ आप्यायनमन्त्रः ।
७ उदकस्पर्शनान्तरं नमस्कृताङ्गलिरूपेण पाणिनिधानस्य
कर्तव्यत्वम् । ७ सू० ४ अ० ५ क० । १ उदकस्पर्शनानाम्
आप्यायननिष्ठप्रवर्गाङ्गत्वोक्तिः । २ प्रत्युचमनवानसुक्ता
प्रणवेन तदवसानम् । ३ पूर्वस्याभिष्टवनस्य एतावत्त्वकथनम्

३ सू० ४ अ० ६ क० । १ याजप्राव्यवधाने सत्यप्येक-
मेवाभिष्टवनम् । २ होतादिषु उपविष्टेषु अर्ध्वर्यु-
कर्तृकवर्मदुष्पाह्वानस्य उत्तरारम्भे हेतुत्वोक्तिः ।
३ अभिहिङ्गारवर्जम् उत्तराभिष्टवनविधानम् । ४ उत्तर-
पटलस्य समष्टिप्रयोजनानि । ५ उत्तमयोः प्रवर्गयोः
स्वरूपकथनम् । ५ सू० ४ अ० ७ क० । १ प्रव-
र्ग्योपसदोः सम्बन्धाय प्रवर्गार्थं प्रपन्नस्य उपसत्करण
विधानम् । २ उपसदि पितृप्राया जयलोपः । ३ पितृयैव
प्रवेशोपवेशनयोर्व्याख्यानम् । ४ पितृप्राया उपवेशनाति-
देशात् दक्षिणोपधुपस्थताविधानम् । ५ उपसद्यायमोदुषे
इत्याद्याः तिस्रः सामिधेय्यः । ६ तासासुत्तमेन प्रणवेन अग्निं
सोमं विष्णुमावाह्योपवेशनम् । ७ एकेषां मते देवतानां
नावाहनम् अनावाहनेऽपि उक्ता एव देवताः इत्युक्तिः ।
८ खिष्टकादिप्रयाजाजप्राभागलोपकथनम् । ९ आप्या-
यननिष्ठवयोर्नित्यत्वकथनम् । १० अपराह्णेऽपि कर्तव्याया-
सुपसदि विशेषादिकथनम् । ११ तत्पूर्वापराहिण्यककर्माणि ।
१२ पूर्वोहिण्यकीनासुपसदां सुपूर्वाह्णे, अपराहिण्यकीनाञ्च
स्वपराह्णे कार्यत्वोक्तिः । १३ पूर्वोहिण्यकपराहिण्यक-
वुपसदौ एकीकृत्य एकोपसद्व्यवहारः, तादृश्या उपसदश्च
विष्वहःसु कर्तव्यत्वम् । १४ षट्सु वेति व्यवस्थाविकल्पः ।
१५ अहीनादीनाम् अर्ध्वर्युप्रत्ययादुपसन्निधयः । १६ एकेषां
शाखिनां ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे धर्मैकाभावोक्तिः ।
१७ औपवसथ्येऽहनि वर्त्तमानयोरुपसदोः पूर्वोहिण्यएव
कर्तव्यत्वम् । १८ होता दीक्षितश्चेत् तदा औपवसथ्येऽ-
हनि प्रथमोपसदि समाप्रायां प्रेषितः पुरीषचित्त्वर्थम-
नुवचनम् । १९ होतरि अदीक्षिते यजमानस्यानुवचनम् ।
२० पश्चात् पदमाले स्थित्वाऽभिहिङ्ग्य पुरीषासोऽग्नयः
इति सप्रणवाया ऋचस्तिरनुवचनम् । २१ सुमन्त्रेणैवा-
नुवचनं नोपांश्विति । २२ व्रजत्सु अर्ध्वर्युषु अनुव्रव-
तोऽनुव्रजनम् । २३ तिष्ठत्सु अर्ध्वर्युषु अनुवचनारम्भ-
स्थाने स्थित्वा भूर्भुवः स्वरिति वाचं विष्टुजप्रा प्रणयतेति
सम्यक्पालवचनम् । २४ होता दीक्षितश्चेत् प्रसोहकहर्
सञ्चितस्य अग्नेः अनुगीतस्याशंसनरूपसंस्कृतिः ।
२५ त्रिभिर्मध्यमया वाचा पूर्वोक्तमन्त्रानुशंसनम् । २६ अग्नि-
पुच्छस्य पश्चात् वैश्वानरीययजनम् ॥ साम्निचित्येषु क्रतुषु
पुरीषचितिः, अनुशंसनं, वैश्वानरीयसिद्धेतत् तथं भव-
तीत्युक्तिः । २७ ब्रह्मणो नियमभेदः । २८ उक्तस्याग्नि-
प्रणयनस्य कर्तव्यत्वम् । २९ दीक्षितश्चेद्ब्रह्मा तदा तस्य

वसोर्धाराहोमकाले तत्प्रतिगमनविधानम् ३० सू० ४ अ०
 ८ क० । १ हविर्धानयोः शकटयोः अध्वर्युर्कर्तृकं प्रवर्त्तनम् ।
 २ उक्तप्रवेत्तने सोमप्रवहणेन कार्यतोक्तिः । ३ पूर्वो-
 क्तानुवचने विशेषकथनम् । ३ रराद्यासमद्वायाम् अधिद्वयोरि-
 त्यस्या ऋच अर्द्धचैवसानम् । ५ वज्रां रराटीमोक्षसाणस्य
 ऋग्विशेषानुवचनम् । ६ उपनिहतयोर्मेधेयाः ऋग्विशेषेण
 परिधानम् ईसू० ४ अ० ८ क० । १ प्रेषितानुवचने इतिकर्त्त-
 र्यताकलापः । २ अनुप्रजत उत्तरानुवचनम् ।
 ३ ऋग्विशेषसमाप्तौ प्रणवेनोपरमः । ४ आग्निध्रीयस-
 भित्रजत्सु अध्वर्युषु उत्तरेण तमतिब्रज्य ऋग्विशेषस्यानु-
 वचनम् ऋग्विशेषस्य चार्द्धवे आरामः । ५ प्रपद्यमानस्य
 सोमस्याऽनुप्रपदनप्रकारः । ६ शालासुखे भञ्जोपवेशन-
 प्रकारः । ७ ब्रह्मकर्त्तृकस्य सोमप्रणयनस्य पाक्षिकत्वकथनम् ।
 ८ सोमसप्रणयतो ब्रह्मणः कर्त्तव्यभेदः । ९ आहव-
 नीयस्य दक्षिणतः ब्रह्मोपवेशने नियमः । १० अग्नि-
 चित्यासहितायां सोमयागक्रियायाम् अग्निपुच्छस्य
 दक्षिणत उपवेशनम् । ११ अग्निषोमीये पशौ उक्त
 ब्रह्माधनातिदेशः । १२ सौत्ये चाहनि वपाहोमपर्यन्तमाह-
 वनीयस्य दक्षिणत आसनम् । १३ स्मृहपतये सोमं प्रदाय
 हविर्धाने चाग्नेः यदि गतः स्यात्तदा प्रपद्य-
 माने सोमे आसादनार्थं पुनः प्रत्येयादित्युक्तिः । १४ सू०
 ४ अ० १० क० । १ अग्निषोमीयेण पशुना चरणम् ।
 २ प्रणयनपर्यन्तमुत्तरवेदिसमीपे आदण्डप्रदानञ्च कार्य-
 भेदाः । ३ होतुः स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपवेशने कार्यभेदः ।
 ४ समैवावरुणस्य स्वधिष्ण्यस्य पश्चादवस्थानम् । ५ देव-
 सूनां हवीर्ग्रीति संज्ञाकथनम्, तत्र सर्वसासपानां देव-
 नानां सगुणत्वम्, रुद्रस्य गुणविकल्पश्च । ६ उक्तदेवतानां
 ब्राजगानुवाक्याकथनम् । ईसू० ४ अ० ११ क० । १ सर्व-
 पृष्ठानीतिवक्ष्यमाणानां हविषां संज्ञा, तासाञ्चान्वायात्यत्वं
 तद्देवतोपदेशस्य ध्यानार्थत्वं तासामष्टौ संज्ञाः तत्वादितः
 पशुसामैकैकस्याश्चत्वारश्चत्वारो गुणशब्दाः ततोविष्णुपत्नी
 अदितिरित्येका, ततश्चानुमतिरिति द्वे । उक्तानामष्टानां
 देवतानां याज्यानुवाक्याकथनम् । वैश्वानरीयस्य नव-
 मत्वं, कायस्य दशमत्वञ्च । २ औपयाजैरङ्गारैर्व्यायपरि-
 हारे यत्नस्य कार्यता । ४ आग्नीध्रसोत्तरेण होतुरन्यत्र
 दक्षिणे होतोये निधानम् । ५ शमितोदाहरणे दक्षिणेन
 समैवावरुणं, होतीय एव निधानम् । ईउपोत्याननिष्क्रमणे
 कृत्वा वेदग्रहणम् । ७ हृदयशूलोद्वासनप्रकारः ।

दवसतीवरीणां परिहारे क्रियमाणे दीक्षितानामन्तर्भावः,
 अदीक्षितानां बहिर्भावश्च । ४ अ० १२ क० । १ यस्यां
 रात्रौ पशोः समाप्तिस्तथान्त्यभागे पक्षिप्रवादनात्
 प्राक् प्रातरनुवाकायामन्वितस्य विधिपूर्वकः आहुति-
 होमः । २ उक्तविषये द्वितीयाहुतिहोमः । ३ ब्रह्म-
 णश्च होतृशायं विधिः समान इति । ४ हविर्धाने
 प्राप्य रराध्यभिमर्शनम् । ५ दक्षिणेन पाणिना पर्यायेण
 रराध्यभिमर्शनम् । ६ मन्द्रसूत्रेण प्रातरनुवाकानुवच-
 नम् । ७ प्रातरनुवाकार्यमाज्ञानविशेषः । ८ अग्नि-
 देवताकक्रतुः ४ अ० १३ क० । १ औषस्यक्रतुः ॥ २ त्वेति-
 कर्त्तव्यताकलापः ४ अ० १४ क० । १ आश्विनः क्रतुः । २ तत्र
 प्रातरनुवाकः । ३ पूर्वोक्तादन्यः प्रातरनुवाकः । ४ अन्यै-
 ष्वन्द्भिराग्नेयस्य गायत्रस्य च्छन्दसोनात्यावपनम् ।
 ५ राजन्यस्य न तैष्टुभं, वैश्यस्य न जागतमिति ।
 ६ अध्यासवत् एकपदद्विपदानां संहितानामन्ते प्रणवक-
 रणम् । ७ माङ्गलादीनां यथाक्रमं वक्तव्यता । ८ प्रेष्यतः
 स्वर्गकामस्य साङ्गलकथनम् । ९ तमसोपघातपर्यन्तं
 इडेद्यावीयसूक्तावर्त्तनम् । १० तमसोपघातकाले ईडेद्या-
 वीयस्य उत्तमयर्चा प्रतिप्रयतममिति सूक्तस्योपसन्नननम् ।
 ११ उत्सर्पणस्वरूपकथनम् । १२ सू० ४ अ० १५ क० ।

५ अध्याये । १ परिधानोत्तरानुवचनप्रकारः । २ तत्र
 निगदादि । ३ अपोनघ्रीययाणां प्रयोगमन्त्रौ । ४
 प्रातःसवनस्य मन्द्रसूत्रेण प्रयोगः । ५ अध्वर्जकारस्या-
 तुच्छासेन वचनम् । ६ ट्टिकामस्य सामधेनीवत् प्रकृत्या-
 वचनम् । ७ प्रकृतिभावे यथर्चमर्द्धचै लिङ्गाकाङ्क्षा । ८
 दशमीग्रहणे ब्रह्मणानुवादः । ९ एकधनासु अशु आव-
 र्त्तनीयर्चकथनम् । १० ट्टिपथमागतासु तासु जप्यमन्त्रः ।
 ११ समीपागतासु तासु जप्यमन्त्रः । १२ वसतीवरीषु समा-
 यातासु ब्राह्मणोक्तकार्यचरणम् । १० तीर्थदेशे होतृचमसे अ-
 पां पूर्यमाणे आपोनदेवोऽइति मन्त्रः समाप्य प्रणवेनोपरमः ।
 १४ निगदकथनेन निष्क्रमणविधिः । १५ आसामेकधना-
 नामागच्छन्तीनां सुखतो गत्वा ता अपरेणातीत्य उत्तरतः
 स्थितिविधिः । १६ तास्वदूरेणातीतास्वन्वावर्त्तनम् । १७
 अन्यावृत्य मन्त्रक्रमेण ब्रजनम् ऋग्वानपक्षे प्रणवेनस-
 न्नाभक्रिया । १८ तिसृणाम् उत्तमयासु प्रपदनम् । १९ दृष्टानि-
 रसनेन होमाभिमुखे उपवेशनप्रकारः । १९ सू० ५ अ०
 १ क० । १ उपांशुनामयहे हूयमाने तदभिमुखीभूय प्राण-
 वायोर्नासिकाद्वारेण बहिष्करणम् । २ बहिःस्थस्य वायो-

नासिकया देहे प्रवेशनप्रकारमन्त्रौ । ३ उपांशुसहार्धसो-
मसवनसाधनपाषाणं व्यानाय त्वेतिभिरुक्ष्य वाग्विसर्गः ।
४ मैत्रावरुणब्रह्मणोः कार्यभेदः । ५ ताभ्यामितरेषां
दीक्षितानां कार्यभेदः । ६ विप्रुडोमौ कृत्वा अध्वर्यु-
सुखा अन्योन्यं स्पृशन् आतीर्थदेशात् सर्पन्तीत्युक्तिः ।
७ बहिष्पवमानस्तुत्यर्थसुज्ञातारमभिमूखीकृत्य ऋत्विजा-
मुपवेशनम् । ८ तत्रैवासीनेन होत्वा तेषामुपविष्टानामनु-
मन्त्रणे मन्त्रः । ९ होतुर्दीक्षितत्वेऽनुमन्त्र याजमानार्थं ग-
मनम् । १० दीक्षितस्य होतुरुत्तरसवनयोः सर्पणमपि ।
११ ब्रह्ममैत्रावरुणयोर्विधानभेदः । १२ प्रातःसवने ब्रह्मणः
कार्यभेदः । १३ तस्यैव द्वितीयतृतीयसवनयोः कार्यभेदः ।
१४ मन्त्रभेदं कृत्वा मैत्रावरुणं प्रति स्तुध्वमित्युच्चैस्तेन
नियोजनम् । १४ सू० ५ अ० २ क० । १ सवनीयेन
पशुना चरणम् । २ शाखान्तरे या देवता पाशोरुक्ता
तद्देवतः पशुः कार्यः । ३४ क्रतुभेदे देवताभेदः । ५
अग्नीषोमीयपशुधर्मा विशेषातिदेशः । ६ परिव्ययणप्र-
कारः । ७ ऐष्टिकेषु निगमेषु आवाहनप्रकारः । ८ ह्य-
रियोजने विशेषः । ९ विषयभेदे प्रावितादिनिषेधः ।
१० अनिर्दिष्टदेवताकसोमानां देवताः सवनदेवता एवेति
तासामावाहनम् । ११ सूक्तवाक्येऽपि तासामनुवर्त्तनम् ।
१२ अक्षावाकं विनाऽप्येषां वषट्कर्त्तव्याम् प्रष्टव्यमिति
होमः । १३ चात्वालमार्ज्जं न प्रभृति पाशुकं कर्म्म कृत्वा सौ-
मिककर्म्मकरणम् आदित्याद्युपस्थानञ्च । १४ आदित्या-
द्युपस्थानप्रकारः । १५ निर्मन्यदेशे यूपादिभिः सह आदि-
त्यादीनामुपस्थानम् । १६ शमितोवध्यगोहचात्वालोत्-
करास्तावानां सव्यावृतामुपस्थानम् (आस्तावो बहिष्पवमान-
स्तुतिदेशः) । १७ आग्नीध्राक्षावाकवदनस्थानदक्षिणमार्जा-
लीयप्रह्वचमससादनदेशरूपखराणां दक्षिणावृतामुक्तप्रकारेण
उपस्थानम् । १८ आग्नीध्रमुत्तरेण परिव्रज्य सदोद्वारं प्राप्य
सदोऽभिमर्शनमन्त्रः । १९ द्वारिभवे स्थूणे अभिरुक्ष्य शाला-
सुखोयादीनामुपस्थानम् । २० उपस्थितानुपस्थितयोर्दर्शन-
पूर्वकं सर्वतोऽध्या सदसः पूर्वं द्वारस्थे नोपस्थानं कार्य-
म् । २१ उरुत्र इत्युचं सहजपन्तः होता मैत्रावरुणः
ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टेत्येते पञ्च पूर्वद्वारेण सदःप्रविश्यो-
पतिष्ठेदन्नित्युक्तिः । २२ तेषामुक्तक्रमेण सदःप्रवेशः, व्युत्-
क्रमेण उपवेशनं ततो मन्त्रविशेषजपः । २३ प्रसर्पकाणां
ऋत्विजामुपस्थानादिजपान्तधर्म्मस्य ब्रह्मण्यतिदेशः ।
२४ स्वस्वभक्ष्यचमससमीपे तेषामुपवेशनम् । २५ उक्त-

रूपेणाग्नीध्रस्य सुप्रकाशम् आग्नीध्रीयस्थानप्रवेशः ।
२६ प्रसर्पिणां तेषां दक्षिणादय उदक् संस्थानानीत्युक्तिः ।
२७ आद्ययोर्होतृमैत्रावरुणयोर्वैपरीत्यं ततश्च मैत्रावरुण-
दक्षिणतः संस्थानतश्चोत्तरतो होतुः स्थानम् । २८ तेषां यथा-
स्थानमुपविष्टानां स्वस्वस्थानस्योत्तरदेशस्य विमंस्थितसंचार-
संज्ञा । २९ अनुक्तस्थानानामृत्विजां दक्षिणधिष्णामुत्तरेण
विमंस्थितसञ्चारइत्युक्तिः । २९ सू० ५ अ० ३ क० ।
१ प्रतिमवनमिन्द्रदैवतैः पुरोडाशैश्चरणम् । २ प्रातःसवने
धानावन्तं करस्मिणमित्यनुवाक्या । ३ माध्यन्दिनतृतीय
सवनयोः प्रौषभेदः । ४ आदेशपदसङ्ग्रह्य तेनैव पदेन यागः ।
५ यत्नं क्वचित् कर्म्मणि प्रौषेण यागे कर्त्तव्यं यज योऽस्तु
इत्युक्त्य तयोः स्थाने आगूर्वषट्कारौ कृत्वा यागइत्युक्तिः ।
६ अनुसवनमनुवाक्यभेदः । ७ अनुवाक्यास्यपुरोडाशस्य
बहुवचनान्ततोक्तिः । ८ ऋग्भेदे जहन्निषेधः । ८ सू०
५ अ० ४ क० । १ द्विदैवत्ययाज्याप्रैषानुवाक्याभिस्वरणम् ।
२ द्विदैवत्ययोरनुवाक्ययोरुक्तिः, तेऽप्यष्टकसप्रणवे प्रयोज्ये
ते च सहानवानम् । ३ प्रैषाणामनवाननिर्णयः । ४ ऋग्-
भेदे द्वे याज्ये ते च सहानवानम् एकागुरे पृथक् वषट्-
कारे च वक्तव्ये इत्युक्तिः । ५ प्रातःसवने इदमादि अनवानं
याज्यानुवाक्ययोरिति निर्णयः । ६ प्रैषौ याज्यानुवाक्ये च
उत्तरयोर्पृथगोरनवानं भवतीत्युक्तिः । ७ सोमप्रह्व-
पातमङ्गत्वा अध्वर्युणा तद्ग्राह्यम् । ८ तत्र च मन्त्रः । ९
तद्गृहीत्वा दक्षिणोरुच्छादनेन तत्र स्थापयित्वा आकाश-
वतीभिरङ्गुलीभिरपिधानम् । १० एवमुत्तरपातयोर्पृथगा-
सादनपिधानानि । ११ प्रतिप्रह्वचक्षणकाले सव्येन पिधा-
नम् । १२ मैत्रावरुणस्यासादने विशेषः । १३ अनुवचन-
याज्यासंप्रैषाः नित्यमध्वर्युणा कार्याः । १४ अनु-
सवनं चमसपूजनीयमानेभ्यः सोमेभ्य एकैकसूक्तजपः ।
१५ अनुसवनं प्रेषितस्य होतुः स्वाभिः प्रस्थितयाज्याभि-
यजनम् । १६ प्रयास्तादीनां नामादेशं प्रेषिताना-
मेव यजनम् । १७ प्रयास्तादिप्राज्ञकथनम् । १८ प्रा-
तःसवनीयप्रस्थितयाज्योक्तिः । १९ तृतीयसवनीयाहु-
वषट्कारः । २० सारुत्वतीये हारियोजने प्रस्थितया-
ज्यादिभेदः आश्विने याज्याभ्युन्यत्वञ्च । २१ यज्ञ-
गाथा । २२ प्रतिवषट्कारं भक्षणम् । २३ तृष्णीमेवो-
त्तरभक्षणम् । २४ अध्वर्योराहवनीयदेशात् सदसो-
गतिः । २५ अगच्छन्तमध्वर्युं प्रति अयभिनीदिति होतुः
प्रश्नः । २६ पृष्टस्य तस्य होतारं प्रति अयाङ्गित्युत्तरोक्तिः ।

२७ ततो होतृज्यमन्त्रः । २७सू० ५अ० ५क० ।
 १ इतरपातद्वयं सव्येनापिधाय ऐन्द्रावायव पातं दक्षिणह-
 स्तेनोत्तरभागे गृहीत्वा अध्वर्युणापि तस्य ग्रहणाय एष
 वसुरिति मन्त्रेण होत्वा प्रणयनम् । २ नासिकाभ्यामव-
 प्राय होत्वा सोमस्य भक्षणं मन्त्रः । ३ होत्वा भक्षितमध्व-
 र्युणा च प्रतिभक्षितं होतृचमसे किञ्चिदवनीय अनाचस्यै
 वोपह्वानादि कृत्वा पुनः सह भुक्त्वा शेषं होतृचमसे आ-
 नोय तत्पातोत्सर्गः । ४ उत्तरग्रहपाते उक्तधर्मा-
 तिदेशः । ५ उत्तरग्रहपातयोर्न पुनर्भक्षणम् । ६ द्विदै-
 वत्वानां मध्ये कस्यचित् ग्रहस्य होतृचमसे अनवनीतस्य
 नोदुसर्गः । ७ होत्वा सैत्वावरुणस्य ग्रहपातस्याध्वर्यवे
 पूर्ववत् प्रणयनम् । ८ तस्य दक्षसव्याभ्यां नेत्राभ्यां
 क्रमेणक्षणम् । ९ सैत्वावरुणस्योत्सर्गान्तं कर्म कृत्वा
 दक्षहस्तेनाश्विनमपिधाय सव्येन होतृचमसादाने-
 मन्त्रोक्तिः । १० सव्यस्यारत्निना सव्योरुवसनमाच्छाद्य
 तत्र निधायानुलोभिरपिधानम् । ११ होतृचमसं
 सव्येनापिधाय दक्षिणेनाश्विनं गृहीत्वा पूर्ववत् प्रणाम-
 नम् । १२ आश्विनसुतसृज्य दक्षहस्तेन होतृचमसं
 निधाय जलं स्पृष्ट्वा इडोपह्वानम् । १३ इडोपह्वान-
 काले चमसिनः स्वस्वचमसखेडासमीपे उद्यमनम् ।
 १४ अवान्तेरेडं प्राश्याचस्य होतृचमसभक्षणम् । १५
 दीक्षितस्य होतृः दीक्षिता उपह्वयध्वमित्युक्त्वा चमस-
 भक्षणम् । १६ यजमाना उपह्वयध्वमित्युक्त्वा वा होतृचमस
 भक्षणम् । १७ सुख्यान् प्रति पृथक् तत्तन्नामोत्कीर्त्तनेन इत-
 रानसुख्यान् प्रति होतृका उपह्वयध्वमिति कीर्त्तनेन च
 चमसभक्षणम् । १८ उक्तरूपेण दीक्षितादीक्षितानां सैत्वा-
 वरुणादीनां स्वस्वचमसभक्षणम् । अदीक्षितानां समान
 भक्षं प्रति पूर्ववत् उपह्वानं कृत्वा चमसभक्षणमिति भेदः
 २० अवमसानां सुख्यचमसाङ्गक्षणम् । २१ द्रोणकलशा-
 दुद्धृत्वाचमसानां सोमभक्षणम् । २२ सर्व्वत्वं सोमभक्षणे
 वाग्देवीत्यादिमन्त्रजपः । २३ होतृवृषट्कर्त्तृत्वात् प्रथम-
 भक्षणं पश्चादुक्तादीनां भक्षणमिति गौतममतम् ।
 २४ तौल्ललिमतं इतरेषामभक्षणम् । २५ गाणगारिमते
 सर्व्वेषां भक्षणम् । २६ सोमभक्षोत्तरं सुखहृदयस्पर्शं मन्त्रः
 २७ प्रथमद्वितीययोः सवनयोराद्यानां द्वितीयानाञ्च चम-
 सानां जलेनाभिमर्शने मन्त्रद्वयम् । २८ तृतीयसवने आद्या-
 नामे व तथाभिमर्शनम् । २९ ऊर्जपात्वाणि विना सर्व-
 पात्वाणां सुखहृदयाभिमर्शनम् । ३० इत्यमाष्यायनेन

सादितानां चमसानां नाराशंसंज्ञा ३०सू० ५अ० ६क० ।
 १ अश्विनकाले अक्षावाचस्याग्नीध्रस्योत्तरं सदोगत्वा
 स्वस्थाने उपवेशनम् । २ अध्वर्युणा दत्तं पुरोडाशखण्ड-
 मिडाभिवोद्यम्य प्रेषितस्याक्षावाकस्य जप्यं त्वचम् । ३
 यजमानेत्यादीनां अन्त्येन प्रणवेनोपसन्तननरूपनिगदः ।
 ४ उक्तनिगदसमाप्तौ अध्वर्युणा होतृरुपह्वाकाङ्क्षा । ५ उप-
 ह्वाने प्रकारः । ६ उच्च्रीयमानाय प्रत्यक्षा इति सूक्तस्या-
 क्षावाकेनानुवचनपूर्व्वकं यजनम् । ७ पुरोडाशखण्डं नि-
 धाय जलं स्पृष्ट्वा चमसभक्षणम् । ८ अस्पृष्टोदकानां सोमे-
 लेतरहविषां स्पर्शनिषेधः । ९ पुरोडाशखण्डप्राशनप्र-
 कारः । १० यदाक्षावाक उपविष्टस्तदा ब्रह्मा तीर्थेन निष्कस्य
 बहिर्वेद्यामग्नीध्रं प्राप्नोति अक्षावाकश्च दृगलरूपं पुरो-
 डाशखण्डं प्राश्य तीर्थेन निष्कस्याचस्य तं देशं प्राप्नु-
 यात् इतरे होत्वादयोऽप्यनुपविष्टएवाक्षावाके तं देशं
 प्राप्नुयुरित्युक्तिः । ११ अश्विन काले क्षुद्रित्यर्थमन्यदपि
 प्राश्य प्रतिसृज्य उत्तरकाण्डकीर्त्तनं कर्म कार्यम्
 ११सू० ५अ० ७क० । १ सर्व्वेषु प्रतिस्मृतेषु ऋतयाजै-
 श्वरणम् । २ तत्र प्रैषाः । ३ प्रैषसमान्नाये पञ्चमस्तस्य
 ऋतयाजानां प्रैषत्वम् । ४ स्वस्वप्रैषेण प्रेषि तस्य यजनम् ।
 ५ अध्वर्युगृहपतिभ्यां प्रेषितस्य होतृयजनम् । ६
 पार्ष्णिक्के षष्ठेऽहनि अध्वर्युगृहपतिभ्यां स्वयंयजनम् ।
 ७ तयोर्यजनप्रकारः । ८ वषट्कर्त्तृणामानान्त्यर्थेण ऋतु-
 पातभक्षणम् । ९ तत्र अध्वर्योः पृथक्भक्षणम् । १० तत्रैव
 काले प्रतिभक्षकस्योपह्वानम् ५अ० ८क० । १ ऋतु-
 पातभक्षोत्तरमध्वर्योः कार्यप्रकारः । २ प्रातःसवने शस्त्रा-
 दिषु पूर्वोक्तप्रकारातिदेशः, पर्यायप्रभृतीनां सर्व्वत्वान्तःश-
 स्त्रत्वम् । ३ उक्तेनोपाह्वानेनोत्तरयोरुपसन्तननम् ।
 ४ अथामोदैवेत्यस्य प्रतिगरसंज्ञा सच शस्त्रस्वरतुल्यस्वरः
 इत्युक्तिः । ५ आहावे शोऽसामोदैवेत्यादेः प्रतिगरसंज्ञा
 द्वैप्रणवे सुतादि अवसाने अमुतादिरिति परिभाषितम् ।
 ७ आहावोत्तरे प्रणवे प्रणवत्वं न सुतादित्वम् । ८ अव-
 साने प्रणवस्य प्रतिगरसंज्ञा । ९ प्रणवान्तस्य उक्तविषयद्वय
 विकल्पः । १० अन्तःशस्यप्रणवावसाने प्रतिगरसंज्ञा शस्त्रान्ते
 तु प्रणवत्वं न सुतादित्वम् । ११ त्रिपदषट्पदादौ
 शंसनावसानविशेषः । १२ निविदो यथापठितमवसानं
 कर्त्तव्यं तत्रैकश्रुत्यञ्च । १३ निविदां आह्वानाभावः ।
 १४ तस्या उपसन्तननाभावश्च । १५ निविदासुचमेन
 पदेनाज्यसूक्तस्योपसन्तननम् । १६ उक्तप्रकारेण सर्व्वं

निविदः शंसत्या इत्युक्तिः । १७ पदसमान्नायानामपि निविदां तल्यशंसत्यत्वम् । १८ अस्या निविदोऽन्यासु निवितुषु पदसमान्नायेषु च उपसन्नननम् । १९ अन्यासु निवितुषु आह्वानञ्च भवतीत्युक्तिः । २० यत् द्वे स्तुक्ते त्रीणि वा आज्यकार्ये विहितानि तत्वाद्यास्यैवाद्यायाः त्रिःशंसनं नोत्तरस्थेति नियमनम् अर्द्धचशोविष्टस्य च तथात्वम् । २१ विष्टे प्राणसन्नानस्य कार्यता । २२ प्रतिपदामाद्याया ऋचः पूर्वोक्तप्रकारेण गन्तव्यता । ऋगावानस्य तथात्वञ्च । २३ ब्राह्मणविहितस्य आनुपूर्व्ये विकल्पः । २४ याज्यान्तानां शस्तत्वसत्तमाया आह्वानपूर्वकपरिधानीयत्वञ्च । २५ सर्वांसु शस्तपरिधानीयासु उक्तधर्मातिदेशः । २६ उक्तं वाचीत्यादि शस्ता जपः तत् याज्याः उक्त्यपातस्याग्रे भक्षणञ्च २७ सव्यशस्तयाज्यान्तेषु चमसिनश्चमसभक्षणम् । २८ आदित्यसावित्यग्रहयोर्विष्टकर्तृभक्षणाभावः । ५ अ० ६ क० । १ शस्तात् परं स्तोत्रं भवतीत्युक्तिः । २ एषेति प्रोक्ते प्रस्तोता उद्गातुर्हिङ्गारकाले प्रातः सवने शस्तायाह्वयोरनु इत्युक्तिः । ३ उत्तरयोः सवनयोः प्रतिहारकाले तथाह्वानम् । ४ वायुरग्रेणा यज्ञप्रेरित्यादीनां सप्तानां च पुरोरुक्संज्ञा तस्यास्तस्या उपरिष्ठात् त्वत् त्वत् तत् शंसेदित्युक्तिः । वायवायाहि दर्शतेति सप्तानां त्वत्संज्ञा ईशस्तस्य प्रउगसंज्ञा । तत् द्वितीयायास्तुःपायत्वम् । ७ पुरोरुक्संज्ञकानां सप्तानां च मध्ये विश्वान् देवानित्येतस्या षष्ठाः अर्द्धचैर् अर्द्धचैर्विरवसानेनाह्वानम् । ८ पुरोरुचा उत्तमया न शंसेत् तस्या अंशसने ऽपि त्वचे आह्वानं कर्तव्यम् । ९ प्रउगस्य भाधुच्छन्दार्पित्वम् । १० उक्तं वाचि श्लोकायत्वेति शस्ता जपः । तत् विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्या । प्रशस्ता ब्राह्मणाच्छंसी अक्षावाक इत्येते त्रयः शस्त्रिणोहोताकाश्च इत्युक्तिः । ११ उक्तानां त्रयाणां प्रातः सवने चतुराह्वानि शस्ताणि । तृतीयसवने पथ्यायेषु अतिरिक्तेषु भवन्तीत्युक्तिः । १२ माध्यन्दिने पञ्चाह्वानानि । १३ स्तोत्रियासुरूपेभ्यः प्रतिपदनुचरेभ्यः प्रगाथेभ्यः पाथ्याभ्यश्च पृथगाह्वानं कार्यम् । १४ होतुरप्येतानि उपहावस्य निमित्तानि । १५ तेभ्योऽन्यदथनन्तरम् । होता कर्तव्यम् । १६ आदौ निविद्वान्नीयानां सूक्तानामनेकञ्चेत् प्रथमेषाह्वानः । १७ आपोहि वा इत्यादि त्वचे आह्वानः कार्यः । १८ तेषां शस्तादिषु ये त्वक्तास्ते स्तोत्रियासुरूपास्तु आह्वानः कार्यः । १९ माध्यन्दिने तेषामेव

शस्त्रेषु तृतीया आदेशास्ते प्रगाथाः ज्ञेयाः । २० प्रगाथ इत्युक्ते स्तोत्रियोभवति नान्यथेत्युक्तिः । २१ याज्यान्तानि शस्ताणि । उक्तं वाचीत्यादि शस्ता प्रातः सवने जपः । २२ षोडशिन उक्तं यानि शस्ताणि तेष्वपि अयमेव शस्ता जपः कार्यः । २३ षोडशिनि उक्ते उक्तं वाचीत्यादे माध्यन्दिने विशेषः । २४ अनन्तरस्य पूर्वेषु तल्यविधत्वोक्तिः । २६ छन्दःप्रमाणलिङ्गदैवतैः स्तोत्रियाणां तल्यता । २८ आर्षेणापि तल्यतेत्येके आहुः । २८ आनोमितावरुण इत्यादयोयाजगामेदाः तासां मध्ये कासाञ्चित् स्तोत्रियासुरूपत्वम् । तासां मध्ये यासुकासुचिद्यदि छन्देगाः स्तुवोरनु तदा तिसृभिरिव स्तोत्रियां कृत्वा शिष्टाभिरनु रूपः कर्तव्य इत्युक्तिः ५ अ० १० क० । १, २, ३, ४, ५ अतिरात्रषोडशिनि होतादीनां निष्क्रमणप्रवेशादिप्रकारः । ६ यजमानस्य पूर्वद्वारेण प्रतिस्पर्षणम् ५ अ० ११ क० । १ उक्तकाले यावस्तुतः प्रपदनम् । २ तस्य उपसर्पणमपि तदैव । ३ तस्य हविर्दानशकटस्य उत्तरशिरोरूपाक्षशिरोदेशे तृणनिरसनं कृत्वा सोमाभिमुखं स्थितिः । ४ तत्परेष्वेवने मन्त्राभावः । ५ उपविष्टस्य यो अद्य सौम्येति मन्त्रजपः । ६ अध्वर्युणा तस्मै अष्ठीषदानम् । ७ तस्याञ्जलिना ग्रहणेन तेन संमुखे शिरसोवेष्टनोत्तरं सोमाभिषवाव ग्रावाभिषवनम् । ८ इदमादि मध्यमसवनं तत् मध्यमस्तरेण प्रयोगश्च । ९ अर्बुदनामधेयसूक्तोक्तिः । १० तस्य प्रागुक्तमायाः आ व ऋञ्जसे इति सूक्तपाठः । ११ उक्तसूक्तयोरुपरिष्ठात् शिष्टयाऽर्बुदसोक्तमया परिधाय वेद्यं यजमानसोष्णीषं तस्मै देयम् । १२ अन्येषु दिनेषु आदाय पुनर्यजमानाय दानम् । १३ अन्यदिनेषु येन तद्वत् तस्मै एव तद्दानम् । १४ गाणशारिभते अपराभिरुपकरणम् । १५ आष्यायस्य समेत ते इत्यादयः द्वादश ऋचस्ताश्च चत्वारस्तृचा भवन्ति अर्बुदस्य चतुर्थी उद्गर्तव्या तत् उत्तमा परिधानीया शिष्टा द्वादश ता अपि चत्वारस्तृचा एताः पावसान्यः । १६, १७, १८, १९, एषां चतुर्थीं त्वचानां क्रमेण कर्मभेदे विनियोगज्ञापनम् यथा उदकसेकरूपे आष्यायने प्रथमम् मार्जने द्वितीयम् दोहने तृतीयं अभिषवेण द्रवीकृतस्याधवनीये सम्भरणरूपे आसेचने चतुर्थम् । १० प्रतिवृहच्छब्दं चतुर्थी विनियोगः । ११ शब्देन मा चिदन्यद्वाति ऋचो विनियोगः । १२ अर्बुदपावमानोभ्योऽन्यत् सर्वं समानम् । १३ केषाञ्चित्ते अर्बुदैव समता १५ अन्यमते प्र वो ग्रावाण इत्यस्य समता १६, १७ सुते

माध्यन्दिने पावमाने विह्वलाङ्गारान् उपसर्पणम् । ५ अ०
 १२ क० । १ प्रवर्ग्यति क्रतौ दधिधर्मेण चरणम् । (दधिधर्मः
 कर्मभेदः) । २ ऋगावानस्य तद्धर्मत्वम् । ३ भक्षिण
 इज्या । ४ होतवदस्तेत्युक्तस्य उत्तिष्ठतोऽवपश्यतेत्युक्तिः ।
 ५ आतं हविरित्युक्तौ आतं हविरित्यनुवचनम् इवमनु-
 वाक्याः । ६ परि त्वाम्ने इत्यादि सन्त्वजपे निमित्त-
 भेदोक्तिः । ७ दोक्षितस्यैव अनिष्टा जपः । ८ सव-
 नीयानां पुरस्तादुपरिष्ठाद्वा पशुपुरोडाशेन चरणम् । ९
 एकमते तेन नाचरणम् । १० आश्वरथमते तेनाचरणम् ।
 ११ अहोनैकाहेषु नारांशसासादनात् परं दक्षिणानयनम्
 १२ अहोनैकाहेषु दोक्षितस्य जप्यमन्त्रोक्तिः । १३ आग्नी-
 प्रेण उल्लेख्यमानानां दक्षिणाहुतीनां हवनम् । १४ आहुति-
 मन्त्रप्रकारौ १५ विहारदेशाभिक्रमेण नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु
 मध्ये प्राणिरूपदक्षिणाद्रव्यप्रतिपद्ये सन्त्रभेदः । १६ अप्राणि-
 द्रव्यस्याभिमर्शनमात्रम् । १७ कन्याया दैवविवाहविधि-
 ना दत्ताया आदानेऽभिमर्शनमात्रम् न प्राणिग्रहणम् ।
 १८ एवं प्रतिग्रहणियमः सर्वत्र । १९ प्रतिगृह्णामीधेयं
 प्राप्य उच्छिष्टहविषः सर्वैः प्राणम् । ५ अ० १३ क० ।
 १ मरुद्देवतेन यज्ञेन चरणम् । २ तत्पात्रभक्षणे सन्त्रः ।
 मरुद्देवतशस्त्रशंसनम् । ३ माध्यन्दिनसवने शस्त्रादिषु
 अश्व्यैराहावप्रकारः । ४ मरुद्देवतौ प्रतिपदनुचरसंज्ञौ
 तृचौ । इन्द्रनिहवः प्रगाथः । ६ ब्राह्मणस्यत्यप्रगाथः ।
 ७ तृचाः प्रतिपदनुचराः, हृचाः प्रगाथाः । आज्यमारभ्य
 ब्राह्मणस्यत्यपर्यन्तं सर्वसर्द्धचम् । ८ स्तोत्रियानुचराः
 प्रतिपदनुचराः सर्वत्र प्रगाथाः । ९ गायत्रादीनि
 पङ्क्त्यान्तानि अर्द्धचशः शस्यानि भवन्तीत्युक्तिः । १० पङ्क्त्या
 उत्तरेषु त्रिषु या अचतुष्पदास्तासामर्द्धचशः शंसनम् ।
 ११ पञ्चपदासु पङ्क्तिषु द्वयोर्द्वयोः पादयोर्द्विरवसानम् ।
 १२ आश्विनशस्त्रे याः पङ्क्तयस्तासामर्द्धचशः शंसनम् ।
 पङ्क्तिशंसनं वेति विकल्पः । १३ स्रुतगतयाः पङ्क्तेः पङ्क्तः
 शंसनकथनम् । १४ पङ्क्तेः पङ्क्तः शंसने ये उत्तमे पदे
 अतिरिच्येते तयोः समं कृत्वा शंसनम् । १५ उक्ता-
 दन्यत्र पङ्क्तः शंसनम् । १६ अर्द्धचान्ते प्रणवं कृत्वा
 सन्तननम् । १७ तत्र धाव्यभेदाः । १८ मरुद्देवतः प्रगा-
 थः । १९ जनिष्ठा उप इति सूक्तोक्तिः । १० उक्त
 सूक्तस्याङ्गी एकाधिकाः शस्त्रा तदन्तराले इन्द्रोमरु-
 त्वान् इत्येतस्या निविदोधानम् । ११ माध्यन्दिने
 अयुष्मासु तथा धानम् । १२ तृचे एकां शस्त्रा युष्मासु च

अङ्गीं शस्त्रा निविद्वानम् । १३ तृतीयसवने एकां
 शस्त्रा निविद्वानम् । १४ त्रिष्वपि सवनेषु नेत्रे सृजतात्मनः
 पापं ध्यायता च निविद्वेया । १५ सर्वत्र तयैव परिधाना-
 तिदेशः । १६ शस्त्रा जप्यमन्त्रः याज्यामन्त्रश्च । ५ अ० १४ क० ।
 १ निष्कोवत्येति शस्त्रनाम । २ यदि पृष्ठकार्यं रथन्तरं साम-
 सामगाः कुर्वीरन् अभि त्वा शूर ! नोतु मः अभि त्वा पू-
 र्वपीतय इत्येतौ प्रगाथौ स्तोत्रियानुचरौ स्याताम् पृष्ठ-
 शब्देनात्र ज्योतिष्टोमाङ्गभूतं सामाभिव्यक्तसृगक्षरं
 सम्पाद्य स्तुतिजन्यं शास्त्रैकसमधिगम्यं कार्यमुच्यते ।
 ३ अन्ययोरपि प्रगाथयोः स्तोत्रियानुरूपत्वोक्तिः ।
 ४ उक्तानां सर्वेषां प्रगाथत्वम् सामगैर्द्विपदोत्तरं तृचाकार-
 तया गानेऽपि बहुचैरर्द्धचत्वेन शंसनम् कार्यम् । अ-
 नभ्यासेन तृचाकारस्तवनेऽपि ता हृचा एव न तृचाः
 कार्याः ताभिश्च शंसनं कार्यम् । ६ तृहतीच्छन्दस्ते हृचे
 प्रगाथे चतुर्थपठौ पादौ पुनरभ्यस्य पञ्चमसप्तमयोः पाद-
 योरवसानकरणविधिः । ७ यदि तिस्रोऽष्टहृत् एव चिकी-
 र्तितास्तदा चतुर्थपठौ पादौ द्विरभ्यस्यावसानं कार्यम् ।
 काकुभेषु प्रगाथेषु तृतीयपञ्चमौ अभ्यस्यावसानं कार्यम्
 ८ प्रत्यादानेन उत्तरा ऋग्युपा भवति । १० येषहःसु-
 दृहद्रथन्तरं वा तयोः संहतिर्वा पृष्ठकार्यं भवति तत्र
 पृष्ठथन्तरस्तोत्रियानुरूपयोः शंसनं यथा भवति तथा
 इन्द्रनिहवब्राह्मणस्यत्यानां शंसनम् । ११ इतरपृष्ठेषु तेषां
 पृहतीं कृत्वा शंसनम् । १२ यदा पृष्ठथन्तरे गाय-
 त्रादिषु अभ्यस्तासु तिसृषु ऋक्षु स्तुवते स्वयोनिषु वा
 द्विपदोत्तराकारं तदापीन्द्रनिहवब्राह्मणस्यत्यानां पृहतीं
 कृत्वा शंसनम् । १३ येषां होतृकाणां प्रगाथाः स्तोत्रियानु-
 रूपाः तेषांपीन्द्रनिहवब्राह्मणस्यत्यवच्छस्याः । १४ उक्तभिन्नस्य
 सर्वस्य यथाश्रुतं शंसनम् । १५ एकस्मिन् दिने सर्व-
 धर्मभागितया उपदिश्यमानोज्योतिष्टोम एकाहशब्दवाच्यः
 परिमितशस्यः परिपूर्णशंसनयुक्तः । १६ एकाहः यद्यु-
 भयसामा पृष्ठथन्तरसामसाध्यः तस्य पवमाने योनिरनुरूपा
 भवतीति । १७ ज्योतिष्टोमभिन्नः यः कश्चिदुभयसामा एकाहः
 स्यात् तत्र पवमाने यत् कृतं तस्य योनिरनुरूपा शस्या ।
 १८ निष्कोवत्ये धाव्याया ऊर्द्धं स्थानं योनिस्थानं तदेव
 शंसनस्थानम् । १९ अनेकासां सामयोनीनां सह शंसने
 प्राप्ते आदावेव सर्वासामाह्वानं सक्तं पृथक् वा कार्यम् ।
 २० ब्राह्मणस्यत्यमरुत्वतीयसासप्रगाथानामनेकेषां सह-
 पातेषु इन्द्रनिहवाद्रुर्द्धमाहावः कार्यः । २१ तत्र

धास्यासामप्रगाथयोः प्रदर्शनम् । २२ ऋग्विशेषे ऐन्द्री
निविदु धेयेत्युक्तिः । २३ अतुब्राह्मणं स्वरः उक्तं वाची-
त्यस्य शस्त्रा जपः । पिबा सोममित्यादि याज्या । ५ अ०
१५ क० । १ होतृकाणां स्तोत्रियानुरुपौ प्रगाथौ याज्या चेति-
निरूपयः । १ तत्रैव याज्यान्तरं तत्काले सवनसंस्था
निमित्तकम् कार्यं ता ५ अ० १६ क० । १ उत्तमसखरेण
तृतीयसवनम् २ आदित्यग्रहेण चरणम् । ३ हूयमान
ग्रहाणामीक्षणं जयमन्त्रः । ४ स्तुते आर्भवे प्रयमाने विहृ-
त्याङ्गारान् मनोतादिपश्चिद्भान् प्रशुक्लं कृत्वा नारा-
शंससादनपर्यन्तं पुरोडाशादिकर्म कार्यम् । ५ नाराशंसेषु
सादिषु पुरोडाशस्य ऋद्धतमात् प्रदेशात् गृहीत्वा सर्व
चमसिनः पुरोडाशं तिस्रः तिस्रः पिण्डोक्त्यं स्वात् स्वा-
च्चमसात् दक्षिणतः खान् खान् पितृनुद्दिश्य चमसान्तिके
अत्र पितर इति मन्त्रे स् स् पितृनुद्दिश्य चमसान्तिके
आग्न्योप्रीयं प्राथ हविरुच्छिष्टं सर्वं प्राप्नोयुः । ५ अ०
१७ क० । १ सावित्रेण ग्रहेण चरणम् । २ तत्र मन्त्रभेदः ।
३ षष्ठ्युक्ते होतुः शस्त्रवैश्वदेवशस्त्रोक्तिः । संशता तेन
द्वेष्यदिशं विहाय सर्वदिग्भ्रानञ्च । ४ माध्यन्दिनसव-
ने शस्त्रादिषु आहावमन्त्रः । ५ तत् सवितुरित्यादि
नवर्चा वैश्वदेवतोक्तिः तत्र उत्तमायाः परिधानीय
त्वम् । ६ वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तेषु सावित्रादिनि
विदोधानम् । ७ तत्र चतस्रोवैश्वदेवशस्त्रे प्रयोज्याः
८ आग्निमारुते शस्त्रे उत्तरास्त्रस्त्रचः पाथाः ।
९ सूक्तानां दैवतस्यैव निविदेवतात्वम् । १० दैवतेन
सूक्ताननानात्वम् तथाच यावतां सूक्तानामेकं दैवतं
तावदेक एव सूक्तान् इत्युक्तिः । ११ वैश्वदेवाग्निमारु-
तयोरेकपातित्य एव धायाः । १२ सर्वत्र प्रकृतौ विकृतौ
च वैश्वदेवशस्त्रे द्विः पच्छः अर्द्धचशः सकृद् भूम्युपसर्गने
परिधाने च मन्त्रः १३ उक्तं वाचीत्यादि शस्त्रा जपः ।
विश्वे देवाः शृणुतेत्यादि याज्याः । ५ अ० १८ क० ।
१ सौम्यस्य चरुहविष्ककर्मभेदस्य याज्या । २ तस्योभय
पार्श्वे दृतयाजाभ्यासपांशुयागः । ३ तत्रैव विशेषोक्तिः ।
४ अर्धयुगाऽऽहृतस्य उद्गातव्यः पूर्वं गृहीत्वैक्षणस्य मन्त्रः ।
५ तस्मिंश्चरौ दृतयुते स्त्रस्त्रायाऽदर्शने नैमित्तिकः मन्त्र-
द्वयजपः तौ च मन्त्रौ । ६ अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामाज्येन
नेत्रे अभ्यज्य छन्दोगेभ्यः प्रदानार्थमध्यर्थवे दानम् ।
७ दर्भेषीकामवाग्निषु विहृतेषु पात्नीवतस्य आग्नीध्रस्य
उपांशुजयेमन्त्रः । ८ नेष्टुर्विसंस्थितसञ्चारेण तमनु

प्रपद्य तस्यान्तिक उपविश्य पात्नीवतस्य भक्षणम् । ५ अ०
१९ क० । १ सदसोनिप्रक्रम्य आग्नीध्रं प्रति गतिः ।
२ आग्निमारुतं शस्त्रं द्रुतयादृत्या प्रयोक्तव्यम् । ३
तस्याद्यामृचं पच्छः ऋगावानं शंसेत् यदि सा पच्छः शस्त्रा
भवेत् तदा पादेपादेऽनुच्छूसन्नेव शंसेत् । ४ यदि सा
अर्द्धचशः शस्त्रा तदा र्द्धचेऽवसायानवानम् । ५ उत्तमेन वच-
नेन द्वितीयायाः सन्तननं कर्तव्यम् । ६ स्तोत्रारम्भे
प्राष्टतशिरस्तत्वादिभूमिस्पर्शान्तगुणोक्तिः । ७ परि-
धानीयाया उत्तमेन वचनेन भुवग्रहस्यावसेचनं होतृच
मये कार्यम् । ८ आग्निमारुते याज्याकथनम् । एत-
दन्तसोमयागस्याग्निष्टोमसंज्ञा ५ अ० २० क० ।

६ अध्याये । १ तृतीयसवने होतृकाणामपि शस्त्राणि
भवन्ति । २ तत्र याज्याङ्गशस्त्राणां प्रदर्शनम् ।
३ तदनस्य उक्त्युक्तत्वम् । ३ अ० ६ अ० १ क० । १ यदि
षोडशी क्रतुः स्वात् तदा तृतीयसवने होतृकशस्त्रानन्तरं
तस्य कार्यता । अथ शस्त्रनाम षोडशी तस्य विधाना-
धिकारः । २ तत्र स्तोत्रियानुरुपौ तत्र च षड्वचः ।
३ तत्र तिस्रो गायत्रयः । ४ एका इष्ट्या पङ्क्तिः । ५ तच्चौ
उष्णिह्वार्हतौ । आधूर्वासा इति द्विपदा साच पच्छः
शस्त्रा । ६ अन्येषां तृचानां त्रिष्टुवादीनामुक्तिः ।
७ तत्र पूर्वं तत्र द्वेधा कृत्वा शंसेत् एकैका मृचं द्वे द्वे
कृत्वा शंसेत् । अस्य त्वस्य सप्तपदात्मकत्वात् एकैका
मृचमेकैकामनुष्टुभमेकैकां गायत्रीञ्च सम्पादयेत् तथा च
आद्यैश्चतुर्भिश्चतुर्भिः पादैरनुष्टुभः शिष्टैश्चतुर्भिश्चतुर्भिः
गायत्रयः । अनेन प्रकारेण त्वचा अपि षड्भवन्तीति ।
८ निविदतिपत्तौ अस्मिन्नप्यानुष्टुभे त्वचे निविदेयेति
परिधानीयानुष्टुभतचदर्शनम् । १० उत्तरमस्योत्तमां-
शिद्धा उत्तमां निविदं दध्यात् । ११ निविद्विशेषस्य लिङ्ग-
प्रदर्शनम् । १२ परिधानीया ऋक् । तां जप्त्वा यागः
६ अ० २० क० । १ विहृतस्य षोडशिनः इन्द्रा
जुषस्तेत्याद्याः सूत्रे पठिताः षड्वचः स्तोत्रियानु-
रूपौ भवतः । २ स्तोत्रियानुरुपाभ्यामूर्ध्वं विहृते
यच्छस्यं तदेव गन्तव्यम् । ३ द्वाभ्यां पादाभ्यामनर्द्ध-
चान्तेऽवसानम् अनृगन्ते प्रणव इत्यमर्द्धचशः शंसनम् ।
४ पूर्वार्थां पूर्वपदानां शंसनम् । ५ गायत्रीणां पङ्क्ति-
भिर्विहरणम् । ६ पङ्क्तीनां द्वे द्वे शिष्येते ताभ्यां प्रणव-
नम् । ७ उष्णिहोष्टुहोतीभिर्विहरणम् उष्णिहासुत्त-
मान् पादान् द्वौ कुर्यात् । ८ चतुरोभागान् कृत्वा

वृहतीपादैर्विहरणम् तेन अष्टाक्षरमन्यमाद्यं चतुरक्षरं यथा
भवति तथा विहरणम् । ८ द्विपदाश्च तत्र ताः सर्वाश्च-
तुर्धा कर्तव्याः । प्रथमायां सर्वे भागा व्यूहेनाव्यूहेन च
पञ्चाक्षराः उत्तरास्तु चतुरक्षराः । तत्र च प्रथमां
विष्टुभा विहरेत् । उत्तरास्तिस्रो जगतीभिः । १० उत्त-
मायाद्विपदाया यच्चतुर्थमक्षरं तत् प्रथमस्य भागस्यान्यं
तदेव द्वितीयस्याद्यम् । ११ तत्र विहरणप्रकारः । १२ उत्त-
रास्तु इतरान् पादान् षडान् कृत्वाऽनुष्टुभं च कृत्वा
शंसनम् । १३ स्तोत्रियानुरूपाम्यामूर्द्धं प्रोषस्मा इत्ये
तदन्तस्य शस्त्रावयवस्य विहितसंज्ञा । १४ यत् यत् वि-
हृतो भवति तत्र तत्र यौ प्रतिगरी तयोरुदा-
हृतिः । १५ याज्यायाजपेन मिश्रणम् । १६ मिश्रणप्रकारः ।
१७ विहृतस्य विशेषस्ततोऽन्यत्र सर्वमविहृतेन समानम् ।
१८ विहृतस्यैव विशेषः । १९ आहुतं षोडशपातं
समुपहारं भक्षयेत् । २० धर्म्मये भक्षिणस्तोऽपि भक्ष-
यन्तीत्यतिदेशः । २१ सुब्रह्मण्यवर्जितमैत्रावरुणादय-
स्त्रयश्चन्दोगाः । २२ षोडशिमन्त्रमन्त्रः । ई०
३०० । १ अतिरात्राधिकारः । २ प्रथमे पर्याये ये
स्तोत्रियानुरूपाम्यामाद्यस्याद्यम्वं विना अन्यास्तु
सर्वासु ऋक्षु प्रथमानि पदानि द्विरुक्ता तत्रावसानम् ।
३ शिष्टयोः पादयोः समस्य प्रणवनम् । ४ होतराद्यां वि-
ना मध्यमानि सर्वासां पदानि सङ्गृह्णान्वसाय तान्येव प्र-
त्यादाय तैर्ह गन्तानि सन्वाय प्रणवनम् । ५ उत्तमे पर्याये
स्तोत्रियानुरूपेषु सर्वामाष्टचासुसप्तमानि पदानि मध्ये सर्वे सा-
क्षावाकाः द्विरुक्ता तैः प्रणयुः । ६ उत्तमे पर्याये अक्षा-
वाकः अन्तश्चतुरक्षराणि द्विरुक्ता प्रणयात् । ७ शस्त्राणां
चतुर्पर्यायत्वम् । ८ तत्राद्यं शस्त्रं होतुः । ९ याज्याभ्यः पूर्व-
प्रतीकानि पर्यायसंज्ञा । १० पर्यायोदाहरणम् । तेषां पर्या-
यसंज्ञापि । ११ पर्यायसंज्ञानां गायत्राणांमावापत्वम् ई०
१ अतिरात्रे पर्यायेषु समाम्नेषु चन्दोगा आश्विनशस्त्रेण
सुवते । २ शंसिष्यन् विसंस्थितसञ्चरेण निप्रक्रम्याग्नी-
ध्रये जातुभङ्गेन षड्वाङ्गोर्जुङ्गयात् तत्र मन्त्राः तत-
आज्यशेषप्राशनं तृष्णोमेव कुर्यात् । ३ होमार्थं पृथक्,
कतस्याज्यस्य शिष्टमाज्यं प्राश्य अप उपरूशेन्नाचामेत्
अनाचमनेऽपि नाशुद्धिरित्यत्र देवरथ इत्यादिश्रुतिनिद-
र्शनम् । ४ प्राश्य प्रतिप्रसूय पश्चात् स्वस्वस्थानस्य, समस्त-
जङ्गोपररत्निभ्याम् उपस्थं कृत्वा (पादाङ्गुलीभिर्मिमामा-
श्रित्य) उत्पतिष्यन् पक्षीव उपविशेत् । ५ कृतोपस्थोपवेशन-

स्यैव आश्विनशंसनम् । ई० एकपातिन्याः प्रतिपदः पच्छः
शंसनम् । ७ प्रतिपदा गायत्रस्याग्नेयस्योपसन्तननम् ।
८ स्तोत्रशंसने प्रातरनुवाकधर्म्मोतिदेशः । ९ तयो वाहता
स्तृचा स्तोत्रियाः प्रगाथा वा तान् यथादैवतं यथानृतं शंसेत् ।
१० अन्येषु च्छन्दःस्तु यथादैवतं शंसेत् । ११ द्विपदाः
पच्छः शंसेत् । १२ एकपदाः प्रणवेनोपसन्तनुयात् ।
१३ एकपदाभ्यो याउत्तराः ताः एकपदान्तगैः प्रणवैरुप-
सन्तनुयात् । १४ अर्द्धचशस्त्रेषु पच्छः शस्त्राः पच्छः शस्त्रेषु
चाङ्ग चशस्त्रा यास्ता उडरेत् । १५ सूक्तान्यायेन वा शंस-
नम् नोद्धार इति विकल्पः । विष्टुजगतीभ्योऽन्यत्र
विशेषः । १७ उदिते सूर्ये प्रतिप्रियतममित्यस्योत्तमेन
प्रणवेन सूर्योर्नोदिव इत्येतत् सन्वाय तदादीनि सौर्याणि
सूक्तानि शंसेत् । १८ सौर्यसूक्तानि सूर्योर्नोदिव इत्या-
दीनि दर्शितानि । १९ वृहस्यते अति यदर्थ इत्यादि
परिधानीया । २० प्रतिपदे परिधानीयाया आहावत्वविधा-
नम् । २१ यदि वृहत्साम कुर्यात् तस्य योनिम् त्वामिद्वि-
ह्वामह इति वचम् । एतेषु प्रगाथेषु द्वितीयाम् इन्द्र-
कोतमित्यस्योपरिष्ठात्, तृतीयां अभि त्वेत्यस्योपरिष्ठात्
शंसेत् । २२ तत्र विकल्पः । २३ आश्विनपक्षेण पुरोडाशेन
चरणम् । तत्र अनुवाक्या प्रैषः याज्याद्वयम् अध्वर्द्धा
आनवानञ्च क्रमेणोक्तानि । २५ आश्विनपुरोडाशस्य स्विष्ट-
कृताचरणे संयाज्याद्वयम् इत्यन्तोऽतिरात्रः क्रतुः । ई०
५०० । १ नैमित्तिककार्यभेदकथनाद्योत्तरग्रन्थः यदि सर्वे
पर्यायाः प्रयुक्ता न भवन्ति इत्येवमाशङ्का स्यात् अतिक्रान्त-
प्राया रात्रिः सा पर्यायाणांमाश्विनस्य चापर्याप्तेति तदा
सर्वेभ्यः पर्यायेभ्यः एकं पर्यायं समुद्धृत्य कुर्युः । २ तत्र
करणप्रकारः । प्रथमात् पर्यात् होता स्वं शस्त्रमाददीत ।
मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनौ द्वितीयात् पर्यायात् स्वे शस्त्रे,
उत्तमादक्षवाकः स्वमेव शस्त्रमित्येवं प्रकारः । ३ यदा तु
प्रथमः पर्यायः प्रयुक्तः मध्यमोत्तमावप्रयुक्तौ तयोराश्वि-
नस्य चापर्याप्ता रात्रिरित्याशङ्का स्यात् तदैवं कुर्युः । द्वौ
होतृमैत्रावरुणौ प्रथमात्, ब्राह्मणाच्छंसिच्छावाकौ
तु उत्तमात् शस्त्रमाददीत । ४ सर्वेषां वा स्तोमनिर्ह्रासः ।
५ स्तोमनिर्ह्रासे शस्त्रनिर्ह्रासप्रकारः । ई० स्तोमनिर्ह्रास
सम्भरणयोर्निर्ह्रासविधानम् । ७ एके शाखिनः होतृ-
वर्जं स्तोमनिर्ह्रासं कुर्वन्ति । ८ अग्ने ! विवस्वदूषस
इत्येतत् आश्विनोय एकस्तोत्रियः । ९ आग्नेये क्रतौ
तस्य एकस्तोत्रियस्य वृहतीच्छन्दः । १० त्रीणि षट्शतानि

आश्विने पुरस्तात् सञ्चक्षन् यथाश्रुतमनुदैवतं
 ११ । १२ द्विषामद्विषां वा नद्यादिभिरव्यवधाने सुत्या-
 सन्निपाते सम्भवोदोषः । १३ तथा दोषसम्भावनायाम्
 आ सवनदेवतावाहनात् सत्यकृत्तरां कृत्वा कर्म कार्यम् ।
 १४ सम्भवे दोषे सति मरुत्वतीये शस्त्रं यस्मिन् सूक्ते निवि-
 ङ्गीयते तस्य सूक्तस्य पुरस्तादिदं सूक्तं शंसेत् । १५ निष्के-
 बल्ये योजात इवेति सूक्तशंसनम् । १६ वैश्वदेवशस्त्र वैश्व-
 देवसूक्तस्य पुरस्तात् शंसनम् । १७ एतेषु आगन्तुषु
 निविदादध्यात् यस्य पुरस्तात् शस्यानि सूक्तानि विहि-
 तानि तान्युच्चारयेत् । १८ निविदः स्थानं यद्यतिहरेत्
 तदा यस्मिन् सूक्ते निविदतिपक्षा तत्पूर्वापरभूतं
 समाप्य आगन्तुकात् दैवतात् पुरस्तात् 'मा प्रगामेति' मूक्तम-
 खण्डितं शस्त्राऽन्यस्त्रिधागन्तुके तद्दैवतानां निविदं
 दध्यात् । ईअ० ईक० । १ सवनार्यस्य सोमस्य सवने
 समाप्ते अतिरेके सोमातिरेकसंज्ञा । स च स्तुतशस्त्रो-
 पजननो भवति तत्र छन्दोगैः स्तोतव्यं, बहुचैः शस्तव्यम् ।
 २ तत्र प्रातःसवने स्तोत्रियालुरुपयाज्याकथनम् । ३ गाय-
 त्र्या वैष्णव्या यजनं वेति विकल्पः । ४ गायगारि-
 भते इन्द्रावैष्णव्या यजनम् । ५ 'ऐन्द्रावैष्णवी' च सं वां
 कर्माणेत्यादि" त्रिष्टुप्छन्दस्ताव यजने याज्ञा । ई
 माध्यन्दिनसवने स्तोत्रियालुरुपयोः याज्यायाश्च उक्तिः ।
 ७ तृतीयसवने यद्यग्निदोमे सोमातिरेकः तदा उक्त्यं
 कुर्यात् । यद्युक्त्ये सोमातिरेकस्तदा षोडशिनं कुर्यात्
 यदि षोडशिनि तथा स्यात् तदाऽतिरात्रं कुर्यात्
 इत्युक्तिः । ८ आतिरात्राच्चेत् सोमातिरेकस्तदा प्रतचेदित्यादि
 स्तोत्रियालुरुपौ कृत्वा माध्यन्दिनसवनवत् शेषकरणम् ।
 ९ माध्यदिनीययाज्यावयम् ईअ० ७क० । १ क्रीते
 सोमे नष्टे दग्धे वा प्रायश्चित्तविधिः । २ सदोऽपिधा-
 नानि हविर्धानानि असन्तकं कुर्युरिति पूर्वपक्षः । ३ स-
 न्तकं वा तदाचरणमिति सिद्धान्तः । ४ सोमेन यागसिद्धिरि-
 त्यतोऽन्यसोमविधानेन सोमाभिषवः । ५ सोमान्तरालाभे
 पूतिका फाल्गुनानि वा संस्तुष्टान्यभिषुण्युः । (पूतिका सोम-
 सदशी लतारूपा फाल्गुनानि च सत्स्वरूपा ओषधिभेदाः
 अभियुक्तोपदेशेन स्वरूपतो ज्ञेयाः) । ई फाल्गुनालाभे
 दूर्वादिषुष्टपूतिकाग्रहणम् । ७ दोक्षाखजतासु क्रीतसोम-
 नाशे आ सोमनाशात् दीक्षाकालवर्द्धनम् उपसत्सु जातासु
 सोमनाशे उपसत्कालवर्द्धनम् । तत्र सर्वत्र प्रधानका-
 लानुरोधेन कालवर्द्धनम् । कालवर्द्धनेऽपि सोमालाभे

प्रतिनिधिना प्रधानकालमध्ये यागसमापनम्
 इत्येकः पक्षः । भूः स्वाहेति प्रायश्चित्तं कृत्वा रव्यं
 प्रयोगं विस्तृज्य सोमं सम्पाद्य पुनर्यागकरणमिति सिद्धान्त
 पक्षः । ८ सुत्यासु नष्टे सोमे तदलाभे प्रति-
 निधिप्रयोगकरणमेव न तत्राहर्हद्भिः प्रयोगत्यागोवेति
 सिद्धान्तः । प्रातःसवने सोमे नष्टे प्रतिनिधिद्रव्यस-
 मिषुत्य तद्रसेन प्रतिदुहोमिष्यणम् (सद्योदुग्धं पयः
 प्रतिधुक्) । १० माध्यन्दिने तत्र पक्षपयोमिष्यणम् ।
 ११ तृतीयसवने पूर्ववत् दधिमिष्यणम् । १२ फाल्गुना-
 नां प्रतिनिधित्वेन ग्रहणे आयन्तीयं साम ब्रह्म-
 साम भवति वारवन्तीयञ्च यज्ञायज्ञीयस्याने ।
 १३ ब्रह्मसाम तु तत्रविषये आयन्तीयं साम यज्ञायज्ञीयं तु
 यथोक्तमेवेति एकमतम् । १४ प्रतिनिधिना उदवसानो-
 यान्तं यज्ञं समाप्य तस्माद्देशादुदवसाय सोमं सम्पाद्य
 पुनर्यागः कार्यः । १५ पुनः प्रयोगे पुनर्देहिण्या । १६ यद्यु-
 पात्तेऽपि प्रतिनिधौ यागात् प्राक् सोमलाभः तदा-
 प्रतिनिधिद्रव्यत्यागेन यथोक्तमेव सोमेन यजनम् प्रतिनि-
 धिनिमित्तानि सोमश्रपणादीनि न भवन्ति । यदा पुनर-
 हर्गणेषु सख्यासम्भवात् प्रतिनिधिनैवेकमहः क्रियते
 तदा सत्प्रयोगं समाप्य उदवसाय तदेवाहः पुनः
 प्रयुञ्जीरन् तथा च आरव्यं फलसाधनं यज्ञं प्रयुज्य-
 समाप्येतत् कर्त्तव्यं नावान्तरमेकस्याहः प्रयोगः एका-
 हेष्टु प्रतिनिधावुपात्ते प्रतिनिधिनैवेष्टा पुनर्यागः । १६ सू०
 ईअ० ८क० । १ दीक्षितानां मध्ये कसचित् व्याध्या-
 द्युपतामे प्रायश्चित्तविधानम् । २ जीवानामस्यता इत्यादि
 मन्त्रचतुष्टयेन या ओषधीरिति सूक्तेन च षोडशिनं
 स्तुपयित्वानुमार्जनं कार्यम् एतत्सर्वं ब्रह्मणा कार्यम् ।
 ३ अनुमार्जने मन्त्रभेदाः । ४ एवमुपतप्तस्य कर्माणि कृते
 सर्वेषां यथास्थानं गतिः । ५ तस्मिन्निमित्ते त्वातार-
 भिन्द्रमित्याद्या ऋक् ताच्छं कार्यं स्याद्या भवति । ६ तस्मिन्
 वैश्वदेवसूक्तादिजपः कार्यान्तरञ्च । ७ रोगनिवृत्तौ यथो-
 पदिष्टतया प्रकृत्यैव सर्वं कार्यम् । ७ सू० ईअ० ९क० ।
 १ ऋते तस्मिन् अतीर्थेन निर्गम्य अवभृताथं सङ्कल्पिते
 देशे ऋतस्य प्रेतालङ्कारादिकरणम् । २ ऋतस्य केशशस्त्र-
 लोमनखवापनम् । ३ उशीरेणाहुलेपनम् । ४ नलकत-
 मालापरिधापनम् । ५ प्रेतस्य देहस्थान्ताणि निःपुरीषाणि
 कृत्वा घृषदाज्येन पूरयित्वा पुनर्देहे बन्धनीयानी
 त्येकमतम् । ई ऋतस्य वाससा वेष्टनप्रकारः । ७ तस्यैव

वस्त्रस्यैकदेशस्य प्रेतक्रियाधिकारिणा ग्रहणम् । ८ प्रेतस्या-
ग्नीन् द्वयोररण्योः समारोप्य देवयजनस्य बहिर्वेदि प्रेतमा-
नीयाम्निं सथित्वा विहृत्य तत्रैव दहेयुः । ९ अनाहिताग्ने-
रौपासनरूपेणाऽऽहार्येण दाहः । १० दीक्षितस्य पत्नीभर-
णेऽपि लौकिकाग्निना दाहः । आहिताग्नेरपि सर्वा-
धाने लौकिकाग्निनैव पत्न्या दाहः । औपसनाग्निस्तत्त्वे
तु तेन दाह इति भेदः । ११ प्रेतदाहदेशादागत्य पूर्वा-
परीभूताहसमापनं यथाविहितं कुर्युः । १२ दी-
क्षितदहनोत्तरं शास्त्रानुवचनाभिष्टवनसंस्तवनेषु विशे-
षोक्तिः । १३ श्मशानायतने परितः कर्त्तव्यभेदः ।
१४ होतुः स्वस्थानात् पश्चादुपवेशनम् । १५ तत्र अध्व-
र्यौरुपवेशनप्रकारः । १६ तत्र आर्यं गौरित्यादिषु ऋक्ष-
उपांशुस्तुतिप्रदर्शनम् । १७ स्तवनोत्तरं होतुः कर्त्त-
व्यम् । १८ । १९ । तत्र यमदृष्टान्ततया प्रेहिप्रेहोत्यादि
स्मृत्तजपः । २० अनुद्रवणास्थिसञ्चने कृत्वा यथासन-
मृत्विजासादादनम् । २१ तेषां भक्षणप्रकारादि । २२
दीक्षितस्य मृत्युदिने उक्तप्रकारं कर्म समाप्य सप्तदशसोमं
विष्टुपवमानकं रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोमसंस्थं दृष्टद्वयन्तरं
दीक्षितभरणनिमित्तं सत्रमध्ये सविणः कुर्युः । २३ उक्ते
अङ्गि समाप्ते एतान्यस्तीनि अवभृताकाले अवभृताथं संक्ल-
ृप्तितास्त्रसु कुम्भेन सह क्षिपेयुः एतस्य मृतस्य तद-
हरिति वदन्तः सर्वे सविणः कुर्युः । २४ मृतस्य दाहा-
दारभ्य कार्यान्तरोपदेशः । २५ शेषसमापने मृतस्य संख्या-
पूरणाय तत्संज्ञिकं दीक्षयित्वा सत्रसमापनं कुर्युः ।
२६ मृहपतौ मृते तदहःप्रवृत्तं समाध्यावभृथं
कृत्वा सदोदगध्वा च सत्वादुत्थानं भवति न पुनः शेष-
समापनम् । २७ मृहपतेरपि अस्थिसंज्ञपादयः पूर्व्येण तृत्याः
कार्याः । २८ एकाहेषु यजमानस्य पूर्व्यासने तस्य तस्य
शयनम् । २९ मृतस्य मृहपतेः वहन्तीषु अशु अवभृथ
कर्म कृत्वा प्रेतस्य तत्र निक्षेपः एवमालेखनस्य आचा-
र्योक्तिः । ३० आश्वरथ्यमते तस्य यज्ञपालैः सह-
दाहः । ३१ एतत्पक्षे अयमेव अवभृथोनान्यः ।
ईअ० १० क० । १ सोमयागस्य अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽग्नीर्वांस इति
सप्त संस्थाः । २ तासां मध्ये यासुपयन्ति तस्यान्ते यज्ञपुच्छं
नाम कर्म कर्त्तव्यम् । ३ यज्ञपुच्छस्य प्रकारः । तत्र
स्मृत्वाकप्रैषस्य उत्तमतम् । ४ तत्र पुरोडाशकरणं
तद्देवता च । ५ सवनीयस्य पथोः पशुपुरोडाशपक्षे अवीष्टधेतां

पुरोडाशैरिति वचनमित्युक्तिः । ७ सवनीयैः कर्मभिः
इन्द्रद्विः पशुपुरोडाशेन पशुदेवताद्विः । ८ शंयु-
वाकादूर्ध्वं हारियोजनं कार्यम् । ९ हारियोजनस्य अनु-
वाक्याप्रैषयाज्याः । १० अहर्गणेषु अन्येष्वहःसु उक्ते
एव याज्यानुवाक्ये । ११ अहर्गणेष्वन्येष्वन्यानि, तेषां च
प्रतीकोक्तिः । १२ सारस्वतसत्वादिषु यानि सुत्यानि सौत्या-
होभिरुत्तरवन्ति तेष्वन्येष्वनुवाक्या । १३ हारियो-
जने मैत्रावरुणस्य अनुवषट्कारात् प्राक् अतिप्रैषनामक-
प्रैषकथनम् । १४ अतिरात्रे तेऽश्वः इत्यत्र तेऽद्येति
प्रयोगः । १५ वक्ष्यमाणे श्वः सुत्यामित्यत्र अद्य सुत्या-
मिति प्रयोगः । १६ आग्नीध्रः अतिप्रैषस्थानं श्रुत्वा
यज्ञः श्वः सुत्यामित्यादि मन्त्रं वदेत् । १७ अ०
११ क० । १ उक्तेवाहृतं द्रौणकलशमिडामिव प्रतिगृह्यो-
पह्वमिडा द्रौणकलशस्य सोममवपश्येत् । २ शस्तुः प्राणभक्ष
मन्त्रः हरिवत इत्यादि । द्रौणकलशस्य सोमं गृहीत्वा
मन्त्राभ्यां सुखहृदयमभिष्टस्य येन पथा सदोहवि-
धानं वा गतः तेन पथा तत्र प्रतिनिष्ठतिः । विनि-
ष्टप्राकृतिनामकौ होमौ कुर्यात् तत्र होममन्तौ च ।
३ षड्भिर्मन्त्रैः आहवनीये षट्षट्शकलाभ्याधानम् ।
ते च देवकृतस्यैनसद्व्यादयः स्मृतोक्ताः षट् । ४ द्रौण-
कलशाङ्गानामृहीत्वा पश्येयुः तत्र मन्त्रः आपूर्या इत्युक्तिः
४ तृष्णीमवधाय ता धानाः अन्तःपरिधिदेशे निवसेयुः ।
आहवनीयदेशात् सर्वे दक्षिणावृतः प्रत्येत्याग्नीध्रीयं
गच्छेयुः विनिसृष्टप्राकृतिपथ्यन्तमेतत् सर्वं सर्वे कुर्युः ।
७ तांश्चमसान् गत्वा आर्द्रदूर्वाजातीयानि निष्पीड्य
खेखे चमसेऽन्तरा प्रक्षिप्य सर्वे चमसिनः खान् खान्
चमसान् दूर्वादिरसयुक्तान् गृहीत्वा प्रोक्षिताभिरङ्गिः स्वं
स्वमात्मानं दक्षिणैः पाणिभिरप्रदक्षिणं पर्युक्षेरन् । ८ सव्यै-
र्वा पाणिभिः प्रदक्षिणं पर्युक्षेरन् । ९ तत्र पर्युक्षणे गाथा-
मन्त्रः । १० पित्रादितयजीवने नैता गाथा पाद्याः नापि
पर्युक्ष्यं कुर्युः तद्वज्रं सर्वं सर्वं कुर्युः । ११ अवध्याया-
भिमर्शनमन्त्राः । १२ सयजमानत्विजां परस्परस्य हस्त
ग्रहणे मन्त्राः ईअ० १२ क० । १ पत्नीसंवाजैश्चरित्वा-
पत्यं वेदप्रदानादि पूर्यपातनियनवान् कर्म कृत्वा
वेदस्तरणं कृत्वाऽकृत्वा वा प्रायश्चित्तानि जुहूयात् ।
२ यज्ञभक्तिकस्य साम्नीनिधनरूपासन्त्यां भक्तिं कृत्वा
सर्वेष्ववभृथं कुर्युः । ३ जले क्रियमाणा इष्टिरवभृथेष्टः ।
तथा चरणम् । ४ अत्र विशेषाः । अस्याभिष्टौ प्रया-

जाद्यनुयाजान्ता नास्यामिडा न बर्हिष्मनौ प्रयाजाहुया-
जावशु मन्तौ तौ च गायतौ । ६ तत्र वारुणं हविः
हविर्दोषे सति यागावसरे हविरेवोत्पाद्य यष्टव्यम् । ७
स्त्रिष्टिकद्यागे अग्नीवरुणौ देवते अव ते होङ्गोवरुण नमो-
भिरिति द्वे ऋचौ तत्र साधनम् । अत्र च निगदाभावात्
अग्नीवरुणावादिश्य स त्वं न इत्युच्चा यष्टव्यम् । ८ अस्या-
मिडौ नमोवरुणाय इति मन्त्रेण दक्षिणानुपादाहुदके
निदध्युः । ९ तत्र आचमने मन्त्रत्वयम् । १०
आचमनप्रकारः । ११ शौचाङ्गमाचमनं कृत्वा स्नाना-
ङ्गमाचमनं कृत्वा आस्तायुः तत्र मन्त्राः । १२ अदीक्षिता-
नासक्तमन्त्रैराप्तावनं वाऽभ्युक्षुणं वा । १३ उन्नेता स्व-
शाखोक्तविधिना सर्वानुदकदादुत्तारयेत् । १४ उन्ने-
त्वा उन्नीयमानाः उन्नेतरित्यादि मन्त्रं जपेयुः । १५ उद-
कादुत्तीर्य उदयं तमस इत्यादि मन्त्रं जपेयुः । १६ इत
ऊर्ध्वं संस्थाजपपर्यन्तं हृदयशृङ्गेन समानं तथा च
अनवेक्षमाणाः इत्यादयः समिधाधानान्ताः सर्वैः
कार्याः । १७ अपष्टसकर्मणिः संस्थाजपं कुर्युः १७ सू०
६ अ० १३ क० । १ गार्हपत्ये उदयनीयया चरणम् ।
२ सा च प्रायणीयया तल्ला । ३ सर्वसाख्येऽपि अयं
विशेषः । तत्र चतस्र आज्यहविषोदेवता अदितिः
पञ्चमी चरुहविः पथ्या स्वस्तिस्तत्र प्रथमा इह
चतुर्थी भवतीति । ४ याज्यानुवाक्ये च विपरीते तत्र या-
याज्या सा इह अनुवाक्या । तवानुवाक्या इह याज्या ।
५ प्रायणीयायाः कर्त्तार एवात्र कर्त्तारः । ६ संया-
ज्याया ऐकहृद्यं न याज्यात्वेन वैपरीत्यम् । ७ उदय-
नीयायां समाप्तायां मैत्रावरुणदैवतोऽनूबन्धः पशुः ।
८ सदसि आसीनैर्होतादिभिः पशुः कार्यः स च वारुणीय
इत्येके ९ उत्तरवेदिसमीपे आसीनैस्ते कार्यं
इत्येके । १० तत्र नैमित्तिकः कर्मभेदः । अनूबन्धप्रशो-
र्वपायां कृतायां यद्येकादशिन्ययतः कृता तदाऽग्निषो-
मायीयेण सञ्चरेण गत्वा गार्हपत्ये त्वाष्ट्रेण पशुना चरणम् ।
११ त्वाष्ट्रपशुकरणप्रकारः । त्वाष्ट्रं पशुं यूपान्नादि-
कृत्वा उत्सृजेत् इत्येकः पक्षः । १२ यदि अध्वर्यव
आज्येन तं पशुयागं समापयेयुः तदा होतापि तथा कुर्यात्
१३ आज्येन समापने अनेके पक्षाः । ब्राह्मणोक्तदिशा-
वेद्याः । १४ आज्येन करणपक्षे पशुवत् शब्दप्रयोगः । १५
यद्यत्र देविका हवींश्चि अनुनिर्वपेयुः धाताऽनुमतिः राका
सिनीवाजी कुहूरिति पञ्च देवताः । १६ तत्र धातुरपस्थाने मन्त्र-

भेदः । १७ एषाञ्च पञ्चानां देव्य इति संज्ञा । देवीत्वपक्षे सूर्यः
द्यौः ऊषा गौः पृथिवीति पञ्च देवताः । १८ तत्र सूर्यस्य चा-
तुर्मास्येभ्यो याज्यानुवाक्ये पादौ । १९ अनुबन्धपशुद्वयस्या-
लाभे मैत्रावरुणीया पयस्या कर्त्तव्याः । २० सा च आज्य-
भागादिः वाजिनान्ता कार्या । २१ कर्मिणो वाजिनं भक्ष-
येयुः । सत्रविषये सर्वे भक्षयेयुः । २२ उदयसनीयया चरणं
तत्करणप्रकारः । २३ प्रकृतेन ज्योतिष्टोमाख्येन सोमेन
यजमानदक्षिणीयया दीक्षां प्रविष्टः स सोमेनेष्टा अवष्टेष्टौ
दीक्षोन्मोचनं कृत्वा तस्मादुत्थित एवानूबन्धान् प्रयोगं
समाप्य तदन्तेऽग्नीनरण्योः समारोप्य उदग्देवयजनात् यो
देशस्तस्मिन् अग्नीन्मथितोदवसानोयया यजते इत्येकोऽर्थः ।
अपरस्तु यदि सर्वे दीक्षिताः स्युः सत्रञ्चेति दीक्षिता
उत्थिता इति पाठः कर्त्तव्यः समासपाठेऽर्थस्य दुर्गमत्वात्
यदि सर्वे दीक्षिताः स्युस्तदा पूर्ववदेवानूबन्धान् कर्म-
कृत्वा सर्वे स्वान् स्वानाग्नीन् स्वे स्वे चारणीषु पृथक्
पृथक् समारोप्य पूर्ववन्मथित्वा पृथगेवोदवसानोयया
यजेरन्निति विशेषतोऽर्थः । सेयसुदवसानोयया एवं-
रूपा भवति । पुनराधाने यान्नाता इष्टिस्तद्रूपा ।
सा च अविकृता अविकृताज्य भागविकारा उपांशुत्वरहिता
केवलमग्निदेवता । ६ अ० २४ क०

इत्थं पूर्वाङ्गस्य षष्ठाध्यायीरूपस्य प्रतिसूत्रमभिधेयार्था
दर्शिताः उत्तराङ्गमपि षड्ध्यायीरूपम् बाह्यलभ्यत्वात् तत्र-
त्यप्रतिसूत्रप्रतिपाद्यार्था न दर्शिता मूलग्रन्थे दृश्याः । सञ्चे-
पेणायमर्थस्तत्त्वः । सप्तमाष्टमाध्याययोः सत्वाधिकाद्रेण
इतिकर्त्तव्यतादिदर्शनम् । नवमे अङ्गीनेकाह्वाधिकाद्रेण इति
कर्त्तव्यताकलापः । दशमे रातिसत्रविवरणम् । एकादशे कामना
विशेषेण तदाचरणम् गवामयनचरणञ्च । द्वादशे गवायमनस्रैव
दिनसङ्कलनादि । प्रागस्य चतुरध्यायात्मकत्वोक्तिः प्रामादिकी ।

तदीयमष्टसूत्रत्वे प्रतिपाद्यविषया स्तावदभिधीयन्ते ।
तत्र प्रथमाध्याये स्थालीपाकाद्युपाकर्मणान्ता नि कर्माणि ।
१ मृद्व्याख्यानप्रतिज्ञा । २ पाकयज्ञप्रकारः ।
३ पाकयज्ञप्रकारस्य त्रैविध्योपदेशः । ४ एतान्यपि
कर्माणि नित्यानि औतैस्तुल्यानि आहिताग्नेरपीत्युक्तिः ।
५ पाकयज्ञानामर्थवादरूपं ब्राह्मणम् । १ अ० १ क० ।
१ सायम्नातः पक्षहविष्यहोमः । २ देवयज्ञः । ३ स्वा-
हाकारेण बलिहरणम् । ४ बलिप्रदानार्हदेवतानिर्णयः ।
५ दिक्षु देवताभ्यो देवतापुरुषेभ्यो बलिहरणम् । ६ मध्ये
ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यश्च बलिहरणम् । ७ मध्ये विश्वेभ्यो

देवेभ्यो बलिहरणम् । ८ मध्ये, दिसे, दिवाचारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । ९ रात्रौ, नक्तञ्चारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । १० सर्वशेषे रक्षोभ्यो बलिहरणम् । ११ पितृयज्ञे प्राचीनावीतो अन्यत्र निनयादिषु दक्षिणावीतोत्युक्तिः । १२ अ० २० । १३ अग्निमान्यकर्मणां होमविधिः । २ पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पन्नम् । ३ पवित्रलक्षणेत्पन्नयोर्निर्णयः । आज्यहोमेषु परिस्तरणं कार्यं वा न रेति निर्णयः । ४ पाकयज्ञेषु आज्यभागौ कार्यौ वा न वेति निर्णयः । ५ धन्वन्तरियज्ञं शूलगवश्च वर्जयित्वा सर्वेषु पाकयज्ञेषु ब्रह्मा कार्यौ वा न वेति निर्णयः । ७ अनादेशे नामधेयेन होमः । ८ अनादेशे देवतानिर्णयः । ९ एकवर्हिदायिज्ञाः समानकालिकाः । १० पूर्वोक्तस्य प्रमाणार्थं यज्ञगाथोदाहरणम् । ११ अ० ३० । १२ चौलकर्मादीनां कालविधिः । १३ एके आचार्याः सर्वस्मिन् काले विवाहमिच्छन्ति । १४ आज्यहोमः । १५ ऋगाहुतयोव्याहृत्याहुतयश्च । १६ उभयाहुतिसमुच्चयपक्षः । एके अनादेशाहुतिसिद्ध्यन्तीत्युक्तिः । १७ तेषामाहुतयः । १८ अ० ४० । १९ वंशपरीक्षा । २ वरगुणकथनम् । ३ कन्यागुणकथनम् । ४ परीक्षान्तरम् । ५ जेवाद्यष्टमृत्तिगण्डैः परीक्षा । ६ पिण्डानां ऋद्धिशेषकथनम् । १७ अ० ५० । १८ ब्राह्माद्यविधिविवाहोक्तिः । १९ अ० ६० । १ विवाहे देशधर्माग्रामधर्मकुलधर्माणां कर्तव्यता । २ जनपदादिधर्मास्तु सर्वत्र समानत्वमित्युक्तिः । ३ पाणिग्रहणविधिः । पुत्रकामिना अङ्गुष्ठस्य ग्रहणम् । ४ उहितकामिना अङ्गुलेर्यग्रहणम् । ५ उभयकामिना अङ्गुष्ठाङ्गुलिसहितहस्तस्य ग्रहणम् । ६ अग्न्युदककुम्भप्रदक्षिणे वधूजप्यमन्त्रः । ७ अग्नारोहणे आचार्यजप्यमन्त्रः । ८ लाजहोमप्रकारः । आत्मादिर्द्विर्लाजनावपतीत्युक्तिः । ९ वरोजामदग्नश्चेत् त्रिर्लाजनावपति । १० लाजेषु हविरवधारणम् । ११ वरकर्तृकमवदानम् । १२ अवदानस्य सर्वत्रातिदेशः । १३ वरकर्तृकहोममन्त्राः । १४ अमन्त्रकं सूर्यपुटेन वधूकर्तृकं लाजदानम् । १५ एके लाजानोप्य पश्चात्परिणयमाहुतित्युक्तिः । १६ शिखाविमोचनम् । १७ दक्षिणशिखाविमोचनम् । १८ उत्तरशिखाविमोचनम् । १९ सप्तपदीगमनम् । २० उभयोः शिरसि उदकुम्भसेचनम् । २१ ग्रामान्तरगमने अन्तरा वसतिः । २२ धुवारुन्मत्यादिदृष्ट्वा वसतिर्जनम् । १३ अ० ७० । १ यानारोहणमन्त्रः ।

२ यानारोहणमन्त्रः । ३ उदकादुत्तारणमन्त्रः । ४ वधूर्यदिरोदिततदा ऋग्विशेषं जपेत् । ५ विवाहाग्निं गृहीत्वा गन्तव्यम् । ६ देशदृक्चतुष्पथादौ जयमन्त्रः । ७ पथिका ईक्षकाः सन्ति चेत् तदोक्षणमन्त्रः । ८ गृहप्रवेशमन्त्रः । ९ उपवेशनदधिप्राशनहृदयाञ्जनादयः । १० विवाहावधि ब्रह्मचर्यधारणादिः । ११ तिरातं द्वादशरातं वा ब्रह्मचर्यधारणम् । १२ संवत्सरं वा ब्रह्मचर्यधारणम् । १३ व्रतानन्तरं वधूवस्त्रदानम् । १४ ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानम् । १५ स्वस्तिवाचनम् । १६ अ० ८० । १ पाणिग्रहणप्रभृतिगृह्याग्निपरिचरणम् । २ अग्नौ नष्टे प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनरग्निपरिग्रहणम् । ३ एके अग्न्युपशान्तौ पत्न्या उपवासं वदन्तीत्युक्तिः । ४ तदग्निपरिग्रहणं अग्निहोत्रविधानेनेत्युक्तिः । ५ होमादिकालव्यवस्था । ६ होमद्रव्याणि । ७ उक्तद्रव्याभावे द्रव्यान्तरप्रतिनिधिः । ८ सायम्यातर्होमः । १७ अ० ९० । १ पार्वणस्थालीपाकः । २ भोजननियमः । ३ इध्मवर्हिषोर्व्यमनम् । ४ तद्देवता । ५ कास्यदेवता । ६ सूर्यपुष्टिनिर्जपणम् । ७ सूर्यपुष्टिप्रोक्षणम् । ८ अवघातप्रज्ञालनेनामेकत्र अपणानि । ९ एकत्र अपणं वा । १० नानाअपणप्रकारः । ११ एकत्र अपणप्रकारः । १२ आज्योत्पन्नादिः । १३ आचाराज्यभागौ स्विष्टकृद्धोमश्च । १४ आग्नेयादिहोमः । १५ आज्यभागयोर्यज्ञचक्ररूपत्वम् । १६ यज्ञपुरुषस्य उपवेशननियमः । १७ अग्नेरुत्तरपूर्वदेशे होमः । १८ हविःस्थापनदेशः । १९ पश्चाद्वर्तिहोमनिर्णयः । २० स्विष्टकृद्धोमनियमः । २१ स्विष्टकृद्धोमे हविःशेषाभावः । २२ स्विष्टकृद्धोममन्त्रः । २३ पूर्णपात्रनिनयनम् । २४ पूर्णपात्रनिनयनकालः । २५ पाकयज्ञतन्त्रम् । २६ दक्षिणादानम् । १७ अ० १०० । १ पशुकल्पः । २ पशूपस्वर्जनम् । ३ पशुप्रोक्षणम् । ४ पशुनिनयनम् । ५ मन्त्रवर्जम् पशुनिनयनम् । ६ उल्लूकाहरणम् । ७ शामितोक्तिः । ८ पञ्चनारम्भणम् । अन्वारम्भे कर्तृकथनम् । १० वपाहोमः । ११ स्थालीपाकअपणम् । १२ पञ्चवदानं स्थालीपाकहोमश्च । १३ अवदानसहितहोमो वा । १४ मय्येकावदाने द्विर्हविरवदानम् । १५ तृतीया हृदयशूलाचरणम् । १६ अ० ११० । १ चैत्ययज्ञे स्विष्टकृतः प्राक् बलिहरणम् । २ विदेशस्य चैत्यपक्षे पलाशदूतेन बलिहरणम् । ३ भयसम्भावनायां दूताय शस्तदानम् । ४ नद्यन्तरा चेत् शवदानम् । ५ धन्वन्तरि-

चैत्यश्चेत्पुरोहिताय बलिहरणम् । १अ० १२क० ।
 १ पुंसवनम्, अनवलोभनञ्च । २ तृतीयमासे पुष्यनक्षत्रे
 उपोष्य तल्ययस्त्रिंशत्वायागोर्दधिमात्रया प्राशनम् । ३ प्रश्न-
 वचनम् । ४ त्रिःप्राशनम् । ५ दूर्वारसस्य नासिकायां
 सेचनम् । ६ नस्तस्तद्धरणम् । ७ हृदयस्पर्शनम् । १अ०
 १३क० । १ सीमन्तोच्चयनं कर्म । २ तस्य कालनिर्णयः ।
 ३ होममन्त्रः । ४ सीमन्तव्यूहनम् । ५ चतुर्धा व्यूहनम् ।
 ६ वीणागाधकप्रेषणम् । ७ गेयगाथाकथनम् । ८ ब्राह्मण्यो
 यद्ब्रूयुस्तदाचरणम् । ९ दक्षिणादानम् । १अ० १४क० ।
 १ जातकर्म । २ मेधाजननजपः । ३ असंस्पर्शनम् ।
 ४ नामकरणम् । ५ नामलक्षणम् । ६ चतुरक्षरं वा नाम ।
 ७ नाम्नि कामनाभेदेनाक्षरनिर्णयः । ८ पुं नामधेयानि युष्मा-
 क्षराणि । ९ स्त्रीनामधेयानि अयुष्माक्षराणि । १० येन
 नाम्ना उपनीतः तेनाभिवादनं कुर्यात् । ११ मूर्द्धाविषाणे
 मन्त्रजपः । १२ कुमार्या अमन्त्रकं कर्म । १अ० १५क० ।
 १ अन्नप्राशनम् । २ अजसांसाक्षाशनम् । ३ तित्तिरिमां-
 साक्षाशनम् । ४ दृष्टौदनाक्षाशनम् । ५ अक्षाशनमन्त्रः ।
 ६ कुमार्या अमन्त्रकम् । १अ० १६क० । १ चौलं कर्म ।
 २ पूर्णपात्राधानम् । ३ कुमारावस्थानं द्रव्यासादनञ्च ।
 ४ कुशपिङ्गूलहस्तकुमारपितृवस्थानम् । ५ ब्रह्मा वा
 कुशपिङ्गूलानि धारयेत् । ६ अपां निनयनमन्त्रः ।
 ७ शिरउन्दनमन्त्रः । ८ कुशपिङ्गूलनिधानमन्त्रः ।
 ९ तेषु ताम्रक्षुरस्थापनमन्त्रः । १० केशच्छेदनमन्त्रः ।
 ११ केशस्थापनम् । १२ द्वितीयस्य तृतीयस्य मन्त्रौ ।
 १३ चतुर्थस्य मन्त्रः । १४ एवमुत्तरतस्त्रिवारम् । १५ क्षुर-
 धारशोधनमन्त्रः । १६ नापितानुशासनम् । १७ केश-
 सन्निवेशकरणम् । १८ कुमार्या अमन्त्रकम् । १अ० १७
 १ गोदानं कर्म । २ तत्र कालनिर्णयः । ३ मन्त्रे
 केशशब्देषु श्रुत्यशब्दकरणम् । ४ श्रुत्युपपन्नम् । ५ क्षु-
 रधारशोधने विशेषमन्त्रः । ६ नापितानुशासनम् ।
 ७ आचार्याय दानप्रार्थना । ८ गोमिथुनदक्षिणा-
 दानम् । ९ संवत्सरव्रताचरणदेशः । १अ० १८क० ।
 १ उपनयनम् । अष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्य । २ गर्भाष्टमे
 वर्षे वा । ३ एकादशे वर्षे क्षत्रियस्य । ४ द्वादशे वैश्यस्य ।
 ५ आ षोडशात् ब्राह्मणस्य नातीतः कालः । ६ आ द्वा-
 विंशात् क्षत्रियस्य, आ चतुर्विंशात् वैश्यस्य । ७ अत ऊर्ध्वम्
 अक्षीर्णप्रायश्चित्तान् नाध्यापयेत् । ८ संवीतचर्मनि-
 र्णयः । ९ परिधेयवासोनिर्णयः । १० मेखलाधिकारः ।

११ जातिभेदे मेखलानिर्णयः । १२ दण्डाधिकारः ।
 १३ जातिभेदे दण्डनिर्णयो दण्डपरिमाणञ्च । १अ० १९
 क० । १ सर्वे दण्डाः सर्वेषां वा भवन्ति । २ आचार्या-
 न्तिके उपवेशननिर्णयः । ३ ब्रह्मचारिण उपवेशननिर्णयः ।
 ४ साङ्गुष्पाणिग्रहणम् । ५ पाणिग्रहणमन्त्रः । ६ आदि-
 त्यावेक्षणम् । ७ तत्र जप्यमन्त्रः । ८ प्रदक्षिणावर्तनम् ।
 ९ हृदयस्पर्शनम् । १० अमन्त्रकं समिदाधानम् । १अ०
 २०क० । १ एकमते मन्त्रेण समिदाधानम् । २ सुख-
 मार्जनम् । ३ तेजसा मार्जनम् । ४ सावितृपुपदेशप्रार्थना ।
 ५ सावितृपुपदेशः । ६ सावित्रीवाचनम् । ७ ब्रह्मचारिणो
 हृदयदेशे ऊर्ध्वाङ्गुलिस्थापनं मन्त्रश्च । १अ० २१क० । १ ब्रह्म-
 चर्यादेशः । २ ब्रह्मचर्यादेशमन्त्रः । ३ वेदब्रह्मचर्य-
 कालनिर्णयः । ४ वेदग्रहाणान्तं वा ब्रह्मचर्यं भवति ।
 ५ भिक्षाकालनिर्णयः । ६ समिदाधानकालनिर्णयः ।
 ७ प्रथमभिक्षानिर्णयः । ८ भिक्षामन्त्रः । ९ भैक्षसाहचर्या-
 चार्याय निवेदनम् । १० पाकयज्ञः । ११ आधाराज्य-
 भागान्तहोममन्त्रः । १२ सावितृया द्वितीयम् । १३ महा-
 नान्द्रादिहोमः । १४ ऋषिभ्यस्तृतीयम् । १५ सौविष्टिकतं
 चतुर्थम् । १६ वेदसमाप्तिवाचनम् । १७ ब्रह्मचर्यव्रत-
 धारणम् । १८ मेधाजननम् । १९ उदकुम्भाभिषेक-
 वाचनम् । २० व्रतादेशशेषः । २१ अनुपेतस्य
 विधिविशेषः । २२ उपेतस्य विधिः । २३ कृतम-
 कृतञ्च । २४ गोदानमनूक्तम् । २५ कालोऽनिरुक्तः ।
 २६ प्रायश्चित्तार्थे सावितृपुपदेशम् । १अ० २२क० ।
 १ ऋत्विग्लक्षणम् । २ एके युवानं वदन्ति । ३ वरण-
 निर्णयः । ४ वरणविशेषनिर्णयः । ५ सदस्यवरणम् ।
 ६ वरणविशेषः । ७ होतवरणमन्त्रः । ८ ब्रह्मवरण-
 मन्त्रः । ९ अध्वर्यादिवरणमन्त्रः । १० होतप्रतिज्ञा ।
 ११ ब्रह्मप्रतिज्ञा । १२ अपरप्रतिज्ञा जप्यमन्त्रश्च । १३ याज्य-
 लक्षणम् । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ आयाज्य
 निर्णयः । १९ सोमप्रवाकप्रश्नः । २० कल्याणैः सह संप्रयोगः ।
 २१ तत्र निषिद्धानि । २२ आज्याहुतिहोमः । २३ अना-
 हिताग्निगृह्यशेषः । १अ० २३क० । १ ऋत्विजे मधु-
 पर्काहरणम् । २ एवं गृहागताय स्नातकाय, विवा-
 हार्थिने । ३ रात्रौ उपस्थिताय । ४ आचार्यश्चक्षुर
 पितृव्य मातृभ्यः । ५ मधुपर्कस्वरूपनिर्णयः । ६ सध्व-
 लाभे घृतद्रव्यप्रतिनिधिः । ७ आसनपाद्यार्घ्यचसनीयानि
 गात्रं लिखिर्वदेयत् । ८ आसनग्रहणे मन्त्रप्रकारौ ।

६ पादप्रक्षालननिर्णयः । १० वामपादादिप्रक्षालनम् ।
 ११ अर्घ्यग्रहणम् । १२ अर्घ्यग्रहणमन्त्रः ।
 १३ मधुपर्कक्षणमन्त्रः । १४ मधुपर्कग्रहणादिमन्त्राः ।
 १५ तिरुद्धरणम् । १६ मधुपर्कभोजनम् । १७ सर्व-
 भक्षणनिषेधः । १८ तृप्तिनिषेधः । १९ अवशिष्टमधुपर्क-
 प्रक्षेपः । २० सर्वभक्षणं वा । २१ आचसनम् । २२ द्वि-
 तीयाचसनम् । २३ आचान्तोदकाय गोदानम् । २४ आ-
 लम्भनपक्षे जपोऽनुज्ञा च । २५ उत्सर्गपक्षे उत्स-
 र्गमन्त्रः । २६ मधुपर्काङ्गं भोजनमसां न भवति ।
 १अ० २४क० ।

२ अध्याये । १ अवणाकर्मकालः । २ सक्तु कलश-
 दर्वीस्थापनम् । ३ दिवाक्षतदानादि । ४ अस्तमिते
 स्थालीपाकहोमः । ५ अवस्थाननिर्णयः । ६ पुरोडाशो-
 परिहोमः । ७ धानाङ्गलिहोमः । ८ क्षतशेषस्य प्रतिपत्तिः
 ९ सर्पबलिहरणम् । १० प्रदक्षिणोपवेशने परिदान-
 मन्त्रश्च । ११ अमात्याय परिदानम् । १२ परिदानान्त-
 रम् । १३ बलिमात्मानं चान्तरा न व्यवेयुरन्ये । १४ साय-
 म्नातर्वलिहरणम् । १५ प्रकारान्तरबलिहरणम् । २अ०
 १क० आश्वयुज्याम् आश्वयुजिकर्म । २ स्थालीपाक-
 होमः । ३ घृषातकहोमः । ४ आहिताप्येः आयुह्य-
 णन्वेतायां स्थालीपाकश्च । ५ अनाहिताग्नेर्लौकिकेऽग्नौ-
 २अ० २क० । मार्गशीर्षा चतुर्दश्याम् प्रत्यवरोहण-
 कर्म । २ पौर्णमास्यां वा । ३ पायसहोममन्त्रौ ।
 ४ स्विष्टकृत्तिषेधः । ५ ध्यानं तन्मन्त्रश्च । ६ पुनर्जप्य-
 मन्त्रः । ७ अमात्यप्रवेशः । ८ वृद्धवृद्धतर प्रवेशः । ९ मन्त्र-
 विदो मन्त्रजपः । १० उद्याय तिर्जयमन्त्रः । ११ विदिङ्गु-
 खानां जपब्राह्मणभोजनस्वस्त्ययनानि, चतुर्थजप्यमन्त्रश्च
 १२ स्वस्त्ययनवाचनम् । २अ० ३क० । १ अष्टकाकर्मकालः ।
 २ एकस्याम् अष्टक्यां वा । ३ पूर्वदिवसे सप्तम्यां पितृभ्यो
 दानम् । ४ तत्र ओदनक्षरपायसानां अपणम् ।
 ५ चतुःशरावपरिमितधान्यं पिष्टा पूषप्रणम् । ६ मन्त्रा
 एकैर्होमः, यावद्भिः कामयेत तावद्भिर्वा । ७ परदिने
 अष्टस्याम् अष्टका, पशुना स्थालीपाकेन वा । ८ अनु-
 जुहो यवसमाहरेद्वा । ९ त्रयाणामप्यसम्भवे अग्नि-
 ना कचं दहेत् । १० यवसदाने कक्षदाहे मनसा
 ध्यानम् । ११ चतुर्णामेकस्याप्यनुष्ठाने नानष्टकः स्यात् ।
 १२ देवताविकल्पप्रदर्शनम् । १३ वपाहोममन्त्रः ।
 १४ सप्त होममन्त्राः । १५ स्विष्टकृति अष्टमहोमः ।

१६ ब्राह्मणभोजनोत्तरं स्वस्त्ययनवाचनम् । २अ० ४क० ।
 १ आन्वष्टक्यं तदुत्तरनवम्यां कार्यम् । २ सांसकत्यादि । ३
 पिण्डपितृयज्ञकल्पत्वप्रदर्शनम् । ४ पितृभ्यः मधुमन्ववर्जं
 पिण्डनिपरणम् । ५ मातृपितामहोपपितामहीभ्यः सुराच-
 मेन पिण्डनिपरणम् । ६ अवटसंख्यानिर्णयः । ७ पित्रा-
 दिपिण्डस्थानम् । ८ मातृदिपिण्डस्थानम् । ९ भ्रात्रापरप-
 क्षीयसप्तम्यादिदिनत्वे कर्तव्ये साध्यावर्षे उत्तमधर्माति
 देशः । १० कणपक्षे अयुग्मास्तु तिथिषु आन्वष्टक्यवत् ।
 मासि मासि पितृभ्य एव आङ्गं कर्तव्यं न मातादिभ्यः ।
 ११ आन्वष्टक्ये नवावरान् भोजयेत् । १२ अशक्तौ सप्त पञ्च
 त्रिण् एकं वा । १३ वृद्धिकर्मणि पूर्वकर्मणि च युग्मान्
 भोजयेत् । १४ इतरत्र युग्मब्राह्मणभोजनम् तिलस्थाने यव-
 दानञ्च । २अ० ५क० । १ रथारोहणात् पूर्वं तत्-
 स्मर्शनमन्त्रः । २ अलस्मर्शनमन्त्रः । ३ आरोहणक्रमस्त-
 न्मन्त्रश्च । ४ रत्रिसस्मर्शनमन्त्रः । ५ गमनप्रवर्त्तमानेषु
 रथेषु जप्यमन्त्रः । ६ शकटाद्यारोहणेऽपि तस्य जपः । ७
 शकटाद्यङ्गस्मर्शनमन्त्रः । ८ नावारोहणमन्त्रः । ९ नवरथे
 विशेषः । १० कुटुम्बोपयोगिद्रव्याहरणम् । ११ गृहसमीपाग-
 मनम् । १२ रथावरोहणमन्त्रः । १३ नवरथावरोहणमन्त्रः ।
 १४ तत्र जप्यमन्त्रः । १५ तत्र पुनर्जप्यमन्त्रः । २अ० ६क० ।
 १ वास्तुपरीक्षा । २ भूमिलक्षणम् । ३ भूमेरपरलक्षणम् ।
 ४ भूमेरन्यलक्षणञ्च । ५ विहृदुदृष्टोत्पाटनम् । ६ भूमेरुज्ज-
 निम्नतानिर्णयः । ७ भोजनगृहस्थाननिर्णयः । ८ तत्-
 फलम् । ९ सभागृहस्थाननिर्णयः । १० तत्फलम् ।
 ११ तदपरस्थाननिर्णयः २अ० ७क० । १ वास्तुपरीक्षण
 क्रमः । २ तत्र स्वातन्त्र्यं तत्पूरणञ्च । ३ प्रशस्तमध्य-
 मगर्हितवास्तुनिर्णयः । ४ अस्तमितेऽर्के जलैस्तत्पूरणम् ।
 प्रशस्तमध्यमगर्हितनिर्णयः । ६ ब्राह्मणवास्तुनिर्णयः ।
 ७ क्षत्रियवास्तुनिर्णयः । ८ वैश्यवास्तुनिर्णयः । ९ बह्व-
 हलैः वास्तुकर्मणम् । १० समचतुष्कोणं दीर्घं वा । ११
 वास्तुप्रोक्षणम् । १२ अविच्छिन्नधारया प्रोक्षणे मन्त्रः ।
 १३ अवान्तरगृहप्रभेदनिर्णयः । १४ स्थूणानां गर्तेषु विशे-
 षविधिः । १५ मध्यमस्थूणागर्ते विशेषः । १६ मध्यमस्थूणा-
 गर्ते मन्त्रः । २अ० ८क० । १ वंशधानानुसन्धरणम् । २ वंश-
 धानमन्त्रः । ३ मणिकप्रतिष्ठापनम् । ४ तन्मन्त्रान्तरविधानम् ।
 ५ मणिकसेचनमन्त्रः । ६ वास्तुदोषशमनम् । ७ तत्प्रो-
 क्षणम् । ८ अविच्छिन्नजलधारादानम् । ९ स्थालीपा-
 कप्रणयादि शिववाचनञ्च । २अ० ९क० । १ गृहप्रपदनम् ।

२ वीजवद्गृहप्रपदनम् । ३ तत्कालनिर्णयः । ४ तत् होम-
कर्म्म । ५ अतुमन्त्रणम् । ६ आयातीनां गवामतुमन्त्रणे
मन्त्रः । ७ एके अन्यसूक्तमिच्छन्ति । ८ आयातीनां गवा-
मतुमन्त्रणे । २ अ० १० क० ।

तृतीयाध्याये पञ्चयज्ञादिसन्नाहान्तानि कर्माणि ।
१ पञ्चयज्ञप्रतिज्ञा । २ पञ्चानां नामकथनम् । ३ पञ्चानां
स्वरूपकथनम् । ४ तेषामहरहः कर्त्तव्यता । ३ अ० १ क० ।
१ स्वाध्यायविधिः । २ स्वाध्यायाध्ययननियमः । ३ ओ-
पूर्वा व्याहृतीः समस्ता ब्रूयात् । ४ सावि-
त्राध्ययननियमः । ३ अ० २ क० । १ स्वाध्यायक्रमः ।
२ अध्ययने दैवाहुतिनिर्णयः । ३ अध्ययने पैताहु-
तिनिर्णयः । ४ अध्ययने कालावधिनिर्णयः । २ अ०
३ क० । १ देवतर्पणम् । २ ऋषितर्पणम् । ३ प्राचो-
नावीती । ४ आचार्यतर्पणम् । ५ पितृतर्पणम् ।
दक्षिणावीती । ६ तिथिविशेषादौ निषेधवचनं नित्यस्वाध्या-
यस्यैव न ब्रह्मयज्ञस्य । ७ ब्रह्मयज्ञानध्यायः ३ अ० ४ क० ।
१ अध्ययनप्रारम्भः । २ अध्ययनकालनिर्णयः । ३ तत्
कालान्तरम् । ४ आज्यभागाहुतिः । ५ दधिसक्तु-
होमः । ७ होममन्त्रः । ७ तत्त्वान्ये वृत्रा मन्त्राः । ८ ए-
कोमन्त्रः । ९ तत्परोमन्त्रः । १० देवताहोमादिमार्ज-
नम् । ११ जपनियमः । १२ व्याहृतिसावित्रीजपोवे-
दारम्भश्च । १३ उत्सर्गविधिः । १४ अध्ययनकालनिर्देशः ।
१५ ब्रह्मचारिधर्मशुक्तोऽधीयीत । १६ ब्रह्मचारिणामपि
अध्ययनम् । १७ समावृत्तोजायां गच्छेदित्येके । १८ प्र-
जोत्पत्त्यर्थं जायागमनमपरे । १९ उपाकरणकर्म्म । २०
माध्यां पौर्णमास्यां तत्करणम् । २१ तत् सावित्रादि-
तर्पणम् । १२ आचार्यादितर्पणम् । २३ ततः षण्मासो-
त्तरमुत्सर्जनकर्म्म । ३ अ० ५ क० । १ कास्यकर्म्म-
स्थाने पाकयज्ञः । पुरोडाशस्थाने चरुः । २ काम-
प्राप्तिफलम् । ३ नैमित्तिकहोमः । ४ होममन्त्रः ।
६ अशुभस्वप्नदर्शने उपस्थानमन्त्रः । ७ तत् मन्त्रान्तरम् ।
८ जृम्भणादौ जप्यमन्त्रः । ९ अगमनीयगमनादौ आज्य-
होमः । १० तत् समिदाधानं वा । ११ तत् मन्त्र-
जपो वा । ३ अ० ६ क० । १ अशुभदिने कर्त्तव्यतः प्रायश्चित्तम् ।
२ तत् मन्त्रचतुष्टयम् । अभिनिर्मुक्तस्य प्रायश्चित्तहोमः ।
३ मन्त्रोपासनम् । ४ तत् सायङ्काले कर्त्तव्यभेदः ।
५ तत् प्रातर्नियमभेदः । ६ तत् कालनिर्णयः । ७ कपोत-
घाते होमजपो । ८ अर्थाय गच्छतो होमजपो ।

९ नष्टं वस्तु लब्धमिच्छतो होमजपो । १० महान्तम-
ध्वानं गमिष्यतो होमजपो । ३ अ० ७ क० । १ समाव-
र्त्तनम् । तत् आचार्याय आत्मने वा एकादशद्रव्या-
हरणम् । २ उभयोद्देश्यद्रव्याभागे आचार्यायैव दानम् ।
३ समिदाहरणनियमः । ४ कामनाविशेषे समिन्निर्णयः ।
५ उभयकामस्यार्द्रशुक्ला समित् । ६ समिदाधानादि गोदा-
नम् । ७ मन्त्रान् आत्मवाचकान् कुर्यात् । ८ करञ्चोन्मर्दनम् ।
९ स्नानाञ्जनविधिः । १० कुण्डलबन्धनम् । ११ अतु-
लेपनविधिः । १२ स्रग्बन्धनम् । १३ तान्यविधिः ।
१४ कृतादानम् । १५ वैश्वदण्डादानम् । १६ मय्युष्णी-
यसमिधादानम् । ३ अ० ८ क० ।

तृतीये १ उपदेशमन्त्रः । २ प्रत्यृचं समिदा-
धानम् । ३ मधुपर्केण पूजनम् । ४ अतुज्ञाते समा-
वर्त्तनस्नानम् । ५ व्रतविशेषः । ६ निषेधविशेषः । ७
निषेधान्तरम् । ८ स्नातकस्य माहात्म्यम् । ३ अ० ९ क० ।
१ गुरवे नामकथनम् । २ उपवेशनानुज्ञा । ३ उच्चै-
र्नामकथनम् । ४ उपांशुकथने मन्त्रः । ५ शिष्य-
स्य उपांशुकथने मन्त्रः । ६ आचार्यजप्यमन्त्रः । ७ जपा-
न्तरम् अतुमन्त्रणञ्च । ८ तत्प्रशंसा । ९ पक्षिणाम् अम-
नोज्ञा वाचः श्रुत्वा जप्यमन्त्रः । १० ऋगस्यामनोज्ञा
वाचः श्रुत्वा जप्यमन्त्रः । ११ भयप्राप्तौ जप्यमन्त्रः ।
३ अ० १० क० । १ सर्वभ्योदिग्भ्यो भयप्राप्तौ जप्यमन्त्रो-
होमश्च । २ तत् जप्यमन्त्रः सूक्तविशेषश्च । ३ अ० ११ क० ।
१ राजसन्नाहनम् । २ तत् जप्यमन्त्रः । ३ राज्ञे कवचदाने-
मन्त्रः । ४ धनुर्दाने मन्त्रः । ५ राज्ञो जप्यमन्त्रः ।
६ स्त्रीयजप्यमन्त्रः । ७ इषुधिदाने मन्त्रः । ८ रथगमने
जप्यमन्त्रः । ९ अश्वानुमन्त्रणम् । १० इषूनवेत्तमागस्य जप्य-
मन्त्रः । ११ संनह्यमानराजजप्यमन्त्रः । १२ सारथिनारो-
प्यमाणे नटपे जप्यमन्त्रः । १३ राजेक्षणमन्त्रः । १४ सौपर्ण-
मन्त्रः । १५ अतुक्रमेण रथगमनम् । १६ युडप्रदेशनिर्णयः ।
१७ इन्दुभिवादेने मन्त्रः । १८ वाणत्यागमन्त्रः । १९ युध्यमाने
राजनि पुरोहितजप्यमन्त्रः । २० तत्पुनर्मन्त्रः । ३ अ० १२ क०

चतुर्थाध्याये । आहिताग्नेः पौडाप्रशमनादिश्रान्ताती-
यजपान्तानि कर्माणि । १ व्याधिपीडितस्याहिताग्नेः कर्त्त-
व्यम् । २ यामकामत्वे प्रमाणम् । ३ यामे वास्तव्यत्वे प्रमाणम् ।
४ अगदः सोमादिभिरिष्टा यामं प्रविशेत् । ५ अनिष्टा वा
यामं प्रविशेत् । ६ ऋतस्याहिताग्नेश्चिताभूमिखननम् ।
७ खातस्य निम्नोच्चतानिर्णयः । ८ खातस्य आयामनिर्णयः ।

६ खातस्य विस्तृतिनियमः । १० खातस्य अधोनिर्णयः ।
 ११ श्रृङ्गानदेशनिरूपणम् । १२ तत्स्थानस्य बद्धलौष-
 धिकत्वम् । १३ कण्टकिट्टाद्युद्वासनम् । १४ दहन-
 लक्षणश्रृङ्गानस्य विशेषविधिः । १५ प्रेतस्य केशादि-
 वपनम् । १६ बर्हिर्राज्यादिसंस्थापनम् । १७ पृषदाज्य-
 नयनम् । १८ अ० १ क० । १ अग्नियज्ञपात्रादिनयनम् ।
 २ प्रेतनयनकर्तृनिर्णयः । ३ शकटादिना प्रेतन-
 यनमित्येके । ४ अनुस्तरणीपशुस्त्रीनयनम् । ५ अनु-
 स्तरणी गामाङ्कुरेके कृष्णाम् एकवर्षाभजामित्यपरे
 ८ पशोः सव्यबाहुवन्धनं कृत्वा आनयनम् । ९ तदनु-
 अमात्यादीनामागमनम् । १० दाहकर्तुः कर्त्तव्यभेदः ।
 ११ दक्षिणपूर्वदेशे आहवनीयनिधानम् । १२ उत्तरपश्चिमे
 शार्ङ्गपत्न्यनिधानम् । १३ दक्षिण पश्चिमे दक्षिणाग्निनिधानम् ।
 १४ चिताग्निचयनम् । १५ चितायां प्रेतसंवेशनम् ।
 १६ प्रेतपत्नीसंवेशनम् । १७ क्षत्रियप्रेतस्य धनुःसंवे-
 शनम् । १८ देवरादिना पत्न्याऽभ्यापनम् । १९ तत्र दृषले
 उल्थापके कर्त्ता, देवरे तेनैव मन्त्रस्य जपः । २० धनुःप-
 नयने मन्त्रः । २१ पुनः कर्तुं त्यापकयोर्मन्त्रजपः ।
 २२ धनुर्भक्ता जपः । १८ अ० २ क० । १ पात्रयोजनम् ।
 २ दक्षहस्ते जुहुयोजनम् । ३ सव्ये उपभृतानयनम् ।
 दक्षे पात्रे स्फ्रास्य सव्येऽग्निहोत्रहवन्या योजनम् ।
 ५ उरः प्रभृतिषु ध्रुवादिनिधानम् । ६ नासिकयोः
 क्षुवाधानम् । ७ एकां क्षुवं भित्त्वा नासिकाद्वये
 योजनम् । ८ कर्णयोः प्राशित्वाधानम् । ९ एकञ्चेत्
 भित्तोभयत्र तद्विधानम् । १० उदरे हविः पात्रोनिधा-
 नम् । ११ तत्र समवत्तधानचमससंयोजनम् । १२ उपस्थे
 शय्यानिधानम् । १३ अरणीमूर्धोः, उदूखलमुषले जङ्घयो
 निर्दिध्यात् । १४ प्राद्वये न्युपनिधानम् । १५ एकञ्चेत्
 क्त्वा निधानम् पूर्ववत् । १६ आसेचनपात्रे पृषदा-
 ज्यपूरणम् । १७ दृषदुपलाद्युपयोगव्ययनिधानम् ।
 १८ लोहशृङ्गस्यादिनिधानम् । १९ अनुस्तरण्या वपासुत्-
 खिद्य तत्र प्रेतस्य शिरोमुखाच्छादनं तन्मन्त्रश्च । २०
 प्रेतपात्रोर्विक्रयोर्निधानम् । २१ हृदये हृदयाधानम् ।
 २२ प्रेतपात्रयोः पिण्डप्राधानमित्येके । २३ वृक्षाभावे
 पिण्डप्राधानमित्यन्ये । २४ प्रणीताप्रणयनाहुमन्त्रश्च ।
 २५ दक्षिण जानुपातेन दक्षिणाग्नौ चतुराज्याहुतिहोमः ।
 २६ प्रेतस्योरसि पञ्चमाहुतिहोममन्त्रः । १८ अ० ३ क० । १ युगप-
 दग्निप्रज्वालने प्रेषणम् । आहवनीयस्य प्राक् प्रेतदेहप्राप्तौ

प्रेतस्य स्वर्गलोकगतिः पुत्रविशिष्टिश्च फलम् । गार्हप-
 त्यस्य तथात्वे प्रेतस्थानरिक्तलोकप्राप्तिः पुत्रस्य दृष्टिश्च
 फलम् । दक्षिणाग्नेस्तथात्वे प्रेतस्य मनुष्यलोकप्राप्तिः
 पुत्रस्य दृष्टिश्च फलम् । ५ युगपत्प्राप्तौ सर्वसमृद्धिः फलम् ।
 ईदहनमन्त्रः । ७ दहनप्रशंसा । ८ जानुभावे गर्त्तेऽव-
 स्थाय दाहोत्तरमातिवाहिकशरीरमास्थाय धूमेन सह
 स्वर्गलोकगमनम् । ९ दाहकर्त्तृजप्यमन्त्रः पृष्ठतोऽनीक्षित्वा
 सर्वेषां गमनञ्च । १० सक्तृस्नात्वा प्रेताय जला-
 झलिं दत्त्वा न्यानि वासांसि परिधाय दिवा आ-
 नक्षत्रदर्शनात् तत्रावस्थानम् । ११ रात्रौ आदित्यमण्डलं
 दृष्ट्वा गृहं प्रविशेत् । १२ गृहप्रवेशे दृष्ट्वादिपूर्वापरनिर्णयः
 १३ गृहमागत्य अश्लादीनामुपसर्गः । १४ तस्मिन् दिने
 अन्नं न पचेरन् । १५ क्रीताद्यन्नेन वत्तेरन् । १६
 सपिण्डानां त्रिरात्रमन्तारलवणाद्याशनम् । १७ महागुरु-
 ष्टतो द्वादशरात्रं तथाशनं दानाध्ययनवर्जनञ्च
 १८ सपिण्डेषु दशाहं दानाध्ययनवर्जनम् । १९
 उपनेहगुरौ असपिण्डेऽपि दशाहं द्वादशाहं वाऽशौ-
 चम् । २० अदत्तासु स्त्रीषु ष्टतासु दशाहम् । २१
 एकदेशाध्यापकेषु त्रिरात्रम् । २२ असपिण्डज्ञातौ
 त्रिरात्रम् । २३ दत्तासु स्त्रीषु त्रिरात्रम् । २४ अद-
 न्नजाते त्रिरात्रम् । २५ असम्पूर्णगर्भे त्रिरात्रम् । २६
 सहाध्यायिषु ष्टतेषु एकाहम् । २७ समानग्रामीये
 ओत्रिये एकाहम् । १ अस्थिसञ्चयनम् । २ स्त्रीषु-
 रुषभेदेन कुम्भनियमः । ३ प्रोक्षणमन्त्रः । ४ सञ्चयने
 पूर्वापरनिर्णयः । ५ सञ्चयनानन्तरमवधाननिर्णयः ।
 ६ पांशुप्रक्षेपः । ७ पांशुप्रक्षेपानन्तरम् उत्तरामृच्चं
 जपेत् । ८ ष्टकपालेन कुम्भं पिधाय पृष्ठतोऽनवेक्ष्य प्रत्या-
 गत्याप उपस्थस्य प्रेताय आहुतानम् । १८ अ० ५ क० । १ ष्टत-
 गुरुकस्थान्यतोवाऽपत्नीवमाणपञ्चादिकस्याभावस्यायां शान्ति-
 कर्म । २ क्रव्यादाग्निहरणम् । ३ चतुष्वये तदग्निपरित्यागः ।
 ४ पृष्ठतोऽनवेक्षणादि कृत्वा प्रत्यागत्याप उपस्थस्य केशा-
 दीन् वापयित्वा नवघटादिकुशपिङ्गुलान्तकल्पनम् । ५ पच-
 ननामाग्निजननम् । ६ अग्निदीपनम् । ७ अग्निसेचनम् ।
 ८ अनडुच्चर्म्मण्यमात्यारोहणम् (कर्तुं भिक्षाः सव्यं पुमां-
 सः स्त्रियश्चामात्याः) । ९ परिधिपरिधानम् । १० आहुति
 चतुष्टयमन्त्रः । ११ अमात्याः स्त्रियः तरुणदृष्टेर्नवनीतं गृ-
 हीत्वा तेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां चक्षुषी आक्षीरन् । १२ अज्य-
 मानानां स्त्रीणां कर्त्ता वीक्षणम् । १३ कर्त्तुः अश्लाभिसर्जनम्

११४ परिक्रमणजपः । १५ स्निग्धकदादिसमापनम् । १६ अहृतवाससाच्छाद्योपवेशनम् । १७ आ उदयादखपन्त आसीरन् । १८ होमसमापनम् । ४ अ० ६ क० । १ आङ्गाधिकारः । २ पार्वण्यकाम्यवृद्धिआङ्गैकोदितरूपआङ्गे पात्रविप्रलक्षणसंख्ये । ३ सपिण्डीकरणभिन्ने यथेष्टं विप्रसंख्या तत्र तत्र याणां तत्र एव कार्या इति भेदः । ४ पिण्डपितृयज्ञे उक्तानां पिण्डनिपरणादीनां आङ्गेऽतिदेशः । ५ ब्राह्मणाय जलदानम् । ६ दर्भासनदानम् । ७ पुनर्जलदानम् । ८ अर्घ्यपात्रे तिलावपनं तन्मन्त्रश्च । ९ पितॄणां कर्म अप्रदक्षिणं कार्यम् । १० अर्घदानम् । ११ अर्घदानात् पूर्वं जलदानम् । १२ अर्घस्यजलनिवेदनम् । १३ अर्घानुमन्त्रणं तन्मन्त्रश्च । १४ अर्घ्या आपो यस्मिन् पात्रे एकीकृताः तत् प्रथमपात्रं नोद्धरेत् । ४ अ० ७ क० । १ गन्धादिदानम् । २ अग्नौ करणावुक्षा । ३ प्रत्यवुक्षा । ४ अग्नौ करणहोमः । ५ पाणिष्वेव वा होमः । ६ देवपितृणां क्रमेण अग्निमुखपाणिमुखत्वे । ७ भोजनपात्रेऽन्नदानविधानम् । ८ उक्तशेषादन्नदानम् । ९ भोजनपात्रे अधिकान्नदानम् । १० भोजनात् तन्नेषु पाद्यमन्त्रः । ११ पिण्डार्थमन्नसुद्धृत्य शेषनिवेदनम् । १२ अनाचान्तेषु पिण्डनिपरणम् । १३ आचान्तेषु तदित्येके । १४ ब्राह्मणावुक्षानविकिरदानम् । १५ अस्तु स्वधेति प्रत्यवुक्षानम् विसर्जनञ्च । ४ अ० ८ क० । १ अथ शूलगवः । २ तस्य कालादिनिर्ययः । ३ पशुनिरूपणम् । ४ पशुलक्षणम् । ५ लक्षणविन्दुयुक्तः पशुरित्येके । ६ जम्बुसङ्घं कृष्णं कामं गृह्णीयात् । ७ पश्वभिषेकः । ८ शिर आरभ्य पुच्छदेशपर्यन्तमभिषेकः । ९ पशुत्वर्गः । १० पशोर्द्विपर्यन्तं पालनम् । ११ तत्र दिग्निर्णयः । १२ ग्रामदर्शनाद्योग्यदेशे पालनम् । १३ अर्द्धरात्रादूर्ध्वमुदितेऽर्द्धे वा काले शूलगवः कार्यः । १४ यूपनिखननं तत्र पशुवन्धनञ्च । १५ प्रोक्षणादि पशुकल्पेन समानम् । १६ विशेषस्त्वयं पात्रा पलाशेन वा वपाहोमः । १७ हर्रादि द्वादशनामकः होममन्त्रः । १८ उपादिषड्नामको वा मन्त्रः । १९ रुद्रनामको वा मन्त्रः । २० बलिहरणम् । २१ चतुर्भिः स्रक्तैश्चतुर्दिशमुपस्थानम् । २२ सर्वैरुद्रयज्ञे तस्यातिदेशः । २३ स्थालीपाकप्रीहीणां तुषफलीकरणानां पुच्छवर्माशिरःपादानामग्न्यावुक्षारणम् । (स्रक्कणाः फलीकरणः) २४ शंवात्यमते विशेषः । २५ अङ्गावदनसमये शोणितनिनयनम् । २६ संचपनदेशे भूमौ निपतितं रुधिरं संप्रेष्य उद्दिशेत् । २७ सर्वशब्दानां रुद्रनामधेय

त्वोक्त्वा तस्य सर्वात्मत्वम् । २८ अखैव सर्वा सेनाः । २९ सर्वाण्युत्कृष्टान्यखैवांशभूतानि । ३० इत्येवं विदं यजमानं रुद्रः प्रीणाति । ३१ अस्य कर्माणि वक्तारञ्च रुद्रो न हिनस्ति । ३२ अस्य उक्तशेषं न प्राश्नीयादेकमतम् । ३३ अस्य द्रव्याणि ग्रामं नाहरेयुः । ३४ नातागन्तव्यमिति पुत्रादीन् प्रतिषेधेत् । ३५ नियमेन उक्तशेषं प्राश्नीयाति सिद्धान्तः । ३६ शूलगवस्य फलानि ३७ शूलगवेनेहा अन्यं पशुसुतं जेतुं । ३८ सर्वथातुष्टपशुनैव स्यात् ३९ शूलगवनामकेन पशुकर्माणा रहितो न भवेत् तेन शूलगवस्य नित्यता । ४० शन्तातीयं जपित्वा गृहप्रवेशः । ४१ पशुपतापे गोठे अखैव रुद्रस्य यजनम् । ४२ स्थालीपाकं निधाय सर्वजितं कुर्यात् । ४३ प्रतिधूमं गवानयनम् । ४४ शन्तातीयं जपन् पशूनां मधुप्रमियात् । ४५ समाम्निज्ञापनार्थं आचार्यनमस्कारः । ४ अ० ८५ क०
आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टप्रतिपाद्यार्थाः । १ आचमनादि सामान्याङ्गम् । २ सन्ध्योपासनाङ्गाचमनादि । ३ मार्जनम् । ४ पापशोधनम् । ५ गायत्रीस्वरूपादि । ६ तस्या ध्यानादि । ७ आचमनमन्त्रादि । ८ मन्त्राणां ऋषिदैवतच्छन्दांसि । ९ स्नानविधिः । १० माध्यन्दिन स्नानविधानम् । ११ मन्त्रस्नानम् । १२ वैश्वदेवः । १३ स्वस्तिवाचनादि । १४ होमे स्थण्डिलादि । १५ सुक्तसुवादिस्मार्गः । १६ ब्राह्मणः पञ्चकर्माणि । १७ पार्वण्यस्थालीपाकः । १८ नित्यसौपासनम् । १९ पुनराधानम् । २० अनेकभार्यस्य परतजङ्गाया धर्मभागित्वम् । २१ कन्यावरणम् । २२ उपयमनादि । २३ अन्योन्यावलोकनम् । २४ आर्द्राक्षतारोपणादि । २५ ऋतुमतीकत्यादि । २६ जातकर्मादि । इत्येते २ अ० गताः
२ अध्याये १ गृह्यज्ञादि । २ गृह्यज्ञसम्भारानादि । ३ अर्चनाङ्गानि । ४ अर्चनविधिः । ५ आवाहनमन्त्राः । ६ गृहाणामधिदेवतादि । ७ गणपत्यादिदेवतावाहनम् । ८ अग्न्युपधानादि । ९ यजमानाभिषेकः । १० होमविधानादि । ११ भोजनविधिः । १२ शयनादिविधिः । १३ आङ्गानि । १४ ब्राह्मणनियमः । १५ गन्धादिदानादिपिण्डपितृयज्ञान्तं कर्म । १६ अग्नौ करणादिकर्म । १७ पिण्डदानादिआङ्गशेषसमापनान्तं कर्म । १८ अग्निदग्धपिण्डदानादि । १९ आभ्युदयिके विशेषः । इत्येते २ अ० गताः पदार्थाः ।
तृतीयाध्याये १ पितृमेधः । २ अग्निदानान्तरिमः ।

३ अग्निकार्यसमापनम् । ४ कर्तृरुदकविधिः । ५ पिण्ड-
क्रिया । ६ नवप्राधानि । ७ सञ्चयनम् । ८ दशाहक्यम्
९ एकोद्दिष्टम् । १० एकोद्दिष्टविधिः । ११ सपिण्डीकर-
णम् । १२ आमन्त्राहम् । १३ अतीतसंस्कारः । १४ पाला-
शविधिः । १५ नारायणवलिः । १६ नागवलिः । १७
पुराणमेकोद्दिष्टम् । १८ षोडशर्गः । १९ पदार्थाः ।

४ अध्यायेऽपूतं कर्मादीनि अग्निकार्यान्तानि कर्माणि ।
१ पूतानि । २ मण्डलादिविधिः । ३ प्रतिमाद्रव्याणि । ४
प्रासादप्रतिष्ठादि । ५ तदनुष्ठानादि । ६ अग्निस्थापनादि ।
७ देवाभिषेकादि । ८ शान्तिप्रतिष्ठादि । ९ वाय्वादिविधिः
१० आरामादिविधिः । ११ होमविशेषः । १२ प्राचीं
दिशमन्वावर्त्तते । १३ दक्षिणां दिशमन्वावर्त्तते । १४
प्रतोचीं दिशमन्वावर्त्तते । १५ उदीचीं दिशमन्वावर्त्तते
१६ पृथिवीमन्वावर्त्तते । १७ अन्तरिक्षमन्वावर्त्तते
१८ दिवसमन्वावर्त्तते । १९ रात्रिमन्वावर्त्तते । २०
परमन्वावर्त्तते । २१ सर्वा दिशोऽन्वावर्त्तते । २२
अग्निकार्यफलम् । ४ अ० गताः एते पदार्थाः ।

आश्वायन पुंस्त्री अश्व+गोत्रे अश्व+फञ् । अश्वप्रेमीत्रापत्ये
स्त्रियां ङीप् । [अश्ववतानर्षेरपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

आश्वावतान पुंस्त्री अश्ववताननामर्षेरपत्यम् विदा० अञ् ।

आश्वास पु० आ+श्वस-घञ् । निर्द्वितौ २ आश्वयदाने ३ भीतस्य
भयनिवारणार्थं व्यापारे ४ सान्त्वने च "धारणमाश्वास-
जननं श्रममञ्च" सुश्रु० । [२ सान्त्वनासम्पदादके ।

आश्वासक लि० आ+श्वस-णिच्-खुल् । १ आश्वासकारके
आश्वासन न० आ+श्वस-णिच्-ल्युट् । १ सान्त्वने । "आश्वा-
सनञ्च कृष्णेन दुःखात्तायाः प्रकीर्तितम्" भा० आ० १ अ०
कर्त्तरि ल्यु । २ आश्वासकारके "तदिदं द्वितीयं हृदया-
श्वासनम्" शकु० । [तद्भावदर्शनाश्वासि" शकु० ।

आश्वासिन् लि० आ+श्वस-णिनि । प्रत्याशायुक्ते । "मनस्तु
आश्वास्य लि० आ+श्वस-णिच्-अत् । १ सान्त्वनीये । ल्यप् ।
२ सान्त्वयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

आश्विक लि० अश्वान् भारभूतान् हरति वहति आवहति
वा ठञ् । भारभूतस्याश्वस्य १ हारके २ वाहके ३ आवाहके
च । अश्वस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा ठक् ।
अश्वलाभसूचके ४ संयोगे ५ उत्पाते ईनिमित्ते च ।

आश्विन पु० आश्विनी पूरुषिमा यस्मिन् मासे अण् । खनाम
ख्याते चान्दे मासभेदे "अहमप्याश्विने तद्वत् सायाङ्गे बोध-
यास्याहम्" दुर्गाबोधनमन्त्रः । १ अश्विमातुपधान आसा-

मिष्टकानाम् अण् मतोर्लुक् । २ इष्टकाभेदे स्त्री ङीप् । "ये
हैता आश्विनीरुपदधाति" शत० ब्रा० ८, २, १, ११ । आश्विनौ
देवते अस्य अण् । ३ चित्तिभेदे च "प्रत आश्विनीः पवमानः"
ऋ० ८, ८, ६, ४, पञ्चाश्विन्योह ऋतव्ये पञ्च वैश्वदैव्यः पञ्च-
प्राणभृतः पञ्चायस्या एकया न विंशतिर्वयस्यास्ता एकचत्वा-
शिशद्वितीया चितिः" शत० ब्रा० । ४ यज्ञियकपालभेदे पु०
"सौम्येन सहाश्विनो द्विकपालः सर्वत्र" कात्या० १२, ६, ३,
"मैत्रावरुणश्च स आश्विनश्च मे इति" यजु० १८, १८, अ-
श्विन्यां भवः अण् । ५ अश्विनीकुमारयोः द्वि० व० । अश्विनौ
देवते अस्य अण् । अश्विनीकुमारदेवताके ई यच्चे
७ शस्त्रे च । आश्वलायनशब्दे उदा० ।

आश्विनी स्त्री अश्विना अश्वकारवतानक्षत्रेण युक्ता पूरुषिमा
नक्षत्राण् । १ आश्विनपौर्णमास्याम् २ आश्विनशब्दोक्तार्थे च ।

आश्विनेय पु० द्विव० अश्विन्याः षोडशकारवत्याः संज्ञायाः
अपत्यं ढक् । १ अश्विनीकुमारयोः तयोः तस्या उत्पत्ति-
कथा अरुणात्मजशब्दे ३२८ प्रष्टे दृष्ट्या । तस्यापत्यं विदा०
अञ् । २ नकुले ३ सहदेवे च पु० तयोर्माद्रासमश्विनीकुमारा-
भ्यामुत्पादितत्वात् तथात्वम् । "जिगाय समरे वीराना-
श्विनेयः प्रतापवान्" भा० स० प० ३ अ० । अश्वस्यैकाहगमः
पन्थाः ढक् । ३ अश्वस्यैकाहगम्ये अध्वनि ।

आश्वीन पु० अश्वस्यैकाहगमः पन्थाः वा खञ् । अश्वस्यैकाह-
गम्ये देशे "सहस्राश्वीनो वा इतः स्वर्गो लोकः" ऐत०
ब्रा० । चतुश्चत्वारिंशाश्वीनानि" श्रुतिः ।

आश्वेय लि० अश्व देवता अस्य ढक् । १ तद्देवताके
हविरादौ अश्वया अपत्यम् शुभ्रा० ढक् । २ अश्वभावे ।

आषाढ पु० आषाढी पूरुषिमाऽस्मिन् मासेऽण् । खनाम
ख्याते चान्दे १ मासभेदे "आषाढस्य प्रथमदिवसे" मेघदू०
"शेते विष्णुः सदाषाढे कार्तिके प्रतिबुध्यते" इति पुरा० ।
आषाढी पूरुषिमा प्रयोजनमस्य अण् । व्रतिनां धार्ये
पालाशे २ दण्डे "उपहिताषाढम्" काद० "तत्पुत्रेण च
गृहीतव्रतेनाषाढिना" काद० । "अथाजिनाषाढधरः
प्रगल्भवाक्" कुमा० । ३ मलयपर्वते पु० मेदि० ४ दण्डे ।
आषाढोऽप्युक्तार्थेषु । स्वार्थे कन् आषाढकोऽप्युक्तार्थेषु ।

आषाढा स्त्री आ+सह-क्त "श्रवणाषाढेति" पा० निहै-
शात् नि० घत्वमोच्चाभावश्च । राशिचक्रस्थे १ विंशतितमे
२ एकविंशे च नक्षत्रे "मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तरांश-
कोधन्वी । मकरस्तत्परिषेणं श्रवणा चाङ्गं धनिष्ठाया" इत्युक्तेः
सा च पूर्वा उत्तरा च । तत्र पूर्वस्याः प्रथमपादस्य

धनूराशिघटकत्वसुतरायाश्च शेषपादत्विकस्य सकरराशि-
घटकत्वम् तत्रार्थे न० च आषाढभूः” मङ्गलग्रहः तस्य
तत्र जातत्वात्तथात्वम् ।

आषाढाभवं पु० आषाढायां नक्षत्रे भवति भू-अच् । मङ्गल-
ग्रहे आषाढाजातोऽप्यत्र किप् । आषाढाभूरप्यत्र ।

आषाढि स्त्री आ+सह-क्तिन् नि० न ओत् षत्वञ्च । १सस्यक्
सहने “तथाषाढेः सौमनतेयस्योपदधुः” शत० ब्रा० ६, २, ३,
३७ । २रतिदेव्याः स्थाने च शब्दाधिर० ।

आषाढी स्त्री आषाढया नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा “नक्षत्रेण
युक्ताः कालः” पा० इत्यण् । १आषाढमासीयपौर्णमास्याम् ।
२यज्ञियेष्टकाभेदे च ।

आषाढीय लि० आषाढायां भवः “अविष्टाषाढायामिति” पा०
तस्येदम् दृष्टत्वात् वा क् । १आषाढानक्षत्रे भवे २आषा-
ढसम्बन्धिनि च ।

आष्टम पु० अष्टमोभागः अण् । अष्टमे भागे ।

आष्ट्र अश-व्याप्तौ ण् दृष्टिश्च । आकाशे उज्ज्वल० ।

आस उपवेशनेऽदादि० आ० अक० सेट् । आस्ते आस्ताम्
आसते आसीत आस्ताम् आस्ताम् आहुम् आस्त आसत
आसिष्ट आसांभूव आसामास आसाञ्चक्रे आसिता
आसिष्यते । आसीनः आसितम् आसितवान् आसितुम्
आसिता आसितः आसः आसनम् आसना “य आस्ते मनसा
स्मरन्” गीता “दिवि देवास आसते” ऋ० १, २, ०, २ ।
“आसीतामरणात् ज्ञाना” नासीत गुरुणा सार्द्धं शिला-
फलकनौषु च” इति च मनुः । “सुखितमास्तु ततः शरदां
शतम्” सा० द० । “निबद्धमाध्वं पिबतात्त शेषम्” भट्टिः ।
“जगन्ति यस्यां सविकाशमासते” साधः । “आसिष्ट नैकत्र
शुचा व्यरंसीत्” भट्टिः भावे आस्यते “आस्यतामिति
चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः” मनुः । “इच्छामि नित्य-
मेवाहं त्वया पुत्र ! सहासितुम्” भा० व० । अ० “जन-
कोह वैदेह आसाञ्चक्रे” शत० ब्रा० १४, ६, १, १ ।
तूष्णींभूय भयादासाञ्चकिरे ऋगपक्षिणः” भट्टिः “कैलास-
शिखरासीनम्” तन्त्रम् “आसीनानां सुरभितशिलं नाभि-
गन्धैर्भृगाणां” मेवदू० । “आसितं भाषितं चैव सतं
यज्ञायतुडितम्” रामा० । “जृम्भासितादिक्त” सा० द० ।

अधि-अध्यारोहणे सक० । गगनमध्यमध्यास्ते दिवाकरः
काद० “आयामध्यास्य सैनिकाः “ययौ ऋगाध्यासित-
शाहलानि” इति च रघुः । जम्बूविटपमध्यास्ते
परभृता” विक्रमो० । “आचख्यौ दिवमध्यास्य

शासनात् परमेष्ठिनः” रघुः । अत्राधारस्य कर्मता ।
अनु-पश्चादुपवेशनेन सेवने सक० । “अन्वासितमरुन्धत्या
स्वाहयेव हविर्भुजम्” रघुः । “एतः सखायमन्वास्ते
सदैव धनदं नृपः” भा० स० १० अ० ।

अभि-आभिसुख्येन स्थितौ नैकत्रे च अक० अभ्यासः अ-
भ्यासोयत्ते कपूययोनिसापथरेन्” ऋ० ७० ।

उद-औदास्ये प्रकृतकर्म्मण उपरमे अक० “विधाय वैरं सामर्थ्ये
नरोऽरौ य उदासते” साधः । “उदासीनवदासीनः” गीता
उप-सेवने सक० । “नोपास्ते यश्च पश्चिमां” मनुः ।
“उपास्यते हरिहरौ लकारोदृश्यते यतः” वाक्यप० ।
“वायुवच्चानुगच्छन्ति तथा दीनानुपासते” मनुः । “ऋतवस्त-
सुपासते” कुमा० ।

परि-उप-उपासनस्य प्रकर्षार्थे “यथैव क्षुधिता बालो मातरं
पर्युपासते” “पितामहं च के तस्यां सभायां पर्युपासते”
भा० स० १ अ० । (एनम्) “भुजङ्गाः पर्युपासते” कुमा० ।

सम्-उप-सस्यगुपासने सक० । “समुपास्यत पुत्रभोग्यया” रघुः
परि-परितः स्थितौ अक० सस्यक् सेवने सक० । तामेतद्देवाश्च
पर्यासते ये चेने ब्राह्मणाः” शत० ब्रा० ।

सम्-सस्यक् स्थितौ उपवेशने च । “भोगिभोगसमासीनम्”
“पश्चिमां तु समासीनः” मनुः ।

आस अव्य० आ+अस्-किप्-आस+किप् वा । १ स्मरणे,
२ आक्षेपे “आः क एष मयि जीवतीति” सुहारा० ।
“आदुरात्मन् दयामङ्गलपाठक !” वेणी० । ३ कोपे,
४ सन्तापे, ५ पीडायां सगर्वगर्जने च । “आः किमेतदिति
क्रोधादाभाष्य सहिषासुरः” देवीमा० । ईक्षेदे “विद्या-
मातरमाः प्रदर्श्य नृपमून् भिलाभहे निषत्वापः” उज्जठः ।

आस पु० आस-घञ् । १ आसने २ स्थितौ ३ उपवेशने आस्यते-
नेन करणे घञ् । ४ उपवेशनस्थाने शुद्धपार्श्वभागे “यथा
कथासं पुण्डरीकमेवमस्याक्षिणी” ऋ० ७० अ० न० ।
अस्यते क्षिप्यतेऽनेन अस-करणे घञ् । ५ धनुषि “स सासिः
सासुस्तः सासः” किरा० “सासः सचापः” मल्लि० ।
इषासः अस क्षेपे भावे घञ् । ई विक्षेपे निरासः ।

आसक्त क्रि० आ+सन्ज-क्त । १ आसङ्गुक्ते विषयान्तरपरि-
हारेण तदेकतानतयाभिनिष्टे २ अनवरते न० जटा० ३ त-
द्वति ४ सस्यक्संवद्धे च लि० आसक्तचित्तः आसक्तचेताः ।
आसक्ति लि० आ+सन्ज-क्तिन् । विषयान्तरपरिहारेणै-
कविषयावलम्बने “ते देवा आसक्तिमन् वदन्तः” “आस-
क्त्यन्तं वदन्तः इति च” शत० ब्रा० ८, २, १, ११, १२ । नील-

लोहितं भवति कथासक्तिर्व्यज्यते" ऋ० १०, ८५, २८ ।

आसङ्ग पु० आ+सन्ज-घञ् । अग्निनिवेशे, प्राप्नोष्योपस्थि-
तस्य वा नश्यतो वस्तुनः २ रक्षणमिलापे, ३ भोगा-
मिलापे, ४ कर्तृत्वमिमाने ५ विषयान्तरपरिहारेण
चेतस एकत्वाभिनिवेशे च । "नयनप्रतिः प्रथमं चित्तासङ्ग-
स्ततोऽयं सङ्कल्पः" सा० ८० । "तेऽसुररत्नस्य आसङ्गा-
द्विभयञ्चक्रुः" शत० ब्रा० १, १, २, ३ "तथोहैनं सूर्यमान
मासङ्गो न विन्दति" शत० ब्रा० ५२, ३, ५, "त्यक्त्वा कर्म फला
सङ्गम्" गीता । ६ सम्यक् सम्बन्धे "सम्यक्त्वासङ्गमपि प्रका-
शते" कुमा० । आसङ्गते कर्मणि घञ् । ७ आसङ्गनीये
उत्तरासङ्गः "त्वयुत्तरासङ्गवर्ती निवर्तिनोऽस्मि" कुमा० ।
८ सौराष्ट्रस्तिकायां राजनि० ९ अनवरते न० १० तद्वति
वि० जटा० । सौराष्ट्रस्तिकायां गाले आसङ्गनीयत्वात्त-
यात्वम् । अनवरतस्य च सततसम्बन्धात् आसङ्गत्वम् ।

आसङ्गत्य न० न सङ्गतः तस्य भावः षञ् चतुरादिषु पथ्यु-
दासात् नोत्तरपददृष्टिः । साङ्गत्वाभावे असम्बन्धे ।

आसङ्गिनी स्त्री आसङ्गः सातत्यमस्यस्य इति ङीप् ।
१ वात्यायां त्रिकाण्ड० । २ आसङ्गयुक्ते वि० स्त्रियां ङीप् ।

आसङ्गिम पु० आसङ्गे भवः डिमच् । सुश्रुतोक्ते कर्षं वेधाङ्ग-
कर्षं बन्धनाकृतिभेदे । "तत् समासेन पञ्चदश कर्षं बन्धना
कृतयोभवन्ति वक्रश्च वन्धूरक आसङ्गिम" इत्यादिना विभज्य
"अभ्यन्तरदीर्घकपालिरासङ्गिमः" इति सुश्रुते लङितः ।

आसञ्जन न० आ+सन्ज-ल्युट् । आसङ्गे २ सम्यक्सम्बन्धे
"व्रततिवलयासङ्गनात्" शकु० । णिच्-ल्युट् । ३ योजने

आसञ्जित वि० आ+सन्ज-णिच्-क्त । संयोजिते

आसत्ति स्त्री आ+सद्-क्तिन् । १ नैक्यसंबन्धे २ प्राप्नो न्यायमते
३ प्रत्यक्षजनकसन्निकर्षे "आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञान-
मिष्यते" भाषा० । ४ शब्दबोधोपयोगिन्यासव्यवधानेन
पदजन्यपदार्थोपस्थितौ । "आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्-
पर्यज्ञानमिष्यते । कारणसन्निधानन्तु पदस्यासत्तिरुच्यते,
भाषा० "यत्पदार्थस्य यत्पदार्थनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यव-
धानेनोपस्थितिः कारणम् । तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देव-
दत्तेनेत्यादौ न शब्दबोधः । नीलो घटो इत्यं पट इत्या-
दावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः । आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमा-
भावेऽपि न क्षतिः । ननु यत् क्वचि कृण्वन्ती वासस्ती देव-
दत्त इत्युक्तं ततोत्तरपदस्मरणकाले पूर्वपदस्मरणस्य नाशात्
अव्यवधानेन उत्तरपदस्मरणसम्भव इति चेन्न प्र-
त्येकपदसंस्कारैश्चरन्तावद्विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः

नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्यैव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्ते-
रपि सम्भवात् । तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णं ज्ञानस्थी-
द्वोधकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्णकपदस्मरणम् । परन्तु
तावत्पदार्थानां स्मरणदेकदैव खलेकपोतन्यायात् ताव-
त्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधरूपः शब्दबोधो
भवतीति केचित्" सुक्ता० ।

शब्दबोधहेतुः आसत्तिस्य शब्दचिन्तामणौ निरूपिता
यथा । "आसत्तिस्याव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः सा
च स्मृतिर्नानुभवोऽतो नान्योन्याश्रयः अथ नानाविशेषण-
कर्मकर्मकर्मकरणाधिकरणक्रियादिपदज्ञानजन्यक्रमिकपदार्थ-
स्मृतीनां न यौगपद्यां सम्भवति आशुतरविनाशिनं
क्रमिकाणां मेलकालुपपत्तेरिति कथन्तावत्पदार्थान्वय-
बोधः विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेत् औत्त-
प्रत्येकवर्णानुभवजन्यसंस्कारमेलकादेव तावत्पदस्मृतिः
तत एकदैव तावत्पदार्थस्मृतौ सत्यां वाक्यार्थानुभवः न
चान्यविषयसंस्कारेणान्वयस्य न स्मरणमिति वाच्यं वाक्या-
र्थानुभवानुपपत्त्या फलबलेन संस्काराणां परस्परसहकारेण
तत्रैकस्मरणकल्पनात् प्रत्येकवर्णं संस्काराणामिवान्वयगति-
कतया पदस्मरणे । अथ "यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्नि-
धानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते",
नचैवमन्यन्तराभिधानं न स्यात् विरम्य व्यापाराभावा-
दिति वाच्यं एवमपि प्रथममन्वये हेतुपुन्यासात्
उत्तरस्य हीदं सामग्रीवैकल्यां न पूर्वस्येति चेत् अस्तु-
तावदेवं तथापि चरन्तावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानुभवे
उक्तैव गतिरन्यगतिकत्वात् । अत्र वदन्ति । सन्निधानं-
पदजन्यैवान्वयबोधहेतुः द्वारमित्यादावध्याहृतेनापि पिधा-
नादिनान्वयबोधदर्शनात् न च द्वारं पिधेहीतिशब्द एवाध्या-
ह्रियते अनुपयोगात् अर्थस्यैवान्वयप्रतियोगित्वादा-
वश्यकत्वाच्च अर्थापत्तेरुपपादकविषयकत्वात् न च शब्द-
मात्रमुपपादकमपि तु तदर्थः । अवश्यं कल्पार्थसहच-
र्येण दैववशसम्पन्नशब्दस्मृतेरन्यथासिद्धेः अन्यथा पद-
बोधितस्वैवार्थस्यान्यबोधकत्वमिति नियमशक्तिकल्पना-
पत्तिः स्वार्थान्वयपरत्वाच्छब्दानां द्वारमिति न पिधानान्व-
यबोधकमिति तदन्यबोधार्थमवश्यं शब्दकल्पनमिति
चेत् लक्षणायां व्यभिचारात् तत्राक्षेपाक्षिप्तेन कर्ता-
ऽन्यबोधाच्च अथ द्वारपदसहभावमात्रं पिधेहि
शब्दस्य कल्पते लाघवात् न च पिधानाभिधायकानेक
शब्दोपस्थितौ विनिगमकविरहः संस्कारतारतम्यात्

पदविशेषसूतेरिति चेत् न आकाङ्क्षादिमत्प्रतियोग्य-
न्वितस्वार्थपरत्वस्य क्लृप्तत्वात्प्राप्तेनार्थाध्याहारात् न च
श्रुतपदानि लब्धप्रयोजनानीति कथमध्याहृते तेषां तात्-
पर्यमिति वाच्यं श्रुतार्थान्वयानुपपत्त्याध्याहृते वात्पर्यात्
कथन्तर्होदं पक्षतोत्यत्र समभिव्याहृतमात्वादन्वयबोधः
कलायादेरपि सूत्रतत्वादिति चेत् न तात्पर्यनियमादित्य-
वेहि 'यत्परः शब्दः सशब्दार्थः' इति न्यायात् अन्यथा
तवापि देवशात् सूत्रकलायपदोपस्थानेनान्वयबोधः
स्यात् अथ देवश्च ओदनमित्यादिवाक्ये क्रियापदाध्या-
हाराभावेन कर्तुरनभिधानात् तृतीया स्यादिति चेत्
न अध्याहृतेनापि पक्षतिपदेन कर्तुरनभिधानात् । कर्त-
संख्याभिहितेति चेत् न, देवदत्तस्य पाकइत्यत्र तृतीयापक्षेः
तात्पर्यं तत्तत्र व्यवस्थेति चेत् तत्तत्र ननु द्वारं पिधेहीत्यादौ
पिधानशब्दानुभवे पिधानोपस्थापकपदत्वेनान्वयबोधो
जनकत्वमिति चेत् न अन्यप्रतियोग्यपस्थापकपदत्वेन-
जनकत्वात् न तु तदुपस्थापकयावत्पदत्वेन गौरवात् एवंपि-
धानान्वयबोधेऽपि अन्यथा गौणलक्षणिकयोरन्वयबोधो
स्यात् तयोरनुभावकत्वादिति उच्यते क्रियापदोपस्था-
पिता क्रिया कारकपदोपस्थापितं च कारकं परस्परमाका-
ङ्क्षति न तदुपस्थितिमात्रम् अन्यथा द्वारं कर्मता पिधेहि
द्वारं पिधानकृतिरित्यत्रापि क्रियाकर्माध्याहार इवान्वयबोध-
प्रसङ्गः क्रियाकर्माणोरुपस्थितेस्तुल्यत्वात् एवंविधपदोपस्थापि-
ते परस्परमाकाङ्क्षा नास्तीति चेत् तर्ह्यकाङ्क्षायां पदविशेषो
पस्थापितत्वं तन् न तदुपस्थितिमात्रम् । अर्थविशेषेऽसाधुत्वात्
न तत्रान्वयबोध इति चेत् न पिधेहीति पदं विना द्वार
मित्यस्यास्यसाधुत्वात् तदर्थप्रयोगे साधुत्वस्य तुल्यत्वात् सा-
धुत्वज्ञानस्यान्वयबोधेऽप्रयोजकत्वाच्च गोणीत्याद्यपभ्रंशादाव-
प्यन्वयबोधाच्च न चात्मासंसर्गाग्रहोबाधकाभावात् ।
तस्मात् क्रियापदस्य कारकपदेन, कारकपदस्य च क्रियापदेन
सहान्वयबोधकत्वं नत्वेकं विनापरस्य । अपि च सकर्मक-
क्रियापदप्रयोगं विना द्वितीयानुपपत्तिः क्रियाप-
दार्थयोगे द्वितीया चेत् घटः आनयनं कतिरित्यत्रापि
द्वितीयापक्षेः तथा पुष्पेभ्य इत्यत्र स्मृहयतिपदाध्याहारं
विना चतुर्थानुपपत्तिः यदि च स्मृहयतिपदार्थयोगे चतुर्थी
तदा पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि स्यात् स्मृहयतीच्छति पदयोरेका-
र्थत्वात् । अथ साधुत्वार्थं द्वारं पुष्पेभ्य इत्यत्र पिधेहि स्मृह-
यति पदाध्याहारोऽनुमन्यते नत्वन्वयबोधार्थं तस्यान्वय-
प्रतियोगिज्ञानादेवोत्पत्तेरिति चेत् तर्हि क्रियापदप्रयोगं

विना न कारकविभक्तिः कारकपदप्रयोगं विना न तदन्वय-
योग्यं क्रियापदमिति केवलकारके क्रियापदाध्याहारः
केवलक्रियायाच्च कारकपदाध्याहारः साधुत्वार्थमावश्यक-
इति तज्जन्यैवोपस्थितिरन्वयबोधोपयिकी । तस्मात् क्रिया
कारकपदोपस्थापितयोरेव क्रियाकारकयोः परस्परान्वय-
इति शब्दाध्याहारएव कर्त्ताक्षेपे वक्ष्यामः' ।

व्याख्यातं चैतत् मथुरानाथेन दिङ्मात्रसत्त्वोदाह्रियते
'आसत्ति' निरूपयति आसत्तिश्चेति अन्यप्रतियो-
गिनोः पदार्थयोरव्यवधानेनोपस्थितिरासत्तिरित्यर्थः स्वा-
व्यवहितत्वसम्बन्धेन तत्पदार्थोपस्थितिमती तत्पदार्थो-
पस्थितिस्तत्पदार्थे तत्पदार्थस्यासत्तिरिति फलितार्थः
नचैवमासन्नानासन्नविभागव्याघातः समूहालम्बनरूपपदा-
र्थोपस्थितेरेव सर्वत्र शब्दाबोधोपयोगितया गिरिर्भुक्त-
मग्निमात् देवदत्तेनेत्यादावपि शब्दानुभवाव्यवहित-
पूर्ववर्त्ति समूहालम्बनोपस्थितिमादायैवाव्यवधानेनोपस्थिति-
सत्त्वात् उपस्थितेरेक्येन व्यवधानासम्भवादिति वाच्यं
भेदगर्भाव्यवधानस्य पूर्वोत्तरक्षणसाधरणत्वात् प्रवेशात् तच्च
स्वध्वंसाधिकरणभिन्नत्वे सति यः स्वप्रागभावाधिकरणसमय-
प्रागभावानधिकरणक्षयस्तदवच्छेदेन स्वसमवायिदेशोत्पत्तिक-
त्वे सति स्वभिन्नत्वम् । इत्यञ्च प्रथमं या प्रत्येकपदेभ्यः प्रत्येक-
पदार्थानां क्रमिका सृतिः सैवासत्तिरन्वयबोधोपस्थिति-
पूर्ववर्त्तिसमूहालम्बनरूपोपस्थितिः । अतएवासत्तिज्ञानं
हेतुः प्रत्येकपदजन्यपदार्थोपस्थितौनामाशुविनाशिनीनां
युगपच्छब्दबोधात् पूर्वमसम्भवेन स्वरूपसङ्गेतत्वासम्भवात्
नचैवं दण्डी कुण्डली खड्गो देवदत्त इत्यादानेकविशेष्य-
कनानाविशेषणकान्वयबोधस्थले आसत्त्यभावप्रसङ्गः तत्र वि-
शेषणोपस्थितेर्विशेषणान्तरोपस्थित्या व्यवधानादिति वाच्यं
प्रकृतान्वयबोधाननुगुणोयः स्वध्वंसाधिकरणक्षयस्तद्विज्ञ-
त्वस्याव्यवधानघटकीभूतसत्यनदलार्थत्वात् विशेषणान्तरो-
पस्थितिरक्षणं न प्रकृतान्वयबुद्धाननुगुणः अननुगुणत्वञ्च
फलबलकल्पं यादृशयादृशक्षणेन व्यवधानेऽप्यन्वयबोधोऽ-
नुभवसिद्धस्तत्क्षणभिन्नत्वस्यैवाननुगुणत्वरूपत्वात् । अतएव
गिरिर्भुक्तमित्यादौ भुक्तादिपदार्थोपस्थितिरणोयत्वेक-
पदोच्चारणानन्तरं चिरतरं विवक्ष्यमान्यपदसञ्चारितं तत्रा-
व्यवधायकक्षणेऽपि चाननुगुणस्त्वान्वयबोधोऽनुत्पत्तेरिति
तदुभयत्र नासत्तिः । नचैवं यत्र पदोपस्थितिव्यवधानेन,
पदार्थोपस्थितिश्चाव्यवधानेन, तत्राप्यासत्त्यापत्तिरिति वाच्यं
तत्पदोपस्थित्यव्यवहिततत्पदोपस्थितिजन्या तत्पदार्थो

पस्थितेरव्यवधानेन तत्पदार्थोपस्थितिस्तत्पदद्वयजन्यतत्पदार्थयोरन्वयबोधे आसत्तिरिति विवक्षितत्वात् । एवञ्च यत् पदोपस्थितिरव्यवधानेन, पदार्थोपस्थितिश्च व्यवधानेन, यत् वा पदार्थोपस्थितिरव्यवधानेन, पदोपस्थितिश्च व्यवधानेन, तत्रोभयत्रापि नासत्तिः किन्त्वे कपदोपस्थितिजन्यपदार्थोपस्थितिरपरपदोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपा ततोऽपरपदार्थोपस्थितिः पदान्तरोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपेत्यादिक्रमेण पदार्थोपस्थितिस्तत्रैवासत्तिः पदोपस्थितेरव्यवधानमपि पूर्वोत्तरक्षणसाधारणं प्रकृतान्वयबोधाननुगुणलक्षणघटितं बोध्यम् ननु आसत्तिभ्रमादन्वबोध इति सर्वेगीयते स कुत्रेति वाच्यं यत् व्यवहितपदोपस्थिताव्यवहितत्वधोर्व्यवहितायां पदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वधोर्वा तत्र तत्सम्भवात् । अथैवमासत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे रूपसत्याः पदजन्यपदार्थोपस्थितेः पृथक्कारणत्वे किं मानं, न च विशेषणज्ञानसाध्यं विशिष्टज्ञानमिति विशेषणज्ञानत्वेन कारणमिति वाच्यम् आसत्तिज्ञानस्यैव पदार्थविषयकत्वेन विशेषणज्ञानत्वादिति चेन्न तद्विलम्बेनापि शाब्दधीविलम्बात् तस्यापि पृथक्कारणत्वात् न च तद्व्यतिरेकस्थाने आसत्तिविलम्बादेव शाब्दधीविलम्ब इति वाच्यं न ह्यासत्तिः स्वरूपसतो हेतुः किन्तु तज्ज्ञानमेव तद्व्यतिरेकस्थानेऽपि सम्भवादिति निर्णयकतत्त्वदसत् एकलुपस्थाप्यकृतिवर्त्तमानत्वयोरन्वयबोधस्थानेऽप्याग्रे र्यत्वाहुमित्यादिना एकदैव पदजातमनुमितं स्रुतं वा ततश्च समूहालम्बनपदार्थस्मरणं जातं तत्राव्याप्तेः तत्र प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरभावात् न च तत्रापि क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिः कल्पनीयेति वाच्यम् अनुभवविरोधात् प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमन्तरेणापि तत्र शाब्दबोधस्यानुभविक्त्वात् किञ्चैतस्याः स्वरूपसत्त्वत्वं स्वयमेव निराकृतं क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधात् पूर्वं विनष्टत्वात् नाप्येतज्ज्ञानं कारणं मानाभावात् न ह्युपस्थितिज्ञानविलम्बात् शाब्दबोधविलम्बस्यानुभविक्त्वात् न च देवादृष्टादिना पदार्थोपस्थितौ पदजन्यत्वभ्रमेण शाब्दबोधानुदयात् तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति वाच्यं वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेः स्वरूपसतो हेतुत्वात्तदभ्रमे शाब्दबोधाभावात् अव्यवधानांशवैयर्थ्याच्च न चैतदुभयमानन्तरं शाब्दानुभवदर्शनादेतज्ज्ञानं हेतुरिति वाच्यं नहि यत्सत्त्वे यदुत्पद्यते तदेव तत्कारणं, अदाव्यवहितपूर्ववर्त्तितावत्पदार्थानामेव घटहेतुत्वापत्तेः

न च पदजन्यपदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वाव्यवहितपदजन्यत्वयोः संशये व्यवहितत्वव्यवहितपदजन्यत्वनिश्चये च शाब्दबोधानुत्पत्तेस्तन्निश्चयो हेतुः तयोः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवादिति वाच्यं तात्पर्यज्ञानसत्त्वे व्यवहितत्वव्यवहितपदजन्यत्वमप्येऽपि शाब्दबोधदर्शनादनुत्पत्तेरेवासिद्धेः नचैवं व्यवहितपदकदम्बात्मकस्त्रीकादौ योजनायां कारितायामेवान्वयबोधोनत्वन्वया इत्यत्र किं वीजमिति वाच्यं योजनायास्तात्पर्यमाहकत्वात् । अतएव यस्य योजनं विनैव तात्पर्यमहस्तस्य न योजनापेक्षा । एतेन अन्यप्रतियोगिपदं तदुपस्थापकपरं तथा च तदुपस्थापकपदोपस्थित्यव्यवधानेन तदुपस्थापकपदोपस्थितिस्तयो रासत्तिः न तु पदार्थोपस्थितौ नामव्यवधानमपेक्षितमिति केषाञ्चिन्मतमप्यपास्तं वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयाशङ्काहृत्यितेः समूहालम्बनोपस्थितिमादाय सर्वत्रास्याः सत्त्वेन आसन्नानासन्नार्थविभागव्याघासापत्तेः । न च भेदगर्भसव्यवधानं विवक्षणीयं पूर्वोक्तदोषाणामपि वृत्तेः । एतज्ज्ञानस्य कारणत्वेऽत्ररूपेण मानाभावाच्च । केचित्तु अव्यवधानेनेति विशेषणे तृतीया अन्यप्रतियोगिपदञ्च अन्यप्रतियोगिन उपस्थिति र्यत्वात् इति व्युत्पत्त्या अन्यप्रतियोग्युपस्थापकपरं तथा च तत्पदार्थान्विततत्पदार्थशाब्दबुद्धौ तत्पदे तत्पदाव्यवधानमासत्तिः नतुपस्थितौ नामव्यवधानं विवक्षितं मौनिल्लोकादौ लिप्यादिरूपदोषविशेषात् अव्यवधानश्रमेणान्वयबोधः । नचैवं स्त्रीकादौ योजनायामन्वयबोधो न स्यात् वक्तुर्दव्यवधानेनोच्चारितमिति विशेषदर्शनेन अभासम्भवात् इति वाच्यं योजनयोपस्थितवाक्यान्तरादेव तत्रान्वयबोधात् न तु स्त्रीकादितः । अव्यवधानज्ञानानुगुणलक्षणभेदाभेदसाधारणं स्वरूपसाधारणञ्च वाच्यं तेनैकपदाद्युपस्थितयोः कृतिवर्त्तमानत्वयोरन्वयबोधेऽपि न कायानुपपत्तिरित्याहुः तदप्यसत् वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयाशङ्काहृत्यितेस्तात्पर्यादिज्ञानसत्त्वे अव्यवधानज्ञानाभावेऽपि शाब्दबुद्धेरानुभविक्त्वाच्च नव्यास्तु वृत्त्या पदभोजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरियञ्च स्वरूपसत्येव हेतुः अतएव लिखितग्राम् आसत्तिस्तु यद्यपि स्वरूपसत्येव प्रयोजिका इत्यादिप्रभाकरोपाध्यायेनोक्तं न च एतस्या अपि कारणत्वेमानाभाव इति वाच्यं तथासति आनयेति वाक्यमाकर्षयतः प्रत्यक्षेण घटं पश्यतो घटस्य शाब्दबोधापत्तेः घटमानयेति वाक्यमाकर्षयतः कारणतया घटपदकारणा

काशस्वरणवत् आकाशस्य शब्दबोधापत्तेः नचैवं गिरि-
भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादितोगिरिरग्निमान् भुक्तं
देवदत्तेनेत्यन्वयबोधापत्तिरिति वाच्यं तथा तात्पर्य-
ग्रहसत्त्वे इष्टापत्तेः कदाचित्तु तत्र तथान्वयबोधस्य
सर्वैरेव इष्टत्वात् नचैवं कचिद्योजनायाः कथमुपयोग-
इतिवाच्यं तात्पर्यग्रहार्थं तदुपयोगितेत्युक्तत्वादिति प्राहुः
अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिरुक्ता सा च
शब्दबोधादेव तथा च तस्यापि आसत्तिः कारणं सा च
शब्दबुद्धिरुक्ता तस्याञ्च यद्यपरासत्तिः कारणं तदा अन-
वस्था फलोभूता चेत् अन्योन्याश्रय इत्यतश्चाह सा चेति
प्रसङ्गादन्यबोधनिर्वाहकपदजन्यपदार्थोपस्थितिपरिपाटीं
प्रदर्शयितुमाशङ्कते अथेति नव्यास्तु ननु वृत्त्या पद जन्यप-
दार्थोपस्थितिशेदासत्तिस्तदा नानाविशेषणकस्थाने कथमन्वय-
बोधः ? सर्वासां पदार्थोपस्थितोनाम् एकदाऽसम्भवादि-
त्वाशङ्कते अथेति इत्याहुः। मेलकं मेलनम् । विशेषणज्ञान-
साध्यत्वादिति विशेषणं पदार्थस्तदुपस्थितिसाध्यत्वात् इत्यर्थः
वृत्त्या पदधोजन्येयादिः । विशिष्टज्ञानस्य शब्दबोधानुभ-
वस्य । मेलकात् समूहात् एकदैव तावत्पदकृतिः न च सक-
लपदगोचरस्वरणाभावेऽपि प्रत्येकपदानुभवजनितप्रत्येकपदार्थ-
स्वरणाहितसंस्कारेभ्य एव सकलपदार्थगोचरमनेकं स्वरणं
सम्भवति तथा च सकलपदगोचरैकस्वरणपर्यन्तानुधा-
वनं विफलमिति वाच्यं प्रकारान्तरेण पदार्थोपस्थितेः
शब्दबोधाहेतुत्वात् पदज्ञानजन्यत्वोपपत्तये तदनुधावनात्
ननु श्रौतेण प्रत्येकपदानुभवेऽपि न सम्भवति तथाहि
आदौ घोत्पत्तिस्ततो द्वितीयकाले घषत्वनिर्विकल्पकोत्पत्तिः
अकारोत्पत्तिश्च अथ तृतीयकाले अकारतत्त्वनिर्विकल्पक-
घत्वविशिष्टघोत्पत्तिश्च नाशः ततश्चतुर्थकाले अत्वविशिष्टघी
टटत्वनिर्विकल्पकाकारनाशचरमाकारोत्पत्तिश्चः इदानीञ्च
षकारभानं न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य हेतुत्वात् ततः
पञ्चमकाले टत्वविशिष्टबोधाकारतत्त्वनिर्विकल्पकटकारनाशः
इदानीं प्राथमिकाकारभानं न सम्भवति तदभावात् ततः
षष्ठ्यण्ये अत्वविशिष्टबोधाकारनाशौ इदानीं टकारभानं
न सम्भवति तदभावात् तथा च कथं वर्णसमूहात्मकपद-
गोचरश्रोत्रानुभवः न च पूर्वपूर्ववर्णोपनयसहितान्य-
वर्णसन्निकर्षात् श्रोत्रानुभवसम्भव इति वाच्यं बहि-
रिन्द्रियजप्रत्यक्षे उपनीतं विशेषणतयैव भासते इति
नियमात् प्रत्येकवर्णसमूहस्य विशेष्यकपदप्रत्यक्षस्योपनय-
मर्थ्यादया श्रवणसम्भवात् पदप्रत्यक्षे प्रत्येकं सर्वस्य वर्णस्य

सुख्यविशेष्यत्वात् न च पूर्ववर्णोऽन्यवर्णविशेषणतया
भासते इति वाच्यं पूर्ववर्णोऽन्यवर्णविशेषणत्वनियामकस्य
तत्सम्बन्धस्याभावात् इति चेत् भैवं घादिसमुदायमात्रं न
घटादिपदं टघादेरपि घटपदत्वापत्तेरपि तु अव्यवहितो-
त्तरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्णवदुत्तरोत्तरवर्ण एव पदं तच्च श्रव-
सा न दुर्ग्रहं पूर्वपूर्ववर्णोपनयसहकारेणाव्यवहितोत्तरत्व-
सम्बन्धेन उत्तरोत्तरवर्णविशेषणतया पूर्वपूर्ववर्णग्रहसम्भवात्
वैयाकरणास्तु पूर्ववर्णज्ञानरूपाया उपनयसामग्र्याः सत्त्वे-
ऽपि पूर्ववर्णस्यैवोत्तरवर्णे विशेषणत्वेन भाने नियाम-
काभात् विनिगमनाभावेन अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेनैव
उत्तरोत्तरवर्णस्यापि विशेषणतया भानस्य दुर्वारतया
अतृप्तशब्दोस्तुल्यपदत्वापत्तेः तथा च अतृप्तोच्चारणे
तपदस्य श्रवसा यद्वात्वापत्तिरित्यतोवर्णसमुदायादन्यः स्फोट-
एव पदमित्याहुः तद्विशेषश्च स्फोटशब्दे वक्ष्यते ।

अत्रायं विशेषः । चिन्तामणिमते शब्दाध्याहारएव मधु-
रानाधेन तु आसत्तिप्रत्यक्षे आर्थाध्याहारोऽपीति
व्यवस्थापितम् । यथा “अस्तु वा शब्दाध्याहार एवावश्यक
स्तथापि तज्जन्यपदार्थोपस्थितित्वेन कुतोहेतुत्वं लाघ-
वात् पदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वस्योचितत्वात् तथा च
ओदनं पचतीत्यादौ सति तात्पर्यग्रहे यथाकथञ्चिदुप-
स्थितकलायादेरप्यन्वयबोध इत्यर्थाध्याहारपक्ष एव सम्यक्
“वाक्यं स्यादुद्योग्यताकाङ्क्षासत्तिवृत्तः पदोच्चयः” सा०द० ।
“आसत्तिकमेणान्वयः” रघु० ।

आसदन न० आ+सद-ल्युट् । १। प्राप्नो २नैकश्चसम्बन्धे च ।
आसन न० आस-ल्युट् । १। स्थितौ “एकत्वासनभोजनैः”
सूतिः। २। स्वस्थानस्थितिरूपे राज्ञां षड्गुणान्तर्वर्त्तिगुण-
भेदे च । तद्विष्टतिराग्नेये । “परस्परस्य सामर्थ्य-
विधातादासनं सूतम् । अरेख विजिगीषोश्च यानवत्
पञ्चधा सूतम्” । यानस्य पञ्चविधत्वञ्च । “विष्टहृ
सन्धाय तथा संभूयाथ प्रसङ्गतः । उपेत्या च निपुणैर्यानि”
पञ्चविधं सूतमिति तत्रैवोक्तम् । “परस्य स्वस्य सैन्यानां
साम्यं ज्ञात्वा विचक्षणः । आसनं स्वामिने ब्रूयात्
मन्त्री स्वामिहिते रतः इत्युक्ते ३। विजिगीषोर्यात्नानि-
वर्त्तकव्यापारे च । आसतेऽत्र आधारे ल्युट् । ४। उपवेशना-
धारे कम्बलाद्यासने । “आसनं वसनं शय्या दारामत्रं
अमण्डलुः । आत्मनस्तु शुचि प्रोक्तं न परेषां कदाचन”
आ०त०पु० । “प्रयत्नसत्तासनया गृह्यागतः” रघुः ।
“सहस्रदत्ते सुनिमासने सुनिः” भाषः “कृत्वासनं कौतुकवे-

दिमध्यम्' कुमा० 'शुची देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः'
गीता 'स्यापवेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्यक्षणे नृणाम्'
मनुः 'स वासवेनासनसन्निवृत्तम्' 'प्राञ्जलिर्जलजासनम्'
कुमा० । ५ देवतापूजाङ्गे उपचारभेदे तद्भेदादि कालि०
पु० 'आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा । वास्वं
वा चार्मणं कौशं मण्डलस्योत्तरे स्तुजेत् । पौष्पासनं यद्वि-
हितं यस्य तद्व्यदि गर्भकम् । निवेदयेत्तदा पद्मे विपुलं द्वारि
चोत्स्तुजेत् । पौष्पं पुष्पौघरचितं कुशस्तृणादिसंयुतम् ।
अतिप्रोतिकरं देव्या ममाप्यन्यस्य भैरव ! । यज्ञदारुसस-
ज्जुतमासनं मह्यं शुभम् । नोच्छ्रायं नातिविस्तीर्णमासनं
विनियोजयेत् । अन्यदारुवृक्षेष्वपि दद्यादासनसुत्तमम् ।
सकण्टकं क्षीरयुक्तं दारु सारविवर्जितम् । चैत्यश्रृङ्गान
संभूतं वर्जयित्वा विभीतकम् । वात्सलं कोषजं फालं वस्त्र
भेत्तव्यं मतम् । रोमजं कम्बलञ्चैव तदनेन चतुष्टयम् ।
अनेन रचितं दद्यादासनं चेष्टभूतये । सिंहव्याघ्रतरूणां
कागस्य महिषस्य च । गजानां तरुणाणाञ्च कृष्णसारस्य
चर्मणा । स्तम्भस्याथ रामस्य स्तम्भाणां नवभेदिनाम् । चर्म-
भिः सर्वदेवानामासनं प्रीतिदं स्मृतम् । वास्वेऽपि कम्बलं
शस्तमासनं देवतुष्टये । राङ्गवं चार्मणं श्रेष्ठं दारवं च-
न्दनोद्भवम् । यज्ञासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम् । सर्वेषां
अपि देवानामष्टवीणाञ्च यतात्मनाम् । योगपीठस्य सदृश
मासनं स्थानमुच्यते । आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं भुक्ति
माप्नुयात् । स्तम्भो रोहितो न्यङ्कुः शंखो बभ्रुषो
रुद्रः । शशेषहरिणाञ्चेति स्तम्भा नवविधा मताः ।
हरिणस्यापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ! । कृष्णः खड्गो
रुद्रश्चैव पृथक् स्तम्भस्तथा । एते वलिप्रदानेषु चर्म-
दाने च कीर्तिताः । सर्वेषां तैजसानाञ्च आसनं ज्येष्ठ
मुच्यते । आयसं वर्जयित्वा तु कांस्यं सीसकमेव च ।
शिलाभयं मणिभयं तथा रत्नभयं मतम् । आसनं देवता-
भ्यस्तु भुक्त्यै सक्त्यै समुत्स्तुजेत् । अत्रैव साधकानाञ्च
आसनं द्रष्टुं भैरव ! । यवासीनः पूजकस्तु सर्वसिद्धि-
मवाप्नुयात् । ऐणञ्च चार्मणं वास्वं तैजसञ्च चतुष्टयम् ।
आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्तितम् । पूर्वोक्तं
यज्ञं देवेभ्य आसनं परिकीर्तितम् । तत् सर्वमासनं शस्तं
पूजाकर्म्मणि साधके । न यष्टेऽसनो भूयात् पूजाक-
र्म्मणि साधकः । काष्ठादिकासनं कुर्यात् मितमेवं सदा
बुधः । चतुर्विंशत्यङ्गुलेन दीर्घं काष्ठासनं मतम् । षोडशाङ्गुल-
विस्तीर्णमुत्तमं चतुरङ्गुलम् । पञ्चाङ्गुलं वा कुर्यात्तु नोच्छ्रितं

चात्र कारयेत् । पूर्वोक्तं वर्जयेद्वर्ज्यमासनं पूजनेऽपि ।
वास्वं द्विहस्तान्नो दीर्घं सार्द्धहस्तान्नं विस्तृतम् । त्र्यङ्गु-
लास्तु तथोच्छ्रायं पूजाकर्म्मणि संश्रयेत् । यथेष्टं चार्मणं
कुर्यात् पूर्वोक्तं सिद्धिदायकम् । षडङ्गुलाधिकं कुर्यान्नो-
च्छ्रये तु कदाचन । काम्बलं चार्मणं चैलं महामायाप्रपू-
जने । प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यायास्तथैव च । त्रिपुरा-
याश्च सततं विष्णोश्चापि कुशासनम् । बहुच्छ्रायं न चैव स्यात्
तथैव वक्तुं विस्तृतम् । दारु भूमिसनं प्रोक्तमश्रृङ्गापि सर्व-
कर्म्मणि । पृथक् पृथक् कल्पयेच्च शोभनं ताडशासनम् ।
न पत्रमासनं कुर्यात् कदाचिदपि पूजने । न प्राशयङ्गं-
न मुद्भूतमस्थिजं हिरदाढते । मातङ्गदन्तसज्जातमासनं
कामिके चरेत् । चर्म पूर्वोदितं प्लाह्यं तथा गन्धस्नानस्य च ।
सलिले यदि कुर्यात् देवतानां प्रपूजनम् । तत्प्राप्यासन
मासीनो नोत्थितस्तु समाचरेत् । तोये शिलाभयं कुर्या-
दासनं कौशमेव वा । दारवं तैजसं वापि नान्यदासन
माचरेत् । आसनारोपसंस्थानस्थानाभावे तु पूजकः ।
आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले । यद्यासनस्य
संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते । अन्यत्र वा तदा स्थित्वा
देवपूजां समाचरेत् । इत्येतत् कथितं पुनः ! पूज्यपूजक
सङ्गतम् । आस्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ५ देहस्थैर्यसाधने
करचरणादिवन्धभेदरूपे योगाङ्गभेदे 'यमनियमासनप्राणा-
यासप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टाङ्गानि' विभज्य
'स्थिरसुखमासनम्' पात० सू० ० लक्षितं तस्य वृत्तिः यथा
'निश्चलं सुखवहं च यदासनं तदयोगाङ्गम् । आस्यतेऽनेने-
त्यासनं तच्च द्विविधम् बाह्यं शारीरं च तत्र चैलाजि-
नकुशोत्तरं बाह्यं, शारीरं पद्मखस्तिकादि । तत्र पद्मासनं
प्रसिद्धम् । सव्यमाकुञ्चितचरणम् दक्षिणजङ्घोर्वन्तरे,
दक्षिणं च सव्यजङ्घोर्वन्तरे, निजिपेदिति खस्तिकासनम् ।
द्वे पादतले दृष्यसमीपे संपुटीकृत्य संपुटोपरिपाणिक-
च्छपिकां न्यसेदिति भद्रासनम् । योगपट्टेन सीपान्न-
यासनम् । जानुप्रसारितबाह्वोऽभयनं पर्यङ्कासनं क्रौञ्चो-
द्गजादिवदुपवेशनं क्रौञ्चाद्यासनं द्रष्टव्यम् । आसन-
स्थैर्योपायमाह । 'प्रयत्नशौचित्त्यानन्तसमापत्तिभ्याम्'
पात० सू० । 'स्वाभाविकः प्रयत्नश्चलत्वादासनविघातकः
तस्योपरमेणासनं सिध्यति अनन्ते नागनायके स्थिर-
तरफणासहस्रविष्टतविश्वमण्डले चित्तस्य समापत्त्या देहा-
भिमानाभावेनासनदुःखास्फूर्त्तौरासनं सिध्यति । तत्सिद्धि-
लिङ्गमाह । 'ततोद्वाननभिघातः' पात० सू० । 'आसन-

जयाच्छीतोष्णादिभिरनभिधातो बाधाभावे भवति" इतिः
इदञ्च राजयोगाङ्गं हृद्योगाङ्गानि पुनरन्येऽपि बन्धाः-
काशी० उक्ताः यथा 'महासुद्रां नभोसुद्रासुड्डीयानं जल-
भ्रमम् । मूलबन्धन्तु योवेत्ति स योगी योगसिद्धिभाक् ।
शोधनं नाडिजालस्य घटनञ्चन्द्रसूर्ययोः । रसानां शोषणं
सम्यक् महासुद्राभिधीयते । योनिं वामाङ्घ्रिणापीड्य कृत्वा
वक्षःस्थले हनुम् । हस्ताभ्यां प्रसृतं पादं धारयेद्वज्रिणाञ्च-
रम् । प्राणान् कुक्षौ समापूर्य चिरं सञ्चारयेच्छूनैः ।
एषा प्रोक्ता महासुद्रा महारोगविनाशिनी । चन्द्राङ्गे तु
समभ्यस्य सूर्याङ्गे पुनरभ्यसेत् । या वल्ल्या भवेत्
संख्या ततोसुद्रां विसर्जयेत् । न हि पथ्यसपथ्यं वारसाः
सर्वेऽपि नीरसाः । अपि घोरं विषं पीतं पीयूषमिव
जीर्यति । ज्यकुष्ठगुदावत्तं गुल्माजीर्णपुरोगमाः । तस्य
दोषाः क्षयं यान्ति महासुद्राञ्च योज्यसेत् । कपाल-
कुहरे जिह्वा प्रतिष्ठा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टि-
सुद्रा भवति खेचरी । न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत क-
र्मणा । बाध्यते न स कालेन योसुद्रां वेत्ति खेचरीम् । चि-
त्तञ्चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खेगता । तेनैषा खेचरी
नाम सुद्रा सिद्धिर्निषेविता । यावद्विन्दुः स्थितोदेहे ताव-
न्मृत्युभयं कुतः । यावद्ब्रह्मा नभोसुद्रा तावद्विन्दुर्न गच्छति ।
उड्डीनङ्कुरुते यस्मादहोरात्रं महाखगः । उड्डीयानं
ततः प्रोक्तं तत्र बन्धोऽभिधीयते । जठरे पश्चिमं जातु-
नाभेरूर्ध्वञ्च धारयेत् । उड्डीयानं क्षयं बन्धोऽमृत्योरपि
भयं जयेत् । भ्रमाति हि शिराजालमधोगासिन भोजनम् ।
एष जलभ्ररो बन्धः कण्ठे दुःखौघनाशनः । जलभ्ररे कृते
बन्धे कण्ठसङ्कोचलक्षणे । न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः
प्रधावति । पण्णं भागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्भुदम् ।
अपानमूर्ध्वमाकृष्य मूलबन्धोऽभिधीयते । अपानप्राणयो-
रैक्यं जये मूलपुरीषयोः । युवा भवति दृढोऽपि सततं मूलबन्ध-
नात्" ।

रुद्रयामलेऽनेकविधान्यासनानि दर्शितानि यथा । "अथा-
सनप्रभेदञ्च शृणुष्व सिद्धिकाङ्क्षिणाम् । यत्र तत्र
पूजकानां सिद्धिरत्र सहीतले । अधोसुखासनं नाथ !
सर्वेषां प्राणिनां सुखम् । जङ्गमाग्रेण देवेश ! धारयेत्
भारतुं सुधीः । सर्वान्सनानां श्रेष्ठं हि जङ्गपादो हि यत्-
चरेत् । तदैव महितां सिद्धिं ददाति वायवी कला ।
पद्मासनं तथा कुर्यात्प्राणवायुषु सिद्धये । शुभासनं सदा
ध्यायेत् पूरयित्वा पुनःपुनः । उरुमूले वामपादं पुन-

सद्विचक्षणं पदम् । वामोरौ स्थापयित्वा च पद्मासनमिति
सूतम् । सव्यापसव्ययोगेन आसनं परिकल्पयेत् । तदैका-
सनकाले तु द्वितीयासनमारभेत् । पृष्ठे पादद्वयं सीम्नि-
वृद्धाङ्गुष्ठद्वयं सुधीः । कायसङ्कोचमाकृत्य धृत्वा बद्धासनं
भवेत् । इति बद्धासनं बद्धा वायुबद्धः पुनःपुनः ॥
चिवुके स्थापयेद्यत्नाद्विद तेजश्च भास्करे । इत्यासनं हि
सर्वेषां प्राणिनां सिद्धिकारणम् । वायुं वशे तु
कुर्याद्यः स योगी नात्र संशयः । भावसिद्धिकरं नाथ !
सर्वेषां दृष्टिकारणम् । वामपादतले कुर्यात् पादं दक्षिण-
मेव तत् । सव्यापसव्ययोगेन आसनद्वयमेव च । सर्वत्रैवं-
प्रकारञ्च कृत्वा नातीव साधयेत् । शृणुष्वान्यान्यासनानि
द्वाविंशत्संख्यकानि च । सव्यापसव्ययोगेन द्विगुणं प्रभ-
वेदिह । चतुःषष्ट्यासनानीह वदामि वायुशोधनात् । इा
त्रिंशदुपन्यभेदेन कल्पयेत् वायुद्वये । कार्मुकासनमा-
कृत्य उदरे पूरयेत् सुखम् । तदा वायुर्वशं याति कालेन
सूक्ष्मवायुना । बद्धपद्मासनं मन्त्री वेष्टयित्वा प्रधा-
रयेत् । करेण दक्षिणेनैव वामपादाङ्गुलीतटम् । सव्या
पसव्यद्विगुणं कार्मुकासनमेव च । कार्मुकद्वययोगेन शरव-
वद्वायुना नयेत् । कुक्कुटासनमावक्ष्ये नाडीनिर्मलहेतुतः ।
सत्कुलागममार्गेण कुर्यात् वायुनिवेशनम् । निजहस्त-
द्वयं भूमौ पातयित्वा जितेन्द्रियः । पद्मां बद्धा करौ
देव ! कर्परद्वयमध्यतः । सव्यापसव्यगुलं कुक्कुटं ब्रह्मणा-
कृतम् । बद्धं कृत्वा अधःशीर्षं यः करोति खगासनम् ।
खगासनप्रसादेन अमलोपोभवेद्भुतम् । पुनःपुनः अमा-
देव विषयअमलोपकृत् । लोलासनं सदा कुर्यात् वायु-
लौल्यापघातनात् । स्थिरवायुप्रसादेन स्थिरचेता भवेद्
भुतम् । पद्मासनं समाकृत्य पादयोः सन्धिसङ्घरे ।
हस्तद्वयमधोदेशे नियोज्य कुक्कुटाकृति । निजहस्तद्वयं
लग्नं निपात्य हस्तनिर्भरम् । तस्मात् शरीरसत्याप्य स्थिरप-
द्मासनेऽनिलम् । स्थित्वैतदासने मन्त्री अधःशीर्षं करोति
चेत् । उत्तमं त्वासनं ज्ञेयं योमिनामतिदुष्कभम् ।
एतदागनमात्रेण शरीरं शीतलं भवेत् । पुनःपुनः
शोधनेन चेतना कुण्डली भवेत् । सव्यापसव्ययोगेन
यः करोति पुनःपुनः । पूरयित्वा मूलपद्मे सूक्ष्मवायुं
विकुम्भयेत् । कृत्वा कुम्भकमेव हि सूक्ष्मवायौ लसद्भिधौ ।
मूलादिब्रह्मरन्धान्ते स्थापयेत् गगने पदे । एतत् शुभा-
सनं कृत्वा सूक्ष्मरन्ध्रेष्वशेषतः । सूक्ष्मरन्ध्रे यथा सूत्रं
पूरयेत् सूक्ष्मवायुना । एवं क्रमेण पद्मासात् पूरकस्यापि

लक्षणम् । महासुखं समाप्नोति योगाष्टाङ्गनिषेवणात् ।
अथ वक्ष्ये महादेव ! पर्वतासनसुत्तमम् । यत् कृत्वा स्थिर-
रूपः स्यात् षट्चक्रादिविलोडनः । योन्यासनं सर्व-
योगे योगिनामवलम्बनम् । तत्कालं सकलं तावत् खे-
चरोऽयमदेव हि । पादगोष्ठेन चाक्रम्य लिङ्गाय योनियो
जयेत् । अन्यं पादसुरौ दत्त्वा तत्र योन्यासनं भुवि ।
एतन्मध्ये महादेव ! बद्धयोन्यासनं शृणु । यत् कृत्वा विचरेत्
योगी पृथिव्यामीश्वरो यथा । कृत्वा योन्यासनं नाथ !
लिङ्गगुह्यादिवन्धनम् । सुखनासानेत्वकर्षं कनिष्ठाङ्गुलि-
भिस्तथा । ओष्ठाधरं कनिष्ठाभ्यामनामाभ्याञ्च नासिके ।
मध्यमाभ्यां नेत्रयुग्मं तर्जनीभ्यामथ श्रुती । एतत् सिद्धा-
सनं नाम योगिनामतिदुर्लभम् । कृत्वा वायुस्तम्भनं च
भूलभारस्य स्तम्भयेत् । सव्यापसव्ययोगेन सिद्धो भवति
साधकः । शनैः शनैः समारुध्य कुम्भयेच्च प्रपूरयेत् । अरु-
णोदयकालाच्च वसुदण्डेन भैरव ! । सव्यापसव्ययोगेन-
गृहीत्वा बाह्यगानिलम् । द्वितीयप्रहरे कुर्यात् बाह्य-
पूजां मनोरमाम् । एतदासनमाकृत्य सिद्धो भवति
साधकः । अथान्यदासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा चामरोभ-
वेत् । मत्साधकः शुचिः श्रीमान् कुर्याद्भावाभि-
भावितः । भेकनामासनं योग्यं नाथ ! वक्ष्यामि तद्गु-
णम् । निधाय पादयुगलं स्तम्भे वाहौ पदोपरि । ध्याये-
दिष्टपदं श्रीमान् आसनस्थः सुखाय च । यदि
सर्वाङ्गसुखोऽल्य गगने खेचरासनम् । महाभेकासनं प्रोक्तं
सर्वसिद्धिप्रदायकम् । महाविद्या-महासन्तं प्राप्नोति
जपतीह यः । एतत् प्रभेदं वक्ष्यामि यः करोति सचा-
मरः । एकं पादसुरौ बद्धा स्तम्भेऽन्यपादरक्षणम् । एतत्
प्राणासनं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम् । वायुं भूले
समारोप्य प्रत्याकुञ्च्य प्रसारयेत् । केवलं पादमेकञ्च
स्तम्भे चारोप्य यत्नतः । एकपादेन गगने तिष्ठेत् स दण्ड-
वत् प्रभो ! । अपानासनमेतद्वि सर्वेषां पूरकाश्रयम् ।
कृत्वा सूक्ष्मशीर्षपद्मे समारोप्य च वायुभिः । तदा सिद्धो
भवेन्नर्त्यो नात्र कार्या विचारणा । प्राणापानासने कृत्वा
मन्त्री योगेश्वरो भुवि । समानासनमावक्ष्ये सिद्धिमन्त्रादिसा-
धनम् । एकं पादसुरौ दत्त्वा गुह्येऽन्यं लिङ्गवत्की । एत-
द्वीरासनं नाथ ! समानासनसंज्ञकम् । इत्याकृत्य जपे-
न्मन्त्रं धृत्वा वायुं चतुर्दले । कुण्डलीं भायवेन्मन्त्री कोटि
विद्युक्ताकृतिम् । आत्मचन्द्रावृत्तरसैराश्रुतां योगिनीं
सदा । वीरासनं तु वीराणां योगवायुप्रसाधनम् । योजा-

नाति महावीरः स योगी भवति ध्रुवम् । अथ वक्ष्ये
महाकाल । समानासनसाधनम् । भेदक्रमेण यज्ज्ञात्वा
वीराणामधिपोभवेत् । समानासनमाकृत्य बद्धाङ्गुष्ठं करेण
च । एतेन साधुकारी स्यात् सर्वयोगादिसाधने । आसनं
योहि जानाति वायुना हरणं तथा । कालादीनां निर्वयन्तु
स कदाचित् न नश्यति । कालेन लभ्यते सिद्धिः काल-
रूपोमहोज्ज्वलः । साधकैर्योगिभिर्ध्येयः सिद्धवीरासना-
त्मना । अथ वक्ष्ये नीलकण्ठ । अन्यभद्रासनं शुभम् ।
ज्ञात्वा रुद्रो भवेत् क्षिप्रं सूक्ष्मवायुनिषेवणात् । कृत्वा-
पद्मासनं मन्त्री जङ्घायाः कुहरे करौ । कर्परस्थलपर्यन्तं
विभिद्य स्तम्भधारणम् । भित्त्वा पद्मासनं मन्त्री हस्ताङ्गे-
न विपाटयन् । येन शीर्षं भवेन्नम्रं सर्वाङ्गुलिभिराश्रितम् ।
अन्यभेदासनं कुर्यात् खेचरादिप्रदर्शनम् । कृत्वा सूक्ष्म-
वायुलयं परमात्मनि कारयेत् । अथान्यासनमावक्ष्ये-
योगपूर्वकरक्षणात् । कृत्वा पद्मासनं पादाङ्गुष्ठं जङ्घां
हि संस्थितम् । हस्तमेकन्तु जङ्घायां कान्मुक्तं कर्परो
र्द्धकम् । पद्मासने समाधाय अङ्गुष्ठं परिधारयेत् ।
कान्मुक्तासनमेतद्वि सव्यापसव्ययोगतः । पद्मासनं वेष्ट-
यित्वा अङ्गुष्ठं च प्रधारयेत् । यः करोति सदा नाथ !
कान्मुक्तासनसुत्तमम् । रोगादिनाशं शूलूणां क्षयं नीत्वा
सुखी भवेत् । अथ वक्ष्येऽत्र संचेपात् सर्वाङ्गनासनसुत्त-
मम् । यत् कृत्वा निपुणो योगी विद्याभिः पण्डितो
भवेत् । अधो निधाय शीर्षञ्च ऊर्ध्वपादद्वयञ्चरेत् । पद्मा-
सनं तु तत्रैव भूमौ कर्परयुग्मकम् । दण्डे दण्डे तु यः
कुर्यात् श्वासशान्तिपरः सुधीः । नित्यं सर्वासनं हित्वा
न कुर्याद्वायुधारणम् । मासेन तस्य सिद्धिः स्यात् सर्व-
रोगविनाशनम् । अन्यान्यध्यामनानि ततोक्तानि विस्त-
राच्च दर्शितानि । निर्वाणतन्त्रे जन्तुसंख्यया चतुर-
शीतिलक्षसंख्यकान्यासनान्युक्तानि किन्तु तेषां लक्षणवि-
शेषास्तत्र नोक्ताः तेषां मध्ये द्वयोरेव प्राधान्यमित्यपि
तत्रैवोक्तम् । यथा "आसनानि कुलेशानि ! यावन्नोजीव-
जन्तवः । चतुरशीतिलक्षाणि चैकैकं ससुदाहृतम् । आस-
नेभ्यः समस्तैभ्यः साम्यतं द्वयमुच्यते । एकं सिद्धासनं
नाम द्वितीयं कमलासनम्" । एषां ब्रह्मविधानामासनानां
मध्ये "सुखेनैव भवेदस्मिन्नासने ब्रह्मचिन्तनम् । आसनं
तद्विजानीयादितरत् सुखनाशनम्" इत्यभिप्रेत्युक्तोक्तैः
पातञ्जलोक्तस्य स्थिरमुखस्यैवासनस्य ब्रह्मचिन्तने ग्राह्य-
तेत्येवमेवम् । तन्त्रसारे योगाङ्गासनानि पञ्च सलक्षणान्यु-

ज्ञानि यथा “पञ्चासनं खस्तिकाख्यं भद्रं वज्रासनमन्या ।
वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम् । उर्वोरुपरि
विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे । अङ्गुष्ठौ च निबन्ध्याङ्ग-
स्ताभ्यां व्युत्क्रमात्ततः । पञ्चासनमिदं प्रोक्तं योगिनां
हृदयङ्गमम् । जानूर्ध्वरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायो विशेषयोगी खस्तिकन्तु प्रचक्षते । सीमनि
पार्श्वयोन्यस्य गुल्फयुग्मं सुनिश्चलम् । वृषणाधः पार्श्व-
पादौ पाणिभ्यां परिरक्षयेत् । भद्रासनं ससङ्घिष्टं
योगिभिः परिकल्पितम् । उर्वोः पादौ क्रमाच्चस्त्रेस्तालोः
प्रत्यङ्मुखाङ्गुली । करौ निदध्यादाख्यातं वज्रासनमनुत्तमम् ।
एकस्यादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथेतरम् । ऋजुकायोविशे-
न्मन्त्रो वीरासनमितोरितम्” यत् महाभातिवसति
तस्मिन् ईगजस्कन्धदेशे आस्यतेऽनेन आ+अस-कर्मणि
ल्युट् । अस्यग्न्यविशेषसाधने । असनएव अण् । असन-
नष्टे पु० ८जीवकष्टे पु० । आसनशब्दस्थाने शसादौ
तद्धितयाजादौ च परे आसन्नादेशः इति काशिकादयः
भसोरभायान्तु तत् दूषयित्वा आस्यशब्दस्थाने एव तदादेश
इत्युक्तं यथा “यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति
काशिकायास्तत्तन्तु प्रामादिकम् “आसोष्टकस्य वृत्तिरकाम-
भीके” इति मन्त्रे सुखादित्यर्थस्यौचित्यात् “ष्टकस्य चित्
वृत्तिरकामन्तरास्यादिति” मन्त्रान्तरसंवादाच्च वाख्यातञ्च
तथैव वेदभाष्ये इति । [“निषेदुषीमासनवन्धधीरः” रघुः ।

आसनबन्ध पु० आसनार्थो बन्धः । करचरणादोनामन्योन्यबन्धे
आसनमन्त्र पु० आसनस्य शुद्धार्थो दानार्थो वा मन्त्रः । त-
न्त्रोक्ते “आधारशक्तिकमलासनाय नमः” इत्यादिके तत्तत्प्र-
करणोक्ते ऽमन्त्रभेदे २देवेभ्य आसनदानार्थे मन्त्रभेदे च ।
स च मन्त्रः “पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतस्त्वेषानो यदन्नेनाभिरोहति” श्रौतः । “शेष-
मञ्चं महादिव्यं फणामणिसहस्रकम् । कोटिस्त्रय्यप्रती-
काशं गृह्णाणासनमीश्वरः” इति पौराणिकञ्च । एव-
मन्योऽपि तत्तत्कल्योक्तो ज्ञेयः । आसनपरिग्रहार्थे
३मन्त्रे च “आसनमन्त्रस्य मेरुष्टष्ठ ऋषिः सुतलं छन्दः
कूर्मोदेवता आसनपरिग्रहे विनियोगः” तन्त्रसा० ।

आसना स्त्री आस-युच् । स्थितौ २ उपवेशने ।

आसनादि पु० आसनमादिर्यस्य । मन्त्रोक्ते पूजाङ्गे आसन-
प्रभृतौ उपचारगणे “आसनं स्वागतं पादमर्घमाचम-
नीयकम्” उपचारशब्दे निवृत्तिः ।

आसनी स्त्री आस-आधारे ल्युट् ङीप् । १ विषणौ

२मर्यादायाञ्च भेदि० । [नि० । वासुदेवे भेदि० ।
आसन्द पु० आसीदत्यस्मिन् प्रलयकाले आ+सद्-अच्चादि०
आसन्दी स्त्री आसद्यतेऽस्याम् आ+सद्-अच्चादि० नि० गौरा०
ङीप् । १ उपवेशनयोग्ये आसनयन्त्रे (केदारा)
२ क्षुद्रखट्वायाम् (कौच) । ३ सभासम्यवेदिकायाम्
“औदम्बरीमासन्दी नाभिदन्नाभरत्निमातासुताहरन्ति”
कात्या० ७, २७ । ४ उक्तलक्षणायां पोठिकायाञ्च । आसन्दी-
शब्दस्य निरुक्तिरपि शत० ब्रा० दर्शिता । “इयं वा
आसन्दी अस्यां हीदं सर्वमासन्नम् तस्मादस्मा
आसन्दीमाहरन्ति” इति । स्वत्यार्थे कन् । क्षुद्रास-
नयन्त्रभेदे स्त्री । “जाम्बूनदमयीमासन्दिकाम्” काद० ।
आसन्दी+अस्त्यर्थे मत्तप् मध्वा० मस्य वः । आसन्दीयुक्ते
ति० स्त्रियां ङीप् । “आसन्दीवान् आसभेदः” सि० कौ० ।

आसन्न लि० आ+सद्-क्त । १ निकटस्थे, २ उपस्थिते च ।
“आसन्नपतने कूले कूलं पिपतिषतीति” शा० भा० ।
३ सन्निधानयुक्ते ऽस्यक्स्थिते च “सर्वमत्वासन्नमिति”
शत० ब्रा० । ईशाब्दबोधसाधनासत्तियुक्ते वाक्ये “आसन्ना-
नासन्नविभागव्याघातः” शब्दचिन्ता० । ५ समूहौ च ।

आसन्नकाल पु० आसीदत्यस्मिन् काले आ+सद्-आधारे क्त
कर्म० । मृत्युकाले ।

आसन्य पु० आस्ये भवः यत् आसन्नादेशः । सुखमन्ये
सुखान्तर्विलस्ये सुख्ये प्राप्ते “अथ हैनमासन्यं प्राण-
मूचुः” शत० ब्रा० ।

आसन्वत् लि० आस्यसमानार्थकः आसनशब्दोऽस्ति ततः
अस्त्यर्थे मत्तप् । आस्ययुक्ते समुखे । “यद्भूतं यच्च
भाव्यमासन्वत्तेन ते चारये विषम” अथ० ई, १, २ ।

आसमञ्ज पु० असमञ्ज एव स्वार्थे अण् । स्वर्यवन्त्ये सगर-
युक्ते क्षतियभेदे ।

आसम्बाध लि० समन्तात् संवाधा यत् । सङ्कीर्णस्थाने
परस्परसंघर्षणेन क्लिष्टे । “आसम्बाधा भविष्यन्ति पन्थानः
शरद्विष्टभिः” रामा० ।

आसव पु० आस्यते आ+सृ-कर्मणि अण् । १ अभिषव-
णीये मद्ये (चोयानमद) तल्लक्षणादि भावप्र० । “यच्च
पक्वौषधान्भुज्यां सिद्धं मद्यं स आसवः । आसवस्य बीज-
द्रव्यगुणैर्द्वायुषाः समाः” नवपुराणमद्ययोग्युणास्तत्रैव ।
“मद्यं नवसभिष्यन्दि विदोषजनकः परम् । अक्रच्छं
वृंहणं ग्राहि दुर्गन्धं विशदं गुरु । जीर्णं तदेव रोचिष्यु
कमिच्छे शान्तिनापहम् । हृद्यं सुगन्धि गुणवत्तु अम-

विशोधनम्' । सात्विकादिपानकर्तृभेदेन चेष्टाविशेषाश्च त-
त्प्रोक्ताः "सात्विकोगीतिहास्यादिराजसो साहसादिकम् ।
तामसो निन्द्यकर्माणि निद्रां च मदिरां चरन्" । चरन्
पिबन् कुर्यादिति शेषः । "विधिना सात्वया काले हितै
रन्यैर्यथाबलम् । प्रहृष्टोयः पिबेन्नद्यं तस्य स्यादमृतं
यथा । किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवाहं तथा स्मृतम्'
सुश्रुते तु मद्यभेदेन गुणविशेषादिकमुक्तं यथा

"सर्वे पित्तकरं मद्यमस्त्वं दीपनरोचनम् । भेदनं कफ-
वातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम् । पाके लघु विदाह्युष्णं
तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् । विकाशि स्फुटविण्मूत्रं शृणु
तस्य विशेषकम् । माद्वीकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा ।
रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिषिध्यते । मधुरं तद्वि
रूढञ्च कषायानुरसं लघु । लघुपाकि सरं शोथविषम-
ज्वरनाशनम् । माद्वीकाल्पान्तरं किञ्चित् खार्जूरं वात-
कोपनम् । तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कर्षणं लघु ।
कषायमधुरं हृद्यं सुगन्धोन्मिन्द्रियबोधनम् । कासार्यो-
पह्णोदीपनमूत्राघातानिनापह्ण । स्तन्यरक्तलयहिता-
सुरा वृंहणदीपनी । कासार्योपह्णोश्वासप्रतिश्यायविना-
शिनी । श्वेता मूलकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा । कर्दा-
रोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्दनी । प्रसन्ना कफवाताशौ-
विबन्धानाहनाशिनी । पित्तबाल्यकफा रुक्षा यवै-
र्ज्वरप्रकोपणी । विष्टम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला तु मधू-
लिका । रुक्षा नातिकफा वृक्षा पाचनी चाक्षिकी स्मृता ।
विदोषो भेद्यष्ट्यश्च कोहलो वदनप्रियः । पाण्डुष्णो-
ऽजगलः पक्ता रुक्षस्तृट्कफशोफहृत् । हृद्यः प्रवाहि-
काटोपदुर्नामानिलशोफहृत् । वक्त्रसो हृतसारत्वा-
द्विष्टो वातकोपनः । दीपनः स्फुटविण्मूत्रो विश-
दोऽल्यमदो गुरुः । कषायो मधुरः शीधुर्गौडः पाचन
दीपनः । शर्करो मधुरो रुच्यो दीपनो वस्तिशोधनः ।
वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः । तद्वत् पक्क-
रसः शीधुर्वल्लवर्षकरः सरः । शोफघ्नो दीपनो हृद्यो
रुच्यः श्लेष्माशंसं हितः । कर्षणः शीतरसिकः श्वयधूदर-
नाशनः । वर्षकज्जरणः स्वर्यो विबन्धोऽशंसं हितः ।
आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नोव्रण्यः संसाहको लघुः ।
कषायमधुरः शीधुः पित्तघ्नोऽस्तृक्प्रसादनः । जाम्बवो
बद्धनिखन्दस्तुवरो वातकोपनः । तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो
मूलबलः कफवातघ्नः । सुखप्रियः स्थिरमदो विज्योऽ-
निलनाशनः । लघुर्मध्वासवम्भेदी मेहकुष्ठविषापहः ।

तिक्तः कषायशोफघ्नोऽस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत् । तीक्ष्णः
कषायो मदकटुर्नामकफगुल्महृत् । कभिमेदोऽनिलहरो
भैरेयो मधुरो गुरुः । बल्यः पित्तहरो वरुणो मृद्वी-
केक्षुरसासवः । शीधुर्मधूकपुष्पोऽथो विदाह्यग्निबलप्रदः ।
रूढः कषायकफहृत्वातपित्तप्रकोपणः । निर्दिशेद्रसत-
श्चान्यान् कन्दमूलफलासवान् । नवं मद्यमभिसृज्मि गुरु
वातादिकोपनम् । अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि
च । सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु कभिनाशनम् ।
स्फुटस्तोतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहम् । अरिष्टो
द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः । बद्धदोषहरश्चैव दोषा-
णां शमनश्च सः । दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्त-
विशोधनः । शृलाध्मानोदरश्लीहज्वराजीर्णाशंसं हितः ।
पिप्पल्यादिकतो गुल्मकफरोगहरः स्मृतः । चिकि-
त्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः पृथक् । अरिष्टास-
वशीधूनां गुणान् कर्माणि चादिशेत् । बुद्ध्या यथास्व
संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक् । सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं
विरसं कभिलं गुरु । अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भा-
जनस्थितम् । अलौषधं पर्युषितमत्यक्षं पिच्छिलञ्च
यत् । तद्वर्ज्यं सर्वदा मद्यं किञ्चिच्छेषन्तु यद्वेत् ।
तत्र यत् स्लोकसम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु । कफप्रकोपि
तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः । पित्तप्रकोपि बद्धलं तीक्ष्ण-
मुष्णं विदाहि च । अहृद्यं फेनिलं पूतं कभिलं विरसं
गुरु । तथा पर्युषितञ्चापि विद्यादनिलकोपनम् । सर्व-
दोषैरुपेतन्तु सर्वदोषप्रकोपणम् । चिरस्थितं यातरसं
दीपनं कफवातजित् । रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं म-
दावहम् । तस्यानेकप्रकारस्य सद्यस्य रसवीर्यं तः । सौ-
क्ष्माद्रादौष्णप्राञ्च तैल्लय्याञ्च विकाशित्वाञ्च वज्रिना । समेत्य
हृदयं प्राप्य धमनोरुर्ध्वभागतम् । विषोभ्येन्द्रियचेतांसि
वीर्यं मद्यतेऽचिरात् । चिरेण श्लेष्मिके पुंषि पानतो
जायते मदः । अचिराद्वातिके वृष्टः पैत्तिके शीघ्रमेव तु ।
सात्विके शौचदात्रिण्यर्हर्मखण्डनलासः । शीताध्ययन
सौभाग्यसुरतोत्साहकमदः । राजसे दुःखशीलत्वसात्म-
न्यागं ससाहसम् । कलहं साहबन्धन्त करोति पुरुषे
मदः । अशौचनिद्रायात्ययार्गस्यागमनलोभताः । अस-
त्यभाषणञ्चापि कुर्याद्वि ताससे मदः । रक्तपित्तकरं
शुक्तं छेदि भुक्तविपाचनम् । वैस्वर्यं जरणं श्लेष्मपाण्डु-
क्रिमिहरं लघु । तीक्ष्णोष्णं मूलबलं हृद्यं कफघ्नं कटु-
पाकि च । तद्वत्तदासुतं सर्वं रोचनञ्च विशेषतः । गौड्याणि

रसशुक्तानि मधुशुक्तानि यानि च । यथापूर्वं गुरुतराण्य-
भिखन्दकराणि च । तेषां तु दीपनं हृद्यं हृत्पा-
ण्डुजभिरोगनुत् । ग्रहण्यशोविकारम् भेदि सौवीरकं
तथा । धान्यास्त्रं धान्ययोनितादीपनं दाहनाशनम् ।
स्पर्शात्पानात् पवनकफटण्डुलहरं लघु । तैल्युपाच्च निर्ह-
रेदाशु कफं गण्डूषधारणात् । सुखवैरस्यदौर्गन्ध्यमल-
शोषकमापहम् । दीपनं जरणं भेदि हितमास्थापनेषु
च । समुद्रमाश्रितानाञ्च जनानां सात्वत्सुच्यते ।

सृष्टौ तु जातिभेदेन मद्यविशेषपाननिषेधार्थं मद्य-
विभागादि दर्शितं यथा प्रा० वि० मनुहारीतयमैः ।
“सुरा वै मलमन्त्रानां पापमा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मण
राजन्यौ वैश्यश्च न सुरास्मिन्वेत्” । तथा च श्रुतिः “सुरा
वै मलमन्त्रानामन्तं पापमन्त्रं सुरेति” । यद्यथ्यन्नशब्दः शूक-
धान्यतण्डुलविकारविशेष ओदने प्रसिद्धस्तथापि बह्वतर
वचनात् पिष्टयवान्नादिविकारमपि लक्षयति । तेनान्न-
विकारविशेषोमदहेतुः सुरा इत्युच्यते । अतिः । “गौडी-
पैटी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा
सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैरिति” त्रिविधैव सुरेति पन-
सादिविकारव्याप्यतस्तस्य त्रितयस्यानुगतस्यैकस्य प्रवृत्तिनिमि-
त्तस्याभावात् न पानक्रियाव्याप्यत्वम् इतरव्यावर्त्तकधर्म्मस्य
महापातकहेतुपानकर्मत्वमुपाधिः सुराज्ञानाधीनं महा-
पातकं तज्ज्ञानाधीनञ्च सुराज्ञानम् इतरेतराश्रयापत्तेः-
पुलस्त्यवचनविरोधाच्च यथा पुलस्त्यः । “पानघं द्राक्षं माधूकं
खाज्जूरं तालमैत्रवम् । माक्षिकं टाङ्गं माध्वीकमैरेयं नारि-
केलजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ।
द्वादशन्तु सुरा मद्यां सर्वेषामधमं सृष्टम्” । अनेनैकादशानां
सुरात्वं निषेधति । मद्यशब्दस्तु मदहेतुद्रव्यव्यमात्र-
वचनः अस्मादेव वचनात् न तु मद्यमात्रं सुराशब्दस्यार्थः
तथा च दृश्यति । “गौडीं माध्वीं सुरां पैटीं पीत्वा-
विप्रः समाचरेत् । तप्तकच्छं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक-
मात्” । त्रयाणां सुरात्वे क्रमेण प्रायश्चित्ततयं न स्यात् ।
तथा भविष्ये “सुरा पैटी तु सुख्योक्तान तस्याश्चेतरे समे” ।
पैटीति तण्डुलविकारमात्रोपलक्षणम् । इतरे गौडी-
माध्वी । अतो अन्नविकार एव सुराशब्दस्य मुख्यत्वात्
त्रिविधा सुरेति गौडीमाध्वीगौणैश्च सुरात्वज्ञापनार्थम् तेनै-
तत्पानेऽपि महापातकत्वमतिदर्शयति यथैवैका तथा सर्वैति
पैट्यां पूर्वं प्रसिद्धिं दर्शयति यथा पैटी सुरा तथा सर्वा
गौडी माध्वी च । पूर्ववचनोक्तापि पैटी दृष्टान्तत्वेनात्र-

दर्शिता । न पातव्या द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ।
त्रैवर्णिकपरत्वे उत्तमपदानर्थक्यात् । न तु बहुवच-
नानर्थक्यपरीहारार्थं सूक्ष्मप्रातिपादिकानर्थक्यं युक्तं
बहुवचनस्य सजातीयोपस्थापकत्वेन चरितार्थत्वात् । अतो
ब्राह्मणस्य त्रिविधसुरापानं महापातकम् । “क्षत्रियवैश्य-
योस्तु” सुरा वै मलमन्त्रानामिति वचनेन पैट्येवेति स्थितम्
गोविन्दराजविश्वरूपवीरेश्वराणांमयमनुमतोऽर्थः । अत
एव “एवं माध्वी च गौडी च पैटी च त्रिविधा सुरा ।
द्विजातिभिर्न पातव्या कदाचिदपि कर्हिचित्” इतिमनुवच-
नेऽपि द्विजातिपदं ब्राह्मणपरमेव । अतएव द्विविधसुरा-
पाने क्षत्रियादीनां महापातकं तावदस्तु दोषाभावमेवाह
दृष्ट्याज्ञल्पाः । “कामादपि हि राजन्योवैश्यो वापि कथ-
ञ्चन । मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते” तदेवं पैटी
निषेधस्त्रैवर्णिकानाम् गौडीमाध्वीनिषेधस्तु ब्राह्मणस्यैव
ननु ब्राह्मणराजन्याविति कर्तुर्विशेषणं पुंलिङ्गं तत्र विवक्षि-
तम् अतः कथं ब्राह्मण्याः सुरापानं महापातकम् उच्यते
निषिध्यमानक्रियायाविधेयत्वेन तत्कर्त्तुंरुपादेयत्वात्
द्विशेषणं लिङ्गमविवक्षितम् हविर्भयत्ववत् । अतस्त-
ज्जातिस्त्रीणामपि पाननिषेधः । तथा च भविष्ये
“तस्मान्न पेयं विप्रेण सुरामद्यं कथञ्चन । ब्राह्मण्यापि न
पेया वै सुरा पापभयावहा” । “यद्ब्राह्मणी सुरापी स्यान्न तां
देवाः पतिलोकं नयन्तीति” श्रुतिः । “पतत्यङ्गशरीरेण
भार्या यस्य सुरां पिबेत् । पतिताङ्गशरीरस्य निष्कृतिर्नो-
पपद्यते” । न चैवं क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः ब्राह्मणी-
पदस्य निषिद्धसुरापानकर्त्तृभात्यैपलक्षकत्वात् “भार्या यस्य
सुरां पिबेदिति सामान्यश्रवणाच्च ।

वेदविहितः मद्यसवनप्रकारस्तु सौत्वामशीशब्दे वक्ष्यते ।
“यत्तद्विप्रः पिशाचान्नं मद्यां मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्म-
णेन नास्तव्यं देवानामभ्युता हविः” मनुः । “अनासवाख्यं
करणं मदस्य” कुमा० । “नानासवपालसङ्कुलम्”
काद० । “सुखं लालाक्षिन्नं पिबति चषकं सासवमिव”
शान्तिश० । “संविदासवयोर्मध्ये संविदैव गरीयसी”
तन्त्र० । भावे घञ् । २ मद्यादेरभिषवे (मदचोयान)
आस्रयतेऽत्र आधारे षञ् । ३ अभिषवपात्रे । आ+स्र-
प्रसवे अच् । ६ प्रसवकर्त्तरि लि० । “देवस्य सवितुर्मति-
मासवं विश्वदेव्यम्” श्रुतिः । [त० । तालदृष्टे ।

आसवद्, पु० आसवस्य (ताड्य) मद्यभेदस्य कारणं द्रुः शाक०
आसवनीय लि० आ+सु-कर्मणि अनीयर् । अभिषवशीये-

आसा स्त्री आ+सो-अङ् । अलिके निरु० ‘पितृर्न यस्या-
सया’ ऋ० १, १२७, ८, ‘आसया अलिकेन’ भा० । तस्य
लौतत्वमपि । “आ न इन्द्रो दूरादासात्” ऋ० ४, २०, १,
“आसादन्तिकदिति” भा० ।

आसादन न० आ+सद-णिच्-ल्युट् । १सन्निधापने, २स्थापने
“कत्वोत्तरपरिग्रहादि करोत्याज्यासादनात्” कात्या० ६, २, ५,
आश्वला० शब्दे उदा० ३ आसन्नतासम्पादने ४मर्द्दने च
“वयमासादने तस्य दर्पमद्य हरेमहि” भा० स० २० अ० ।

आसादित लि० आ+सद-णिच्-क्त । १निकटीकृते २प्राप्ते च
“आसादितप्रकटनिष्कलचन्द्रहासः” सा० द० ३ आयो-
जिते ४सन्निधापिते ५सम्पादिते ६कामकेलिपरे च ।

आसाद्य लि० आ+सद-णिच्-यत् । प्राये “अभूदनासाद्यम-
धिज्यधन्वन्” रघुः । १निकटीकार्थे ३अवसादं प्रापणीये
आ+सद-णिच्-ल्यप् । ४प्रायेयर्थे अय्य० ।

आसार पु० आ+सृ-घञ् । १धारासम्पाते २वेगवृष्टौ, “त्वासा-
सारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना” । “पुष्पासारैः स्नपयतु
भवान् व्योमगङ्गाजलाद्गैः” मेघदू० । “आसारसिक्तचित्ति-
वाष्पयोगात्” रघुः । ३प्रसरणे, ४सैन्यानां सर्वतो व्याप्तौ
च । ५करणे घञ् । सुहृद्बले । ६द्वादशराजमण्डलमध्ये
वृषभेदे । द्वादशराजमण्डलज्ञानेये दर्शितम् यथा
“आत्ममण्डलमेवात्र प्रथमं मण्डलं भवेत् । समन्तात्तस्य
विज्ञेया रिपवो मण्डलस्य तु । उपेतस्तु सुहृत् ज्ञेयः
शत्रुमित्रमतः परम् । मित्रमित्रमतो ज्ञेयं मित्रमित्र
रिपुस्ततः । एतत् पुरस्तात् कथितं पश्चादपि निबोध मे ।
पार्श्विण्याहस्ततः पश्चात् तत आक्रन्द उच्यते । आसारस्तु
ततोऽन्यः स्यादाक्रन्दासार उच्यते । जिगीषोः शत्रुयु-
क्तस्य विमुक्तस्य तथा द्विज ! । तत्रापि निश्चयः शक्योवक्तुं
मनुजपुङ्गव ! निग्रहातुमहे शक्तोमध्यस्थः परिकीर्तितः ।
निग्रहातुमहे शक्तः सर्वेषामपि यो भवेत् । उदासीनः
स कथितो बलवान् पृथिवीपतिः । मण्डलं तव संप्रोक्तं
मेतत् द्वादशराजकम्” । ६षड्विंशरगणैः रचिते
दण्डदच्छन्दोभेदे च ।

आसाद्य लि० आ+सृ-यत् । अभिषवणीये मद्यादौ ।

आसिक पु० असिः प्रहरणमस्य ठक् । खड्गेन युद्धकारके
आसिका स्त्री पथ्यायेषासनम् आस-पथ्याये खलु । पथ्या-
येष उपवेशने । “उद्रासिकाः सुप्यन्ते” पात० भा० ।

आसित लि० ईषत् सत्यक् वा सितः आ+सिच-क्त । १ईषत्
सिते २सत्यकसिते च ।

आसित न० आस+भावे-क्त । १उपवेशने । आसधातौ
उदा० । आधारे क्त । उपवेशनाधारे स्थाने । आसि-
तस्य मुनेरपत्यं शिवा० अण् । असितमुनेरपत्ये स च
शाण्डिल्यगोदे प्रवरः ।

आसिधार न० असिधारा इवाख्यत्वण् । “युवा युवत्या साङ्गं
यत् सुग्धमर्चवदाचरेत् । अन्तर्निष्ठतनद्वः स्यात् आसिधार-
व्रतं हि तत्” इति यादवोक्ते व्रतभेदे “अभ्यस्यतीव व्रत-
सासिधारम्” रघुः ।

आसिद्ध लि० आ+सिध-क्त । राजाज्ञया वादिना कृतावरोधे
प्रतिवादिनि “नासिद्धस्तं विलङ्घयेत्” नार० ।

आसिनासि पुंस्त्री आसिरिव तीक्ष्णस्या नासा यस्य असिनासः
मुनिभेदस्तस्यापत्यम् इज् । तदपत्ये ततः युवापत्ये फक्
तौल्व० न लुक् । आसिनासायनः तत्पौत्रे ।

आसिबन्धकि पु० असिबन्धकस्यापत्यम् इज् । असिबन्धका-
पत्ये ततः युवापत्ये फक् तस्य तौल्व० न लुक् । आसि-
बन्धकायनः तत्पौत्रे ।

आसीन लि० आस+शानच् । उपविष्टे आसधातौ उदा०
आसीनप्रचलायित न० आसीनेन उपविष्टेनैव प्रचलवत्
आचरितम् प्रचल-क्यच् भावे क्त । उपविश्य निद्रावशेन
प्रचलनरूपे (वसेढोला) दोलने ।

आसुत् लि० आ+सु-किप् । कृताभिषवे । तस्येदम् गहा०
क् । आसुतीयः । तत्संबन्धिनि लि० ।

आसुति स्त्री आ+सु-क्तिन् । सोमादिनिष्पीडने १अभिषवे,
२मद्यनिष्पादने (चोयान) इति ख्याते मद्यापाके च । “परिष्कृ-
तस्य रसिन इयमासुतिश्चारुमदाय” ऋ० ८, १, २६ । आ+सु-
प्रसवे किप् । ३प्रसवे । “योनाविन्द्र ! लुब्धग्नोवय आसुतिं
दाः” ऋ० १, १०४, ७ । आसुतेः सन्निकटदेशादि चतुरर्थ्यां
सध्वा० सतृप् । आसुतिमत् तद्वति लि० स्त्रियां ङीप् ।
आसुतीवल पु० आसुतिरस्यस्य बलच् दीर्घः । १शौण्डिके ।
२सोमाभिषवशालिनि याज्ञिके च ।

आसुर लि० असुरस्येदम् अण् । असुरसंबन्धिनि । “आसुरं
तद्भयेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्” स्मृतिः “कुलाल-
चक्रनिष्पन्नमासुरं नृस्यस्य स्मृतम् । तदेव हस्तघटितं
स्यात्त्यादि दैविकं भवेत्” कात्या० स्मृ० । तेन (मालसा)
प्रभृतिवृत्तयस्य हस्तघटितत्वेन माह्यताऽन्येषां
त्वयाज्यता । स्त्रियां ङीप् । “आसुरी रात्रिरख्य तस्मातां
परिवर्जयेत्” स्मृतिः । २असुरवदाचार्युक्ते तदाचारस्य
गीतायास्तोयथा ।

“द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैवआसुरेण च । दैवोविस्त-
रयः प्रोक्तआसुरं पार्थ मे शृणु । प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च
जना न विदुरासुराः । न शौचं नापि चाचारं न सत्यं
तेषु विद्यते । असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाङ्गरनीश्वरम् । अप-
रस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य
नटात्मानोऽत्यबुद्धयः । प्रभवन्त्युपकर्माणिः क्षयाय ज-
गतोऽहिताः । काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वाऽसदुपाहान् प्रवर्त्तन्तेऽशुचिप्रताः । चिन्ता-
मपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामपाश्रिताः । कामोपभोगपरमाणा-
वदिति निश्चिताः । आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपर-
ययाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् । इद-
मद्य मया लब्धमिदं प्राप्नुये मनोरमम् । इदमस्तीदमपि
मे भविष्यति पुनर्धनम् । असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये
चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्
सुखी । आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो
मया । यज्ये दास्यामि भोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ।
अनेकचित्तविभ्रान्तामोहजालसमावृताः । प्रसक्ताः काम-
भोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ । आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धन-
मानमदान्विताः । यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व-
कम् । अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः ।
सामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः । तानहं द्विषतः
क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाभ्यजस्त्रमशुभास्त्रा-
सुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि
जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय । ततोयान्यधमं गतिम् ।
त्रिविधं नरकखेदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा
लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय । तमो-
ह्यारैस्त्रिभिरनरैः । आचरन्मात्मनः श्रेयस्ततोयाति परां
गतिम् । यः शास्त्रविधिसुसृज्य वर्त्तते कामचारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् । तस्माच्छास्त्रं
प्रमाणन्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधा-
नीत्तं कर्म कर्तुमिहार्हम् ।
इअसुरवत् कर्त्तव्ये विवाहभेदे पु० । स च “ब्राह्मोदैवस्तथै-
वार्षः प्रजापत्यस्तथासुरः” इति विभज्य “पैशाचश्चासुरश्चैव
न कर्त्तव्यो कदाचन” इति निषिध्य “ज्ञातिभ्योऽद्रविणं दत्त्वा
कन्यायै चैव शक्तिः । कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरोधमं
उच्यते” इति मनुना लक्षितः । ब्राह्मादिविवाहेषु प्रशस्त
सुलभाभरूपफलसङ्गा “इतरेषु च शिष्टेषु दृष्टं सान्त्व-
दिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मं द्विषः सुताः” । अन-

न्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दितनिन्दिता
दृष्टां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्” । “कुविवाहैः क्रियालोपै
वदानध्ययनेन च कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्र-
मेण च” इति मनुना तस्य निन्दा कृता “आसुरोऽद्रविणदानात्”
या० सू० । आसुरादिविवाहस्तु कर्त्तव्योऽग्निर्साक्षिकः”
इत्युक्तेः तत्प्राप्त्यन्याधानं कार्यमेव “आसुरादिविवाहेषु
पितृगामि भवेद्धनम्” सू० इतिः “अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्रा-
ह्मणादिषु चतुर्ष्वपि । दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृ-
गामि तत्” या० सू० । “शेषेष्वासुरगन्धर्वराक्षसपैशा-
चेषु भार्यात्वं प्राप्तायाः” इति मिता० । दायभागकृता तु
तत्तद्विवाहकालेषु दत्तं धनमिति व्याख्यातम् । ४ राजसर्षपे
(राक्षसरिपा) स्त्री राजनि० । ५ विडलवणे न० । स्त्रार्थे अण् ।
इअसुरे । “तस्मादभ्यस्येहाददानमश्रद्धानमयजमानमाह-
रासुरोवतेति” का० उ० उक्ते ७ अयजनशीले अयजनादि-
कर्त्तृत्वादस्यासुरत्वम् । अतएव मनुना “अयज्वनां हि य-
द्विस्तमासुरस्व” तदुच्यते इति” तद्द्रव्यस्यासुरधनत्वसु-
क्तम् । ततश्च शास्त्रानभ्यनुज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधाना,
वैदिकनिषेधातिक्रमेण स्वभावसिद्धरागद्वेषानुसारिसर्वानर्थ-
हेतुप्रवृत्तिहेतुभूता च राजसी प्रवृत्तिः आसुरी प्रकृतिः ।
आसुरी सम्पत्तु असुरमण्यहेतुभूता रजस्तमोमयी सम्पद्
सा च अशुभवासनासन्ततिजन्या तल्लिङ्गं तु “दम्भोदपौ-
ऽभिमानश्च क्रोधः पाश्र्वमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य
पार्थ ! । सम्पदमासुरीम्” गीतोक्तम् । “दैवी सम्पद् विमो-
क्षाय निबन्धायासुरी मता” गीता दम्भेदात्मकचित्तुसामेदे
स्त्री शब्दच० ।

आसुरस्व न० ईत० । “अयज्वनान्तु यद्द्रव्यमासुरस्व” तदु-
च्यते” इति मनुक्ते अयाज्ञिकधने ।

आसुरायण पु० आसुरेरपत्यं युवा फल् । आसुरैर्युवगोत्रापत्ये
स च शुक्रयजुःसम्प्रदाय प्रवर्त्तक “आसुरायणाञ्च या-
स्तादासुरायणः” शत० ब्रा० “आसुरैरुपसंख्यानम्”
वार्त्ति० उक्तेः स्त्रियां ष्फे षित्त्वात् ङीष् । आसुरायणी ।
आसुरि पु० तत्त्वज्ञानोपदेशेन अस्ति संसारम् अश-
उरच् असुरः कपिलस्तस्य जातः इज् । साङ्ख्ययो-
गाचार्ये कपिलशिष्ये ऋषिभेदे । “एतत्पवित्रमग्न्यं सनि-
रासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ । आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन
बहुधा कृतं तन्त्रम्” सा० का० । स एव प्रत्यहं तर्पणी-
यर्षिगणे पठितः । “सनकश्च सनन्दश्च हतोयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव षोडुः पञ्चशिखस्तथेति” तर्पणे सू० इति ।

युवापत्ये तु फक् तस्य तौल्व न लुक् । आसुरिः तत्पुलः
आसुरायणः तत्पौलः स च यजुर्वेदसंप्रदायप्रवर्त्तकः
आसुरायणशब्दे उदा० ।

आसुरिवासिन् पु० आसुरौ तत्समीपे वसति णिनि ।
आसुरिमुनेरन्नेवासिनि प्राश्नीपुल्वे शुक्लयजुःसंप्रदाय
प्रवर्त्तके ऋषिभेदे । ‘प्राश्नीपुल्वत् आसुरिवासिनः
प्राश्नीपुल्वः’ शत०ब्रा० । [२सम्यक्सेके च ।

आसेक पु० आ+सिच-घञ् । जलादिना ऽवृक्षादेरीषत्सेचने
आसेक्य पु० आसेकमर्हति यत् आ+सिच-ण्यत्वा । ‘पितृस्तु
तल्लघीयत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं प्राश्य
लभते ध्वजोन्नतिमसंशयम्’ इति वैद्यकोक्ते नपुंसकभेदे ।
ध्वजोन्नतये तस्य जन्मोत्तरं शुक्रसेकयोग्यत्वात् तथात्वम् ।

आसेचन लि० न सिच्यते ल्यप्ति मनोऽत्र आधारे ल्युट्
असेचनः स्वार्थेऽण् । ऽयदृशने मनो न ल्यप्ति तन्मिन्
मन आनन्दविशेषहेतौ पदार्थं । स्वार्थेकन् । तल्वैव । ‘न-
यनयुगासेचनकम्’ सा०द० । रायसुकुटस्तु असेचनइत्ये-
वाह । आ+सिच-भावे ल्युट् । २सम्यक्सेके न० ।
‘तस्य सर्पिरासेचनं कृत्वा’ शत०ब्रा० । करणे ल्युट् ।
३आसेचनसाधने पात्वे । ‘या पात्वाणि पूष आसे-
चनानि’ ऋ० १, १६२, १३ । ४तादृशे क्षुद्रपात्वे स्त्री ङीप् ।

आसेदिवस् लि० आ+सद-कृष् । ऽनिकटागते २प्राप्ते च ।
स्त्रियां ङीप् वस्योत्त्वम् इटोनिवृत्तिश्च । आसेदुषी ।
आसेद्धृ लि० आ+सिध-लृच् । व्यवहारे राजाज्ञया
प्रतिवादिनो गत्यादिरोधकर्त्तरि वादिनि स्त्रियां ङीप् ।
आसिधशब्दे उदा० ।

आसेध पु० आ+सिध-भावे घञ् । व्यवहारे राजाज्ञया वादि-
ना प्रतिवादिनः स्थानान्तरगत्याद्यवरोधे । तत्कालप्रका-
रभेदादिः मिता० नारदेनोक्तः । ‘वक्तव्ये ऽर्थे ज्ञातिघ्नसुत्-
क्रामस्तश्च तद्वचः । आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वा
नदर्शनम् । स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात् कर्म्मण-
स्तथा । चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् ।
आसेधकाल आसिद्धः आसेधं योऽतिवर्त्तते । स
विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेद्धा दण्डभाग भवेत् । नदीसन्तार
कान्तरदुर्द्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तं परासेधसुत्-
क्रामन्नापराध्नुयात् । निर्वेदुकामोरोगार्थो यियक्षुर्व्य-
सने स्थितः । अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्येऽद्यतस्तथा ।
गवां प्रचारे गोपालाः शस्यावामे क्षपीयलाः । शिल्पिन-
श्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विमृहे’ । नासेद्धव्यादिति शेषः

आसेवन न० सम्यक् सेवनम् । ऽसतसेवने २पौनःपुन्ये च ।
‘निसस्तपतावनासेवने’ पा० । ‘आसेवनं पौनःपुन्यम्’
सि०कौ० ।

आसेवा स्त्री आ+सेव-अ । १पौनःपुन्ये ‘पौनःपुन्य-
भासेवा’ सि०कौ० । २सम्यक्सेवायाञ्च ।

आसेवित लि० आ+सेव-क्त । १सम्यक्सेविते २पौनःपुन्ये न
सेविते च भावे क्त । ३आसेवायां न० । ततः इष्टा० इनि ।
आसेवितिन् । आसेवनकर्त्तरि लि० स्त्रियां ङीप् ।

आस्कन्द पु० आ+स्कन्द-घञ् । १ उत्प्लवने २आक्रमणे
३संशोधने ४तिरस्तारे घोटकानामास्कन्दिताख्ये ५गतिभेदे
आस्कन्दन न० आस्कन्दतेऽत्र आधारे ल्युट् । १युद्धे भावे
ल्युट् । २तिरस्तारे ३आक्रमणे ‘चरणास्कन्दननामिताच-
लेन्द्रः’ किरा० । ४अश्वगतिभेदे च ।

आस्कन्दित आ+स्कन्द-स्वार्थे णिच्-क्त आस्कन्दोजातोऽस्य
तारका० इतच् वा । १अश्वानां गतिभेदे स च पञ्च-
विधः तल्लक्षणसुक्तं हेमचन्द्रेण । ‘गतयः पञ्च धारास्यास्तु-
रङ्गाणां क्रमादिमाः । तत्र धौरितकं धौर्यं धोरणं
धोरितञ्च तत् । बभ्रुकङ्कशिखिक्रोडगतिवद् वल्लिगतं
पुनः । अयकायससुष्मात् कुञ्चितायं नतत्विकम् ।
सुतं तु लङ्घनं पञ्चिहगयोरनुहारकम् । उत्तेजितं
तेरितं स्यात् मध्यवेगेन या गतिः । उत्तेरितसुपकण्ठ-
मास्कन्दितमित्यपि । चतुर्भिश्च पदैः कोपादिव उत्प्लु-
त्य या गतिः’ । सञ्ज्ञायां स्वार्थे वा कन् । तल्वैव । तार०
इतच् । २आस्कन्दनयुक्तमात्रे लि० ।

आस्त्रु लि० आ+क्रम-ड वेदे नि० सुट् । आक्रामके ‘आनो-
विश्वा आस्त्रा गमन्तु देवाः’ ऋ० १, १८३, २ । ‘आस्त्राः
शत्रूणामाक्रमितारः’ भाष्यम् ।

आस्त लि० आ+अस+विच्चेमे क्त । सम्यक्क्षिप्ते ।

आस्तर पु० आ+स्तृ-कर्मणि अप् । १इतिष्ठत्यस्यकम्बले (भुज)
इति ल्याते । २विस्तरणीये कटादौ ‘वासो वल्कलमास्तरः
किसलयः’ शा०श० । भावे अप् । ३सुविस्तारे

आस्तरण न० आस्तोर्त्यते कर्मणि ल्युट् । १आस्तोर्त्यमाणे
कटादौ ‘दिवास्तरणसंकीर्णं विस्तीर्णं गमनोत्तमे’ । ‘दर्भा-
स्तरणमास्तोर्त्य’ भा० प० २५० अ० । २आस्तरण
पञ्चाम् स्त्री ङीप् । भावे ल्युट् । ३विस्तारे । ‘निवेशनं
पुनर्नवीकृत्य लेपनास्तरणोपस्तरणैः’ आश्व० ८८० । आस्तरणे
दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण् । ४आस्तरणे दीयमाने
५तत्र कार्ये च लि० ।

आस्तरणिक त्रि० आस्तरणं प्रयोजनस्य ठक् । आस्तरण-
साधने वस्त्रादौ । “अथास्तरणिकं सर्वं दत्ताक्तं समवेशयन्”
रामा० । तस्येदम् दृष्टत्वात् क । आस्तरणीय आस्तरण
सम्बन्धिनि त्रि० ।

आस्तायन त्रि० अस्तौत्यययम् अस्ति+विद्यमानस्य सन्निवृत्त-
देशादि पक्षा० फक् । विद्यमानसन्निवृत्तदेशादौ । [च
आस्तार पु० आस्तौर्यते आ+स्तृ-घञ् । १विस्तार्ये २विस्तारे
आस्तारपङ्क्ति स्त्री कर्म० । वैदिके छन्दोभेदे सा च सर्वाहु०
कात्या० दर्शिता यथा “पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा । अथ चतु-
ष्पदाया विराट् दशका । अयुजौ जागतौ ततोऽहल्यौयुजौ
तद्विपरीतादौ चेत् प्रस्तारपङ्क्तिरन्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरा-
न्यौ चेत् संस्तारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः” ।

आस्ताव पु० आस्तुवन्यत्वा आ+स्तु+आधारे घञ् । यज्ञे
स्तोत्रदृष्ट्यां १स्तवनाधारे देशे । “ततोऽज्ञाहृनास्तावे स्तो-
त्रमाणास्तपोपविवेश” छा० उ० । “उद्गातृन् उद्गाहपुर-
षान् आगत्य आस्तुवन्यस्त्रिभित्ति आस्तावस्तस्त्रिधा-
स्तावे” भा० । “उद्गोत्राणां स्तावचात्वालाशमित-
त्वान् उद्गुह्मखोनभोऽसंष्टः” द्राह्यायणः ।
“उद्गुह्मस्त्रिभित्तः ततः आस्तावदेशं चात्वालां शमितं च
स्तुत्यादिभिर्मन्त्रैर्यथाक्रममुपतिष्ठेरन्” ताण्ड्यब्रा० भा० ।
“वह्निर्वेद्यास्तावे वा स्थापयेयुः” आश्व० श्रौ० । भावे
घञ् । रस्यकृत्त्वे ।

आस्तिक त्रि० अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य ठक् । १परलोका-
स्तिवादिनि “आस्तौत्युक्ता गतो यस्मादास्तिकस्तेन
कथ्यते” इति निरुक्तसंज्ञके जरत्कारमुनिमुते २मुनिभेदे
आस्तिकोत्पत्तिकया आस्तिकशब्दे वक्ष्यते । “आस्तिकस्य
मुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा जरत्कारमुनेः पत्नी
मनसादेवि ते नमः” मनसाप्रणाममन्त्रः ।

आस्तिकार्थद् पु० आस्तिकायार्थं ददाति दा-क । जनमे-
जये राजनि शब्दच० ।

आस्तिक्य न० आस्तिकस्य भावः षञ् । आस्तिकत्वे पर-
लोकाभ्युपगन्तुत्वे “माहात्म्यमपि चास्तिक्यं सत्यं शौचं
दयार्जवम् । विद्विहः कथ्यते लोके पुराणैः कविसत्तमैः ।
भा० आ० १ अ० । “भावितैः करणैः पूर्वमास्तिक्या-
च्छ्रुति दर्शनात्” भा० व० ८५ अ० । “आस्तिक्यशुद्धि-
वतः प्रियधर्मधर्मसु” किरा० ।

आस्तीक पु० वासुकिभगिन्यां जरत्कारुनाम्नां जरत्का-
रमुनेः पुत्रे मुनिभेदे तदुत्पत्तिकया यथा ।

“तत्र तां भैक्षककन्यां प्रादान्तस्मै महात्मने । नागेन्द्रो
वासुकिर्ब्रह्मन् स तां प्रत्यगृह्णत । अस्नानमेति वै मत्वा
भरणे चाविचारिते । मोक्षभावे स्थितश्चापि द्वन्द्वभूतः
परिग्रहे । ततो नाम स कन्यायाः पप्रच्छ नृशुनन्दन ! ।
वासुकिं भरणं चास्या न कुर्यामित्युवाच ह । भा०
आ० ४६ अ० । “सौतिरुवाच । वासुकिस्तब्रवीद्वाक्यं
जरत्कारुमृषिं तदा । सनाम्नी तव कन्येयं स्वसा
मे तपसाऽन्विता । भरिष्यामि च ते भार्यां प्रतीक्षेमां
द्विजोत्तम । रक्षणञ्च करिष्येऽस्याः सर्वशक्त्या तपोधन ! ।
त्वदर्थं रक्ष्यते चैषा मया सुनिवरोत्तम ! । ऋषिरुवाच ।
न भरिष्येऽहमेतां वै एष वै समयः कृतः । अप्रियञ्च न
कर्त्तव्यं कृते चैनां त्यजास्यहम् । सौतिरुवाच । प्रतिश्रुते
तु नागेन भरिष्ये भगिनीमिति । जरत्कारुस्तदा वेश्म भुज-
गस्य जगाम ह” इत्युपक्रम्य । “उत्सृजेऽस्याः शिरः कृत्वा
सुप्राप परिखिन्नवत् । तस्मिन् सुप्ते विप्रेन्द्रे सविताऽस्त-
मियाद्भिरम् । अङ्गं परिच्ये ब्रह्मंस्ततः साऽचिन्त्य-
चदा । वासुकेर्भगिनी भीता धर्मलोपान्मनस्विनी ।
किञ्च मे सुकृतं भूयाद्भर्तुस्त्यापनं न वा । दुःखशीलो
हि धर्मात्मा कथं नास्यापराधुयाम् । कोपो वा धर्म-
शीलस्य धर्मलोपोऽप्यवा पुनः । धर्मलोपो गरीयान्वै
स्यादित्यत्वाकरोन्मातम् । उत्थापयिष्ये यद्येनं भ्रवं कोपं
करिष्यति । धर्मलोपो भवेदस्य सन्ध्याऽतिक्रमणे भ्रु-
वम् । इति निश्चित्य मनसा जरत्कारुं भुजङ्गमा । तस्मिन्
दीप्रतपसं शयानमनलोपमम् । उवाचेदं वचः स्रक्ष्यं
ततो मधुरभाषिणी । उत्तिष्ठ त्वं महाभाग ! स्वर्ग्योऽस्त-
सुपगच्छति । सन्ध्यासुपास्तु भगवन्नपः स्पृष्ट्वा यतव्रत ! ।
प्रादुष्कृतानिहोतोऽयं सुहृत्तौ रम्यदारुणः । सन्ध्या
प्रवर्त्तते चेयं पश्चिमायां दिशि प्रभो ! । एवमुक्ताः स भगवान्
जरत्कारुर्माहातपाः । भार्यां प्रस्फुरमाशौष्ठ इदं वच-
नमब्रवीत् । अवमानः प्रयुक्तोऽयं त्वया मम भुजङ्गमे ! ।
समीपे ते न वत्स्यामि गमिष्यामि यथागतम् । शक्तिरहि
न वामोरु ! मयि सुप्ते विभावरोः । अस्तं गन्तुं यथाकाब
मिति मे हृदि वर्त्तते । न वाऽप्यवसतस्येह वासो रोचेत
कस्यचित् । किं पुनर्द्धर्मशीलस्य मम वा मद्विषस्य वा ।
एवमुक्ता जरत्कारुर्भर्ता हृदयकम्पनम् । अब्रवीद्भगिनी
तत्र वासुकेः सन्निवेशने । नावमानात्कृतवती तवाहं
विप्रबोधनम् । धर्मलोपो न ते विप्र ! स्यादित्येतन्नया
कृतम् । उवाच भार्यासित्युक्ता जरत्कारुर्माहातपा ।

ऋषिः कोपसमाविष्टस्तु कामो भुजङ्गसाम् । न मे वाग-
न्तं प्राह गमिष्येऽहं भुजङ्गमे ! । समयो ह्येष मे पूर्व-
त्वया सह मिथः कृतः । सुखमस्त्रुपितो भद्रे ! ब्रूयास्व
भ्रातरं शुभे ! । इतो मयि गते भोरु ! गतः स भगवानिति ।
त्वं चापि मयि निष्क्रान्ते न शोकं कर्तुमर्हसि । इत्युक्ता
साऽनवद्याङ्गी प्रत्यवाच मुनिं तदा । जरत्कारं जर-
त्कारश्चिन्ताशोकपरायणा । वाष्पगद्गदया वाचा मुखेन
परिशुष्यता । कृताञ्जलिर्वा रारोहा पर्यश्रुनयना ततः ।
धैर्यमालम्ब्य वामोरुर्हृदयेन प्रवेपता । न मामर्हसि
धर्मज्ञां परित्यक्तुमनागसम् । धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे
सदा प्रियहिते रताम् । प्रदाने कारणं यच्च मम त्वभ्यं
द्विजोत्तम ! । तद्वत्स्वर्गो मन्दां किं मां वक्ष्यति वासुकिः ।
माहृतापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ! । अपत्यमी-
क्षितं त्वत्तत्तच्च तावच्च दृश्यते । त्वत्तोत्तपत्यलाभेन ज्ञा-
तीनां मे शिवं भवेत् । संप्रयोगो भवेद्भ्रातृयं मम मोघ-
स्त्वया द्विज ! । ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवन्स्तां प्रसादये ।
इममव्यक्तं रूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ! । कथं त्यक्त्वा महात्मा
सन् गन्तुमिच्छस्यनागसम् । एवमुक्तस्तु स मुनिर्भार्या
वचनमब्रवीत् । यदुक्तमनु रूपञ्च जरत्कारं तपोधनः ।
अस्ययं सुभगे ! गर्भस्त्व वैश्वानरोपमः । ऋषिः परमध-
र्मात्मा वेदवेदाङ्गपरागः । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा जरत्का-
रुर्महानृषिः । उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चयः ।
“ततः प्रवृष्टे गर्भो महातेजा महाप्रभः । यथा सोमो
द्विजग्रेष्ठ ! शुक्लपर्वोदितो दिवि । अथ काले तु सा ब्रह्मन् !
प्रजज्ञे भुजगस्त्वया । कुमारं देवगर्भं पिष्टमाह भयाप-
हम् । वष्टधे स तु तत्रैव नागराजनिवेशने । वेदांश्चाधि-
जगे स्माङ्गान् भागवाच्च प्रवचनानुनेः । चीर्य व्रतो बाल एव
बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः । नाम चास्याभवत् स्थातुं लोकेष्वा-
स्तीक इत्युत । अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात्पिता गर्भस्थमेव
तम् । वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम्” ।
भा० आ० ४७ अ० “यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारौ
महायशः । आस्तीकः सपत्नये वः पद्मगान् योऽभ्यरक्षत ।
तं स्मरन्तं महाभागा ! न मां हिंसितुमर्हथ । सर्पापसर्प-
भद्रं ते गच्छ सर्प ! महाविष ! । जनमेजयस्य यज्ञान्ते
आस्तीकवचनं स्मर । आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न
निवर्त्तते । यतथा भिद्यते मूर्ध्नि शिशृक्षफलं यथा” तत्रैव ।
“आस्तीकस्य कवेः साधोः सुश्रूषापरमास्तिनः” भा०
आ० १५ अ० आस्तीकमधिकृत्य कृतोपन्यः अष्ट । २ आस्ती-

कचरिताख्यापके भारतान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे । “पौष्यं
पौलोममास्तीकमादिवंशावतारणम्” भा० आ० १ अ० ।
“आयुष्मानिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते” भा० आ०
१५ अ० । आस्तीके भोजयेद्राजन् ! दद्याच्चैव शुद्धौदनम्”
भा० खर्गा० प० ६ अ० । [जरत्कारुसुनिपत्यम् ।
आस्तीकजननी स्त्री इति । मनसादेव्यां वासुकिभगिन्यां
आस्तीर्षं ति० आ+स्तृ-क्त । विस्तीर्षं कृतप्रसारणे “आ-
स्तीर्षं तत्परचितावसथः क्षणेन” माघः । “आस्तीर्षाजि-
नरत्नासु” रघुः ।

आस्तुत ति० आ+स्तृ-क्त । विस्तीर्षं
आस्तीय स्त्री अस्तीत्यव्ययतत्त्वविद्यमाने भवः “इतिकुक्षी-
त्यादि” पा० टक् । विद्यमानपदार्थभवे ।
आस्तु ति० अस्तुस्येदम् अष्ट । अस्तुसम्बन्धिनि । “त्वं त्वमिन्द्र-
त्यमास्तुबुधाय वेन्यम्” ऋ० १०, १७१, ३ । “आस्तुबु-
धाय अस्तुसस्त्वमिन्द्रसुखतुल्यमूलाय” भा० ।

आस्था स्त्री आ+स्था-अङ् । १ आलम्बने, २ अपेक्षायां,
३ श्रद्धायां, ४ स्थितौ, ५ यत्ने “ईआदरे च “अनास्थया
स्त्वनकरप्रसारिणीम्” नैष० । “स्त्री पुमानित्यनास्थैषा”
“अनास्था बाह्यवस्तुषु” इति च कुमा० । “मर्त्येषा-
स्यापराङ्मुखः” “पिण्डेष्वनास्था खलु भोतिकेषु” रघुः ।
“कास्याभेकेऽस्मिन् तव राम ! रामे” भट्टिः । आधारे
अङ् । ७ सभायाम् आस्थाने ।

आस्थान न० आस्थीयतेऽत आ+स्था आधारे ल्युट् । १ सभा-
याम् “तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम्” किरा० “राजा-
नमास्थानमण्डपगतम्” काद० । २ विश्रामस्थाने ।
आस्थानीत्यपि सभायाम् । टिच्चात् ङीप् । आस्था
बोधूर्तः सभाधूर्तः । भावे ल्युट् । ३ आस्थायां
४ श्रद्धायाञ्च न० ।

आस्थापन न० आ+स्था-णिच्-एङ् ल्युट् । १ सत्यकथापने ।
करणे ल्युट् । २ सुश्रुतोक्ते व्रणोपक्रमणीयवस्तिभेदे च ।
“द्विविधोवस्तिः नैरुहिकः स्त्रैरुहिकश्च । आस्थापनं
निरुह इत्यनर्थान्नरम् । “सदोषनिर्हरणात् शरीररोम
हरणाद्वा निरुहः वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्वास्थापनम्”
आस्थापित ति० आ+स्था+णिच्-एङ् क्त । सत्यक् स्थापिते
आचितादिपाठात् अस्थानोदात्ततान ।

आस्थायिका स्त्री आ+स्था-धात्वर्थनिर्देशे खलु स्त्रीत्वात्
ट्रापि अत इत्त्वम् । १ आस्थाने आस्थितौ । “जनकोह वैदेह
आसाञ्चके आ० उ० भाष्ये “आसाञ्चके आस्थायिकां दत्त-

वानितिलुक्तम् कर्त्तरि खल् । आस्यावकः २ आस्थान-
कर्त्तरि लि० । स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।

आस्थित लि० आ+स्था-क्त । १ अवस्थाने २ प्राप्ते ३ आरुढे
“एकं सन्दनसास्थितौ” रघुः । ३ आश्रिते च ।

आस्थिति आ+स्था-क्तिन् । १ कृतास्यायां २ तात्पर्येण वर्त्तने च ।

आस्थेय लि० आ+स्था-कर्मणि यत् । अवलम्बे । “न ह्येषा
बुद्धि रास्थेया” रामा० । “यत्नान्तरमास्थेयम्” काशिका ।

आस्थान लि० आ+स्था-कर्त्तरि क्त । कृतस्थाने कृतावगाहने

आस्थान लि० आ+स्था-भावे ल्युट् । प्रचालनेन शुद्धौ ।

“आस्थाने तां निदध्मि” अथ० १४, २, ६५ । [आस्थभवे ।

आस्थेय लि० आस्थे भवः ढक् आसन्नादेशः अतो लोपः ।

आस्यद् न० आ+पद-घ सुट् च । १ प्रतिष्ठायाम्, २ पदे, ३ स्थाने,

“ध्यानास्यदं भूतपतेर्विवेश” स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दना-

स्यदे “सरागमस्या रशनागुणास्यदम्” इति च कुमा० ।

“तदास्यदं श्रीशुभराजसंज्ञितम्” । रघुः “व्योम्नीव श्रुकु-

टीच्छलेन वदने केतुसकारास्यदम्” भाषः ४ कृत्ये, ५ प्रभुत्वे च

६ अवलम्बने ७ विषये च । “निधनता सर्वापदामास्य-

दम्” किरा० । “तस्मात् केवलप्रकृतास्यदा तत्र

योगितेति” भाषय ५, २१ व्या० मञ्जि० । ८ अवस्थाने उप-

गच्छास्यदञ्चैव” मनुः । ९ लग्नावधिदशमस्थाने ।

“कर्मस्थानञ्च दशमं मेस्तरणमास्यदं खञ्ज” ज्योतिषम् ।

आस्यन्दन न० आ+स्यन्द-ल्युट् । १ ईषत्कम्पने २ ईषच्चलने

आस्यान् न० आस्यरूपं पात्रं घृ० । आस्यरूपे पात्रे “आस्-

पात्रं जुहूदेवानामिति” शत० ब्रा० १, ४, २, ११ । “आस्यरूपं

पात्रमास्पात्रम्” भा० ।

आस्फाल उ० आ+स्फल-चाले णिच्-अच् स्फुल+घञ्

स्फालादेशः वा । १ चालने २ हस्तिकस्य चालने हारा०

आस्फालन न० आ+स्फल-चाले-णिच्-ल्युट् । १ ताडने

२ चालने च । “ऐरावतास्फालनकर्त्तृशेन” कुमा० सुरद्विपास्फा-

लनकर्त्तृशङ्कुलौ ” “ऐरावतास्फालनविल्लयं यः” “आसां

जलास्फालनतत्पराणाम्” रघुः । अनवरतधनुर्ज्यास्फा-

लनेति” शकु० । “एलाततास्फालनलब्धगन्धः” भाषः ।

३ आटोपे ४ प्रागल्भ्ये च ।

आस्फालित लि० आ+स्फल+णिच्-क्त । १ चालिते २ आघटिते

३ ताडिते च । “अजस्रमास्फालितवल्मीकुणः” भाषे प्राठान्तरम्

आस्फुजित् उ० अस्फुलति आ+स्फुल-वा० ङु तं जयति जि-

क्तिप् । शुक्राचार्ये । “शुक्रोभृगुर्भृगुसुतः सित आस्फु-

जिञ्ज” ज्यो० त०

आस्फोट उ० आ+स्फुट-णिच्-कर्त्तरि अच् । १ अर्कहस्ते

शब्दरत्ना० २ नवमस्त्रिकायां स्त्री । ३ शूरादेर्वाङ्मशब्दे (ता-

ल् ठोका) ३ संवर्षणजातशब्दभावे “बाङ्गूलास्फोट-

शब्दाच्च चालितः स महागिरिः भा० व० १३ अ० ।

आस्फोटक च० आ+स्फुट-णिच्-खल् । (आखरोट)

१ प्रसिद्धे पर्वतपीलुभेदे २ बाङ्गुशब्दकारके लि० ।

आस्फोटन न० आ+स्फुट-णिच्-भावे ल्युट् । १ प्रकाशने

२ बाङ्गादेः शब्दकरणे “आस्फोटननिनादांश्च बालानां

खेलतां तथा” रामा० । ३ शूपादिना धान्यादेस्तुषादि

निरमने (आच्छान) व्यापारे च । “कुञ्चनास्फोट-

नाध्यानवेपथुव्ययनैः” सुश्रु० ।

आस्फोटनी स्त्री आस्फोत्यते विदार्थ्यते नया अ+स्फुट-णिच्-

करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् ङीप् । (तरपिन) वेधनास्ते ।

आस्फोटित न० आ+स्फुट-णिच्-भावे क्त । बाङ्गादेः शब्दे

१ प्रकाशने च । कर्मणि क्त । विदलिते लि० ।

आस्फोत उ० आ+स्फुट-अच् घृषो० टस्य तत्वम् । १ अर्कहस्ते

२ कोविदारहस्ते, ३ पलाशहस्ते च “आस्फोतजातिकरवीर-

पत्नैः” सुश्रु० । स्वार्थे कन् । आस्फोतकोऽर्कहस्ते ।

आस्फोता स्त्री आ+स्फुट-अच् घृषो० । १ अपराजितायां,

सा च द्विविधा ज्वेतपुष्पी नीलपुष्पी च तयोर्गुणपर्यायौ

भावप्र० “आस्फोता गिरिकर्षी च विष्णु कालाऽपरा-

जिता । अपराजिते कटुके शोते कण्ठसुहृष्टिके ।

कुष्ठगूल्मविदोषामशोथज्वरविषापहे । कषाये कटुपाके च

सुतिके स्फुटिबुद्धिदे । २ सारिवायाम् (हापरमाली)

लताभेदे च ।

आस्माक लि० अस्माकमिदम् अस्मद्+इदमर्थेण अस्मा-

कादेशः । अस्मत्सम्बन्धिनि । स्त्रियां ङीप् । “रामादि-

तादात्म्याङ्गीकारे चास्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिशय्य”

सा० द० । [सम्बन्धिनि ।

आस्माकीन लि० अस्माकमिदम् खञ् अस्माकादेशः । अस्मत्-

आस्य न० अस्यते मासोऽल+अस-आधारे खल् । १ सुखे

“तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारिताम्” मैष० । “तं हि

स्वयंभूः स्वादास्यात् यस्याखेन सदान्ति” “पाण्यासोहि

द्विजः स्मृतः” “नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणाम्” इति च मनुः ।

२ तन्मध्ये च । यसादौ तद्धितयाजादौ अस्य स्थाने

वा आसन्नादेशः । तदादेशपक्षे आस्ये भवः आसन्त्यः

यथा च अस्यैव आसन्नादेशस्थानिता तथासनशब्दे ८८६

पृष्ठे उक्ता । आस्ये भवः यति वा नासन्नादेशः यलोपः ।

३सुखभवे ति० । “तल्यास्यप्रयत्नम्” पा० आस्ये भवमास्यं
तात्वादिस्थानम्” सि०को० ।

आस्यन्दन आ+सन्द-भावे ल्युट् । ईषत्तुत्तरणे ।

आस्यध्य ति० आस्यं धयति-धे-ख-मुस्-उप०स० ।

मृध० । सुखान्तासादके मुखचुम्बके ।

आस्यपत्र न० आस्यमेव पत्रमस्य । १पद्मे शब्दचन्द्रिका ।

आस्यलाङ्गल पु० आस्यं लाङ्गलमिव भूमिविदारकं यस्य ।
शुकरे । [(दाडि) ।

आस्यलोमन् न० आस्यभवं लोम । पुरुषसुखजाते लोमि

आस्यहात्य ति० असिनाऽहत्याऽहननम् ततः अस्यर्थे
विस्तृतादि० अण् । अनुश्रुति० द्विपदद्विः । खड्गेन
हननशून्ये ।

आस्या स्त्री आस-भावे क्यप् । १स्थितौ, गतिराह्वये ।

“आस्या वरुणं करो स्यात्सौकुमार्यं करो शुभा” सुशु० ।

आस्यासव पु० आस्यस्यासव इव । (लाल) इति ख्याता-
याम् लालायाम् ।

आस्र न० अस्त्रमेव साधेऽण् । रुधिरं । ततः सुखादि० अस्त्र्ये
इति । आस्त्री रुधिरयुक्ते ति० स्त्रियां ङोप् ।

आस्रप पु० आस्रं रुधिरं पिबति पा-क उप०स० ।

१राक्षसे तद्देवताके २मूलनक्षत्रे च ।

आस्रपु पु० आस्रवति मनोऽनेन करणे अप् । १क्षेत्रे । कर्त्तरि अच् ।

२अर्हन्मत्सिद्धे पदार्थभेदे । अर्हच्छब्दे ३८१पृष्ठे विवृतिः ।

आस्राव पु० आस्रवति रुधिरमस्मात् अ+स्रु-अपादाने
घञ् । १क्षते “जातएष तवास्त्रावस्त्वन्तु मोहाच्च बुध्यसे”

भा० उ० ५७ अ० । भावे घञ् । २सम्यक्तरणे कर्त्तरि ण ।

सम्यक्तरणयुक्ते ति० । आस्रवति आ+स्रु-ण ।

सुखलालायाम्” “च्युतेरास्त्राववत् विद्यात् निगिरन्नेव
तत् शुचिः” आ० त० गोत० “आस्त्रावोलाला” रघु० ।

आस्राविन् ति० आ+स्रु-णिनि । सदादिचरणशोले । “सहा-
गजइवास्त्रावो प्रभञ्जन् विविधान् दुमान्” भा० व० प० १४ ई
आस्त्रावयुक्ते च “दुष्टशोणितस्त्रावो दीर्घकालानुबन्धी चेति
दुष्टव्रणलिङ्गानि” सुशु० ।

आस्रनित आ+स्र-क्त पठे इट् । शब्दिते ।

आस्त्राद् पु० आ+स्र-कर्मणि घञ् । १मधुरादिरसे २शृङ्गा-

रादिरसे च । भावे घञ् । ३रसानुभवे । “सध्यापातोवि-

षास्त्रादः, मनुः “न जायते तदास्त्रादो विना रत्यादिवा-
सनाम् । “तदास्त्रादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते”

सा० द० “चूताङ्गु रास्त्रादकषायकण्डः” कुमा० । आस्त्रादश्च

साधुर्यादिरसानुभवहेतुव्यपारभेदः स च लोके चर्चणीयः
शृङ्गारादिरसास्त्रादे अन्यविधेः व्यापारः यथाह सा० द० ।

“न जायते तदास्त्रादो विना रत्यादिवासनाम् । वासनां
चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्त्रादहेतुः तत्र यदि आद्या
न स्यात् ओवियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् यदि
द्वितीया न स्यात् रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न
दृश्यते तत्र स्यात् उक्तञ्च धर्मदत्तेन “सवासनानां सभ्यानां
रसस्त्रास्त्रादनं भवेत् । निर्व्यसनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्या-
भ्रमसन्निभाः” इति । ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः
सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्युच्यते । व्यापा-
रोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः । तत्रभावेन
यस्यासन् पायोधिप्लवनादयः । सभ्यानां तदभेदेन स्वात्मानं
प्रतिपद्यते । ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावु-
त्साहोद्बोध इत्युच्यते । उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्या-
भिमानतः । दृष्टामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दृश्यति ।
रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह । साधारण्येन
रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते । रत्यादेरपि ह्यात्मगतत्वेन
प्रतीतौ सभ्यानां पीडातत्त्वादिर्भवेत् परगतत्वेन त्वरस्य-
त्वापातः । विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्ते
इत्याह । परस्य न परस्येति समेति न समेति च । तदा-
स्त्रादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते । ननु तथापि
कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते । विभा-
वनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम् । अलौकिकत्वमेतेषां
भूषणं न तु दूषणम् । आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे ।
तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषणं आस्त्रादाङ्गुरणयोग्यता-
नयनम् । अनुभावनमेवभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसा-
दिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक्-
चारणम् । विभावादीनां यथासंख्यं कारणकार्यसह-
कारित्वे कथं तयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते
कारणकार्यं सञ्चारिरूपा अपि हि लोकेतः । रसोद्बोधे
विभावाद्याः कारणान्येव ते सताः । ननु तर्हि कथं
रसास्त्रादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते । प्रतीयमानः
प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते । ततः संवलितः सर्वो विभावादिः
सचेतसाम् । प्रपानकरसन्त्यायाञ्चैव प्रमाणैरसोभवेत् । यथा
खण्डसरिचादीनां संमेलनादपूर्व इव कश्चिदास्त्रादः प्र-
पानकरसे संजायते विभावादि संमेलनादिह्यपि तथैवार्थः”
“ज्ञातास्त्रादो विवृतजवनां को विहातुः समर्थः” येषूक्तं
ल्युट् । आस्त्रादनमथवा न० उक्तं सा० द० वाक्ये उदा० ।

आस्वादक न० आ+स्वद-ण्वल् । आस्वादनकर्त्तरि 'दर्शयन्
नर्त्तकोनैव रसस्यास्वादको भवेत्' सा० द० ।

आस्वादित लि० आ+स्वद-णिच्-क्त । कतास्वादे भक्षिते
पदार्थे "आस्वादितार्द्रक्रुक्ताः ससद्रात्" भाषः ।

आस्वाद्य लि० आ+स्वद-णिच्-यत् । आस्वादयोग्ये पदार्थे
'प्राणेन न तदाम्रेयं नास्वाद्यञ्चैव जिह्वया' भा० आ० प०
३० अ० । 'आस्वाद्यतोयाः प्रभवन्ति नद्यः ससद्रमासाद्य
भवन्त्यपेयाः' हितो० । आ+स्वद+णिच्-ल्यप् । २ भक्षयि-
त्वेत्यर्थे अव्य० ।

आस्वान्त लि० आ+स्वन-इडभावे दीर्घः । शब्दिते ।

आह अव्य० ब्रू अच् णि० आह्रादेशः उवाचेत्यर्थे तिपोणलि
ब्रुवादेशस्तु वर्त्तमानकथनवाची एतस्माद्भिन्नः तच्च क्रियापदम्
अयन्त क्रियाप्रतिरूपकमव्ययम् । "अथाह वरुणी विदितो
महेश्वरः" कुमा० ।

आहक पु० आहन्ति आ+हन-ड संज्ञायां कन् । वैद्यकोक्ते
ज्वरभेदे (नासाज्वर) "तनुना रक्तशोथेन युक्ता नासा-
पुटान्तरे । गात्रशूलज्वरकरः श्लेष्मणा आहकोज्वरः" वै० ।

आहत लि० आ+हन-क्त । आहृते, "आह्लादिकह्ला-
रसमीरणाहते" "नयनयुगनिमोलत्तावदेवाहृतोऽसौ"
भाषः । २ बन्ध्यासुतोहमित्यादौ मृषार्थके वाक्ये न० ।
३ ढक्कायाम् पु० । "ईषद्भौतं नवं शुभ्रं सदृशं यन्न धारि
तम् । आहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्"
वसिष्ठोक्तलक्षणे ४ वस्ते न० । "आहतेन वसनेन तां
परिदध्यात्" गोभि० । "आच्छादनं तु योदद्यादाहतं
आहकर्मणि" वायु० पु० । "परिधाय्याहते शुक्ले वाससी हेम-
कुण्डले" छन्दो० ५ पुराणवस्ते न० तस्य उपभोगेन मर्दितप्रा-
यत्वात्तथात्वम् । ईषाघातप्राप्ते ऽमर्दिते लि० "पादाहतं
यदुत्थाय मूर्ध्नि नमधिरौहति" भाषः । दआघूर्णिते ।
६ अभ्यस्ते १० गुणिते च लि० "सूत्र्यांस्त्रिसंख्यया द्वित्रि-
सागरैरयुताहतैः" सू० सि० ।

आहतलक्षण पु० आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य । गुणैः प्रसिद्धे
अमरः प्रसिद्धगुणानां हि सर्वैर्ज्ञातत्वेन परिचित-
तयाभ्यस्तगुणत्वात् तथात्वम् ।

आहति स्त्री आ+हन-क्तिन् । शब्दहेतुसंयोगभेदे आघाते
ऽताडने "प्रभातवाताहतिकम्पिताकतिः" भट्टिः ३ आगमने
अत्र श्लोके पक्षे आहतिरागतितिरत्यर्थः ४ गुणने "अंशा-
हतिश्चेदवधेन भक्ता" लीला० । ५ मर्दने च ।

आहनन आ+हन-करणे ल्युट् । आहनसाधने दण्डादौ ।

तत्र भवः यत् । आहनन्यः । आहननदण्डादिभवे "नमो
दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च" यजु० १६, ३५ । "आहन्यते
वाद्यतेऽनेनाहननं वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भवस्तस्मै"
वेददी० । भावे ल्युट् । २ आहतिशब्दार्थे ।

आहनस् लि० आ+हन-असुन् । आहननीये २ निष्पीड्ये
सौमादौ । "तदाहना अभवत् पिप्पुषी" ऋ० २, २३,
१ । आहनाः आहननीयः सौमादिः" भा० आहनसे साधु
यत् । "आहनस्यं तत्साधने लि० । "आहनस्याद्वै रेतः
सिच्यते" ऐत० ब्रा० ।

आहर लि० आहरति आ+हृ-अच् । सञ्चयकारके "वना-
न्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः" रघुः । टचि तु
कर्म्मोपदएव साधुतेति भेदः ।

आहरकरटा स्त्री आहर करट ! इत्युच्यते यस्यां क्रियायां
मयूर० । करटं प्रति आहरणार्थायां निदेशक्रियायाम्
आहरचेटा स्त्री अहर चेट ! इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मयूर० । चेटं प्रति आहरणार्थनिदेशक्रियायाम् ।

आहरण न० आ+हृ-भावे ल्युट् । स्थानात् स्थानान्तर-
प्रापणे आनयने । "मृदाहरणसंघट्टौ प्रतिष्ठाह्वानमेवच" ।
देवीपु० "करणं तयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्"
सां० का० "समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम्" शकु० २ आयो-
जने अनुष्ठाने च "अश्वमेधस्य कौरव्य ! चकाराहरणे
सतिम्" भा० आश्व० ७ अ० । कर्म्मणि ल्युट् । ३ आहृ-
यमाणे पदार्थे ४ विवाहादौ उपढौकनद्रव्ये "सत्त्वानुरूपा-
हरणोक्तश्रीः" रघुः । [यनीये ३ उपढौकनीये च ।

आहरणीय लि० आ+हृ-अनीयर् । आयोजनीये २ आन-
आहरनिवपा स्त्री आहर निवप इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मयूर० । आहरणनिवपार्थनिदेशक्रियायाम् ।

आहरनिष्किरा स्त्री आहर निष्किर इत्युच्यते यस्यां क्रिया-
याम् मयूर० । आहरणनिष्किरणनियोगक्रियायाम् । एव-
माहरविताना आहरवसना आहरसेना इत्यादयोऽपि
मयूर० पठिताः तत्तत्कर्म्मार्थनियोगक्रियायास्तु ।

आहर्त्ता लि० आ+हृ-टच् स्त्रियां ङीप् अर्ज्जके । "आहर्त्ता
शोधयेत् भुक्तिमागमञ्चापि संसदि" टह० २ आयोजके
"आहर्त्ता तस्य सत्वस्य त्वन्नाभ्योऽस्ति नराधिप" भा० आ०
५ अ० ३ आनेतरि "आहर्त्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां न सुखा-
वहः" भा० व० १४ अ० । ४ अनुष्ठाने "आहर्त्ता क्रतूनाम्"
काद० शीलार्थे । तस्य तु कर्म्मणि न षष्ठी । "आत्मनो-
बधमाहर्त्ता कासौ विहगतस्कर" विक्रमो० ।

आहव न० आहूयते ऽरयोऽव आ+ह्वे-अप् संप्रसारणे
गुणः । १ युङे । “एवं विधेनाहवचेष्टितेन” रघुः “प्रावि-
शन्नाहवपज्ञा आह्वावसुपलिप्तः” भट्टिः “न च अयोऽनुप-
श्यामि हत्वा खजनसाह्वे” गोता । “उद्यतैराह्वे शस्त्रैः
क्षत्रधर्म्महतस्य च” “डिम्बाह्वहृतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन
च” इति च मनुः । आहूयतेऽव आ+ह्वे-आधारे अप् ।
२ यज्ञे “तत्र नामवदसौ महाह्वे” साधः “आह्वयोयागः” मल्लि०
आहव न० आहूयतेऽस्मिन् आधारे ल्युट् । १ यज्ञे “द्रष्टुमाह-
वनमयजन्मनाम्” साधः । मावे ल्युट् । २ समन्ताह्वने च
“त्वे अग्ने आह्वनानि भूरि” ऋ० ७, १, १७ ।

आहवनीय पु० आहूयते । प्रणीयते प्रक्षिप्यते वा हविरव आ+
ह्वे-कर्मणि आधारे वा० अनीयर् आह्वनमर्हति क् वा ।
१ अग्निभेदे । तदुद्धरणप्रकारः आह्व० सौ० उक्तः । “उत्सर्गे-
ऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुला
द्वित्वतो वा वैक्योनय इत्येके धियमाणं वा प्रज्वाल्य-
ऽरणीमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरेत्” सू०
दिवाशेषवत्तृथ्यामे गार्हपत्यं प्रादुष्यत्य दक्षिणाग्निं प्र-
ज्वाल्य च वैश्वदेहात् द्रव्यवतोवाव्यस्य गृहात् गार्हपत्याद्वा
आनयेत् । तथा च अग्निमन्यनादिनाऽन्यतमप्रकारेण दक्षि-
णाग्निं साधयित्वा गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थ-
मुद्धरेत् पात्वान्तरेण पृथक् कुर्यादिति तदर्थः । तत्र मन्वा-
दिकविनियोग उत्तरसूत्रादावुक्तः । “आहवनीये
वैश्वानरं द्वादशकपालमधिश्रयति” तैत्ति० । “यस्य गार्ह-
पत्याहवनीयो मिथः संसृज्याताम्” ऐत० ब्रा० । “पिता वै
गार्हपत्योऽग्निमर्ताग्निर्दक्षिणः स्रुतः । गुरुराहवनीयस्तु
साग्निव्रता शरीयसी” मनुः । कर्मणि अनीयर् । २ सत्यग-
होतव्ये हविरादौ लि० ।

आहार पु० आ+ह्वे-वज् । १ आहारे । उपसर्गयोगात्
२ भोजने “निराहारौ यताहारौ तन्मनस्को समाहितौ”
देवा० मा० आहारविधिश्च सुश्रुते उक्तः यथा “अथाहा-
रविधिं वत्स ! विस्तरेणाखिलं शृणु । आप्तान्वित-
मसंकोषं शुचि कार्यं सहानसम् । तत्राग्नौ गुणसम्पन्न-
मन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् । शुचौ देशे सुसंयुप्तं सद्यःस्थापये-
द्भिषक् ॥ विषमैरगदैः स्रुष्टं प्रीक्षितं व्यजनोदकैः ।
सिद्धैर्भन्त्रैर्हृतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत् । वक्ष्याम्यतः परं
कृत्स्नमाहारस्योपकल्पनम् । दत्तं काष्ठाप्रायसे देयं पेया
देया तु राजते । फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्द्वैदलेषु
क्ष । परिशुषूकप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् । प्रद्रवाणि

रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् । कटुराणि खडांश्चैव सर्वान्
शैलेषु दापयेत् । दद्यात्तान्मये पात्रे सुशीतं सुशुद्धं
पयः । पानीयं पानकं मद्यं मृत्पत्रेषु प्रदापयेत् ।
काचस्कटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च । दद्याद्द्वैदूर्यं पात्रेषु
रावखाण्डकशर्कराः । पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णं
मनोरमे । सूदः सूपादनं दद्यात् प्रलेहांश्च सुसंस्कृतान् ।
फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च । तानि
दक्षिणपात्रे तु भुज्जानस्योपकल्पयेत् । प्रद्रवाणि रसांश्चैव
पानीयं पानकं पयः । खडान् यूषांश्च पेयांश्च सव्ये पात्रे
प्रदापयेत् । सर्वान् गुडविकारांश्च रावखाण्डकशर्कराः ।
पुरस्तात् स्थापयेत्प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यतः । एवं
विज्ञाय सतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् । भोक्तारं विजने
रस्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ । सुगन्धिपुष्परचिते समे
देशेऽथ भोजयेत् । विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टैरसा-
दिभिः । मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम् ।
पूर्वं सधरमश्रीयान्मध्यं ऽल्लवणौ रसौ । पश्चाच्छेषान्
रसान् वैद्यो भोजनेष्ववचारयेत् । आदौ फलानि भुञ्जीत
दाडिमादीनि बुद्धिमान् । ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यां
क्षित्वांस्ततः परम् । धनस्य पूर्वं समश्रियात् केचिदाह-
र्त्विपर्ययम् । आदावन्तेच मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
निरत्ययं दोषहरं फलेष्वामलकं नृणाम् । मृणालविस-
शालूककन्देक्षुप्रभृतीनि च । पूर्वं योज्यानि भिषजा नतु
भुक्ते कथञ्चन । सुखसुचैः समासीनः समदेहोऽन्नतत्परः ।
काले सात्त्विकेषु स्निग्धं क्षिप्रघृणं द्रवोत्तरम् । बुभुक्षितो-
ऽन्नमश्रीयान्मातावद्विदितागमः । काले भुक्तं प्रोक्षयति
सात्त्विकमन्नं न बाधते । लघु शीघ्रं व्रजेत्पाकं स्निग्धोदं
बलवज्जिदम् । क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तरम् ।
सुखं जीर्यति मातावद्वातुसाम्यं करोति च । अतीवा
यतयामास्तु क्षपा येषु तेषु स्रुताः । तेषु तत्त्वयनीकाद्यं
भुञ्जीत प्रातरेव तु । येषु चापि मनेशुश्च दिवसा मृश-
मायताः । तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते । रजन्यो
दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्रुताः । कृत्वा सममहो-
रात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् । नाप्राप्तातीतकालं वा
हीनाधिकमथापि वा । अप्राप्तकाले भुज्जानः शरीरे ह्यल-
घौ नरः । तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति ।
अतीतकाले भुज्जानो वायुनोपहृतेऽनले । कृच्छ्राद्विपच्यते
भुक्तं द्वितीयञ्च न काङ्क्षति । हीनमात्रमसन्नोषं करोति
च बलक्षयम् । आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽ-

धिकम् । तस्मात्सु संस्कृतं युक्त्या दोषैरेतैर्विवर्जितम् ।
 यथोक्तगुणसम्पन्नसुपसेवेत भोजनम् । विभज्य कालदेषा-
 दोन् कालयोरुभयोरपि । अत्रोक्तं (अपरितम्) दुष्ट-
 सुच्छिष्टं पाषाणलणलोत्पत् । द्विष्टं व्युषितमखादु
 पूति चान्नं विवर्जयेत् । चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्न-
 सुष्णोक्तं पुनः । अशान्तसुपदग्धञ्च तथा खादु न
 लक्ष्यते । यद्यत् खादुतरं तत् विदध्यादुत्तरोत्तरम् ।
 प्रक्षालयेदद्भिरास्यं भुञ्जानस्य मुकुर्मज्जः । विशुद्धे रसने
 तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् । खादुना तस्य रसनं प्रथमेनापि
 तर्पितम् । न तथा खादयेदन्यत्तस्मात्प्रक्षाल्यमन्तरा ।
 सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षणं सुखम् । खादु
 सञ्जनयत्यन्नम् खादु च विपर्ययम् । भुक्त्वा च यत्प्रार्थयते
 भूयस्तत् खादु भोजनम् । अशितसोदकं युक्त्या भुञ्जान-
 शान्तरा पिवेत् । दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः ।
 कुर्यादनाहृतं तद्धि मुखस्थानिदृग्भवताम् । जीर्णेऽन्ने
 वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु । भुक्तमात्रे कफश्चापि
 तस्माद्भुक्ते हरेत्कफम् । धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायक-
 टुतिक्तैः । पूगकङ्कोलकर्पूरलवङ्गसुमनःफलैः । कटुति-
 क्तकषायैर्वा मुखवैशद्यकारकैः । तास्व लपत्वसहितैः सुग-
 न्धैर्वा विचक्षणैः । भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नक्षयो गतः ।
 ततः पदशतं गत्वा वामपाश्वे तु संविशेत् । शब्दरूप-
 रसस्पर्शान् गन्धान् मनसः प्रियान् । भुक्तवानुपसे-
 वेत तेनान्नं साधु तिष्ठति । शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चापि
 जुगुप्सिताः । अशुच्यन्नं तथाभुक्तमतिहास्यञ्च वामयेत् ।
 शयनं चासनं वापि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम् । नाग्नप्रातपौ
 न स्नवनं न यानं नापि वाहनम् । नचैकरससेवायां प्र-
 सज्येत कदाचन । शाकावराक्षभूयिष्ठमन्नञ्च न समाचरेत् ।
 एकैकशः सनस्तान् वा नाप्यग्नौयाद्रसान् सदा । प्राग्-
 भुक्ते त्वविषितोऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत् । पूर्वभुक्ते
 विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् । सात्वागुरुं परिह-
 रेदाहारं द्रव्यतश्च यः । पिष्टान्नं नैव भुङ्गीत सात्वया वा
 बुभक्षितः । द्विगुणञ्च पिवेत्तोयं सुखं सस्यक् प्रजीर्यति ।
 पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् । गुरुणास-
 र्जसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते । द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न
 सात्वागुरुरिष्यते । द्रवाढीमपि शुष्कान्त सन्यगेवोपप-
 च्यते । विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ।
 पिण्डीकृतमसंस्क्रितं विदाहमुपगच्छति । स्रोतस्यवह-
 पित्तं पक्वौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्या-

प्यन्नं विदह्यते । शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वज्जिव्यापदमा-
 वहेत् । आसं विदग्धं विष्टम्भं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
 अजोर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः । अत्यम्बुपाना-
 द्विषमाशनाद्वा सन्धारणात्प्रविपर्ययाच्च । कालेऽपि सात्क-
 लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य । ईर्ष्याभय-
 क्रोधपरितन्त्रेण लुब्धेन रुद्दैर्न्यनिपीडितेन । प्रद्वेषयुक्तेन
 च सेव्यमानमन्नं न सस्यक् परिणाममेति । साधुर्यमन्नं
 गतमामसंज्ञं विदग्धसंज्ञं गतमन्नभावम् । किञ्चिद्विपकं
 भृशतोदन्यूलं बिष्टम्भमावद्विरुद्धयातम् । उद्गारशुद्धावपि
 भुक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुक्ता च यस्य । रसावशेषेण तु
 सप्रसेकं चतुर्थमेतत् प्रवदन्यजीर्यम् । मूर्च्छाप्रलापो वमथुः
 प्रसेकः सदनं स्वमः । उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजी-
 र्णतः । तत्रामे लङ्घनं कार्यं विदग्धे वमनं हितम् ।
 विष्टम्भे स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च । वासयेदाशु तं
 तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना । कार्यं चानशनं तावद्यावन्न
 प्रकृतिं भजेत् । लघुकायमतश्चैनं लङ्घनैः ससुपाचरेत् ।
 यावन्न प्रकृतिस्यः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा । हिताहि-
 तोपसंयुक्तमन्नं समशनं स्मृतम् । बद्ध स्तोमकाले वा
 विज्ञेयं विषमाशनम् । अजीर्णं भुज्यते यत्तु तदध्यशन
 मुच्यते । तयमेतन्निहन्त्याशु बहून् व्याधीन् करोति च ।
 अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।
 तद्वस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाहोदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ।
 विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे दहेत्तत् हृत्कण्ठगलञ्च यस्य ।
 द्राक्षाभयां सात्त्विकसम्पुयुक्तां लोद्ग्राभयां वा स सुखं लभेत ।
 भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का क्षिण्यस्य जल्लोबलिनोऽन्न-
 काले । प्रातःस शुण्डोमभयामशङ्को सुञ्जीत सम्प्राश्य हितां
 हितार्थी । स्वल्पं यदा दोषविवद्वमामं लीनं न तेजःपथ-
 साट्णोति । भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं
 विषवन्निहन्ति । “पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्च-
 भौतिकः । विपकः पञ्चधा सस्यगुणान् स्वानभिवर्द्ध-
 येत् । अविदग्धः कफः पित्तं विदग्धः, पवनं पुनः ।
 सस्यग्विपको निःसार आहारः परिहृज्येत् । विण्मूल-
 साहारमलः सारः प्रागीरितो रसः । स तु व्यानेन वि-
 क्षिप्तः सर्वाभ्याहृतं प्रतर्पयेत् । कफः पित्तं मलः शेषः
 स्वेदः स्यान्नखरोम च । नेत्रविट्त्वक्षु च स्नेहो धातुनां
 क्रमशोमलाः । दिवाविवृद्धे हृदये जायतः पुण्डरीकवत्
 अन्नमक्षिणधातुत्वादजीर्णे पिहितं निशि । हृदि सन्धी-
 लिते रत्नौ प्रसुप्तस्य विशेषतः । क्षिण्विस्त्रधातुत्वा दजी-

यै न हित दिवा' भाव० प्र० भोजनकालदेशपात्नादि-
भेददर्शनपूर्वमेतद्व्याख्या प्रसङ्गात् कृता यथा । “आहारं
पचति शिखी दोषानाहारः पचति । दोषक्षये धातुत्प-
चति पचति च धातुक्षये प्राणान् । आहारः प्राणिनां सद्यो-
लक्षहेहधारणः । स्रज्यायुःशक्तिवर्णैजःसत्वशोभाविर्बर्जनः ।
यथोक्तगुणसम्पन्नसपसेवेत भोजनम् । विचार्य देशकाला-
दीन्कालयोरुभयोरपि” । उभयोःकालयोः प्रातः सायं च ।
तथा च “सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिबोधितम्” नान्तरा
भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः” । प्रातः प्रथमयासादु-
परि द्वितीययामादध्वाक् तथा च “याममध्ये न भोक्तव्यं
यामयुष्मं न लङ्घयेत् । याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुष्माद्व-
लक्ष्यः” अन्यच्च “लुप्तं भवति पक्षे रसदोषमलेषु च । काले
वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकालउदाहृतः” । रसादो पाक-
ज्ञानमाह “उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने” । स्थानमाह
“आहारन्तु नरः कुर्यान्निर्हारसपि सर्वदा । निर्जने
लक्ष्म्यप्रेतः स्वात्मकाशे होयते श्रिया । निर्हारो मलभू-
तोत्सर्गः । अन्यच्च “आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव
सद्भिर्विजने विधेयाः” इति । भाजनमाह “दोषहृद्दृष्टिदं
पथं हैमं भोजनभाजनम् । रौप्यं भवति चालुष्यं पित्त-
हृत्कफवातकत् । कांस्थं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसा-
दनम् । पैतलं वातकफूलक्षुण्णं क्रमिकफप्रणुत् । आयासे
कान्तपाले च भोजनं सिद्धिकारकम् । शोथपाण्डुहरं बल्यं
कामलापहसुत्तमे । शैलजे मृगस्ये पाले भोजनं श्रौनि
वारणम् । दारुद्रवे विशेषेण रुचिदं स्नेहकारि च । पालं
पल्लवयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत् । जलपालं तु प्रायुक्तं
तदभावे मृदोहितम् । पवित् शीतलं पालं घटितं
स्फटिकेन यत् । काचेन रचितं तद्वत्तथा वेदूय्यं संभवम् ।
(प्रागुक्तं सुश्रुते सौवर्णादुक्तं तच्चास्युशब्दे ३३०
पृष्ठे दर्शितम्) । “भोजनाप्ये सदा पथं लवणाद्रैकम-
क्षणम् । अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्”
लवणस्य पित्तजनकत्वादार्द्रकस्य कटुत्वेन पित्तलत्वात् बुभु-
क्षितस्य वृद्धपित्तस्य कथं प्रथमं लवणाद्रैकमक्ष-
णचित्तम् उच्यते “लवणं सैन्धवं त्रेयं चन्दनं रक्तच-
न्दनमिति” वचनाल्लवणमत्र सैन्धवं तत्त्रिदोषघ्नम् यत
आह गुणगन्धे “सैन्धवं लवणं खादु दीपनं पाचनं लघु ।
स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्रं विदोषहृत्” आर्द्रकं
तु पित्तविरोधि मधुरपाकित्वात् यत आह तत्रैव “आ-

र्द्रिका भेदिनो गुर्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका
मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा” । अन्यदपि लवणाद्रैकं
च नात्रपित्तविरोधि संयोगस्वभावात् संयोगस्वरूप-
ञ्चैतादृशं भोजनस्य पूर्वं लवणाद्रैकमक्षणाबोधकवचन-
मेव प्रमाणयति । भोजनादौ दृष्टिदोषविनाशाय ब्रह्मा-
दीन् स्मरेत् । तद्यथा “अन्नं ब्रह्मा रसोविष्णुर्भोक्ता देवो
महेश्वरः” इति संचिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न बाधते ।
अञ्जनागर्भसंभूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् । दृष्टिदोषविना-
शाय हनूमन्तं स्मराम्यहम्” “अश्रीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु
मधुरं रसम् । मध्येऽल्लवण्यौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् ।
फलान्यादौ समशीयद्वाडिमादीनि बुद्धिमन् । विना
मोचाफलं तद्वद्वर्जनीया च कर्कटो । मृणालविसशालूकक-
न्देक्षु प्रभृतोन्यपि पूर्वंमेव हि भोज्यानि न तु भुङ्क्ता कदा
चन” । मृणालं पद्मनालं, विसं विसषण्डकं, शालूककन्दं
प्रसिद्धम् । “गुरु पित्तमयं द्रव्यं तण्डुलान् पृथुकानपि । न
जातु भुङ्क्तान् खादेन्मातां खादेद्भुक्षितः । दृष्टपूर्वं सम
शीयात्कठिनं प्रकृतौ मृदु । अन्ते पुनर्द्रवाशौ तु बलारोग्ये
न सञ्चति” अयमर्थः प्राक् दृष्टपूर्वं कठिनं समशीयात्
यथाकाश्यादिवासिनः प्रथमं सव्यञ्जनं दृष्टपूर्वां रोटिकां
भुङ्क्ते ततो मृदुलस्रपादिकमोदनं भुङ्क्ते अन्ते पुनर्द्रवाशिनः
भोजनान्ते दधिदुग्धतक्रादिभुङ्क्ते । “यदग्रे खादूत्तरं तद्वि
विदध्यादुत्तरोत्तरम् । भुङ्क्ता यत्प्रार्थ्यते भूयस्कुतं खादु भोज
नम्” । खादित्यस्य गुणमाह । “सौमनस्यं बलं पुष्टिसत्साहं
रसनासुखम् । खादु सञ्जनयत्यन्नमखादु च विपर्ययम्” ।
अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्ज्वरम् । अतिक्लिन्नं
ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् । अतिद्रुततवाहारो
गुणान् दोषान्न विन्दति । भोज्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्बि-
तमश्रुतः । त्रिविधं गुरु तन्निवारयन्नाह “मन्दानलो नरो द्रव्यं
मात्रागुरु विवर्जयेत् स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ।
मात्रागुरुस्तु स्रग्नादिर्माषादिः प्रकतेर्गुरुः । संस्कार-
गुरु पिटान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् । आहारः षड्विधः
सूक्ष्मं पेयं लेह्यं तथैव च । भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्यं
गुरु विदग्राह्ययोत्तरम् । चूष्यं इक्षुदाडिमादि, पेयं
पानकयर्करोदकादि । लेह्यं रसालाक्षधितादि (कडी)
इति लोके पसिद्धम् । भोज्यं भक्ष्यं स्रग्नादि । भक्ष्यं लङ्घु, क-
मण्डकादि (खरं विशदमव्यवहार्यं भक्ष्यमिति पाठ० भा०) ।
चर्यं चिपिटवणकादि । स्वाभावगुरुसंस्कारगुरुयोः स्वभाव-
लघुनश्च भक्ष्यस्य भोजनपरिमाणमाह “शुल्कासर्जसौहित्यं

लघूनां हस्तिरिष्यते” अयमर्थः सांसपिष्टाद्यादिभिरङ्गं सौहित्यं कर्त्तव्यं मुद्गादिभिः स्वाभाविक्या मातृया हस्तिः कर्त्तव्येति । “द्रवोद्भवोत्तरश्चापि न मातृगुरुरिष्यते” । द्रवः पेयादिर्द्रवोत्तरः तक्राद्रुधिक ओदनादिः सात्वातोषिकोऽपि मातृगुरुर्न मन्यः पेयस्य सर्वतोऽप्युत्तात् उक्तञ्च सुष्ठुते ‘पेयलेह्याद्यभक्षणां गुरु विद्याद्यथोत्तरमिति’ पेयं क्षीरादि लेह्यं रसालादि आद्याम् ओदनसूपादि भक्ष्यं मोदकादि “द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सस्यगेवोपपच्यते । विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति” । अयमर्थः शुष्कमपि क्षोत्रोरोधकरमपि द्रवाढ्यं सस्यं पाकं याति । केवलस्य शुष्कान्नस्य दोषमाह विशुष्कमन्नमित्यादि । अपक्वं नत् किं भवतीत्यपेक्षायामाह “पिण्डोक्तमसंक्लिन्नं विदाहसुगच्छति” पिण्डोक्तम् अशीलावज्जुतम् असंक्लिन्नमसम्पगार्हं विदाहसुगच्छति विदग्धं भवतीत्यर्थः । शुष्कादीनां वैगुण्यमाह “शुष्कं विरुद्धं विटस्मि वज्जिप्रापदमावहेत्” शुष्कं विटपिटादि विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि, विटस्मि चणकमसूरादि, वज्जिमान्द्यङ्गुल्यात् । “न भूक्ता न रदैस्त्वित्वा, न निशायां न वा बहून् । न जलान्तरितानङ्गिः सक्तूनद्यान्न केवलान् । पुनर्हानं पृथक्पानं सामिषम्यवसा निशि । दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्रशक्तुषु वर्जयेत्” विषमाशनस्य लक्षणमाह । “बहु स्तोकमकाळे वा ज्ञेयं तद्विषमाशनम्” बहुलाप्यस्य भक्षितस्य दोषमाह “आलस्यगौरवाटोपशब्दांश्च कुरुतेऽधिकम् । हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम्” अधिकमन्नम् । अकाळे भुक्तेर्दोषमाह “अप्राप्तकाळे भुञ्जानो ह्यसमर्थतनुर्धरः तांस्तान् व्याधो नवाप्नोति मरणञ्चाधिगच्छति” अप्राप्तकाळे कालादतिप्राक् भुञ्जानः असमर्थशरीरो भवति तथा सति तांस्तान् व्याधीन् शिरोव्यधाविस्त्रचिकाऽलसकविलम्बिकादीन् आप्नोति तेषामाधिक्ये मरणमपि प्राप्नोतीत्यर्थः “काळेऽतीतेऽश्वतोऽजन्तोर्वायुबोषहतेऽनले । कच्छाद्विपच्यते भोक्तुर्न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा” । कुक्षेर्भागद्वयं भोज्यैस्त्रतीये वारि पूरयेत् । वायोः सञ्चारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् । “रसेनाक्षररसना प्रथमेनोपतर्पिता । न तथा स्वादुमाप्नोति यथा सेव्यान्नुनान्तरा” “अत्यन्तपानाद् विपच्यतेऽन्नमनस्त्वपानाच्च स एव दोषः । तस्मान्नरो वज्जिविर्जनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि । भक्तस्यादौ जलं पीतं कार्श्यं सन्दाग्निदोषकत् । मध्येऽग्निदोषं न श्रेष्ठमन्ते स्तौल्यकफप्रदम् । अन्यच्च “समस्य लघुया

भुक्तमध्यान्प्रथमास्तुपाः” इति वाग्भटः “भुक्तं भोजनम् “हृषितस्तु न चाश्रीयात् क्षुधितो न पिबेज्जलम् । हृषितस्तु भवेद्भुज्जी क्षुधितस्तु जलोदरी । ननु शिष्टा भोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति तत्कथमुचितं यतस्त्रिधा विभक्तस्य भोजनकालस्य प्रथमो भागो वातस्य, द्वितीयः पित्तस्य, तृतीयः कफस्य, यत आह “अश्रीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् । मध्येऽन्तलवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान्” अस्यायमभिप्रायः भोजने पूर्वं भुक्तो मधुरो रसो दुग्धमित्यस्य वातपित्तयोः शमको भवति । भोजनमध्ये भुक्तो अन्तलवणौ पित्तोपशमनेन वज्जिप्रापि कुरुतः । भोजनान्त्यसमये भुक्ताः कटुतिक्तकषाया रसाः कफं शमयन्तीति । अतो भोजनावसानसमयस्य कफकालत्वात् तत्र कथं क्षेपजनकं दुग्धं पातुमुचितं भवति । यत उक्तम् “दुग्धं स्वादुरसं क्षिण्वन् भोजनं धातुवर्द्धनम् । वातपित्तहरं दृष्यं क्षेपलं गुरु शीतलमिति” उच्यते “विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः । तद्विदाहोऽप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत्” अतएव ब्रह्मपुराणे “कुर्यात् क्षीरान्नमाहारं न दध्यन्नं कदाचनेऽपि लवणान्मकटुपानि विदाहीन्यपि यानि तु । तद्दोषं हर्तुमाहारं मधुरेण समापयेदिति” भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजने वातकफोपशमनेन लवणान्मकटुभोजनजनितान् पित्तस्य दृढिं नाशयति पित्तद्विनाशनेन च पित्तदृढिरूपक्षीणा भवतीति कफदृढिरग्निमान्द्यादीन्नुत्पादयितुं न शक्नोति” ।

आह्निकान्त्येष्टान्त्यार्त्तहारविधिरुक्तो यथा विष्णुपु० । “स कोऽलमघं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते त्वतिथिं विना । अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् । इन्द्रियप्रीतिजननं दृष्ट्यापाकं विवर्जयेत्” तथा “सुवासिनोर्दुःखिनश्च गर्भिणीदृढबालकान् भोजयेत् । संकृतान्नेन प्रदमं, चरमं नृही । अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्तेऽतिदुष्कृतिम् । नृतश्च नरकं गत्वा क्षेपभुग्जायते नरः । अस्नात्वाथो मलं भुङ्क्ते अजत्वा पूयशोणितम् । अजत्वा च क्षमिं भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् असंस्कृताद्भुज्जुलं बालादिप्रथमं शक्यत् । भुङ्क्तश्च यथा पुंसः पापबन्धोऽन जायते । इह चारोग्यमतुलं बलदृढितया नृप” । तथा “प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो नृही । अन्नं प्रशस्तं पयश्च प्रीजितं मोक्षणोदकैः । न कुक्षिताहृतं नैव जुगुप्सावदसंस्कृतम्” । विष्णुपु० “मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप” । अन्यत्र फलमांसेभ्यः शुष्कशकादिकास्तथा । तद्विदाहरिकेभ्यश्च शुद्धपके अथवा च ।

भुञ्जीतोद्धृतसाराणि न कदाचिद्वरेण । नाशेषं पुरुषो-
ऽशीयादन्यत्र जगतीपते ! । मध्वन्नदधिसर्पिर्भ्यः सक्तुभ्यश्च
विवेकवान् । अशीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु सधुरं रसम् ।
लवणास्तौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः । प्राग्द्वं
पुरुषोऽग्नौ वै मध्ये च कठिनाशनः । पुनरन्ते द्रवाशी
तु वलारोग्ये न सञ्चति । अनिन्यं भक्ष्येदित्यं वाग्यतो-
ऽन्नमकुल्यन् । पञ्च आसान् महामौनं प्राणाद्याप्य-
नाय तत् । मन्त्राभिमन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रीति
वचनात् गायत्रिभिमन्त्रितम् । गारुडे “शाकं रूपञ्च भूयिष्ठं
अत्यन्तञ्च विवर्जयेत् । नचैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन” ।
छन्दोग ० प० । “सुनिभिर्हिरण्यमुक्तं विप्राणां मर्त्य-
वासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्धं प्रह-
रयामान्तः” । अहनि अचिरो दितास्तमितसूयैतरदिन-
मात्रे । तत्वाप्यायुर्वेदोये विशेषः । “याममध्ये न भोक्तव्यं
त्रियामन्तु न लङ्घयेत्” । याममध्ये रसस्तिष्ठेन्नियामे
तु रसस्तयः” । तत्रापि पञ्चमयामार्द्धोमुख्यकालो दक्षवचनात्
(तच्चाङ्गिकशब्दे ६० ६ पृष्ठे वक्ष्यते त्रियामन्त्रितद्वियाम-
मित्येवायुर्वेदोये पाठः । दक्षवचनानुरोधात् त्रियाममिति
पाठकल्पनं बोध्यम्) । महामौनं हङ्कारादिरहितम् ।
तथाचात्रिः “मौनव्रतं महाकटं हङ्कारेणैव नश्यति । तथासति
महान् दोषस्तस्मात् नित्यतश्चरेत् । एष क्रमः पौराणिकत्वात्
सर्वसाधारणः । विष्णुः । “न तृतीयमथाशीयादापद्यपि
कदाचन” । गोतासु । “आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिवि-
वर्जनाः । रक्षाः क्रिधाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्वि-
कप्रियाः । कटुश्चलवणान्युष्णतीक्ष्णरूचिदाहिनः । आहारा
राजसस्तेषां दुःखयोक्तव्यप्रदाः । यातयामं गतरसं पूतिप-
र्युषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्”
मनुः । “आयुष्यं प्राङ्मुखोभुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियः प्रत्यङ्मुखोभुङ्क्ते कर्तुं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः” । निय-
मे त्वेवम् अनियमे तु नोदङ्मुखः । हारोतः “नो-
दङ्मुखोऽशीयात्” । निष्कामस्य तु प्राङ्मुखेनैव यथाह
देवबः । “प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिःपीठमधिष्ठितः ।
विशुद्धवदनः प्रीतोभुञ्जीत न विदिङ्मुखः” । जीवन्मातृकस्य
दक्षिणामुखत्वनिषेधमाह आप० “दक्षिणामु-
खोन भुञ्जीत एवंविधभोजनमनायुष्यं मातृरूपदिशति” ।
केचित्तु “कुहून्नानं मयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च ।
न जीवत्पितृकः कुर्याद्दक्षिणामुखभोजनम्” इत्याचार
रत्नाकरप्रताज्जीवत्पितृकस्यापि निषेध इत्याहुः । व्यासः

“पञ्चाङ्गौभोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखोभौनसास्थितः । हस्तौ
पादौ तथैवास्त्रमेणु पञ्चार्द्रता मता” । व्यासः “अथे-
कपङ्क्त्यां नाशीयात् संवृतः स्वजनेरपि । कोहि जानाति
किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् । भक्षस्तम्बजलद्वारमार्गैः
पङ्क्तिञ्च भेदयेत्” । जलादिना पङ्क्तिभेदाकरणे तु शङ्कः ।
“एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने । यद्येकोऽपि
त्यजेत् पातं शेषमन्नं विवर्जयेत् । मोहात् भुञ्जीत यः
पङ्क्त्यामुच्छिष्टसहभोजनम् । प्राजापत्यं चरेद्दिप्रः क्षत्रः
सान्तपनन्तया” । । एतत्त्वमानार्धमभिधायाह गोभिलः ।
“भुङ्क्षानेषु तु विप्रेषु यस्तु पातं परित्यजेत् । भोजने विप्लव-
क्षमौ ब्रह्महापि तथोच्यते” । आप० “दिवा पुनर्न भुञ्जी-
तान्यत्र फलमूलेभ्यः” । मनुः “नातिप्रगे नातिसायं न सायं
प्रातराशितः” अतिप्रगेऽचिरोदितसूयै अतिसायं सूयै-
स्तमितसमये एवं प्रातराशितः दिनभोजनेनातिहृष्टः न
सायं न रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः । आप० “यस्तु भो-
जनशालायां भोक्तुकाम उपस्पृशेत् । आसनस्थोनचान्यत्र
स विप्रः पङ्क्तिदूषकः” बौधः “उपलिप्ते सप्ते स्थाने
शुचौ लव्हासनान्विते । चतुरस्रं त्रिकोणञ्च
वर्तुलञ्चाङ्गिचन्द्रकम् । कर्त्तव्यमातृपूर्य्येण ब्राह्मणा-
दिषु मण्डलम्” । “अत्रावा मण्डलं ये तु भुङ्क्तेऽ-
धमयोनयः । तेषान्तु यच्चरन्नांसि हरन्त्यन्नानि
तद्बलात्” । आप० । “भिन्नकांक्षे तु योविप्रोयदि
भुङ्क्ते तु कामतः । उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुद्धप्रति”
तथाशुद्धादिभोजनेनापरिष्कृतपात्रेऽपि दृढमनुः “ताम्ब
पात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांक्षे मलादिले । पलाशपद्मपात्रेषु
गृही भुङ्क्ते चरेत्” । नव्यवर्द्धमानपृताग्निपु०
“अर्कपत्रे तथा पृष्ठे आयसे ताम्रभाजने । करे कर्प-
टके चैव भुङ्क्ता चान्द्रायणश्चरेत्” । पृष्ठे कदलीपत्रादि-
पृष्ठे । पैठी० “ताम्बरजतसुवर्णाप्रसङ्गशुक्ति-
स्तटिकानां भिन्नमभिन्नमिति न दोषः” । अत्र पाषाण-
पात्रं भोजने विहितम् । “तैजसानां मणीनाञ्च सर्वस्या-
श्रमयस्य च । भक्षणाङ्गिर्हृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनोषिभिः”
इति मनुना पाषाणपात्रस्य शुद्धिविधानाच्च । प्रचेताः
“ताम्बूलाभ्यङ्गने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च
ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्” । अत्रिः “आसने
पादमारोप्य योभुङ्क्ते ब्राह्मणः कश्चित् । हस्तेन चाक्षरमाति
तस्य गोमांसभक्षणैः” । सुखेन हस्तोचोन्ननं विना
गवादिबदित्यर्थः । आश्वमेधिके “आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत

प्राङ्मुखश्चासने शुचौ । पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः” । बौधा० “भोजनं हवनं दानमुपहारः परिपहः । बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम्” । हारोतः “मार्जनाच्चाबलिकर्म्म भोजनानि देवतोर्धेन कुर्यात्” । पराशरभा० उद्धमनुः “न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना । नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत्” । मार्क० पु० “पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः” । मनुः “पूजयेदशनं नित्यं चाद्याच्चैवमकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रणमेच्चैव सर्वदा । अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत्” । विष्णु-पु० “नागः कूर्मश्च क्रकरो देवदत्तो धनञ्जयः । बहिःस्था वायवः पञ्च तेषां भूमौ प्रदीयते । अदत्ता बाह्य वायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होमयेत्” । इति गृष्टपठित-वचनाच्चागादिभ्यो बलिदानमिति प्राचीनाचारः । तत्राह देवेभ्यो दत्तुं च भोक्तव्यं तथा च गीता “इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तान् प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः” । यज्ञैः भाविता संवर्द्धिताः बोधुग्रभ्यं भोगानन्नादीन् दृष्ट्वादिद्वारा दास्यन्ति अतो देवैर्दत्तान् अन्नादीन् तेभ्योऽदत्ता यो भुङ्क्ते स चौर एव । स्मृतिः “निवेद्य प्राशनात् पूर्वं देवपादोदकाहुतिः । होतव्या जठरे वज्रौ स्तेन पाणितलेन तु” । तेन पादोदकेनापोशनं कृत्वा प्राणाहुतिर्नैवेद्येन कार्या । खदत-नैवेद्यमक्षयन्त पश्चादुपपादयिष्यते । ब्रह्मपु० “आपो-शानञ्च गृह्णीयात् सर्वतोर्धमयञ्च यत् । अमृतो-पस्तरणमसि विष्णोरक्षमयस्य च । अत्र चास्तरणार्थन्तु प्राश्यते ज्ञातुं सकृत् । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति च समुद्धरेत्” । सव्यापद्धतौ लिखितवचनं प्रमाणय-मोऽपीत्येतदनन्तरं स्वाहाकारं कुर्वन्ति । ब्रह्मपु० “हस्तेन लङ्घयेन्नान्नं नोदकेन कदाचन । दम्भाद्योलङ्घयेन्मुञ्जस्तेनाहं निहतं भवेत् । हतञ्चाक्षमभक्ष्यत्वं तस्य याति दुरात्मनः । प्राणैभ्यस्त्वय पञ्चभ्यः स्वाहाप्रणवसं-युताः । पश्चादुक्तोस्तु जुष्ट्यात् प्रलयान्निभेषु च । प्राणाहुतिमुद्रासाह धौगकः । ‘तर्जनीमध्यमाङ्गुलैर्गना प्राणाहुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकाङ्गुलैरपाने जुष्टया सतः । कनिष्ठानामिकाङ्गुलैर्व्याने च जुष्टया हविः । तर्जनीन्तु अहिष्कृत्वा उदाने जुष्टया सतः । समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्” । स्मृत्यर्थशारे । “प्राणाहुतौ घृता-

भावे पश्चाद्भुञ्जीत नो घृतम्” । देवलः “न भुञ्जीत घृतं नित्यं गृहस्थो भोजनद्वये । पवित्तमथ जुष्टञ्च सर्पिरास्तरण-पहम्” । काशी० “दर्भपाणिस्तु यो भुङ्क्ते तस्य दोषेन बाधते । केशकीठादिसम्भूतस्ततोऽग्नीयात् सदर्भकः । यावदेवाक्षमग्नीयात्तन्मूयात्तदुगुणागुणान् । अतोभौनेन-यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते केवलाहृतम्” । मनुः “स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्” । उद्धरेद्वस्त्राद्वहिः कुर्यादि-त्यर्थः । बौधा० “आचम्य संवृते देशे उपविश्यान्नं संगृह्य सर्वाङ्गुलीभिरशब्दमग्नीयात्” । संगृह्य अन्न-पात्रं सम्यक्स्पृष्ट्वेत्यर्थः । काशी० “प्रदद्याम्भुवः पतये भुवनपतये तथा । भूतानां पतये स्वाहेत्युक्त्वा भूमौ बलि-लयम् । आपोशानं विधानेन कृत्वाग्नीयात् शुचीर्द्विजः” । ब्रह्मपु० “तेजोसीति जपस्त्वन्नं प्रणमेदस्मृतञ्च यत् । आपोशानञ्च गृह्णीयात् सर्वतोर्धमयञ्च यत् । अमृतो-पस्तरणमसि विष्णोरक्षमयस्य च” । अक्षमयस्य विष्णो-र्यदास्तरणमसीत्यर्थः ततश्च तेजोसीति नमस्कृत्य भुञ्जीतेत्यर्थः । भविष्यो० “स्नातस्तु वरुणस्तेजो जुह्व-तोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्तायुस्तस्मान्न-व्याहरेन्निषु” । मौने विशेषमाह आप० । “तत्र त्वैविद्यदृष्टैर्मुनिभिरन्यैराश्रमिभिर्बहुश्रुतैर्दानैर्दानसम्भा-यान्मुख एव यावद्यावदयं भाषेत न मन्त्रलोपो भवती-ति विज्ञायते इति” मन्त्रलोपोमौनव्रतलोपः । ब्रह्मपु० “यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु लङ्कारसंयुतम् । प्रकृता-ङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवद्भवेत् । करेण च पिबेत्तोयं यावन्मांसं न भक्षयेत् । मांसलिप्रकरे तोयं तुल्यं गोमांसमक्षयैः” । अत्र मांसलिप्रकरेण जलपाननिषेधात् मांसलिप्रकरं प्रजाल्यैवापोशनं कर्त्तव्यम् । प्रत्यापोशाने तु हस्तप्रक्षालननिषेधात् मांसलिप्रकरं प्रजाल्य पुनरक्षलिप्र-करेण प्रत्यापोशनं कर्त्तव्यम् । षट् ति० “पिब-तो यत् पतेत्तोयं भाजने सुखनिःस्मृतम् । अभक्ष्यं तद्वे-दन्नं भुङ्क्ता चान्द्रायणद्धरेत् । वासयार्थं स्थिते तोये यो-भुङ्क्ते ज्ञानदुर्बलः । यासे यासे सयं सुहृता पानीयं रुधिरं पिबेत् । विद्यमाने तु हस्ते तु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । तोयं पिबति यज्ञेण चादिजोषितं नात्यथा । उद्धृत्य वासहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः । सुरापानेन तुल्यं स्नात्-मनुराह प्रजापतिः” । वासहस्तेन केवलवासहस्तेन । अत-एव “पीतशेषन्तु यत्तोयं तत्पिबेन्न द्विजोत्तमः” । “पीतशेषं पिबेन्नैव” इति ब्रह्मपु० । अविशेषात् सर्वं

‘निषिद्धम्’ । ब्रह्म० “तिलकल्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रं घृतानि च । न त्यजेद्द्विजग्धानि सक्तुं शकं कदाचन” । भारते “पानीयं पायसं सर्पिर्दधिक्षौद्र-घृतान्यपि । निरश्यं शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्” । एतन्न त्याज्यं अशक्तौ कस्यचिन्न देयमित्यर्थः । निरश्यं निःशेषमशनीयमित्यर्थः । तथा “अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः” । इति प्रागुक्तविष्णुपुराणायुक्तो-तरभक्षणे दोषमाह मनुः “आलस्यादन्नदोषाच्च स्तुत्युर्वि-घ्नान् जिवांसति” । अन्नदोषस्त्रिविधः दृष्टद्वारकः अदृष्ट-द्वारकः दृष्टादृष्टद्वारकः । दृष्टद्वारकआयुर्वेदोक्तः । अदृष्टद्वारकः स्तुत्युक्तः । उभयतोक्तास्तु बालवत्साविवत्सा-दुग्धादिदोषा दृष्टादृष्टद्वारकाः । अतएव मनुनेत्रोक्तम् “स्वा-ध्याये चैव युक्तः स्वात् नित्यमात्महितेषु च” युक्त उद्भुक्तः । हारीतः “पृथक् पानं पुनर्दानमामिषं पाय-सानि च । दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्” ।

सचाहारस्त्रिविधः सात्विकराजसतामसभेदात् यथोक्तं गीतायाम् “आहारस्तपि सर्वस्य त्रिविधोभवति प्रियः । यन्नस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं दृष्टु” इत्युपक्रम्य “आयुः-सत्त्वेत्यादि” तच्च वाक्यम् आ० त० ६०१४७ उक्तम् । अत्र सर्वत्र “कदमिहितोभावोद्भववत् प्रकाशते” इति भा-ष्योक्तेः आह्वयते भुज्यते कर्मणि घञि वा आहारशब्दस्य भक्ष्यपरत्वम् अतएव भावप्र० “आहारः षड्विधश्चूष-मित्यादि” ८६६८ उक्तम् । स च षोढा “आहार्यं षड्विधं भोज्यं भक्ष्यं चर्यं तथैव च । लेह्यं चूष्यं तथा पेयं तदुदाहारणानि त । भोज्यभोदनपूपादि भक्ष्यभोदन-मण्डके । चर्यं चिपिटधानादि रसालादि त लिह्यते । चूष्यमात्मफलेच्छादि पीयते पानकं पयः” भाप्र० उक्तेः । आह्वयते इत्याहारः । शब्दादिविषयज्ञाने च आहा-रशुद्धि शब्देशा० भा० वाक्यम् उदा० ।

आहारपाक शु० आहारस्य भक्ष्यस्य पाकः रसादि-भावेन परिणामः । वैद्यकोक्ते भुक्तस्यान्नादेराहारस्य रसादिरूपेण परिणामरूपे पाकभेदे तत्पाकप्रकारः पदा-र्यादर्शष्टतयगात्रं ववाक्ये उक्तः तच्च आग्निशब्दे ४६८ उक्ते दर्शितम् । भावप्रकाशोक्तस्तत्प्रकारस्तु अष्टकरशब्दे ४५८ उक्ते उक्तः ।

आहारशुद्धि स्त्री आहारस्य भक्ष्यादेः शुद्धिः । १ भक्ष्यादि-द्रव्यस्य १ शुद्धौ सा च शुद्धिः स्तुत्युक्तदिशाऽवसेया । सा च अभक्ष्यमर्जनेन भक्ष्यभोजनएव भवति । अभक्ष्याणि च

अभक्ष्यशब्दे २७४ उक्ताणि । आहारदोषनिवारणार्था शुद्धिः १२८४ आहारजन्यदोषनिवारणार्थायां ३ शुद्धौ प्रायश्चित्ते । “आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः दृष्टु” । अक्षारलक्षणं भक्ष्यं पिवेद्ब्राह्मीं सुर्वसम्” इत्यादिना अत्रिसं० दर्शिता । शब्दादिविषयज्ञानशुद्धौ च “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः’ का० उ० । “आहि-यते इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानम् तद्वि भोक्तुर्भोगाया-ह्वयते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धि-राहारशुद्धिः रागद्वेषमोहदोषैरसंस्पृष्टविषयविज्ञान-मित्यनर्थान्तरं तस्याहारस्य शुद्धौ सत्यां तद्वतोऽन्तःकरण-सत्त्वस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं भवति” भाष्यम् । आहारशब्दस्य भक्ष्यार्थतामपह्नाय तथा व्याख्यानं त “रागद्वेषवि-सक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्” इति गीतोक्तिमनुस्म-त्यैवेति आनन्दगिरिः ।

आहारसम्भव पु० आहारात् भोज्यद्रव्यात् सम्भवति सम्+भू-अच् । आहारपाकजे देहस्ये रसधातौ । रसस्य यथा-ऽऽहारजत्वं तथाऽऽष्टकरशब्दे ४५८ उक्तम् ।

आहार्यं वि० आ+हृ-ण्यत् । १ आहरणीये “अथ मूलमना-हार्यं प्रकाशक्रयशोधनम्” मनुः । २ व्याख्ये “कार्यञ्च तस्य दशधाहार्यं धार्यं प्रकाश्यञ्च” सा० का० “आहार्यं व्याथं कर्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथा यथं व्याप्यास्ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेधाहा-र्यं दशधेति” सा० को० । कृत्विमे “आहार्यशोभा-रहितैरमायैः” भट्टिः । स्वार्थे कन् तलैव “आहार्यकमपि तस्याः सहजमिवाशोभत” ७, २१, कुमा० मन्त्रि० । ४ लौ-किके ५ औपासनिकेऽग्नौ च “आहार्येणानाहिता-ग्निम्” “पत्नीञ्च” आश्र० श्रौ० । “येनाहिताग्निना सञ्वाधानं कृतं तस्य पत्नीं लोकिकेन, यस्यौपासनश्चास्ति तस्य पत्नीचौपासनिकेन दहेयुः” नारा० । ईदृच्छाप्रयो-ज्यारोपेण विषयीकार्यैर्वाधनिश्चयकालिके तद्वर्त्तमानाभवति तद्वर्त्तमानत्वेन ज्ञेये । भावे क्त । ७ तादृशज्ञाने न० । यथा निर्गङ्गिः पर्वतो वज्रिमानिति ज्ञानं तच्च वज्रप्रभाववति पर्वते वज्रप्रकारकत्वात् इच्छाप्रयोज्यत्वाच्च आहार्यम् । तच्च प्रत्यक्षमेव तदभाववत्त्वेन निश्चितेऽपि धर्मिणि तद्वोधस्य इच्छाप्रयोज्यत्वात् “परोक्षज्ञानम् अनाहार्यम् निश्च-यचेति सिद्धान्तः” चिन्ता० । “शब्दबोधोऽप्या-हार्योभवत्यालङ्कारिका यथा अयं मुखमित्यादौ चन्द्र-भिन्ने मुखे चन्द्राभेदज्ञानम् तच्चाहार्यमेव ८०४८ आरो-

पशब्देऽधिकसुक्तम् । “भवेदभिनयोऽवस्थाहकारः स चतुर्विधः । आङ्गिकोवाचिकश्चैवमाहाय्यः सात्विकस्तथा” सा० द० उक्ते नटादिभिरात्मनि कर्तव्ये रामाद्यारोपहेतुके ऽभिनयभेदे च । आ+हृ-कर्मणि गत्यत् उदसर्गयोगात् ६ भव्ये “आहाय्यं पङ्क्तिं भक्ष्यमित्यादि” भाव० प्र० ।

आहाव पु० आ+ह्वे+घञ् संप्रसारणे षट्ठिः । कूपसमीपे गवादीनां जलपानाय प्रस्तरादिना रविते(खाल) १ क्षुद्रजलाशये निपाने “प्राविशद्वाहवप्रज्ञा आहावसुपल्लिखवः” भट्टिः । “आहावसुदकाधारम्” जयक० “निपानमाहावः” पा० । २ युञ्जे । भावे घञ् । ३ आह्वाने आ+ह्वे-आधारे घञ् । ४ अग्नौ । “नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमि संनयन्” ऋ० ६, ७, २ । आहूयतेऽस्मिन्नाहावमग्निम् दृष्ट्युदकाधारमाहावं निपानास्थानीयं वा” भा० । आ+ह्वे-भावे करणे वा घञ् । ५ मन्त्रविशेषेणाह्वाने ईआह्वानसाधने मन्त्रभेदे च “आदौ निविद्वानीयानां सूक्तानामनेकञ्चेत् प्रथमेषुआहावः” आश्व० श्रौ० । “तस्यानेकत्वे प्रथम एवाहावः” दृष्टिः “तृतीयसवने शस्त्रादिप्राहावः आश्व० श्रौ० । “एषु आहावः प्रातःसवनेन शास्त्रादिषु” आ० श्रौ० । “एषु स्थानेषु ऋगग्वेदेणाह्वाने विहिते शोःसामोमित्यनेनैवाह्वानं कुर्यात् नान्ये नेति नियम्यते” दृष्टिः “शोः सामोः दैवेत्याहावे” आश्व० श्रौ० । प्रतिगर्गसंज्ञार्थमिमे सूत्रे ।

आहिंसि पुंस्त्री अहिंसस्यापत्यम् इज् । अहिंसकापत्ये ततः युवापत्ये फक् तौल० तस्य न लुक् । आहिंसायनः तत्पौत्वे । आहिक पु० अहिरिव कन् स्वार्थे अण् । १ केलुपहे हेमच० तस्य सर्पल्ल्याकृतित्वात्तथात्वम् । २ पाणिनिमुनौ च तिका० । आहिच्छत् ति० अहिच्छत्देशे भवः अण् । अहिच्छत्देशे भवे आहिण्डिक पु० निषादेन वैदेह्यां जनिते अन्यजवर्णं सङ्करभेदे “आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते” मनुः । “बाह्यसंरक्षणादावाहिण्डिकानाम्” औशनससूक्तोक्ता तदुद्विज्या ।

आहित ति० आ+धा-क्त ह्यादेशः । १ न्यस्ते, २ स्थापिते, ३ अर्पिते । “व्यावर्त्तनैरहितैरयमाहिताङ्कः” किरा० ४ कते, ५ कताधानसंस्कारे च “प्रणीताश्चाप्रणीतश्च यथाऽग्निदैवतं नृणाम्” मनुव्या० “आहितोऽनाहितोवाग्निरिति” कुल्लू० । [विख्याते २ न्यस्तचिह्ने च ।

आहितलक्षण ति० आहितं उक्तं यस्य । १ युष्मादिद्वारा आहिताग्नि ति० आहितोऽग्निर्येन । वेदमन्त्रादिना कत

संस्काराग्नियुक्ते तदाधानप्रकारः आधानशब्दे ७०८ पृष्ठे उक्तप्रायः । आश्व० श्रौ० २ प्र० २ क० विस्तरेणोक्तः । “न दर्शने विना आहुमाहिताग्नेर्द्विजन्तः” मनुः । “गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेः” रघुः । “आहिताग्निः सन्नवत्यमिदं चरेत्” तैत्ति० “न वाऽऽहिताग्निनान्दतं वदितव्यम्” शत० ब्रा० २, २, २, २० । “देवान् वा एष उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति” ऐत० ब्रा० । आहाय्येणैवानाहिताग्निम्” आश्व० श्रौ० । वा परनिपाते अग्न्याहितोऽप्यस्त्व । आहिताग्निगण पु० पाणिन्युक्ते वा परनिपातार्थे शब्दसमूहभेदे । स च गणः आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातशस्त्र तैलपीत स्तूपीत मद्यपीत जठभार्य गतार्थ “आकृतिगणः तेनान्येऽपि” सि० कौ० ।

आहिति स्त्री आ+धा क्तिन् ह्यादेशः । १ स्थापने २ आधाने मन्त्रेणाग्न्यादेः संस्कारे ३ आहुतौ च । “तस्मिन् यत्किञ्चात्यादध्यादाहितय एव ताः आहितयोह वै ता आहुतय इत्यावर्त्तते” शत० ब्रा० १०, ६, २, २२, । [(सायुङ्गे) ।

आहितुण्डिक ति० अहितुण्डेन दीव्यति ठक् । व्यालयाहिणि आहिमत ति० अहिमतोऽदूरभवः अण् । सपेविशिटदेशादूरभवे ।

आहुक पु० यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे स च वसुदेव एव । “केशवोऽपि सुदा युक्तः प्रविवेश पुरोत्तमम् । पूज्यमानो यदुःश्रेष्ठैरुपसेनमुखैस्तथा । आहुकं पितरं दृष्ट्वा मातरं च यशस्विनीम् । अभिवाद्य बलञ्चैव स्थितः कमललोचनः” इति भा० सभा० २ अ० । अत्र केशवपितृत्वेन कीर्त्तनात् वसुदेवस्य नामान्तरत्वं तस्य प्रतीयते “एवं आहुकश्चाहुकी चैव ख्यातौ ख्यातिमतांवरौ” हरि० ३८ अ० । एवमाहुकिन् तद्वंश्ये क्षत्रिये पु० ।

आहुत न० उद्देश्यस्याभिसृख्येन साक्षादेव कृतं दत्तम् आ+ह्वे-क्त । गृहस्थकर्त्तव्येषु पञ्चसु यज्ञेषु १ मनुष्ययज्ञे, २ सूतयज्ञे चेत्यन्ये । कर्मणि क्त । ३ आभिसृख्येन कृते देवादौ ति०

आहुति स्त्री आ+ह्वे-क्तिन् । देवोद्देशेन मन्त्रेणाग्नौ हविःक्षेपे । “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सत्यागादित्युपतिष्ठते” मनुः । “वेत्य सौम्य । यथा पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” छा० उ० । “प्रातराहुत्यां कृतायां पूर्याहुत्यन्ते वरदानम्” कात्या० २०, १, २० । “जुहुयात्सर्पिराहुतौः” मनुः “प्राणाद्याहुतिपञ्चकम्” सूतिः । आहूयते कर्मणि क्त । २ आहूयमाने हवनीयद्रव्ये हविरादौ । “पुनानं पवनोऽहूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः” रघुः । “ब्रह्माहुतिर्कृतं यज्ञ” मनुः ।

आहुय न० आ+हृ-वा० क्यप् संप्रसारणञ्च । काश्ली-
रादौ (तरवट) इति प्रसिद्धे काञ्चनवर्षपुष्पे शि-
लीफले क्षुभेदे ।

आहुव ति० आ+हृ-घञर्थे कर्म्मणि क संप्र० उवङ् । आह्वा-
तव्ये “अनुकरीनामन्वाहवः” ष्ट० ८, १२, १६, आह्वः
आह्वातव्यः” भा० । [२ आहूयमाने च ।

आह्व ति० आह्वयति आ+ह्वे-क्तिप् संप्र० । आह्वयके ।

आहृत ति० आ+हृ-क्त । कृताह्वाने आकारिते “आहृत
इव मे शीघ्रम्” भाग० १० स्कन्धे । “नचाहृतोवदेत् किञ्चि-
द्धीनोदण्डञ्च स हृतः” या० सूतिः । “यियत्तमाणेनाहृतः
यार्थेनाथ द्विषन्मु, रम्” भाषः । “आहृतो न निवर्त्तते द्यूता-
दपि रणादपि” । आभूत+ष्ट० भस् हः । २ आभूतप्रलयपर्यन्ते
“पटोलानि कदम्बानि वृन्ताकसहितानि च । न त्यजेत् का-
र्त्तिके यस्तु यावदाहृतनारको” ति० त० पु० “आहृतम्
आभूतप्रलयपर्यन्तम्” रघु० ३ नामकृतव्यपदेशे विश्वे च ।
सृष्टिकाले हि भूतानां तत्तन्नामव्यपदेश इति विश्वव्यपदेश
पर्यन्तमित्येव तस्यार्थोन्यायः । भावे क्त । ४ आह्वाने ।

आहृतप्रपलायिन् ति० आहृतः विषादनिर्यायराज्ञाहृतो-
ऽपि प्रपलायते प्र+परा-अय-णिनि रस्य लः । व्यवहारे
हीनवादिभेदे स च पञ्चविधः । “अन्यवादी क्रियाद्वेषी,
नोपास्थाता निरुत्तरः । आहृतप्रपलायी च हीनः पञ्च-
विधः सृष्टः” मित० सूत्युक्तेः ।

आहृतसंज्ञव पु० आहृतस्य नाम्ना कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य
संज्ञवोच्यते । प्रलयकाले तत्र हि कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य
व्यपदेशभावेन व्यवहार्यत्वाभावः । “आहृतसंज्ञवस्थानमसृष्टत्वं
भाषते” इति पुराणे आभूतेत्यत्राहृतेति पाठान्तरम् ।

आह्वति स्त्री आ+ह्वे-क्तिन् । आह्वाने (डाका) ।

आह्वय अव्य० आ+ह्वे-ल्यप् । आह्वानं कृत्वेत्यर्थे “आहूय
दानं कन्याया ब्राह्मो धर्म्मः प्रकीर्त्तितः” मनुः ।

आहृत ति० आ+हृ-क्त । आनीते कृताहरणे ।

आहृति स्त्री आहृ-क्तिन् । आहरणे आनयने ।

आहृत्य अव्य० आ+हृ-ल्यप् । आहरणं कृत्वा आनीये-
त्यर्थे “समाहृत्यान्यतन्त्राणि” अमरः ।

आह्वेय ति० अहेरिदम् टक् । सर्पसन्ध्विनि विषचर्म्मस्थिग्रादौ
आह्वे अव्य० आ+हृ-ङो । १ प्रश्ने, २ विकल्पे, ३ विचारे च ।

“यत्तार्थं पुरुषोन्वियत उदखात् प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति”
शत० ब्रा० १४, ६, २, १२, “आहो विद्वानसु” लोकं प्रेत्य-
क्ष्वितु समश्नुते” कठो० । “आहो निवत्सति

समं हरिणाङ्गनाभिः” शाकुन्तले सखीप्रति दुष्प्रत्ययः ।

आहोपुरुषिका स्त्री अहमेव पुरुषः मयूरः मयू० अहोपुरुषः
तस्य भावः वुज् स्त्रीत्वात् टाप् । दर्पजन्ये आत्मनि
उत्कर्षसम्भावेन (वाहादुरी) “आहोपुरुषिकां पश्य मम
सद्वत्कान्तिभिः” भट्टिः ।

आहोस्वित् अव्य० आहो च स्विच् इ० । १ विकल्पे, २ प्रश्ने च
“आहोस्वित् शाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तमः” भा०
स० ५ अ० । द्विपदमित्येके ।

आह्व न० अह्वं समूहः खण्डिका० अज् । दिनसमूहे “अहो-
रात्रे वा अभिर्वत्तमाने संवत्सरमाप्नुतः संवत्सर इदं
सर्वमाज्ञायैवैतासरिति” खस्तिमाशस्ते” शत० ब्रा० ६, ६,
४, २, अह्ना निर्दृष्टादि चतुरर्थ्याम् संकलादि० अज् ।
दिननिर्दृष्टादौ ति० ।

आह्विक ति० अह्वि भवः अह्ना निर्दृष्टं साध्यं ठञ् स्त्रियां
ङीप् । १ दिनभवे २ दिनसाध्ये च । “भरद्वाजस्तु कौन्तेय
कृत्वा स्वाध्यायमाह्विकम्” भा० व० १३७ अ० । “अत्राह्विकं
सुरभ्ये षोडशपते समरुद्धणः” भा० व० १४२ अ० । दिनकर्त्त-
व्यानि आह्विकतत्त्वे आह्विककृत्यप्रदीपादौ उक्तानि ।
दिवसकर्त्तव्यान्याचारशब्दे ६३१ पृष्ठे उक्तप्रायाणि दिन-
विभागेषु कर्त्तव्यभेदोदघोषे संक्षेपात् दर्शितो यथा ।

“प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्दिजेन दिने दिने । तत्त्वं स
प्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् । उदयास्तमयं यावच्च
विप्रः क्षणिको भवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्मुक्तः कामैश्चान्यैर-
गर्हितैः । यः स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।
अज्ञानादयदि वा मोहात् स तेन पतितो भवेत् । दिवस-
स्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च
चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक्
पृथक् । विभागेष्वेव यत्कर्म्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।
उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा ययार्थवत् । ततः स्नानं
प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् । अत्यन्तमलिनः कायो न
वच्छिद्रसमन्वितः । स्वत्येष दिवा रात्रौ प्रातः स्नानं विशो-
धनम् क्लियन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्वप्नितं च ।
अह्नानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह । नानास्वेद-
समाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् । अस्नात्वा नाचरेत्
कर्म जपहोमादि किञ्चन । प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातः-
स्नायी भवेत् सदा । समस्तजन्मजं पापं त्रिभिर्वैयर्थ्यो-
हति । उषस्त्रयसि यत्स्नानं सन्ध्यायासुदिते रवौ । प्रा-
ज्ञापत्येन तत्तुल्यं सहापातकनाशनम् । प्रातः स्नानं प्र-

शंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातः-
स्नायी जपादिकम् । स्नानादनन्तरं तावदुपसर्गनसु-
च्यते । अनेन तु विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।
प्रचाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम् । सं-
हृत्याङ्गुलमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम् । संहृत्य तिसृभिः
पूर्वमास्यमेवसुपसृष्टेत् । ततः पादौ समभ्युक्ष्य अङ्गानि
सुसुपसृष्टेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।
अङ्गुष्ठनामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः । कनिष्ठा-
ङ्गुष्ठेन नाभिं हृदयञ्च तलेन वै । सर्वाभिस्तु शिरः पश्चा-
द्बाहू चाग्र्येण संसृष्टेत् । सन्ध्यायाञ्च प्रभाते च मध्याह्ने
च ततः पुनः । सन्ध्यां नोपासीत यस्तु ब्राह्मणोहि विशे-
षतः । स जीवन्नेव शूद्रः स्थान्मृतः श्वा चैव जायते ।
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्निज्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यदन्यत् कुरुते
कर्म न तस्य फलमश्नुते । सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं हो-
मोविधीयते । स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते ।
ऋत्विक् पुत्रोऽगुरुभ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एभि-
रेव कृतं यत्तु तद्धृतं स्वयमेव हि । देवकार्यं ततः कृत्वा
गुरुमङ्गलवीक्षणम् । देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणाञ्च
मध्यमे । पितृणांमपराह्णे च कार्याण्येतानि यत्नतः ।
पौर्वाह्णिकन्तु यत् कर्म यदि तत् सायमाचरेत् । न तस्य
फलमाप्नोति बन्धुस्त्रीमैथुनं यथा । दिवसस्याद्यभागे तु
सर्वमेतद्विधीयते । द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासोवि-
धीयते । वेदाभ्यासोहि विप्राणां परमं तपउच्यते । ब्रह्म-
यज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहितस्तु सः । वेदस्वीकरणं पूर्वं
विचारोऽभ्यसनं जपः । ततोदानञ्च शिष्येभ्योवेदाभ्या-
सोहि पञ्चधा । समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदा-
हृतः । तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसाधनम् । पिता
माता गुरुभार्या प्रजा दीनाः समान्विताः । अभ्यागतोऽ-
तिथिश्चान्यः पोष्यवर्गउदाहृतः । ज्ञातिर्वर्जुजनः क्षीणस्त-
थाऽनाथः समान्वितः । अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्गउदा-
हृतः । भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं खर्गसाधनम् । नरकं
पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् । सर्वभौतिकमन्नाद्यं
कर्त्तव्यन्तु विशेषतः । ज्ञानविद्भ्यः प्रदातव्यमन्यथा नरकं
व्रजेत् । स जीवति यएवैकोब्रह्मभिषोपजीव्यते । जीवन्तो-
मृतकाश्चान्ये य आत्मन्मरयो नराः । बह्वर्थे जीव्यते कै-
श्चित् कुटुम्बार्थं तथा परैः । आत्मार्थेऽन्योन शक्नोति स्त्रो-
दरेणापि दुःखितः । दीनानाथविशिष्टेभ्योदातव्यं भूतिमि-
च्छता । अदत्तदाना जायन्ते परमाभ्योपजीविनः । यह-

दाति विशिष्टेभ्योयज्जुहोति दिने दिने । सत्तु वित्तमहं
मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति । चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं
मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृतिमे जले ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते । तेषां मध्ये
तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते विधा । मलापहरणं पश्चा-
न्मन्त्रवत्तु जले स्मृतम् । सन्ध्यास्नानसमाभ्याञ्च स्नानभेदाः
प्रकीर्त्तिताः । मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामोयतस्ततः ।
उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्राजपउच्यते । सविता देवता
यस्या मुखमग्निस्त्रिधा स्थितः । विश्वामित्रश्चपिश्चन्द्रोऽग-
यत्री सा विशिष्यते । पञ्चमे च तथा भागे संविभागोय-
यार्हतः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते । देवैश्चैव
मनुष्यैश्च तिर्यग्भिषोपजीव्यते । गृहस्थः प्रत्यहं यस्मा-
त्तस्माज्जोषाश्रमी गृही । तयाणांमात्रमाणांतु गृहस्थो
योनिरुच्यते । तेनैव सीदमानेन सीदन्तीहेतरे तयः ।
मूलप्राणोभवेत् स्तम्भः स्तम्भाच्छाखाः सपत्न्याः । मूलेनैव
विनष्टेन सर्वमेतद्विनश्यति । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन रक्षित-
व्योगृहाश्रमी । राज्ञा, चान्यैस्त्रिभिः पूज्योमाननीयश्च
सर्वदा । गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृहाश्रमी ।
न चैव पुत्रदारेण स्वकर्मपरिवर्जितः । अस्नात्वा चाप्यह्णत्वा
चाजप्राऽदत्त्वा च मानवः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं
प्रतिपद्यते । एकएव हि भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते ।
न भुज्यते सएवैकोयोभुङ्क्तेऽन्नं ससाक्षिणा । विभागशीलो
योनित्यं क्षमायुक्तोदयापरः । देवतातिथिमन्तश्च गृहस्थः
स तु धार्मिकः । दया लज्जा क्षमा श्रद्धा प्रज्ञा योगः
कृतज्ञता । एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही मुख्यउच्यते ।
संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुगभवेत् । भुक्त्वा तु
सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहासपुराणाद्यैः
षडङ्ग सप्रमं नयेत् । अष्टमे लोकयात्रा तु बहिःसन्ध्या
ततः पुनः । होमोभोजनकञ्चैव यच्चान्यदगृहकृत्यकम् ।
कृत्वा चैवं ततः पश्चात् स्वाध्यायं किञ्चिदाहरेत् । प्रदोष
पश्चिमौ यासौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यासद्वयं शयानोहि
ब्रह्मभूयाय कल्पते । नैमित्तिकानि कार्यानि नपतन्ति
यथा यथा । तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ।
अस्मिन्नेव प्रयुज्जानोह्यस्मिन्नेव तु लीयते । तस्य सर्व-
प्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुखमिच्छता । सर्वतः मध्यमो भौ ऊ-
तशेषं हविश्चयत् । भुज्जानश्च शयानश्च वासुकी भोदति”
अज्ञा पाथम् ठज् । इक्ष्वात्मकयाज्ञायाश्च वादांश-
व्याख्याभेदे न० । यथा कणादगौतमसांख्यिके भाष्यस्य

पादांशव्याख्यारूपाणि अङ्गा पाद्यत्वात् आङ्गिकानि
“तमघोष्टोष्टतो भूतोवेति” पा० ठञ् । दिवसे-सत्कृत्य-
नियोजिते ३अध्यापके ४ष्ठते वेतनेन क्रीते दासादौ
५भूते स्वसक्त्या व्याप्ते चरादौ च ।

आह्लाद उ० आ+ह्लद-घञ् । । आनन्दे । “नन्दस्वात्मज
उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः” भाग० ।

आह्लादन द० आ+ह्लद-णिच्-ल्युट् । । आनन्दसम्पादने
कर्तरि ल्युट् । २आनन्दसम्पादके लि० । करणे ल्युट् ।
३आनन्दसाधने लि० स्त्रियां ङीप् ।

आह्लादित लि० आ+ह्लद-णिच्-क्त । । कृतानन्दे । यस्या-
नन्दे जनितस्तस्मिन् । आह्लादोजातोऽस्य तार० इतच् ।
२जाताह्लादे च ।

आह्लादिन् लि० आ+ह्लद-णिनि । । आनन्दयुक्ते णिच्-
णिनि । २आनन्दकारके । स्त्रियामुभयतो ङीप् ।

आह्व लि० आह्वयति आ+ह्वे-ड । । आह्वानकारके ।

आह्वय पु० आह्वययते प्राप्यते या-घञर्थे क इत० ।
१नामनि आह्वयकैर्हि नामोच्चारणेनैव आह्वयते इति
आह्वयकत्वप्राप्तौ नान्नःकरणत्वात्तथात्वम् । आ+ह्वे बा०
करणे श इत्यन्ये “काव्यं रामायणाह्वयम्” रामा० ।
गजाह्वयं शताह्वयं नामाह्वयम् इत्यादि । २प्राणिभिर्मेषा-
दिभिः सपणद्यूतभेदे च सचाष्टदशविवादान्तर्गतः । “तेषा-
माद्यष्टणादानम्” इत्युपक्रम्य “द्यूतमाह्वयएव च । पदा-
न्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविहेति” मनुस्मृतौ । अथ सस्मृ-
पूर्वकतापि “अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते
प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः” मनुना तथा
प्रयोगात् तत्स्वरूपसक्तं मिता० नार० “अक्षवधशला-
काद्यैर्देवनं जिह्वकारितम् । पणक्रीडा वयोभिश्च पदं
द्यूतसमाह्वयम्” व्याख्यातञ्च मिता० यथा “अन्नाः
पाशकाः वधश्चर्मपट्टिका शलाका दन्तादिमथ्यो दीर्घवत-
रस्त्राः आद्यग्रहणात् चतुरङ्गादिक्रीडासाधनकरितुरगा-
दिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीडा पणपूर्विका-
क्रियते तथा वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः
च शब्दान्मल्लमेषादिभिश्च प्राणिभिर्यो पणपूर्विका क्रीडा
क्रियते तदुभयं द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदम् । द्यूतञ्च
समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तत्प्रकारः तत्रैव दर्शितो यथा ।
“तत्र द्यूतसमाधिकाः रिणो वृत्तिमाह । “ग्लहे शतिकटङ्गेषु
सभिकः पञ्चकं शतम् । ग्लहोयाङ्गूर्तकितवादितराद्दृशकं श-
तम्” या० । परस्परं सम्प्रतिपत्त्या कितवैः प्ररिकल्पितः

पणोग्लह इत्युच्यते । तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतप-
रिमितादधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकटङ्गः
दूर्तकितवात्पञ्चकं तस्मात् शतमात्मवृत्त्यर्थं सभिको ग्लहणी
यात् । पञ्च पणाआयो यस्मिन् शते तच्छतं पञ्चकं “तद्
स्मिन् वृद्ध्यायनाभेत्यादिना” (पा०) कन् । जितस्य ग्लहस्य
विंशतितमभागं ग्लहणीयादित्यर्थः । सभा कितवनिवासार्था
यस्यास्यसौ (ठन्) सभिकः कल्पिताद्यादिनिखिलक्रीडोप-
करणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सभापतिरुच्यते । इतर
स्मात्पुनरपरिपूर्णशतिकटङ्गः कितवाद्दृशकं शतञ्जितद्रव्यस्य
दशमन्भागं ग्लहणीयादिति यावत् । एवं क्लृप्तवृत्तिना
सभिकेन किङ्कर्तव्यमित्यत आह । “स सम्यक्पालितोद-
द्याद्रात्रे भागं यथा कृतम् । जितसुदुग्धाह्वयेज्जेले दद्या-
त्स्यं वचःक्षमो” या० । य एवं क्लृप्तवृत्तिर्द्यूताधिकारी
स राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रञ्जितस्तस्मै राज्ञे यथा कृतं
सम्प्रतिपन्नं शनदद्यात् । तथा जितं यत् द्रव्यन्दुग्धाह-
वेज्ज्वल्यकपह्वेनासेधादिना च पराजितसकाशादुद्धरेदु-
द्धृत्य च तद्धनं जेले जयिने सभिकोदद्यात् । तथा क्षमो
भूत्वा सत्यञ्च वचोविश्वासार्थं द्यूतकारिणां वदेत् ।
तदुक्तनारदेन । “सभिकः कारयेद्यूतन्देयन्दद्याच्च यत्कृत
मिति” । यदा पुनः सभिकोदापयितुञ्च शक्नोति तदा राजा
दापयेदित्याह । “प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।
जितं सभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु” या० । प्रसिद्धे
ऽप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते सभिके सभिकसहिते कित-
वसमाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्तकितव-
मविप्रतिपन्नं जितसम्पन्दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने सभि-
करहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितसम्पन्नजेले न दापयेत् ।
जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह । “द्रष्टारो व्यव-
हाराणां साक्षिणश्च तएव हि” या० । द्यूतव्यवहाराणां
द्रष्टारः सभ्यास्तएव कितवाएव राज्ञा नियोक्तव्याः न
पुनः श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादिनियमोऽस्ति । साक्षिणश्च
द्यूते द्यूतकाराएव कार्य्याः न वा तत्र स्वीबालवृद्धिकितवेत्या-
दिनिषेधोऽस्ति । कश्चित् द्यूतज्ञिषेद्गुण्डमाह । “राज्ञा
सचिद्भविष्योऽस्माः कूटाक्षोपधिदेविनः” या० । कूटे राज्ञा-
दिभिरुपधिना च सतिवञ्चनहेतुना सभिसन्तौषधादिना
ये दीव्यन्ति तान् श्रपदादिनाङ्गयित्वा राजा खराद्वाङ्गिणी-
सयेत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः । “कूटाक्षदेविनः
पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमालासासङ्गु-
सङ्गेषां यिनयः खट्वत” इति । यानि च सङ्गवचनानि द्यू-

तन्निषेधपराणि “द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्यात्कारयेत वा । तान् सर्वान् घातयेद्वाजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः” इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसमि-
करहितद्यूतविषयतया च योज्यानि । किञ्च “द्यूत-
मेकमुखं कार्यन्तस्करज्ञानकारणात्” या० । यत्पूर्वोक्तं
द्यूतन्तदेकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम् ।
राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्कर-
ज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपसंयोजनसंभार्यालोच्य ।
प्रायशः चौर्यार्जितधना एव कित्वा भवन्त्यतश्चौर
विज्ञानार्थमेकमुखं कार्यम् । द्यूतधर्मं समाह्वयेऽति-
दिशन्नाह । “एष एव विधिज्ञैः प्राणिद्यूते समाह्वये”
या० । ग्लहे शतिकष्टद्वेरित्यादिना योद्यूते धर्म उक्तः
स एव प्राणिद्यूते मल्लमेषमहिषादिनिर्वर्त्य समाह्वयसंज्ञको
ज्ञातव्यः” ।

आह्वयन न० आह्वयं करोत्यनेन आह्वय+णिच् करणे ल्युट् ।
नामादेशसाधने शब्दभेदे । कर्त्तरि ल्यु । आह्वानकारके
ति० “रामस्याह्वयना द्विजाः” रामा० ।

आह्वयितव्य ति० आह्वयं करोति आह्वय+णिच्-कर्मणि
तव्य । आह्वानीये आकारणीये । “नेयमाह्वयितव्या ते
शयने वार्षपर्वणो” भा० आ० ८२ अ० ।

आह्वर ति० आ+हृ-अच् । १ कुटिले २ उशीनरदेशोत्पन्ने
च । तेन कन्याशब्दस्य षष्ठीसमासे क्लीबत्वम् । आह्वर-
कन्यम् । अतोत्तरपदस्यादुदात्तत्वम् ।

आह्वा स्त्री आ+ह्वे-अङ् । १ आह्वाने । करणे अङ् । २ संज्ञायाम्
नामनि “लेपश्च शस्यते सिक्थशताह्वगौरसर्षपैः” सुशु० ।
आह्वान न० आ+ह्वे-ल्युट् । आकारणे (डाका) “दूराह्वाने
च गाने च रोदने च भुतोक्तः” व्या० का० । करणे लुट् ।
२ संज्ञायां नामनि नाम्नै वाऽऽकारणं हि क्रियते इति तस्य-
तथात्वम् । करणे ल्युट् । ३ आह्वानसाधने राजकीय-
पत्रे । (तलवनासा) “यावदाह्वानदर्शनम्” भावे ल्युट् ।
व्यवहारे विवादनिर्यस्यार्थं ४ राज्ञाऽऽकारणे (तलपकरा)
तत्र वज्रविज्यं प्रकारादि मित्वा० स्मृतिवाक्यात् दर्शितम् ।
यथा “विष्टस्य कार्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम् ।
सुह्रां वा निजिप्रेतस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत् ।
अकल्यबाधस्य विरविषमस्य क्रियाकुलान् । मत्तोऽक्षत्रम-
त्तात्तैः स्यान्नाह्वानयेन्नृपः । न हीनपक्षां युवतिं
कुलजातां प्रकृतिकाम् । सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञाति-
प्रभुकाः स्मृताः । तदधीनजटुम्बिन्यः स्त्रैरिण्योगणिकाश्च

याः । निष्कुला याश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते ।
कालं देशञ्च विज्ञाय कार्याणाञ्च बलाबलम् । अकल्या-
दीनपि शनैर्यानैराह्वानयेन्नृपः । ज्ञात्वाभियोगं येऽपि
सुर्वने प्रव्रजितादयः । तान्माह्वानयेद्वाजा गुरुकार्येष्व-
कोपयन्निति” अत्र सर्वत्र आह्वानं-करोति णिच्
आह्वानयेदिति सिद्धम् । “कतोलुक् प्रकृतिवच्च कारक मिति
वार्त्तिकं तु नेह प्रवर्तते वल्लभग्रहणात् ।

आह्वायक ति० आ+ह्वे-ण्वुल् युच् । आह्वानकारके आका-
आह्वारक ति० आ+हृ-ण्वुल् । कुटिले ।

रके । “आह्वायकेभ्यः श्रुतस्त्वनुवृत्तिः” भट्टिः णिनि
आह्वायीत्यम्यत् स्त्रियां ङीप् ।

आह्वृति स्त्री आ+हृ-क्तिन् । १ कौटिल्ये कर्त्तरि क्तिच् ।
२ राजभेदे “रुक्मो चेवाह्वृतिश्चैव नीलोनामदण्डश्च” हरि०
१४१ अ० “रुक्मो चेवाह्वृतिश्चैव तस्यतुर्निश्चितौ रणे” हरि
वं० १४२ अ० “जरासन्धं समाश्रित्य तथैवाह्वृतिभीष्मकौ,
हरि० १६० अ० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिशंकरकविते वाचस्पत्ये
आकारादिशब्दार्थनिर्णयः ।

इ

इ पु० अस्य विष्णोरपत्यम् अ+इज् । १ कामदेवे स हि-
रुक्मिण्यां विष्णोरंशात् कृष्णात् जातः तत्कथा यथा
“रुक्मिण्यां वासुदेवाच्च लक्ष्म्यां कामोष्ठतत्रतः । शम्बरान्
करो जज्ञे प्रद्युम्नः कामदर्शनः” हरि० १६३ अ० ।
एवं व्युत्पत्तिमत्त्वेन कामदेवस्यैव इशब्दार्थता नाभि-
षाष्येति बहवः । कामदेवदेव्याच्च अभिलाषे औपचारिक
इत्यन्ये । नञर्थकस्य अ इत्येदम् अ+इज् । २ भेदे, ३ रोषो-
क्तौ, ४ निराकरणे, ५ अनुकम्पायाम्, ६ गदे, ७ विस्मये, ८ नि-
न्दायाम्, ९ सम्बोधने च अव्य० चादि । निपातैकाचकृत्वात्
अस्य प्रगल्भसंज्ञा तेन इ इन्द्र इत्यादौ न सम्भिः

इ गतौ भादि० पर० सक० अनिट् । अयति ऐषीत् इयाय
इयतुः इयुः इययिथ इयेथ । अयन् इतः इतिः अय-
नम् । आयः इत्वा । “उदयति स्म तदङ्गुतमाभिभिः”
नैष० “अयसुदयति सुह्राभङ्गनः पद्मिनीनाम्” उद्भटः ।
“उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्ज्वौ” माघः । अयञ्च घातः

कटो गतौ इत्यत्र इ ई इति प्रत्येपात् लभ्यः सि०कौ०
इक्त् खरणेऽधिपूर्वक एव कित् कित्करणमधीगर्थेयादौ विशेषा-
र्थम् अदादि०पर०सक०अनिट् । अध्येति अध्येषीत्
अध्यगात् इत्यन्ये इण इवास्ति तिङि रूपं न कति ।
अधीयन् । “ससीतयोरपययोरधीयन्” भट्टिः । एतद्योगे
कर्माणि संवन्धविवक्षायां षष्ठी । सातुरध्येति । प्रति-
पदविहिततयाऽनया षष्ठ्या न समासः सातुरध्ययनम् ।
“कियत्स्विदिन्द्रो अध्येति कियन्मातुः कियत् पितुः”
च० ४, १७, १२ । “रामस्य दयमानोऽसावध्येति तव
लक्ष्मणः” भट्टिः सख्यविवक्षायां तु द्वितीया । “अग्निं
स्वयं मध्येषि मृदयो !” कटो० । “अयमारुणिः संप्रती-
ममात्मानं वैश्वानरमध्येति” छा० उ० । “अधीहि
भगवन् । ब्रह्मेति” छा० उ० । [वंशाङ्कुरे

इक्कट् पु० एति भूमिमुद्भिय गच्छति इ-कटच् वा गुणाभावः ।
इक्कट् पु० ईयते इ-किप् इत् लभ्यः कटो यस्मात् पु० तस्य कः ।
कटसाधने ढणविशेषे तिका० इक्कट् इति हारा० ।
तस्य सन्निकटदेशादिः कुमुदा० चतुरर्थ्यां षच् । इक्कटिक
तत्सन्निकटदेशादौ वि० स्त्रियां ङीष् । प्रेक्षा० चतु-
रर्थ्याम् इनि । तदर्थं स्त्रियां ङीप् ।

इक्कवाल पु० “चेत् कण्टके (१ ४ ७ १०) पनफरे (२, ५, ८, ११)
तु ग्रहाः समस्ताः स्यादिक्रमाल इति राज्यसुखाग्निहेतुः”
नोल० ता० उक्ते वर्षलग्नतः उक्तस्थानानामन्यतमस्थाने-
रव्यादिसमस्तग्रहाणां स्थितिहेतुके राजयोगभेदे ।

इच्छु पु० इच्छतेऽसौ माधुर्यात् इष+कृत् । मधुररसयुते अस्मि-
पत्वे खनामख्याते दृष्टे । तद्भेदगुणादिकमुक्तं भावप्र० ।
इच्छुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूमिरसोऽपि च । गुडमूलोऽस्मि-
पत्वश्च तथा मधुहृणः स्रुतः । इच्छ्वोरक्तपित्तघावल्यादृष्ट्याः
कफप्रदाः । स्वादुपाकरसाः स्निग्धागुरवोमूललाहिमाः ।
अथेच्छुभेदाः “पौण्ड्रकोभीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः ।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः । नैपालोदीर्घप-
त्रश्च नोलपोरोऽय कोशकृत् । इत्येताजातयस्तेषां कथयामि
गुणानपि । तत्र पौण्ड्रकोभीरुकयोर्गुणाः वातपित्तप्रशमनोमधु-
रोरसपाकयोः । सुशीतोदंष्ट्रणोबल्यः पौण्ड्रकोभीरुकस्तथा
अथ (कुशिया) कोशकृतो गुणाः “कोशकारो गुरुः शीतो रक्त-
पित्तक्षयापहः । अथ (काजला) कान्तारेक्षु गुणाः कान्तारे-
क्षुर्गुरुदृष्टः स्नेहलोदंष्ट्रणः सरः । (बडौखा) वंशकगुणाः
“दीर्घपोरः सुकठिनः सत्तारो वंशकः स्रुतः । शतपोरकगुणाः
“शतपर्वाभवेत्किञ्चित्कोशकारगुणान्वितः । विशेषात्कि-

चिद्रूक्ष सत्तारः पवनापहः” सुश्रुते तु काण्डेक्षु रित्यत्र
काण्डेक्षुरिति पाठः इतोऽवशिष्टानां गुणास्तत्वेता यथा
“कान्तारतापसाविच्छुवंशकादुकरौ गुणे । एवंगुणस्तु
काण्डेक्षुः स तु वातप्रकोपणः । सूचीपत्रो नोलपोरो नैपालो
दीर्घपत्रकः । वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः”
भाव० प्र० “बालयुवद्वेक्षुगुणाः बालइच्छुः कफं कुर्या-
न्नेदोमेहकरश्च सः । युवा तु वातहृत्वाङ्गुरीषसीक्षुश्च
वातनुत् । रक्तपित्तहरोदृष्टः क्षतहृद्बलवीर्यकृत् । अथा-
ङ्गभेदेन गुणभेदः मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्येऽपि मधुरः
स्रुतः । अपेक्षक्षिषु विज्ञेय इच्छुणां लवणोरसः ।
अथ दन्तपीडितेक्षुरसस्य गुणाः दन्तनिष्पीडितस्तेक्षोरसः पि-
त्तासनाशनः । शर्करासमवीर्यः स्यादतिदाही कफप्रदः । अथ
यन्त्रपीडितेक्षुरस गुणाः मूलापजन्तुपन्थ्यादिपीडनान्नाल-
सङ्गरात् । तस्मादिदाही विटम्भी गुरुः स्याद्यान्तिकोरसः ।
अथ पर्युषितेक्षुरसगुणाः रसः पर्युषितोनेष्टोद्गन्धोवातापहो-
गुरुर्विकफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूललः । अथपक्वसे-
क्षुरसस्य गुणाः इक्षोर्विकारास्तृड्दाहमूर्च्छापित्तासनाशनाः ।
गुरवोमधुरा बल्याः स्निग्धा वातहराः स्रुताः । दृष्ट्यामोह-
हराः ख्याता दंष्ट्रणाविषहारिणः । अथ (भोला) फाणितस्य
लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्वाढो बलद्वयः ।
स एवेक्षु विकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया । फाणितं गुर्वभि-
ष्यन्दि दंष्ट्रणं कफशुक्रकृत् । वातपित्तश्रमान् हन्ति मूल-
वस्तिविशोधनम् । अथ मत्स्यगुण्डाः (सारगुड) (राव) इति
ख्याताया लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसोयः संप्रकोपनः किञ्चि-
द्भवान्वितः । मन्थवत्प्रन्दते यस्मात् मत्स्यगुण्डेति ततः
स्रुता । मत्स्यगुण्डो भेदिनी बल्या लब्धो पित्तानिलापहः ।
मधुरा दंष्ट्रणी दृष्ट्या रक्तदोषापहः स्रुता । अथ
(दिमे गुड) गुडस्य लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसोयः
सम्प्रकोजायतेलोद्वहृदः । स गुडो गौडदेशे तु
मत्स्यगुण्डेव गुडोमतः । गुडोद्वेष्टागुरुः स्निग्धोवातघ्नो
मूलयोधनः । नातिपित्तहरो भेदः कफक्रमिबलप्रदः ।
अथ नवपुराणगुडगुणाः गुडोनवः कफश्वासकास-
क्रमिहरोऽग्निहृत् । पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वातघ्नो-
ऽष्टकप्रसादनः स पुराणोऽधिकगुणो बुधैः पथ्यतमः
स्रुतः” इत्यभेदेन युक्तस्य गुडस्य गुणाः स्नेहान्नाशु
विनिहन्ति सदाऽर्केण पित्तं निहन्ति च तदेव हरीत-
कीभिः । शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्यं दोषल-
यक्षयकराय नमो गुडाय” (खाण्ड) खण्डस्य गुणाः

खण्डन्तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं वृहणं हिमम् । वातपित्तहरं
 क्षिग्धं बल्यं वातहरं परम् । (चिनि) सितायाः
 लक्षणं गुणश्च खण्डन्तु सिकतारूपं सुश्वेतं शर्करा
 सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तासदाहहृत् ।
 मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी । अथ
 “(मिचरि) सितोपलगुणाः भवेत् पुष्पसिता शीता
 रक्तपित्तहरी मता । सितोपलनिभा लक्ष्मी वातपित्तहरा
 हिमा । शर्करा कर्द्युतोसारतृडाहररक्तपित्तहृत् ।
 यथा यथैव नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहगौरव-
 शैत्यानि सरत्वं च तथा तथा” इति भावप्र० इक्षुवर्गः ।
 एतत्प्रसङ्गात् सुश्वेते खण्डादिजातद्रव्याणामन्यद्रव्यजातशर्क-
 राणाञ्च गुणा उक्ता यथा । “यो यो मत्स्येण्डिकाखण्ड-
 शर्कराणां स्वको गुणः । तेन तेनैव निर्देश्यास्तेषां विस्त्वा-
 वणे गुणाः । सारस्थिता सुविमला निःक्षारा च यथा-
 यथा । तथा तथा गुणवती विज्ञेया शर्करा बुधैः । मधु-
 शर्करा पुनश्चर्द्युतोसारहरी रुक्षा छेदनी प्रह्लादनी कषा
 यमधुरा मधुरविपाका च । यवासशर्करा मधुरकषाया
 तिक्तानुरसा स्नेहहरी सरा चेति । यावत्यः शर्कराः
 प्रोक्ताः सर्वा दाहप्रणाशनाः । रक्तपित्तप्रशमनाश्चर्दिमू-
 र्च्छादृषापहाः । रुचं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्त-
 हृत् । कफघ्नं मधुरं पाके कषायं वस्तिद्रुषणम्”
 “मन्दाक्रान्ता वितरति रसं नेत्रुयष्टिः कदाऽपि
 छन्दो० । श्रीफलञ्चेक्षुदण्डश्च विप्राणां तु बलिर्भतः”
 कालिकापु० “कुष्माण्डमिक्षुदण्डांश्च” देवी पु० इक्षो-
 र्विकारः अण् । ऐक्ष्वं गुडादौ लि० । “ऐक्ष्वं गुड-
 वर्जितम्” स्मृतिः । इक्षूणां भवनं क्षेत्वं शाकटच् शाक-
 नच् च वा तद्भवने क्षेत्वे । इक्षूणां क्षाया । इक्षु-
 क्षायम् न० “इक्षुक्षायानिषादिन्य” रघुः अत्र
 क्षानिषादिन्य इतिच्छेदः सि० कौ० इक्षूणां वनम् । अवन-
 स्सतित्वात् नित्यं णत्वम् इक्षुवणम् । २ कोफिलाष्टके च
 राजनि० । ३ इक्षुक्षायाम् [वृक्षभेदे स्वार्थे कन् । २ इक्षुवृक्षे
 इक्षुका पु० इक्षुप्रकारः स्थूला० कन् । १ इक्षुतुल्यखादे (नडा)
 इक्षुकाण्ड पु० इक्षोः काण्ड इव काण्डोऽस्य । १ काशष्टके
 २ सुब्रह्मणे (सुज) इक्षुः काण्ड इव ३ इक्षुदण्डे च । ‘क्षिप्तं
 पुरो न जगद्दे मङ्गद्विष्णुकाण्डम्’ माघः ।
 इक्षुकीय लि० इक्षवः सन्त्यस्मिन् छ नडा० कुक् च । इक्षु-
 युक्ते देशे तत्र भवः अण् वित्त्वं० कस्य लुक् । ऐक्षुकस्तत्र
 भवे लि० स्त्रियां ङीप् ।

इक्षुकुट्टका पु० इक्षून् कुट्टयति कुट्ट-शिल्पिनि कुन् दैत० । इक्षु-
 च्छेदके गुडकारके कषीवलभेदे । [काशष्टके स्त्री भावप्र०
 इक्षुगन्ध पु० इक्षोरिव गन्ध एकेदशावयवो यस्य । १ इक्षुगोक्षुरे
 इक्षुगन्धा स्त्री इक्षोर्गन्ध इव गन्धोऽस्याः । शुक्लविदार्याम्,
 इक्षुज लि० इक्षोस्तद्भाज्जायते जन-ड ५ त० । इक्षुविकारे
 गुडादौ “फाणितञ्चैव मत्स्येण्डी गुडः खण्डकमेव च ।
 सिता सितोपलाश्चैते षड्भेदा इक्षुजामताः । इक्षुशब्दे
 पृष्टे तद्गुणादिकसक्तम् । [विशेषे २ काशष्टके च ।
 इक्षुतुल्या स्त्री इक्षुणा तुल्या पत्नादिना । (जनार) १ धान्य-
 इक्षुदण्ड पु० इक्षुर्दण्ड इव दण्डकारे दीर्घेक्षौ इक्षुयष्टिरप्यत्र स्त्री
 इक्षुदर्भा स्त्री इक्षोरिव दर्भावन्धोऽस्याः । तृणपत्रिकायाम्
 राजनि० । [इक्षुरसतुल्यजलवाहिनि नदीभेदे ।
 इक्षुदा स्त्री इक्षुमिक्षुरसाखादं ददाति जलेन दा-क ।
 इक्षुनेत्र न० इक्षु नीयते पुनरुत्पादनायारोप्यतेऽनेन नी-इन्
 इक्षोर्नैत्रमिव वा । इक्षुनेत्राकारे तद्गुण्यौ ।
 इक्षुपत्र पु० इक्षोः पत्रमिव पत्रमस्य । (जनार) धान्यभेदे ।
 इक्षुपाक पु० इक्षोः पाकः पच्यमावोरसादिः । गुडादौ
 इक्षुप्र पु० इक्षुरिव पूर्यते पृ-कर्मणि घञर्थेक ह्रस्वपक्षे नोत् ।
 शरष्टके रत्नसा० ।
 इक्षुबालिका स्त्री इक्षोर्बालः केश इव बालः शीर्ष स्थपत्नादि-
 रस्याः । इक्षुतुल्यशीर्षे काशष्टके राजनि० ।
 इक्षुभक्षिती स्त्री इक्षुर्भक्षितो यथा जातिवाचकपूर्वपदनि-
 शान्तत्वात् ङीप् परनि० । इक्षुभक्षणकर्त्रां स्त्रियाम्
 इक्षुमती स्त्री इक्षुः इक्षुरसोऽस्यस्याम् नद्यां महप् ङीप् ।
 नदीभेदे “सीता चेक्षुमती वेन्ना देविका च सहानदी” भा०
 आ० ८ अ० । [इत० । इक्षुमूले २ तद्गुण्यौ न० ।
 इक्षुमूल पु० इक्षोर्मूलं ग्रन्थिरिव मूलं ग्रन्थिर्यस्य । १ वंशष्टके ।
 इक्षुमेह पु० इक्षुरसतुल्योमेहः । सुश्रुतोक्ते प्रमेहभेदे तद्भेदा
 विंशतिर्निदानसहितास्तलोक्ता यथा “दिवास्त्रप्रव्यायामा-
 लस्यप्रसक्तं शीतस्निग्धमधुरमद्यद्रवाक्षपानसेविनं पुरुषं
 जानीयात्प्रमेही भविष्यतीति । तस्य चैवं प्रहसस्यापरिपक्वा
 एव वातपित्तक्षेणाणो यदा भेदसा सहैकत्वस्येत्य मूल-
 वाहिस्रोतांखलुखल्यधो गत्वा वस्ते मुखमाश्रित्य निर्भिद्यन्ते
 तदा प्रमेहान् जनयन्ति । तेवान् पुष्पैरुपाश्रित्य हस्त-
 पादतलदाहः क्षिग्धपिच्छिलगुरुता गात्राणां मधुर-
 शुक्लमूलता तन्द्रा सादः पिपासा दुर्गन्धश्च आसस्तालु
 गलजिह्वादन्तोषु गलितोत्पत्तिर्जटिलीभावः केशानां दृष्टिश्च
 नखानाम् । तत्राविलप्रभूतमूललक्षणाः सर्व एव सञ्ज

दोषसमुत्थाः सह पिडकाभिः । तत्र कफादुदकेषु सुरा-
सिकताशनैर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्रफेनमेहाः दश साध्या दोष-
दूष्याणां समक्रियत्वात् । पित्तानीलहरिद्रास्त्वचारमञ्जि-
ठाशोषितमेहाः षट् याव्या दोषदूष्याणां विषमक्रिय-
त्वात् । वातात्सर्पिर्वसाक्षौद्रहस्तिमेहाश्चत्वारोऽसाध्यतमा
महात्ययिकत्वात् । तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वितः स्नेघा
स्नेघप्रमेहान् जनयति वातकफशोणितमेदोभिरन्वितं
पित्तं पित्तप्रमेहान् । कफपित्तवसामज्जमेदोभिरन्वितो
वायुर्व्यातप्रमेहान् । तत्र श्वेतमवेदनमुदकमेही मेहति
इक्षुरसतुल्यमिक्षुमेही, सुरामेही सुरातुल्यं, सर-
जम् सिकतासुविद्धं सिकतामेही शनैः सकफ सृत्स्नं
शनैर्मेही, विशदं लवणतुल्यं लवणमेही, हृष्टरोमा पिष्ट-
रसतुल्यं पिष्टमेही, आविलं सान्द्रं सान्द्रमेही, शुक्रतुल्यं
शुक्रमेही स्तोकं स्तोकं सफेनं फेनमेही मेहति । अत जडं
पित्तनिमित्तान्वय्यामः । सफेनमच्छं नीलं नीलमेही मेहति
सदाहं हरिद्राभं हरिद्रामेही, अस्तरसगन्धमस्त्रमेही, स्नुत
क्षारप्रतिभं क्षारमेही, मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं मञ्जिष्ठामेही ।
शोषितप्रकाशं शोषितमेही मेहति । अत जडं वात-
निमित्तान्वय्यामः । सर्पिः प्रकाशं सर्पिर्मेही मेहति
वसाप्रकाशं वसामेही, क्षौद्ररसवर्णं क्षौद्रमेही, मत्तमातङ्ग
वदनुप्रवृद्धं हस्तिमेही मेहति । मल्लिकोपसर्पणमालस्यं
भांसोपचयः प्रतिश्यायः शैथिल्यारोचकाविपाकाः कफप्र-
सिक्कहिनिद्राकासश्वासाश्चेति स्नेघजानामुपद्रवाः । उष-
णयोरवदरणं वस्तिमेदो मेदुतोदो हृदिशूलमस्त्रीकाञ्चरा-
तीसारारोचका वमथः परिधूमायनं दाहो मूर्च्छां पिपासा
निद्रानाशः पाण्डुरोगः पीतविण्मुत्तनेतत्त्वञ्चेति पित्ति-
कानाम् । हृद्गुहो लौल्यमनिद्रा स्तम्भः कम्पः शूलं बद्ध-
पुरीषत्वञ्चेति वातजानाम् । एवमेते विंशतिः प्रमेहाः
सोपद्रवा व्याख्याताः । तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य
विभिर्दोषैश्चातुगतघातोः प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते ।
तद्यथा । शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनो विनता
उत्तिष्णी मस्तरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति ।
शरावमात्रा तद्रूपा निम्नसध्या शराविका । गौरसर्षप-
संस्थाना तद्रमाणा च सर्षपी । सदाहा कूर्मसंस्थाना
ज्ञेया कच्छपिका बुधैः । जालिनो तीव्रदाहा तु भांस-
जालसमावृता । महती पिडका नीला पिडका विनता
स्रुता । महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिडका सा तु उत्तिष्णी ।
मस्तरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मस्तरिका । रक्तासिता

स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् । विदारी कन्दवद्धृत्ता
कठिना च विदारिका । विद्रधेर्लक्ष्यैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका
बुधैः । ये यन्मयाः स्रुता मेहास्तोषामेतास्तु तत्कृताः ।
गुदे हृदि शिरस्यंसे शुष्ठे मर्मणि चोत्थिताः । सोप-
द्रवा दुर्बलस्य पिडकाः परिवर्ज्येत् । कृत्स्नं शरीरं
निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः । अधः प्रक्रमते वायुस्तेना-
साध्यास्तु वातजाः । प्रमेहपूर्व्यरूपाणामाकृतिर्यत्र दृश्यते ।
किञ्चिच्चाप्यधिकं मूलं तं प्रमेहिणमादिशेत् । कृत्स्नान्य-
र्हानि वा यस्मिन् पूर्व्यरूपाणि मानवे । प्रष्टुमूलमत्यर्थं
तं प्रमेहिणमादिशेत् । पिडकापीडितं गाढमुपद्रु-
ष्टपद्रवैः । मधुमेहिनमाचटे स चासाध्यः प्रकीर्तितः ।
स चापि गमनात् स्थानं, स्थानादासनमिच्छति । आसनाद्-
गुते शय्यां, शयनात् स्वप्नमिच्छति । यथाहि वर्णानां पञ्चा-
नासृक्पर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण श्वलबभ्रुकपिलकपो-
तमेचकादीनाम् वर्णानामनेकोषासृत्पत्तिर्भवति । एवमेव दो-
षघातमलाहारविशेषेणोत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण ।
भवति चात । सर्वेव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।
मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि तत्रैव चिकित्-
सास्थाने सर्वप्रमेहस्य प्रकारान्तरेण द्वैविध्यमुक्तम् ।
यथा “द्वौ प्रमेहौ सहजोऽप्यनिमित्तश्च भवतः तत्र
सहजोमातृपितृवीजदोषकृतः । अहिताहारजोऽप्यनि-
मित्तः । तयोः पूर्व्योपद्रुतः क्षरोक्षोऽस्याशी पिपासुर्भृशं
परिसरणशीलश्च भवति उत्तरेण स्थूलोबद्धाशी क्षिग्धः
शय्यासनस्वप्नप्रायेणेति” “ततोदकमेहिनं पारिजात-
कषायं पाययेत् इक्षुमेहिनं वैजयन्ती कषायम्” च सुश्रु०
इक्षुयुक्तं न० इक्षोर्निष्पीडनं यन्त्रम् शा०त० । इक्षुनिष्पीडके
यन्त्रे (महाशाल) “गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षु-
यन्त्रयोः । अमीसांस्थानि शौचानि” स्रुतिः ।
इक्षुयोनि पु० इक्षोरिव योनिर्यस्य । पुण्ड्रके इक्षौ राजनि०
इक्षुर पु० इक्ष-बा०-कुसुरच् । १कोलिकावृत्ते (कुलेखारा)
रत्ना० २गोकुरे (गोकुरी) ३इक्षौ च शब्दारत्ना० ४काशे
राजनि० । संज्ञायां कन् । १कोलिकावृत्ते । २काशवृत्ते
३स्थूलशरे च राजनि० ।
इक्षुरस पु० इक्षोः रस इव रसो यस्य । (नडा) इति ख्याते
काशे १वृत्तमेदे । “काशः काशेक्षुहृष्टः स स्वादिक्षुरसस्यथा ।
इक्षालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्रुतः । काशः-
स्यान्धधुरस्तक्तः स्वादुपाको हिमः सरः । मूलकच्छाश्ल-
रीदाहक्षयपित्तामरोगहृत्” भाव० प्र० । ईत० ।

इक्षोः रसे पु० । तस्य गुणादिकमिच्छुशब्दे उक्तम् ।

इक्षुरसकाथ पु० इक्षुरसस्य काथः पाकभेदः । फाणितादौ ।
इक्षुवल्ली (क्षरी) स्त्री इक्षुरिव सुखादा वल्ली वल्ली वा लता ।
क्षीरविदार्याम् । (क्षीरकन्द) । राजनि०

इक्षुवालिका स्त्री इक्षुरिव बलति बल-खुल् । (तालमा-
खना) इति ख्याते । इक्षो २ काशे च ।

इक्षुवाटी स्त्री इक्षोवाटीव । पुण्ड्र के इक्षौ राजनि० ।

ईत० । २ इक्षुत्पादकक्षेत्रे । स्वार्थे कन् । उभयत्व ।

इक्षुविकार पु० ईत० । इक्षुजशब्ददर्शिते षड्विधे गुडादौ
इक्षुवेष्टन पु० इक्षोरिव वेष्टनमस्य । भद्रसञ्ज्ञे । “भद्रसञ्ज्ञः शरो-
वाततेजनस्त्रिजुवेष्टनः । सञ्ज्ञयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं
तथा । कम्पासदाहृष्टणास्तिम्वन्यस्त्रिगोहृत् । दोष-
तयहरसुष्णं मेखलासूपयुज्यते” भावप्र० ।

इक्षुशर पु० इक्षुरिव शृणाति शृ-अच् । ४ काशभेदे तद्वने
हि गन्तुर्गालक्षतेर्दृष्टत्वात् तस्येक्षुवत् हिंसकत्वम् ।

इक्षुशाकट न० इक्षूणां भवनं क्षेत्तम् इक्षु+शाकटच् ।
(दोकत्व) इति ख्याते इक्षुभवनयोग्ये क्षेत्ते । तदर्थे
शाकिनच् । इक्षुशाकिनशब्देऽप्यत्रार्थे न० ।

इक्षुसमुद्र पु० इक्षुरससाद्रूदकः समुद्रः । समुद्रभेदे । “लवणेक्षुसुरा-
सर्पिर्दिधुगधजलान्तकाः” पुरा० । तत्स्थलम् सि० शि०
उक्तम् । “भूमेरङ्गं चाररसिन्धोरूदकस्य” जम्बुद्वीपं प्राङ्गरा-
चार्यवर्त्याः । अङ्गेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य यास्ये, चारक्षी-
राद्यम्बुधीनां निवेशः” “दक्षोद्यतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य
च स्वादुजलस्य चान्ते” ।

इक्षुसार पु० ईत० । फाणितादौ ।

इक्ष्वाकु पु० इक्षुमिच्छामाकरोति इक्षु+आ+क-डु । १ कटु-
स्वप्नम् २ स्तव्यवंश्ये आदिराजे च । “यस्येक्ष्वाकुरुपव्रते”
ऋ० १०, ६, ४ । स च वैवस्वतमनोः पुत्रः । “मनोवैवस्वत-
स्यासन् पुत्रा वै नव सप्तमाः । इक्ष्वाकुश्चैव नाभागोष्टणुः
शर्यातिरेव च । नरिष्यः प्रांशुषडास्ते नाभागारिष्टसप्तमाः
करुषश्च पृषधश्च नवैते भरतर्षभ” ।। “इक्ष्वाकुर्ज्यैष्ठ्या-
यादोषध्यदेशमवाप्तवान्” हरिवं० १० अ० “तस्योत्पत्तिप्रका-
रस्तत्रैवोक्तः क्षुवतस्तु मनोः पुत्र इक्ष्वाकुरभवत्ततः” । “तस्य
पुत्रशतं चासौ दिक्ष्वाकोर्भूरिदक्षिणम् । तेषां ज्येष्ठो
विकुक्षिस्तु विकुक्षित्वाद्योधिनाम्” “इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै
अष्टकायामघादिशत्” हरि० । इक्ष्वाकोरपत्यम् । अण्
दक्षि० नि० । ऐक्ष्वाकस्तदपत्ये बह्वृष तस्य लुक् इक्ष्वाकवः -
“इक्ष्वाकूणां दुराग्रेऽयं” “गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि

कुलव्रतम्” “इक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकतानि” इति च रघुः ।

इक्ष्वारि पु० इक्षुरिव समन्तादृच्छति आ+अ-इन् । काश-
हृषे । [इक्षुरिवालति अल-खुल् वा । काशहृषे भावप्र०
इक्ष्वालिका स्त्री इक्षूणामालिरिव कायति प्रकाशते कै क-
इख गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । इखति ऐखीत् ।
इयेख ईखतुः । एखिता एखेष्टति ऐखेष्टत् ।

इख गतौ इदित् भ्वादि० पर० सक० सेट् । इखति ऐखीत् ।
इक्षाम्-बभूव-आस-चकार । इक्षिष्यति । इक्षिता
ऐक्षिष्यत् । प्रेक्षन् प्रेक्षितम् प्रेक्षणम् ।

इग गतौ इदित् भ्वादि० पर० सक० सेट् । इगति ऐगीत् ।
इखिवत् । इक्षितम् । “त्वया स्मृष्टमिदं विश्वं यच्चैज्ज
यच्च नेक्षति” भा० व० ४२ अ० । तस्यात्मनेपदित्वमपि
“योऽवतिष्ठति नेक्षते” यथा दीपोनिपातस्थो नेक्षते
सोपमा स्मृता” गीता । अत्र स्पन्दनमात्रपरतायाम-
ऽकर्मकत्वम् । णिच्-इङ्गयति चालयतीति प्रेरय-
तीति वार्थः । उङ्-प्रेरणे “गुनसद्वासुदङ्गय” ऋ० ४, २
५७ ५७, १ सम्+सत्यक् चालने । “पुष्करिणीं समिङ्गयति
सर्वतः” ऋ० ४, ७, ७,

इङ् अध्ययने अधिपूर्वे एव डित् अदा० आत्म० सक० अनिट् ।
अधीते अधीयत अध्यैष्ट-अध्यगीष्ट । “अधिजने, अध्यै-
ष्यत-अध्यगीष्यत “योऽधीते शक्तितोऽन्वहम्” स्मृतिः ।
“नाधीयत कदाचन” मनुः । “अध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट”
भट्टिः शानच् अधीयानः । अकक्षिणि कर्त्तरि शब्द
अधीयन् “अधीयन्नात्मविद्विद्यां धारयन् मस्कारिव्रतम्”
भट्टिः अध्येतव्यम् “श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदा-
चन” । “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” श्रुतिः । अध्ययनीयम् ।
अध्येयः “वेद एव सदाऽध्येयः” स्मृतिः । अध्येता । अधीतः
“अधीतवेदवेदाङ्गत्वेन” वेदन्त सा० । ज्ञानार्थत्वात् कर्त्तरि क्त
अधीतः “अधीते शतसाहस्रम्” स्मृतिः “अधीतिः “अ-
धीतिबोधाचरणप्रचारणैः” नैष० । अध्येषभाणः ।
“प्रीत्वापोऽध्येषमाणस्तु आचमेत् प्रयतोऽपि सन्” मनुः
भावे अधीतम् । अधीतमनेन इति अधीतो । “त्वयुत्त-
रासङ्गतोऽधीतिनीम्” कुसा० अधीत्य “अनधीत्य द्विजो-
दान् योऽन्यत्र कुरुते असम्” स्मृतिः । “अधीत्य चतुरो-
दान्” पुरा० । अध्ययनम् । “अध्ययनेनाविप्रकष्टः” पा० ।
“सत्ताण्डवैरध्ययनं विनापि” मथुरा० अध्यायः “स्वाध्या-
योऽध्येतव्यः” श्रुतिः णिच् अध्यापयति “अष्टवर्षं ब्राह्मण-
सुपनयीत तस्य अध्यापयीत” श्रुतिः अध्यापिपत् अध्यजिगपत्

“अध्यापयामास पितृन्” मनुः णिच्-सन् । अध्यापि-
पयिषति-ते अधिजिगापयिषति-ते केवलात् सन् । अधि-
जिगंसते । अध्यापकः अध्यापकशब्दे उदा० अध्यापितः
“अध्यापितस्त्रीशेनसापि नीतिम्” कुमा० । “भृतका-
ध्यापको यच्च भृतकाध्यापितस्तथा” मनुः ।

इङ्ग पु० इगि भावे घञ् । १चलने कम्पने २इङ्गिते च ।
कर्त्तरि अच् । ३जङ्गमे “त्वया खट्वभिदं सर्वं यच्चैङ्गं यच्च
नेङ्गति” भा० व० ४२ अ० । ४अङ्गुते च लि० भेदि० ।
इङ्गान न० इगि भावे ल्युट् । १इङ्गिते २चलने ३ज्ञाने च ।
णिच्-ल्युट् । ४चालने । “उपांशुसवनस्थानिङ्गनश्रुतेः”
कात्या० १०’१, ६, यतउपांशुसवनस्थानिङ्गनमचालनम्
श्रूयते “अनिङ्गमानानि सुरे आढतीयसवनात्”
श्रुतिः । कर्क० । युच् इङ्गना प्यत्व स्त्री ।

इङ्गि(ङ)ल पु० इगि-इलच् वा लख्य डः । इङ्गुदृढत्वे । “वी-
रणतुलमिश्रमिङ्गिङ्गप्रपुटेन जुहोति” श्रुतिः ।

इङ्गित न० इगि-भावे क्त । १चलने २हृत्तभावावेदके चेष्टा
विशेषे “इङ्गितं हृत्ततो भावः इति” सञ्जनोक्ते ३हृदय-
स्य भावे । “अगूढसङ्गावमितीङ्गितज्ञया” कुमा० “बाह्यै
र्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् । खररश्मिङ्गिता
कारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च” मनुना तस्य अन्तर्गतभावा
वेदकत्वसक्तम् । “तत्र खरो गङ्गादिः, वस्योऽस्वाभाविकः
इङ्गितं स्वेदेपथुरोसञ्चादि” व्यव० त० रघु० । “स
विद्यादस्य कृत्यानि निगूढेङ्गितचेष्टितैः” आकारमिङ्गितं
चेष्टां नृषे च चिकीर्षितम्” “इङ्गिताकारचेष्टा-
न्” शुचिं दत्तं कुलोद्भवम्” मनुः । “तस्य संघटमन्त्रस्य
गूढाकारेङ्गितस्य च” रघुः । कर्त्तरि क्त ४चलिते लि० ।

इङ्ग, पु० इङ्गति चलत्यनेन इगि-उण् । रोगे ।

इङ्गुद पु० इङ्गुः रोगस्तम् व्यति दोक । १तापसतरौ
“इङ्गुदः कुष्ठभूतादिभ्यश्चणविषकसीन् । हन्यु-
ष्णः श्वित्मूलम्लस्तिककः कटुपाकवान्” भाव० प्र० । गौरा०
डोष् इङ्गुदीत्ययत्व स्त्री । “ताइङ्गुदीस्ते हृत्तप्रदीपम्” रघुः
तस्याः फलम् अण् सञ्चादि० न लुक् । ऐङ्गुदं तत्फले न० ।
अस्याः पर्यायद्वारा लक्षणं दर्शयते । हिङ्गुपत्रता विष-
हारिता वातनाशकता तैलफलत्वम् तीक्ष्णकण्टकता प्रति-
गन्विता क्रोष्टुफलत्वम् । २ज्योतिष्यतीष्टत्वे पु० रत्नभा० ।

इङ्गुज पु० इङ्गुते भोगार्थम् इगि-रन् इङ्गुः लण्ड्रदेशस्तत्र
जायते जन-ड अलुक् समा० । लण्ड्रस्थजने । “पूर्वस्नाने
लवणं प्रङ्गुषीतिः प्रकीर्तिताः । फिरङ्गभाषया मन्त्रा-

स्तेषां संसाधनात् कलौ । अधिपामण्डलानाञ्च संस्था-
मेव पराजिताः । इङ्गुजाः नवषट्पञ्च लण्ड्रजाश्चापि
भाविनः” मेरुत० २३ प्रकाशे ।

इच्छाक पु० इच्छा+अस्यत्वेत्यर्थे अच् इच्छकमिव रसोऽस्य
कप् । (टावालेवु) इति ख्याते १टच् । अस्यट् अच्
सार्थं कन् । २इच्छायुक्ते लि० ।

इच्छा स्त्री इष-भावे ष । इदं मे भूयादिति वेदान्तादिमते
मनोधर्मभेदे सुखतत्त्वाधनविषयचिन्तितौ न्यायमते,
सुखादिज्ञानेन तत्साधनत्वज्ञानेन च जायमाने इदं मे
भूयादित्येवंरूपे आत्मधर्मे १अभिलाषे च । “आत्मजन्या
भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः । कृतिजन्या
भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया” न्यायसिद्धान्तः ।
“कामः संकल्पो विचित्सा अज्ञाऽश्रद्धा घृतिरष्टति
द्विधीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतेः मनोधर्मत्व-
मिति सांख्यवेदान्तिनः । “विगतेच्छाभयक्रोधाः” गीता
“जन्मनि क्लेशबहुलं किं न दुःखमतः परम् इच्छासं-
पद्यतो नास्ति यत्वेच्छा न निवर्त्तते” हित्ता० । “नीतो रात्रिः
क्षणैव मया सार्द्धं मिच्छारतैर्या” मेघ० । “महीं महे-
च्छः परिकीर्य स्त्रनौ” “विषमस्य सृतं कचिद्वेदेष्टुतं
वा विषमोश्चरेच्छया” रघुः । “योऽहिंसकानि भूतानि हिन-
स्यात्मसुखेच्छया” “देवदत्तां पतिभार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः”
“लज्जं शस्त्रभृतां वासाद्विदुषामिच्छयात्मनः” इति च मनुः ।
“स्वेच्छया विभजेत् सुतान्” दायभा० स्मृतिः । सा च द्वि-
विधा फलोपायरूपविषयभेदात् यथाह भाषा० “सुखन्तु
जगतामेव कास्यं धर्मेण जन्यते । अधर्मा जन्यं दुःखं स्यात्
प्रतिकूलं सचेतसाम् । निर्दुखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञाना-
देव जायते । इच्छा तु तदुपाये स्यादित्युपायत्वधीर्यदि ।
चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् । तद्वेतुः
कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् । बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः
स्यात् प्रतिबन्धिका । तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचि-
न्यते” । व्याख्यातं च सुक्ता० । “इच्छा हि फलवि-
षयिणी उपायविषयिणी च । फलन्तु सुखं दुःखाभावश्च ।
तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अतएव स्वतः
पुरुषार्थः सम्भवति । यज्ज्ञातं सत् स्वर्गसिद्धयेष्यते स
स्वतः पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् । इतरेच्छानधीनेच्छा-
विषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं
कारणम् । कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविष-
यिणीच्छा चिकीर्षापाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् ।

चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानञ्च कारणम् । अतएव दृष्ट्यां कृतिसाध्यताज्ञानाभावाच्च चिकीर्षा । बलवदिति बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्धकम् । अतो मधुविषसंघृत्ताक्षभोजने न चिकीर्षा । बलवद्विष्टः प्रतिबन्धक इत्यन्ये । कस्यचिन्मत इति । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः । कृतिसाध्यताज्ञानादिमतो बलवदनिष्टसाधनताज्ञानमन्यस्य बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानं विनापि चिकीर्षायां विवक्षाभावात् कस्यचिन्मत इत्यस्वरसो दर्शितः ।

विष्टतमेतत् दिनकं यथा “तत्र तयोर्मध्ये । अतएव फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति हेतुत्वादेव पुरुषार्थः संभवतीति सुखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थः संभवतीत्यर्थः । ननु यज्ज्ञातं सदित्यादेः स्वविषयज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमर्थसाध्याचोपायेऽतिव्याप्तिः तस्यापि स्वविषयकेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वात् अत आह । इतरेच्छेति” ।

अत्र ईश्वरेच्छामादायातिव्याप्तिवारणार्थं द्वितीयेच्छायां जन्यत्वं विशेषणीयम् । असम्भववारणाय आद्येच्छायामपि जन्यत्वं विशेषणीयम् । भवति च सुखेच्छायाः इतरविषयकेच्छानधीनत्वम् उपायेच्छायाश्च फलेच्छाधीनत्वञ्च । इष्टसाधनस्य फलेच्छाधीनेच्छाविषयत्वात् न तत्र लक्षणप्रसरः । पुरुषान्तरीयेच्छामादायातिव्याप्तिवारणाय समवायद्वयघटितसामानाधिकरण्यं निवेशनीयम् वस्तुतः स्वसमवायिसमवेतत्वप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्वव्याप्तिभिन्नाया जन्येच्छाविषयत्वं तत्त्वम् स्वपदमिच्छापरम् इत्यन्यत्र विस्तरः । तत्रेदं बोध्यं फलेच्छायां कारणं यत् सुखज्ञानसुक्तं तत् स्मरणानुमित्यादिसाधारणम् । प्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षं प्रतिविषयस्य हेतुतया विषयज्ञानजन्यसुखादेर्वर्त्तमानत्वे एव तत्सम्भवेन वर्त्तमानस्य सुखस्य सिद्धत्वात् सिद्धे च इच्छा विरहात् न तद्विषयकेच्छासम्भव इति सूचितं चैतत् कणादसूत्रोपस्कारयोः” यथा । “सुखाद्भागः” का० सू० । “सूत्रचन्दनवनितासेवनजन्मनः सुखादुत्तरोत्तरं तज्जातीये सुखे तत्साधने वा राग इच्छा जायते” उप० “तन्मयत्वाच्च” सू० विषयासङ्गजनितो दृढतरः संस्कारविशेषस्तन्मयत्वम् तद्वशात् कामादतरस्य कामिनीमलभमानस्य सर्वत्र कामिनीदर्शनम्” उप० । “तन्मयत्वे तत्प्रकाशे बाह्याभ्यन्तरतत्तथा” इत्यन्यत्राभ्युक्तम् । अत्र संस्कारादेव इच्छा जायते इत्युक्तेः संस्कारसाध्यसृष्टिद्वारेव संस्कारस्य हेतुत्वमवसीयते । क्वचिद्वद्वशात् क्वचित्

जातिभेदवशाच्च इच्छासम्भवः तदप्युक्तम् तत्रैव “अदृष्टाच्च” “जातिविशेषाच्च” सू० । “यद्यप्यदृष्टं साधारणं कारणं तथापि क्वचिदसाधारणकारणतामनुभवति शैशवे तज्जन्माननुभूतकामिनीसेवनसुखस्यापि यौवनोद्भेदे कामिनीरागः” उप० । न च तत्रापि अद्यप्रसूतबालकस्य स्तन्यपानरागइव जन्मान्तरीयतत्संस्कारजज्ञानस्यैव हेतुत्वमस्तु किमदृष्टस्य साधारणकारणस्यासाधारणकारणताकल्पने नेति चेत् तत्कल्पनेऽपि तत्र जीवनादृष्टस्येव अत्रापि अदृष्टविशेषस्यैवोद्बोधकस्यानीयतया अवश्यकल्पनीयत्वे तस्यैव हेतुत्वौचित्यात् । पदार्थभेदे जातिभेदकत एव रागः । यथा मनुष्यजातीतानामद्भौ रागः मृगजातीयानां तृणादौ, करभजातीयानां कण्टकादौ, शूकरादेर्विषादौ रागोत्पत्तिः । तथा च विषयविशेषरागं प्रति जातिविशेष एव कारणतया कल्पनीयः । तत्रापि जातिविशेषोत्पादकतयादृष्टकारणत्वेऽपि जातिविशेषस्य कारणत्वमस्यैव तमनुत्पाद्यादृष्टकारणत्वादिति बोध्यम् सुखं मे भूयादिति दुःखं मे मा भूयादित्येवं रूपः सुखदुःखाभिलापः ।

उपायेच्छां प्रति तु इष्टसाधनताज्ञानं हेतुः । भवति च पाके भोजनसाधनतया, भोजने च क्षुद्रिष्टसाधनतया ज्ञानात् इच्छा । तदुल्लेखिवाक्यन्तु पाको जायताम् इत्येवं रूपम् । सेयमिच्छा ज्ञानकत्यादिवत् स्वविषया तद्विषयश्च द्विविधः बाधिताबाधितभेदात् । यत्र इष्टसाधने वस्तुनि इष्टसाधनत्वज्ञानादिच्छासा सद्विषयिणी यत्र तु अनिष्टसाधने वस्तुनि इष्टसाधनत्व भ्रमजा असद्विषयिणी । सा च प्राणिमात्रसाधारणी ईश्वरेच्छा तु सदा सद्विषयिणी तस्या बाधितपदार्थविषयकत्वाभावादेव तथात्वम् तेन तस्या नित्यत्वेन इष्टसाधनत्वज्ञानाधीनत्वाभावेऽपि न क्षतिः । योगिनां तु प्राकाशकामावसायितारूपैश्वर्ययोगात् कामानुसारिण एव विषयाभवन्तीति नासद्विषयिणीति भेदः यथोक्तं सां० कौ० । “प्राकाशमिच्छानभिधातः यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके । कामावसायित्वं सा सत्यसङ्कल्पता । यथाऽस्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु, तथैव भूतानि भवन्ति । अन्येषां निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते योगिनान्तु निश्चेतव्याः पदार्थाः निश्चयम्” । निश्चेतव्यनिश्चयशब्दौ काव्यकामावुपलक्ष्यतः तथा च यथाकामं तेषां विषया भवन्तीति न असद्विषयकत्वं तेषां कामानामिति विवेच्यम् । इयमिच्छा

प्रवृत्तौ हेतुः इच्छाया बाधितविषयकत्वे प्रवृत्तिर्विष-
वादिनो तदुत्तरं फललाभाभावेन तस्याः विसंवादित्वात् ।
सद्विषयकत्वे संवादिन्येवेति भेदः तथा च प्राणि-
मात्राणां प्रवृत्तौ इच्छा हेतुर्नैश्वरस्य प्रवृत्तौ तस्या
नित्यत्वात् । गवादीनामपि हरितवर्णदर्शनादिना जाय-
मानायाः प्रवृत्तेरुपलम्भात् तत्कारणमिच्छास्तीत्यनुमीयते
इत्यास्तु भेदः तेषां वस्तुनः सदसद्विवेकशून्यतया-
ऽसद्विषयेऽपीच्छा जायते । सेयमिच्छा सुबन्तोत्तरविहित
कास्यचक्रजादिना, घातूरविहितसनादिना च वाच्या ।
तत्र पुत्रकास्या, अशनाया, उदन्या इत्यादौ कास्य-
जादिवाच्या, पिपासा बुभुक्षा लिप्सा इत्यादौ सन्-
वाच्या । सर्वत्र च इष्टसाधनज्ञानादेव तत्तद्विषयेषु
इच्छा जायते सन्प्रत्ययवाच्यायां चिकीर्षायां तु नैव
किन्तु तत्र मतभेदे कारणान्तरमप्यस्ति तथा हि
कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा चिकीर्षा पाकः कत्या साध्यता-
मित्यारिका । तत्र च कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारणमिति
गुरवः तेन वृष्टिजलादौ कृतिसाध्यत्वाभावेन न तत्र
चिकीर्षा । कृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानं बलवद्विदितानुबन्धि-
त्वज्ञानञ्च हेतुरिति नैयायिकाः । तेन वृथाजलताड-
नादौ कृतिसाध्यत्वपक्षेऽपि न चिकीर्षा तत्र इष्टसाधनत्व-
प्रहाभावात् । विषमिश्रिताद्वादेरिष्टसाधनत्वपक्षेऽपि बल-
वद्विदितसाधनत्वप्रहाञ्च चिकीर्षा । तदेतत् सुक्ता० उक्तं
तच्च प्राक् दर्शितं तत्त्वदिनकरोशेषो यथा ।

“ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे
मानाभावः । तद्वर्मावच्छिन्नविशेषकेष्टसाधनताज्ञानस्य
तद्वर्माप्रकारकेच्छां प्रति हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपा-
कत्वावच्छिन्नविशेषकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः
सम्भवादिति चेन्न यत्र कृतिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनत्वं
न गृहीतमपि तु शुद्धपाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं शुद्धपाकत्वेने-
ष्टसाधनत्वं च गृहीतं तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरानुभावि-
कतया तदनुरोधेन चिकीर्षाया अप्यावश्यकत्वेन तन्निर्वाहाय
कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया अप्यावश्यकत्वात् ।
अथ कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृष्ट्यादौ
चिकीर्षानुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति-
हेतुत्वे मानाभावइति चेन्न कृतिसाध्यत्वाभावतद्व्याप्य-
तदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया क-
ृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात् । इष्टसाधनताज्ञान-
मिति । अन्यथा निष्फलत्वज्ञानेऽपि चैत्यवन्दनादौ

चिकीर्षांपत्तिरिति भावः । अत्रेदम्बोध्यम् । पाकविशेष-
केष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न कृतिसाध्यपाक-
गोचरचिकीर्षात्वम् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनवि-
रहात् पाकोजायतामितीच्छाया असंप्रहापत्तेश्च
किन्तु पाकत्वावच्छिन्नसुखविशेषकेच्छात्वम् पाकसाध्यं
सुखं जायतामितीच्छायां व्यभिचारवारणाय सुख्येति ।
इष्टसाधनतेत्यत्रेच्छा स्वरूपसती विशेषणम् । तेनेच्छा-
ज्ञानशून्यकालेऽपि चिकीर्षानिर्वाह इति । अतएव कृतिसा-
ध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव । बलवद्विदुः । इष्टं द्वेषविष-
यभूतं द्वेषश्च दुःखे ताद्रूप्येण ज्ञानात्, सर्पादौ तत्साधनता-
ज्ञानात् । द्वेषे बलवत्त्वं च जातिविशेषः । प्रतिबन्धकमिति ।
ननु बलवद्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चै-
तस्यागम्यागमनजन्यनरके यदा बलवान् द्वेषस्तदा मैत्रस्य
तादृशद्वेषशून्यस्यागम्यागमने तादृशनरकसाधनत्वज्ञान-
वतइच्छाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिः एवं चैतस्त्वैव कालान्तरे
तादृशद्वेषसत्त्वेऽपि । न च तत्कालीनतत्पुरुषीयेच्छां प्रति
प्रवृत्तिं प्रति च तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्विष्टजनकत्व-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । यत्पुरुषस्य यदा न कापि
द्वेषस्तत्कालपुरुषान्तर्भावेन तादृशप्रतिबन्धकत्वस्याक-
ल्पनाच्च तत्र तादृशप्रतिबन्धकाप्रसिद्धिरतस्तत्तदभावप्रकार-
णस्याभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् यत्पुरु-
षस्य यदाऽगम्यागमनजन्यनरके बलवद्वेषस्तदा तत्पुरु-
षस्य तत्रेच्छानुत्पादादगम्यागमनगोचरतत्पुरुषीयतत्का-
लीनेच्छाया अप्रसिद्ध्या तत्पुरुषतत्कालान्तर्भावेन
तादृशकार्यकारणभावस्याभावेन तत्र तत्पुरुषीयान-
स्यागमनगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्भिक्षापत्तेरिति
चेन्न तद्वर्माप्रकारकद्वेषविशिष्टस्य तद्वर्मावच्छिन्नजनक-
त्वज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनोक्तापत्त्यभावात् ।
तद्वर्माप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छायां तादृशद्वेषाभावः, ता-
दृशद्वेषोत्तरतद्गोचरेच्छायां तद्वर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावः
कारणम् । बलवद्वेष इति । पाकादिगोचरेच्छायां
बलवद्वेषविषयसाधनत्वज्ञानजन्यः पाकगोचरेद्वेषः
प्रतिबन्धकः पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वद्वयकल्पनापेक्षया लाघ-
वादिति भावः यत्र चोक्तदुःखोक्तदुःखजनकमेकास्मिन्
कर्माणि गृहीतं तत्र सत्प्रतिपक्षस्यल इवेच्छाद्वेषयोरनु-
त्पत्तस्तन्मते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य सत्त्वेनेच्छा-
त्पादापत्तिः । न च यत्र बलवद्विष्टसाधनत्वज्ञानेन त-
तीयक्षणे द्वेषोजनितस्तदुत्तरक्षणे इच्छोत्पादापत्तिस्तवा-

पीति वाच्यम् । तत्रेच्छोत्पादयेत्वात् क्षणविलम्बस्य
अप्यनिरर्थ्यत्वादिति अन्यद्व्यनेनास्तरसः सूचितः ।
बलवदनिष्टाजमकत्वज्ञानमिति । अत्रापि तद्वर्त्मप्रकारक
द्वेषोत्तरेच्छायां तद्वर्त्मवच्छिन्नाजनकत्वज्ञानं कारणं तादृश
द्वेषानुत्तरेच्छायां तु तद्वर्त्मप्रकारकद्वेषाभावः कारणमिति
निष्कर्षो बोध्यः । सूत्रे कस्य चिन्मत इत्यनेनास्तरसः
सूचितः । स च बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानत्वस्य हेतुताव-
च्छेदकत्वे बलवदनिष्टजनकत्वप्रकारतानिरूपिताभावविशे-
ष्यताशालित्वादेस्तादृशनिरूप्यनिरूपकभावघटितत्वेन गौर-
वात्तदघटितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्वं
युक्तम् । नचाप्रामाण्यज्ञानानास्तन्दिबलवदनिष्टानु-
बन्धित्वज्ञानत्वापेक्षया प्रामाण्यनिश्चयानास्तन्दिबलवदनिष्टानु-
बन्धित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वा-
च्यम् । युद्धादौ बलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छाप्रवृत्त्योरु-
दयाद्वलवदनिष्टानुबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्त-
दननुबन्धित्वसंशयस्यापि प्रतिबन्धकतायाश्च वाच्यतया च-
विपरीतगौरवादिति । न च बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञा-
नस्याप्रवर्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावात् “न कलञ्जं
भक्षयेदित्यादि”-वाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलव-
दनिष्टसाधनत्वज्ञानविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृ-
त्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वान्प्रायात् । अत्र
यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे द्वेषः द्वितीयक्षणे फलेच्छा तृ-
तीयक्षणे फलसाधनताज्ञानं तत्र तृतीयक्षणे द्वेषस्याज्ञा-
बल्येव चतुर्थक्षणे उपायेच्छा । यत्र फलेच्छाद्विषयैषानुत्प-
त्तिस्तत्र फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा । एवम-
न्यत्रापि । आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यानङ्गीकारादिति
बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिबन्धकत्वं न
युक्तं न युक्तञ्च बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वं त-
थापि द्वित्विच्छान्तरितेऽपि द्वेषे इच्छाप्रवृत्त्योरुदयस्यानु-
भयिकतया ज्ञानयोरेव वा यौगपद्याभिव्यक्त्युपगमाद्वा पूर्वोक्त-
प्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य वावश्यकत्वमिति ध्येयम् ।

शब्दचिन्तामणौ तु प्रपञ्चः । तत्र कृतिसाध्यत्वनिश्चयस्य
चिकीर्षादिहेतुत्वम् पूर्वपक्षोक्त्य अत्रोच्यते इत्यादिना
स्मृतसिद्धं कारणं दर्शयित्वा सिद्धान्तितं यथा । “विष-
भक्षणादिव्यावर्तकं कृतिसाध्यत्वज्ञाने इष्टसाधनत्वं विषय-
तयावच्छेदकं जाघवात् न तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिस-
त्त्वानजन्यत्वं गौरवात् न च सिद्धासिद्धावस्थयोः सा-

ध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः निर्विशेषितयोरविरोधात् पाकौ-
ऽसिद्धः साध्यः सिद्धः साधनञ्चेत्यनुभवात् तदा साध्यत्व-
हि तदा साधनत्वविरोधि नियमतस्तेनैव तस्य प्रतिक्षेपात्
सहानवस्थाननियमात् न तु साधनत्वस्य अन्यदा साधन-
त्वस्य वा तयोरप्रतिक्षेपात् अन्यदासाधनत्वेऽपि साधन-
त्वमस्यैव सामान्यभावे विशेषभावप्रसङ्गात् एवन्तदासिद्ध-
त्वस्य तदसिद्धत्वेन विरोधः नियमयस्तस्यैव प्रतिक्षेपात् न
तु सिद्धत्वमात्रेण अन्यदापि तत्र सिद्धत्वाभावप्रसङ्गात् ।
निर्विशेषितयोर्विरोधे च सिद्धत्वासिद्धत्वयोरन्यतरदेव
पाकादौ स्यात्तु समयभेदेऽप्युभयम् न च तदा कृतिसाध्य-
त्वे सति तदेष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्तकम् । अतएव “वाजपेयेन
यजेतेत्यत्र” यागस्य करणावस्थायां सिद्धत्वेन वाजपेयस्य न
साध्यता एकदाद्वयविरोधादिति कर्मनामधेयत्वं न तु कर-
णस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वविरोधः यागस्वरूपे तयोः सत्त्वात्
अथ विरुद्धयोरवच्छेदभेदमादायैकत्वं प्रतीतिः स्यात् न च
कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः समयभेदमादाय प्रतीतिरस्ति
तथा लिङ्गाभावादिति चेत् न साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधस्यो-
क्तत्वात् एवं सिद्धासिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि न विरोधः
एकधर्मिगतत्वेन मानसिद्धत्वात् । एवं संयोगतदभावयोरिव
येन प्रकारेण ययोर्विरोधस्तेन तयोरेकधर्मिगतत्वं न प्रतीयते
न तु रूपान्तरेणापीति । अपि च यदि साध्यत्वसाधन-
त्वयोर्विरोधस्तदापीष्टसाधनत्वेन कार्यसाधनत्वेन वा कार्य-
त्वं नास्तुभयेत हेतुसाध्ययोर्विरोधेन सामानाधिकरण्या-
भावेन व्याप्प्रसिद्धेः पक्षे साध्यसाधनयोरन्यतरासत्त्वे बाधा-
सिद्धोरन्यतरप्रसङ्गाच्च । न च वाच्यमिदानीं मत्कृतिसा-
ध्यत्वं साध्यम् अग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतुः, देवाद्यनधीनत्वे
सति यदग्रे मदिष्टसाधनं तदिदानीं मत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तेः
तथा च समयभेदमादाय साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोध-
इति । इदानीमपिमपदार्थयोर्नात्वादनुगतरूपभावेन
व्याप्तरमप्यहत् एव न्यायेनान्यत्रापि तत्तत्समयानर्भावेन
साध्यत्वसाधनत्वयोरप्रतीतिः । प्रतीतौ वा समापीदानीं
कृतिसाध्यत्वे सत्यग्रे इष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्तकमस्तु । न
च पाकसाध्यत्वेत कृतिसाध्यत्वमनुमेयं असिद्धावस्था-
वतः पाकादिष्टानुत्पत्तेः पाकस्य सिद्धत्वमवगम्य तत्-
साध्यत्वमिष्टस्यावगन्तव्यम् असिद्धत्वञ्चावगम्य कृतिसा-
ध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधोऽत्रापि दुर्वारः । अपि
च स्वविशेषणधीन्यकार्यताज्ञानाभावात् सुखे कथं
चिकीर्षा, न हि कृतिसाध्यताज्ञानमात्रात् सा सङ्जातबा-

धस्य विषमवृत्त्यादौ विकीर्णप्रसङ्गात् । अथोपायचिकीर्षायां तत्कारण इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमिति द्वयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत् तर्हीच्छाहेतुज्ञाने यदा कृतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमित्येव सुखतदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु लाघवात् सुखत्वज्ञानवद्विषयसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात् । अतएव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति विकीर्षा न तु दृष्ट्यादिज्ञाने तद्विषयत्वमिति चिकीर्षामात्रं सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यताविषयको विकीर्षाजनकत्वावधारणात् अन्यथा तत्र चिकीर्षा नुत्पत्तेः । वस्तुतस्तु उपायचिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् दृष्टोच्छावत् न च भोगचिकीर्षावत् तेन विनापि स्यादित्यप्रयोजकत्वात् उपायेच्छायास्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् दृष्टेः स्वतोऽसुकारत्वेन इच्छानुत्पत्तेः । अनुगतोपायेच्छायामनुगतस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधकं विना त्यागायोगाच्च । न च चिकीर्षान्यत्वे सति उपायेच्छात्वमिच्छात्वं वा तज्जन्यत्वे प्रयोजकं गौरवात् सुखेच्छायां तदभावाच्च । एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधनताज्ञाने भ्रुवे ऽतिप्रसङ्गकारणार्थं कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिर्वाहार्थञ्च कृतिसाध्यत्वमपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विहाय तन्मात्रं, लघुप्रकारणं विना कार्यानुत्पत्तेः । अतएव स्तनपानप्रवृत्त्याव्युपायेच्छाकारणत्वेन गृहीतस्थेष्टसाधनताज्ञानस्यापि कल्पनं दृष्टानुरोधित्वात् कारणतायाः । ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्मत्वात् दृष्ट्यादौ तत्साध्येष्टज्ञानादिच्छेति चेत् न निर्विशेषितयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात् तदा असिद्धत्वं तत्सिद्धत्वञ्च नेच्छासाधनत्वयोः प्रयोजकमिति तथा न ज्ञायत एव । यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानात् दृष्ट्यादाविच्छेति तत्तुच्छं असिद्धावस्थादृष्ट्यादेरिष्टानुत्पत्तेरवश्यं सिद्धत्वमवगन्तव्यमिच्छाविरोधित्वाच्च सिद्धत्वमिति तत्रापि विरोधएव दृष्टौ सत्यामिदं तथा विना नेत्यन्वयव्यतिरेकग्रहस्य दृष्टिसिद्धत्वमादाय दृष्टिनिरूपितेषु साध्यत्वमाहकत्वात् । किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यं मण्डलीकरणमित्यर्थप्रतिपादकं मण्डलीं कुर्यादिति वाक्यं प्रमाणं स्यात् विषयावधात् । एतेन नवीनमतसपास्तं परस्य हि कृतिसाध्यत्वौदनकामनावच्छेष्टसाधनताज्ञानानां ज्ञानं तथान्यस्य औदनकामनावच्छेष्टसाधनताज्ञानस्य

ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात् किन्तु सत्कृतिसाध्यत्वे सति सद्विषयसाधनताज्ञानमेव लाघवात् तथा च साध्यसाधनत्वयोर्न विरोधोऽनागतस्य पाकादेः कृतिसाध्यताज्ञानञ्च यथा, तथोपपादितं पुरस्तात् । किञ्च स्वकृतिसाध्यत्वमन्तरेणापि स्वकृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानात् स्वकल्पितलिप्यादौ, यौवने कामोद्भेदात् संभोगादौ प्रवृत्तेः अदृष्टं प्रवर्तकम् । वस्तुतस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं “पाकं कल्या साधयामीतीच्छा” ? सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानादसिद्धविषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा जायते इच्छाया असिद्धविषयत्वस्वभावत्वात् । एकप्रकारकत्वेन ज्ञानचिकीर्षयोः कार्यकारणभावो न त्वेकविषयत्वे सति गौरवात् इच्छाया अनागतविषयत्वात्तस्य चाज्ञानात्तथा कल्पनात् सुखादोच्छायामप्येवमिति चेत् न असिद्धविषयेच्छानुरोधेनानागतोपायज्ञानस्य दर्शितत्वात् । अस्तु चैवं तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव व्यावर्तकमस्तु स्वपरकीयेष्टसाधनताज्ञानस्य फलकामनाज्ञानापेक्षया लघुत्वात् ज्ञानज्ञानस्य फलकामनाज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावाच्च ।

सेयमिच्छा अन्तःकरणधर्मान्नात्मधर्मः इति वेदान्तिनः प्रतिपेदिरे । आत्मनो निर्गुणत्वात् प्रायुक्त्या “कामः संकल्पः इत्यादि श्रुत्या मनोधर्मत्वावगमाच्च तथात्वम् । यथा च कामादीनां नात्मधर्मत्वं तथा शङ्कापूर्वकं द० उ० भाष्ये समर्थितम् । यथा

“सुखित्वदुःखित्वाददर्शनाच्चेति चेत् न “न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य” इति श्रुतेः । प्रत्यक्षादिविरोधादशुक्तिमिति चेत् न उपाध्याय्यजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः “न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येर्विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञात” इत्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषयं विज्ञानम्, किन्नाहि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिष्ठायाविषयमेव सुखितो दुःखितोऽहमित्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमहमिति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्योपचारात् “नान्यदतोऽस्ति दृष्टु” इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च । देहावयवविशेषत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वम् “आत्मनस्तु कामाय” इत्यात्मा र्थत्वश्रुतेरशुक्तिमिति चेत्त । “यत् वा अन्यदिव स्यात्” इत्यविद्याविषयात्पार्थव्याभ्युपगमात् “तत्केन कं पश्येत्” “नेह नानास्ति किञ्चन” “तत्र को मोहः कः शोक” इत्यादि विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च नात्मधर्मत्वम् । तार्किकसमयविरोधादशुक्तिमिति

चेन्न युक्त्याप्यात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः । न हि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणात्मनो विशेषत्वं, प्रत्यक्षाविषयत्वात् । आकाशस्य शब्दगुणवत्त्वदात्मनो दुःखित्वमिति चेन्न एकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । न हि सुखपाहकेण प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरणमुपपद्यते । तस्य च विषयीकरणे आत्मन एकत्वाद्विषयभावप्रसङ्गः । एकस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेन्न युगपदसम्भवादात्मन्यंशानुपपत्तेश्च । एतेन विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकत्वं प्रत्युक्तम् । प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वेनानुमानम् । दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वाद्रूपादिसामानाधिकरण्याच्च मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य, सावयवत्वविक्रियावत्त्वानित्यत्वप्रसङ्गात् । न ह्यविकृत्य संयोगि इव्यं गुणः कश्चिदुपयन्नुपयन्वा दृष्टः कश्चित् । न च निरवयवविक्रियमाणं दृष्टं कश्चित् अनित्यगुणाश्रयं वा नित्यम् । न चाकाश आगमवादिभिनित्यतयावगम्यते । न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति विक्रियमाणमपि तत्प्रत्ययानिदृष्टेर्नित्यमेवेति चेन्न द्रव्यसावयवान्यथात्वव्यतिरेकेण विक्रियानुपपत्तेः । सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेन्न सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः । वज्रादिषु दर्शनाच्चेति चेन्नानुमेयत्वात्संयोगपूर्वत्वस्य । तस्मान्नात्मनो दुःखादनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः । परस्यादुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रारम्भानर्थक्यमिति चेन्नाविद्याऽध्वारोपितदुःखित्वभ्रमापोहार्थत्वात् ।

यथा च कामस्य हृदयाश्रितत्वं तथाऽप्रकामशब्देऽऽप्युच्यते दर्शिते दृग्भावाक्ये प्रपञ्चितम् । एवमेव सांख्यापातञ्जलाश्च ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव धर्मा इत्याहुः । ईश्वरेच्छा तु समूहालम्बनात्मिका सर्वं जगत् भूयादित्याकारिका । “सोऽप्रकामयत बद्धं स्थां प्रजायेयेत्यादि” श्रुतिः । “सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिद्ध्युर्विविधाः प्रजाः” इति स्मृतिश्च तस्य तत्त्वत्वे प्रमाणम् । सा च नित्येति नैयायिकादयः नित्यत्वाच्च न तत् कारणापेक्षा । व्योमादिवदनित्येति वेदान्तिनः । मित्यत्वादिसमतेऽपि सूक्ष्मानुमानजोवाट्टरूपसहकारैरेव तत्तत्कार्योत्पत्तिरिति ईश्वरशब्दे वक्ष्यते । मनोधर्मत्ववादिसमते मनसस्त्रिगुणात्मकत्वेऽपि रजसएव तत्कारणत्वम् । “काम एष क्रोध एष रजोगुणसङ्गवः” गीतायां कामस्य रजोगुणकार्यत्वोक्तेः । ततश्च बुद्धेस्त्रिगुणात्मकत्वेन रजःकार्यकामस्य

तद्गुणत्वमेवोचितम् । अतएव इच्छाशक्तिक्रियाशक्तिज्ञानशक्तिसंरूपिणीत्यादौ प्रकृतेरिच्छाशक्त्यादिरूपत्वकथनमपि सङ्गच्छते शक्तिशक्तिसमत्तोरभेदात् प्रकृतिशक्तित्वाच्च तस्या बुद्धिगुणत्वमवगम्यते । अतएव “या देवी सर्वं भूतेषु इच्छारूपेण स्थिता” देवीमा० सर्वभूतेषु इच्छारूपेण प्रकृतिस्थितिरक्ता

ईश्वरोपाधिमायाया इच्छादिमत्त्वेनैवेश्वरस्य तद्वत्त्वं रत्नत्वपरीक्षायास्तु यथा ‘नित्यं निर्दोषगन्धं निरतिशयं सुखं ब्रह्म चैतन्यमेकं धर्माधर्मीति भेदद्वितयमपि पृथग्भूय मायावशेन । धर्मास्तत्त्वानुभूतिः सकलविषयिणी सर्वकार्यानुकूला शक्तिश्चेच्छादिरूपा भवति गुणगुणस्वाश्रयस्तेक एव । कर्तृत्वं तत्तत् धर्मा कलयति जगतां पञ्चसृष्ट्यादिकृत्य धर्माः पुंरूपमाप्ता सकलजगदुपदानभावं विभर्ति । स्त्रीरूपं प्राप्य दिव्या भवति च महिषी स्वाश्रयस्यादिकर्तुः, प्रोक्तौ धर्मा प्रभेदावपि निगमविदा धर्मावत् ब्रह्मकोटी” इति तथा च एकमेव ब्रह्मानादिसिद्ध्या मायाया कर्मा धर्माश्चेति द्विविधमभूदित्यर्थः । तन्त्रोक्ते कालिकायाः २पीठशक्तिभेदे । “इच्छाज्ञानक्रियाश्चैव कामिनी कामदायिनी । रतीरतिप्रिया नन्दा मध्ये चैव मनोवती” तन्त्रसा० कालिकापीठशक्ति कथने ।

इच्छाकृत वि० इच्छया कृतः । “कामकृते । १ अशीतिभागो दृष्टिः स्यात्” इत्युक्तातिक्रमेण अधमर्णेन यथेष्टं कृतायां २ दृष्टौ स्त्री “दृष्टेर्दृष्टिश्चकृष्टिः प्रतिमासन्तु कालिकी । इच्छाकृता कामकृता कायिका कायकर्माणा” व्याङ्गि० त० याज्ञवल्क्यनत्वेन धृतम् । मिताक्षरायां तु नैतद्वचनं दृश्यते । तत् कारिता दृष्टिर्नारदवचनेन दर्शिता “दृष्टिः सा कारिता नाम यर्षिकेन स्वयंकृतेति” इच्छानिर्वृत्ति स्त्री इति० । पितादीनां धनादिभोगवृणो परमे । “पितर्युपरतस्मृहे इत्यादि” स्मृततेः तादृशसृष्ट्या निवृत्तौ पितादेः स्वत्वहानिः, पुत्रादेः स्वत्वोत्पत्तिश्च । तेन पुत्रादीनां तत्तत् पैत्रादिधनविभागः ।

इच्छावत् वि० इच्छाऽस्त्यस्य मत्पुं मस्य वः । धनादिसृष्ट्या युक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च धनादिदृष्ट्यायुक्तायां कासुकायाम् स्त्रियां रमणेच्छायुक्तायां तु कासुकीति भेदः ।

इच्छावसु पु० इच्छयैव वसु यस्य । कुबेरे जटा०

इच्छित पु० इच्छा जातास्य तारका० इतच् । सृष्ट्यायुक्ते इच्छ वि० इच्छति इष-उ नि० इच्छादेशः । इच्छाशब्दे “वस्तु चर्माणि पुष्टीच्छुः” “उभयेच्छुर्भयोः” कात्या० १८, ५, १२, १३

इज्जल पु० ईयते कर्माणि—किप् इत् सन्निष्ठतया गतं जलमनेन । (हिजोल) वृद्धे तस्य जलसन्निष्ठदेश-जातत्वात् तथात्वम् ।

इज्य पु० इज्याऽस्त्यस्य अर्थ० अच् । इहृहस्यतो “जीवा-किंभासुजेज्यानां क्षेत्वाणि स्युरजादयः” ज्यो०त० “वित्-सितेज्यदिगसे” सु० चि० । जीवदेवताके २पुष्पनक्षत्रे च “त्यक्त्वा हरोज्येन्दुकुरान्यमैलेयादि दीपि० ३युरौ ४पर-मेन्द्रे ५विष्णौ च । “यत्तदज्यो महेज्यञ्च” विष्णु०स० । “यदज्योऽप्ययमेवेतो ज्यः” ये यजन्ति च सार्वानि देवतानि पितृनपि । आत्मानमात्मना नित्यं विष्णुमेव यजन्ति ते ४हरिवंशोक्तेः” भा० ईपूज्यमात्रे वि० । सुरेज्यः

इज्या स्त्री यज-भावे क्यप् स्तोत्रात् टाप् । १यज्ञे, “सोऽह-मिज्याविशुद्धात्मा” । “जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया” रघुः यजेदानीदृश्यात् २दाने, ३सङ्गमे च । कर्माणि क्यप् । ४प्रतिमायाम् ५कुट्टिन्याञ्च । [जूके अमरः ।

इज्याशील पु० इज्या शीलमस्य । सततयजनशीले याय-इज्याक पु० चञ्चा दीर्घाऽस्त्यस्य आकन् पु० । (चिङ्गिङि) मत्स्यभेदे त्रिका० २जलउष्ट्रिके इति केचित् ।

इट गतौ स्वादि० पर० सक० सेट् । एटति ऐटोत् । इयेट ईटलुः “त्वं त्वमिततो रथमिन्द्र प्रावः सुतावतः” ऋ० १०, १७१, ११ ।

इटसून न० इट-क इटं सूतं सूतं श्वि-क्तं पु० शस्य सः । शाखामये कटे । “वैतसे इटसून उत्तरतोऽश्वस्यावदन्ति” शत० ब्रा० १२, २, १६, “इटसूने शाखामये कटे” भा०

इट्चर पु० इष-संपदा०भावे किप् इषा कामेन चरति चर-अच् । गोपतौ (पांडु) वृषभे

इड् (ल) स्त्री इल-किप् बा लस्य ड । इहविषि अन्ने “होता रमिलः प्रथमं यतर्ध्व” ऋ० २, ४, १, “इडो हवीरूपाय-न्नानि” भा० “इडस्यतिर्मघवा दक्षवर्चाः” ऋ० ई, ५, ८, ४, “इडः अन्नस्य पतिः” भा० २भूमौ “इन्द्रपानमूर्ध्निम कण्वतेडः” ऋ० ७, ४७, १, “इडइडाया भूमेः” भा० ईडते ईड-किप् पु० । ३अन्ने ४वर्षेत्तौ ५प्रजासु दर्शपौर्णमासा-ङ्गेषु पञ्चसु प्रयाजेषु तृतीये ६प्रयाजे च । प्रयाजाश्च “समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति” श्रुत्युक्ताः पञ्च । तेषां प्रयाजत्व-निर्वचनपूर्वकं पञ्चानाम्बुतरूपत्वमुक्तम् यथा “ऋत वोह वै प्रयाजाः तस्मात् पञ्च भवन्ति पञ्च ऋतव” इत्युपक्रम्य “ततो देवा अर्चन्तः आस्थन्त्यश्चेरुस्तएतान् प्रया-जान् ददृशुस्तैरयजन्त ते ऋतन् संवत्सरं प्रायजन्तृभ्यः

संवत्सरात् सपत्नानन्तरायंस्तस्मात् प्रजया प्रजया ह वै नामैतत् यत् प्रयाजाः इति तथो एवैष एतैर्ऋतन् संव-त्सरं प्रजयत्युभयः संवत्सरात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् प्रयाजैर्यजते” इति प्रयाजनिर्वचनेन ऋतुरूपत्वमेषा मभिधाय समिदादीनां वसन्ततादिरूपत्वमुक्तं तत्रैव यथा “समिधो यजति तद्वसन्तं, समिधे स वसन्तः समिधोऽन्या-न्तृत्तन् समिधे ऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति तदेव खलु सर्वान्तराहाराणां यजयजेत्येवोत्तरा नाहाऽजामितायैजामिह कुर्याद्युत्तनूनपातं यजेडो यजेति ब्रूयात्तस्माद्यज यजेत्येवोत्तरान्नाह, स वै समिधो यजति । वसन्तो वै समिद्वसन्तमेव तद्देवा अष्टञ्जत वसन्तात् सपत्नानन्तरायन् वसन्तं वेष एतद्वृद्धे वसन्तात् सपत्नान-न्तरेति तस्मात् समिधो यजति । अथ तद्वृद्धपातं यज-ति । योषो वै तनूनपाद्वृद्धो ह्यासां प्रजानां तनूस्तपति योषमेव तद्देवा अष्टञ्जत योषात् सपत्नानन्तरायन् योषे-वेष एतद्वृद्धे योषात् सपत्नानन्तरेति तस्मात्तनूनपातं यजति । अथेडो यजति । वर्षा वा इड इति हि वर्षा इडो यदिदं जुह्वं सरोष्ठपं योषहेमन्ताभ्यां नित्यक्तं भवति तद्वर्षा ईडितमिवाक्षमिच्छमानं चरति तस्माद्वर्षा इडो, वर्षा एव तद्देवा अष्टञ्जत वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरायन् वर्षा एवैष एतद्वृद्धे वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति त-स्मादिडो यजति । अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै बर्हिरिति हि शरद्वर्हिर्या इमा ओषधयो योषहेमन्ताभ्यां नि-त्यक्ता भवन्ति ता वर्षा वर्धन्ते ताः शरदि बर्हिषो रूपं प्रसीर्णाः शरे तस्माच्छरद्वर्हिः शरद मेव तद्देवा अवृञ्जत शरदः सपत्नानन्तरायच्छरदं वेष एतद्वृद्धे शरदः सपत्ना-नन्तरेति तस्माद्वर्हिर्यजति । अथ स्वाहास्वाहेति यजति । अन्तो वैष यज्ञस्य स्वाहाकारोऽन्त ऋतूनां हेमन्तो वसन्तादि पराङ्गोऽन्ते नैव तदन्तं देवा अष्टञ्जतान्तेनान्तात् सपत्नानन्-रायन्नन्तेनो एवेष एतदन्तं वृद्धेऽन्तेनान्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् स्वाहास्वाहेति यजति” शत० ब्रा० १, ५, ३, ११ । समि-दादीनां निरुक्त्यन्तरं प्रदर्श्य प्रजारूपत्वमिडस्तत्त्वोक्तं यथा “स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिधः प्रा-णानेवैतत् समिधे प्राणैर्ह्ययं पुरुषः समिद्वस्तस्मादभिष्ट-शेति ब्रूयाद्यदुपतापो स्यात्स यदुष्णः स्यादेव तावच्छंसित समिद्धो हि स तावद्भवति यद्यु शीतः स्याच्चाशंसित । तत्प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मात् समिधो यजति । अथ तनूनपातं यजति । रेतोवै तनूनपादेत एवैतस्मिन्नेति

तस्मात्तनूनपातं यजति । अथेडो यजति प्रजावा इडो यदा वै रेतः सितां प्रजायतेऽथ तदोद्धितमिवाग्नि-
च्छमानं चरति तत् प्रवेतज्जनयति तस्मादिडो यजति ।
अथ बर्हिर्हयजति । भूमा वै बर्हिर्भूमानमेवैतत् प्रजनयति
तस्माद्बर्हिर्हयजति । अथ स्वाहास्वाहेति यजति । हेमन्तो
वा ऋतूनां स्वाहाकारो हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं
वशमुपनयते तस्माद्हेमन्तान्मायत्योषधयः प्र वनस्पतीनां
पलाशानि मुच्यन्ते प्रतितरामिव वयांसि भवन्यधस्तरा-
मिव वयांसि पतन्ति विपतितलोमेव पापः पुरुषो
भवति हेमन्तोहीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते । शत०
ब्रा० १, ५, ४, २ । ऋतूनां पञ्चप्रयाजभागित्वमग्निः
प्रार्थनयैव जातम् इत्युक्तं तत्रैव “ऋतवो ह वै देवेषु यज्ञे
भागमीषिरे आनो यज्ञे भजत मा नो यज्ञादन्तर्गतास्त्वे-
व नोऽपि यज्ञे भाग इति । तद्वै देवा न जज्ञुः । त ऋतवो-
देवेष्वजानत्स्वपुरातुपावर्तन्नाप्रियान्देवानां द्विषतो भ्रात-
व्यान् । ते हैतामेधितुमेधाञ्चक्रिरे । यामेषामेतामनु
ऋणन्ति कृषन्तो ह स्मैव पूर्वै वपनोयन्ति लुनन्तोऽ-
परे ऋणन्तः शश्वद्वैत्योऽकष्टपच्या एवौषधयः मेचिरे ।
तद्वै देवानामागव्यास । कनोयइन्द्रतोद्विषन्दिषतेऽरा-
तीयति किञ्चेतावनृमात्सुपजानीत यथेदमितोऽन्यथा
सदिति । ते होतुः ऋतुवोऽनुमन्त्रयामहा इति के
नेति प्रथमानेवैतान् यज्ञे यजामेति । सहाग्निरुवाच ।
आययन्तां पुरा प्रथमं यजथ काहं भवानीति न त्वामा-
वतनाच्चावयाम इति ते यद्वहनमिह्वयमानाव्याग्नि-
मायतनाच्चावयन्तस्मादग्निरच्युतो नो ह वा आयतना
च्युवते यस्मिन्नायतने भवति य एवमेतमग्निमच्युतं वेद ।
ते देवा अग्निमब्रुवन् । परे होनांस्त्वमेवानुमन्त्रयस्वेति स
हेत्याग्निरुवाच, ऋतवोऽविदं वै वो देवेषु यज्ञे भागमिति
कथं नोऽविद इति प्रथमानेव वो यज्ञे यज्यन्तीति । त
ऋतवोऽग्निमब्रुवन् आ वयं त्वामस्मासु भजामो यो नो
देवेषु यज्ञे भागमविद इति स एषोऽग्निर्कृतस्वाभक्तः समि-
धो अग्ने तनूनपादग्न इडो अग्ने बर्हिरग्ने स्वाहाग्नि-
मिति शत० ब्रा० १, ६, १, ७, ८ । प्रयाजैश्चरन्तीत्युपक्रम्य “इड
अग्न आज्यस्य व्यन्तिवति ततोयः” आश्व० श्रौ० । “इडस्यदे
समिधसे” यजु० १५, २० “इडः पृथिव्याः” वेददी० ।

इडा (ला) स्त्री इड-अच् वा लस्य डत्वम् । १ गवि, २ वाचि,
३ भूमौ, “प्रबुध्यते नूनमिडातलस्यः” भा० व० २३५ अ० ।
“इडा पिबन्ते विश्वदानीम्” ऋ० ४, ५, ०, ८, “इडा

भूमिः” भा० । इड+गतौ कारणे घञर्थे क । देहस्यै
४ नाडीभेदे । “इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च सरस्वती
अलम्बूषा कुक्षूचैव शङ्खिनी चित्तिष्णी तथा । विश्वो-
दरी विश्वसुखी व्याघ्राह्येताश्चतुर्दश” इति तन्त्रोक्तासु प्रधा-
नासु चतुर्दशसु नाडीषु तिस्रः प्रधानाः तथा हि । “शिराः
शतानि सप्तैव” या० “शिराः नाभिसंबद्धाश्चत्वारिंशत्
वातपित्तलेष्वाहिन्यः सकलकषेरव्यापित्योनानाशाखाः
सद्यः सप्त शतानि भवन्तीति” मिता० । “सप्त शिराशतानि,
सुशु० । तेन देहमध्ये सप्त शतानि नाड्यः तन्मध्ये एता-
श्चतुर्दश प्रधानतयोक्ताः । तासु मध्येऽपि तिस्रः प्रधानाः
देहस्थनाडीरूपक्रम्य । शारदा० “नाड्यस्तत्र सुषुम्णासुख्या-
स्तिस्रः समीरिताः । इडा वामे स्थिता नाडी पिङ्गला
दक्षिणे मता । तयोर्मध्यगता नाडी सुषुम्णा च समा-
हिता । पादाङ्गुष्ठद्वयं याता शिखाभ्यां शिरसा पुनः ।
ब्रह्मस्थानं समापन्ना सोमसूत्र्याग्निरूपिणी । तस्या मध्यगता
नाडी चित्ताख्या योगिबलभा । अक्षरम्बं विदुस्तत्र पद्म-
सूत्रनिभं परम् । इडायां सुषुम्णैः पिङ्गलायां दिवा-
करः । ज्ञातौ योगनिदानज्ञैः सुषुम्णायां तु तावमौ” तत्-
स्थानसङ्का कार्यमाह “इडयाकर्षयेदायुं बाह्यं षोडशमा-
तया । धारयेत्पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मातया । सुषु-
म्णामध्यगं सम्यक् द्वाविंशन्मातया शनैः । नाड्या पिङ्गलया
चैनं रेचयेद्योगवित्तमः । प्रणायाममिमं प्राङ्मुखोऽग्निरु-
विशारदाः” २५ पटले । “पिङ्गलायां स्थिता हृत्वा इडायां
सङ्कताः परे (दीर्घाः) । सुषुम्णामध्यगा ज्ञेयाश्चत्वारो
ये न पुंसका” शार० ५ प० । दीर्घादिरयमित्येके । ५ हवि-
रज्ञे च “यजमानपञ्चमा इडा भक्षयन्ति” श्रुतिः । इत्य-
ल्लेख्यतैव “इडां नोमितावरुणोत दृष्टिम्” ऋ० ७, ६, ४, २
“इडामन्नम्” भा० “एतैर्गव्यैस्तुक्ष्णतमिलाभिः” ऋ०
७, ६, ४, ४ । “इडाभिरज्ञैः” भा० । ईदेवीभेदे “श्रुतिः प्रीति-
रिडा कान्तिः शान्तिः पुष्टिः क्रिया तथा । शिष्टाश्च देव्यः”
इत्युपक्रम्य । “उपतस्युर्महासत्त्वं बलिमिन्द्रं महारथम्”
हरिवं० २५६ अ० “इडा देवी भारती विश्वतृप्तिः” ऋ०
५, २, ८ । “अभि न इडायूयस्य माता” ऋ० ५, ४१, १६ ।
“इलामोरूपधरा मनोः पुत्रो माध्यमिको वाक् वेति”
भा० । बुधस्य जायायां पुरुवरसो मातरि पञ्चात्सु-
पुत्रत्वे सुद्युन्ततया ख्यातायां मितावरुणयोर्दशजातायां
कन्यायाञ्च तत्कथा हरिवं० “अकरोत् पुत्रकामस्तु
मनुदृष्टिं प्रजापतिः । मितावरुणयोस्तात पूर्वमेव

विशाम्यते ! । अतुत्पन्नेषु नवसु एतेष्वेषु तु भारत ! ।
तस्यान्तु वर्त्तमानायाभिष्टां भरतसत्तम ! । मित्रावरुण-
योरंशे मरुराहुतिमाजुहोत् । आहुत्यां हूयमानायां
देवगन्धर्वमानवाः । तद्विष्ट परमां जम्भुर्मुनयश्च तपो-
धनाः । अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहोऽद्भुतम् । तत्र
दिव्याम्बरधरादिव्याभरणभूषिता । दिव्यसंहनना चैव
इडा जज्ञे इति श्रुतिः । तामिहेत्येव होवाच मरुर्हण्ड-
धरस्तदा । अनुगच्छस्व मां भद्रे तमिहा प्रत्युवाच ह । धर्म-
युक्तमिदं वाक्यं पुत्तकामं प्रजापतिम् । इडोवाच ।
मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतांवर ! । तयोः सकाशं
यास्यामि न मां धर्मो हतोऽवधीत् । सैवसृज्वा मरुं
देवं मित्रावरुणयोरिहा । गत्वाऽन्तिकं वरारोहा प्राञ्जलि-
र्वाक्यमब्रवीत् । अंशेऽस्मिन् युवयोरजांता देवौ ! किं
करवाणि वाम् । मरुना चाहसृक्ता वै अतुगच्छस्व
मामिति । तां तथा वादिनीं साध्वीमिलां धर्मपरा
यणाम् । मित्रश्च वरुणश्चोभावचतुर्थेऽन्विबोध तत् । अनेन
तत्र धर्मेण प्रत्ययेण टमेन च । सयेन चैव सुश्रोणि । प्रीतो
स्त्रोवरवर्णिनि ! । आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति
यास्यसि । मनोविशकरः पुत्तस्त्वमेव च भविष्यसि । सुदुम्न
इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु शोभने । जगत्प्रियो धर्म-
शोभो मनोर्विशिवर्द्धनः । निहत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा ग-
च्छन्ती पितुरन्तिकम् । बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपम-
न्विता । सोमपुत्राह्वधाद्राजस्तस्यां जज्ञे पुरुरवाः ।
जनयित्वा सुतं सा तमिहा सुदुम्नतां गता ।

दुर्गायाञ्च “आचार्या मदिरां चण्डोर्मिलां मलयवासि-
नीम्” हरिवं० १७८ अ० दुर्गास्तवः । इडैव स्वार्थे कन् तत्कार्ये

इडाचिका स्त्री इडावत् स्त्री मध्यभागम् अचति अच-एषुल
ईत० टापि अत इत्त्वम् । वरटायाम्” (वीलता) शब्दच०
इडिक्क ड० वनमवे छागे हेम० [अप् । वृषे क्षीरस्त्रा०
इडुर ड० इच्छतीति इट् वृषस्त्री तया प्रियते वृ-कर्म्मणि
इडीय वि० इडाया अन्नस्यादूरदेशः उत्करा० क् । अन्न-
स्यादूरदेशादौ

इण णित् इडोभेदार्थम् अदा० पर० सक० अनिट् । एति
इतः यन्ति । इयात् इहि ऐत् आयन् अगात् इयाय
इयतुः इयुः इययिष इवेय इयिष । एता एष्यति ऐष्यत्
एतव्यम् अयनीयम् इत्यम् । एता, आयकः इतः इतिः
अशनम् अयः आयः यन् इयिवान् इयुषो । इत्या
इत्वा उपेत्य । “अनयन्नेति नानदत्” ऋ० १, १४०, ५,

“इतः क मैत्रावरुणौ किमेतौ ?” भट्टिः “अहञ्च भाष्य-
कारश्च कुशाग्रयधियावुभौ, नैव शब्दाभ्युधेः पारम्”
कलापप० “एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव” ऋ० १०, २४, ५.
“आयन्नापोऽयनमिच्छमानाः” ऋ० २, २३, ७, “अगात्
सराजं जलमभ्ययोध्यम्” “इयुर्भरद्वाजमुनेर्निकेतम्”
“तत्पृष्ठतः प्रष्टमियाय नमः” भट्टिः “हुष्टोवर्त्तते यन्”
ऋ० १, १८३, २ “यन्ति वा आप एत्यादित्य एति चन्द्रमा
यन्ति नक्षत्राणि” शत० ब्रा० ११, ५, ७, १० “मामेवैष्यत्य
संशयम्” “मामेवैष्यति कोन्तेय !” इति च गोता “अपो०
दानां स धर्मात्मा इयान्ते दर्शनम् रहः” भा० आ० ८२ अ०
कर्म्मणि इयते “इन्द्रो मायाभिः पुरुषं पश्यते” श्रुतिः
“वनितयाऽनितया” रजनोवधूः” रघुः

अति+अतिक्रमे सक० “नात्येति सकृदाहुता” स्मृतिः “षड्-
शीतिसुखेऽतीते” “अतीते चोत्तरायणे” स्मृतिः “अथ चेत्
पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतोभवेत्” शुद्धित० स्मृतिः अभि+
अति+आभिसुख्येनातिक्रमे सक० “योऽस्य स्वर्गोऽलोकोऽ-
र्जितोभवेत् तमभ्यत्येति” शत० ब्रा० १२, ५, २, ८, १
वि+अति+विशेषेणातिक्रमे “व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः”
अधि+चिन्तने गत्यर्थस्य प्राप्त्यर्थत्वात् ज्ञानार्थनाञ्च लाभे
ज्ञाने च । इकवत्

अनु+अनुगमने सक० । “आदिष्यं वा अस्तं यान्तमन्ये देवा
अनुयन्ति” शत० ब्रा० ११, ६, २, ४ । “सुतान्वितो दशरथ
इत्युदाहृतः” भट्टिः सन्ततसम्बन्धे अव्ययः । “तदन्वये
शुद्धिर्भति” रघुः शाब्दबोधोपयोगिसम्बन्धभेदे च ।
“साक्षाद्भगवद्भ्यो बोधस्तदर्थान्वयगोचरः” शब्दशक्ति०
सम+अनु सव्यगन्वये । “तत्तुम्भन्वयात्” पा० सू० ।

अनर्+अन्तर्गतौ अनरायः अन्तरेति इड् शब्दे १६८ प्र० उदा०
अप+अपगमने अपसरणे अक० “अनुपेतमपेतकृत्यम्” भाग०
“भ्रुवमपायेऽपादानम्” “अपाये यदुदासीनम्” भर्तृहृ०
“सत्वे निविशतेऽपैति” भाष्यका० वि+विशेषेण विगमे
“व्यपैति ददतः स्वधा” स्मृतिः “स्त्रुत्याचारव्यपेतेन मार्गेणा-
धर्षितः परैः” वा० स्मृतिः ।

अपि+प्राप्नो सक० “स्त्रुप्रीतो भवतीति स्त्रुप्रीतोत्याच
ते” श्रुतिः “पञ्च नद्याः सरस्वतीमपियन्ति सज्जोतसः” वाज०
लये अक० अव्ययः अपीतिः “अपीतौ दर्शनात्” “स्त्राभ्य-
यात्” शा० सू०

अभि+आभिसुख्येन गतौ सक० “देहान् यथेष्टमभ्येति हित्वे-
मां मातुषीं तनुम्” अभि+उप+आभिसुख्येन प्राप्तौ सक० ।

“व्यतीतकालस्तद्व्यपेक्षितः” रघुः “यच्चेतसान गणितं तदि-
ह्यभ्युपैति” उद्भूतः स्त्रीकारे “अभ्युपेत्य चक्षुःश्रूणाम्” स्मृतिः
अव-अवगमे, ज्ञाने, सक० “अत्रैमि ते सारमतः खलु त्वाम्”
कुमा०। अवगमते अव०। अनु+अव+सन्ततसम्बन्धे। अव-
वायः। वि+अव+व्यवधाने “गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवे-
यात्” कात्या० १, ८, २३। “नान्तरा यज्ञाङ्गानि व्यवे-
यात्” श्रुतिः “अनुमत्या व्यवेयात्” स्मृतिः स्त्री पुं सयोः संभो-
गार्थव्यापारे व्यवायः। सम्+अव+सम्यक्सम्बन्धे अयुतसिद्ध-
रूपसंबन्धे। स चावयवावयविनोः, गुणगुणिनोः, क्रिया-
क्रियावतोः जातिव्यक्त्योश्च सम्बन्धः। समवेतः समवायः।
“संयुक्तसमवायतः तत्वापि समवेतानाम्” भाषा०।
सम्बन्धमात्रे च “एते ह वै रात्रौ सर्वांरात्रयः समवयन्ति”
शत० ब्रा० ११, १, ७, ४, सांहत्ये, “सेनायां समवेताये सैन्यास्ते”
अमरः “धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः” गीता।
आ-आगमने सक०। “पञ्चालनां समितिमेयाय” “स्तम्भ-
हयाय” तस्मात्लोकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय” छा०
उ० “यूनः स्थविरआयति” मनुः अनु+आ+सम्यगगमने
सक०। अभि+आ+अभ्यागमने अभिसुख्येनागतौ
“गङ्गामध्ये हि सततं प्राप्नुयसे सिद्धिमुत्तमाम्” भा० अनु०
२, ६, ४०। उद्+आ+उद्गमने। उप+आ। समोपागमने।
प्रति+आ+प्रत्यागमने “प्रत्यायत्यां रात्रौ” शत० ब्रा० २,
३, ४, २। “नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति” शत० ब्रा० १४,
८, ६, ३।
उद्-उद्गतौ अक०। “उदेति सविता तावस्ताव एवास्तमेति
च” सा० द०। उदयः। उत्क्रमणे अक०। उदेति
हृवै सर्वेभ्यः प्राप्त्येयाय एवं वेद” छा० उ०। अभि+
उद्+अभिसुख्येनोद्गतौ “किञ्चिदभ्युदिते रवौ” म० त० पु०।
प्रति+उद् प्रत्युद्गमने गतौ “प्रत्युदियाय पार्वती” कुमा०
सम्+उद् सम्यगुदये “यथादित्यः ससृद्यन् वै तमः पूर्वं व्यपो-
हति” भा० व० २०, ६, ४०। “एककायं ससृद्यन्तौ क्षणौ
युद्धेऽपराजितौ” भा० सभा० १, ४०। सांहत्ये च ससृद्यः
उप+समीपगमने प्राप्तौ च “उपेयुषां सोक्षपथं मनीषिणाम्”
माघः “योगो परं स्थानमुपैति दिव्यम्” गीता उपायः
उर+उर्गमे। [च्छत्तुहस्तं त्वम्” भट्टिः
निर-निरगमने “नियदन्वविभूषितम्” दुर्गाध्यानम्। निरगा-
यरा-प्रेतभावप्राप्तौ परेतः। पलायने च “यः परैति
स जीवति” प्रतिपत्तौ “नैव श्रेयो भारतराष्ट्रः परैति”
भा० व० १, ४०।

परि-व्याप्तौ सक० परीतः “पवित्वं पथ्येषि विश्वतः” ऋ० ७,
१०, ६, १४, परिक्रमणे “प्रदक्षिणमग्निं परीत्य” गृह्य०।
परिपाद्याम् पर्यायः “जिह्वा पथ्यैति मे सुखम्” भा०
आदि० १५, २, अ०। [यन्ति” अथ० १५, १, ७, ८।
अनु+परि+परिपाद्या अनुगमने “संवत्सर एतद्वतवोऽनुपरि-
आ+परि अभिसुख्येन व्याप्तौ वि+परि+व्युत्क्रमप्राप्तौ
विपर्ययः “विपर्ययन्तौ वा एतावग्निं भवतः” शत०
७, २, १, १५। “विपरीतमतोन्यथा” ज्योति०। “निमित्तानि
च पश्यामि विपरीतानि केशव !” गीता
प्र+परलोकगतौ अक० प्रेतः “प्रेत्य संचास्ति” कठो०
अपगतौ च “तस्मात्तदाहस्तात् प्रैति रसः” दृह० उ०।
प्रकर्षेण गतौ सक० “प्रयन्ति सर्ववीजानि रोष्यमाणानि
चैव ह” भा० व० १, ६, १, अ०।
अभि+प्र+अभिलाषे “कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्”
पा० अभिप्रायः “अभिप्रैतार्थसिद्धिर्भङ्गलम्” रघु०।
प्रति+प्रतिगमने “सरस्ततोद्गतवनं प्रतीयुः” “रात्रः प्रती-
याय गुरोः सकाशम्” रघुः प्रतीयुषा पूर्दृष्टे जनेन”
भट्टिः। ज्ञाने प्रत्ययः प्रतीतिः। “उच्चावचा जान-
प्रदधर्मा यामधर्माश्च तान् विवाहे प्रतीयात्” आश्व०
प० “सर्वोच्चात्मास्तीति प्रत्येति न नाहमस्मीति” “सर्वो-
लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्” शा० भा० “कलहंसमालाः
प्रतीयरे ओलसुखैर्नैनादैः” भट्टिः। विख्यातौ “सोऽयं
वटः श्याम इति प्रतीतः” रघुः “तं प्रतीतं स्वधर्मेण”
मनुः “चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतः-प्रतीतैव” सा० द०
विश्वासे “पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियाम्” रघुः “बल-
वदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः” “बलवदपि दूयमानं
प्रत्यापयतोव मां हृदयम्” शकु० “ताः खचारितसिद्धिश्च
प्रत्याययतु मैथिली” रघुः।
सम्+प्रति+सम्यग्ज्ञाने निश्चये सम्यग्विश्वासे च। “किं तत्कथं
वेत्युपलब्धसंज्ञाविकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीयुः” भट्टिः।
वि+विगमे करिष्ये “पितरः कामं व्येतु वीमानसोज्जरः” भा०
आ० ६, ६, अ० “अनुमानं द्विविधं वीतमवीतञ्च” सा० कौ०
“वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते” “नियतो
वीतवत्सरः” मनुः। “वीतशोकभयक्रोधः” गीता।
सम्+सङ्गमे मेलने अक० “आप्यायस्व समेत ते विश्वतः सोम !
दृष्टव्यम्” ऋ० १, ६, १, १६, “पार्थिवाः सर्वे समीयुस्त्व भारत !”
भा० आ० १, ८, अ० “राक्षसौ हरियुष्माभ्यां समराय सुमी-
यतुः” “किंनर्यो राक्षसैश्चैव समीयुर्मानुषैः सह” रामा०

अभि+सम् अभिसृख्येन सस्यगन्तौ सक० “तं जातमभिस-
यन्ति देवाः” अय ११, ५, २, णिचि अबोधने गमादेशः ।
गमयति ते अजोगमत् त बोधनेतु प्रत्या(प)ययति ते प्रत्यापिपत्
त-प्रत्यायियत् त । सनि अबोधने गमादेशः जिगमिषति
बोधे तु प्रतीययिषति । उपसर्गस्यावर्णात् परस्य गुण-
भावेन एत्वं प्राप्नो वृद्धिरेकादेशः । अवैति अवैमि उपैति ।
इण्ड पु० न० इदि-रण् टु० । उखाकर्मके संदयाकारे पदार्थे
“अथैनमिण्डुकाभ्यां परिगृह्णाति असौ वा आदित्य
एषोऽग्निरहोरात्रे इण्डु अस्मं तदादित्यमहोरात्राभ्यां
परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीतः यद्वे-
नैनमिण्डुकाभ्यां परिगृह्णाति असौ वा आदित्य एषो
अग्निरिमा उभयलोकविण्डु अस्मं तदादित्यमाभ्यां
लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेष आभ्यां लोकाभ्यां परि-
गृहीतः परिमण्डले भवतः परिमण्डलौ हीमौ लोकौ
मौञ्जो त्रिष्टो तस्यो एवोक्तोऽथो अनतिदाहाय” शत०
ब्रा० ६, ७, १, २, ५, २६, “परिमण्डलाभ्यामिण्डुभ्यामुखां
परिगृह्णाति” कात्या० १६, ५, २, ३, “उखा याभ्यां
मृह्यते तौ इण्डौ” कर्क० ।

इत् लि० एति गच्छति इ-क्लिप् । गत्वरे व्याकरणोक्ते प्रक्रिया-
कावोच्चारिते प्रयोगकालेऽस्याविनि वर्णवेदे यथा तिप्
मिप् इत्यादौ पकारादि ते च “उपदेशेऽजनुनासिक
इत्” “हलन्त्यम्” “न विभक्तौ तुस्माः” “आदिजिडवः”
“षः प्रत्ययस्य” “चुटू” “लशक्तवृद्धि” पा० सूत्रेषु साप-
वादं दर्शिताः तस्य लोपः इत्यनेन तस्य प्रयोगेऽदर्शनञ्च
विहितम् “आदिरन्त्येन सहेता” पा० ३ अनन्तरार्थे
अवधारणार्थे च अव्य० “यदेदन्ता अदृहन्त पूर्व
आदिह” यजु० १७, २५, “आत् इत् इति च्छेदः इत्
एवार्थे” वेददी० “उपोषेन्नु सचवन् भूय इत्” यजु० २, २४,
इत् एवार्थे वेददी० ५ इत्यमित्यर्थे च “सस्माद्विद्येत्तानि
वरुणस्य व्रतानि” यजु० ४, २०, “इदित्यव्ययमि-
त्यमित्यर्थे” वेददी०

इत् लि० इ-क्लि० गते “वनितानि तया रजनीबधूः” रघुः भावे क्त ।
२ गतौ “तदितादियादयो पयः” शत० ब्रा० ६, २, १, १३ ।
३ ज्ञाने च न० । “वोतमवीतञ्चेति” सां० कौ० ।

इतर लि० इना कामेन तीर्थेते तृ-अप् तरति पचाद्यच् वा ।
१ नीचे पामरे “इतरइव परिभूय ज्ञानम्, अविगणय
तयः प्रभावम्, उखूख्य गाम्भीर्यं, सन्नाथेन जडोक्तः”
आद० । ईयतेनेन इतः निशेषस्तं राति रा क ।

२ भेदान्त्रये । “इतरतापशतानि यथेच्छया वितर तानि
सहे चतुरानन” उद्भटः । “यत् हि द्वैतमिव भवति
तत्वेतर इतरम् पश्यति” श्रुतिः । “ते यतश्च परं
शक्त्वा विजयायेतराय वा” भा० आ० १० अ० । वर्णा-
श्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मान् शेषतः” वा० सू०
“इतराणि च रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु” “इतरोदहने
स्वकर्माणाम्” रघुः “तमिसं कुरु दक्षिणेतरेम्” कुमा० ।
अस्य सव्येनाम कार्यम् । इतरे इतरस्मै इतरस्मात्
इत्यादि । “विजयायेतराय वै इत्यादि छान्दसम् न तत्-
कार्यम् । वर्णश्रमेतराणामित्यत्र बहुव्रीहिः तेन न
सव्येनामकार्यम् । एवं “शरं सव्येतरे भुजे” रघुश्चोकेऽपि
बहुव्रीहिः । तस्मिन् इतरतः । “जन्माद्यस्य यतोऽन्यथा
दितरतश्चार्थेऽभिन्नः स्वरराट्” भाग० । याल् इतरथा “एवं
देवत्वेतरथा मातुषे” शत० ब्रा० ६, ८, १, ८, इतरेण निर्दत्तम्
संकलादि० अञ् । ऐतरः । इतरनिर्दत्ते लि० इतरस्या
पत्यम् शुक्ला० ढक् । ऐतरेयः तदपत्ये पुं स्त्री ।

इतरेतर लि० इतर+द्वित्व समासवद्भावश्च । अन्योन्यशब्दार्थे ।
“स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्यायाविभक्ते रास्मावो वा वक्तव्यः”
वार्त्ति० इतरेतराम् इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ बुद्धे
वा भोजयतः “सि० कौ० । समासवद्भावात् उत्तिमात्वे पुंभावः
इतरेतरेण “दलद्वये टाबभावः क्लीवे चाङ्गविरहः स्वभोः ।
समासे सोरलुक् चेति सिद्धं बाहुलकान्त्रयमित्युक्तं” कार्यं
तेन क्लीवे इतरेतरमित्येव । “इतरेषां तु वर्णानामित
रेतरकाव्यया” मनुः । “यथा नाभिचरेतां तौ विद्युक्ता
वितरेतरम्” मनुः । परस्मैदादिवत् सर्वनामकार्यम् ।
किन्तु नाटुड इति भेदः “यूहावुभौ तावितरेतरस्मात्” रघुः
इतरेतरयोगः पु० इतरेतरस्य योगः अन्यः । प्रत्येकप्राधा-
न्येन सर्वेषामन्वये । तदर्थे हि इन्द्रसमास इत्यत्र सचाने-
कत्वं प्रत्येकप्राधान्यात् । धवश्च खदिरश्च इति वाक्ये हि
धरखदिरौ इत्यत्र भिनसीत्यादि क्रियायां प्रत्येकस्य प्राधा-
नान्येनैवान्वयः तथा च एकजातीयक्रियान्वयितावच्छेदक
विविधे प्रत्येकान्वयबोधकत्वे इतरेतर योगाख्यः इन्द्रः संहति-
प्राधान्ये तु समाहारइन्द्रः इति भेदः । २ परस्परसम्बन्धे च ।
इतरेतराश्चय पु० इतरेतरमाश्रयति आ+श्रि-अच् । अन्यो-
न्याश्रये तर्कदोषभेदे अन्योन्याश्रय शब्दे २१७७ छे विवर्तिताः ।
इतरेद्युस् अव्य० इतराक्षिन्नङ्गि इतर+एद्युस् । इतर-
दिवसे इत्यर्थे ।
इतरेतस्य अव्य० । इतश्च द्वित्वम् । अनियतदिग्भागादौ ।

“इतश्चेतश्च विचरन् तस्मिन् सुनिवराश्रमे” देवीमा० ।

इतस्तत्तम् अयं इत्यर्थः । अनियतस्थाने इत्यर्थे “जाङ्गल-
विशेषविशेषिणोभैरितस्ततश्चन्द्रमरोचिगौरैः” कुमा० ।

इतस् अयं इदम्+तस्मिन् इत्यादेशः । १ अस्मादित्यर्थे “इतः
स दैत्यः प्राप्तश्चैनैत एवाहति क्षयम्” कुमा० । २ अ-
स्मिदित्यर्थे च । “इतोनिषोदेति विष्टभूमिः” कुमा० ।
“प्रयुक्तमप्यस्तमितो दृष्टा स्यात्” रघुः ।

इति अयं इण-क्तिच् । १ हेतौ, २ प्रकाशने, ३ निदर्शने,
४ प्रकारे, ५ अनुकर्षे, ६ समाप्तौ, ७ प्रकरणे, ८ स्वरूपे,
९ साधने, १० विवक्षानियमे, ११ मते, १२ प्रत्यक्षे, १३ अत्र-
धारणे, १४ व्यख्यायाम्, १५ परामर्शे, १६ साने, १७ इत्य-
मर्थे, १८ प्रकर्षे, १९ उपक्रमे च । तत्र स्वरूपद्योतकता विधा-
शब्दस्वरूपद्योतकता प्रातिपादिकार्थद्योतकता वाक्यार्थ-
द्योतकता चेति भेदात् । तत्र शब्दस्वरूपद्योतकत्वे तद्योगे
न प्रथमा । “क्षणेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते”
पुरा० “अतएव गवित्वाह भूषत्तायामितोदृश्यम्”
भर्तृहरिः “रामरामेति रामेति कूजनं मधुरं वचः”
रामा० “रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा जपन्”
रामकवचम् । प्रातिपादिकार्थद्योतकत्वे प्रथमा ।
“वयस्त्विगामित्यवधारितं पुरस्ततः शरीरोति विभावित-
क्षितिम् । विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादसुं नारद
इत्यबोधितः” सायः । “दशरथ इत्युदाहृतः” भट्टिः ।
“वदन्यपक्षेति च तां पुराविदः” कुमा० । वाक्यार्थ-
द्योतकत्वे न प्रथमा निपातेनाभिहिते प्रातिपादिकार्थे एव
प्रथमाविधानात् वाक्यस्य च शक्त्या लक्षणया वा एकार्थ-
बोधकत्वाभावेन प्रातिपादिकत्वाभावात् “भूषत्तायामितो-
दृश्यम्” भर्तृ० “श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुताश्रुतार्थस्य
कल्पनात् । प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्यं विदोषिका”
मीमांसाका० । तत्र हेतौ “इतोव धारामवधीर्य” नैष०
“इति सा सा कारुतरेण लेखितम्” नैष० । प्रकारे “इति
मदमदनाभ्यां रागिणः स्फटरागाः” सायः प्रकाशार्थे
इतिहरि इत्यादौ अव्ययी० इदमर्थे “विरोधिसिद्धिमिति-
कर्तुमुद्यतम्” प्रकरणे इतिज्ञयमितिकर्तव्यम् । इति-
वृत्तम् । भावे क्तिन् । २० गतौ २१ ज्ञाने च स्त्री
“प्रासावीहिपुत्रं चतुर्प्रदित्यै” ऋ० १, १२४, १ । २२
अविभेदे पु० ।

इतिक ति० इतं गमनमस्यस्य ठन् । गतिवति ततः कडा०
पोलापत्ये फक् । ऐतिकायनः तद्वोलापत्ये पुंस्त्री

इतिकथ ति० इति इत्थं कथा यस्य । अर्थान्वयवाक्य-
प्रयोक्तारि अशब्देयवचने ।

इतिकथा स्त्री इति इत्थं कथा । अर्थान्वयवाक्ये मेदि० ।

इतिकर्तव्य ति० इति इत्थं कर्तव्यम् । इत्थं कर्तव्ये परि-
पाटीयुक्ते कर्तव्ये । “एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमा-
त्मनः” मनुः “संदिदेशेतिकर्तव्यम् वच्चवेगप्रमाथिनौ”
भा० व० २८५ अ० “स च व्यवहारः कोऽयः कतिविधः कथञ्चे-
तिकर्तव्यताकलापोनाभिहितः” इति मिता० “कथयन्त्विति
कर्तव्यं श्वः काले करवामहे” भा० आ० १८५ अ० ।
“धर्मो प्रमीयमाणे हि वेदेन कर्षणात्मना । इतिकर्तव्यता-
भागं मीमांसा पूरयिष्यति” पुरा० इतिज्ञयादयोष्यत् ।
“तेषु तेष्वितिज्ञयं हि पुरुषस्य समाप्यते” मनुः ।
“ततोऽर्जुनश्च क्षणश्च विनिश्चित्येतिज्ञयताम्” भा०
आ० २२० अ० ।

इतिवृत्त न० इत्थं वृत्तम् । इदं प्रकारान्विते चरिते । “इति-
वृत्तं नरेन्द्राणामृषेणाञ्च महात्मनाम्” भा० आ० २ अ०
उपचारात् तज्ज्ञापके २ पुराणादौ च । “ममेतिवृत्तं
किल गेयमङ्गुतम्” रामा० । “दूरानुवर्तिनि स्यात्
तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु” सा० द० ।

इतिश पु० अविभेदे । तस्य मोलापत्यम् नडा० फक् । ऐति-
शायनस्तद्वोलापत्ये पुंस्त्री ।

इतिह अयं इति एवं ह किल इहः । उपदेशपरम्परायाश्च
यथाऽत एव वटे यत्र इत्युपदेशपरम्परैव न तु केनापि
दृष्टा तथा कथितम् । इति तस्य प्रसिद्धिमात्रता “इति
होचुर्दृष्टा” सा० कौ० ।

इतिहास पु० इतिह पारंपार्योपदेश आस्तेऽस्मिन् आश-
वाधारेष्वङ्गैत० । “धर्माधिकाममोक्षाणामुपदेशमन्वितम् ।
पूर्ववृत्तकथाश्रुतिमितिहासं प्रचक्षते” इत्युक्तलक्षणे पुरावृत्त-
प्रकाशके भारतादिष्वप्ये । “इतिहासपुराणादयः षड्
सम्पन्नं नयेत्” दक्षः “स्वाध्यायं श्रावयेत् पितृषु धर्मशास्त्राणि
चैव हि । आख्यानानोतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च”
मनुः । “वाक्योपदेशेतिहासपुराणः पञ्चमोवेदानां वेदः”
का० उ० “इतिहासोत्तमादङ्गाज् जायन्ते कविमङ्गयः ।
पञ्चम्य इव भूतेभ्योऽङ्गोऽङ्गविषयस्तयः । भारतस्येतिहासस्य
पुराणं सन्धार्यसंयुताम् । संस्कारोपगतां ब्राह्मीं नात-
नाशास्त्रोपदृहिताम्” भा० आ० १ अ० इत्युक्ते, भारतस्येति
हासरूपत्वम् । “इतिहासपुराणादयर्वेदं सप्तपदं हवेत्”
ऋषिः । २ अक्षयस्मिन् पुरावृत्ते स च भारते शान्तिप-

व्यादौ “अवाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्” इत्यनेन
वङ्कवो दर्शितः । “नवमेऽहनि ताव्योर्गे वैपश्चितस्तस्य
वयांसि विगस्तानोमान्यासत इति वयांसि ब्रह्मवारिण
इत्युपमानोताः स्युस्तानुपदिशतीतिहासोवेदः सोयमि-
तीतिहासमाचक्षीत” आश्व० श्रौ० वेदभागविशेषस्यैवेतिहा-
सरूपत्वमुक्तम् । तच्च पुराष्टत्प्रतिपादकत्वात् तथेति
बोध्यम् नदभिप्रायेणैव “वाकोव्याक्येतिहासपुराण इति”
छान्दोग्यवाक्यमिति द्रष्टव्यम् । पौराणिकमतसिद्धे श्रेयैतिह्ये
प्रमाणे च ।

इतिहासपुराण न० इतिहासावेदकं पुराणम् । आथर्वण-
वेदभागभेदे सगा० द्व० २ इतिहासपुराणसमाहारे च ।

इत्कट पु० इतं गन्तारं जनं कटति आवृणोति स्त्रिंशत्स्थफलेन
कट-आवरणे अच् ईत० (ओकडा) छले तत्समीपगन्तुर्व-
स्तादौ हि तत्फलसंयोगात् गतिनिरोध इति लोकप्रसिद्धम् ।

इत्किला स्त्री किल-शौक्ले क किल; इत् गतः किल; शौक्ले
वस्त्रात् । रोचनायाम् गन्धद्रव्यभेदे शब्द च० ।

इत्यम् अव्य० इदम्+यञ् । इदं प्रकारे इत्यन्भावः इत्यन्भूतः ।
२ अनेन प्रकारेणेत्यर्थे च “इत्यमसु विलपन्तमसुञ्चत्” नैष० ।
“इत्यं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपम्” कुमा० “इत्यं यतं
धारयतः प्रजार्थम्” रघुः । “इत्यमाराध्यमानोऽपि” कुमा०
“इत्यं क्षितीनेन वसिष्ठेन” रघुः । “सिद्धाप्रयोगे एतस्मिन्
उपपदे षष्ठल् । इत्यङ्गारस् इत्यन्भावमित्यादि ।

इत्यन्भाव पु० इत्यं भावः प्राप्तिः भू-प्राप्तौ षञ् । कसचित्
प्रकारस्य प्राप्तौ ।

इत्यन्भूत लि० इत्यं कञ्चित् प्रकारं भूतः प्राप्तः भू-कर्त्तरि क्त ।
कञ्चित् प्रकारं प्राप्ते “इत्यन्भूतलक्षणे” लक्षणेत्यन्भूता-
स्थानभागवोभासिति” च पा० ।

इत्यशाल पु० इत्यं शल-अच् घृ० । नील० ता० उक्ते योगभेदे
बहिष्ठितिः यथा “शोमेऽल्पभागैर्वेदभागमन्देऽप्यस्थे निजं
तेज उपाददीत स्यादित्यशालोऽयमथो विविधालिप्राङ्-
हीनो यदि पूषं मेतत् । शोमेयदा भान्यलवस्थितः सन्
मन्देऽयमस्थे निदधाति तेजः । स्यादित्यशालोऽयमथो
दोष्मांशकाधिकार्थैरिह मन्देष्टे । तदा भविष्यद्गणनीयमि-
त्यशालं लिखैवं सुयशीलप्राङ्ः” । “लग्ने शकार्याधिपयो-
र्धदैव योगलक्ष्णं कार्यं सुयन्ति सन्तः । लग्ने शकार्याधि-
पतृसहायः यत्नं सुयन्ति पतिसौम्येष्टे । तदा बलाढ्यं
कथयन्ति योगं विशेषतः स्नेहदृशातिशक्तः । स्वर्गा-
दिसत्स्थानमतः शुभैवेत् इति क्षितीभूद्विवायथासौ ।

तदा शुभं प्रागभवत् सुपूषं मये भविष्यत्पवर्त्तते च ।
व्यत्यस्तमस्माद्विपरीतभावेऽथेष्टे क्षितीऽनिष्टमहं प्रपन्नः ।
अभूच्छुभं प्रागशुभं त्विदानीं संयातुकामे न च भावि
वाच्यम्” नील० ता० । “प्रागिक्कवालोऽपर इन्दुवारस्तथे-
त्यशालोऽपर ईसराफः” “चेदष्टमेशेन कतेत्यशालः” नील०
ता० कम्बूलादौ विशेषः ततच्छब्दे वक्ष्यते अस्यर्थे इति ।
इत्यशाली तादृशयोगवति सृष्टे ।

इत्या अव्य० इदम्+थाल्-इदादेशः । इत्यमित्यर्थे । “क इत्या
वेदयत् सः” कठो० “इन्द्रमित्यागिरोममाच्छाः” ऋ०
३०२, ४, ३ । २ सत्ये निरु० इदम्+थम् डादेशः । इदं-
प्रकारेत्यर्थे । “इत्याधिया यज्ञवतः” ऋ० ३, २७, ६,
इत्य लि० इण-कर्म्मणि क्यप् । गम्ये । “इयः शिष्येण
शुचयत्” भट्टिः । “इत्येऽनभ्यासस्य” वार्त्ति० छस् अन्य-
भ्यासमित्यः दूरतः परिहर्तव्यः” सि० कौ० । भावे क्यप् ।
२ गतौ स्त्री । “स्तेनस्थे त्वा मन्विहि तस्करस्य” यजु० १२, २३
“इत्यां गतिम्” वेददी० ।

इत्यक पु० इत्यार्थं कायति शब्दायते कै-क इत्यायां गतौ
राजभवनप्रवेशे अधिकतोवा कन् ह्रस्वः । प्रतीहाराधि-
कारिण द्वारपात्रे । [ईतरी ।

इत्यन् लि० इण-कनिप् । गन्तरि स्त्रियां ङीप् वनोरञ् ।
इत्यर लि० इण-करप् । १ पथिके, २ नोचे, ३ क्रूरकर्म्मणि च ।
४ षष्ठ्ये पु० । स्त्रियां कर्बन्तत्वात् ङीप् । सा चाभि-
सारिमायां ५ स्त्रियाञ्च “सपत्नीत्वरं स्या जगत्” ऋ०
१०, ८८, ४ । [इच्छे ७० ।

इदु अव्य० इदि क्तिप् वा० नलोपः । इत् इत्यस्यार्थे एवकारार्थे
इद ऐश्वर्ये इदित् भा० पर० अक० सेट् । इन्दति ऐन्दीत्
इन्दा-बभूव आस चकार । इन्द्रः ।

इदंयुग न० कर्म्म । एतद्युगे । इदंयुगे साधुः प्रतिशुगा०
खञ् । ऐदंयुगीनः एतद्युगसाधौ लि० ।

इदङ्गार्या स्त्री इदं कार्यं यस्याः । १ इरावभायां शब्दच०
२ एतद्रूपकार्यान्विते लि० ।

इदन्तन लि० अस्मिन् कावे भवः नि० ञ् लृत् तट् च । इदानी-
न्तने “शक्तिहीनैरिदन्तनैः” हङ्-कृतिः ।

इदन्ता स्त्री इदमो भावः । इदंशब्दार्थभावे अङ्गुल्यादिना
दर्शनेयोग्यतायाम् “अनिर्द्देश्यमिति” श्रुतिपदव्याख्याने
“इदन्तयानिर्द्देश्यमशक्यम्” भाष्यम् ।

इदन्द् पु० इदं पश्यति दृश्य-वा० ङम् ईत० । परमात्मनि
तस्य निरुक्तिरेतरेवे दर्शिता यथा “स एतमेव पश्यन्” ब्रह्म

ततमसपश्यदिदमदर्शमिति तस्मादिदन्द्रोनाम इदन्द्रो-
 ह्वै नामैवमिदमिन्द्रं सन्तमित्याचक्षते परोक्षेण, परोक्ष
 प्रिया हि देवाः” ऐत० उ० विवृतज्ञैतद्भाष्ये । “यस्मादिदमि-
 त्वेव यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरमपश्यन्नपरोक्षेण ।
 तस्मादिदं पश्यतीति इदन्द्रो नाम परमात्मा । इदन्द्रो-
 ह्वै नाम प्रसिद्धो लोक ईश्वरः । तमेवं इदन्द्रम् ।
 इदमिति परोक्षाभिधानेनाचक्षते ब्रह्मविदः संव्यवहारार्थं
 पूज्यतमत्वात् प्रत्यक्षनामग्रहणभयात् । तथा हि परो-
 क्षप्रियाः परोक्षनामग्रहणप्रिया एव ह्येव हि यस्माद्देवाः
 किमु सर्वदेवानामपि देवो महेश्वरः” विवृतमेतदानन्दगि-
 रिणा “तस्मै इन्द्रनामप्रसिद्धापि तस्य ज्ञानस्याऽपरोक्षत्वमिति
 वक्तुं तस्मादिन्द्र इति वाक्यम् तद्व्याचष्टे । यस्मादिति ॥
 यस्मात् सर्वान्तरं ब्रह्म इदमित्यपरोक्षं प्रत्यगात्मैवेवापश्य-
 दित्यन्वयः । कथमिदन्द्रनामत्वमत आह । इदन्द्रो ह वा
 इति । नचिन्द्रो मायाभिरित्यादादिन्द्रप्रसिद्धेर्न त्विदन्द्र
 इत्यत आह । तमेवमिति । इदन्द्रस्यैव स्वतः परोक्ष-
 त्वार्थम् अक्षरलोकेनेन्द्र इत्याहु रित्यर्थः । परोक्षोक्तेः
 प्रयोजनमाह । पूज्येति । पूज्यानां परोक्षतयैव नाम
 वक्तव्यमित्यत्र प्रमाणमाह । तथा हीति । देवा इति
 पूज्या इत्यर्थः । अत एवाचार्या उपाध्याया इत्युक्तावेव
 प्रीतिं कुर्वन्ति लोके, न तु विष्णुमित्रादिनामग्रहण
 इति भावः । नाम्नः परोक्षत्वं नाम यथार्थनाम्नो रूप-
 न्नरकरणेन स्वरूपाच्छादनमिति ज्ञेयम्” ।
 इदम् ति० इदि-कमि नलोमश्च । पुरोवर्तिनि श्दश्ये श्वङ्गो-
 पस्थापिते “इदमस्तु सन्निकटं समोपवर्त्ति चैतदोरुपम् ।
 अदसस्त विप्रकटम् तदिति परोक्षे विजानीयात्” इत्युक्तेः स-
 न्निकटवाचित्वमस्य अतएव “अस्तेति प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य
 जगत इदमा निदशः” शा० भा० उक्तम् । सन्निकटत्वञ्च बुद्धि-
 मात्रेण, तच्च ज्ञानलक्षणया स्मरणादिना च भवति तेन
 “कौमुदीयं विरच्यते” इत्यत्र भाविन्यामपि कौमुद्यां बुद्ध्या
 सन्निधापितत्वेन इदं शब्दप्रयोगः । अतएव तदादिः बुद्धिस्थ-
 त्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिरिति नैयायिकादयः । तादृ-
 शार्थपरत्वे एवास्य सर्वनामता शब्दस्वरूपपरत्वे तु न । “इ-
 दमोऽन्वादेशे पा० “इदमा निदशः” शा० भा० “इदमस्तु सन्न-
 णटम्” “अयमुदयति विततोऽङ्गरिश्मजालः” माघः । “अ-
 यमञ्चति पञ्चगरानुचरः” सा० द० टी० “इदं किलाव्याजम-
 कोहरं वयुः” शकु० “अयमसौ भगवान्त पाण्डवः”
 किरा० । “इमं विवस्वते योगम्” गोता “इमं

लोकं मातृभक्त्या पित्रभक्त्या तु मध्यमम्” मनुः । अन्वा-
 देशे एनादेशः द्वितीयाटोसु “एनं युवानं पतिं वः” इति
 वृषोत्सर्गमन्त्रः । “यद्येनमुज्झसि तदा कतरोवरस्ते”
 नैष० । “अनेन यूना सह पार्थिवेन” रघुः । अनूक्तौ
 एनेन । एवम् अनयोः एनयोः । सर्वनामकार्यम् । इमे
 अस्मै अस्मात् एषाम् अस्मिन् स्त्रियाम् इयम् । “इयं
 महेन्द्रप्रभृतीनामिन्द्रियः” कुमा० “इतीयं वैदिको ऋतिः”
 मनुः । अस्मैः अस्याः आसाम् । अत्ताकच् । इमकौ
 इमकेनेत्यादि प्रत्यक्षविषयतया कच्छब्दार्थेऽस्य कचित्
 वृत्तिः “अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने !” “जनोऽयमुच्चैः
 पदलङ्घनोत्सुकः” “इतः स दैत्यः प्राप्नोतीति एवाहृति
 ज्ञेयम्” कुमा० । इह । यद्य इत्यम् याल् इत्या । दानीम्
 इदानीम् । तल् अत्र तसिल् इतः । अयम् अव्यय-
 मपि । तेन अत्रुत् तट्च । इदन्तनः । रुयट् इदमयः ।
 स्त्रियां ङीप् । वति इयान् स्त्रियाम् ङीप् इयती ।
 इदा अव्य० इदम् दाच् वेदे नि० । इदानीमित्यर्थे “इदाहिते
 वे विषतः” ऋ० ६, २१ “इदा इदानीमिति भा० । इत्
 आ इन्व० । सम्यगवधारणादौ तद्युक्ते इत्येवंरूपे ।
 इदावत्सरः । तस्य निरुक्तिस्तच्छब्दे वक्ष्यते ।
 इदानीम् अव्य० इदम्-दानीम् इश् च । सम्प्रत्यर्थे । “इदा-
 नीमावयोर्मध्ये सरित्सागरभूधराः” उद्भटः । “सा चे-
 दानीं प्रचेतसः” रघुः “इदानीञ्चेन्मातः क्षिपसि शमना-
 भवे द तदा” जगन्नाथः । भवार्थे अत्रुत् तट्च । इदानीन्तनः
 वत्तमानकालभवे ति० स्त्रियां ङीप् । “वासना चेदानीन्तनी
 प्राक्तनी वेति” सा० द० ।
 इदावत्सर उ० इदाचिह्नितः वत्सरः । वत्सरपञ्चकान्-
 गते वत्सरभेदे तदानयनप्रकारो यथा “शकाह्वात् पञ्च-
 मिः शेषात् समाद्याद्यास्तु वत्सराः । संपरीदातुपूर्वास्ते
 तथोदापूर्वका मताः” ज्यो० तथा च एकाह्ने शिष्टे सप्तवत्सरः,
 द्वादशे परिवत्सरः, त्र्यह्ने इदावत्सरः, चतुरह्ने अतुषवत्सरः,
 पञ्चह्ने शिष्टे उदावत्सरः । तेषां फलन्तु सब० त० विष्णु-
 ध० । “संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम् । परि-
 पूर्व्यं तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तम ! । इदापूर्व्यं जव-
 स्त्राणां धान्यानाञ्चातुपूर्व्यके । उदासंवत्सरे दानं रजतञ्च
 महाफलम्” उदावत्सरस्थाने इदुवत्सरोऽपि “परिवत्स-
 रोऽसीदावत्सरोऽसीदुवत्सरोऽसि” राज० शु० “नभोमण्डलं
 सह द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां कात्स्न्येन सह भुज्जीत तं
 कालं संवत्सरं परिवत्सरमिदावत्सरमनुवत्सरमुद-

त्वरमिति भानोर्मान्द्यशैथ्यसमागतिभिः समामननन्ति' भाग० ५५५० । 'मण्डलाभ्यां चन्द्रार्कमण्डलाभ्यां सह-भुज्जीतेति तेन यदा सूर्यस्य शुक्रप्रतिपदि संक्रान्तिर्भवति तदा सौरचान्द्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमो भवति स संवत्सरः । ततः सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्ज्यन्ते चान्द्रमानेन च षट् ह्रस्वानीति द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरप्यप-श्चाद्भाषो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति तत्र द्वौ मलमासौ भवतः । ततः पुनः षट् संवत्सरः' श्रीधरः । तथा च समकालारम्भासौरचान्द्रमासयुक्तोवत्सरः संवत्सरः चान्द्रसौरमासयोरारम्भे समत्वपरिवर्जितमासारम्भोवत्सरः परिवत्सरः । इह इत्थं परिवत्, आरम्भे समत्वपरिवर्जनवत्त्वेऽपि अन्ते तयोः समत्वस्यागतिमान् पत्सरः इदावत्सरः । अनुगतः सौरसंक्रान्तिं चान्द्रो-मासो यत्र तादृशोवत्सरः अनुवत्सरः । अथ वर्षस्या-संक्रान्तमासमन्यतया संक्रान्त्यनुगतचान्द्रमास षटितत्वेन तथात्वम् । उत्क्रान्तो रविसंक्रान्तिं चन्द्रमासोऽत्र पुनः समकालारम्भागतिमासं योवत्सरः स उदावत्सरः । अ-स्येव इदमर्थं चान्द्रसौरयोर्मासयोरारम्भे समकालप्राप्त्यैव । एवमेवामन्वयकता इष्टव्या । पञ्चमवर्षे मलमासद्वय-पातकथनमपि 'पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावधिसासकौ । तेषां कालातिरेकेण ग्रहाणामतिचारतः' एतच्च प्रायिकं 'द्वाविंशतिर्गतेर्मासैः दिनैः षोडशमिस्तथा । षटिकानां चतुष्केण पतति ह्यधिसासकः' काल० । षट्सिद्धान्तवाक्यात् तेन प्रागुक्तभारतवाक्यं 'मलमासः स विज्ञेयोमासे त्रिंशत्तमे भवेदिति' काठकण्टह्यवाक्यञ्च ज्योतिःशास्त्रे-क्तमध्यमानमाश्रित्यैव । सिद्धान्तवाक्यं तु स्फुटमानमा-श्रित्येत्यनयोरविरोधः । एवमेव साधवादयः

इदुवत्सर पु० इदु-उ वत्सरः । इदावत्सरे । 'इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय' अय० ६, ५५, ३ ।

इह न० इन्ध-भावे क्त । १ आतपे, २ दीप्तौ, ३ आसुर्ये । च । कर्त्तरि-क्त । ४ दीप्ते ऽदग्धे च लि० । 'समिद्धशर-णादोप्ता' भट्टिः । 'तमिद्धमाराधयितुं सकर्षकैः' भाषः । 'इद्वावोधैरिति' भट्टौ बोधे इद्वत् सर्वशास्त्ररूपाध्याय-हितम् शासने इद्वत्प्रतिष्ठितत्वम् । [महो ददासि] भाग० ।

इद्वा अव्य० इन्ध-धाच् नि० । प्राकाशे खरादिः 'समिद्धमिद्धे' ।

इध न० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध-मन् । १ काठे 'यस्त इध्मा जतरत् सिद्धिदानः' ऋ० ४, २, ६, 'इध्मा काठभारम्' भा० । २ यज्ञियसमिद्धे दे पु० । तत्प्रसाधकरणप्रका-

रादि कात्या० श्रौ० दर्शितम् । 'अयुग्धात् न यूनानि' सू० । 'इध्मबन्धनवर्हिर्बन्धनार्थानि यूनानि संनहनानि रज्ज-वोऽयुग्धातूनि भवन्ति । धातवस्तृणसृष्टिप्रक्षेपाः अयुजो विषमा एकत्रिपञ्चसप्तनवादिविषमसंख्या धातवोऽेषां तान्ययुग्धातूनि । तथा चापस्तम्बः 'त्रिधातु पञ्चधातु वा शुल्वं करोतीति' शुल्वं रज्जुमित्यर्थः । 'पञ्चविंशतिकुशमयानि यूनानि' इति यज्ञपाञ्चै । तथा 'समूलानाममूलानां वा दर्भाणां पूर्ववत् शुल्वं कृत्वो-दगमं निधायेति' इध्मप्रस्तावे । मानवे च 'शुल्वं प्रति-दधात्ययुग्धातु प्रदक्षिणमिति' । तित्तिरिहते । 'अथ तिरन्वाहितं शुल्वं कृत्वेति' कर्क० बर्हिषो बन्धन प्रकारमाह । 'प्रागग्रे यूनोदगमं बर्हिषाचिनोति' सू० । प्रागग्रे यूने प्रागग्रे संनहने बन्धनार्थायां रज्जौ उद-गमं बर्हिषाचिनोति बन्धनार्थं स्थापयति' कर्क० । अथ-ध्मबन्धनस्य प्रकारमाह । 'उदगग्रे प्रागगमिध्मम्' सू० । आचिनोतीत्यनुवर्तते उदगग्रे यूने संनहने प्रागगमि-ध्ममाचिनोति बन्धनार्थं निदधाति' कर्क० । 'प्रत्यगम-न्यीनवगूहति' सू० । इध्मवर्हिर्बन्धनार्थानां यूनानां ग्रन्थीन् प्रत्यगवगूहति यूने गाढं बद्धा यूनस्याप्यमूले संकल्प्य प्रदक्षिणमावेष्ट्य इध्मवर्हिषोरप्यभागे प्रोत-यित्वा पश्चादिति तयोर्मूलभागे अवगूहति प्रेरयति प्रत्यगवगूहने इध्मवर्हिषोः पश्चाद्भागो मूलभाग इत्यु-च्यते दिग्वाचिनोर्बर्हिष्युदगग्रे निहिते असम्भवात् । काठके 'ग्रन्थिं कृत्वा पुरस्तात् प्रत्यञ्चमपकर्षतीति' । मानवे 'शुल्वस्यान्तो समायम्य 'पूषा ते ग्रन्थिमिति' प्रदक्षिणमावेष्टयति पश्चात् प्रत्यञ्चमपकर्षतीति' तैत्तिरीयेऽपि 'पश्चात्प्राञ्चमुपगूहतीति' । आपस्तम्बः 'पुरस्तात् प्रत्यञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति पश्चाद्वा प्राञ्चमिति' । 'अष्टादशेध्मा परिधिदक्षिणाम्' सू० । 'परिधीनां दृक्षाः पलाशश्चदिरयिकङ्कतादयः परिधिदृक्षाः तेषां परिधिदक्षिणां सम्बन्धिनः अष्टादशसंख्यकाऽकमिध्मां कुर्यात् । मानवे 'समूलैर्दमैः पालाशं खादिरं रौहितकं वाष्टादशदार्विध्मां संनहति त्रींश्च परिधीन् योयज्ञियदृक्षस्तस्येति' । काठके 'अष्टादशदारु शुल्वं समानदृक्षस्य संनहति विंशति सिटौ पशुबन्धे चेति' । अतएव सामिधेनीविद्वद्वौ काष्ठ दृढिर्भवति ह्यासे च ह्यासो न भवति पितृप्रादौ, तथा-ह्यापस्तम्बः 'सामिधेनीविद्वद्वौ काष्ठानि विवर्धन्ते प्रकृतितो ह्युपमानास्तु प्रकृतिवदिति' । उपसत्सु तु 'मातावदिध्मा

बहिरिति” वचनात् ह्यासः । “इध्मप्रमाणं चारत्निरिति सङ्घः प्रकीर्तितमिति” कात्यायनः (कर्मप्रदीपे) तथा “समित्-पवित्वं वेदं च कुर्यात् प्रादेशसंमितम् । इध्मस्तु द्विगुणः कार्यः परिधिस्त्रिगुणः स्मृतः” “स्मार्ते प्रादेश इध्मो वा द्विगुणः परिधिस्तत” इति । “एकविंशति वा” सू० । अथ वा एकविंशतिमेकविंशतिसंख्याकाठकमिध्मं कुर्यात् तथा चापस्तम्बः “खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुकमिध्मं करोति” । “ततः परिधीनेके” सू० । एके आचार्यास्तत एकविंशतिसंख्याकाठकादिध्मात्त्रीणि काठान्यरत्निभावाण्येवोपादाय परिधीन् परिदधति “तद्वैकइध्मस्यैवान् परिधीन् परिदधतीति” श्रुतेः । अथ वैकमेवेदं सूत्रम् “एकविंशति वा ततः परिधीनेके” इति एके आचार्या विकल्पेन एकविंशतिसंख्याकाठमिध्मं कुर्वन्ति तत इति तस्मादेवैकविंशतिकाठकेध्मात् परिधीन् परिदधति च । एतदेव युक्ततरम् आपस्तम्बस्त्वैकविंशतिकाठानां विभागदर्शनात् । तथाचाहापस्तम्बः “खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुकमिध्मं करोति त्रयः परिधयः पालाशकाठकाः खादिरौदुम्बरविल्वरोहितकविकङ्कतानां ये वा यज्ञिया दृष्टा आर्द्राः शुष्का वा सत्वक्काः, स्यविष्ठो मध्यमोऽणीयान्द्राधीयान्दक्षिणाध्यां हृदिष्ठ उत्तराध्यां द्वे, आधार समिधावनुयाज समिदेकविंशतिः समूलानाममूलानां वा दर्भाणां पूर्ववच्छुल्लं कवोदगपं निधयेति” । अथ एवंविधमेकोयमतम् यदेकविंशतिकाठकः इध्मः । तस्मिन् पक्षे चेध्मादेव त्रीणि काठान्यादाय परिधिपरिधानमिति । बन्धनान्तरमिध्मवर्हिषोर्भूमौ निधानं न कार्यम् आपस्तम्बस्त्वैकमधोनिदधातोत्युक्तत्वात् । तद्वैक इध्मस्यैवान् परिधीन् परिदधतीत्यत्र हरिश्वाभिनः तदु तथा न कुर्यादनवक्लृप्ता हि तस्यैते भवन्तीति बाहुमालैः परिधिमिराद्वै भवितव्यम् । इध्मस्तु शुष्कः इन्धनत्वादेव द्विप्रादेशश्च तेन ते इध्मैकदेशभूताः परिधित्वायासमयोः स्युः तदिदमाह अभ्याधानाय हीति शुष्को ह्यादावाधेयः यावत्खरमात्राहवर्नीये खरे सन्धयन्तीत्यभिप्रायः यस्तु परिधिवृद्ध्या आहरति सोऽवध्यवेष्टनीयादग्निखरादतिरिक्तमेवाहरति अग्निवेष्टनं च दाहभयाच्च शुल्लमिति तऽऽष्टावक्लृप्ता इति” कात्या० १, २, १४, २१ । “अपरमितं प्रणयनीयं त्रियूनम्” सू० । “प्रणयनस्यायं प्रणयनीयः तं प्रणयनीयमग्निप्रणयनार्थमिध्मपरिमितमपरिमितकाठकं त्रियूनं तिसृभिः संनहनरज्जुभिर्वोष्टं कुर्यात्

त्रीणि यूनानि बन्धनानि यस्य स त्रियूनः तं त्रियूनमिति । अपरिमितत्वं च प्रागुक्ते ध्मकाठसंख्यापेक्षयातिशयेनाधिकसंख्याकाठकत्वम् । तेन चतुर्विंशतिसामिधेनीको षट्पकापशुस्तत्र सप्तविंशतिः काठानि भवन्ति । ततश्च प्रणयनीये ततोऽप्यधिकानि अष्टाविंशतिप्रभृत्यानि षट्कासंख्यानि काठानि भवन्ति” कर्क० ।

कन्दोगप० “प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् एवंमिताः स्युरेवेह सविधः सर्व कर्मसु । समिधोऽष्टादशेध्मस्य प्रवदन्ति मनोविषयः । दर्शं च पौर्णमासे च क्रियास्यन्यासु विंशतिः । समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता । पुरस्ताद्धोपरिष्टाच्च इन्धनार्थं समिद्धवेत् । इध्मोऽप्येध्मार्थमाचार्यैर्विराज्जतिषु स्मृतः । यत्र चास्य निष्टतिः स्यात्तत् स्मटीकरवाण्यहम् । अङ्गहोमसमिचन्तसोऽप्यन्याख्येषु कर्मसु । येषां चैतदुपर्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च । अक्षमङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्मणि । सोमाहुतिषु सर्वास्तु नैतेषु ध्मो विधीयते । “इध्मजातीयकाठार्जं प्रमाणं मेक्ष्यं भवेत्” । “सुन्वन्दभोतिरिध्मभृतिः पक्थ्यकैः ऋ० ६, २०, १२ । “इध्मानां काठानां भृतिः” भा० । तृषितदेवगणमेदे स च भाग० ४ स्क० १ अ० दर्शितो यथा “तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिलस्यतिः । इध्मः कविर्विभुः स्वाङ्गः सुदेवो रोचनोऽहिषट् । तृषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे” भाग० ।

इध्मजिह्व पु० इध्मं काठं जिह्वे वास्य । वज्रौ ।

इध्मवाह पु० लोपासृगार्भजते अगस्त्यपुत्रे ऋषिभेदे “सहस्रसंमितः पुत्र एकोऽयस्तु तपोधन !” इति लोपासृग्याः प्रार्थितोऽगस्त्यस्तस्या पुत्रसृत्पादयास तस्य नाम दृढसुरिध्मवहनाच्च इध्मवाह इति नामान्तरं तदेदुक्तं भा० व० । १६ । “तत आधाय गर्भन्तसगमत् वनमेव सः” “तस्मिन् वनगते गर्भोवष्टे सप्त शारदान् । सप्तमेऽव्दे गते चाथ प्राच्यवत् स महोज्ज्वलः । ज्वलदग्निप्रभावेन दृढसुर्नाम भारत ! । साङ्गोपनिषदान् वेदान् जपच्चिव महातपाः । तस्य पुत्रोऽभवदष्टेः स तपस्वी महाहिजः । स बालएव तेजस्वी पितृस्तस्य निदेशने । इध्मानां भारवहनाच्चेध्मवाहस्ततोऽभवत्” ।

इन गतौ तना० पर० सक० सेट् । निरुक्ते इन्वतीति बहुवचनान्त इति केचित् इनोति इनुतः इन्वन्ति इनोमि इन्वः इनुवः इनुवात् इनोत इनु इनवानि ऐनोत् । ऐनीत् इयेन । निरुक्ते इन्वति इति एकवचनान्तस्तेन इन्वधातुरेवायमिति

बहवः स च भ्वादि० प० सेट् । इन्ध्रि ऐन्धीत् इन्ध्रिमास
तद्रूपम् । “अष्टायमाण इन्ध्रि” ऋ० १, १७६, १ ।

इन पु० इण-नक् । १ सृष्ट्यै, “नन्दिषडलुग्नभवत्तुल-

व्यया इनाद्धर्षपदं स्वभोजम्” नील० ता० । २ प्रभौ

“न न महीनमहीनपराक्रमम्” रघुः । ३ नृपविशेषे च ।

इनक्ष णक्ष गतौ क्खान्दस इकारोपसर्जनः भ्रा० पर० स० नक्ष-

षट्पुम् इनक्षति “दूरेचत्तायकन्त सङ्गहनं यद्विनक्षत्”

ऋ० १, १३२, ६, “इनक्षत् व्याप्नोति णक्ष गतौ क्खान्दसङ्-

कारोपसर्जन इति भा० “शुक्रेण शोचिषाद्यामिनक्षत्,

ऋ० १०, ४५, ७, [दृष्टे राजनि० ।

इनानी स्त्री इनमानयति अन्-णिच्-अण् गौरा० । वटपत्नी

इन्ध्रिहा स्त्री ताजकोक्तायां सुयहायाम् । तदानयन-

प्रकारादि नील० ता० उक्तम् यथा “स्वजन्मलग्नात् प्रति-

वर्षमेकैकराशिभोगा सुयहा क्रमेण । स्वजन्मलग्नं रवि-

तट्यातं शरद्वयुतं सा भस्मेन्यहा स्यात् । प्रत्यहं शरत्तिप्रा-

भिर्वर्द्धते साहुपाततः । सार्द्धं श्रद्धयं मासइत्याहुः । केऽपि

सूरयः । स्वामिसौख्येक्षणात् सौख्यं क्षुतदृष्ट्या भयं रजः ।

भावालोकनसंयोगात् फलमस्या निरूप्यते । वर्षलग्नात्

सुखास्तान्धरिपुरम्बेष्वभोजना । पुरलक्ष्मणायगा स्वास्यं

दत्तेऽन्यतोद्यमाइनम् । शत्रुक्षयं मानसतृष्टिभामं प्रतापद्वि-

नृपतेः प्रसादम् । शरीरपुष्टिं विविधोद्यमांश्च ददाति

सौख्यं सुयहा तनुस्या । उल्हाहतोऽर्थागमनं यशश्च

स्वबन्धुसम्मानमुपाश्रयाच्च । मिष्टान्नभोगोबलपुष्टिसौख्यं

स्यादर्शभावे सुयहा यदावदे । पराक्रमाद्विजयः सुखाग्निः

सौन्दर्यसौख्यं द्विजदेवपूजा । सर्वोपकारस्तनुपुष्टिकान्तिर्-

पाश्र्वयत्नेऽसुयहा हतोये । शरीरपोष्टारिपुभीः स्वर्गैर्गैरे-

मनस्तापनिरुद्धमत्वे । स्थान्धुन्यक्षयां सुखभावायां जना-

पवादाभवद्विदुःखम् । यदीन्यहा पञ्चमगावद्देशे सद्-

बुद्धिसौख्यात्मजवित्तलाभः । प्रतापद्विर्विधाविलासा

देवद्विजाङ्गा नृपतिप्रसादः । क्लमत्वमङ्गेषु रिपूदयश्च भयं

रुजस्तस्करतो नृपाद्वा । कार्यार्थनाथो सुयहाऽरिगा चेत्

दुर्बुद्धिर्बुद्धिः स्वकतेऽनुतापः । कलत्रबन्धुव्यसनारिभीतिरुत्-

साहमङ्गो धनधर्मनाशः । क्षरोपगा चेन्मुयहा तनोः स्था-

द्रुजा मनोमोहविरुद्धचेष्टा । भयं रिपोस्तस्करतोविनाशो

धर्मार्थयोः सुव्यसनामयश्च । स्त्रुस्थिता चेन्मुयहा नराणां

बलक्षयः स्याद्भग्नं विदूरे । स्वामित्वमर्थोपगमो नृपे

भ्योधर्मोत्सवः पुत्रकलत्रसौख्यम् । देवद्विजाङ्गा परमं

यशश्च भाग्योदयो भाग्यगतेन्यहा स्यात् । नृपप्रसादं च

जनोपकारं सत्कर्मसिद्धिं द्विजदेवभक्तिम् । यशोऽभिवृद्धिं

विविधार्थलाभं दत्तेऽम्बरस्या सुयहा धनाग्निम् । यदी-

न्यहा लाभगता विलाससौभाग्यनैरुज्यमनःप्रसादाः ।

भवन्ति राजाश्रयतोऽधनाग्निः सन्निवृत्ताभिमताप्रयश्च ।

व्ययोऽधिको दुष्टजनैश्च सङ्गोरुजस्तथा विक्रमतोऽप्यसिद्धिः ।

धर्मार्थहानिर्मुयहा व्ययस्या यदा तदा सज्जनतोऽपि वैरम् ।

क्रूरैर्दुष्टैः क्षुतदृशा यो भावो सुयहात्वे चेत् । शुभं तद्भा-

वजं नश्येदशुभञ्चापि वर्द्धते । शुभस्वामियुक्तेक्षिता वीर्य-

युक्सेन्यहा स्वामिसौख्येक्षणात् प्रपन्ना । शुभं भावजं

पोषयेन्नाशुभं साऽन्यथात्वेऽन्यथा भाव उल्हाविमृश्य ।

जनुलग्नतोऽस्तान्यषण्मृत्पुत्रस्यितावदे हता क्रूरखेटैस्तु

चेत् । विनश्येत् स यत्नेन्यहा भाव एवं शुभस्वामिदृष्ट्या

न नाशः शुभं च । यदोभयतापि हतो भावोनश्येत् स स-

र्वथा । उभयत्र शुभत्वेऽपि भावोऽसौ वर्द्धतेतराम् । वर्षेत्-

निष्टगेहस्या यद्भावे जनुषि स्थिता । क्रूरपक्षातात्तं भावं ना-

श्येत् शुभयुक् शुभा । जनुलग्नतस्तुर्यगा सौम्ययुक्तावद्देशे

पितृर्ह्यव्यलाभं विधत्ते । नृपाङ्गीतिदा पापयुक्तातिकष्टाष्टमा-

दावपीत्यं विमृश्याभिधेयम् । यस्मिन् भावे स्वामिसौख्येक्षिता

सा भावोजन्मन्येष यस्तस्य दृष्टिः । एवं पापैर्नाश उक्तस्तु

तस्येत्युक्तं वीर्याद्वर्धतः सौख्यमेव । यदीन्यहा सूर्यगृहे

युतेक्षिता सूर्येण राज्यं नृपसङ्गमञ्च । दत्ते गुणानां

परभागमाग्निं स्थानान्तरस्था फलदा दृष्टेति । कुजेन युक्ता

कुजमे कुजेन दृष्टा च पित्तोष्णरुजन्तनोति । शस्त्राभिघातं

रुधिरप्रकोपं सौरेक्षिता सौरगृहे विशेषात् । चन्द्रेण युक्ते-

न्दुगृहेऽथ दृष्टेन्दुनापि वा धर्मयशोऽभिवृद्धिः । नैरुज्यस-

न्तोपमतिप्रवृद्धिं ददाति पापेक्षणतोऽतिदुःखम् । बुधेन

शुक्रेण युतेक्षितापि तद्ग्रेऽपि वा स्त्रीमतिलाभसौख्यम् ।

धर्मं यशश्चाप्यतुलं विधत्ते कष्टं च पापेक्षणयोगतः स्यात् ।

युतेक्षिता वा गुरुणा गुरोर्भे यदीन्यहा पुत्रकलत्रसौ-

ख्यम् । ददाति हेमाब्बरत्नकोषं शुभेक्षणात्तादृह रा-

ज्यलाभः । शनेर्गृहे तेन युतेक्षितापि यदीन्यहा वातरुजं-

विधत्ते । मानक्षयं वज्रभयं धनस्य हानिं च जीवेक्षणतः

शुभाग्निम् । तमोमुखे चेन्मुयहा धनाग्निर्देशः सुखं धर्मसु-

क्षितश्च । सितेज्ययोगेक्षणात् पदाग्निः सुवर्णरत्नाम्बरल-

ब्धयश्च । भोग्या राहोर्लवास्तस्य सुखं घृष्टं गता लवाः ।

ततः सप्तमभं पुच्छं विमृश्याति फलं वदेत् । तत्पृष्ठभागेन

शुभा यदा स्यात्तत्पुच्छगापिऽपिभीतिदुःखम् । पापेक्ष-

णादर्शसुखस्य हानिश्चेज्जन्मनीत्यं गृहवित्तनाशः । ये जन्म-

काले बलिनोऽवकाशे चेद्बलास्तैरशुभं समाने । विपर्यये-
पूर्वमनिष्टसक्तं तल्यं फलं स्यादुभयत्र साध्ये । षष्ठेऽधर्मेऽ-
न्ये भुवि चेन्न्यहेतोःस्तगोऽथ वक्रोऽशुभदृष्टयुक्तः । क्रूरा-
च्चतुर्थास्तगतश्च भव्येन स्याद्रुजं यच्छति वित्तनाशम् । यद्य-
धर्मेन युतोऽयदृष्टः क्षुताख्यदृष्ट्या न शुभस्तदापि । योगद्वये
स्यान्निधनं यदैकोयोगस्तदा न्यत्युसमत्वमाहुः । सुयहा-
ततपतिर्वापि जन्मनोक्षितयुक् शुभैः । वर्षारम्भे शुभं
दत्तेऽवदेचेदनेऽन्यथा शुभम्” ।

इन्दुस्वर इदि-किप् इन्द् ऐश्वर्यान्वितमस्वरमिव नीलवर्ण-
त्वात् । नीलोत्पले” शब्दमा० ।

इन्दि (न्दी) स्त्री इदि-इन् । लक्ष्म्याम् वा डोप् तत्त्वैव ।

इन्दिन्दिर पु० इन्दि-किरच् नि० । अमरे त्रिका० ।

इन्दिरा स्त्री इदि-किरच् । लक्ष्म्याम् “इन्दिरा लोकमाता च
लक्ष्मीस्त्वः । [वल्लभः २ पद्मे ईत० । ३ लक्ष्मीरुहे ।

इन्दिरामन्दिर न० इन्दिरायामन्दिरमिव । १ विष्णौ राज-
इन्दिरालय पु० ईत० । १ पद्मे २ नीलोत्पले च । शीवत्वमपि ।

इन्दिवर न० इन्दिर्लक्ष्मीस्तस्यावरं वरणीयम् । नीलोत्पले वा डोष्
इन्दीवरमप्यत्र । “इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दवर्द्धनम्”
विष्णु स्तवः “इन्दीवरैरुत्तुखचितान्तरेव” रघुः २ उत्पलमाले
च “नीलेन्दोवरलोचनतययुताम्” तन्त्र० [२ तयुक्तलतायाञ्च ।

इन्दीवरिणी स्त्री इन्दीवर+समूहे इनि । १ उत्पलसमुदाये,
इन्दीवरी स्त्री इन्दीं लक्ष्मीं दृष्टाति दृ-अच् गौरा० डोष् ।

शतमूल्याम् । मेदि० इन्द्रचिर्भ्यां टाबन्तः राजनि० ।

इन्दीवार पु० इन्द्यालक्ष्म्यावारो वरणमत्र । नीलोत्पले ।

इन्दु पु० उन्नति चन्द्रिका भुवं क्षिप्त्वा करोति उन्द-उ
आदेरिञ्च । १ चन्द्रे, “दिलीप इति राजेन्द्रिन्दुः
क्षीरनिधाविव” रघुः “तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखप्रसादम्” मञ्जो-
दधेः पूरद्वेन्दुदर्शनात्” रघुः “रासखेन्दोरिव श्रियः” रघुः
“न नम्रसाचिव्यमकारि नेन्दुना” “क्षिप्त्वा इवेन्दोः सख्यो-
ऽधिबेलम्” भावः “करैरिन्दोरन्तश्चुरित इव संभिन्नमुकुलः”
वेणी० अमृतकरैः सकलतापनिवारणेनास्य इन्दुत्वम् ।
२ तद्देवताके ऋगशिरोनक्षत्रे “त्यङ्गा हरीज्येन्दुरान्य-
सैत्रे दीपति ३ एकचंख्यायुक्ते, नवेन्दुवेदेषु कृताश-
लक्ष्या” सि० शि० । ४ कर्पूरे च ।

अयं गगनमण्डले राशिचक्रे ग्रहाणां मध्ये सर्वेषाम
वस्तात् स्थितः यथाह सू० सि० । “मन्दामरेज्यभूपुत्र
सूर्ययुक्तेन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्यधीऽधस्थाः” । तस्य
कक्षामानसक्तम् । सि० शि० यथा “साङ्गोद्भिगोमह

सुराश्विमितार्ककक्षा (४३३१४६७। ३०) चान्द्री सहस्र
गुणिता जिनरामसंख्या” (३२४०००) । एतन्मितयोजनानि
इन्दु कक्षामानम् । अरुक्ष्यं गच्छतां ग्रहाणां राशिचक्रे
इष्टसमये कीदृशांशेऽवस्थितिरिति ज्ञानाय अहर्गण्येन तस्य
स्युटी करणप्रकारादि तत्त्वैव दर्शितं यथा । “अभ्येष्टिभाङ्ग
गजकुङ्जरगोऽङ्गपक्षाः (२५६८८६८५०) कक्षां स्पृशन्ति
गणका भगणस्य चेमां । “अत्र रविकक्षातो भकक्षा षष्टि
गुणा, एवं भकक्षायाः पञ्चसोरविकक्षा” प्रमि०
“कल्पोद्भवैः क्षितिदिनैर्गगनस्य कक्षा भक्ता भवेद्दिनगति
गगनेचरस्य । “पादोनगोऽक्षदृष्टिभूमितयोजनानि (११-
८५८४०) खेटा व्रजन्त्यसुदिनं निजवर्त्मनीमे”
सि० शि० “यदि कुदिनौ कक्षामितयोजनानि गच्छन्ति
तदैकेन किमिति फलं दिनगतियोजनानि । तानि
च स्थूलत्वेन तावत् पादोनगोऽक्षदृष्टिभूमितानि
स्युः” प्रमि० । ग्रहानयनमाह । “अहर्गण्यत्
कक्षिनवाङ्गनिष्ठात् (६६२१) नवेन्दुवेदेषु कृताश
(३५४१६) लक्ष्या । अहर्गण्यो गोऽक्षदृष्टोन्दु (११-
८५६) निम्नो विवर्जितः स्युर्गतयोजनानि” खया-
खया तानि पृथक् च कक्षया कृतानि वा स्युर्भगणादिका-
ग्रहाः” सि० शि० । “अहर्गण्ये भूनेवनवनन्द ६६२१
गुणे नवशशिश्रुतिवाणाग्निभिः ३५४११ भक्ते यल्लब्धं
तेन विवर्जितः कार्यः । कः ? । नन्देन्द्रियदृष्टोन्दु ११८
गुणोऽहर्गणः । एवं गतयोजनानि स्युः तेभ्यः पृथक् पृथक्
खया खया कक्षया भाजितेभ्यो भगणादिका ग्रहालभ्यन्ते
अत्रोपपत्तिः । दिनगतियोजनैरहर्गण्ये गतयोजनानि भव-
न्तीति सुममम् । अत्र सुखार्थं गोऽक्षदृष्टोन्दुभिः ११८५६
संपूर्णैरहर्गण्यो गुणितः । सोऽधिको जातः । यदधिकं
तच्छोध्यम् । तस्याधिकस्य ज्ञानार्थमुपायः । परमोऽ-
हर्गणः कुदिनतल्यः । तेन गुणकेन गुण्यः । एवं गोऽ-
क्षदृष्टोन्दु निघ्नः सन् खकक्षातोऽधिको भवति । तस्मात्
खकक्षां विशोध्य शेषेणानुपातः । यदि कुदिनतल्येनाह-
र्गण्येनैतावदधिकं भवति तदिष्टेनाहर्गण्येन किमिति । अत्र
कुदिनानां तस्य शेषस्य च पञ्चपञ्चदशवेदैरयुतगुणिते ४४५
५००००० रपवर्ते कृते सति शेषस्थाने कक्षिनवाङ्गा उत्पन्नाः
कुदिनस्थाने नन्देन्द्रुवेदेषु कृताशः । एवं त्वैराशिकेन
यल्लभ्यते तेन स्थूलगतियुणितेऽहर्गण्ये वर्जिते गतयोज-
नानि भवन्ति । सर्वेषां ग्रहाणां तान्येव गतेस्तु-
ल्यत्वात् । अथ ग्रहार्थमुपातः । यदि कक्षातल्यैर्ग-

तयोजनैरेको भगणस्तदैभिः किमिति फलं गतभग-
णाद्याः सर्वे यद्वा भवन्तीत्युपपन्नम्” प्रमिता० ।
“यहस्य कक्षैव हि तदुपातयोः पृथक् च कल्प्यात् तदोय-
सिद्धये । अर्कस्य कक्षैव सितत्रयोः सा चोया तयोरानयना-
र्थमेव । उक्ते तयोर्ये चलतुङ्गकक्षे तत्रैव तौ च भ्रमतोऽ-
र्कगत्या” सि० शि० “अत्रोच्चस्य पातस्य च या कक्षा गच्छति सा
तयोरानयनार्थमेव कल्प्या । अन्यथा या यहस्य कक्षा
सैव तयोरपि । यतो यहकक्षाया उच्चप्रदेशस्योच्चव्यप-
देशः । यत्र च विमण्डलेन सह संपातस्तस्य प्रदेशस्य
पातसंज्ञेति गोले सम्यक् प्रतिपादितमस्ति । तथा बुधशु-
क्रयोरत्र ये अर्ककक्षातुल्ये कक्षे आगच्छतस्ते तयोरान-
यनार्थमेव । किन्तु तयोर्ये चलकक्षे तत्रैव तौ च भ्रमतः
परमर्कगत्या । एतदुक्तं भवति भूमध्यादकं प्रति नीतं
सूत्रं यत्र चलकक्षायां लगति तत्र बुधो यत्र शुक्रच
चलकक्षायां लगति तत्र शुक्रो भ्रमतीत्यर्थः” प्रमि० ।

अत्र गगनकक्षा च कल्पाहर्गणः । यथाहार्थभट्टः ।
“योयत्र भ्रमति खगस्तद्वृत्तं भवति तस्य कक्षाख्यम् ।
अम्बरकक्षा कल्पाहर्गणनामा भवेदुद्युगतिः” । खख-
कक्षायां स्थितानामपि यहणां नीचोच्चस्थानस्थितिवशतः
परिधिभेदादिकं भवतीति यहशब्दे वक्ष्यते । अत्र बुधशुक्र-
कक्षयोः रविकक्षातुल्यत्वं यदुक्तं तन्मध्यकक्षया फलानयना-
र्थम् । श्रोपतिना तु यहान्तराणां कक्षाभितरुक्ता यथा । “अ-
ष्टाङ्गणस्तुगजाः (८१४६६१६) क्षितिनन्दनस्य, त्रयशेदन्त
कृतखेन्दुमिताथ (१०४३२११) जैवी । रूपाश्विनाग
युगशैलशुणेन्दुवाणाः (५१३७४८२१) खान्गुङ्गासागर
रसोत्कृतयः (२६६६४६३०) सितस्य । भूधराहिन-
गनागरसर्तुक्ष्माधराश्वशशिनः (१२७६६६८७८७)
शनिकक्षा । एतच्च खगोलशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते ।

इन्दुश्च जलमयः सूर्यसम्पर्कात् उज्ज्वलितो भवति तेन च
दिने दिने यथा यथा शुक्ले पक्षे रविवियोगभेदात्तेजः
सम्पर्कविशेषस्तथा तथा वर्द्धते कृष्णे तु रविमण्डलसन्नि-
कृष्टतया क्रमशो दिने दिने तत्तेजःसम्पर्कविशेषाभावस्तु न
क्रमेण दिने दिने क्षय इत्यादिकमप्युक्तं सि० शि० ।
“तराणिकिरणसङ्गादेष धीयूषपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्च-
न्द्रिकाभिश्चकास्ति । तदितरदिशि बालाकुललक्ष्यामलधौ
घट इव निजमूर्त्तिं छादयैवातपस्यः । सूर्यादधःस्थस्य
विधोरधःस्थमर्धं नृदृश्यं खकलाऽसितं स्यात् । दर्शये भा-
र्धान्नरितस्य शुक्लं तत् पौष्णमास्यां परिवर्त्तनेन । कक्षा-

चतुर्थे तरणेहि चन्द्रः कर्णान्तरे तिर्यग्नो यतोऽजात् ।
पादोनष्टकाष्ट (८५।४५) लवान्तरेऽतो दलं नृदृश्यस्य दलस्य
शुक्लम् । उपचितिसुपयाति शौक्ल्यमिन्दोरुजत इनं श्रजतश्च
मेचकत्वम् । जलमयजलजस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णवि-
षाणरूपतास्य । यद्यास्योदक् तपनशशिनोरन्तरं सोऽच
बाहुः कोटिस्तूर्ध्वाधरमपि तयोर्येच्च तिर्यक् स कर्णः ।
दोर्मूलेऽर्कः शशिदिशि भुजोऽप्याच्च कोटिस्तदप्ये चन्द्रः
कर्णो रविदिगनया दीयते तेन शौक्ल्यम्” ।

“प्राग्वद्भिन्नो रत्तरपाश्वे” चन्द्रकक्षां रविकक्षां च विविच्य
तलोर्ध्वरेखां तिर्यगेखां च कृत्वा चन्द्रकक्षोर्ध्वरेखासंयाते
चन्द्रविम्बं विविच्येदं दर्शयेत् । तिर्यगेखाया उपरि
चन्द्रकक्षाव्यासार्धमितेऽन्तरेऽन्यां तिर्यगेखां कुर्यात् । सा
रेखा प्रत्यपविकक्षायां यत्र लग्ना तत्र स्थित एवार्कं ऊर्ध्व
रेखावच्छिन्नचन्द्रविम्बाधं पश्चमतः शुक्लं भवति । तस्याध-
मधस्तनं मनुष्यदृश्यम् । तत्रस्येर्के व्यकेन्दुसपादचतु-
र्भागेन (८५।४५) राशित्वं भवति । एतावत्येव व्यकेन्दुभुजे
विम्बाधं पश्चिमं पूर्वं वा शुक्लं भवितुमर्हति प्रमि० “धाम्ना
धामनिधेरयं जलमयो धत्ते सुधादीधितिः सद्यःकृत्त-
ष्टणालकन्दविशदक्षायां विवस्वद्दिशि । हृत्स्ये बर्मधृषेः
करैर्घट इवान्यस्मिन् विभागे पुनर्बालाकुललकालतां कलयति
सूक्ष्मां तनोम्कायया” श्रोपतिः । “भानुश्चेत् प्रतिविम्बितो
जलमये शीतांशुगोले दिवा निस्तेजा निशि सुप्रभः कथमथो
किं सूर्यविम्बासमः । गोलाधं रविषोऽप्युज्ज्वलं च सकलं न
स्यात् तद्भागे यथा सासाधेऽखिलदृश्यतेति गणकान्
ज्ञानाङ्गयः पृच्छति” ज्ञानराजः ।

वृह० सं० शौक्ल्यदि प्रकारादि प्रदर्श्य तत्कारादिफलसक्तं
यथा “नित्यमधःस्थस्येन्दोर्भाभिर्मानोः सितं भवत्यहम् । ख-
च्छाययान्यदसितं कुम्भस्येवातपस्यस्य । सलिलमये शशिनि
रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदर-
निहिता इव मन्दिरस्थानः । त्यजतोऽर्कतलं शशिनः
पश्चादवलम्बते यथा शौक्ल्यम् । दिनकरवशात्तथेन्दोः
प्रकाशतेऽधःप्रभृत्यदयः । प्रतिदिवसमेवसर्कात् स्थान-
विशेषेण शौक्ल्यपरिवर्द्धिः । भवति शशिनोऽपराधे पश्चा-
द्भागे घटस्येव । ऐन्दुस्य शीतकिरणो मूलाषाढादयस्य वा
यातः । यास्येन, बीजजलचरकाननहा वृद्धिभयं दृश्यं ।
दक्षिणपार्श्वेन गतः शशी विशाखातुराधयोः पापः ।
मध्येन तु प्रशस्तः पितृस्य विशाखातुराधयोः पापः ।
तानि पौष्णाद् द्वादश रौद्राच्च मध्ययोगेन । ज्येष्ठाद्यानि

नवर्त्तान्मुदुपतिनातीत्य युज्यन्ते । उन्नतमोषच्छृङ्गं नौसं-
स्थाना विशालता चोक्ता । नाविकपोडा तस्मिन् भवति
शिवं सर्वलोकस्य । अर्धोन्नते च लाङ्गलमिति पोडा
तदुपजीविनां तस्मिन् । प्रीतिश्च निर्निमित्तं मनुजपतीनां
सुभिन्नं च । दक्षिणविषाणमर्धोन्नतं यदा दुष्टलाङ्गलाख्यं
तत् । पाण्डुरानरेश्वरनिधनकदुद्योगकरं बलानां च ।
समशशिन सुभिन्नमेष्टयः प्रथमदिवससदृशः स्युः ।
दण्डवद्वदिते पोडा गवां नृपशोमदण्डो ऽत । काष्ठं कर्तुमे
युद्धानि यत् त्वं ज्या ततो जयस्तेषाम् । स्थानं युगमिति
यास्योत्तरायतं भूमिक्रमाय । युगमेव यास्यकोट्यां किञ्चि-
त्तुङ्गं स पर्वशायीति । विनिर्हन्ति सार्धवाहान् दृष्टेय
विनिग्रहं कुर्यात् । अयुच्छ्रायादेकं यदि शशिनोऽवाङ्मुखं
भवेच्छृङ्गम् । आवर्जितमित्यसुभिन्नकारि तद्गोधनस्यापि ।
अव्युच्छिन्ना रेखा समन्ततो मण्डला च कुण्डलाख्यम् ।
अस्मिन्नाण्डलिकानां स्थानत्यागो नरपतीनाम् । प्रोक्तस्थाना-
भावादुदयुज्यः सस्यद्विष्टटिकरः । दक्षिणतुङ्गचन्द्रो दुर्भिक्ष-
भयाय निर्दिष्टः । शृङ्गेणैकेनेन्दुं विलीनमथवाप्यवाङ्मुखम
शृङ्गम् । सम्पूर्णं चाभिनवं दृष्ट्वा जीविताङ्गयं पश्येत् ।
संस्थानविधिः कथितो रूपाण्यस्माद्भवन्ति चन्द्रमसः । स्वत्यो-
दुर्भिक्षकरो महान् सुभिन्नावहः प्रोक्तः । मध्यतनुर्वज्राख्यः
क्षुद्रयदः सम्प्रसाय राज्ञां च । चन्द्रो नृदङ्गकूपः
क्षेमसुभिन्नावहो भवति । ज्यो विशालमूर्तिर्नरप-
तिलक्ष्मीविष्टद्वये चन्द्रः । स्थूबः सुभिन्नकारी प्रियधान्य-
करस्तु तनुमूर्तिः । प्रत्यन्तान् कुट्टपांश्च हन्युदुपतिः
शृङ्गे कुजे नाहते, शस्त्रक्षुद्रयक्षयमेन, शशिकेनाष्टद्विर्भ-
क्षकत् ! श्रेष्ठान् हन्ति नृपान्महेन्द्रगुरुणा, शुक्रेण चाल्या-
नृपान्, शुक्ले यास्यमिदं फलं मङ्गकतं कृष्णे यथोक्तागमम् ।
भिन्नः सितेन मगधान् यवनान् पुलिन्दान् नेपालभट्टि-
मरुक्चसुराष्ट्रमद्रान् । पाञ्चालकैकयकुलतकपूरषादान्
हन्यादुशोनरजनानपि सप्त सासान् । गान्धारसौवीरक-
सिन्धुकीरान् धान्यानि शैलान्द्रविडाधिपांश्च । द्विजान्श्च
सासान्द्रश्च शीतरश्मिः सन्नापेद्राकपतिना विभिन्नः ।
उद्युक्तान् सह वाहनैर्नरपतींस्त्रैर्गतकान्मालवान् कौलि-
न्दान् गणपुङ्गवानथ शिवीनायोध्यकान् पार्थिवान् । हन्यात्
कौरवसत्सुगुह्यधिपतीन् राजन्यसुखानपि प्रालेयांशुरसृग्-
महे तनुगते वस्त्रासमयादया । यौधेयान् सचिवान् सकौ-
रवान् प्रागोशानथ चाजुनायनान् । हन्यादकजभिन्न-
पण्डितः शीतांशुर्दशसासपीडया । मगधान्गुरुं च पीड-

येद्वरणायाश्च तटं यथाङ्गजः । अपरत्नं कतं युगं वदेद्
यदि भित्त्वा शशिनं विनिर्गतः । क्षेमोऽग्यसुभिन्नविनाशी
शीतांशुः शिखिना यदि भिन्नः । कुर्यादाशुधजोविनिनाशं
चौराणामधिकेन च पीडाम् । उल्कया यदा शशी मस्त
एव हन्यते । हन्यते तदा नृपो यस्य जन्मनि स्थितः ।
भस्मनिभः पुरुषो ऽरुणमूर्तिः शीतकरः किरणैः परिहीणः ।
श्यावतनुः स्फुटितः स्फुरणो वा क्षुत्समरामयचौरभयाय ।
प्रालेयकुन्दकुसुदस्फटिकावदातो यत्नादिवाहिस्रसतया परि-
नृज्य चन्द्रः । उच्चैःकृतो निशि भविष्यति मे शिवाय योह-
श्यते स भविता जगतः शिवाय । यदि कुमुदस्तृणालहार-
गौरस्तिथिनियमात् जयमेति वर्धते वा । अविकृतगतमण्ड-
लांशुयोगी भवति नृपां विजयाय शीतरश्मिः । शुक्ले पक्षे
सम्पद्वे प्रद्विं ब्रह्मक्षत्रं याति दृष्टं प्रजाश्च । हीने हा-
नित्यस्त्यता तल्यतायां कृष्णे सर्वं तत्फलं व्यत्ययेन ।
“भूमध्यात् चन्द्रादेरुच्छ्रितियोजनमपि” सि० शि० उक्तं
यथा “नगनगाग्निनवाष्टरसा (६८६३७७) रवेः रसरसेषु
महीषमिता ५५६६६ विधोः । निगदितावनिमध्यत
उच्छ्रितिः श्रुतिरियं किल योजनसंख्यया” “अत्रोपपत्तिः
कक्षाध्याये चन्द्रार्कयोः कक्षे कथिते किन्तु व्यासौ
नोक्तौ तौ त्वैराशिकेनानेयौ । यदि मनन्दाग्निमित
३६२७ परिधेः खवाणसूत्र्यमितो २५० व्यासः (लीला-
वत्युक्तदिशा आनीतः तदा) ४३३१४६७ । ३० मितायाः
सूत्र्यकक्षयाः, ३२४००० मितचन्द्राया वा कीदृश
इत्यनुपातेन व्यास आनेयः तद्वैभवेव श्रुतिः । इयमेव भूम-
ध्यात् चन्द्रार्कयोः उच्छ्रितिः प्रमि०” इयं मध्यश्रुतिः, उच्च-
नीचयोरन्यैव यथा “मन्दश्रुतिर्द्राक् श्रुतिवत् प्रसाध्या”
सि० शि० उच्चनीचवृत्तपरिधिना उच्छ्रितिः साध्या
त्वैराशिकेनानेया” प्रमि० युक्तद्वेदम् मङ्गलां स्वस्व-
कक्षाया सञ्चादिस्थानविशेषाऽस्ति तत्रोच्चस्थानस्थितौ
परिधेराधिक्यं नीचस्थाने तु न्यूनता मध्ये मध्यता इति
तदनुसारेण परिधिवैलक्षण्यात् उच्छ्रितिवैलक्षण्यमिति ।
एवमन्येषां मङ्गलाणामपि स्वस्वकक्षाभिरनुपातेन व्यासमानीय
तद्वै मध्य श्रुतिरित्याद्यवगम्यम् । अनेदं सूक्ष्मसीक्षणीयम्
अत्र भूमध्यादिति भूमिव्यासार्द्धमध्यादित्येवार्थकं न तु
भूष्टमध्यत इत्यर्थकम् । तथा च भूव्यासार्द्धस्य तत्तदुच्छ्रि-
तेर्वर्जने भूष्टादुच्छ्रितिर्भवति भूष्टात्तु उक्तः उच्छ्रायोः
नैव युज्यते मङ्गलां कक्षारूपपरिधेर्व्यासार्द्धस्य भूगोला-
र्द्धकान्तात्वेन तद्वैपर्यन्तमेव तद्वृत्तव्यासार्द्धत्वौचित्यादिति

एवं सौरागमादिभिः इन्दुमण्डलस्य सूर्यमण्डलादधः
स्थायित्वे सिद्धे” भाग० पू० ० । “एवं चन्द्रमा अर्कगम-
न्तिभ्य उपरिष्ठात् लक्ष्ययोजनत उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्-
सरभुक्तिं, पक्षाभ्यां मासभुक्तिं, सप्ताद्वर्षाभ्यां दिनेनैव पक्ष-
भुक्तिमुपचारी द्रुततरगमनोभुक्ते अथार्थमाणाभिरप-
क्षोयमाणाभिश्च कलाभिः पितृणां महोरात्राणि पूर्वाप-
रपक्षाभ्यां वितन्वन् सर्वजीवनवह्मणो जीवन् एकमेकं
नक्षत्रं त्रिंशता सप्तैर्भुक्ते य एष षोडशकलः पुरुषो
भगवान्मनोमयोऽस्योऽस्तमयो देवपितृमनुष्यपशुपक्षिसरी-
सृपवोरूध्रं प्राणायामयनशीलत्वात् सर्वमय इति वर्णय-
न्ति” । अत्र अर्कगमन्तिभ्य इत्यत्र हेतौ पञ्चमी अन्वयस्यास्य
उपलभ्यमान इत्यत्र । यथा च सूर्यकिरणैरेव चन्द्रस्यो-
पलब्धस्तच्च प्रागुक्तवचनैः समर्थितम् । न तु अपादाने
बहुव्रीहि उपरिष्ठात् इत्यत्रान्वयिनी । तथात्वे सौरा-
गमविरोधः स्यात् । उपरिष्ठात् इत्यत्र भूमेरित्यध्या-
हार्यं लक्ष्ययोजनमिति बहुयोजनपरमिति न काचिद्-
नुपपत्तिः । एवमन्यन्यपि पौराणिकवचनानि व्याख्या-
तव्यानि । इन्दुपक्षद्वयेन यथा पितृदिनस्य सम्पा-
दनं तदप्युक्तम्” सि० शि० । “विष्वक्भागे पितरो वसन्तः
स्वाधःसुधादोषितमामनन्ति । पश्यन्ति तेऽर्कं निज-
मस्तकोर्ध्वं दर्शयतोऽस्मात् द्युदलं तदेषाम् । भार्दान-
त्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् ।
क्षणं रविः पक्षदलेभ्य देति शुक्लेस्तमेलर्धत एव सिद्धम्”
अत्राधःस्थत्वमर्कस्य पितृप्रेक्षया बोध्यम् तद्विषयमेव वा
पौराणिकं सूर्यस्याधःस्थत्ववचनमिति न किञ्चिद्-
नुपपन्नम्” । चन्द्रस्याधःस्थित्वैव यथा तिथ्यादिसम्भवः
तथोक्तम् कालमाधवीये “अर्कादिनिःसृतः प्राचीं
यद्यात्यहरहः शशीति” वचनन्याख्याने ।
“अयमर्थः अधः प्रदेशवर्ती शीघ्रगामी चन्द्रः ऊर्ध्व-
प्रदेशवर्ती अशीघ्रगामी सूर्यः । तथा सति तयोर्गतिविशेष
वशाद्दृश्यं चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं सत् सूर्य-
मण्डलस्याधो भागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्यरश्मिभिः
साकल्ये नाभिमूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमोषदपि न दृश्यते । उप-
रितने दिने शीघ्रगत्या प्राचीं याति राशेर्द्वादभिरंशैः
सूर्यसंलग्नश्च गच्छति । तदा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथम
भागो दर्शनयोग्यो भवति । सोऽयं भागः प्रथमकलेत्यभि-
धीयते तत्कलानिष्पत्तिपरिमितकालः प्रतिपत्तिर्भवति
एवं द्वितीयादिति धिष्वगन्त्यमिति” । तदेतद्विष्णु

धर्मोत्तरे विस्तरमभिहितम् “चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदौ
यदा भवेत् । तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम् ।
भगणेन समये च यथा द्वादश राशयः । त्रिंशंशश्च तथा
राशेर्भाग इत्यभिधीयते । आदित्याद्विप्रकटस्तु भाग-द्वा-
दशकं यदा । चन्द्रमाः स्यात्तदा राम ! तिथिरित्यभिधीयते”
“सेयं द्वादशभिर्भागैः सूर्यसंलग्नितवतो प्रथमा चन्द्रकला
षट्कद्वयोपेतसूक्ष्मरेखाकारा शौक्लामोषदुपयाति उत्त-
रोत्तरदिनेषु सूर्यमण्डलविप्रकर्षात् तारतम्यानु-
सारेण शौक्लासुपचीयते । अनयैव रीत्या सन्निकर्षतार-
तम्येन मेचकत्वमुपचीयते तदेतदुक्तम्” सि० शि० ।
उपचयमुपयाति शौक्लामिन्दोरित्यादि । ६३१ पृष्ठे उक्तम् ।
सूर्याचन्द्रमसोर्यौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ तयोरेवमानन्दर्श-
पूर्णमयोः संपद्यते तदाह गोभिलः । “यः परोविप्र-
कर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पूर्णमासी यः परः सन्निकर्षः
सामावासेति” नन्वत्र चन्द्रकलानां सूर्ये प्रवेशनिर्गमौ प्रती-
येते सोमोत्पत्तौ ६३४ पृ० तु वज्रगादिदेवतासु । नायन्दोषः ।
अस्मदादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् सोमो-
त्पत्तौ तु वज्रगादिदेवतान्तकालप्रयुक्ता तद्विनिवृत्तिता
तत्र यदि सूर्ये प्रवेशनिर्गमौ यदि वा वज्रगादिदेवतादिषु
सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादिति यः” कालमा०
ग्रहाणां कलानुसारैरेव स्वस्वकलास्थराश्यंशादिमानम्
तथा च स्वल्पकलायां स्थितस्य राश्यंशकलादिकं स्वल्पं मह-
त्यां स्थितस्य महत् यथोक्तमार्यभट्टेन । “पञ्चा सूर्याब्दानां
प्रपूरयन्ति ग्रहा भपरिणाहम् । दिव्येन भपरिधिं समं
भ्रमन्तः स्वकलासु । मण्डलमल्पमधस्तात् कालेनात्येन
पूरयति चन्द्रः । उपरिष्ठात् सर्वेषां महच्च महता
शनैश्चापि । अल्पे हि मण्डलेऽप्योमहति महान्तश्च रा-
श्योच्चेयाः । अंशाः कलास्तथैवं विभागतुल्याः खल्वेते ।
मानामधःशनैश्चरः सुरगुरुभौमाकभृगुबुधचन्द्राः ।
एषामधश्च भूमिर्मधीभूता च मध्यस्था” । तेन ग्रहाणां
प्रागुक्तस्वकला द्वादशभिर्भक्ताः राशिप्रमाणयोजनानि ।
ते च पुनस्त्रिंशद्भक्ता अंशमानयोजनानि । ते पञ्चा
भक्ता कलामितयोजनानि एवं पञ्चाभागे विकलादियोज-
नानि । अधिकं ग्रहशब्दे यच्चाते । एतन्मण्डलाधिष्ठातृ-
चन्द्रोत्पत्तिरतिजातशब्दे १११ पृष्ठे उक्ता ।

इन्दुका पु० इन्दुरिव शुभ्रत्वात् कन् । अश्वत्थकवत् । राजनि०
इन्दुकात्वा स्त्री ६त० । चन्द्रस्य राशिचक्रस्ये परिधौ तन्मा-
नमिन्दुशब्दे ६३१ पृ० उक्तम् ।

इन्दु कमल न० इन्दु रिव शुभं कमलम् । सितोत्पले राजनि०
 इन्दु कला स्त्री दैत० । चन्द्रस्य षोडशभागैकभागे । कलाश्च
 षोडश । अमाशब्दे ३२० पृष्ठे दर्शितास्ताश्च कृष्णपक्षे क्र-
 मेण वक्रगादिभिः पीयन्ते यथोक्तं कालमा० सोमोत्-
 पत्तिवाक्यम् “प्रथमां पिबते वङ्गिर्द्वितीयां पिबते रविः ।
 विश्वे देवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं
 तु षष्ठ्यकारः षड्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीं षष्ठयो-
 दिव्या अष्टमीमजएकपात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः
 प्राप्नोति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशी
 सुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे सप्तमं प्राप्नोति भागशः ।
 त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् । चतुर्दशीं
 पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीतः कलया शेषश्च-
 न्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका वा सा त्वपः प्रविशते
 सदा । अमायां तु सदा सोमस्त्रीषधीः प्रतिपद्यते ।
 तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यनुगतं च यत् । तत्क्षीर-
 ममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः । हुतमग्निषु यज्ञेषु
 पुनराध्यायते शशी । दिने दिने कलाद्विद्धिः पौर्ण-
 मास्यान्तु पूर्यते” इति । “पुनश्च ताः पीताः कलास्तेनैव
 क्रमेण वक्रगादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्तीति”
 माधवः । यथा च कलापानसम्भवस्तथा इन्दुशब्दे
 दर्शितेन ८३३ पृ० कालमा० वाक्येन समर्थितम् । तासां क-
 लानां यद्यपि तिथिविशेषरूपता तथापि नामान्तराणि
 शारदा० उपासनार्थमुक्तानि यथा । “अमृता सानदा
 पूषा हृदिः पुटीरतिष्ठतिः । शशिनश्चन्द्रिका कान्तिः
 ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा । पूर्या पूर्यामृताह्वा च का-
 मदा स्वरजाः कलाः” । तथा च षोडशभ्यः स्वरेभ्य
 आसासुत्पत्तिरपि ध्येयाः” “शतमिन्दुकलाक्षये” स्मृतिः ।
 इन्दु कलिका स्त्री इन्दु रिव शुभा कलिका यस्याः । १ केत-
 क्यम् । दैत० स्वार्थे कन् । २ चन्द्रकलायाम् ।
 इन्दु कान्त पु० इन्दुः कान्त इव निष्पन्दकारित्वात् प्रियोऽस्य ।
 १ चन्द्रकाले मणौ इन्दुः कान्तः पतिः स्त्रोदयेन कारकत्वा-
 दीशो यस्याः । २ रात्रौ । इन्दुः कान्त इव प्रकाशकत्वात्
 यस्याः । ३ केतक्यम् । दैत० । ४ चन्द्रप्रियायाञ्च स्त्री ।
 इन्दु क्षय पु० । इन्दुः क्षीयतेऽत्र क्षि-आधारे अच् दैत० ।
 १ दर्शे तत्र हि इन्दोः कलानां सूर्यकिरणास्पर्शात् क्षय-
 इव भवतीति इन्दुकलाशब्दे दर्शितम् “शतमिन्दु क्षये पुण्यं
 सहस्रं तु दिनक्षयं” मल० त० पु० । भावेच् । २ चन्द्रस्य क्षये ।
 इन्दुज पु० इन्दोर्जायते जन-ड । दृष्टस्य पतिभायां तारागर्भं

चन्द्रेणोत्पादिते बुधे तदुत्पत्तिकथा हरिवं० २६ अ०
 सोमस्य राजसूययज्ञकरणानन्तरमैश्वर्येण मत्स्य मति-
 भ्रान्तिसुपवर्ण्य “दृष्टस्यतेः स वै भार्या तारां नाम
 यशस्विनीम् । जहार तरसा सर्वानवमत्याङ्गिरः सुतान्”
 इत्युपक्रम्य ऋषीणां तत्र युद्धं वर्णयित्वा तत्र युद्धोप-
 द्रवेण उपद्रुतदेवैः प्रार्थितेन ब्रह्मणा यत् कृतं
 तदुक्तं तत्रैव “ततो निवार्यार्थेन तं वै रुद्रं भयङ्क-
 रम् । ददावङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः ।
 तामन्तः प्रसवां दृष्ट्वा तारामाह दृष्टस्यतिः । मदी-
 यायां न ते योनौ गर्भो धार्यः कथञ्चन । योनेरुदस्यतं
 वै कुमारं दस्युहन्तमम् । इषोकास्तत्त्वमासाद्य ज्व-
 लन्मिव पावकम् । जातमात्रः स भगवान् देवानामक्षि-
 पदसु । ततः संशयमापन्नास्तारामूचुः सुरोत्तमाः ।
 सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याय दृष्टस्यतेः । पृच्छमाना
 यदा देवैर्नाह सा साध्वसाधु वा । तदा तां शमुमारब्धः
 कुमारो दस्युहन्तमः । तं निवार्य ततो ब्रह्मा तारां प्रपच्छ
 संशयम् । यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि तारे ! कस्य सुतो ह्ययम् ।
 सा प्राञ्जलिस्वाचेदं ब्रह्माणं वरदं शनैः । सोमस्येति म-
 हात्मानं कुमारं दस्युहन्तमम् । तं मूर्ध्ना प्राय तनयं
 सोमोधाता प्रजापतिः । बुध इत्यकरोन्नाम तस्य पुत्रस्य धी-
 मतः” । अस्मैव ग्रहत्वप्राप्तिः काशी० वर्णिता यथा “हरि-
 र्वशवत् बुधस्योत्पत्तिं वर्णयित्वा “ततः सर्वेभ्यो देवेभ्य-
 स्तेजोरूपगुणाधिकः । बुधः सोमं समापृच्छ तपसे हृत
 निश्चयः । जगाम काशीं निर्वाणराशिं विश्वे शपालिताम् ।
 ततो लिङ्गं प्रतिष्ठाय स्वनाम्ना स बुधेश्वरम् । तपश्चार
 चाल्युपमुप संशीलयन् हृदि” । इति तत्प्रभाववर्णितम्
 तत्तपसा तोषितस्य महादेवस्तस्मै ग्रहरूपेण गगने स्थिति
 रूपं वरं ददौ” यथा “ततः प्राह महेशानस्तत्स्तुत्या परि-
 तोषितः । रौहिणेय ! महाभाग्य ! सौम्य ! सौम्यवचो-
 निधे ! । नक्षत्रलोकादुपरि तव लोको भविष्यति । मध्ये
 सर्वग्रहाणाञ्च सपर्यां लक्ष्मसे पराम्” राशिचक्रे
 तत्स्थानञ्च स्त० सि० “मन्दामरेज्जगुपुलस्तस्य शुक्रन्दुजे-
 न्दवः । परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धिविद्याधराधनाः”
 इत्यनेन चन्द्रस्थानादुपरि शुक्राच्चाधः प्रदेशे उक्तम् ।
 तत्कक्षामानञ्च । इन्दुशब्दे पृ० ८३३ त्रीपतिवाक्ये उक्तम्
 तस्य चारप्रकारः दृष्टसंहितायां दर्शिता यथा ।

“नोत्पातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रो ब्रजत्युदयम् ।

जलदहनपवनभयकृद्गान्धार्यक्षयविष्टर्षी वा । विचरञ्छू वक्ष-

धनिष्ठाप्राजापत्येन्दुविश्वदैवानि । इन्द्रं हिमकरतनयः
करोत्यष्टिं सरोगभयाम् । रौद्रादीनि सघान्तान्युपाश्रिते
चन्द्रजे प्रजापोडा । शस्त्रनिपातक्षुब्धयुरोगानाष्टिस्नापैः ।
हस्तादीनि विचरन् षडृक्षाण्युपपोड्यन् गवामशुभः ।
क्षेत्रसार्धविद्विं करोति चोर्वीं प्रभूताक्षाम् । आर्यमणं
हौतभजं भाद्रपदासुतरां यमेशं च । चन्द्रस्य सुतो निघ्नन्
प्राणभृतां घातसङ्गयकत् । आश्विनवारुणमूलान्युपमृद्वन्
रेवतीं च चन्द्रस्तुतः । पण्यभिषमनौजीविकसलिलजहुर-
गोपघातकरः । पूर्वाद्युत्क्रितयादेकमपीन्द्रोः सुतोऽभिष्ट-
दोयात् । कुच्छस्तस्त्वरामयभयप्रदायी चरन् जगतः ।
प्राकृतविमिश्रसङ्घिप्रतीक्ष्ययोगान्तघोरपापाख्याः । सप्तपरा-
शरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्तिता गतयः । प्राकृतसञ्ज्ञा वायव्य-
याम्यपैतामहानि बल्लास्य । मिथ्या गतिः प्रदिष्टा शशि-
शिवपितृभुजगदैवानि । सङ्घिप्रायां पुष्यः पुनर्वसुः फल्गु-
नीद्वयं चेति । तोक्ष्णायां भाद्रपदाद्वयं सशक्राश्वयुक्
पौष्णम् । योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढे गतिः सुत-
स्तेन्द्रोः । घोरा श्रवणस्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणं चैव । पाषाण्या
सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदेवतं चेति । उदयप्रवासदिवसैः
स एव गतिलक्षणं प्राह । चत्वारिंशत्त्रिंशद् द्विसमेता
विंशतिर्द्विंशत् नवकं च । नव मासाधे दश चैकसंयुताः प्राकृता-
द्यानाम् । प्राकृतगत्यामारोग्यष्टिस्सप्रष्टयः क्षेमम् ।
सङ्घिप्रमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् । ऋज्वरतिवक्रा
वक्रा विकला च मतेन देवस्यैताः । पञ्चचतुर्वैकाहा
ऋज्वादीनां षड्भ्यस्ताः । ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं
गतिर्विनाशयति । शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोग-
सञ्जननी । पौषाषाढश्रावणवैशाखेऽष्टिन्दुजः समाधेपु ।
दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकत् प्रोषितस्तेषु । कार्तिके
ऽश्वयुजि वा यदि भासे दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः ।
शस्त्रचौरहृतभुगदतोयकुङ्गयानि च तदा विदधाति ।
रुद्रानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि यान्नुद्धते तान्युपयान्ति
मोक्षम् । अन्ये तु पञ्चादुदिते वदन्ति लाभः पुराणां भव-
तीति तज्ज्ञाः । हेमकान्तिरथ वा शुक्रवर्णः सस्यकेन
मणिना सदृशो वा । स्निग्धमूर्तिरलघुषु हिताय व्यत्यये
न शुभकच्छशिपुलः । गगने बुधस्थानसुक्तां भा० ५५० ।
“ततो बुधः सोमसुत उलभ्यमान तत उपरिष्ठात् प्रायेण
शुक्रवत् । यदाकीत् व्यतिरिच्येत तत्वातिभयप्रायाना-
दृष्ट्यादिभयमाशंसते” । इन्द्रजातेन्दुनन्देन्दुपुलादयोऽ-
थत्वं । नन्मादायां नद्यां स्त्री सा च भेकलक्ष्यका

सोमसुता सुनिशापात् नदीत्वमाप्ता । इयं च प्रतीच्यामबन्निषु
स्थिता प्रत्यक्स्त्रोतोवहा च यथा । “अबन्निषु प्रतीच्यां वै
कीर्त्तमिष्यामि ते दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्या-
न्यायतनानि च । प्रियङ्गवाश्ववणोपेता वानीरफलशालिनी ।
प्रत्यक्स्त्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ! ।
त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । सरिद्व-
नानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः । नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ !
सह सिद्धिर्षिचारणैः । स्नातमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु
भारत” भा० आ० ८८५० ।

इन्द्रजनक पु० ईत० । अविस्मृतौ तस्य तत उत्पत्तिकथा अवि-
जातशब्देः १११ पृष्ठे दृष्ट्या । २ ससृष्टे ततस्तस्योत्पत्तिकथा
“ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात् सागरात् । प्रसन्नात्मा
समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः” भा० आ० १८५० ।
दृष्ट्या । [जाङ्गलीदृष्टे ।

इन्द्रपुष्पिका स्त्री इन्द्ररिव शुभं पुष्पमस्याः । (विषलाङ्गाला)
इन्द्रभ न० इन्द्रोश्चन्द्रस्य भं नक्षत्रं राशिर्वा । चन्द्रदेवताके
ऽष्टगशिरोनक्षत्रे अक्षे पाशब्दे ४८८ पृष्ठे नक्षत्राणामोशा
दर्शिताः । २ कर्कटराशौ च “कुजशुक्रबुधेन्द्रकीर्त्तौ म्यशुक्रावनी
भुवाम्-क्षेत्राणि स्युरजादयः ज्योः । [२ चन्द्रप्रभायाम् ।
इन्द्रभा स्त्री इन्द्रना भाति भा-क ३२० । १ कुसुद्वत्याम् । ईत० ।
इन्द्रभृत् पु० इन्द्रं विभर्त्ति ऋ-किप् । शिवे । तस्य चन्द्र-
लाधारणमिन्दुमौलिशब्दे ८३६ पृष्ठे सप्रमाणं दर्शयिष्यते ।
इन्द्रमणि पु० इन्द्रः कान्तोऽस्य तत्करेण स्यन्दनात् तादृशो
मणिः शाक० त० । १ चन्द्रकान्तमणौ तस्य चन्द्रोदये निष्य-
न्दात् तन्मणित्वम् । तत्प्रियोमणिः स इव शुभोमणिर्वा ।
२ सक्तायाम् ।

इन्द्रमण्डल वि० ईत० । चन्द्रस्य विश्वे मण्डलाकारे
पदार्थे “कुत्वा स्तुत्वा नमस्कृत्य विश्वजेदिन्द्रमण्डले”
तन्त्रसा० । तन्मण्डलमानञ्च सि० शि० दर्शितं यथा ।
“विश्वं रवेर्द्विद्विशरतु (६५२२) संख्यानीन्द्रोः खनागा-
म्बुधि (४८०) योजनानि । भूव्यासहीनं रविबिम्बमि-
न्दुकर्णाहतं भास्वरकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना
भवेत् कुभावितृतिरिन्द्रमागे” “रवेर्योजनात्माकं विश्वं मध्यमं
द्वियमबाषपटकतुल्यानि (६५२२) योजनानि । इन्द्रोस्तु
भूव्यवसुवेद (४८०) मितानि । अथ राहोर्बुधे । रवि-
विश्वं भूव्यासेन (१५८१) हीनं (१५१) कृत्वेन्दुकर्णेन स्फु-
टेन योजनात्माकेन संयुज्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन
भूव्यासतो वर्जितश्चन्द्रकक्षायां भूमाव्यासो भवति ।

फलानि योजनविम्बानि । अत्रोपपत्तिः यस्मिन् दिने
अर्कस्य मध्यतल्यैव स्फुटा गतिः स्यात् तस्मिन् दिने
उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन यष्टिद्वितयेन मूल-
मिलितेन तलस्य दृष्ट्या तदप्राभ्यां विम्बप्रान्तौ विध्येत् ।
या यष्ट्ययोरन्तर्कलास्ता रविबिम्बकला भवन्ति मध्यमाः ।
ताश्च द्वाविंशत् किञ्चिदधिकैकविंशद्विकलाधिकाः ३२
३१ । ३२ । एवं विधोरपि पौर्णमास्यां यदा मध्यैव
गतिः स्यदा तदा विध्येत् तस्यैव द्वाविंशत् कलाः
३१ । ० । ६ । उत्पद्यन्ते । बिम्बकलानां योजनीकरणा-
यानुपातः । यदि विज्याव्यासार्ध एतावत्प्रमाणं विम्बं
तदा पाठतश्चतुर्थयोजनैः किमित्येवमुत्पद्यन्ते द्विद्वि-
शत् (६५२२) संख्यानि योजनानि । विधोस्तु खनागा
म्बुधि (४८०) मितानीति । प्रमि० । बिम्बमेव गोलस्य
व्यासशब्देनाभिधीयते “व्यासारवीन्दुक्षितिगोलकानां क्रमेण
तेजोजलमृत्सयानाम् । स्युर्ध्वयोजनन्याकृतिवाणेषु भूमि (६५
२२) व्योमाद्वेदैः (४८०) कुगजेषु चन्द्रैः । (१५८१)
इति श्रौतितानां विम्बस्थाने व्यासशब्दप्रयोगात् । तस्यैव विष्-
कम्भ इति संज्ञा । “विष्कम्भमानं किल यत् सप्त” इति
लोला० व्यासस्थाने विष्कम्भशब्द प्रयोगात् अतएवार्थभट्टेन
प्रासन्निरूपणे । “शशिबिष्कम्भविवर्जितमित्युक्तम् । “व्यासे
भनन्दाग्नि (१६२७) हते विभक्ते खवाणस्तथैः (१२५०
परिधिः स स्तब्धः” इति लोला० उक्तदिशा रविचन्द्र-
योरुक्तव्यासमानेन परिधिरानेयः । स च रवेः किञ्चिदून
(२०४६६) योजनमितः, चन्द्रस्य किञ्चिदून (१५०८)
योजनमितः । तथा च मण्डलशब्दस्य व्यासपरत्वे (४८०)
योजनानि परिधिपरत्वे किञ्चिदून (१५०८)
योजनानि इन्दोर्मण्डलस्य मानमित्यवधेयम् ।

इन्दुमती स्त्री इन्दुः प्रशस्तोऽस्यस्याम् प्राशस्ये सतुप् ।
१ पौर्णमास्याम् २ अजन्तपत्न्यां विदर्भराजभगिन्याञ्च ।
“अथेन्द्रेण क्रथकैशिकानां सयंवरायं खड्गुरिन्दुमत्याः”
रघुः । “मनोवभूवेन्दुमतीनिरासम्” रघुः । सा च
हरिणी नाम सुराङ्गना तृणविन्दुशपात् मालुषजन्मप्राप्ता
तदेतत् वक्ष्यते रघौ । “चरतः किल दुश्चरं तपस्तृण-
विन्दोः परिशङ्कितः पुरा । प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरि-
रक्षै हरिणीं सुराङ्गनाम् । स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रसुखा
विषक्तचारविक्रिया । अशपङ्गव मालुषीति तां शम्भेला-
प्रलयोन्मिषा भुवि । भगवन् । परवानयं जनः प्रतिकूला-
चरितं क्षमस्व मे । इति चोपनतां क्षितिसृष्टं क्षतवानासु-

रघुप्रदर्शनात् । क्रथकैशिकवंशसम्भवा तव भूत्वा सहिषी
चिराय सा । उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शपानिष्ठ-
त्तिकारणम्” इति अर्जं प्रति वसिष्ठसन्देशः ।

इन्दुमौलि पु० इन्दुमौलावस्य । महादेवे स हि इन्दुतपसा
तदस्तत्कलां शिरस्येकां दधारेति काशी० कथा यथा
“तृष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ या धृता सदा । आदाय तां
कलामेकां जगत्संजीवनीम् पराम् । पश्चात् दक्षेण
शप्नोऽपि मासान्ते जयमाप्य च । आप्यायतेऽसौ
कलयया पुनरेव तथा शशी” ।

इन्दुरत्न न० ईत० इन्दुरिव शुभं रत्नम् वा । सुक्तायां तस्या
चन्द्रदेवताकत्वात् चन्द्रोपशान्त्यर्थत्वेन तत्प्रीतये
दीयमानत्वात् तद्वच्चुभत्वाच्च तद्वत्त्वम् । महशब्दे मह-
रत्नानि वक्ष्यन्ते ।

इन्दुलेखा स्त्री इन्दोर्लेखेव । १ चन्द्रकलायाम् २ तदंशजन्यायां
१ सोमलतायाम्, तस्याः सोमादुद्भवकथा इन्दुवल्लीशब्दे
६३६ पृष्ठे दृश्यते । तद्वदाध्यायनकारिण्याम् ३ अमृतायां, तद्व-
त्तुल्यगुणत्वात् ४ यमानिकायाञ्च । लस्य रः । इन्दुरेखाप्यल ।

इन्दुलोक पु० ईत० । चन्द्रलोके । स हि कर्मिणामुपभोग-
स्थानतया श्रुत्यादिषु कथितः । चन्द्रलोके कर्मिणाम्
आप्यशरीरं जायते तच्च कर्मसमवायिजलसूक्ष्मांशेभ्य
एवेति निरूपणाय छा० उ० पञ्चाग्निविद्या प्रस्ताविता यथा
“असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्,
रश्मयो धूमो, ऽहरर्चि, सन्द्रमा अङ्गारा, नक्षत्राणि विस्फुलि-
ङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः अन्नं जुह्वति तस्या आहुतेः
सोमो राजा सम्भवति १ । पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य
वायुरेव समिदश्च धूमो, विद्युर्दधिरश्मिरङ्गारा, ह्लाड-
नयो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं
राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति २ । पृथिवी
वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो,
राविरर्चिर्दिशोऽङ्गारा, अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ।
तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं
सम्भवति ३ । पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्,
प्राणो धूमो, जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गारा, श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ।
तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुतेरेतः
सम्भवति ४ । योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव
समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो, योनिरर्चिर्धेदन्तः करोति ते-
ऽङ्गारा, अभिमन्दा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति ५ । इति

तु पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावतो
 गर्भो दश वानव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाय जायते
 स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव
 हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवति” छा० उ० । “असौ
 वाव लोकोऽग्निर्ह्यगौतम । यथाऽग्निहोताधिकरणम् आ-
 ह्वनोयम् इह तस्याग्नेर्दुल्लोकाख्यस्यादित्य एव समित्
 तेन हीद्वोऽसौ लोको दीयते अतः समिधनात् समि-
 दादित्यः । रश्मयो धूमस्तदुत्थानात् समिधो हि धूम
 उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् आदित्यका-
 र्यत्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः अङ्गः प्रशमेऽभिव्यक्तोः
 अर्चिधो हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि वि-
 स्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् ।
 तस्मिन्नेतस्मिन् यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवाः यजमानप्राणा
 अग्न्यादिरूपाः अधिदैवतं अङ्गाम् अग्निहोताहु-
 तिपरिणामावस्थरूपाः सूक्ष्मा आपः अङ्गाभाविताः
 अङ्गा उच्यन्ते “पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती-
 त्यपानं हौस्यतता प्रये श्रुतत्वात् । “अङ्गा वा आपः अङ्गमे-
 वारभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति” च विज्ञायते । तां अङ्गाममूपां
 जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा । अपां अङ्गाश-
 ङ्गवाच्यानां दुल्लोकान्नौ हुतानां परिणामः सोमो
 राजा सम्भवति । यथा ऋग्वेदादिपुष्परसा ऋगादिमधु-
 करोपनीतास्त आदित्ये यथा आदिकार्यं रोहितादिरूप-
 लक्षणाभारम्भान् इत्युक्तम् । तथेसा अग्निहोताहुतिसम-
 वायिन्यः सूक्ष्माः अङ्गाशङ्गवाच्या आपोदुल्लोकमनुप्र-
 विश्य चान्द्रं कार्यभारमन्ते फलरूपमग्निहोताहुतयोः ।
 यजमानाश्च तत्कर्तार आहुतिमया आहुतिभावना-
 भाविता आहुतिरूपेण कर्मणाऽऽकृष्टाः अङ्गाश्चमवायिनो
 दुल्लोकमनुप्रविश्य सोमभूताभवन्ति । तदर्थं हि तैरग्नि-
 होतृन् हुतम् । आहुतिपरिणाम एव पञ्चाग्निसम्बन्धक-
 र्मेण प्राधान्येन विवक्षित उपपन्नार्थम् । न यजमानानां
 गतिम् । तां त्वविदुषां धूमादिकर्मणोत्तरत्वं वक्ष्यति वि-
 दुषाञ्चोत्तरां विद्याकृताम् १ । द्वितीयहोमपर्यायार्थमाह ।
 पजन्यो वाव पजन्य एव गौतमाग्निः पजन्योनाम दृष्ट्यु-
 पकरणाभिमानो देवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित्,
 वायुना हि पजन्योऽग्निः समिध्यते पुरोवातादिप्रा-
 णव्ये दृष्टिदर्शनात् । अम्भं धूमो, धूमकार्यत्वाद्धूमवच्च
 लक्षप्रमाणत्वात् । विद्युदर्विः प्रकाशसामान्यात् । अश-
 निरङ्गाराः काष्ठिण्यात् विद्युत्सम्बन्धाद्वा । ह्यादुनयो

विस्फुलिङ्गाः । ह्यादुनयो गर्जितशब्दाः मेघानां वि-
 प्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत् सोमं
 राजानं जुह्वति । अस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति । अ-
 ङ्गाख्या आपः सोमाकारपरिणता द्वितीये पर्याये पजन्या-
 ग्निं प्राप्य दृष्टित्वेन परिणमन्ते २ । पृथिवी वाव गौतमा-
 ग्निरित्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथिव्याख्यस्याग्नेः संवत्-
 सर एव समित् संवत्सरेण हि कालेन समिद्धा पृथिवी
 श्रीह्लादिनिष्पत्तये भवति । आकाशो धूमः पृथिव्या इवो-
 त्तित आकाशो दृश्यते यथाऽग्नेर्धूमो, रात्रिर्चर्चिः,
 पृथिव्याङ्गप्रकाशात्मिकाया अतुल्यरात्रिः तमोरूप-
 त्वात् अग्नेरिवानुरूपमर्चिः । दिशोऽङ्गारा उपशान्तत्वसा-
 मान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वसा-
 मान्यात् । तस्मिन्नित्यादि समानम् । तस्या आहुतेरङ्गं
 ग्रीह्यवादि सम्भवति ३ । पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य
 वागेव समित् वाचा हि मुखेन समिध्यते पुरुषो न मूकः ।
 प्राणो धूमो धूम इव सुखाद्भिर्गमनात् । जिह्वार्चिलो-
 हितत्वात् । चक्षुरङ्गारा भास आश्रयत्वात् । श्रोत्रं वि-
 स्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । समानमन्यत् । अङ्गं
 जुह्वति ग्रीह्यादि संस्कृतम् । तस्या आहुते रेतः स-
 म्भवति ४ । योषा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव
 समित् तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते ।
 यदुपमन्त्रयते स धूमः स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य ।
 योनिरर्चिलोहितत्वात् । यदन्नः करोति तेऽङ्गारा अ-
 ग्निसम्बन्धात् । अभिनन्दाः सुखलवा विस्फुलिङ्गाः
 क्षुद्रत्वात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या
 आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति ५ । एवं अङ्गासोमवर्षाद्वरेतोह-
 वनपर्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूताः । तत्प्राप्तामाहुति-
 समवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः पञ्चस्यामाहुतौ
 पुरुषवचसो भवन्तीति । नत्वाप एव क्षेत्रज्ञाः सोमादिका-
 र्यभारमन्ते । न चापोऽतिवृत्तताः सन्तीति । त्रिष्ट-
 तकृतत्वेऽपि विशेषसज्जालाभो दृष्टः पृथिवीवमिमा
 आपोऽयमग्निरित्यन्यतमबाहुल्यनिमित्तः । तस्मात्समु-
 दितावभूतानि बाहुल्यात्कर्मसमवायीनि सोमादिकार्या-
 रम्भकाख्याप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोम-
 दृष्ट्यद्वारेतोदेहेषु बद्धद्रवञ्च, शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र
 पञ्चस्यामाहुतौ हुतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः ।
 इति तु एवन्तु पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति
 व्याख्यात एकः प्रश्नः । यत्तु दुल्लोकादीनां प्रत्यावृत्तयोरा-

ह्योः पृथिवीं पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविश्य लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति वाजसनेयके उक्तं तस्मात्सङ्गमिहोच्यते । इह च प्रथमे प्रश्ने उक्तं वेद्यं यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति । तस्य चायसुप्रक्रमः । स गर्भोऽपां पञ्चमः परिणामविशेषः आहुतिकर्म समवायिनीनां अज्ञाशब्दावाच्यानाम्, उलबा-
 दृत उलबेन जरायुणाऽऽवृते वेष्टितो दश वा नव वा मासानन्तर्मातुः कुक्षौ शयित्वा यावता कालेन न्यूनेना-
 तिरिक्तेनानन्तरं जायते । उलबादृत इत्यादिवैराग्यहे-
 तोरिदमुच्यते । कष्टं हि मातुः कुक्षौ मूलपुरोष-
 वातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदुल्लिप्तस्य गर्भस्योल्बाऽशुचि-
 पूयादृतस्य लोहितरेतोऽशुचिवोजस्य मातुरशितपीतर-
 सानुप्रवेशेन च विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्तिबलवीर्य-
 तेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनम् । ततो योनिद्वारेण पीड्य-
 मानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राह-
 यति । सहस्रैर्मध्यसहस्रं दश वा मासानतिदोषकालमन्तः
 शयित्वेति । स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयन्त्वव-
 मनागमनाय कर्म कुर्वन् कुलालचक्रवद्वा तिर्यग्भ्रमणाय
 यावत्कर्मणोपात्तमायुस्तावज्जीवति । तमेवं क्षीणायुषं
 प्रेतं मृतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति । यदि
 चेज्जीवन् वैदिके कर्मणि ज्ञाने बाधितस्तमेन मृतमितोऽ-
 स्मादुपमादग्नयेऽग्न्यर्थमृत्विजो हरन्ति पुत्रा वान्यकर्मणे,
 यत एव इत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छब्दादुक्तिक्रमेण,
 यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्नो भवति तस्मा एवा-
 ग्नये हरन्ति स्वामेव योनिमग्निमापादयन्तीत्यर्थः" भा० ।
 एवं चन्द्रभावप्राप्तिप्रकारमुक्त्वा तत्प्राप्तिरुप-
 प्रदर्श्य तत्र गतिप्रकारमाह "अथ य इमे गृहस्थाः
 याम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभि सम्भवन्ति,
 धूमाद्वाति, रात्रेरपरपक्षम्, अपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणेति
 मासांस्तावन्ते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति, मासेभ्यः पितृलोकं,
 पितृलोकादाकाश, माकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा तद्दे-
 वानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति । तस्मिन् यावत्सम्प्राप्तमपि-
 त्वाऽथैतमध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते" का० ७० । "अथेत्यर्थान्तर
 प्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्थाः । याम इति गृहस्थानाम-
 साधारणं विशेषणमरण्यावस्थित्यो व्यावृत्त्यर्थम् । यथा
 वानपस्यपरिव्राजकानामरण्यां विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्यावृ-
 त्त्यर्थं तद्वत् । इष्टापूर्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म
 पूर्त्ते वापीकूपतडागारासादिकरणम् । दत्तं च बहिर्वैदि
 यथाशक्त्यर्ह्यो द्रव्यसम्भागो दत्तम् इत्येवंविधं परिचरण-

परित्यागाद्युपासते इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् ।
 ते दर्शनवर्जितत्वाद्भूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिसु-
 ख्येन सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिता धूमा-
 द्वाति रात्रिदेवतां, रात्रेरपरपक्षदेवताम्, एवमेव कृष्णपक्षा-
 भिमानिनीम्, अपरपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां
 दिशमेति सविता तान्, मासान् दक्षिणायनान् षण्मा-
 साभिमानिनोर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्ख्यारिणी
 हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु ।
 नेते कर्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं
 देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो
 यतः प्रतिषिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गोह्ये-
 कस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्त्वार्चिरादिमार्गप्रवृ-
 त्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता ।
 अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्ति-
 श्रुत्या तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरपन्नेत्यत-
 स्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति ।
 मासेभ्यः पितृलोकं, पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् ।
 कोऽसौ यस्तैः प्राप्यते चन्द्रमाय एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो
 राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता
 इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः
 कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते । नन्वर्थोपेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता
 देवैर्भक्ष्येरन्, नैष दोषः अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विव-
 क्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते, किं
 तद्युपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते, स्त्रीपशुहत्यादि-
 वत् । दृष्टवान्नशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं रा-
 त्रामित्यादि । न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वे
 ऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि
 सन्तः सुखिनो देवैः क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां सुखोप-
 भोगयोग्यं चन्द्रमण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं पुरस्ता-
 द्वाशब्दा आपोद्युल्लोकान्नौ कृताः सोमो राजा स-
 म्भवतीति । ता आपः कर्षसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः
 द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीरादारम्भिका इष्टाद्यु-
 पासकानां भवन्ति । अन्यायाच्च शरीराहतावग्नौ कृ-
 तायासग्निना दह्यमाने शरीरे तदुत्था आपो धूमेन स-
 होर्षं यजमानमावेष्ट्य चन्द्रमण्डलं प्राप्य कुशमृत्तिका-
 स्थानीया बाह्यशरीरारम्भिका भवन्ति । तदारभ्येन च श-
 रीरेणेष्टादिफलमुपभुञ्जाना आसते यावत्तदुपभोगमिति सत्तस्य
 क्षयः कर्मणः । सम्पत्तिं येनेति सम्पत्तः कर्मणः क्षयो या-

‘बलस्मात्’ यावत्कर्मणः क्षय इत्यर्थः । तावत्तस्मिन् चन्द्रमण्डले
उपित्वा अथाऽनन्तरमेतमेव वक्ष्यप्राणमध्वानं मार्गम् पुन-
र्निवर्त्तन् इति प्रयोगात् पूर्वमप्यसकञ्चन्द्रमण्डलं गता निवृ-
त्ताश्चासन्निति गम्यते । तस्मादिह लोके इष्टादिकर्मोपचित्य
चन्द्रं गच्छन्ति तत्क्षये चावर्त्तन्ते । क्षणमात्रमपि तत्र
स्यात् न लभ्यते स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात् स्नेहक्षया-
दिव प्रदीपस्य । किं तत्र येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमारूढ-
स्तस्य सर्वस्य क्षये तस्मादवरोहणं किं वा सावशेष इति ।
किन्ततः । यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चन्द्रमण्डलस्यैव
भोजः स्यात् न वेति तत आगतस्येह शरीरोपभोगादि न
सम्भवति । ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टा-
पुर्तदस्यतिरेकेणापि मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि
कर्माण्यनेकानि सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डल उप-
भोगः । अतः क्षीणानि यन्निमित्तं चन्द्रमारूढास्तान्येव
क्षीणानीत्यविरोधः शेषश्च सर्वेषां कर्मत्वसामान्याद-
विरुद्धः” भा० । एवं चान्द्रायणादिकं तत्प्रामिहेतुः ।

इन्दुलीह न० ईत० । इन्दुदेवताको, लौहे धातौ रौप्ये
धातुमध्ये तस्येन्दुवर्णत्वात् इन्दुदोषोपशान्त्यर्थं देय-
त्वाच्च तथात्वम् । स्वार्थे कन् । तत्त्वं ।

इन्दुवदना स्त्री “इन्दुवदना जजसनेः सयुर्युग्मैः” वृत्त० र०
उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके वर्ष्मवृत्तभेदे

इन्दुवल्ली स्त्री ईत० । चन्द्रनामिकायां सोमलतायाम् । तत्-
प्राप्तिस्थानसुक्तं सुच्यते यथा “नैवासादयितुं शक्या
सोमाः सोमसमास्तथा । पीतावशेषममृतं देवैर्ब्रह्मपुरो-
गमैः । निहितं सोमवोर्यासु सोमे चाप्योषधीगतौ । देवसुन्दे
हृदवरे तथा सिन्धौ महानदे । दृश्यते च जलान्तेषु
मध्ये ब्रह्मसुर्जलाः” तत्समास्य ओषधिशब्दे वक्ष्यन्ते

इन्दुवार पु० “आपोक्लिमे (३, ६, ८, १२) यदि खगाः स किले-
न्दुवारो न स्याच्छुभः क्वचन ताजकशास्त्रगीतः” नी०
ता० उक्ते वर्षलग्नतः (३, ६, ८, १२) स्थानानामन्यतम-
स्थाने सर्वग्रहस्थितिरूपयोगभेदे ।

इन्दुव्रत न० इन्द्रलोकप्राप्त्यर्थं व्रतम् शाक० त० । चान्द्रायणे
व्रते तस्य चन्द्रलोकप्राप्तिसाधनत्वात् चन्द्रह्ताखट्विजयशतु-
सारेण भोजने ह्ताखट्विमत्त्वाच्च चान्द्रायणत्वम् तदेतत् प-
ञ्चविधं तत्स्वरूपविभागादि प्रा० वि० दर्शितं यथा ।
“एकैकं ह्तासयेत् पिण्डं कण्ठे, शुक्ले च वर्द्धयेत् । उपस्पृश-
स्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणञ्चरेत् । एतदेव विधिं कृत्वा आच-
रेत् यवमध्यमे । शुक्लपद्मादि नियतसरेच्चान्द्रायणव्रतम्” ।

“अष्टावष्टौ समञ्जीयात् पिण्डान्मध्यदिने गते । निय-
तात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणञ्चरन् । चतुरः प्रातर-
ञ्जीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते
सूर्ये” शिशुचान्द्रायणं व्रतम् । अष्टावष्टौ समञ्जीयात्
पिण्डान्मध्यदिने गते । मासेनाश्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति
सलोकताम्” मनुः । एतत् पञ्चविधं चान्द्रायणम् पि-
पीलिकातनुमध्यम्, यवमध्यं, यतिचान्द्रायणम्, सर्वतो-
मुखं शिशुसंज्ञञ्च । यथाह जावालः “पिपीलिकायव-
मध्यं यतिचान्द्रायणन्तथा । चान्द्रायणन्तथा ज्ञेयं चतुर्थं
सर्वतोमुखम् । पञ्चमं शिशुसंज्ञञ्च तत्त्वं पुण्यफलो-
दयम्” । कृष्णप्रतिपदमारभ्य मासमेकं यदा क्रियते तदा
पिपीलिकामध्यं भवति, शुक्लप्रतिपदारभ्य यवमध्यसुभयत्वा-
भावास्त्रायामभोजनं कृष्णप्रतिपदि चतुर्दश्यासभोजना-
रभ्ये ह्तासक्रमेण चतुर्दश्यामेकस्यासः अमावास्याया-
मभोजनम् एवं प्राप्नोति तथा च वसिष्ठः । “मासस्य
कृष्णपक्षादौ आसानद्याच्चतुर्दश” । नन्वेवं क्रमेण पञ्चविंश-
त्युत्तरं आसशतद्वयं स्यात् न चत्वारिंशदुपासाधिकं शतद्व-
यम् तच्च याज्ञवल्केनोक्तम् “यथा कथञ्चित् पिण्डानाञ्च-
त्वारिंशच्छतद्वयमिति” । “यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिस्रो-
ऽशीतोः समाहितः” इति मनुनाप्युक्तम् । उच्यते संयम-
दिवसे पौर्णमास्याम् अमावास्यायां वा पञ्चदश्यासभोज-
नेन संख्यापूरणसम्भवात् अथ वा पञ्चदश्यादिकमेवेदं
व्रतम् न प्रतिपदादिकं चतुर्दश्यामेव व्रतसङ्कल्पः ।
यथाह गोतमः पौर्णमास्यां पञ्चदश आसान् भुक्तौ
कैकापचयेनापरपक्षमञ्जीयात् अमावास्यायासुषोष्य एकै-
कोपचयेन पूर्वपक्षम्, विपरोतमेकेषाम्” शङ्खलिखितौ
“अमावस्यायां व्रतोपायनं यवमध्यम् अमावस्यायां पञ्च-
दश पिण्डानञ्जीयात्” उपायनमारम्भः । शुक्लपदेदम्
अमावास्यायामपि पञ्चदशकलात्मकस्य चन्द्रमसः सूर्यप्रविष्ट-
त्वात् तत एकैककलानिर्गमस्य प्रतिपदादिषु दृष्टिशब्द-
वाच्यत्वात् । जावालः “एकैकं वर्द्धयेदुपासं शुक्ले कण्ठे
च ह्तासयेत् । अमावस्यां न भुञ्जीत यवमध्यञ्चरन् द्विजः ।
एकैकं ह्तासवेदुपासं कण्ठे शुक्ले च वर्द्धयेत् । पौर्णमास्यां
न भुञ्जीत पिपीलितनुमध्यमम्” । अत्र कल्पतरुव्याख्या-
नम् । एकैकं ह्तासप्रेदिति कृष्णप्रतिपदि पञ्चदश्यास-
मारभ्य एकैकापचयेनामावास्यायामेकोपासः तदनन्तरं
शुक्लप्रतिपदि द्वौ आसावेवं दृष्टिक्रमेण चतुर्दश्यां पञ्चदश
आसाः सम्पद्यन्ते पौर्णमास्याञ्चोपवास इति” पिपीलिका

तनुमध्यं चान्द्रायणम्” । ऋषिचान्द्रायणमाह यमः
 “तौखीन् पिण्डान् समशीयात् नियतात्मा दृढव्रतः ।
 ऋषिष्यान्नस्य वै मासस्तृपिचान्द्रायणं स्मृतम्” । अत्र
 चत्वारिंशच्छतद्वयसंख्या नास्ति । यासपरिमाणमाह परा-
 शरः “कुक्कुटाण्डप्रमाणान्तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम् ।
 एवं यासं विजानीयाच्छुद्धां कायशोधनम्” । सकल
 चन्द्रायण एव चतुर्दश्यासुपवासं कृत्वाऽपरदिने पञ्चदश्यां
 संयमः कार्यः । यथा बोधायनः “शुक्तां चतुर्दशीसुप-
 वसेत् कृष्णचतुर्दशीं वा केशशस्त्रमुनखलोमानि वापयित्वा”
 इत्याद्यभिधाय “तिथिनक्षत्रादिहोमं प्रत्यहमुक्तवान्”
 विस्तरभयाद् लिखितम् । अत्र सामान्यव्रतधर्मेः कर्त्तव्यः ।
 विशेषमाह यमः “आर्द्रवासाश्चरेत् कच्छं स्नात्वा वस्त्रं
 न प्रोडयेत् । अङ्गुल्यपस्थितं यासं गायत्र्या चाभि-
 मन्त्रयेत् । भक्षयित्वा उपसृज्य पुनरेवाभिमन्त्रयेत् ।
 आयसं तेजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत् । असुराणां
 हि तत् पात्रं पानपात्रसचक्रजम्” अचक्रजं कुलालचक्रा-
 निष्पन्नम् । अपरे धर्मा बोधायनादिषु दृष्टव्याः । तेन
 एकत्रिंशद्दिनसाध्यं चान्द्रायणव्रतम्” । या० श्रु० ।
 “तिथिदृष्ट्वा चरेत् पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसम्मि-
 तान् । एकैकं ह्नासयेत् कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं
 चरन् । यथाकथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।
 मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् । कुर्यान्निषवण
 स्नायी कच्छं चान्द्रायणं तथा । अनादिष्टेषु पापेषु
 शुद्धिचान्द्रायणेन तु । धर्माधिं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलो-
 कताम्” अत्र (२४०) याससंख्योक्तेर्मध्ये नोपवास इति
 प्रतीयते तथा हि प्रतिपादादिपञ्चदशसु यासवर्द्धनेन
 भक्षणे “सैकपदपदाङ्गमर्थैकाद्याङ्गयुतिः किल सङ्कलिता-
 ख्येति” लौला० उक्तदिशा (१२०) याससंख्या, पुनः कृष्णे
 ह्नासेन तथैव संख्येति (२४०) भोज्ययाससंख्या ।
 तथाच समर्थासमर्थभेदेन अनयोर्व्यवस्थेति सिद्धान्तः ।
 इन्द्रशेखर उ० इन्द्रः शेखरे यस्य । महादेवे इन्द्रमौलि
 गच्छे ६३६६० विवर्तितः । चन्द्रशेखरादयोऽप्यत्र ।
 इन्द्र उ० उन्द्र+उ० उत्त्वम् । मूषिके जटाध० ।
 इन्द्र उ० इदि-रन् । १परमेश्वरे । “इन्द्रोमायाभिः पुरुष-
 ईयते” श्रुतिः । द्वादशादित्यमध्ये २आदित्यभेदे ।
 ने च अदित्यां कश्यपेनोत्पादिताः “धाताऽर्थमा च मितश्च
 वरुणोऽशुभगस्तथा । इन्द्रोविवस्वान् पूषा च पर्जन्यो
 द्युमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततोविष्णु रजघ्न्यो जघन्यजः”

विष्णुध० । मा० आ० ६५ अ० तु इन्द्रस्थाने शक्रनाम्ना
 पठितः यथा “अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः ।
 ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ! । धाता-
 मितोऽर्थमा शक्रो वरुणस्त्वशुरेव च । भगो विवस्वान्
 पूषा च सविता द्युमः स्मृतः । एकादशस्तथा त्वष्टा
 द्वादशोविष्णु रजघ्न्ये । जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणा-
 धिकः” । कल्पभेदान्नामभेदे इति न विरोधः ।
 ३कुटजवृक्षे ४रात्रौ च धरणिः ५ भारतवर्षोप-
 होपभेदे शब्दमा० इन्द्रदेवताके ईज्येदानक्षत्रे विष्कम्भा-
 दिषु योगेषु ७षड्विंशे योगे इन्द्रोऽप्यप्रसिद्धे षण्मात्रा
 प्रस्तावे आद्यन्तगुरुद्वयेन लघुद्वयमध्येन युते ऽचतुर्थे भेदे ।
 ८देवराजे स च मन्वन्तरभेदात् चतुर्दशविधः यथा
 “मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुष्याः सुरेश्वरः । ऋषयोऽंशा-
 वतारश्च हरैः षड्विधमुच्यते” भाग० ८ स्क० १ अ० । इत्यं मन्व-
 न्तरे षड्विधकीर्त्तनीयसुप्रकृत्य मन्वन्तरभेदेन तत्तन्नामानि
 कथितानि अतोनामभेदात्तस्य चतुर्दशसंख्या तत्त्वोक्ता यथा
 “तृषिता नाम ते देवाः आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे । मरीचि-
 मिश्राऽप योयज्ञः सुरगणेश्वरः” भाग० ८ स्क० १ अ० । १ मन्व-
 न्तरे यज्ञः । “स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुर्गन्धः सुतोऽभवत्”
 इत्युपक्रम्य “तत्रेन्द्रोरोचनस्वासीत् देवाश्च तृषितादयः”
 तत्रैव । २म० रोचनः । “तृतीय उत्तमोनाम
 प्रियव्रतस्तुतो मनुः” इत्युपक्रम्य “सत्यवेदश्रुता भद्राः
 देवा इन्द्रस्तु सत्यजित्” तत्रैव । ३म० सत्यजित् । “चतुर्थ-
 उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः” इत्यु० “सत्यका
 हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः” तत्रैव । “ईश्वर इन्द्रः”
 ओधरः । ४म० त्रिशिखः । “पञ्चमो रैवतोनाम मनु-
 स्तामससोदरः” इत्यु० “विभुरिन्द्रः सुरगणा राजन् ! भूत-
 स्यादयः” तत्रैव ५ अ० । ५म० विभुर्नाम । “षष्ठश्चक्षुषः
 पुत्रश्चाक्षो नाम वै मनुः” इत्यु० “इन्द्रो मन्त्रद्रुमस्तत्र
 देवा आस्यादयो मताः” तत्रैव ५ अ० । ६म० मन्त्रद्रुमः ।
 “मनुर्विवस्वतः पुत्रः आददेव इति श्रुतः । सप्तमो वर्त्त-
 मानोऽयम्” इत्यु० “आदित्यावसवोरुद्रा विश्वे देवा
 मरुद्गणाः । अश्विनाष्टभवे राजन्निन्द्रस्तेषां पुरन्दरः” ।
 तत्रैव अ० १३ । ७म० पुरन्दरः । “अष्टमेऽन्तरे आयाते
 सावर्षिर्भविता मनुः” इत्यु० “तत्र देवाः सुतपसो वि-
 रजा अमृतप्रजाः । तेषां विरोचनस्तुतो बहिरिन्द्रो भ-
 विष्यति” १३ अ० । ८म० वलिः । “नवमो दक्षसावर्षिर्भुव-
 र्णसम्भवः” इत्यु० “परोमरोविगर्भाद्या देवा इन्द्रः”

श्रुतः सृष्टः” ततैव १३अ०। ६म०श्रुतः। “दशमो ब्रह्मा-
सावर्षिर्हपञ्चोक्तुतो महान्” इत्यु०। “सुवासनवि-
क्षाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः” १३अ०। १०म०शम्भुः।
“मनुर्वै धर्मसावर्षिरेकादशम आत्मवान्” इत्यु०। “विह-
ङ्गमाः कामगमानिर्वाणरुचयः सुराः। इन्द्रस्तु वैष्टतस्तेषां
रूपयश्चारुणादयः” १३अ०। ११म०वैष्टतः। “भविता रुद्रसा-
वर्षिर्नाम द्वादशमो मनुः” इत्यु०। “ऋतधामा च देवेशो
देवाश्च हरितादयः” १३अ०। ११म०ऋतधामा। “मनुस्त्र-
योदशोभव्यो वेदसावर्षिरात्मवान्” इत्यु०। “देवाः सुक-
र्मास्त्रिदशमसंज्ञा इन्द्रो दिवस्पतिः” १३अ०। १२म०दिव-
स्पतिः। “मनुर्वै इन्द्रसावर्षिश्चतुर्दशम एष्यति” इत्यु०।
“पविताश्चानुषादेवाः शुचिरिन्द्रो भविष्यति” १३अ०।
१४म०शुचिः। पुराणान्तरादौ नामान्तराणि चतुर्दश
कल्मभेदादविरुद्धानि। विस्तरभयात्तानि नोक्तानि। एवंशक्र-
नामसंख्यासाध्यात् १० चतुर्दशसंख्यायाम्। स च शची-
पतिः वृत्तादिहन्ता, पूर्वदिग्पालः, वृष्टिदायकः,
अमरेशः, मेघवृषणः तस्य पुत्रो जयन्तः, वनं नन्दनं
हयउच्चैःश्रवाः गजऐरावतः, पुरी अमरावती नेत्राणि
सहस्रं वज्रमस्त्रम् हरीबाहुः। विष्टतिस्तत्तच्छब्दे दृष्ट्या।
तस्यानेकविधानि कार्याणि पुराणादौ वर्णितानि वैस्त-
रभयान्नोक्तानि मनुकालपर्यन्तं तस्याधिकारकालस्तत्-
समाप्तौ तस्य प्रजापतेः सकाशात् ब्रह्मविद्याप्राप्तेरप्ये-
व वक्ष्यमाणत्वात् कैवल्यप्राप्तिः “यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत”
इत्यादिश्रुतेः। इत्येतत् नानाशास्त्रश्रुतीतिहासेषु प्रसिद्धम्
स्वकालमध्येऽपि त्वष्टृपुत्रविश्वरूपबधजनितब्रह्महत्या-
स्कन्दनभिया तस्य स्वपदच्युतिः। तत्पापस्य विभज्यान्यत्र
संक्रामसे पुनः स्वपदप्राप्तिः। असुरादिभिरपि बलाधिक्य-
वशात्तं युधि निर्जित्य कियत्कालपर्यन्तं तत्पदेऽधिकारिता
प्राप्ता इत्यपि पुराणादौ प्रसिद्धम् “जित्वा च सकलान् देवान्
इन्द्रोऽमूर्त्नहिमासुरः” देवीमा० “यताश्चमेधकरणे अन्यस्यापि
इन्द्रत्वप्राप्तिर्योग्यतेत्यत्र इन्द्रलोकशब्दे प्रमाणं वक्ष्यते।
इन्द्रश्च प्रजापतिसकाशात् एकशतवर्षं ब्रह्मचर्याचरणेन
ब्रह्मविद्यां प्रापेति का० उ० वस्तुनं यथा “यदाहरेकशतं
है कं वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यं सुवास तस्मै
होवाच। मघवान्! मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तद-
स्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्मा वै सशरीरः प्रिया-
प्रियाभ्यामात्तो न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपह-
निरस्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्मृतः इत्यादि।

“मघवान्! मर्त्यं वै मरणधर्म्मं शरीरम्। यन्मघसेऽव्या-
धारादिलक्षणः सम्प्रसादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाश-
मेवापीतो भवतीति। शृणु तत् कारणम्। यदिदं शरीरं वै
पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि। तच्चात्तं मृत्युना यस्तं सन्त-
मेव। कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्ते न तथा
सन्नासो भवति यथा यस्तमेव सदा व्याप्नोमेव मृत्युने-
त्युक्ते इति वैरग्यार्थं विशेष इत्युच्यते आत्तं मृत्यु-
नेति। कथं नाम देहाभिमानतो विरक्तः सच्चिवर्त्तत
इति। शरीरमित्यत्र सहेन्द्रियमनोभिरुच्यते। तच्छ-
रीरस्य सम्प्रसादस्य विस्थानतया गम्यमानस्यामृतस्य
मरणादिदेहेन्द्रियमनोधर्म्मवर्जितस्येतत्। अमृतस्येत्य-
वेनैवाशरीरत्वे सिद्धे पुनरशरीरस्येति वचनं वायादिवत्सा-
वयवत्वमूर्त्तिमत्त्वे सा भूतामिति। आत्मनो भोगाधिष्ठानम्
आत्मनो वा सत ईक्षितस्तेजोऽवन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधि-
ष्ठानम् जीवरूपेण प्रविष्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाधि-
ष्ठानम्। यस्येदमोदशं नित्यमेव मृत्युयस्तं धर्म्माधर्म्म-
जनितत्वात्प्रियाप्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्धान् सशरीरो
भवति। अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तदेवाऽहं शरीरं शरीरमेव
चाहमित्यविवेकादात्मभावः सशरीरत्वम्। अत एव स-
शरीरः सच्चात्तो यस्तः प्रियाप्रियाभ्याम्। प्रसिद्धमेतत् तस्य
च न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्बाह्यविषयसंयोग-
वियोगयोर्निमित्तयोर्बाह्यसंयोगवियोगौ भवेति मन्यमा-
नस्यापहृतिर्विनाश उच्छेदः सन्तिरूपयोर्नास्तीति। तं
पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निर्वर्त्तितविवेक-
ज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाऽप्रिये न स्मृतः। स्मृतिः
प्रत्येकं सम्बध्यते प्रियं न स्मृत्यप्रियं न स्मृत्यतीति
वाक्यद्वयं भवति। न स्तेच्छाशुच्याधर्म्माः सह सम्भा-
षेतेति यद्वत्। धर्म्माधर्म्माकार्यं हिताहिते, यतोऽ-
शरीरता एतत्स्वरूपमिति। तत् धर्म्माधर्म्मयोरसम्बन्धात्त-
त्कार्यभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्मृतः।
ननु यदि प्रियमप्यशरीरं न स्मृत्यतीति यन्मघवतोक्तं
सुषुप्तस्य विनाशमेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नम्।
नैष दोषो धर्म्माधर्म्माकार्ययोः शरीरसम्बन्धिनोः प्रिया-
प्रिययोः प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् “अशरीरं न प्रिया-
प्रिये स्मृतः” इत्यादिश्रुत्या। आगमापायिनोर्हि स्पर्श-
शब्दो दृष्टो यथा शीतस्पर्श उष्णस्पर्श इति। न त्वग्ने-
रुष्णप्रकाशयोः स्पर्शभावभूतयोरग्निना स्पर्श एव भवति।
तथाग्नेः स्फुटितौष्णप्रकाशवत्स्वरूपभूतस्य नित्यस्य प्रियस्यापि

नेह प्रतिषेधो “विज्ञानमानन्दम्” “आनन्दो ब्रह्मेति”
श्रुतिभ्यः इहापि “भूमैव सुखम् इत्युक्त्वात्” भा०। इत्यु-
पक्रम्य बहूपदेशः कृतः। प्रपञ्चस्तत्र दृश्यः।

इन्द्रश्च देवानां मध्येऽतिशयेन ब्रह्मविचक्षुः तथाहि।
केनोपनिषदि असुरविजये देवानां सहिमाभिमाने जाते
तदभिमानापनोदनार्थं यक्षभूतेनावर्भूतेन परब्रह्मणा अ-
ग्निवायोर्भिमाननिरसने तयोर्निवृत्तौ दृढभक्तिमिन्द्रं प्रत्येव
हैमवत्युपदेशेन तस्यातिशयसहिमा स्तुतितः ततो दिग्मात्रं
तद्भाष्यञ्च दर्शयते। “ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह
ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं
विजयोऽस्माकमेवायं सहिमेति तद्वैपां विजिज्ञौ तेभ्यो ह
प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति। तेऽग्निमब्रुवन्
जातवेदः। एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति
तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् कोऽसीति अग्निर्वीऽहमस्मीत्यब्र-
वीज्जातवेदा वा अहमस्मीति। तस्मिन्स्त्वयि किं वीर्यं-
मित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति। तस्मै त्वयं
निदधावेतद्देहेति तदुप प्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दधु-
स तत एव निवृष्टे नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति”
के० उ०। एवं वायोर्भ्यभिमाननिरसनमुपवर्ण्य
“अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति
तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे। स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्वयमाज-
गाम बह्वशोभमानासुमां हैववतीं तां होवाच किमेतद्यक्ष-
मिति। सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये मही-
यध्वमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति। यस्माद्वा एते
देवा अतितरामिवान्यान्देवान् यदग्निर्वीर्युरिन्द्रस्ते ह्येन
चेदिष्टं पश्यशुस्ते ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति
तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् स ह्येनचेदिष्टं पश्यश
स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति” के० उ०। “तथेन्द्र-
मब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि इत्यादिपूर्ववदिन्द्रः परमेश्वरो
मघवान् बलवत्तात्तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मादिन्द्रादात्मसमीपग-
तात्तदुब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्रत्वाभिमानोऽतितरां
निराकर्त्तव्य इत्यतः संवादमात्रमपि नादात् ब्रह्मेन्द्राय।
तदात्र यस्मिन्नाकाशे आकाशप्रदेशे आत्मानं दर्शयित्वा तिरो-
भूतमिन्द्रश्च ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मिन्नाकाशे आसीत्
स इन्द्रस्तस्मिन्नेवाकाशे तस्यै। किं तद्यक्षमिति ध्या-
यन्न निवृष्टेऽग्निप्रादिवत्तस्तेति यक्षे भक्तिं बुद्ध्वा
विद्या उमाकृपिणी प्रादुर्भूता स्त्रीरूपा। स इन्द्र-
स्नासुमां सर्वेषां हि शोभमानानां शोभनतमां विद्यां

तदा बह्वशोभमानेति विशेषणमुपपन्नमिति। हैववतीं
हैमकृताभरणवतीमिव बह्वशोभमानामित्यर्थः। अथवा
उभैव हिमवतो दुहिता हैमवतो नित्यमेव सर्वज्ञेन
ईश्वरेण सा वर्त्तत इति ज्ञातुं समर्था इति ज्ञात्वा
तासुपजगाम इन्द्रस्तां ह उमां किलोवाच प्रपञ्च
ब्रह्म किमेतद्दर्शयित्वा तिरोभूतं यक्षमिति। सा ब्र-
ह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मण ईश्वरस्यैव विजये ईश्वरे-
णैव जिता असुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव
विजये यूयं महीयध्वं सहिमानं प्राप्नुथ। एतदिति
क्रियाविशेषणार्थम्। मिथ्याभिमानश्च युष्माकमेव सहि-
मेति। ततस्तस्मादुमावाक्याद्वा एव विदाञ्चकार ब्रह्मे
तीन्द्रोऽवधारणात्ततो हैवेति न स्वातन्त्र्येण। यस्मादग्नि-
वायिन्द्रा एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना स-
मीपमुपगतास्तस्मादैश्वर्यगुणैरतितरामिव शक्तिगुणादि-
भिर्महाभ्याग्यैरन्यान्देवानां तितरामतिशयेन शेरते इवेति
देवाः। इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा। यदग्निर्वी-
र्युरिन्द्रस्ते हि देवा यस्मादेतद्ब्रह्म नेदिष्टमनिकं समीपं
प्रियतमं पश्यशुः स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादि-
प्रकारैस्ते हि यस्माच्च हेतोरेनद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः
प्रधानाः सन्त इत्येतद्विदाञ्चकार विदाञ्चकुरित्येतद्ब्र-
ह्मेति। यस्मादग्निवायू अपीन्द्रवाक्यादेव विदाञ्चकृतः
इन्द्रेण ह्युमावाक्यात्प्रथमं श्रुतं ब्रह्मेत्यतस्तस्माद्वा इन्द्रो-
ऽतितरामतिशयेन शेते इवान्यान्देवान्, स ह्येतच्चेदिष्टं
पश्यश यस्मात्स ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति” भा०
११ अन्नरात्मनि “इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमित्यादि” पा०
१२ ऐश्वर्यान्वितेति०। भावे रन्। १३ ऐश्वर्यं। १४ इन्द्र-
वारुण्यां स्त्री टाप्। राजनि०। “इन्द्रायेन्द्रो! पवस्वते”
ऋ० ८, ६१, २२। “तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र। यद्वचः” भाषः।
“हरो इन्द्रस्य” निरु०। १५ नृपमात्रे “महीमहेन्द्रस्तमवेक्ष्य
स क्षणम्” नैष०। “राष्ट्रस्यैतत् क्षयतमं राज्ञां चैवाभिषेचनम्।
अनिन्द्रमबलं राष्ट्रं दसवोऽभिभवन्त्युत” भा० शा० ६७ अ०
“देवताइत्ये उक्तरपदस्यस्य नेन्द्रस्य परस्य न दृष्टिः आग्ने-
न्द्रम् कर्म सि० कौ० लिङ्गाद्यर्थे ष। इन्द्रियम्।
इन्द्रियशब्दे विवृतिः। इन्द्रो जीविकास्य देपपया० कन्
तस्य लुप्। इन्द्रस्तन्मूर्त्तिजीविकावति लुपि व्यक्तवचन-
त्वात् पु०। इन्द्रो देवताऽस्य अण्। इन्द्रदेवताको हविरादौ
“ऐन्द्रं दध्यमावस्यायाम्” श्रुतिः। स्त्रियां ङीप्।
“ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते” श्रुतिः। “ऐन्द्रो तमसुरेश्वरम्”

देवीमा० ऐन्द्रो दिक् “उपमितसमासे उत्तरपददस्यः
अष्टवद्योतकः मनुजेन्द्रः वारणेन्द्र इत्यादि ।

इन्द्रक न० इन्द्रस्य राज्ञः कं सुखं यत् । १सभाष्टहे हेम० ।
ईत० । २इन्द्रमुखे ।

इन्द्रकर्म्मन् पु० इन्द्रस्यैव ऐश्वर्यान्वितं कर्म्मस्य । विष्णौ
“इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः” विष्णुस० ।
इन्द्रकील पु० इन्द्रस्य कील इव अत्युच्चत्वात् । १मन्दरपर्वते
इन्द्रस्य कील इव । २इन्द्रध्वजे न० “विषमेन्द्रकीलचतु-
ष्पथश्चभ्राणामुपरिष्टात्” सुशु० ।

इन्द्रकुक्षर पु० ईत० । ऐरावते तस्यास्तमन्यनकाले इन्द्रेण
मृष्टोत्तत्वात् तथात्वम् यथाह “श्वेतैर्दलैश्चतुर्भिस्तु महा-
कायस्ततः परम् । ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता
धृतः” भा० आ० १८अ० । इन्द्रगजशक्रगजादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रकूट पु० इन्द्र ऐश्वर्यान्वितः कूटोऽस्य । पर्वतभेदे
“ततस्तु पर्वताः सप्त केशवः समुपस्थिताः । जयन्तो व-
जयन्तोऽथ नीलो रजतपर्वतः । महाभेरुः सकैलास
इन्द्रकूटश्च नामतः” हरि० १७१ अ० ।

इन्द्रकृष्ट न० कृष्टं कर्षणं भावे क्त ततः अस्त्वर्थे अच् इन्द्रेण
इन्द्रहेतुकर्षणेन कर्षणजातम् । वृष्टिजलसम्पन्ने धान्यभेदे
“इन्द्रकृष्टवैत्तेयन्ति धान्यैश्चैव नदीमुखैः” भा० स० ५ अ० ।

इन्द्रकीष पु० इन्द्रस्य कोष इव सुखदायकत्वात् । १सञ्ज्ञे,
२खड्गायाञ्च । [पर्वतादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रगिरि पु० इन्द्रनामा गिरिः । महेन्द्रपर्वते । इन्द्र-
इन्द्रगुरु पु० ईत० । इहस्यतौ इन्द्राचार्यादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रगोप पु० इन्द्रो गोपो रक्तकोऽस्य वर्णाभवत्वात्तस्य । वर्णा-
कालिके कीटभेदे शक्रगोपादयोऽप्यत्र । “अविरलवपुर-
सुरेन्द्रगोपाः” किरा० । “इन्द्रगोपकवर्णाभां शुक्लवर्णां
मनोजवाम्” भा० स० ४० अ० । शुश्रूतया वर्णनात्
“रुद्रयौवनया शक्रगोपकालोहितरागेणांशुकेन” काद०
रक्ततया वर्णनाच्च तस्य कीटस्य द्वैविध्यं रक्तश्चेतभेदात् ।

इन्द्रघोष पु० इन्द्र इतिशब्देन विस्मृतं घुष्यते घुष-कर्म्मणि
घञ् । इन्द्रे “इन्द्रघोषस्ता वसुभिः पुरस्तात् पात” यजु०
५,११ । [श्वेतचन्द्रे राजनि० ।

इन्द्रचन्दन न० इन्द्रप्रियं चन्दनम् शा० त० । हरिचन्द्रे
इन्द्रचाप पु० इन्द्रे इन्द्रस्वामिके भेदे चाप इव । १शक्रधनुषि ।

“विद्युत्वनं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचिताः” भेष-
द्र० । “विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा”
भा० व० २३ अ० । तदुत्पत्तिप्रकारादि दृष्ट० स० उक्तम्

इन्द्रायुधशब्दे विवृतिः ईत० । २शक्रस्य शरासने च
इन्द्रचिर्मिटी इन्द्रस्यात्मनः प्रिया चिर्मिटी सा० त० । लताभेदे ।

सा च इन्द्रतुल्यवर्णकुसुमा पुष्पान्वितमञ्जरीका दीर्घदन्ता,
युग्मफलान्विता कक्षी शीतवीर्या पित्तक्षेपकासत्रण-
दोषक्षमिनाग्निनो चक्षुष्या च राजनि० ।

इन्द्रच्छन्दस् न० इन्द्र इव सहस्रनेत्रेण सहस्रगुच्छेन काट्यते
कद-असुन् नि० नुट् । सहस्रगुच्छे हारभेदे हेम० ।

इन्द्रजनन न० इन्द्रस्यात्मनः जननं देहसम्बन्धभेदः । आत्म-
नोदेहसम्बन्धभेदे । तदधिकृत्य कृतः ग्रन्थः क । इन्द्रज-
ननीयं तदधिकारेण कृते ग्रन्थभेदे न० ।

इन्द्रजाल न० इन्द्रेण कौशलदायैश्वर्येण जालं द्रष्टुं नैवावरणं
यथास्थितवस्तुदर्शनाच्चमत्प्रसाधनात्, इन्द्रस्य परमेश्वरस्य
जालं मायेव वा । मन्त्रौषधादिना अन्यथास्थितस्य
वस्तुनोऽन्यथात्वेन दर्शनसाधने (कुहक) (वाजी) १पदार्थे
२मायारूपे जाले च । “अतएव महान्तोऽस्याः प्रवदन्ती-
न्द्रजालताम् । एतस्यात् किमिवेन्द्रजालमपरं यद्भवसास्थितं
रेतश्चेत ति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानाङ्कुरम् । पर्यायेण शि-
शुत्वयौवनजरावेशरनेकैर्वृतं पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति तथा
गच्छत्यथागच्छति । देहवद् वृत्तधानासौ सुविचार्यावलोक्य-
ताम् । क धानाः क च वा वृक्षस्तस्मान्मावेति निश्चितु”
प० द० “स्यूणाकर्णेन्द्रजालञ्च सौरञ्चापि तथार्जुनः ।
आग्नेयञ्चापि सौम्यञ्च ससर्ज कुरुदन्दनः” भा०
व० २७४ अ० । इन्द्रेण इन्द्रकृतेन योगविशेषेण जालम् ।
३सुप्तोपायभेदे च । इन्द्रजालञ्च द्रव्यविशेषसंयोगेन
अद्भुतवस्तुदर्शकव्यापारः (किमिष्टरि) इति इन्द्रलब्धभाषा
प्रसिद्धः मन्त्रद्रव्यविशेषेण वस्तुनोऽन्यथा करणञ्च ।
तच्च दत्तात्वे यतन्त्रे मन्त्रविशेषसाध्यम् विस्तरेणाभिहितम् ।
इन्द्रजालतन्त्रे तु औषधिविशेषेण तथाचरणं वदुक्तं
ततोदिङ्मात्रं प्रदर्श्यते । “अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्र-
जालमनुत्तमम्” इत्युपक्रम्य

“अथातः संप्रवक्ष्यामि औषधीनां विधिं वरे ! । येन विज्ञा-
नमात्रेण सर्वं सिद्धिर्भविष्यति । महाकालस्य बीजानि प्रस्थ-
मेकं समारुहेत् । घात्रीरसेन देवेशि ! सप्त वारान् विभाव-
येत् । कर्त्तव्या गुटिका तां तु सुखे निक्षिप्य पाष्यति ! ।
अचिरेणैव कालेन स्वयं पारावतो भवेत् । अथातः संप्रव-
क्ष्यामि शृणु त्वं सम वल्लभे ! । ऋगस्य शीर्षं संदह्य
तत्र कृष्णवृत्तिकां पूरयित्वा पुनर्धस्तूरबीजानि वापयेत्
यत्काले तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यक्षोपरि

निक्षिपेत् स आगो भवति । मयूरशीर्षमादाय कृष्ण-
चतुर्दश्यां मृत्तिकां पूरयेत् शण्वीजानि वापयेत्
यदा फलितः पुष्पितो भवति तदा शण्वीजानि
प्रीवायां बन्धयेत् मयूरो भवति । कृष्णचतुर्दश्यां
मयूरशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिकां पूरयेत् कार्पासवीजा-
नि वापयेत् तदा फलिताः पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले सं-
गृह्य समस्तं पेषयित्वा अङ्गं विलिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य
यदा जले तिष्ठति तदा मयूरो भवति । कृष्णकाकशीर्षमा-
दाय काकमाचीवीजानि वापयेत् यदा फलिता पुष्पिता
भवति तत्फलं संगृह्य सुखे प्रलिप्य काको भवति । काक
इव गच्छति मञ्जासुह्रीर्णे मोक्षः । पारवतशीर्षमादाय
कृष्णमृत्तिकां पूरयित्वा तिलवीजानि वापयेत् क्षीरोद-
केन सेचनीयं यदा पुष्पितो भवति तदा सुखे संस्था-
प्य अन्तर्हितो भवति । तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा तेन
चूर्णेन यं स्पृशति स किङ्करो भवति । सर्वस्वं ददाति ।
तानि तिलानि संगृह्य नेत्राञ्जनेन सह पिष्ट्वा कपिला-
दुग्धेन गुटिकां कारयेत् सप्तरात्रं पाचयेत् तां गुटिकां
सुखे निक्षिप्य अन्तर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते सनु-
ध्याणां का कथा । उद्गीर्णे पुरुषो भवति । जीवेद्वर्ष-
शतं स्त्रियः सर्वे जनाश्च वश्यो भवन्ति । गृध्रशिरः समा-
दाय कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णमृत्तिकायां निक्षिपेत् लघुनवी-
जानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा पुष्पनक्षत्रे
पुष्पं गृहीत्वा अञ्जनेन सह कपिलाघृतेन कज्जलं पातयेत्
चक्षुरञ्जनीयं यावत् तावत् योजनशतं पश्यति मेदिन्यां,
दिवा नक्षत्राण्यपि पश्यति । एवं उष्ट्रगर्हभमहि-
षादीनां वृहज्जीवानां शिरसि यत् यत्बीजं यस्य
शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो भवति तदा यस्य
वीजानि सुखे निक्षिप्यन्ते स जीवो भवति नात्र सन्देहः ।
मातुलङ्गस्य मूलन्तु धुरुरवीजकेन च । पलाण्डु-
पुष्पमादाय सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् । योऽस्य गन्धं
समाग्राति स च स्नेहेन पश्यति । इन्द्रुभिं पटहांश्चैव
शङ्खांश्चैव तु लेपयेत् । एष भूतोपसृष्टानां कुसारीणां
गृहेषु च । भूपतिं सेवमानानां तथा तत्कर्म्म-
जीविनाम् । न चाग्निर्दहते वेश्म यत्नैष सोऽगदो
भवेत् । पारावतस्य हृदयं चक्षुर्जिह्वा च शोणितम् ।
अञ्जनं रोचनायुग्मं वनितावशक्तं परम् । कपालं सानुषं
गृह्य कनकस्य फलानि च । कर्पूरं मधुसंयुक्तं निषृथ्य ति-
लकेन च । नारी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति नित्यशः ।

एष कार्पासिको योगो वशिष्ठस्य शुभं मतम् । नरजिह्वां
समुद्धृत्य सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् । जलेन च सुशीतेन
दापयेत्तद्विषक्षणः । पाने फले च पुष्पे च भक्ष्ये भोज्ये
च दापयेत् । प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादभ्युत्थी
सापि रक्ता प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति । हरितालं
श्लशाने कृष्णचतुर्दश्यां क्षित्वा कुष्ठविमिश्रं ग्राह्यम्
अवश्यं वशीभवेत् स नरः । नरतैलं प्रोताम्बरवर्त्तिकं कृत्वा
पात्रे रात्रौ प्रज्वाल्यार्कवृक्षस्तम्भे कज्जलं कृत्वा चक्षुषी
अभ्यङ्गेत् यं पश्यति स वश्यो भवति । कर्णेदन्तमूलं
लाला स्वदेहाक्षिमूलतयम् । नासिकोद्भवस्तम्भं चूर्णमे-
तद्दलायुतम् । एतत् सर्वं समुद्धृत्य गुटिकां कारयेद्बुधः ।
पानभोजनके देयं वशीकरणसुत्तमम् । काकजिह्वा
वचा कुष्ठमात्मनो रुधिरं स्त्रियः । तज्जातदन्नं क-
ञ्जिषा तगरं गौरसर्षपाः । शिवनिर्माल्यसंयुक्तं समभा-
गानि कारयेत् । भोज्ये पानेऽथवा देयं स्त्रीणान्तु
वशकारकम् । नित्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति ।
कृष्णसर्पस्याङ्गुलप्रमाणं शिरस्मिक्त्वास्यास्य सर्षपादिभिः ।
पूरयित्वा कायाशुष्कं शोषयेत् । परतः सर्षपान् ग्राह-
यित्वा तानि यस्मै दीयते स वश्यो भवति । पूगोफलं
गमित्वाऽपानमार्गेण निर्गतं संगृह्य धुस्तरसान्तरितं
कृत्वा सप्त दिनानि पूजयेत् । पुनः कुङ्कुमवन्दनैरधि-
वास्य यस्मै दीयते स वश्यो भवति । दर्दुरयुग्मं गृहीत्वा
तद्भूमेन दाहयेत् । तद्भस्म सह पानेन वश्यकृत् परमो
मतः । अजगन्मस्य पन्थाणं वचां कुष्ठेन भावयेत् ।
श्लशानभस्मसंयुक्तं चूर्णञ्चेत्त्रिषु दुर्लभम् । अनेनैव त
चूर्णेन योजयेत् त्रींशु पादपान् । पुष्पितं फलितं दृष्ट्वा
चूर्णं दृष्ट्वा द्विलम्बयेत् । तत् क्षणात् फलते दृष्टो नरना-
रोषु का कथा । जिह्वासूत्रे सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रि-
तम् । ददाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षणात् ।
गोपितं सैन्धवञ्चैव दृष्ट्वा फलमेव च । लेपप्रमेतत् प्रयोक्तव्यं
नरनारीवशङ्करम् । उद्गातुः पञ्चमलिन आत्मनो
रुधिरान्वितम् । स्त्रीषु संयोः प्रदातव्यं वशीकरणसुत्तमम् ।
श्वेताकं रोचनायुक्तमात्ममूलेषु पेषयेत् । ललाटे तिलकं
कृत्वा त्रैलोक्यं लोभयेत् क्षणात् । दृष्टमात्रेण
तेनैव सर्वो भवति किङ्करः । श्वेताकं चन्दनेनैव
रञ्जयेत् सह लेपयेत् । दीयते कस्य चिद्वापि पश्चात्
दासो भविष्यति । मधुकं सह तैलेन सर्षपेण तु पेष-
येत् । एतेन पाणिमभ्यज्य भर्ता सा संहिता स्वयेत् ।

सं वृत्ते सैयुनीभावे पतिर्दासो भविष्यति” । “यानि कानि च बीजान्यङ्गोलतैलेन मेलयेत् । सफलो जायते वृक्षः सिद्धियोग उदाहृतः । श्वमुखे विन्दुमात्रं तत्तलं निक्षिपेद् यदि । एकयामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम् । शिष्यबीजस्थितं तैलं पारावत पुरीषकम् । वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम् । गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मनःशिलाम् । एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरोन्मथः । उल्लुविष्टं गृहीत्वा त्वेण्डुतैलेन प्रेषयेत् । यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुः सन्निप्तो जायते ध्रुवम् । सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम् । ककलारक्तसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्त कारयेत् । यस्याङ्गे निक्षिपेच्चूर्णं सद्यो याति यमालयम् । सिन्दूरं गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम् । तस्मिन्प्रवृत्तं शिरसि अग्निवत् दृश्यते प्रभुम् । अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं दुग्धरस-म्भवम् । गृहीत्वा पात्रके लिप्ते जलपूर्णं करोति च । दुग्धं तत्र भवेत् सद्यो महाकौतुककौतुकम् । अङ्गोलतैल-लिप्ताङ्गो दृश्यते राक्षसाकृतिः । पलायने नराः सर्वे पशुपक्षिगजा हयाः । अङ्गोलस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वा-लयेन्नरः । रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले । बुधे वा शनिवारे वा ककलां प्राप्य यत्नतः । शत्रुभूतयते यत्र ककलां तत्र निक्षिपेत् । निखनेद्भूमिमध्ये उड्डते च पुनः सुखी । नपुंसकं भवेत् सत्यं नान्यथा शङ्करोदितम् । गन्धकं हरितालञ्च गोमूलञ्च विषं तथा । सूक्ष्मचूर्ण-मयं कृत्वा किञ्चिद्दङ्गिं विनिक्षिपेत् । विप्राः सर्वे पलायने यथा युद्धेषु कातराः” दत्तात्रेय तन्त्रे ११५०

इन्द्रजालिक त्रि० इन्द्रजालं शिल्पतयाऽस्यस्य उन् ।

इन्द्रजालकारके । इनि इन्द्रजालीत्ययत्न स्त्रियां ङीप् ।

इन्द्रजित् पु० इन्द्रं जितवान् जि-भूते क्तिप् । दिति-वंशीये असुरभेदे चाक्षुषमन्वन्तरे “दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति विस्तृतम् । हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्य-क्षश्च वीर्यवान्” । इत्युपक्रमस्य तत्पुत्रपौत्रादिवर्षने “इन्द्रजित् सर्वजिज्ञैव वज्रनाभस्तथैव च” हरिवं० ३७० । श्रावणपुत्रे मेघनादे च “पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यधावत । जहि रामममितमं सुभी-वञ्च सबलक्षणम् । त्वया हि मम सत्पुत्र ! यशो-दीप्तसुपार्जितम् । जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षम् शचीपतिम्” भा० व० २८७ । “तौ वीरौ शरबन्धेन बद्धाविन्द्रजिता रणे” भा० व० २८८ अ० ।

इन्द्रजिह्वन्तृ पु० इन्द्रजितं हन्ति हन-लृच् ईत० । दशरथात्मजे लक्ष्मणे । तद्वनकथा । “अविध्य-दिन्द्रजितोच्छ्रैः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः । सौमित्रि-ज्ञानलस्यशैरविध्यद्रावणिं शरैः” । इत्युपक्रमस्य “एकेनास्य धनुश्चक्रं वाक्छं देहादपातयत् । द्वितीयेन शरेणास्य भुजं भूमौ न्यपातयत् । तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता । जहार सुनसञ्चापि शिरो भ्राजिष्णुकुण्ड-लम् । विनिकृत्तभुजस्तन्म कवचं भीमदर्शनम् । तं हत्वा स्रूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनां वरः” भा० व० २२८ अ० ।

इन्द्रतापन पु० इन्द्रं तापयति तप+णिच्+ल्यु । असुरभेदे “इन्द्रतापनवातापी केतुमान् बलदर्पितः” असुर-नामोत्कीर्त्तने” हरिवं० २६६ अ० । २ मेघनादे च । दश-भीवश्च बाली च मेघराजो दशवरः । टिट्ठिभोविटभूतश्च संह्लादश्चेन्द्रतापनः” भा० स० प० ०० अ० वरुणसभावर्येण ।

इन्द्रतूल न० इन्द्रस्यैव तूलमाकाशे उड्डियमानत्वात् । आकाशे मरुता चाल्यमाने कार्पासे सूत्रे तिका० ।

इन्द्रतोया स्त्री इन्द्रमैश्वर्यान्वितं तोयमस्याः, इन्द्रेण पूरितं तोयमस्या वा । गन्धसादनसमीपस्थे नदीभेदे । “इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धसादनसन्निधौ” भा० अनु० प० २४ ।

इन्द्रदमन पु० “बाणस्य चेन्द्रदमनो लौहिलासदपद्यत” हरिवं० ३७० उक्ते बाणासुरपुत्रभेदे ।

इन्द्रदारु पु० इन्द्रस्य तदुध्वजस्य साधनं दारु । देवदारुवृक्षे । इन्द्रध्वजशब्दे ८४६ ई पृष्ठे तस्य तदुध्वजसाधनत्वम् दृश्यम् । इन्द्रद्रुमादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रद्युम्न इन्द्रस्यैव द्युम्नं धनमस्य । भालवेये ऋषिभेदे २ असुरावताराराजभेदे श्रावणभेदे च । तत्र असुररूपोन्मथः कृष्णेन हतः यथा । “इन्द्रद्युम्नोहतः कोपाद्युवनश्च कसे-रमान् । हतः सौमपतिः शाल्वस्तथा सौमं च पातितम्” भा० व० १२ अध्याये कृष्णं प्रति व्यासवा-क्यम् । ऋषिभेदस्तु । “ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे वक्त्रं दान्भ्रम-पूजयन्तित्युपक्रमस्य “द्वैपायनो नारदश्च जामदग्नः पृथुश्चवाः । इन्द्रद्युम्नोभालविश्व कतचेताः सहस्र-पात्” इति कतिचित् ब्राह्मणानभिधायाह । “एते चान्ये च बहुवोब्राह्मणा संशितव्रताः । अजातशत्रु-मानर्चुः पुरन्दरमिवर्षयः” भा० व० २६ अ० । राजभेदस्तु मार्कण्डेयादपि प्राचीनः तत्कथा भा० व० १८८ अ० । युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यम् । “स ताहु-वाचास्त्रि खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीण-

पुण्यस्त्रिदिवात् प्रच्युतः कीर्त्तिर्म्म व्युच्छिन्नेति स मा-
सुपातिष्ठदथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति । तमह-
मब्रवं न वयं वासायनिकाः कार्यवेष्टाकुलत्वान्न प्रत्य-
भिजानास्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठानं न शरीरोपतापेनात्मनः
समारभामोऽर्थानामनुष्ठानं स मासुवाच अस्यन्यस्वत्तश्चिर-
जात इति तमहमब्रवम् अस्ति खलु हिमवति प्रावा-
रकक्षौ नामोलूकः प्रतिवसति स मत्तश्चिरजातो भवन्तं
यदि जानीयादितः प्रकष्टे चाध्वनि हिमवांस्तत्तासौ
प्रतिवसतीति । ततः स ममाश्चो भूत्वा तत्तावहृद्यत्वं
बभूवोलूकः अथैनं स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां
भवानिति । स महूर्त्तमिव ध्यात्वाऽब्रवीदेनं नाभिजानामि
भवन्मिति । स एवमुक्त इन्द्रद्युम्नः पुनस्तत्तलूकमब्रवी-
द्वाजर्षिः । अथास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात इति
स एवमुक्तोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रद्युम्नं नाम सरस्तस्मिन्नाडी-
जङ्घो नाम वक्रः प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजाततरस्तं
पृच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नो साञ्जोलूकमादाय तत्तरोऽगच्छ-
द्यत्तासौ नाडीजङ्घो नाम वक्रो बभूव । सोऽस्माभिः पृष्टो
भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति स एनं सुहूर्त्तं
ध्यात्वाऽब्रवीद्वाभिजानास्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ततः
सोऽस्माभिः पृष्टः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स
नोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रद्युम्नं सरस्तकूपरो नाम कच्छपः
प्रतिवसति स मत्तश्चिरजाततरः स यदि कश्चिद्वदमि-
जानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छध्वमिति । ततः
स वक्रस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास । अस्यस्माक-
मभिप्रेतं भवन्तं कश्चिदर्थमभिप्रेतुं साध्यागम्यतां ता-
वदिति तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरसः उवाचाभ्यगच्छ-
द्यत्वं तिष्ठामो वयं तस्य सरस्तरीरे आगतञ्चैनं वयमपृच्छाम
भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति । स सुहूर्त्तं
ध्यात्वा वाष्पसम्पूर्णनयन उद्विग्नहृदयो वेपमानो विसंज्ञ-
कल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत् । कथमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामी-
ह ह्यनेन सहस्रकृत्वश्चितिषु यूपा आहिताः । सरस्वदेमस्य
दक्षिणाभिर्हृत्ताभिर्गौभिरतिक्रममाणाभिः कृतम् । अत्र
चाहं प्रतिवसामीति । अथैतत् सकलं कच्छपेनोदाहृतं
श्रुत्वा तदनन्तरं देवलोकाद्देवरथः प्रादुरासीराद्वाचस्याश्रू-
यन्त इन्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचितं स्थानं
प्रतिपद्यस्व कीर्त्तिसानख्यव्यो याहीति” ।

एतत्सरश्चोक्तवाक्ये वर्णितं तज्ज्ञाधिकृत्य । “इन्द्रद्यु-
म्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च । शतशृङ्गं महाराज !

तापसः समतप्यत” इत्युक्तेः शतशृङ्गपर्वतसमीपे
हंसकूटानन्तरं तत्सरः इति गम्यते । “हंसकूटस्य
यच्छृङ्गमिन्द्रद्युम्नसरः प्रति” इति हरिवं० १५७ उक्तेश्च
हंसकूटसन्निकटत्वमस्यावगम्यते । पुरुषोत्तममूर्त्तिप्रकाश-
कस्यापरः पुरुषोत्तमशब्दे तद्विदितव्यमिति ।

इन्द्रद्रु पु० इन्द्रस्य इन्द्रध्वजार्थोद्गुः । अर्जुनपृष्ठे । तस्य तद्-
ध्वजनिर्माणे प्रथमोपात्तत्वात् तथात्वम् । इन्द्रध्वजशब्दे
विदितिः । इन्द्रनामा द्रुः । शकुटजपृष्ठे राजनि० ।

इन्द्रद्रु म न० इन्द्रद्रुवत् विग्रहः । अर्जुनपृष्ठे शब्दर० ।
इन्द्रधनुस् न० इन्द्रे इन्द्रस्वामिके भेदे धनुर्वि । इन्द्रायुध-
शब्देवक्ष्यमाणे पदार्थे “विद्युतोऽग्निभेषांश्च रोहितेन्द्र-
धनूंषि च” मनुः । तस्य ऋजुत्वे रोहितत्वम् । वक्रत्वे
इन्द्रधनुश्चमिति भेदः ।

इन्द्रध्वज पु० इन्द्रस्य तत्सन्तोषार्थोध्वजः । भाद्रशुक्ल
द्वादश्यां स्वराज्ये पृच्छादिशस्यद्वयार्थं तत्प्रीतये राज्ञा
क्रियमाणे ध्वजे तदुत्पत्तितत्करणप्रकारादि दर्शितं
पृष्ठसंहितायां यथा

“ब्रह्माण्मूर्चुरमरा भगवच्छक्ताः स्म नासुरान् समरे । प्रति-
योधयितुमतस्त्वं शरण्यं शरणं ससुपयाताः । देवानुवाच
भगवान् क्षीरोदे केशवः स वः केतुम् । यं दास्यति तं
दृष्ट्वा नाजौ स्यास्यन्ति वो दैत्याः । लब्धवराः क्षीरोदं
गत्वा ते तदुवुः सुराः सेन्द्राः । श्रीवत्साङ्गं कौस्तुभ-
मणिकिरणोज्झासितोरस्तम् । श्रीपतिमचिन्त्यमसमं सम-
न्ततः सर्वदेहिनां सूक्ष्मम् । परमात्मानमनादिं विष्णु-
मविज्ञातपर्यन्तम् । तैः संस्तुतः स देवस्तुतोष नारायणो
ददौ चैषाम् । ध्वजमसुरसुरवधृष्टकमलवनतुषारतोष्णां-
शुम् । तं विष्णुतेजोभयमष्टचक्रे रथे स्थितं भासति
रत्नचित्ते । देदीप्यमानं शरदीव सूर्थं ध्वजं समासाद्य
सुमोद शक्रः । सकङ्क्षणीजालपरिक्लृतेन स्रक्कलघण्टापि-
टकान्वितेन । ससुच्छित्तेनासरराड् ध्वजेन निन्ये विनाशं
समरे ऽरिसैन्यम् । उपरिचरस्यासरपो वसोर्ददौ चेदिपस्य
वेषुभयोस् । यष्टिं तां स नरेन्द्रो विधिवत्सम्पूजयामास ।
प्रीतो महेन मघवान् प्राहैवं ये नृपाः करिष्यन्ति ।
वसुबलहेसवन्तस्ते भुवि सिद्धाज्ञा भविष्यन्ति । सुदिताः
प्रजाश्च तेषां भययोगविवर्जिताः प्रभूताङ्गाः । ध्वज एव
चाभिधास्यति जगति निमिच्चैः फलं सदसत् । पूजा तस्य
नरेन्द्रैर्वैकुण्ठद्विजयार्थिभिर्विधा पूर्वम् । शक्राक्षया प्रयुक्ता
तामागमतः प्रवक्ष्यामि । तस्य विवानं शुभकरादिवस-

बलत्वमङ्गलमूहैः । प्रास्थानिकैर्वनमियाद्देवज्ञः स्तव-
धारश्च । उद्यानदेवतालयपितृवनवल्मीकमार्गचितिजाताः ।
कुजोर्ध्वशुष्ककण्टकिवल्लीवन्दाकयुक्ताश्च । बद्धविहगालय-
कठोरपवनानलपीडिताश्च ये तरवः । ये च स्युः स्त्रीसज्जा
न ते शुभाः शक्रकेतव्ये । अथो ऽर्जुनो ऽश्वकर्णः प्रियक-
थवोदुम्बराश्च पञ्चैते । एतेषामन्यतमं प्रशस्तमथवाऽमरं
दृक्षम् । गौरासितक्षितिभवं सम्मूज्य यथाविधि द्विजः
पूर्वम् । विजने समेत्य रालौ स्पृष्ट्वा ब्रूयादिभं मन्त्रम् ।
‘यानीह दृष्टे भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमो ऽस्तु वः । उप-
हारं गृहीत्वेभं क्रियतां वासपर्ययः । पार्थिवस्त्वं वरयते
स्वस्ति ते ऽस्तु नगौत्तम । ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं
प्रतिगृह्यताम्’ । किन्ध्यात् प्रभातसमये दृक्षसदकप्राङ्मुखो
ऽपिवा भूत्वा । परशोर्जर्जरशब्दो नेष्टः स्निग्धो घनश्च
हितः । नृपजयदमविध्वस्तं पतनमनाकुञ्चितं च पूर्वो-
दक् । अविलम्बं चान्यतरौ विपरीतमतस्त्वजेत्यतितम् ।
क्षित्वाग्ने चतुरङ्गुलमष्टौ मूले जले क्षिपेद्यष्टिम् । उद्धृत्य
पुरद्वारं शकटेन नयेन्मनुष्यैर्वा । अरभङ्गे बलभेदो नेत्या
नाथो बलस्य वित्तये । अर्थक्षयो ऽन्तर्भङ्गे तथापि सङ्गे
च वर्धकिनः । भाद्रपदशुक्लपक्षस्याष्टम्यां नागैर्द्वे तो राजा ।
दैवज्ञसचिवकञ्चुकिविप्रप्रसूखैः सुवेषधरैः । अहताम्बर-
संवीतां यष्टिं पौरन्दरीं पुरं पौरैः । सगन्धधूपयुक्तां
प्रवेशयेच्छुद्धतूर्यैः । रुचिरपताकातोरणवनमालालङ्कृतं
प्रहृष्टजनम् । सम्मार्जिताचितपथं सुवेषगणिकाजना-
कीर्णम् । अभ्यर्चितापणगृहं प्रभूतपुण्याहवेदनिर्घोषम् ।
नटनतकिण्यज्ञैराकीर्णचतुष्पथं नगरम् । तत्र पताकाः खेता
विजयाय भवन्ति रोगदाः पीताः । जयदाश्च चित्ररूपा
रक्ताः शस्त्रप्रकोपाय । यष्टिं प्रवेशन्तीं निपातयन्तो भयाय
नागाद्याः । बालानां तलशब्दे सङ्क्रामः सत्त्वशुद्धे वा ।
सन्तव्य पुनस्तच्चा विधिवद्यष्टिं प्ररोपयेद्यन्त्रे । जागर-
मेकादश्यां नरेश्वरः कारयेच्चास्याः । सितवस्त्रोष्णीषधरः
पुरोहितः शाक्रवैष्णवैर्मन्त्रैः । जुहुयादग्निं संवत्सरो
निमित्तानि स्तुतोयात् । इष्टोद्भवाकारः सुरभिः स्निग्धो
घनो ऽनलो ऽर्चिष्मान् । शुभकदतो ऽन्यो नेष्टो यात्रायां
विस्तरोऽभिहितः । स्वाहावसानसमये स्वयमुज्ज्वलाचिः
स्निग्धः प्रदक्षिणशिखो ज्ञातभृगु नृपस्य । गङ्गादिवाकर-
सुताजलचारुहारां धालीं सङ्हरसनं वशगां करोति ।
चाभीकराशोककुरङ्गकाण्डवैदूर्यनीलोत्पलसन्निभेऽग्नौ न ।
विध्वान्तमन्तर्भवनेऽवकाशं करोति रत्नांशुहृतं नृपस्य । येषां

रथौघाण्वमेषदन्तिनां समखनो ऽग्निर्यदिवापि दुन्दुभेः ।
तेषां मदान्वेभघटाविघट्टिता भवन्ति याने तिमिरोपमा
दिशः । ध्वजकुम्भहयेभभूयतामनुकूपे वशमेति भूयताम् ।
उद्यास्तधराधराधरा हिमवद्विन्ध्यपयोधरा धरा । द्विरद-
मदमहीसरोजलाजैर्द्वितमधुना च ज्ञाताशने सगन्धे । प्रणत-
नृपशिरोमणिप्रभाभिर्भवति पुरश्चरितेव भूर्न्दपस्य ।
उक्तं यदुत्तिष्ठति शक्रकेतो शुभाशुभं सप्रसरोचिरूपैः ।
तज्जन्मयज्ञपहशान्तियात्राविवाहकालेष्वपि चिन्तनीयम् ।
गुडपूपपायसाद्यैर्विप्रानभ्यर्च्य दक्षिणाभिश्च । श्रवणेन द्वाद-
स्याम् उपोष्याऽन्यत्र वा श्रवणात् । शक्रकुमार्यः
कार्याः प्राह मनुः सप्त पञ्च वा तज्ज्ञैः । नन्दोपनन्द-
सज्ज्ञैः पादेनार्धेन चोच्छायात् । षोडशभागाभ्यधिके
जयविजये द्वे वसुध्वरे चान्ये । अधिका शक्रजनित्री मध्ये
ऽष्टांशेन चैतासाम् । प्रीतैः कृतानि विवर्धयानि पुरा
भूषणानि सुरकेतोः । तानि क्रमेण दद्यात् पिटकानि
विचित्ररूपाणि । रक्ताशोकनिकाशं चतुरङ्गं विश्वकर्मा
प्रथमम् । रसना स्वयम्भवा शङ्करेण चानेकवर्णधरो !
अष्टाश्रि नीलरक्तं तृतीयमिन्द्रेण भूषणं दत्तम् । असितं
यमस्रतुर्थं मरुतरक्तं कान्तिसदयच्छत् । मञ्जिष्ठाभं वरुणः
षडश्रि तत्पञ्चमं जलोर्मिनिभम् । मायूरं केयूरं षष्ठं वायु-
जलदनीलम् । स्कान्दः स्वं केयूरं सप्तममददद्भजजाय बद्ध-
चितम् । अष्टममनलज्वालासङ्काशं हव्यभुग्दत्तम् । वैदूर्य-
सदृशमिन्दुर्नवम् अथैवकं ददावन्त्यत् । रथचक्राभं दशमं
सूर्यस्वटा प्रभाचयैर्युक्तम् । एकादशशुद्धं शं विषे देवाः सरोज-
सङ्काशम् । द्वादशमपि च निवशं सुनयो नीलोत्पलाभासम् ।
किञ्चिद्भजोर्ध्वनिर्गतसुपरि विशालं तयोदशं केतोः ।
शिरसि दृक्ष्यतिशुक्रौ लोचारससन्निभं ददतुः । यद्य-
द्येन विनिर्भितमसरेण विभूषणं ध्वजस्यार्थं । तत्तत्तद्देवत्वं
विज्ञातव्यं विपश्चिद्धिः । ध्वजपरिमाणत्वं प्रशः परिधिः
प्रथमस्य भवति पिटकस्य । परतः प्रथमात्मयसादृतां-
शाष्टांशहीनानि । कुर्यादहनि चतुर्थे पूरणमिन्द्रध्वजस्य
शास्त्रज्ञः । सनुनां चागमगोतान् मन्त्रानेतान् पठेन्नयतः ।
‘हरार्कवैवस्वतशक्रसोमैर्धनेशवैश्वानरपाशश्चिद्धिः । सहर्षि-
सिद्धिः सदिगसुरोभिः शुक्राङ्गिरःस्कन्दमरुद्वैष्यै । यथा
त्वमूर्जस्कर । नैकरूपैः समर्चितस्त्वाभरणैरुदारैः । तथेह
तान्याभरणानि देव ! शुभानि सन्प्रीतमना गृह्णाण । अजो
ऽव्ययः शाश्वत एकरूपो विष्णुर्वराहः पुरुषः पुराणः ।
त्वमन्तकः सर्वहरः क्षयानुः सहस्रशीर्षा शतमन्युरीहः ।

कविं सप्तजिह्वं त्वातारं त्वाम् इन्द्रमवितारं सुरेशम् ।
 शक्रं दत्तहृणं सुप्रेषम् अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्तु । प्रपू-
 रणे चोच्छ्रयणे प्रवेशे स्नाने तथा माल्यविधौ विसर्गे । पठे-
 दिमान्नृपतिः सोपवासो मन्त्राञ्जुभान् पुरुहूतस्य केतोः ।
 कृतध्वजादर्शफलाधिचन्द्रैर्विचित्रमालाकदलीकुदण्डैः । स-
 व्यालविहैः पिटकैर्वाचैरलङ्कृतं दिक्षु च लोकपालैः ।
 अक्लिन्नरज्ज्वा दृढकाष्ठमाटकं विलिप्यन्तार्गलपादतोरणम् ।
 उत्थापयेत्तन्म सहस्रचक्षुषः सारद्दुमाभग्नकुमारिकान्वि-
 तम् । अविरतजनरावं सङ्गलाशीः प्रणामैः पटुपटह-
 ष्टदङ्गैः शङ्खभेर्यादिभिश्च । श्रुतिविहितवचोभिः पापठ-
 द्विश्च विप्रैरशुभरहितशब्दं केतुसत्यापयित । फलदधि-
 दृष्टलाजाक्षौद्रपुष्पाग्रहस्तैः प्रणिपतितशिरोभिस्तुष्टुवद्विश्च
 पौरैः । दृष्टमनिमिषभर्तुः केतुमोशः प्रजानाम् अरि-
 नगरनताम् कारयेद्दिङ्बुधाय । नातिद्रुतं न च विलम्बि-
 तमप्रकम्पाम् अन्वस्तमाल्यपिटकादिविभूषणं च । उत्थान-
 मितमशुभं यदतो ऽन्यथा स्यात् तच्छान्तिभिर्नरपतेः
 शमयेत्पुरोधाः । क्रव्यादकौशिकक्रपोतककाककङ्कैः केतु-
 स्थितैर्महदुशन्ति भयं नृपस्य । चापेण चापि युवराज-
 भयं वदन्ति श्येनो विलोचनभयं निपतन् करोति । कृत-
 भङ्गपतने नृपस्युत्तस्करादुक्ष करोति निबोदनम् । हन्ति
 चाप्यथ पुरोहितसुक्ता पार्थिवस्य सहिषीमशनिश्च । राज्ञो-
 विनाशं पतिता पताका करोत्यष्टपिं पिटकस्य पातः ।
 मध्याग्रमूलेषु च केतुभङ्गो निहन्ति सन्त्रिज्जितिपालपौरान् ।
 धूमावृते शिखिभयं तमसा च मोहो व्यालैश्च भग्नपतितैर्न
 भवन्त्यसात्याः । ग्लान्यन्यदुक्प्रवृत्तिं च क्रमशो द्विजाद्या
 भङ्गे च वर्द्धकिबधः कथितः कुमार्याः । रज्जुत्वाङ्ग-
 च्छेदने बालपीडा राज्ञो मातुः पीडनं मातृकायाः ।
 यद्यत्कुर्युर्बालकाधारणा वा तत्तत्तादृग्भावि पापं शुभं
 वा । दिनचतुष्टयसंस्थितमर्चितं समभिपूज्य नृपो ऽहनि
 पञ्चमे । प्रकृतिभिः सह लक्ष्यं विसर्जयेद् बलभिदः खबला-
 भिविष्टद्वये । उपरिचरवसुप्रवर्तितं नृपतिभिरप्यनु सन्तं
 कृतम् । विधिमिममनुमन्य पार्थिवो न रिपुहंतं भयमाप्नुया-
 दिति । ध्वज प्रमाणादि ति० त० कालि० पु० उक्तं यथा ।
 “अर्जुनोऽयश्चकर्णश्च प्रियकोधवएव च । औडुम्बरश्च पञ्चैते
 केत्वर्थे सत्तमाः स्मृताः । अन्ये च देवर्षाद्याः शाला-
 द्यास्तस्त्वयथा । तच्च दृष्टं तदेदात्रौ स्मृष्टं सन्त्रिमि-
 षठेत्” । तदेत् च्छेदयेत् । “यानि दृष्टे तु भूतानि तेभ्यः
 खस्ति नमोऽस्तु वः । उपहारं गृहीत्वैव क्रियतां वा-

सपर्ययः । पार्थिवस्त्वं वरयते खस्ति तेऽस्तु नमोत्तम ! ।
 ध्वजार्थं देवराजस्य पूज्यं प्रतिगृह्यताम्” । ततोऽपरे
 द्धि तं कृत्वा मूलमष्टाङ्गुलं पुनः । जले क्षिपेत्तदप्यस्य
 च्छिच्छेत्तत्तं चतुरङ्गुलम् । ततो नीत्वा पुरद्वारं केतुं नि-
 र्माय तत्तैव । शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे केतुं वेदिं प्रवेश-
 येत् । द्वाविंशद्वस्तमानस्तु अवधमः केतुरुच्यते । द्वाविं-
 शत्तु ततोऽप्यायान् द्वाचत्वारिंशदुत्तमः । कुमार्यः पञ्च
 कर्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम ! । शालमयस्तु ताः सर्वास्त्व-
 पराः शक्रमाटकाः । केतोः पादप्रमाणेन काय्याः शक्र-
 कुमारिकाः । माटकाङ्गप्रमाणात्तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा ।
 एवं कृत्वा कुमार्यश्च माटकां केतुमेव च । एकादश्यां
 सिते पक्षे यष्टोनामधिवसनम् । अधिवास्य ततोयष्टी
 गन्धद्वारादिमन्त्रकैः । द्वादश्यां मण्डलं कृत्वा वासवं
 विस्तृतात्मकम् । अच्युतं पूजयित्वा दौ शक्रं पश्चात् प्र-
 पूजयेत् । शक्रस्य प्रतिमां कुर्यात् कानकीं दारवीं तथा”
 कानकीं कनकमयीम् “अन्यतैजसभूतां वा सर्वाभावे तु गृहस-
 यीम् । तां मण्डलस्य मध्ये तु पूजयित्वा विशेषतः ।
 ततः शुभे सुहूर्ते तु केतुसत्यापरेनृपः । “वज्रहस्त ! सु-
 रारिष ! वरुणेव ! पुरन्दर ! चोकार्थं सर्वलोकानां पू-
 ज्यं प्रतिगृह्यताम् । एष्टोहि सर्वामरसिद्धसङ्घैरभिदु-
 तोबज्रधरामरेश ! । ससुखितस्त्वं श्रवणाद्यपादे गृह्णाण
 पूजां भगवन्नमस्ते” । इति मन्त्रेण तन्त्रेण नानानैवेद्यव-
 न्दनैः । घटेषु दश दिक्पालान् ग्रहांश्च परिपूजयेत् ।
 साध्यादीन् सकलान् देवान् मातृः सर्वास्त्वनुक्रमात् ।
 ततः शुभे सुहूर्ते तु ज्ञानिवर्द्धकिसंयुतः । केतुपत्यानभू-
 मितु यज्ञवेद्यास्तु पश्चिमे । विप्रैः पुरोहितैः सार्द्धं
 गच्छेद्वाजा सुमङ्गलैः । रज्जुभिः पञ्चभिर्विह्वं यन्त्रलिष्टं
 समाटकम् । कुमारोभिश्च संयुक्तं दिक्पालानाञ्च प-
 ट्टकैः । यथावर्त्यैथ्यादेशैर्यो जितैर्वस्त्रवेष्टितैः । सुतं तं
 किङ्किणीजालैर्वृहद्वष्टाद्विचारैः । चित्रमाल्याम्बरै-
 र्चापि चतुर्भिः परितोरणैः । उत्थापयेत्तद्वाकेतुं राजा
 माल्यैः शनैः शनैः । प्रतिमां तां नयेन्मूलं केतोः शक्रं
 विचिन्तयन् । यजेत्तु पूर्ववत्तत्र शचीं मातलिमेव च ।
 जयन्तं तनयं तस्य वज्रसैरावतं तथा । ग्रहांश्चार्थ्यं च
 दिक्पालान् सर्वांश्च गणदेवताः । पूजितानाञ्च देवानां
 शशङ्कोमं समाचरेत् । होमान्ते तु बलिं दद्यात् वासवाय
 महालयने । तिलं दत्तं चाक्षतञ्च पुष्पं दूर्वां तथैव च ।
 एतैस्तु जुहुयादेतान् स्वैः स्वैर्मन्त्रैर्नरोत्तमः । ततोहो-

भावसाने तु ब्राह्मणानपि भोजयेत् । एवं प्रपूजयेन्नित्यं
सप्तरात्रं दिने दिने । त्वतारमिति सन्तोऽयं वासवस्य
परः प्रियः । एवं कृत्वा दिवाभागे शक्रोत्थापनमादितः ।
अवणक्षुतायाञ्च द्वादश्यां पार्थिवः स्वयम् । अन्तपादे
भरण्यास्तु निशि शक्रं विसर्जयेत् । सुप्तेषु सर्वलोकेषु
यथा राजा न पश्यति । “साङ्गं सुरासुरगणैः पुरन्दर !
शतक्रतो ! । उपहारं गृहीत्वेनं महेन्द्रध्वज गम्यताम्” ।
उत्पाते सप्तरात्राणि तथोपप्लवदर्शने । व्यतीत्य शनि-
भौमौ च अन्यत्वेऽपि विसर्जयेत् । यस्मिन्कस्मिन् दिने
चैव सूतकाले विसर्जयेत् । तथा रक्षेन्नृपः केतुं न पते-
च्छकुनिर्यथा । शनैः शनैः पातयेत्तं यथोत्थापनमादितः ।
विष्टुष्टं शक्रकेतुं तं सालङ्कारं तथा निशि । क्षिपेदनेन
सन्नेष अगाधे सलिले नृपः । “तिष्ठ केतो ! महाभाग !
यावत्संवत्सरं जले । भवाय सर्वलोकानामन्तराय-
विनाशक !” । उत्थापयेत्तूर्थरवैः सर्वलोकस्य वै पुरः । एवं
यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः । न तस्य राज्ये दुर्भिक्षं
नेतयो नाप्यधर्मकृत्” । “इन्द्रध्वजसमुत्थानं प्रसादान्न
कृतं यदि । तदा द्वादशमे वर्षे कर्तव्यं नान्तरा पुनः”
ति० त० भविष्य० । पञ्चमाष्टमदिनयोर्विसर्जने शक्त्यपेक्षया
व्यवस्था । इन्द्रकेतुशक्रध्वजादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रनक्षत्र न० । इन्द्रस्वामिकं नक्षत्रम् । ज्येष्ठानक्षत्रे तस्य
तत्स्वामिकत्वात् तथात्वम् । अन्तेषां ऋ ४८६ पृष्ठे नक्षत्रे-
श्वरा उक्ताः । इन्द्रनामकं नक्षत्रम् । २ फल्गुनीनक्षत्रे च ।
फल्गुनीनक्षत्रस्य इन्द्रनामकत्वमाह शत० ब्रा० २, १,
२, ११ । यथा “फल्गुनीध्वनी आदधीत । एता वा इन्द्र-
नक्षत्रं यत्फल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिनाम्नोऽर्जुनो हवै नामेन्द्रो-
यदस्य गुह्यं नामार्जुन्यो वै नामैतास्त्वा एतत् परोक्षमाच-
क्षते फल्गुन्य इति कोऽज्ञेतस्या गुह्यं नाम यहीतुम्
इन्द्रो वै यजमानस्तत्तस्य एवेतन्नक्षत्रं अग्नी आधत्ते”

इन्द्रनेत्र न० ६ त० । शक्रनेत्रे २ सहस्रसंख्यायाञ्च ।
इन्द्रनील पु० इन्द्र इव नीलः श्यामः । (पान्ना) इति
ख्याते जरकतमतमणौ” तल्लक्षणसूक्तं रत्नपरोक्षायां
“क्षीरमध्ये क्षिपेक्षीलं क्षीरक्षेत्रे क्षीलतां व्रजेत् । इन्द्रनील
इति ख्यातः सर्वरत्नोत्तमोत्तमः” । अस्य नीलवर्णत्वं च
रवौ गङ्गायमुनासंगमे यमुनासादृश्याय वर्णितम् यथा
“कचित् प्रभातेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा
अन्यत्र साला सितपङ्कजानामिन्द्रीवरैस्तुखचितान्तरैव”
“प्राप्तेन्द्रनीलं किमुतोऽन्यथैव” रघुः । “एकं सुक्तागुण-

मिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्” “पेशलैरिन्द्रनीलैः” मेघदू० ।
अस्य हिं हलदीपसम्भवत्वे महानीलसंज्ञा यथा हि “महा-
महानीलशिलाखः पुरः” माघव्याख्यायां सल्लिनाथेन
“सिंहहास्याकरोद्भूता महानीलास्तु ते स्मृताः” इति अम-
रस्यवाक्यं प्रमाणतयोन्यस्तम् । “वापीषन्तर्महानीलद-
लासु” माघः वाख्याने तेन तथेवोक्तम् ।

इन्द्रपत्नी स्त्री ६ त० । इन्द्रोऽसौ जयायां शय्याम् । “उताहमस्मि-
वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत् सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः” ऋ०
१०८६, ६ । इन्द्रस्य पतिः पालयितो ‘सपूर्वाञ्चेति’ पा०
डोप् लुक् च । २ इन्द्रपालयितोषु इडादिषु तिष्ठसु देवेषु
च “होता यत्तत्सिद्धोदेवीनं भेषजं त्वयस्तिष्ठातवोऽपस
इडासरस्वती भारती महीः । इन्द्रपत्नीर्हविष्मतीः” यजु०
२८, ८ । “इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पालयित्रः, वेदो० शची
तु शुक्रग्रहस्य प्रत्यधिदेवता “शची प्रत्यधिदेवतमिति शुक्र-
ध्यानम् । विवाहादौ पूजनीयषोडशमाहकालगता च ।
इन्द्रपत्नी स्त्री इन्द्र इव लोलं पश्यं मस्याः जातित्वात् डोय् ।
ओषधिभेदे । “कालालुसाय्यं गुरुकोचसुञ्जारास्त्राशोत
शिवेन्द्रपत्नीः” सुशु० ।

इन्द्रपर्वत पु० इन्द्रनामकः पर्वतः । १ महेन्द्रपर्वते इन्द्रवर्षः
पर्वतः । २ नीलवर्णे गिरिभेदे “वैदेहस्यस्तु कौन्तेय इन्द्र-
पर्वतवासिनः । किरातानामधिपतीनजयत् सप्त
पाण्डवः” भा० सं० २८ अ० ।

इन्द्रपुत्रा स्त्री इन्द्रः पुत्रो यस्याः । अदित्याम् । तस्या इन्द्र-
जननीत्वात् तथात्वम् ।

इन्द्रपुष्पी स्त्री इन्द्र इव नीलं पुष्पमस्याः जातित्वात् डोय् ।
(विषलाङ्गला) जाङ्गलीष्टके । “अर्कालर्ककरद्भृद्वयनागदन्तो-
मयूरकभागीरास्त्रेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्चेतेत्यादि” सुश्रुतः । वा कपि
अतश्चे इन्द्रपुष्पिकाप्यत्र

इन्द्रपुरोहित पु० ७ त० । सुराचार्यो बृहस्पतौ
इन्द्रप्रमति पु० ऋग्वेदाध्ययनार्थं व्यासेन शिष्यत्वेन गृहीतस्य
पैलस्य ऋषेः शिष्यभेदे । “प्रथमं व्यासशिष्यस्तु पैल ऋग्-
वेदपादपम् । इन्द्रप्रमतये प्रादात् विभज्य पञ्च संहिताः”
अग्नि पु० । “एकैकां संहितां वृद्धान् एकैकस्मै ददौ विभुः ।
पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह” । इत्युपक्रम्य
“पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमतये मुनिः” भाग० १२ स्क० ६ अ०
इन्द्रप्रस्थ न० इन्द्रस्य इन्द्रस्थानमेरोः प्रस्थ इव (दिक्कृति)
ख्याते पुरे । “इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः”
माघः । “इन्द्रप्रस्थं लकप्रस्थं माकन्दं वारणावतम् । इति

मे चतुरोऽयामानुकञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्” वेणी० खाण्डव-
प्रस्थे शुचिष्ठिरेण यदभिनवपुरं निर्मितं तदिन्द्रप्रस्थतया
विख्यातम् । तदेतत् भारते आ० २० ई० व० वर्षितम् ।
‘प्रतिगृह्यतु तद्वाक्यं न्यप सर्वे प्रणम्य च । प्रतस्थिरे ततो
घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः । अर्द्धं राज्यस्य सम्प्राप्य खाण्ड-
वप्रस्थमाविशन् । ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरो-
गमाः । मण्डयाञ्चक्रिरे तद्वै पुरं स्वर्गावदच्युताः । ततः
पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः । नगरं माप-
मासुर्द्वै पायनपुरोगमाः । सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिर-
लङ्कृतम् । प्राकारेण च सम्पन्नं दिवसादृत्य तिष्ठता ।
पाण्डुराश्वप्रकाशेन सोमरश्मिनिभेन च । शुशुभे तत्पुर-
ञ्चैव नागैर्भोगवती यथा । द्विपक्षगण्डप्रस्थैर्द्वारैः
सौधैश्च शोभितम् । गुप्तमन्त्रचयप्रस्थैर् गोपुरैर्मन्दरोपमैः ।
विविधैरपि निर्विद्धैः शस्त्रैर्युतैः सुसंयुतैः । शक्तिभिश्चाटु-
तडि द्विजिह्वैरिव पद्मगैः । तल्लैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे
योधरक्षितम् । तीक्ष्णङ्कुशशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैश्च शोभि-
तम् । विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः । तन्नि-
पिष्टपद्माशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत । मेघवृन्दमिवाकाशे
विद्धं विद्युत्प्रभातम् । तत्र रम्ये शिवे देशे कौरवस्य
निवेशनम् । शुशुभे धनसम्पूर्णं धनाध्यक्षलोपमम्” “एवं
सम्प्राप्य राज्यन्तदिन्द्रप्रस्थं तपोधन !” तत्र २०७ अ० ।

इन्द्रप्रहरण न० ईत० । वज्रास्ते तच्च दधीचोऽसुनेरस्थि-
निर्मितं तत्कथा अश्वनि शब्दे ४ ई ४८० उक्ता ।

इन्द्रभूति पु० हेमचन्द्रोक्ते गौतमगोतमे जिनभेदे ।

इन्द्रभेषज न० इन्द्रेण प्रकाशितं भेषजम् । शुशुभे शब्दरत्ना० ।

इन्द्रमख पु० इन्द्रस्य तत्पूजार्थोमखः । वर्षादौ शक्रतोषार्थं
यज्ञभेदे । स च मखः नन्दादिभिः प्रवर्तितः कृष्णेन
निर्वर्तितश्च तत्र तत्करणे नन्देन हेतुरक्तः भा० १०
स्क० २३ अ० “पर्जन्यो भगवानिन्द्रो मेघास्तस्यात्ममूर्त्तयः
तेऽभिवर्षन्ति भूतानां प्रीणनं जीवनं पयः । तं तात !
वयमन्ये च वार्मुचां पतिमीश्वरम् । इत्यैस्तद्देवता-
सिद्धैर्यजन्ते क्रतुभिर्नराः तच्छेषेणोपजीवन्ति त्रिवर्गफल
हेतवे । पुंसां पुरुषकाराणां पर्जन्यः फलभावनः”
इति नन्देनोक्ते कृष्णेन तन्मखनिवारणेन गोवर्द्धनमखस्य
प्रवर्तनं कृतम् तदपि तल्लोक्तं यथा ‘सत्वं रजस्तम इति
स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः । रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्यं
विविधं जगत् । रजसा नोदितामेवा वर्षन्त्यन्बूनि सर्वतः
प्रजास्तैरेव सिद्ध्यन्ति किं महेन्द्रः करिष्यति । न नः

पुरोजनपदा न यामा न गृह्णा वयम् । वनौकसस्तात !
नित्यं वनशैलनिवासिनः । तस्माद्भवां ब्राह्मणानामग्रे शार-
भ्यतां मखः । यद्विन्द्रमखसम्भरास्तैरयं साध्यतां मखः” ।
भाग० १० स्क० २४ अ० । अधिकं गोवर्द्धनधरशब्दे
वक्ष्यते । “मया ते ऽकारि मघवन् ! मखमङ्गोऽनुगृह्यता ।
मदनुसृतयोनित्यं मत्तस्तेन्द्रत्रिया गृह्यमिति” २७ अ० ।
इन्द्रमह पु० इन्द्रस्य सन्तोषार्थोमहः । इन्द्रसन्तोषार्थं वर्षादौ
कर्त्तव्ये उत्सवभेदे । इन्द्रस्य महोत्सव । वर्षाशरत्कालयोः ।
इन्द्रोत्सव शक्रोत्सवादयोऽप्युभयतः ।

इन्द्रभहकामुक पु० इन्द्रमहे वर्षादिकाले कामुकः काम
यिता । कुकुरे वर्षादावेव तेषां व्यवयधर्मोलोकप्रसिद्धः ।
इन्द्रमार्ग पु० इन्द्रलोकप्राप्त्यर्थोमार्गः । वदरीपाचनसङ्घ-
कष्टस्य तीर्थभेदे । “वदरीपाचनं गच्छेद्वसिष्ठस्याश्रमं गतः”
इत्युपक्रम्य “इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिपः ! ।
अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते” भा० व०
८३ अ० । तच्च जलमयं तीर्थम् “देविकाभिन्द्रमार्गञ्च
स्वर्गविन्दुं विगाह्य च । सप्रगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च
तर्पयन्” भा० व० २५ अ० तत्र अवगाहनतर्पणोक्तेः ।

इन्द्रयव न० पु० इन्द्रस्य कुटजवृक्षस्य यवाकृतिवीजत्वात् यव
इव वीजम् । कुटजवृक्षस्य यवाकारे तिलरसे वीजे स्वनाम
ख्याते । “ऐन्द्रोयवस्त्रिदोषघ्नः संप्राही कटुशीतलः ।
ज्वरातिसाररक्तार्शः कृमिवीर्यकुष्ठलुत् । दीपनो शुद-
कीलास्त्रवातास्त्रह्नेश्च शूलजित्” भावप्र० ।

इन्द्रलाजी स्त्री इन्द्रस्य कुटजस्य लाजा इव लाजायस्याजातत्वात्
लीप । ओषधिभेदे ततः कुर्वा० ख्य । ऐन्द्रलाज्यसङ्घवे त्रि०
इन्द्रलुप्त न० इन्द्र इन्द्रवर्षाणीलः केशो लुप्तोयस्मात् । केश-
नाशके (टाक) ख्याते रोगभेदे । तद्विदानादि “रोम-
कूपालुगं रक्तं पिप्तेन सह मूर्च्छितम् । प्रच्यावयति रोमाणि
ततः क्षौद्रा सशोणितः । कृण्वि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषा
सम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं खालयं रुज्येति च विभाव्यते”
निदा० उक्तम् । निदानटीकाकृता तु इन्द्रलुप्तं श्मश्रुणि
भवति । खालयं शिरोरुहेष्वेव रुज्या सवेदनेति तेषां
भेद उक्तः । वा कप् । इन्द्रलुप्तकं तल्लैवार्थः ।

इन्द्रलोक पु० इन्द्रस्य लोकः भोगभूमिः । असुरावतो-
नामपुरीयुक्ते स्वर्गस्थानभेदे तत्स्थानमसुरावतीशब्दे ३२०
पृष्ठे उक्तं तत्स्वरूपप्राप्तिकारणादिकमुक्तं काशी० । “लोके-
ऽत्र रम ते विप्र ! रुह्यसाधः, पुरी त्वियम् । तपोबलेन
सहता विहिता विश्वकर्षणा । दिवापि कौरुदी यस्यां

सौधश्चोन्नियम् अयेत् । यदा कलानिधिः कापि दर्शेऽ-
दृश्यत्वमावहेत् । तदा स्वयेयसीं ज्योत्स्नां सौधेषु-
निगूहयेत् । यदच्छभितो वीक्ष्य स्वमन्ययोषिद्विशङ्कितः ।
सुग्धा नाशु विशेषितमपि स्नां चित्तशालिकाम् । हर्ष्येषु
नीलमणिभिर्निर्मितेष्वल निर्भयम् । स्वनोलिमानमाधाय
तमोऽहःस्वपि तिष्ठति । चन्द्रकान्तशिलाजालसु तमावा-
मलं जलम् । तत्र चादाय कलसैर्नैच्छन्यन्यज्जलं जनाः ।
कुविन्दा न च सन्त्यत न चात्र पश्यतोहराः । चेलान्यलङ्कृ-
तान्यत यतः कल्पद्रुमार्पणात् । गणका नात्र विद्यन्ते
चिन्ताविद्याविशारदाः । यतश्चिन्तति सर्वेषां विन्तां विन्ता-
मणिर्द्रुतम् । रूपकारा न सन्त्यत रसपाकविचक्षणाः ।
दुग्धे सर्वरसानेका कामधेनुरतोऽनिशम् । कीर्त्तिरुच्चैः श्रवा-
यस्य सर्वतो वाजिराजिषु । रत्नसुच्चैः श्रवाः सोऽत्र ह-
यानां पौरुषाधिकः । ऐरावतो दन्तिवरश्चतुर्दन्तोऽत्र
राजते । द्वितीय इव कैलासोजङ्गमः स्फटिकोष्णचलः ।
तत्परत्नं पारिजातः स्त्रीरत्नं चोर्वशी त्विह । नन्दनं वन-
रत्नं च रत्नं मन्दाकिनी ह्यपाम् । त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या
कोटिः श्रुतिसमीरिता । प्रतीकते सावसरं सेवायै प्रत्यहं
त्विह । स्वर्गेष्विन्द्रपदादन्यत्र विशिष्यते किञ्चन । यद्यन्ति
लोक्यामैश्वर्यं न च तल्लयमनेन हि । अश्वमेधसहस्रस्य
लभ्यं विनिमयेन यत् । किन्तेन तल्लयमन्यत् स्यात् पवित-
मथवा महत् । अर्द्धिं सती संयमनी पुण्यवत्यनितावती ।
गन्धवत्यलकैशी च नैतत्तुल्या महर्द्धिभिः । अयमेव सह-
स्राक्षस्वयमेव दिवस्पतिः । शतमन्त्रुरयं देवोनामान्ये-
कानि नासतः । सप्रापि लोकपाला ये तएनं ससुपासते ।
नारदाद्यैर्निवरैरयमाशोभिर्निज्यते । एतत्स्यैवैष
सर्वेषां लोकानां स्थैर्यमिष्यते । पराजयान्हेन्द्रस्य त्वै-
लोक्यं स्यात् पराजितम् । दनुजा मनुजादैत्यास्तपस्वन्त्य-
यसंयमाः । गन्धर्वयक्षराक्षसि माहेन्द्रपदलिप्सुवः ।
सगराद्यामहीपालावाजिमेधविधायकाः । कृतवन्तो महा-
यत्नं शक्रैश्चर्यजिह्वलवः । निष्प्रत्यूहं क्रतुशतं यः
कश्चित् कुरुतेऽवनौ । जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति
पुलोमजाम् । असमाप्रक्रतुशता वसन्त्यल महोभुजः ।
ज्योतिषोमादिभिर्यागैर्यजन्त्यपि ते द्विजाः । तलाशु-
षडानादि महादानानि षोडश । ये यच्छन्यमलात्मा-
नस्ते लभन्तेऽमरावतीम् । अश्लीववादिनोवोराः संयामेष्वा-
पलायिनः । विश्रान्तावीरशयने तेऽत्र तिष्ठन्ति भूभुजः ।
इत्यहं शात् समाख्याता माहेन्द्रनगरीस्थितः । वायज्-

कावसन्त्यल यज्ञविद्याविशारदाः” १० अ० । “अतिथि-
स्त्विन्द्रलोकेशः” इति मनुना अतिथिपरिचर्याभिरपि
तत्प्राप्तिरुक्ता । एवं राजसूययज्ञेनापि तत्प्राप्तिः
भा० स० उक्ता । शक्रलोकादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रवंशा स्त्री “स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः” इत्त० १०
उक्ते द्वादशाक्षरपादके वर्षष्टभेदे ।

इन्द्रवज्रा स्त्री “स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः” इत्त० १०
उक्ते एकादशाक्षरपादके वर्षष्टभेदे ।

इन्द्रवल्ली स्त्री इन्द्रप्रिया वल्ली शाक० त० । पारिजातलतायाम्
“सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं विश्वस्य कण्टकान्” सुश्रु० ।
(राखालससा) २ इन्द्रवारुण्यां लतायाञ्च इन्द्रवल्लीरित्यत्र ।

इन्द्रवस्ति पु० इन्द्रस्यात्मनो वास्तिरिव । जङ्गममध्यभागे । “इन्द्र-
वस्तिपरिणाहंसपोठकूर्परान्नरायामः षोडशाक्षुलः”
सक्त्विमन्मार्ण लिपतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोमुलफेन्द्रवस्ति-
जातुर्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति” विभज्य “पार्श्वे”
प्रति जङ्गममध्य इन्द्रवस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षये सरणम्”
इति च सुश्रु० । अतोऽस्य जीववसतिस्तल्लयतात्पर्यात् ।

इन्द्रवारुणी स्त्री इन्द्रस्यात्मनोवारुणीव प्रिया । (राखालससा)
तिक्तरायां श्वेतमूलायां पीतपुष्पायां लतायाम् । स्थायं
कन् । इन्द्रवारुणिकापि अत्रैवार्थे ।

इन्द्रवीज न० इन्द्रस्य कुटजस्य बीजम् । इन्द्रये । “चव्ये-
न्द्रवीजं त्रिफलासर्पिर्मांसरसाक्षुभिः” सुश्रु० ।

इन्द्रवृक्ष पु० इ० देवदारुवृक्षे जटाधरः । तस्य इन्द्रध्वजहेतु-
त्वाच्चयात्वम् । तस्मिन्ध्वज साधनत्वहेन्द्रध्वजशब्दे उक्तम् ।

इन्द्रवृद्धा स्त्री “अथातः क्षुद्रोगान् व्याख्यास्याम” इत्यु-
पक्रम्य । “बल्लोकमिन्द्रवृद्धेत्यादि विभज्य” । “पद्मापुष्-
करवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् । इन्द्रवृद्धान् तान्
विद्याद्वातपित्तोत्थितान् भिषक्” सुश्रुतोक्तलक्षणे क्षुद्रो-
गभेदे । “विष्टतानिन्द्रवृद्धान् गृह्णीं जालगृह्णन् ।
हरिविल्लां गन्धनाम्नीं कलां विस्फोटकांस्तथा । पित्तजस्य
विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक्” इति सुश्रु० ।

इन्द्रव्रत न० इन्द्रस्यैव वर्षणे व्रतम् । “वार्धिकांस्तरो भासान्
यथेन्द्रोऽप्यभिवर्षति । तथाभिवर्षेत् स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्र
व्रतं चरन्” इति संह्युक्ते प्रजापातने राजोव्रतभेदे ।

इन्द्रशत्रु पु० इन्द्रः शत्रुः शातयिता यस्य । एतासुरे । इत्ता-
सुरस्य तथात्वमुक्तम् यथा ‘स त्वटा क्षुद्रोप । कुविन्दोऽनुप-
हूतः सोमसमक्षदिति स स्वयमेव यज्ञैश्चक्रं स योद्रोष-
कलसे शुक्राः परिशिष्ट आ यतः प्रवृत्ता चकारेन्द्रशत्रु-

वर्धस्वेति सोऽग्निमेव प्राप्य सम्भूवान्तरैव सम्भूवेत्युक्ते
प्राहुः अग्नीपोमावेवामि सम्भूव सर्वाविद्याः सर्वे ययः
सर्वमज्ञाद्यं सर्वां श्रीम् । स यद्वर्तमानः समभवत् । तस्मा-
द्भूतोऽथ यदपात् समभभक्तत्वादहस्तं दत्तुश्च दनायुश्च ।
मातेव च पितेव च परिजग्दहतस्तस्माद्दानव इत्याहुः अथ
यदब्रवीदिन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति तस्मादुहैनमिन्द्र एव ज-
घानाथ यज्ञ शश्वदवक्ष्यादिन्द्रस्य शत्रुर्वर्धस्वेति शश्वदु ह स
एवेन्द्रमहनिष्यत्” शत० ब्रा० १, ६, २, ८, ९, १०, “इन्द्रशत्रु-
रिति पूर्वपदोदात्ततयेन्द्रः शत्रुर्यस्येति वज्रव्रीहिसमासं
कृत्वा सन्तं प्रयुक्तवानतस्तमिन्द्रो जघान । यद्यसौ अन्यो-
दात्ततया तत्पुरुषसमासेन, इन्द्रस्य शत्रुरिति व्यस्तनि-
र्देशेन वा ब्रूयात्तदानिश्चितमेव स इन्द्रं हन्यात्” इति भा०
भा० तथा च षष्ठीतत्पुरुषेऽलोदात्तस्वरः तथात्वे इन्द्रस्य
शत्रुरित्यर्थको भवेत् वज्रव्रीहौ तु पूर्वपदस्वरतेति तथा तेन
प्रयोगात् तमेव इन्द्रो जघान “अतएव वेदे स्वरहीनतयोच्चा-
रणे यजमानस्यानिष्टं फलं भवति यथोक्तं शिक्षयायाम् ।
“मन्त्रोहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थ-
माह । स वाग्वज्जो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः
स्वरतोऽपराधात्” । उक्तश्रुत्यनुसारिणी कथा भाग० यथा
त्वष्टुः पुत्रस्य विश्वरूपस्य गुणादिकमुपवर्ण्य “तस्यासन्
विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत । सोमपीथं सुरा-
पीथमन्नादमिति शुश्रुम । सर्वे बर्हिषि देवेभ्यो भागं
प्रत्यक्षमुच्चकैः । अवदद्यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप ! ।
स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान् प्रति । यजमानो
ऽवहङ्गागं मातृस्नेहवशात्तुगः । तद्देवहेलनं तस्य धर्मा-
नोकं सुरेश्वरः । आलक्ष्य तरसा भोतस्तच्छीर्षाण्यच्छिन
द्रुषा । सोमपीथं तु यसस्य शिर आसीत् कपिञ्जलः । क-
लविद्धः सुरापीथमन्नादं यत् स तित्तिरिः । ब्रह्महत्या-
मञ्जलिना जघाह यदपीश्वरः । स वत्सरान्ते तदघं भूतानां
स विशुद्धये । भूम्यम्बुद्रुमयोषिदुभ्यश्चतुर्धा व्यभजद्भरिः ।
भूमिस्तुरीयं जघाह खातपूर्वरेण वै । ईरिणं ब्रह्महत्या-
या रूपं भूमौ प्रदृश्यते । तुर्यं केदविरोहेण वरेण जग्द-
र्दुमाः । तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते । शश्वत्
कामवरेणाहस्तुरीयं जग्दः स्त्रियः । रजोरूपेण तस्मा-
होमासिमासि प्रदृश्यते । द्रवमूयोवरेणापस्तुरीयं जग्द-
र्दुमम् । तासु बुद्धदफेनाभ्यां दृष्टं तद्वरति क्षिपन् ।
हतयुत्तस्तत्स्थता जुह्वेन्द्राय शत्रवे । इन्द्रशत्रुर्विवर्जस
मा चिरं जहि विद्विषम् । अथान्वाहार्यपचनादुत्थितो

घोरदर्शनः । कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमयो यथा ।
विष्वग्विवर्जमानं तमिषुमात्वं दिने दिने । दग्धशैल-
प्रतीकाशं सन्ध्याभ्रानीकवर्जसम् । तप्ततान्निशिखाश्लक्ष्णं
मध्याह्नाकौण्डलोचनम् । देदोषमाने तिशिखे शूल आरो-
प्य रोदसी । नृत्यन्नसुखदन्तश्च चालयन्तं पदा महीम् ।
दरोगम्भीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम् । लिहता जिह्वय-
क्षाणि यसता भुवनलयम् । महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भमाणं
मुहुर्भुङ्क्तः । वितस्तादुद्रुवलोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दग्ध ।
येनाष्टता इमे लोकास्तपसा त्वाद्रमूर्तिना । स वै वृत्त
इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः भा० ई० स्क० ८ अ० । ततः
“स इन्द्रशत्रुः कुपितोऽभ्यं तथा सहेन्द्राहुः गदयोपवि-
क्रमः इति” तयोर्युद्धमभिधाय “भित्त्वा वज्रेण तत्कर्त्तुं निष्-
क्रम्य बलभिद्रुषा । उच्चकर्त्तुं शिरः शत्रोर्गिरिष्टङ्गमिवो-
न्नतम्” भाग० ई० स्क० १० अ० इन्द्रेण तस्य इननं वर्णितम् ।

इन्द्रशलभपु० इन्द्रजातः वर्षाकालजातः शलभः । इन्द्रगोपे ।
इन्द्रसारथिपु० ईत० । इन्द्रस्य सारथौ मातलौ ।
इन्द्रसार्वर्णिपु० चतुर्दशे मनौ । “मनुर्वा इन्द्रसार्वर्णिश्चतु-
र्दशमप्यति । उरुगम्बरव्रज्जाद्या इन्द्रसार्वर्णिवीर्यजाः ।
पवित्राश्चाक्षुषा देवाः शुचिरिन्द्रो भविष्यति । अग्नि
बाहुः शुचिः शुक्रो मात्वाताद्यास्तपस्विनः । सत्वायणस्य
तनयो वृहद्भ्रातृसुता हरिः । विनतायां महाराज ! क्रिया-
तन्तून् वितायिता” भा० स्क० १२ अ० हरिवंशे तु “भूत्या-
क्षोत्पादितो देव्यां भौत्योनाम रुचेः सुतः” इति भौत्योत्पत्ति
मुक्त्वा “चतुर्दशेऽथ पर्याये भौत्यस्त्वैवान्तरे मनोः । अग्नीध्रः
कश्यपश्चैव पौलस्त्योभार्गवस्तथा । भार्गवश्चाग्निवज्र
शुचिराङ्गिरस्तथा । युक्तश्चैव तथात्वे यः शुक्रोवांसश्च एव
च । अजितः पौलहश्चैव मान्याः सप्रथयश्च ते इति” चोक्त्वा
“देवतानां गणाः प्रोक्ताः पञ्च वै भरतर्षभ । तरङ्गभोरु
वप्रश्च तरङ्गास्तुयएव च । अभिमानी प्रवीणश्च श्रुतः
संक्रन्दनस्तथा । तेजस्वी सरणश्चैव भौत्यस्ते मनोः सुता ।
भौत्यस्त्वैवाधिकारे तु पूर्णं कल्पस्तु पूर्यते” । अग्निपु० च
“मनुश्चतुर्दशो भौत्यः शुचिरिन्द्रो भविष्यति । चाक्षुषाद्याः
सुरगणा अग्निबाह्वाद्यो द्विजाः । चतुर्दशस्य भौत्यस्य
पुत्रा उरुसुखा मनोः” इत्युक्तं तेन नामभेदविरोधः
कल्पभेदात् समाधेयः ।

इन्द्रसुतपु० ईत० । जयन्ते, २ मध्यमपाण्डवे पार्थे, ३ अर्जुन
वृक्षे, ४ वालिनामके वानरे च । इन्द्रपुत्रादयोऽप्यत्र
इन्द्रसुरसपु० इन्द्रः कुटजवृक्ष इव सुरसः पथ्यरसः । (निशिन्दा)

सिन्धुगरे । अमरे इन्द्रसुरिसेति पाठान्तरे ७० । तत्रैव
इन्द्रसुरा स्त्री इन्द्रस्यात्मनः सुरेव प्रिया । (राखालससा) इन्द्र-
वारुणायाम् राजनि० “वात्ताकुशिलीन्द्रसुरापटोलेत्यादि”
सुशु० । “गुडुचोन्द्रसुरा कृष्णा कुशसर्पपनागरैः । तैलमेभिः
शनैः पक्वं सुरास्त्रादिरसाञ्जु तम्” सुशु० ।

इन्द्रस्तु त्त न० इन्द्रदेवताकं स्तुतम् । ऋग्वेदान्तर्गते स्तुत-
भेदे तच्च “इन्द्रं विश्वा अवीष्टधन्” इत्यादि एकादशशब्दम् ।
अ० १ म० ११ स्तुतम् एतच्च तत्तत्कर्माणि इन्द्रस्तुत्यर्थं प-
ठनीयं तथा द्वारपात्रेन तृणादानादौ मण्डपस्य पूर्वदिशि
पाद्यञ्च “श्रीस्तुतं पावमानञ्च सोमस्तुतं सुमङ्गलम् । शान्त्य-
ध्यायञ्चेन्द्रस्तुतं रजोघ्नं चेति बह्वचौ । पूर्वं द्वारं समा-
श्रित्य पठेतामिति निश्चयः” विधानपारि० ७० । तच्च स्तुतं
तृणादानादिपद्धतौ ६२ छन्दोऽस्माभिः प्रदर्शितम् ।

इन्द्रसेन ७० इन्द्रस्य सेना इव सेना यस्य । १ ऋग्वेदे स च परि-
क्षितः पुत्रभेदः “परिक्षितोऽभवत् पुत्राः सर्वे धर्माधिकोविदाः
कक्षसेनोपसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान् । इन्द्रसेनः
सुषेणश्च भोमसेनश्च नामतः” भा० व्या० ८४ अ० अथञ्च
प्रसिद्धात् परिक्षितः प्राचीनः कुरुवंश्यएव इन्द्राभशब्दे
विद्यते । युधिष्ठिरस्य २ ऋग्वेदे । “इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्याः
परि चतुर्ह्यश । रथैरनुययुः शोभ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः”
भा० व० १ अ० “इन्द्रसेनो विशोकश्च पुरुषार्जुनसारथिः ।
अन्नाद्याहरणे युक्ताः सन्तु मत्प्रियकारिणः” भा० स० १२ अ०
इन्द्रसेना स्त्री इत० । इन्द्रस्य १ सेनायाम् । २ वज्रस्यमातरि
मौडल्यस्य ज्येष्ठ पुत्रपत्न्याम् । “मौडल्यस्य सुतो ज्येष्ठो
ब्रह्मर्षिः सुमहायशः । इन्द्रसेना यतोर्गर्भं वभ्राख्यं प्रत्य-
पद्यत” हरि० १२ अ० “नारायणीवेन्द्रसेना बभूव वश्या
नित्यं सुद्वलसजनीढ” भा० व० ११ १२ अ० ।

इन्द्रसेनानी ७० इन्द्रसेनां नयति नी-क्तिप् ईत० । शक्रस्य
सेनापतौ कार्तिकेये तत्कथा । कार्तिकेयेन पराजितेनेन्द्रेण
कार्तिकाय इन्द्रत्वपदं दातुमीहमानेन सह तस्य उक्तिप्रत्युक्ति
वर्णनेन तेन तत्सेनापत्यमसङ्गोक्तमेतत् भा० व० २८ अ०
वर्णितं यथा “शक्र उवाच भवसेन्द्रो महाबाहो । सर्वेषां
नः सुखावहः । अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्नुरूपोऽसि सत्तम ।
शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमप्ययोविजये रतः । अहन्ते किङ्करः
शक्रो न ममेन्द्रत्वमीक्षितम् । बलं तवाङ्गुतं वीर ! त्वं देवा-
नामरीन् जहि । अवज्ञास्यन्ति मां लोका वोय्येण तव
विश्रिताः । इन्द्रत्वं तु स्थितं वीरे ! बलहीनं पराजितम् ।
आवयोश्च मिथोभेदं प्रथयिष्यन्त्यतन्द्रिताः । भेदिते च त्वयि

विभो ! लोकोद्भूतमुपैष्यति । द्विधामृतेषु लोकेषु निश्चितेषा-
वयोस्तदा । विपहः संप्रवर्त्तते भूतभेदान्महाबल ! ।
तत्र त्वं मां रणे तात ! यथाश्रद्धा विजेष्यसि । तस्मादिन्द्रो
भवानेव भविता मा विचारय । स्तान्द उवाच । त्वमेव
राजा भद्रान्ते त्रैलोक्यस्य समैव च । करोमि किञ्च ते
शक्र ! शासनं तदुब्रवीहि मे । इन्द्र उवाच । अहमिन्द्रो
भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ! । यदि सत्यमिदं वाक्यं
निश्चयाङ्गापितं त्वया । यदि वा शासनं स्तान्द ! कर्त्तुमि-
च्छसि मे शृणु । अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल ।
स्तान्द उवाच । दानवानां विनाशाय सेनापत्ये ऽभिषिञ्च
माम्” । भा० व० २२ ८ अ० शक्रसेनापतिशक्रसेनाधि-
पादयोऽप्यत्र । “शक्रसेनापतिः स्तान्दः” ७०

इन्द्रस्तु ७० इन्द्रः स्तूयते इव । इन्द्रस्तुत्यधिकरणे उक्त्य-
यच्चे द्वितीयाच्चे “इन्द्रस्तुडुक्त्यो द्वितीयमहर्भवति ।
इन्द्रो वै सर्वदेवाः सर्वेषां देवानामाग्रौ तस्यैन्द्रायहा
भवन्त्यौन्द्राः पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसं दिति” यत०, ११, ७,
१, ४, अथमुक्त्यसाध्यः तदुपक्रमएव कात्या० २१, १, ४, ।
“तत्र उक्त्या अग्निपुत्र इन्द्रस्तु स्तूयते स्तुत्” इत्यभिधानात् ।
इन्द्रस्तोम ७० अतिरात्राङ्गे यागभेदे स च कात्या० २४,
४, ६, । अतिरात्रोपक्रमेण “इन्द्रस्तोमो विश्वजिता”
विश्वजितः स्थाने इन्द्रस्तोमः कार्यः” कर्क० ।
पूर्वोक्तमुपक्रम्य तत्प्रकारादि तत्र दर्शितम् । अथ चुराज्ञा
कार्यः “इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः” “सहस्रं दक्षिण” कात्या०
२१, ११, १५, १६, स च उक्त्यसाध्यः “उक्त्यः” कात्या०
११, ११, १७ उक्तेः ।

इन्द्रस्तु स्त्री इन्द्रः स्तूयतेऽनया ह्ये-क्तिप् ईत० । शक्राह्वान
साधने ऋग्वेदे । कर्त्तरि क्तिप् । २ तदाह्वानकर्त्तुमिभेदे च ।
ततो गर्गा० अपत्ये यञ् । ऐन्द्रह्वयस्तदपत्ये पुंस्त्री ।

इन्द्रा स्त्री इदि-रन् । १ फणिजम्भकउष्णे (काटाजमीर)
भेदिनिः (राखालससा) २ इन्द्रवारुणायाम् । राजनि०
३ शय्याम् शब्दर० ।

इन्द्राग्नि ७० द्वि० व० । इन्द्राग्निश्च देवता इ० । शक्राग्निो-
र्मिलितयोर्देवयोः । “इन्द्राग्नी यत्र हूयते” म० त०
सृष्टिः “पुरोहितकामस्येन्द्राग्नीः स्तोमः” कात्या० २२,
११, २०, २१ उक्तेः । तत्र स्तोमे पुरोहितस्य राज्ञो वा
सह वाऽधिकारः तत्र ब्राह्मणस्य दक्षिणा चतुर्विंशतिर्गावः
राज्ञः अष्टचत्वारिंशदुगावः” कर्क० । तौ देवते अस्य अण् ।
ऐन्द्राग्ने तद्देवताके हविषि शक्ने च । इन्द्रस्य पर्जन्य-

स्वाग्निः । मेघभवे विद्युदग्न्यादौ पु० । २ इन्द्राग्निधूमः ।

इन्द्राग्निधूम पु० । इन्द्रान्तेः पर्जन्याग्नेधूम इव । हिमे धूमस्य यथाऽग्निप्रभवत्वम् तथा जलमयहिमस्य पर्जन्याग्निसम्पर्कादेव जायमानत्वात् तथात्वम् ।

इन्द्राणी स्त्री इन्द्रस्य पत्नी-ङोप् आनुक् च । १ इन्द्रपत्न्यां शच्याम् “अदित्यै राक्ष्तासीन्द्राण्या उष्णीषः” यजु० ३८, २ । “नैवेन्द्राणो न रुद्राणो न मनायो न रोहिणी” भट्टिः यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ” भा० आ० १८६ अ० । “आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः” भा० व० ४१ अ० । इन्द्रं परमैश्वर्यमानयति आ० नो-बा० ङ गौ० ङोप् । “ऐश्वर्यं परमं यस्या वशे चैव सुरासुराः । इदि च परमैश्वर्ये इन्द्राणी तेन सा स्रुता” इति देवीपु० उक्तनिरुक्तिर्वा । २ दुर्गाशक्तिभेदे । “ब्रह्माणेन्द्राणि । रुद्राणि । भूतभ्ये ! यशस्विनि । ताहि मां सर्व दुःखेभ्यो नारायणि ! नमोऽस्तु ते” हरिवं० १७८ अ० । “सा च अष्टमार्हकान्तर्गता ऐन्द्रीयपरपत्न्याया तस्याश्च इन्द्रकपातुकाविरित्वादपि तथात्वम् । इन्द्र इव आनयति जीवयति रोगोपशमनेन अन० णिच्-अच् पूर्वपदा० णत्वम् । ३ स्थूल-लायां राजनि० । ४ स्त्रीणां कारणे ५ नीलसिन्दुवारवृत्ते (सोन्वाल) मेदि० । (निहिन्दा) इवृत्ते अमरः, स्वार्थे कन् । इन्द्राणिकाप्युक्तार्थेषु ।

इन्द्रादृश पु० । इन्द्रस्येवाददर्शनमस्य आ० इश-टक् ईत० । इन्द्रगोपे कीटे ततः ताला० विकारे अज् । ऐन्द्रादृशः । स्तद्विकारे ति० ।

इन्द्रामुज पु० ईत० । १ वामने स हि अदित्यामिन्द्रजन-मोत्तरं कश्यपेनोत्पादितः तदवतारयुक्ते २ नारायणे च “इन्द्राजानुचरभूपतयोऽध्यवात्सुः” भाषः । इन्द्रावरजादयोऽप्यत्र ।

इन्द्राभ पु० कुरुवंश्यधृतराष्ट्रस्य पुत्रभेदे अथ च धृतराष्ट्रः आग्नि-कोवादव्यः तथा हि “ततः संवरणात् सौरी सुषुवे तनयं कुरुम्” इत्युपक्रम्य तस्य “अविव्रितमभिष्यन्तमित्यादिना” अष्टौ अविव्रितादीन् सुतानुक्ता “अविव्रितः परिविव्रितु” इत्यादिना तस्यापि परिविव्रितादीनष्टौ सुतानुक्ता “जनमेजयस्य तनया भवितव्यं महाबलाः । धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्वर्द्धीक एव च । निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो बली” इत्यादिना जनमेजयस्याष्टौ पुत्रानुक्ता धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत् तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः हस्ती वितर्कः क्रायश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः । हरिश्च वास्तथेन्द्राभः

भूमन्युचापराजितः” इति भा० आ० ६४ अ० उक्तः । इन्द्रायुध न० ईत० । १ शक्रस्यास्तेवज्जे “सनादं मेवनादस्य धनुसेन्द्रायुधप्रभम्” रघुः । इन्द्रे तदधिष्ठितमेघे आयुधमिव । सूर्यकिरणसंपर्कात् मेघे जायमाने २ धनुराकारे-पदार्थभेदे तल्लक्षणाद्युक्तं वृ० स० “सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः कराः साभ्ये । वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः । केचिदनन्तकुलीरगनिःश्वासो-द्भूतमाङ्गराचार्याः । तद्यायिनां नृपाणामभिमुखमज-यावहं भवति । आच्छिन्नसर्वानगाद् द्युतिमत् स्निग्धं धनं विविधवर्णम् । द्विरुदितमनुलोमं च प्रशस्तमश्वः प्रयच्छति च । विदिगुडूतं दिक्स्वामिनाशनं व्यभ्रजं मर-ककारि । पाटलपोतकनीलैः शस्ताग्निस्तुक्ता दोषाः । जलमध्येऽनादृष्टिर्भुवि शरूबधस्तरी स्थिते व्याधिः । वल्मीके शस्तभयं निशि सचिवबधाय धनुरेन्द्रम् । दृष्टिं क-रोत्यदृष्ट्यां दृष्टिं दृष्ट्यां निवारयत्येन्द्राम् । पश्चात् सदैव दृष्टिं कुलिशमृत्तश्चापमाचष्टे । चापं मघोनः कुरुते निशायाम् आखण्डलायां दिशि भूपपीडाम् । याभ्यापरोदकप्रभं निहन्त्यात् सेनापतिं नायकमन्त्रिणौ च । निशि सुरचापं सितवर्णमं जनयति पीड्यां द्विजपु-र्व्वाणाम् । भवति च यस्यां दिशि तद्देशं नरपतिमुख्यं न चिराद्व्यात्” । “न दिवोन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्-दर्शयेद्बुधः” मनुः “इन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गम्” रघुः । ततः तालादि० विकारे अज् । ऐन्द्रायुधस्तद्विकारे ति० ।

इन्द्रारि पु० ईत० । अजुरे ।

इन्द्रालिश पु० इन्द्रमिन्द्रधनुराभिर्यति लिश-तौच्छे-प्र-क । इन्द्रगोपे कीटभेदे तस्य विकारः ताला० अज् । ऐन्द्रालि-शस्तद्विकारे ति० ।

इन्द्रावसान पु० इन्द्रस्य पर्जन्यावसानमत्र । मरुदेशे । ततः उल्हादि० भवार्थे अज् । ऐन्द्रावसानः मरुभवे ति० ।

इन्द्राशन पु० इन्द्राय ऐश्वर्याय अश्वते भुज्यते अश्व-कर्म्मणि ल्युट् । (सिद्धिः) भङ्गायाम् शब्दः । तत्सेवने हि राज्यमपि लुच्छं भवतीति तस्यास्तथात्वम् । इन्द्रः इन्द्रधनुर्वि-अश्वते अङ्गिरस्त्वर्णफलत्वात् । (कुँच) २ शुङ्गादृष्टे हारा० ।

इन्द्रासन पु० इन्द्र आत्मा अश्वते विविष्यतेऽनेन अश्व-क्षेपे करणे ल्युट् । (सिद्धिः) १ संविदादृष्टे तत्सेवने हि आत्म-नोविस्मिपत्वात्तस्य तथात्वम् । पञ्चमालिकस्य प्रस्तावे आदि लघुके शेषयुद्धयात्मके २ प्रथमे भेदे न० ।

इन्द्रिय न० इन्द्रस्य आत्मनो लिङ्गं इन्द्र+व । ज्ञान-

क्रियासाधने ? चक्षुरादौ रक्षसादौ च । “इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा” पा०
तस्या नैकाविधार्थकता दर्शिता इति शब्दः प्रकारार्थे इन्द्रेण
दुर्जयमिन्द्रियमित्यपि” सि० को० । अत्र सूत्रे इन्द्रेण
परमात्मना दृष्टमित्युक्तिरपि इन्द्रियस्य अस्मादादीनां
प्रत्यक्षागोचरतां निरखति । यद्वा इन्द्रेणात्मना दृष्ट-
सात्मत्वेनाभिसतं काणोऽहं बधिरोऽहमित्याद्यभिसतम्
“एतन्माज्जायते प्राणोभनः सर्वेन्द्रियाणि चेति” श्रुतेः
इन्द्रियस्य ईश्वरसृष्टत्वम् । इन्द्रदत्तमिति इन्द्र ऐश्वर्यं
दत्तोऽस्मै स्वस्वकार्यं हि तेषामैश्वर्यमीश्वरेण दत्तम् अतएव
तानि बलादिव गृहीत्वा विषयेषु प्राणिनं स्वस्वविषयग्र-
हणाय प्रवर्तयन्ति । असति ह्यैश्वर्ये न तद् सम्भवति ।
चक्षुरादीनामात्मानुभाषकत्वञ्चेत्यम् । करणव्यापारः सक-
र्तृकः करणव्यापारेत्वात् छिदिक्रियायां वा-
स्यादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण कर्तुरमानगम्यत्वे
तत्साजात्मात् ज्ञानक्रियाकरणमपि सकर्तृकं करणत्वा-
दिति चक्षुरादिना ज्ञानसाधनेनात्मनोऽनुमानम् । तथा
इन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि ज्ञानक्रिया सकरुणिका क्रिया-
त्वात् छिदिक्रियावत् इत्यनुमानम् तत्सत्त्वे प्रमाणम् ।
तत्तन्मतभेदेन इन्द्रियस्य भौतिक त्वाभौतिकत्वसर्व-
गतत्वासर्वगतत्वप्राप्त्यकारित्वाप्राप्त्यकारित्वादिकम् आत्म-
शब्दे ई ई५ पृष्ठे प्रपञ्चेन परीक्षितम् । इ-
न्द्रियञ्च द्विविधं ज्ञानकार्मण्ड्रियभेदात् तत्र ओत्ता-
दीनि ज्ञानेन्द्रायाणि हस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि । “ओत्तं
त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायूपस्थं
हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता” मनुः । “नासिका
लोचने जिह्वा त्वक् ओत्तं चेन्द्रियाणि च । हस्तौ पायु-
रुपस्थश्च वाक्पादौ च दशैव तु” शारदा० । “बुद्धीन्द्रि-
याणि ओत्तप्राणरसनत्वगास्थानि । वाक्पाणिपादपायू-
पस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः” सां० का० । एतानि च
बाह्येन्द्रियाणि । “उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियञ्च
साधन्मार्गात्” सां० का० मनस्तुभयविधकरणोपकारित्वात्
करणम् । तच्च ज्ञानकर्मेन्द्र्यापारसामान्ये कारणमपि
न तत्र कारणम् असाधारणकारणस्यैव करणत्वात् रूपा-
दिज्ञाने चक्षुरादीनामिव तस्य असाधारणबाह्यापह्नवि-
शेषाभावात् किन्तु सुखाद्युपलब्धौ असाधारणत्वात् तत्रैवास्व
करणत्वमिति नैयायिकादयः । वेदान्तिनस्तु मनसोनेन्द्रि-
यत्वमङ्गीकुर्वन्ति तच्च आत्मशब्दे दर्शितम् । अतएव “पञ्च-

प्राणमनोबुद्धिदर्शेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतमूर्तोत्थं
स्वहृद्भाङ्गं भोगसाधनमिति' मनोबुद्धोरिन्द्रियात् पृथग्-
निर्देशः । सांख्यमते 'सात्विक एकादशकः प्रवर्तते वैक-
तादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मातः स तामसस्तैजसाद्भयम्'
सां०का० रजोगुणोपपद्यसात्विकादेवाहङ्कारात् एकाद-
शेन्द्रियोत्पत्तिरुक्ता तेनाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि । 'प्राण-
रसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः' गो०सू०
भौतिकानीति नैयायिकाः । 'एतस्माज्जायते प्राणः मनः
सर्वेन्द्रियाणि चेति' श्रुतेः आत्मोपादानानीति वेदान्तिनः ।
अत्र इन्द्रियेभ्यः मनसः पृथगनिर्देशादपि मनसोनेन्द्रिय-
त्वम् अतएव कठोपनिषदि गीतायाञ्च 'इन्द्रियेभ्यः परा-
ह्यर्था अर्थस्य च परं मनः' इन्द्रियाणि हयानाङ्गमनः प्रत्यहं
मेव चेति' च इन्द्रियमनसोर्भेदनिर्देशः । यथा च तदुत्प-
त्तिः तथा पञ्चदश्यां दर्शितम् यथा । 'तमः प्रधानप्रकृते
सङ्गो ग्रायेश्चरेच्छया । वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि ज-
ज्ञिरे । सत्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्भौन्द्रियपञ्चकम् ।
श्रोत्रत्वगक्षिरसनप्राणाख्यसुपजायते । तैरन्तःकरणं
सर्वैर्वृत्तिभेदेन तत् द्विधा । मनोविमर्शरूपं स्याद्बुद्धिः
स्याद्विषयात्मिका । रजोःशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रि-
याणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे'
१ दीपे । तेषां स्थानकार्यादिकमुक्तं तत्रैव २ दीपे
'श्रोत्रं त्वक्चक्षुषो जिह्वा प्राणं चेन्द्रियपञ्चकम् ।
कर्णादिगोलकस्य' तत्प्राप्त्यै धावेत् बहिर्मुखम् । कदाचित्
पिहिते कर्मेऽश्रयते शब्द आन्तरः । प्राणवायौ जा-
ठराग्नौ जलपानेऽक्षभक्षणे । व्यज्यन्ते ज्ञानाराः स्पर्शा-
मीलने चान्तरं तमः । उद्गारे रसगन्धौ चेत्यक्षाणामा-
न्तरग्रहः । पञ्चोक्त्यादानगमनविसर्गानन्दकाः क्रियाः ।
क्षिपवाणिज्यसेवाद्याः पञ्चस्वनर्भवन्ति हि । वाक्पाणिपाद-
पायूपस्थं कर्मेन्द्रियपञ्चकम् । मनो दर्शेन्द्रियाध्यक्षं हृत्-
पद्मगोलकस्थितम् । तच्चान्तःकरणं बाह्येषु स्वतन्त्रं विने-
न्द्रियैः । अक्षेष्पृथार्पितेषुव गुणदोषविचारकम् । सत्वं रज-
स्तमसाश्च गुणा, विक्रियते हि तैः । वैराग्यं ज्ञानिरौदा-
र्यमिच्छाद्याः सत्वसम्भवाः । कामक्रोधौ लोभमोहावि-
त्याद्या रजउत्थिताः । आलस्यभ्रान्तिनन्वाद्या विकारास्त-
मउत्थिताः । सात्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च रा-
जसैः । तामसे नोभयं किन्तु दृष्टायुःक्षयणं भवेत्' । तत्रे-
न्द्रियाणां कार्यभेदा अपि सां०का० दर्शिताः यथा 'शब्दादिषु
पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते दृष्टिः । वचनादानविहरणेतु

सर्गानन्दाय पञ्चानाम्” । आदिपदात् स्पर्शरूपरसगन्धानां ग्रहणम् तथा च श्रोत्रस्य शब्दग्रहणम्, त्वचः स्पर्शग्रहणम्, चक्षुषो रूपग्रहणम् । जिह्वाया रसग्रहणम् । घ्राणस्य गन्धग्रहणमसाधारणं कार्यं भवति । एवं वागादीनां वचनादिकर्माण्युक्तानि । “अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् । सास्यतकालं बाह्यं, त्रिकालसाध्यन्तरं करणम्” सां० का० । “अन्तःकरणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारो मन इति । शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वादनःकरणम् । दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्रयस्यान्तःकरणस्य विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसंकल्पाभिमानाध्यवसायेषु कर्तव्येषु द्वारीभवति । तत्र बुद्धीन्द्रियाख्यालोचनेन, कर्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण” सां० कौ० । “विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च” मनुः । “शौचमिन्द्रियनिग्रहः” मनुः । “इन्द्रियस्येन्द्रियस्थायै रागद्वेषौ व्यवस्थितौ” “इन्द्रियाणि प्रमाथीनि” गीता० । पञ्च बाह्यानि ज्ञानेन्द्रियाणीति मनुष्याद्यभिप्रायम् क्वचित् जीवे अट्टवशात् ततो न्यूनताऽपि । यथा वृक्षाणाम् स्पर्शसाधनत्वमिन्द्रियमात्रम् शङ्खशुक्लानीनाम् त्वग्जिह्वे द्वे इन्द्रिये महीलतादीनां त्रीणीन्द्रियाणि । सर्पादीनां चत्वारोन्द्रियाणि तेषां श्रोत्राभावात् कुक्षीरस्य च चत्वारि तस्य जिह्वाभावात् इत्यबधेयम् । एतेषाञ्च जीवानां लिङ्गशरीरसत्त्वेऽपि तत्तद्गोलकस्थानन्यूनत्वाच्च तत्तत्कार्यार्थवृत्तिः । बौद्धमते गोलकान्येवेन्द्रियायाणि । तन्मतं विवरणोपन्यासे दूषितं तच्च ईर्ष्येष्टं दर्शितम् । श्वेतसि ३ वीर्ये च । “इन्द्रियकामस्य” श्रुतिः “समावदिन्द्रिया भवन्ति” ताण्ड्य० “समानसामर्थ्याः” भा० ।

इन्द्रियगोचर ए० इन्द्रियस्य गोचरः विषयः । शब्दादिषु विषयेषु ते हि प्रतिनियतमेकैकस्येन्द्रियस्य ग्राह्या यथा श्रोत्रस्य ग्राह्यः शब्दः, त्वगिन्द्रियस्य स्पर्शस्तद्विशिष्टद्रव्यञ्च, चक्षुषोरूपं तदाश्रयद्रव्यञ्च, रसनायाः रसः, घ्राणस्य गन्ध इत्यादि । एवमन्यान्यपि न्यायादिमते तत्तदिन्द्रियग्राह्याः स्पर्शानि यथा “घ्राणस्य गोचरोगन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः । तथा रसोरसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः” । आदिपदात् सुरभिर्दुर्गन्धत्वयोर्ग्रहणम् । तथा रसत्वसाधुर्थादिसहितः । एवं शब्दत्वतारत्वमन्दत्वादिसहितः “उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरोद्भवाणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये । विभागसंयोगपरापरत्वहेतुद्रव्यत्वं परिमाणयुक्तम् । क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं ससंवायं च तादृशम् । गृ-

ह्णाति चक्षुः, सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः । उद्भूतस्य शब्दद्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः । रूपान्यद्भक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम्” भाषा० सोऽपि उद्भूतस्पर्शोऽपि चकारात् तद्वृत्तिसंश्लेषत्वकठिनत्वादि ग्राह्यम् । एते च बाह्येन्द्रियाणां विषयाः । तेषां मते मनस इन्द्रियत्वात् तद्ग्राह्यास्तत्रैवोक्ता यथा “मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषोमतिः कतिः” एवं सुखत्वदुःखत्वादिकमपि इन्द्रियग्राम ए० ईत० । इन्द्रियसमुदाये “बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति” मनुः । इन्द्रियवर्गादयोऽप्यत्र । “निर्वारमधुनीन्द्रियवर्गः” भाषाः ।

इन्द्रियज त्रि० इन्द्रियाज्जायते जन-उ० । इन्द्रियसन्निकर्षजते प्रत्यक्षे । “तदिन्द्रियजतद्वर्ध्वबोधसामग्र्यप्रेक्षते” भाषा० । इन्द्रियजातादयोऽप्यत्र इन्द्रियाणि च विषयसन्निकर्षद्वारा ज्ञाने करणानि विषयसन्निकर्षश्च तत्र व्यापारः व्यापारेणैव तेषां जनकत्वात् ज्ञानानां तज्जन्यत्वम् । इन्द्रियज्ञान न० इन्द्रियेण जनितं ज्ञानम् । प्रत्यक्षे ज्ञाने । इन्द्रियनिग्रह ए० इन्द्रियाणां निग्रहः यथेष्टं प्रवृत्तानां स्वस्वविषयेभ्यः निवर्त्तनेन निरोधः । इन्द्रियाणां यथेष्टं प्रवृत्तानां स्वस्वविषयेषु प्रसङ्गनिवारणे । स च सर्ववर्णसाधारणधर्मः “वृत्तिः क्षमा दयाऽस्त्येवं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्” मनुः । इन्द्रियनिग्रहः अप्रतिषिद्धेऽपि विषयेऽनतिप्रसङ्गः” एका० त० रघु० । २योगसाधनाङ्के श्रोत्रादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां वागादीनां च कर्मेन्द्रियाणां स्वस्वव्यापारेषु अनियोजनरूपे रोधने च । सर्वेषामनिरोधे योगसिद्धभावोभङ्गा गीतायास्तुतः । “इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां यद्येकं चरतीन्द्रियम् । तदस्य हरति प्रज्ञां हतेः पात्रादिवोदकम्” मनसोनिग्रहादेवान्येषां निग्रहो भवति नान्यथा “इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्बुसि” गीतायां तथोक्तेः । मनोनिग्रहोपायश्च “असंशयं महाबाहो ! मनोदुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते” गीतोक्तेः अभ्यासवैराग्यरूपः । यथेष्टमिन्द्रियप्रसङ्गे पापमयुक्तम् “विहितस्थाननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात् । अनियमाच्चन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” या० सू० । इन्द्रियजयोप्यत्र इन्द्रियजये च शौचमेव हेतुः । यथा ह पात० सूत्रभाष्ययोः “शौचात् स्वाङ्गजुष्ठा परैरसंसर्गः” “सत्वशुद्धिसौमनसैक्याग्नेन्द्रियग्राह्यदशनालि

च" सू० "शुचेः सत्वगुह्यस्ततः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रिययस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वम् बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति" भा० एष च बाह्य उपायः । आभ्यन्तर उपायस्तत्रैवोक्तः । "ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः" पा० सू० "सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्मात्राः तेषुन्द्रियाणां वृत्तिर्ग्रहणं (१रूपम्) न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारम् कथमनालोचितः सविषयविशेष इन्द्रियेण मनसातुव्यसीयेतेति ! स्वरूपं पुनः प्रकाशात्मनोबुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धावयवभेदादुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियम् । (२रूपम्) तेषां ततोयं रूपम् । अस्मितालक्ष्णोऽहङ्कारः तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः । चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणाः, येषामिन्द्रियाणि साहङ्काराणि परिणामाः । पञ्चमं रूपं गुणेण यदुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति पञ्चस्वेतेषु इन्द्रियरूपेषु यथाक्रमं संयमः तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रियजयः प्रादुर्भवति योगिनः" भाष्यम् तत्फलमपि ततोक्तम् । "ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च" पा० सू० "कायस्य मनोबदनुत्तमगतिलाभो मनोजवित्वम् । विदेहानाम् (देहानपेक्षाणां) इन्द्रियाणामभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षी वृत्तिलाभः अतीतानागतदूरस्थबाह्यार्थविषयश्च वृत्तिलाभो विकरणभावः । सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानभावः इत्येतास्तिष्ठः सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यन्ते एताश्च करण पञ्चकरूपजयादधिगम्यन्ते" भा० एतासाञ्च बाह्यसिद्धीनां पारम्पर्येण सत्वपुरुषान्यतारख्यातिरेव तु मुख्यं फलमिति तत्रैव प्रसिद्धम् ।

इन्द्रियबध पु० इन्द्रियाणां बधः स्वस्वकार्येषु शक्तिविधातः । इन्द्रियाणां स्वस्वकार्यानुकूलशक्तिप्रतिघाते ते च एकादशधा यथाह सां० का० कौमुद्योः "एकादशेन्द्रियबधाः सह बुद्धिवधैरक्तिरहिष्टा" का० एकादशेन्द्रियबधाः स्वस्वकार्यैकल्यरूपाः तच्च "बाधित्यमित्यादि कौ० वाक्यम् अशक्तिशब्दे ४७३ पृष्ठे उदाहृतम्

इन्द्रियबोधनं ति० इन्द्रियं बोधयति स्वपानसाध्यैकल्य बुध+णिच्+ल्यु । स्वपानसाध्यैकल्यबोधके मद्ये मद्यपाने हि इन्द्रियमात्रस्य स्वस्वकार्यव्यापारापाठवकरणात् आत्मवीर्यं तानि बोधयतीति तस्य तथात्वम् । "सर्वं पित्तकरं मद्यम्" इत्युपक्रम्य पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् । "कषायमधुरं मद्यं सुगन्धोन्द्रियबोधनम्" । "वातघ्नो मधुरप्रायोद्दृष्ट इन्द्रियबोधनः" सुशु० ।

इन्द्रियवत् ति० इन्द्रियं वक्ष्यतया प्राशस्त्येन वास्तव्यस्य मतम् मस्य वः । १ वक्ष्येन्द्रिये २ प्रशस्त्येन्द्रिये च स्त्रियां ङीप् । इन्द्रियेण तल्यम् इन्द्रियस्येव इन्द्रिये इव वा वति । इन्द्रियतल्ये अव्य० इन्द्रियं वीर्यमस्यस्य मतम् मस्यवः वेदे पूर्वपद नि० दीर्घः । वीर्यान्विते । "तेजः पशूनां हविरिन्द्रियावत्" वाज० । हविष्य इन्द्रियवान् सदिन्ततम" वाज० । काचित् वेदे दीर्घोऽन । सर्वकृतमिन्द्रियवत्" यजु० १४, २,

इन्द्रियवृत्ति स्तो ईत० । "शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्ममिष्यते वृत्तिः । वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्" सांख्योक्ते श्रोत्रादीनां शब्दादिषु प्रकाशनार्थे १ व्यापारे कर्म्मोन्द्रियाणां स्वचनादानादिव्यापारे च । तत्र बुद्धीन्द्रिय वृत्तिश्च इन्द्रियजन्या बुद्धेस्तत्तदाकारेण परिणामः साच निर्विकल्पकस्यानीया इति सा० कौ० समर्थितं तच्च ८२ ईष्ट० आलोचनशब्दे दर्शितम् कर्म्मोन्द्रियवृत्तिश्च वचनादानादिरूपोव्यापारः । मनोरूपेन्द्रियवृत्तित्सु संकल्पविकल्पाध्यवसायरूपा मनोबुद्धयोः परिणामभेदः ।

इन्द्रियसंप्रयोग पु० इन्द्रियाणां संप्रयोगः स्वस्वविषयेषु प्रयोगः व्यापारणम् । विषयेरिन्द्रियसम्बन्धे असत्ख्यातिशब्दे ५२३ पृष्ठे उदा० ।

इन्द्रियसन्निकर्ष पु० इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सह सन्निकर्षः सम्बन्धभेदः । प्रत्यक्षसाधने इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सम्बन्धभेदश्च प्रत्यक्षजनकव्यापारे । स च न्यायमते षोढा यथा "विषयेन्द्रियसंबन्धोव्यापारः सोऽपि षड्विधः । द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्समवायतः तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः । तद्दृशोनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः । विशेषणतया तद्वद्भावानां ग्रहो भवेत्" भाषा० । तथा च द्रव्यस्य प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगः कारणम् द्रव्यसमवेतगुणकर्म्मजातीतां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्म्मत्वादीनां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायः । शब्दस्य प्रत्यक्षे श्रोत्रसमवायः शब्दवृत्तिशब्दत्वादेः, श्रोत्रसमवेतसमवायः कारणम् । "अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च इन्द्रियसंयुक्तस्वरूपसम्बन्धविशेषणता हेतुः । वैशेषिकमते तु समवायस्य न प्रत्यक्षम् । अत्र यद्यपि विशेषणतानानाविधा तथा हि भूतत्वादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसम-

वेवतसवेतविशेषणतया । शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्न-
विशेषणतया । कादौ खत्याद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेत-
विशेषणतया । एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्याभावादिकं
विशेषणविशेषणतया । एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः
संयुक्तविशेषणविशेषणतया । एवमन्यद्यूह्यम् तथापि
विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते अन्यथा षोढा सन्निकषे
इति प्राचां प्रवादो व्याहन्यतेति" सूक्ता० । इन्द्रिय
संयोगादयोऽप्यत्र

इन्द्रियस्यापि पु० इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेषु स्याप इव अप्र-
वृत्तिरत्र । १ सुषुप्तप्रवस्थायाम् तत्र हि मनःसंहितसर्व-
इन्द्रियाणामुपरमः श्रुत्यादावुक्तः 'सुषुप्तिकाले सकले
प्रलीने' इति श्रुत्या 'यत्र सुप्तो न कञ्चन पश्यतीति' श्रुत्या
इन्द्रियमात्रलयश्रवणात् । इन्द्रियैः स्वस्व स्वकारणभावस्यापि
प्राप्तिर्यत्र । इन्द्रियाणां स्वरूपतः स्वकारणलयाकाले
प्रलये । मरणे तु न स्वरूपतस्तेषां लयः । "तत्सत्क्रामन्
प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणसत्क्रामन् मनोऽनुक्रामतीत्यादि"
श्रुतेः "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्ची-
कृतभूतोऽयं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं" मिति श्रुतेश्च प्राणा-
नामाप्रलयस्यायित्वावगतेः । तत्र गोलकाभावेन वृत्तिमात्रं
न भवति पुनर्देहान्तरे गोलकोदये वृत्तिलाभ इति भेदः
"तदन्तरप्रतिपत्तौ रहति संपरिपृक्त" इति शां० सू०
भाष्ययोर्विद्वतिः एवं सांख्यमतोऽपि किन्तु तन्मते लिङ्गदेहे
प्राणपञ्चकं विहाय पञ्चभूतानां प्रवेश इत्येतावन्मात्रभेदः ।
इन्द्रियात्मन् पु० इन्द्रियमेवात्मा । १ इन्द्रियस्वरूपे कर्मधा० ।
२ इन्द्रियेषु ।

इन्द्रियादि पु० इत० । सांख्यमतसिद्धे इन्द्रियकारणे अहङ्कारे
"सात्विक एकादकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्" सा० का०
इन्द्रियाधिष्ठातृ इत० । इन्द्रियाणामचेतनानां स्वस्वकार्येषु
व्यापारसम्पादनाय ईश्वरनिर्वाहजिते देवभेदे । ते च देवाः
"दिग्मातार्कप्रचेतोऽग्निवह्नीन्द्रो देमितकाः" । शारदा०
दर्शिताः पदार्थादर्श एवम् । "एते इन्द्रियाधिष्ठातृदेवाः ।
यदाहुः वैकारिकादिगद्याश्च चन्द्रैकैकादश सृताः ।
इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते सात्विकाः मताः" इति तथा
च श्रोत्रस्याधिष्ठातृदेवता दिक् । त्वचः वायुः, चक्षुषः
अर्कः । रसनायाः प्रचेताः, घ्राणस्याश्विनौ, वचः
अग्निः, पाण्डेः शक्रः, पादस्य उपेन्द्रः (विष्णुः), पायोः
मित्रः, उपस्थस्य कः ब्रह्मा । मनसः चन्द्रमाः ।

इन्द्रियायतन इत० । श्रोत्राद्याधारे देहे तस्य इन्द्रियाधा-

रत्वात्तायात्वम् । स च सूक्ष्म एव देहः । यथाह सा० का०
"पूर्वोत्पन्नम (य) सक्तं नियतं सहदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" । "प्रधाने-
नादिशर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् आ चादिसर्गात् आ
च महाप्रलयादवतिष्ठते सहदादिसूक्ष्मपर्यन्तं सहदहङ्का-
रैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् एषां ससदायः सूक्ष्मश-
रीरं शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः । नन्वस्वेत-
देव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, इतः दृश्यमानेन पाटकौशि-
केन शरीरेणेत्यत आह संसरतीति उपात्तमुपात्तं च शरीरं
जहाति हायंहायं चोपादत्ते, कस्मात् ? निरुपभोगं यतः,,
पाटकौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं निरुपभोगं, तस्मात्सं-
सरति । ननु धर्माधर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीर-
स्यास्ति तद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवा-
सितं धर्माधर्मज्ञानाज्ञानावैराग्यावैराग्यैश्चर्यानिश्चर्याणि भा-
वास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि
भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पकसम्पर्काद्वस्त्रं तदामो-
दवासितम्भवति तस्माद्भावैरधिवासितत्वात्संसरति । क-
स्मात्पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठती-
त्यत आह लिङ्गम् लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन तस्य
लिङ्गत्वमिति भावः । सा० का० । "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशे-
न्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोऽयं सूक्ष्माङ्गं भोगसा-
धनम्" श्रुतिः । पञ्चद० इदमेव वाक्यमुपन्यस्तम् ।
न्यायादिमते स्थूलदेहएव इन्द्रियायतनं तैः सूक्ष्मदेहा-
नङ्गोकारात् इति भेदः जीवादवशादेवापूर्वदेह एव
तत्तदिन्द्रियाण्यपि तत्तदेहे उत्पद्यन्ते मनांसि तु अन-
न्तानि तानि च नित्यानि तेषाञ्च अदवशात् एकैक-
स्मिन् देहे एकैकस्य प्रवेश इति हि तेषां सम्मतम् ।
२ आत्मनि च "आत्मेन्द्रियाधिष्ठितो" लिङ्गशरीरशब्दे
एतेषां युक्तायुक्तत्वपरोक्षज्ञम् कारिष्यते ।

इन्द्रियारामं लि० इन्द्रियेषु आरमति आ+रम-घञ् । इ-
न्द्रियार्थभोगप्रसक्ते "अथायुरिन्द्रियारामो भोषं पार्थ ।
स जीवति" गीता० ।

इन्द्रियार्थं पु० इत० । इन्द्रियगोचरशब्दार्थे शब्दादौ "इ-
न्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कासतः" मनुः । इत्यः १ इ-
न्द्रिये तद्विषये च द्विव० । "इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प-
न्नम्" गौ० सू० । इन्द्रियेणार्थसन्निकर्ष इत्येव तत्र
विग्रहस्तु न्यायः ।

इन्द्रियाविन् लि० इन्द्रियं वक्ष्यतया प्रागस्त्येन वास्तव्यस्य बा०

